

Hazırlayanlar: Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E.Ahmet Tonak

Marxizm ve Sınıflar

Dünyada ve
Türkiye'de Sınıflar ve
Mücadeleleri

HAZIRLAYANLAR: SUNGUR SAVRAN, KURTAR TANYILMAZ, E.AHMET TONAK
MARKSİZM VE SINIFLAR

Yordam Kitap

MARKSİZM VE SINIFLAR

Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri

Hazırlayanlar:

Sungur Savran

Kurtar Tanyılmaz

E. Ahmet Tonak

**Yordam Kitap: 229 • Marksizm ve Sınıflar • Sungur Savran,
Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak • ISBN-978-605-9046-24-4**
Düzeltilme: Filiz Çomuk • Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • Birinci Basım: Kasım 2014

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 Faks: 0212 528 19 09
W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti. (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
TEL: 0212 5650122 - 0212 5650255

MARKSİZM VE SINIFLAR

Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri

İÇİNDEKİLER

Önsöz	
SINIFLARIN VE SINIF MÜCADELELERİNİN GERİ GELİŞİ	9
1	
MARKSİZM VE SINIFLAR	
KOMÜNİST MANİFESTO'DAN KAPİTAL'E SINIFLAR	15
<i>E. Ahmet Tonak</i>	
SINIFLARIN GELECEĞİ ÜZERİNE BİR NOT	21
<i>Sungur Savran</i>	
SINIFLARI HARİTALAMAK: SINIFLAR BİRBİRİNDEN NASIL AYRILIR?	25
<i>Sungur Savran</i>	
2	
SINIFLAR ORTADAN KALKIYOR MU?	
DÜNYADA İŞÇİ SINIFI	71
<i>Kurtar Tanyılmaz</i>	
ÇOKLUK VE KANGURU: HARDT VE NEGRİ'NİN MADDİ OLMAYAN	
EMEK TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ	91
<i>David Camfield</i>	
3	
SINIF MÜCADELELERİ VE SENDİKALAR	
YALIN ÜRETİM VE ESNEKLİK: TAYLORİZMİN EN YÜKSEK AŞAMASI	123
<i>Sungur Savran</i>	
SENDİKALARIN KRİZİ Mİ, SOSYALİSTLERİN KRİZİ Mİ?	166
<i>Sungur Savran</i>	
SENDİKAL HAREKETTE BİR "İNTİHAR DENEMESİ":	
TOPLUMSAL HAREKET SENDİKACILIĞI	198
<i>Kurtar Tanyılmaz</i>	

4

TÜRKİYE'DE SINIFLAR

TÜRKİYE FİNANS KAPİTALİ	227
<i>Özgür Öztürk</i>	
TÜRKİYE İŞÇİ SINIFININ MADDİ VARLIĞI VE DEĞİŞEN YAPISI	251
<i>M. Meryem Kurtulmuş - Kurtar Tanyılmaz - İrfan Kaygısız</i>	

5

TÜRKİYE'DE SINIF MÜCADELELERİ

YENİ ORTA SINIF	283
<i>E. Ahmet Tonak</i>	
HAZİRAN DİRENİŞİ TAHAYYÜLLERİ.....	289
<i>E. Ahmet Tonak</i>	
HALK İSYANININ SINIF KARAKTERİ ÜZERİNE NOTLAR	295
<i>Sungur Savran</i>	
TÜRKİYE'DE KIRDA SINIF MÜCADELELERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ	303
<i>Burak Gürel</i>	
SINIF MÜCADELESİ VE KESK: BİR MEHTERAN YÜRÜYÜŞÜ (MÜ?).....	386
<i>Mustafa Kemal Coşkun</i>	
YAZARLAR HAKKINDA	397

Önsöz

SINIFLARIN VE SINIF MÜCADELELERİNİN GERİ GELİŞİ

İsyan ve devrimin gök gürültüsü, aydınları en derin uykularından bile uyanır. Halk kitleleri siyaset esnafını iteleyerek sahneye çıkınca ezberler bozulur. Neredeyse 12 Eylül askerî darbesinden beri Türkiye'nin solcu aydını sınıfların ya buharlaştığını söylüyordu, ya da kimlikler arasında herhangi bir kimlik olarak önemsizleştiğini. Sosyalist solun askerî rejimin ağır bir saldırısı altında kaldığı bir dönemde, "postmodern çağ" olarak anılan dönemin dünya çapında kulak verilen filozoflarından da güç alıyordu bu yaklaşım. Marksizm gerçek dünyada sınıfları ilga etmek için mücadele etmişti. Postmodern kimlik politikası ise sınıfları hayal dünyasında ortadan kaldırıyordu.

2011-2013 arasındaki devrimci dalga hem dünyada hem de Türkiye'de sınıfları getirdi, bu aydınların gündeminin orta yerine yerleştirdi. Başka ne olabilirdi ki? Tunus'ta ve Mısır'da milyonlarca insan zalim diktatörleri devirirken, ciddiye alınmak isteyen herhangi bir düşünür, "kim bu insanlar, neden canlarını feda ediyorlar?" diye sormadan kendini nasıl dinletebilirdi? Önce "bütün toplum twitter devrimi yaptı" oyalamasını denediler. Sosyal medya önemsiz olduğu için "oyalama" demiyoruz, twitter'la haberleşenler de sınıf sınıf insan olabilir diye "oyalama" diyoruz. Hemen ardından İspanya ve Yunanistan'da meydanlar işgal edildi. Gençler, gençler, gençler... Oldukça iyi halli görünüyorlar. "Orta sınıf" teşhisi sahneye çıkarılmaya başladı. 21. yüzyıl sol aydınının sevgilisi Slavoj Žižek Mısır'dan İspanya'ya kadar her yerde "geçmiş ayrıcalıklarını korumak isteyen orta sınıfların tepkisi" olarak sunmaya kalkıştı bütün bu hareketleri. Ama rahatsız edici küçük bir ayrıntı vardı. Madrid'in Plaza del Sol'ünü ya da Atina'nın Sindagma Meydanı'nı haftalarca işgal eden gençliğin en az yarısı, resmî istatistiklerde işsiz görünüyordu! Epeyce proletaryaya has bir gösterge!

Sonra "Occupy Wall Street" ve onun ABD'nin 50'den fazla coğrafyasındaki uzantıları geldi. Burada başa çıkılması özellikle zor bir durum vardı. Hareket çok güçlü olduğu için değil. Mısır'la karşılaştırıldığında Occupy hareketi oldukça zayıftı. Ama sokağa çıkanlar, "biz yüzde 99'uz" diye haykırıyorlardı. Her biri farklı bir ezilme, yabancılaşma, kimlik sorunu yaşıyor olabilirdi. Ama

“farklılıklarımız içinde hepimizi birleştiren bir şey var, biz %1’lik bankacı, kapitalist, para babası takımına karşı yüzde 99’uz” diyorlardı. Postmodern aydınımız, kapitalist sistemin kalbinden gelen bu sinyalle nihayet şok tedavisi görmüşçesine uyandı. “Yüzde 99” mecazı, bulanıktı, abartılıydı, ama toplumsal sınıflara çok benzeyen bir şey söylüyordu!

İşte Türkiye’de Haziran 2013’te başlayan ve farklı biçimler altında sonbaha dek süren Gezi İsyanı gündeme bu ideolojik iklimde geldi. Türkiye’nin postmodern/sol liberal aydınları şanslıydı. Ön sinyaller alınmış, artık papağan gibi “sınıflar buharlaştı” demenin ikna edici olmayacağı belli olmuştu. “Sınıf” artık kimsenin elinin tersiyle itebileceği, “eski moda” bir kavram değildi. O zaman kullanılmalıydı. Türkiye aydını sınıflara geri dönüyordu!

Ama isyan Türkiye’nin en zengin kentinde en zengin semtlerden birinde büyük bir öğrenci kitlesinin katılımı ile başlayınca, çözüm bulundu: “orta sınıflar”. Amerikan sosyolojisinin bu içi boş sevgilisi, tartışmanın merkezine oturdu. Bu kitaptaki yazılardan bazıları doğrudan doğruya Gezi ile başlayan halk isyanının sınıf karakteri üzerine, bu “orta sınıflar” teşhisi ile polemik yapıyor. Okuyucu ayrıntıları o yazılarda okuyabilir. Ama bu önsözde işaret etmek istediğimiz nokta açısından “orta sınıflar” teşhisinin mantıksal sonucu karşı çıkılamayacak kadar berrak: “orta” ya da değil, sınıflar! Sınıf tahlili Türkiye’nin sol eğilimli aydınlar dünyasının yeniden merkezine oturmuştur. Postmodernizme geçmiş olsun!

Bu kitapta yazıları yayınlanmakta olan yazarlar açısından sınıflar ve sınıf mücadeleleri hakkında konuşmak için Gezi ile başlayan halk isyanını beklemek gerekmiyordu. Marx ile Engels’in ortak ürünü *Komünist Manifesto*’nun ana metninin açılış cümlesinde yer alan önerme bizim için güncelliğini daima korumuştur: “Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir.” Bizler, içinde yaşadığımız ve son on yıllarda kapitalist niteliği gereğinden fazla kullanılan “modernite” kavramının ardına gizlenmeye çalışılan toplumun, ancak, günlük hayattan devletin zirvesindeki değişikliklere kadar her yerde; sınıfların maddi konumu, politik ve ideolojik oluşumu, birbirlerine karşı benimsedikleri pozisyonlar, aralarındaki ittifak ve mücadeleler aracılığıyla doğru kavranabileceğinde ısrar ediyorduk. Bu kitap, bu anlayış temelinde toplumsal sınıfları ve sınıf mücadelelerini hem teorik, hem de yaşanmış pratik yönleriyle kavrama çabasının ürünüdür.

Burada bir araya getirilmiş olan yazıların bir bölümü daha önce 2000’li yıllar boyunca başka dergilerde, özellikle de *Devrimci Marksizm* dergisinde yayınlanmış yazılar. Bunlar dergi sayfalarından daha kalıcı bir biçim olan kitap formu altında, daha çok okuyucuya ulaşabilmesi için burada yeniden yayınlanıyor. Öte yandan, bir dizi yazı da salt bu derleme için kaleme alındı. Hepsini birbirine bağlayan şey, dünyayı ve Türkiye’yi sınıfların karşılıklı ilişkisi prizmasından anlayabilme çabası.

Kitap, sınıfları toplumsal analizin merkezine yerleştiren Marksist metodoloji içinde bu kavramın yerini inceleyen yazılarla açılıyor. E. Ahmet Tonak yazısında, Marx'ta sınıf kavramının izini sürebilmek için Marx'ın kendisinin geçirdiği entelektüel değişimin ve politik konjonktürün farkında olunması gereğine dikkati çekiyor. Sungur Savran'ın bu kitap için yazdığı, Marx'ın sınıfların geleceği konusundaki öngörülerini hakkındaki notu Tonak'ın yazısını tamamlıyor. Bunları, yine Savran'ın kapitalist üretim tarzının damga vurduğu toplumlarda bütünsel sınıf yapısını incelediği ve sınıfların nasıl haritalanabileceği sorununu irdelediği yazısı izliyor.

Bu kitap sadece geçmiş teoriyle ilgili değil. Tersine günümüz dünyasının ve Türkiye'sinin yaşayan hali içinde, somut, ampirik veriler temelinde ele alınması kitabın esas odak noktasını oluşturuyor. "19. yüzyıl düşüncelerini" konuşmakla yetinmiyoruz! İkinci bölüm, yukarıda da belirttiğimiz gibi, solda on yıllardır çok yaygın olan, sınıfların buharlaştığı tezine karşı yazılmış, günümüzü inceleyen iki yazıdan oluşuyor. Kurtar Tanyılmaz, ampirik verileri de titiz bir şekilde kullanarak işçi sınıfının dünya çapında gerilemek ya da yok olmak bir yana her geçen gün büyümekte olduğunu ortaya koyuyor. Konuk yazarımız David Camfield ise, genç kuşağın zihnini çok meşgul eden bir alana el atıyor: *İmparatorluk* kitabının yazarları Antonio Negri ile Michael Hardt'ın çalışmalarına yönelik keskin eleştirisinde, maddi olmayan emek kategorisinin Marksizmin işçi sınıfına ilişkin önermelerini altüst edecek bir yenilik olduğu tezinin yanlışlığını gayet ikna edici argümanlarla çürütüyor.

Üçüncü bölüm bizi sınıf mücadeleleri alanına, özel olarak da modern kapitalist toplumun iki ana sınıfı olan burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki mücadeleye taşıyor. Sungur Savran son on yıllarda "post-Fordizm" etiketi altında kapitalizmin üretim sürecinde, geçmişte Marksizmin altını ısrarla çizmiş olduğu sömürü, tahakküm ve yabancılaştırma olgularını ortadan kaldırdığına dair ileri sürülenleri, günümüz üretim ve çalışma süreçlerinin ayrıntılı bir tahlili temelinde reddediyor. Savran, bunu izleyen yazısında ise sendikaların miadını doldurduğuna dair tezlerle tartışıyor, Marksizmin klasiklerinin sendikalar meselesini sınıf mücadelesinin bütünü içine nasıl yerleştirdiğini anlatıyor. Kurtar Tanyılmaz ise son on yıllarda dünyada ve Türkiye'de solda moda olan, bir yanıyla var olan sendika formlarına işi bitmiş gözyle bakarken bir yandan da işçi hareketinin tarihinde başarısız bir deneyler dizisi oluşturan anarko-sendikalizmle ortak yanları olan "toplumsal hareket sendikacılığı"nın etraflı bir eleştiriye tabi tutuyor.

Teorinin irdelenmesinin ve dünya çapında güncel eğilimlerin araştırılmasının ardından Türkiye özgülüne dönüyoruz. Burada önce Türkiye'deki iki ana sınıfın, burjuvazi ile işçi sınıfının birer haritası çıkarılıyor. Özgür Öztürk, Türkiye burjuvazisinin en üst ve hâkim katmanı olan finans kapitali ince ince irdeliyor. Meryem Kurtulmuş, Kurtar Tanyılmaz ve İrfan Kaygısız ise, ilk kez

bu kitapta yayınlanmakta olan titiz araştırmalarında, Türkiye işçi sınıfının maddi varlığını ve değişen yapısını sergiliyorlar.

Sınıfların yapısından Türkiye’de sınıf m¼cadelelerinin bazı boyutlarına ge¼iyoruz. Burada anlaşılır nedenlerle ana araştırma nesnesi Gezi ile başlayan halk isyanının sınıf karakteri. E. Ahmet Tonak iki ayrı yazıda, Gezi’ye “orta sınıf” hareketi damgası vuran yaklaşımları, bu g¼r¼ř¼ en gelişkin tarzda dile getirenlerden birinin, Çağlar Keyder’in ¼alıřmalarını inceleyerek eleştiriyor. Sungur Savran ise bu kitap i¼in kaleme alınmış yazısında, bir yandan “orta sınıf” tezini eleştirirken, bir yandan da halk isyanını proletaryanın arı anlamda bir sınıf m¼cadelesi olarak sunan yaklaşımları karşısına alıyor. Türkiye’de sınıf m¼cadelelerine ilişkin bir sonraki yazı, kırdaki sınıf m¼cadelelerini, bu toprakların Marksist literat¼r¼n¼n yaklaşık yarım y¼zyıl geride kalmış zengin bir araştırma geleneğini canlandırarak inceliyor. Burak G¼rel’in neredeyse kendi başına kısa bir kitap olabilecek ayrıntılı incelemesi, yazının başında Marksizmin (en başta Marx, Kautsky ve Lenin’in) tarımında kapitalizmin gelişmesi sorununu nasıl teorileştirdiği konusunda değerli bir giriş üzerinde y¼k-seliyor. Bu b¼l¼m ve kitap, Mustafa Kemal Coşkun’un Türkiye proletaryasının özgül bir katmanı olan kamu emek¼ilerinin son ¼eyrek y¼zyıllık m¼cadelesinin ana mecrası olan KESK üzerine bir değerlendirmesi ile sona eriyor.

Marksizm ve Sınıflar kitabı, d¼nyada olduğu kadar Türkiye’de de soldaki modern kapitalist toplumun sınıf yapısını ve bu yapının i¼inde yer aldığı sınıf m¼cadelelerini, toplumu anlamının ve devrimci tarzda değerıştirmenin temel kategorileri olarak ele alan bir damarın varlığını açık bi¼imde ortaya koyuyor. Bu damarın bazı temsilcilerinin bu konulara ilişkin araştırmalarını okuyuculara derli toplu bi¼imde iletmeyi hedefliyor. Neden? En başta şundan: Türkiye’de halk yeniden sokaklara ¼ıktıđında hareketin sınıf karakteri aynı olmayacak elbette. Tarih tekerr¼r etmez, somut koşullara bağlı olarak gelişir. 2011-2013 arasında Tunus ve Mısır’dan ABD’ye, İşpanya, Yunanistan ve Türkiye’den Brezilya’ya d¼nyanın d¼rt bir yanında patlak veren b¼y¼k halk isyanları ve devrimler, hi¼ kuşku yok, kısa veya uzun bir aralıktan sonra insanlığın yeniden gündemine gelecek. O b¼y¼k halk hareketlerinin sınıf karakterini anlamaya ve işçi sınıfını ve m¼ttefiklerini bu sayede iktidara taşımaya bir nebze katkıda bulunacak olursa, bu kitap amacına erişmiş demektir.

Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E.Ahmet Tonak

Ekim 2014

1

MARKSİZM
VE
SINIFLAR

KOMÜNİST MANİFESTO'DAN KAPİTAL'E SINIFLAR*

E. Ahmet Tonak

Nail için...

Marx külliyyatında sınıf kavramının hayati önemde olduğunu, Marx'ın insanlık tarihini sınıf mücadeleleri perspektifinden kavradığını tekrar etmeye bile gerek yok. Fakat, çoğumuzun kabul ettiği bu durum, bizi Marx'ın kaleme aldığı onca metinde, sınıf kavramını aynı yoğunlukta, aynı çeşitlilikte ve de en önemlisi, aynı amaçla kullandığı sonucuna vardırmamalı. *İlk iddia* budur. *İkinci iddia* ise, söz konusu farklılığın değişik nedenlerden kaynaklandığıdır. Bu nedenlerin başında Marx'ın kendisinin geçirdiği entelektüel değişim ve politik konjonktür gelir. Bu nedenlerin her ikisi de Marx'ın teorik oryantasyonunu ve yazdıklarının eksenini belirlemiştir.

Bu iddialarımızı dayandırdığımız beş kitabın üçü, *Komünist Parti Manifestosu* (1848), *Ekonomi Politik'in Eleştirisine Katkı* (1859) ve *Kapital I* (1867) Marx hayatta iken yayınlanmıştır. Bilindiği gibi *Kapital*'in 1885'te yayınlanan II. ve 1895'te yayınlanan III. ciltlerinin neredeyse tamamı 1860'lı yıllarda yazılmış olmakla birlikte, 1883'te Marx öldüğünde bu metinler onlarca el yazması deftere dağılmış, müsvedde halindedir. Yani elimizdeki *Kapital*'in son iki cildine nihai şeklini Marx değil, Engels vermiştir. Bu ciltler Engels'in uygun gördüğü iç bölümlenmeyi, sıralamayı ve metinsel müdahaleleri içerir. Bu husus aşağıda, özellikle III. Cilt'e ilişkin söyleyeceklerim için önem taşır.¹

* Bu yazı, Aralık 2013'te Türkiye Sosyal Bilimler Derneği'nin 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde, Nail Satılğan'ın anısına düzenlenen panelde sunulan ve daha sonra *Mesele* dergisinin Ocak 2014 sayısında yayınlanan tebliğin gözden geçirilmiş ve kısmen değiştirilmiş versiyonudur. Tebliğin orjinal halinde girişte yer alan Nail'le ilgili bölüme bu yazıda yer vermedim. En sondaki küçük paragrafı da bu yazının sonuna bir dipnot olarak eklemeyi edemedim.

1 Yukarıda kaydettiğim Marx'ın ekonomi politik ağırlıklı metinlerinin yanı sıra *Grundrisse*'nin de ele alınması gerektiği düşünülebilir. *Grundrisse*'nin önemli, ama yayınlanmak üzere kaleme alınmamış bir metin olduğunu ve bir başka yazımda kapsamlı bir biçimde ele aldığımı belirtmek isterim. Bkz. Tonak, E. Ahmet. 2013. "Karl Marx, *Grundrisse*", *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu*, Yordam Kitap, s. 165-185.

Manifesto ile başlayalım:²

Manifesto'nun siyasi bir örgütün propaganda ve çağrı metni olduğunu biliyoruz. Propagandanın etkin, ikna edici ve çarpıcı olma gereği *Manifesto*'nun muhtevasına ve diline yansımıştır. İçerik bakımından ilk ağızda göze çarpan, metnin toplumların tarihi gelişimini yeni bir biçimde açıklama iddiasıdır. Dolayısıyla, sınıf kavramı da sınıfların tarihiliğini, dinamiklerini, birbirleriyle ilişkilerini özellikle gözeten ve bu iddiayı kanıtlayacak bir tarzda kullanılmıştır.

Kısaca *Manifesto*'nun yazıldığı ortamı ve metnin misyonunu hatırlayalım. 1848 devrimlerinden birkaç ay önce yazılan *Manifesto* her şeyden çok bir mobilizasyon ve çağrı metnidir. *Manifesto* kapitalist toplumun tarihi bakımdan geçiciliğini, hem daha önceki toplumların çözülüş süreçlerini sergileyerek hem de kapitalizm içi dinamiklere ve burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf çatışmasının niteliğine vurgu yaparak gösterir. Kapitalizmdeki ara sınıf ve tabakaların kapitalizmin gelişimi ile yok olacağını, proleterleşmenin yaygınlaşacağını öngördükten sonra da, herkesi kapitalizmi aşarak komünist toplumu kuracak proletaryanın saflarına katılmaya çağırır.

Bilindiği gibi *Manifesto* kısa bir giriş ve bu giriş izleyen dört bölümden ibarettir:

- I - Burjuvalar ve Proleterler
- II - Proleterler ve Komünistler
- III - Sosyalist ve Komünist Yazın
- IV - Komünistlerin Çeşitli Muhalefet Partilerine Karşı Konumu

İlk iki bölümün başlığında Marx'ın zaman zaman işçi yerine kullandığı **proleter**, ilk bölümün başlığında ise kapitalist toplumun diğer ana sınıfının mensubu olarak **burjuva** sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz. Her iki sözcüğün çoğul olması, okuyucuya hemen tek tek bireylerin sınıf aidiyetleri yerine, sınıfın kendisinin ele alınacağı bir metni okumak üzere olduğunu sezdiriyor.

İlk bölümün ilk cümlesi “(b)ugüne kadarki tüm toplum tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir.” Bu cümle ile iki tespit yapıldığı açık:

- 1) toplumsal tarih aslında sınıf mücadeleleri tarihidir;
- 2) sınıflar kapitalizm öncesinde de vardır.

İlk tespitin **politik** ve **teorik** içerikli, ikincinin ise **olgusal** olduğunu görüyoruz. Kendi içinde ilginç ve önemli bir tartışma alanı olmakla birlikte, bu yazı bağlamında söz konusu tespitleri ele almıyoruz.

2 Google sağolsun, *Komünist Parti Manifestosu* kelimeleri ile arama yaptığımızda, karşımıza *Manifesto* tam metin dikiliyor. Bu metinde “sınıf” kelimesini ara” diyorsunuz, 98’ini de bulması 1 saniye bile sürmüyor. Fakat herkesin tahmin edebileceği üzere Google’ın aklı kıt, sınıf kavramının muhtevası, kullanıldığı bağlam ile ilgilenemiyor; 5 harflik sıralamanın kaç kere tekrarlandığını söylüyor ve gerisini bize bırakıyor.

İkinci metne, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*'ya geçelim:

Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı, 1848 yenilgisinden çıkarılan derslerle ilk küresel kriz sırasında ve Marx'ın teorik çalışmalarının eksenini ekonomi politîğe kaydırmasından sonra yazılmıştır. Bu kitabın Önsöz'ü hem tarihi maddeciliğin en özlü ifadesi olduğu için hem de Marx'ın ekonomi politîğin eleştirisine ilişkin çalışmalarının vardığı safhayı ve neler yapmayı planladığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Konumuzla doğrudan ilişkili olması bakımından özellikle Marx'ın, çalışma planının ipuçlarını verdiği kısmı aktaralım:

Burjuva iktisat sistemini şu sırayla inceliyorum: sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya pazarı. İlk üç başlık altında modern burjuva toplumun bölündüğü üç büyük sınıfın iktisadi varlık koşullarını inceliyorum; öteki üç başlığın birbiriyle bağlantısı besbellidir.

Marx'ın belirttiği ilk üç başlık ile üç büyük sınıf arasındaki mütakabiliyet, sınıf kavramının hem *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*'da hem de daha sonra yazılacak ama tamamlanamayacak *Kapital* ciltleri boyunca nasıl ele alındığını yorumlamamıza yol gösterici niteliktedir.

Gözden kaçmış olabilir, esas olarak meta ve para üzerine, yaklaşık 300 sayfa civarında olan *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*'da yukarıda Önsöz'den aktardığım kısa pasajdaki referanslar dışında sınıf sözcüğü tek bir kez bile geçmez! Bunun böyle olmasının nedeni *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*'da, bırakın toprak mülkiyeti'ne, ücretli emek'e, sermaye'nin en genel halinin incelenmesine bile henüz sıra gelmemiş olmasıdır.

Şimdi *Kapital*'e bakalım:

Kapital ciltleri boyunca Marx'ın sınıf kavramını siyasal, mekansal ve teorik bağlama bağlı olarak değişik biçimlerde kullandığını biliyoruz. Fazla anlam yüklemeyen, ama çarpıcı olması bakımından değinmeden geçmeyelim: yukarıda 40 sayfa uzunluğundaki *Manifesto*'da "sınıf" sözcüğünün 98 kez geçtiğini söylemiştik; yanlış hatırlamıyorsam birisi yaklaşık 800 sayfa olan aşan *Kapital*'in I. cildini taramış ve "sınıf" kelimesinin sadece 55 kez kullanıldığını söylemişti!³ Yine de, kullanım çeşitliliğini aksettirmesi bakımından bazı örnekler verelim.

3 Bu yazıdaki görüşlerimi paylaştığım Özgür Üniversite'deki bir seminerde, Özcan Evrensel "*sınıf I. ciltte 55 değil, 285 kez*" kullanılmıştır diyerek uyarıda bulunmuştu! Tabii bu haklı uyarıya rağmen *Manifesto*'nun ve *Kapital*'in sayfa sayıları dikkate alınırsa "sınıf" sözcüğünün *Manifesto*'ya oranla *Kapital*'de çok daha az kullanıldığı bir vakiadır.

Önce son şeklini bizzat Marx'ın verdiği I. Cilt'ten;

ruhban sınıfı, üretmeden tüketen sınıf, fırıncı sınıfı, fabrikatörler sınıfı, alt orta sınıf, yukarı orta sınıf, rahipler sınıfı, sanayici sınıfı, köylü sınıfı, küçük çiftçiler sınıfı, rantiyeler sınıfı, eğitilmiş sınıf, vb.

II. Cilt'te bahsedilen sınıflar arasında ise;

yönetilen ve yöneten sınıflar, hizmetçiler sınıfı, toprak sahipleri sınıfı, çiftçiler sınıfı v.b.

Ayrıca, Marx, II. Cilt'te Adam Smith'te rastladığı üç sınıfa, yani **üretken emekçiler, sanayi kapitalistleri ve toprak sahipleri sınıflarına** da yer verir.

Kapital'in III. Cilt'i Marx ve sınıf tartışmalarında özel bir konuma sahiptir. Bu cildin son bölümü "Sınıflar" başlıklıdır. Yani, Marx'ın bitirmeye fırsat bulamadığı *Kapital*'ler "Sınıflar" bölümü ile bitmektedir!

Önce, yarıda kaldığı aşikâr olan ve bir sayfayı aşmayan bu bölümde ne olduğunu görelim. Marx burada da kapitalist toplumun temel sınıfları olarak Smith ve Ricardo taksonomisini benimser ve retorik bir soru ile başlar: "Ücretli emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahiplerini üç büyük toplumsal sınıf haline getiren şey nedir?"

Ardından, devam eder ve "*ilk bakışta, gelirlerin ve gelir kaynaklarının özdeşliğidir*" diye ekler. Ücretli emekçiler, yani işçi sınıfının mensupları emek gücünü satarak gelirlerini ücret, sermayedarlar gelirlerini kâr ve toprak sahipleri de gelirlerini toprak rantı olarak edinirler. Her sınıf geçimini, yeniden üretimini bu şekilde sağlar. Bu durum, yani gelirlerin kaynaklandığı fonları ayırıştırarak sınıfları tasnif etmeye girişmek Marx'a yeterli gözükmez.

Bir başka deyişle, bu bölümde, sadece kişinin gelirinin ne olduğuna bakarak, yani gelir kaynağını bir ölçüt gibi kullanarak o kişinin sınıf aidiyetine karar verilemeyeceği önerilmektedir.

Nitekim, Marx gelir ölçütünün yetersizliğini göstermek için verdiği örnekte, tabiplerin ve devlet memurlarının gelirlerinin farklı fonlardan geldiğine dayanarak iki ayrı sınıf gibi görülmelerinin yanlış olduğunu söyler. Hatta, Marx, aynı mantıkla, "tarımdaki mülk sahipleri sınıfının da, maden sahibi veya orman sahibi olmalarına, yani gelirlerini sağladıkları faaliyetlerdeki farklılığa bakarak, farklı çıkar ve statülerin temsil edildiği sınıflara ayırıştırılması gerekmez mi" diye sorarak da gelir ayrınlığı ölçütünü yetersiz bulduğunu bir kez daha vurgular. İlginç olan, elimizdeki 2000 küsur sayfalık *Kapital* ciltlerinin cevabı verilmemiş bu retorik soruyla bitmiş olmasıdır.

O gün bugündür, 52. Bölüm'ün ele aldığı "Sınıflar" konusunun nasıl tamamlanması gerektiği tartışılır. Bu tartışmayı kapsamlı bir biçimde ele alacak değiliz. Sadece kısaca değinerek bazı sonuçlar çıkartmak istiyoruz.

Engels, *Kapital*'in III. Cilt'ine yazdığı "Giriş'te, "Sınıflar" başlıklı 52. Bölüm'ün bir "ilk müsvedde halinde" olduğunu belirttiikten sonra şunları söyler:

..yalnızca başlangıç kısmı vardı. Gelişmiş kapitalist toplumun üç büyük gelir biçimine, toprak rantı, kâr ve ücretlere tekabül eden üç büyük sınıfı –toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli emekçiler– ile, bunların varlığı ile kaçınılmaz şekilde bir arada bulunan sınıf mücadelesi, kapitalist dönemin fiili bir sonucu olarak ele alınıp incelenecekti. Marx, bu gibi sonuç özetlerini, baskıdan hemen önce nihai redaksiyona kadar tamamlamaz, o sıradaki tarihi gelişmeler, şaşmaz bir düzenlilikle teorik önermelerine en güncel kanıtları sağlamış olurdu.

Engels'in, ömrü vefa etseydi Marx'ın 52. Bölüm'ü nasıl tamamlayacağı konusundaki görüşleri böyle. Dikkat edilirse, Engels'in spekülative tahmini "*sınıf mücadelesi*"ne ve "*tarihi gelişmeler*"e merkezi önem atfediyor. Şüphesiz, Marx sınıf konusunu, diğer politik metinlerinde, mesela *18 Brumaire*'de olduğu gibi, döneminin siyasi gelişmelerini dikkate alarak, onlardan beslenerek, sınıf mücadelesinin nüanslarını gözeterak ele alabilirdi. Ama, "bunu 52. Bölüm'de veya *Kapital*'in herhangi bir yerinde Engels'in dediği tarzda mı yapardı" sorusu kanımca tartışmaya açıktır.

Bilinen bir iki hususu hatırlatarak farklı bir görüş önermeye çalışalım. *Kapital*'in basılmış olan ilk 3 cildinin odaklandığı alan sermayenin kendisi, sermaye birikiminin dinamikleridir. Dolayısıyla, burjuvazinin bir sınıf olarak kendini var etmeye çalıştığı ortamın belirleyenleri, maruz kaldığı yasalar, rekabetin dayatması vs. bu ciltlerin asli konusudur. Yani, kapitalist toplumun en temel sınıflarından biri, burjuvazi, *Kapital*'in soyutlama düzeyinde analiz edilebileceği kadar analiz edilmiştir.

Kapital'in bize ulaşan ciltleri içinde, ilk sermaye birikimi süreci bağlamında işçilerin feodal ilişkilerin çözülmesiyle işçileşmesi, emek-sermaye, emek-emek çelişkili ilişkileri, artık-değerin dolaşımı bağlamında toprak rantı biçiminde gelirini sağlayan toprak mülkiyeti tabii ki ele alınmıştır. Fakat bu sınıfların analizi, sermaye analizinin kapsayıcılığı ve zenginliği ile aynı seviyede değildir. Bunun nedeni de teorik olduğu kadar metodolojiktir de. Marx'ın çalışmalarının sunumu için uygun gördüğü sıralamanın, yani **toprak mülkiyetinin** (rantıye sınıfın), yazılmayan 2. Cilt'e, **ücretli emek** konusunun (işçi sınıfının) ise yine yazılmayan 3. Cilt'e bırakılmasının icabıdır. Kısacası, basılı *Kapital* ciltlerinde sınıf kavramının karşımıza çıktığı şekilde çıkması, özellikle işçi sınıfının katmanlarını da içeren bir analizin bulunmayışı, odaklandığı temel sorunsalın ve bitmemiş bir proje oluşunun tabii sonucudur.

Buraya kadar söylediklerimizden Marx'ın sınıf kavramını kullanımının herhangi bir orijinalliği olmadığı sonucunu çıkarmamak gerekir. Yanlış anlaşılacak için tam tersini düşündüğümüzü belirtelim. Marx'ın sınıfları tasnif için geliştirdiği kıstas, kişilerin toplumsal üretim alanı içindeki konumlarına dayanır. Kişiler âdeta kendilerini toplumsal üretim alanı içinde bir yerde bu-

lurlar, konumlanırlar. Bu konumun kendisi sınıf ölçütünün esasıdır, ana belirleyendir. O zaman, konumun nasıl belirlendiğini açmak gerekir. En özlü şekilde ifade edecek olursak, kişilerin üretim araçlarına sahip olup olmadıkları, dolayısıyla üretim araçlarını kontrol hakkının ellerinde olup olmadığı, o kişilerin sınıfsal konumunu tayin eder diyebiliriz. “Sahip olmak” mülkiyet edinme demektir; dolayısıyla üretim araçlarının mülkiyetinin esas belirleyen olduğunu söylemiş oluyoruz. Nitekim kapitalizm öncesinin kendi üretim araçlarına sahip köylüleri topraklarını kaybettikleri için işçileşmiş, eski tacirler biriktirdiği sermaye ile üretim araçlarına sahip oldukları için kapitalistleşmiştir. Artık kapitalizmin iki temel sınıfı karşı karşıyadır. Bundan sonra kapitalizmin bekası işçilerin ürettiği artık-değere kapitalistlerin el koyabilmesi ile sağlanacaktır. Artık değerın üretimi, temellüğü ve dolaşımı ise *Kapital*'de anlatılan hikâyenin kendisidir.⁴

4 Nail hayatta iken yazdıklarımı önce ona gösterirdim. Şimdi bu metni okumuş olsa idi Nail ne derdi diye aklımdan geçirmiyor değilim. Galatasaray maçlarını seyrettiğimiz koltuklarımızı karşılıklı gömülür ve mesela devre arasında konuşmaya başlardık. Muhtemelen, bana “Ahmet, Marx’a biraz haksızlık yapmışsın. Galiba *Kapital*’in I. cildindeydi, Marx uzun uzun İngiltere ve Galler’de yapılan nüfus sayımlarını incelemiş ve bu bağlamda işçi sınıfının katmanlarının zaman içinde gösterdiği değişimleri değerlendirmiştir. Bir baksan. Ayrıca, bu III. cilde Engels’in müdahalesi tartışması, tamamlandığında 120 cilt olacak MEGA’nın yeni yayınlanan ciltleri vesilesiyle dallandı budaklandı. Michael Heinrich’in *Science and Society*’deki makaleleri oldukça ilginç. Onları dikkate aldın mı?” gibi şeyler söylerdi. Sonra da ikinci yarıya dönerdik. Nail ikinci yarıyı tamamlayamadı, sahayı erken terk etti.

SINIFLARIN GELECEĞİ ÜZERİNE BİR NOT*

Sungur Savran

Sınıflar ve sınıf mücadeleleri üzerine bir derlemede, hele hele Marksizmin sınıflara yaklaşımının irdelendiği bir derlemede, sınıfların geleceği üzerine hiçbir söz söylenmemesi gerçekten büyük bir eksiklik olacağından bu kitap için, özel olarak böyle bir notu kaleme almayı zorunlu gördük. Bu kitap esas olarak kapitalizmin içinde yaşadığımız çağa özgü güncel gerçekliği çerçevesinde, teorik ve ampirik düzeylerde dünya ve Türkiye’de sınıfların durumu ve mücadeleleri ile ilgili olduğu için sınıfların geleceği doğrudan ufkuna girmiyor. Biz kendimiz geçmişte, bazı başka çalışmalarımızda bu konuya bir ölçüde ayrıntılı biçimde girmiştik.¹ Burada konuyu kısa bir notla aktarmak istiyoruz.

Marx’ın kendi yapıtında sınıflar ve sınıf mücadeleleri konusunda yeni olanın ne olduğu konusunda biraz şaşırtıcı, ama son derecede aydınlatıcı kısacık bir metni vardır. Bu metin 1852’de New York’taki dostu Joseph Weydemeyer’e yazılmış olan bir mektupta yer alır:

Bana gelince, modern toplumda sınıfların varlığının ya da aralarındaki mücadelenin keşfi bakımından benim hiçbir katkım olmamıştır. Burjuva tarihçileri bu sınıf mücadelesinin tarihsel gelişimini, burjuva iktisatçıları ise sınıfların iktisadi anatomisini benden çok önce açıklamışlardı. Benim yaptığımda yeni olan: 1) Sınıfların varlığının yalnızca üretimin gelişmesinde ortaya çıkan belirli tarihsel evrelerle bağlantılı olduğunu; 2) sınıf mücadelesinin zorunlu olarak proleterya diktatörlüğüne yol açtığını; 3) bu diktatörlüğün kendisinin bütün sınıfların ortadan kaldırılmasına ve sınıfsız bir topluma geçişten başka bir şey olmadığını göstermek olmuştur.²

* Bu yazı ilk kez bu kitapta yayınlanmaktadır.

1 Sovyetler Birliği’nin tarihsel gelişmesi bağlamında bu sorunu şu kaynakta ele almıştık: “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, *Onbirinci Tez*, sayı 10, 1990, özellikle s. 9-31. Ayrıca *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu* (İstanbul: Yordam Kitap, 2013) içinde Lenin’in *Devlet ve Devrim*’i üzerine yazdığımız tanıtma yazısında da (s. 501-21, özellikle 512-13) sınıfların geleceğine değinmiştik.

2 “Marx to Joseph Weydemeyer in New York”, 5 Mart 1852, Marx/Engels, *Selected Correspondence*, 3. gözden geçirilmiş baskı, Moskova: Progress Publishers, 1975, s. 64.

Bu pasajın şaşırtıcı olmasının nedeni Marx'ın burada aşırı derecede alçak gönüllü davranmış olmasıdır. Kendisinden önce keşfedilmiş en küçük fikir kırıntısını bile orijinal sahibine referans vermeden kullanmayacak kadar düşünce namusu olan Marx, burada abartıya kaçarak, burjuva tarihçilerinin ve iktisatçıların katkılarının hakkını verirken kendi katkısını olduğundan küçük göstermiştir. Konumuz bu olmadığı için sadece iki nokta ile yetinelim: İlk, *Komünist Manifesto*'nun ana metninin ilk cümlesinde dile gelen görüş, Marx'ın (elbette Engels ile birlikte) insanlığın düşünce cephanesine kattığı en önemli fikirlerden biridir: "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir."³ Bu cümlede dile gelen fikir Marx'tan önce kimse tarafından ortaya konulmamış bir fikirdir. Marx'tan sonra da onun izleyicileri dışında bütün düşünürler bu görüşten, vebadan kaçır gibi kaçmışlardır. Öyleyse, en azından bunu kendi yaptığında "yeni olan"ın içine ayrı bir nokta olarak yerleştirmeliydi Marx.

İkincisi, burjuva iktisatçıların sınıfların iktisadi anatomisini açıklamış oldukları iddiası da aslında burjuva iktisatçıların katkısını abartırken Marx'ın özgünlüğünü olduğundan daha sınırlı gösterir. Burjuva iktisatçıları artık değer fikrine berrak biçimde ulaşamadıkları için burjuvazi ile proletarya arasındaki uzlaşmaz çıkar çelişkisini bütünüyle kavrayamamışlardır. Bu da "sınıfların iktisadi anatomisi"nin eksik kavranması demektir düpedüz.

Ne var ki, bu not bağlamında bizi Marx'ın kendi yapıtında yeni olup da bu pasajda dile getirmediği hususlar değil, kendisinin yeni olduğunu belirttiği noktalar ilgilendiriyor. Hemen dikkatimizi çekmiş olmalıdır: Her üç nokta da sınıfların varlığı kadar yokluğunun da Marx'ın düşünüşü için önemli olduğu gerçeği ile ilişkilidir. Teker teker görelim.

İlk noktanın neden yeni olduğunu anlamak önemlidir. Marx kendisi, bu pasajda "burjuva iktisatçıları[nın] ... sınıfların iktisadi anatomisini" kendisinden önce ortaya koyduklarını belirtiyor. Bu önerme ile "sınıfların varlığının yalnızca üretimin gelişmesinde ortaya çıkan belirli tarihsel evrelerle bağlantılı" olduğu önermesi arasında ilk anda çok da fazla bir fark olmadığı düşünülebilir. Burjuva iktisatçıları da "sınıfların iktisadi anatomisini" incelerken aslında sınıfların varlığını "üretimin gelişmesinde ortaya çıkan belirli tarihsel evreler" temelinde açıklarlar. Burjuva iktisatçıların arasında en çok tarih derinliği olan Adam Smith hiçbir biçimde kapitalizmi ezelden beri gelen bir toplumsal formasyon olarak sunmaz. Peki, fark nerededir? Adam Smith ve bütün klasik ekonomi politik, sınıfların varlığının tarihsel olarak olumsal bir olgu olduğunu, yalnızca belirli koşullar altında var olacaklarını, başka koşullar altında ise sınıf diye bir toplumsal kategorinin olmadığını ve olmayacağını anlamamışlardır. Marx bunu ortaya koymuş, bu koşulların ise "üretimin geliş-

3 Karl Marx/Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 22.

mesinde ortaya çıkan belirli tarihsel evrelerle bağlantılı” olduğunu göstermiştir. Marx’ın mektubunda birinci nokta ile ilgili cümledeki en önemli kelime “yalnızca”dır. Marx, geçmişte sınıfların “yalnızca” üretimin gelişmesinin belirli evrelerinde var olduğunu söylemekte ve okuyucusunu gelecekte de benzer bir durumun doğacağı fikrine hazırlamaktadır. Sınıfların varlığı olumsal ise, yani belirli koşullara bağlı ise, yani zorunlu değilse, yokluğu da varlığı kadar olağandır, normaldir. Burjuva düşüncesinin anlayamadığı, Marx’ta yeni olan budur. Geçmişte, Marx ve Engels’in “ilkel komünizm” adını verdiği toplumlar bu tür sınıfsız toplumlardı. Bu, gelecekte de sınıfsız bir toplumun olabileceği fikrine kapıyı açmaktadır.

Marx’ın işaret ettiği ikinci nokta, sınıfların yokluğuna değil, yok oluş sürecine ilişkin bir noktadır. Bu noktayı anlamanın en iyi yolu, önce üçüncü noktayı kavramaktır. Öyleyse biz de önce ona dönelim. Burada Marx “sınıfsız bir topluma geçiş”ten söz ederek, burjuva düşüncesinin bütün putlarını kırar. Burjuva düşüncesi geçmişte kapitalist toplumdan farklı bir hayat yaşamış olduğunu kabul edebilir. Ama gelecekte yeni bir toplum kurulabileceğini ve bunun sınıfsız bir toplum olabileceğini hayal edemez. Bunun çok çeşitli gerekçeleri olabilir. Kimi, kapitalizmin insan doğasına en uygun sistem olduğunu iddia edebilir; kimi, insan toplumları bu kadar karmaşık bir karakter kazanmışken böyle bir sınıfsızlığın mümkün olmadığını savunabilir. Nedeni ne olursa olsun, burjuva düşüncesinde Marx’tan ne önce, ne de sonra sınıfsız bir toplumun varlığına ihtimal veren herhangi bir düşünürden söz etmek olanaklı değildir. Marx işte bu tabuyu kırmış ve gelecekte sınıfsız bir toplum olacağını ileri sürmüştür. Böylece ilk noktada söylenen şey sadece geçmişte, tarihin derinliklerinde değil, gelecekte de geçerli hale gelmektedir: Sınıfların varlığı üretimin gelişmesinde yeni bir tarihsel evrenin ortaya çıkışıyla temelini yitirecektir. Eskinin “ilkel komünizm”inden farklı olarak bu yeni tarihsel evre, üretici güçlerin ileri bir gelişmişliği ve emek verimliğinin yüksek bir düzeye ulaşmışlığı temelinde ortaya çıkacak olan komünizmdir. Marx’ın *Kapital*’i, doğrudan doğruya, sermayenin tarihsel hareket yasalarını inceleyerek kapitalizmin nasıl komünizmin, yani geleceğin sınıfsız toplumunun temellerini oluşturduğunu ortaya koyacaktır. Dolayısıyla, burada bilimsel olarak temellendirilmiş bir önerme söz konusudur.

Geriye, sınıflı toplumun en yüksek aşaması olan kapitalizm ile sınıfsız toplum arasını doldurmak kalıyor. Marx’ın ikinci noktası ile üçüncü noktasının henüz ele almadığımız ilk yarısı tam da bunu yapıyor. İlk mesele, kapitalizmin komünizmin temellerini atmasının sınıf-devlet ilişkisi düzeyinde ifade edilmesidir. Marx “sınıf mücadelesinin zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne yol açacağını” söylüyor. Burada proletarya diktatörlüğü bir rejimi, bir devlet biçimini falan değil, sadece devletin hangi sınıfın iktidarını temsil ettiğini tanımlar. Marx’a göre en demokratik burjuva devleti bile bir burjuva diktatörlü-

güdü; yani burjuvazinin işçi sınıfını kendi hâkimiyeti altında tutmasının bir aracı, yöntemi, mekanizması. Kapitalizmin gelişmesinin yarattığı koşullarda, sınıf mücadelesi de kapitalizmin kendi elleriyle yarattığı “mezar kazıcısı” olan proletaryanın, yani en geniş anlamında işçi sınıfının iktidara yükselmesiyle sonuçlanacağı içindir ki Marx zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne gidişten söz etmektedir.

Geriye proletarya diktatörlüğünden sınıfsız topluma geçiş kalmıştır. Üçüncü noktanın ilk yarısı tam da bunu söylüyor: “bu diktatörlüğün [yani proletarya diktatörlüğünün] kendisinin bütün sınıfların ortadan kaldırılmasına geçiş” olduğunu iddia ediyor. Proletarya diktatörlüğüne geçiş, kapitalizmin gelişmesinin tarihsel mantığı temelinde açıklanmıştır. Proletarya diktatörlüğünden sınıfsız topluma geçiş ise, işçi sınıfının kendi maddi varlık koşulları dolayısıyla başka bir sınıf üzerinde hâkimiyet kurma arayışına girmeyecek ilk hâkim sınıf olması temelinde açıklanır. Biz burada bu iki temele (kapitalizm komünizmin koşullarını doğurur, proletarya diktatörlüğünün mantığı insanlığı sınıfsız topluma taşır) sadece işaret etmiş oluyoruz. Ayrıntılı biçimde izah etmiyor, sadece aradaki bağı oluşturduklarına dikkat çekiyoruz. Meraklı okur, Marx’ın yapıtının tamamında, bu bağlantıları kuracak fikirleri araştırmak zorundadır elbette. Sonucun çok tatmin edici olacağına kefil olabiliriz.

Bir kez bu bağlantıların Marx tarafından doğru kurulduğu varsayılırsa, Marx’ın sınıflar konusundaki temel önermesi de tarihsel bir kesinlikle dile getirilebilir: Marx’ın sınıflara ilişkin temel önermesi, tarihsel gelişmenin belirli bir aşamasında sınıfların, insanlığın üretici güçlerinin ileri doğru gelişmesinde bir rol oynamış olmakla birlikte, bu gelişmenin bir evresinden sonra sınıflar mücadelesinin sonucu olarak ortadan kalkacağıdır.

Yani paradoksal biçimde Marx’ın sınıf teorisini burjuva düşüncesinden ayıran aslında sınıfların varlığı konusunda ısrar etmiş olması değil, yok oluşu üzerindeki durmasıdır. O zaman *Komünist Manifesto*’nun ilk cümlesine şöyle bir ek yapabiliriz: “... ama gelecekte ne sınıflar olacaktır, ne sınıf mücadeleleri!”

SINIFLARI HARİTALAMAK: SINIFLAR BİRBİRİNDEN NASIL AYRILIR?*

Sungur Savran

Devrimci teorinin en önemli sorunlarından biri sınıfları birbirinden ayırıştırmak, aralarındaki sınır çizgilerini belirleyebilmek, toplumu oluşturmuş grup ve bireylerin sınıf aidiyetini gerçekçi bir temelde kavrayabilmektir. Sınıfları genel olarak tanımlamak, kapitalist toplumun iki ana sınıfa ayrıldığını, bunun yanı sıra bir dizi ara sınıf ve katmanın mevcut olduğunu söylemek yeterli değildir. Kapitalist bir toplumda üretim araçlarının sahibi olup işçi çalıştıranların burjuvaziyi, üretim araçlarından yoksun olduğunu için emek gücünü satmak zorunda olanların da proletaryayı oluşturduğunu söylemekle yetinmek, cansız soyutlamaların devrimci teori için yeterli olacağı hayaline kapılmaktır. Oysa devrimci hareket günbegün yürüttüğü faaliyet vesilesiyle genel toplum kitlesi içinde burjuvazinin nerede başlayıp nerede küçük burjuvaziyle karıştığını, küçük burjuvazinin kendi içindeki ayrışmaların neler olduğunu, proletaryanın hangi kesimleri içine aldığını anlamak zorundadır. Örneğin, Türkiye’de ilerici politikanın ana direklerinden biri olan meslek örgütlerinin (TMMOB, TTB, TEB vb.) sınıf karakteri nedir? Devrimci pratiğin doğru yolda yürüyebilmesi için devrimci teorinin bu soruyu cevaplayabilmesi gerekir. Başka bir soru: Kamu çalışanlarının, diyelim belediyede çalışan bir veznedarın ya da vergi dairesinde dirsek çürüten bir memurenin ya da devlet hastanesinde çalışan bir hemşirenin sınıf konumları ile mal müdürü ve üniversite rektörü arasında sınıf ortaklığı mı vardır, karşıtlığı mı? Devrimci teori bu soruya cevap vermek zorundadır. Bankalarda, reklam şirketlerinde, otellerde çalışanlar proleter midir, küçük

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Bahar-Yaz 2008 tarihli 6-7. çift sayısında yayınlanmıştır. Yazıyı bugün yeniden düzenleyecek olsak, bir dizi ek yapar, bazı noktalarda önemli nüanslar geliştirir, bazı konulara daha çok ağırlık tanırdık. Ama bu yazı solda yaygın olarak okunan bir yazı olmuştur. Bu yüzden burada, dizgi ve yazım hataları gibi teknik konular dışında hiçbir şeye dokunmadan yayınlıyoruz.

burjuva mıdır, başka bir şey midir? Subayların sınıf konumu nedir? Bu sorular sonsuza kadar çoğaltılabilir. Devrimci teori, sınıfları tanımlamakla yeti-
nemez. Onları haritalamak zorundadır.

Bu yazı, 21. yüzyılda kapitalizmin orta ve ileri derecede gelişmiş olduğu toplumlarda var olan sınıfların hangi unsurlardan oluştuğunu, aralarındaki sınır çizgilerinin nereden geçtiğini, sınıfların kendi içlerinde nasıl farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaya çalışacak. Yazı ampirik bir araştırmaya dayanmıyor. Marksist teorinin birikiminin ve devrimci faaliyetin sağladığı deneyimin ışığında, sınıfları birbirinden ayıran çizgileri genel gözlemlere dayalı bir tarzda saptamayı hedefleyen bir deneme. Söylenenlerin büyük çoğunluğu hem ileri kapitalist-emperyalist toplumlar için geçerli hem de Türkiye, Brezilya, Meksika, Arjantin, Güney Afrika ya da Güney Kore gibi kapitalist sanayileşmenin belirli bir gelişme göstermiş olduğu toplumlar için. Elbette bu iki kategori arasında da, bunların kendi içinde de çeşitli toplumlar arasında sınıf yapısı bakımından çok önemli farklar var. Bu yazının amacı 21. yüzyıl başında kapitalizmin gelişmiş olduğu toplumlarda sınıf yapısının genel çizgilerini sunmak olacak. Tersine bir açıklama veya sınırlama yapmadığımızda aklımızda hep Türkiye olacak.

Sınıflardan söz ederken, her şeyden önce, yaygın bazı yanlış anlayışlara karşı uyarıda bulunmamız gerekiyor. Soldan, hatta Marksizmden etkilenen insanlarda dahi, sınıfları gelir düzeyinin tanımladığına dair bir inanç yaygındır. Bu bütünüyle yanlış bir anlayıştır. Yüksek ücretli işçiler orta sınıf değildir, proleterdir.¹ Ayakta durmakta zorlanan ve bazı işçilerden daha düşük geliri olan dükkân sahipleri küçük burjuvadır ve sosyal statüleri bakımından kendilerini proleterlerin üstünde görürler. Bazı kapitalistlerden dahi daha zengin, muayenehane sahibi doktorlar buna rağmen küçük burjuvadır. Gelir düzeyi elbette her sınıftan insanın ekonomik ve siyasi mücadelelerdeki tavrına etki yapar. Ama gün gelir, en yüksek gelire sahip işçi bile en yoksul küçük burjuvadan daha radikal bir tavrı benimser. Önemli olan sınıfların sınıf mücadelesi içindeki potansiyel ve güncel tavrıdır, belirli bir anda nasıl bir hayat standardı olduğu değil.

İkincisi, insanların sınıf konumlarını tanımlayan, onların kendi haklarında ne düşündükleri değil, maddi konumlarıdır. Amerikan sosyolojisinden kaynaklanan bir gelenek, sınıfları bütünüyle görmezlikten gelmediğinde, toplumun sınıf yapısını on yıllardır anketlerle saptamaya çalışıyor. Bunlar bütünüyle yanlış yöntemlerdir. Bu tür anketler olsa olsa sınıfların kendilerini nasıl

1 Yoksulluğun yaygın olduğu toplumlarda güvenceli bir işe ve görelî olarak düzgün bir ücrete sahip proleterleri "orta sınıf" gibi görmek yaygındır. Turgut Özal'ın 12 Eylül'den sonra işçi sınıfı bilincini bulandırmak için ortaya attığı "orta direk" kavramı, tam da bu durumdan yararlanmaya çalışan bir ideolojik operasyondur.

algıladıklarını anlatır bize, ama sınıfların büyüklüğü ve dağılımı konusunda hiçbir şey söylemez.

Öyleyse sınıf konumunun belirlenimi konusunda kendi uyguladığımız yönteme kısaca değinelim. Sınıflar toplumsal üretim ve toplumsal yeniden üretim içindeki yerlerine göre tanımlanır. Toplumsal üretim içindeki yerin esas belirleyeni ise üretim araçları üzerindeki kontroldür ya da hukuki ifadeyle üretim araçlarının mülkiyetidir. Buradaki “esas belirleyen” kavramı, bazı birey ve grupların sınıf konumunun üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden tanımlanmış birinci derecede sınıf konumlarının bir türevi olarak belirlendiği, yani ayrıntıya inildiğinde “esas” belirleyen dışında başka belirleyenlerin de olduğu anlamına gelir. Bunun ne anlama geldiği aşağıda farklı sınıflar üzerinde ayrıntılı olarak durduğumuzda ortaya çıkacak. Bu aşamada bizim için önemli olan şudur: Marksizm içinden gelen bazı düşünce okulları, örneğin Althusser okulunun temsilcileri, sınıfın sadece ekonomik “kerte”de belirlenmediğini, politik ve ideolojik “kerte”lerin de işin içine sokulması gerektiğini ileri sürerler. Biz bu yaklaşımın Marksizmin materyalist yönteminden kopma potansiyeli taşıdığı kanaatindeyiz. Sınıf konumları farklı insan topluluklarının üretim alanında karşılıklı olarak birbirleriyle girdiği maddi ilişkiler içinde belirlenir. Bu topluluklar siyasi alanda nasıl davranırlarsa davranırlar, kafalarında ne tür fantastik ideolojilerle oyalanırlarsa oyalansınlar üretim ve yeniden üretimin tanımladığı sınıf konumları temel bir veridir.

Burada elbette sınıfın maddi konumu ile sınıfın oluşumu arasında bir ayırım yapmak gerekir. Örneğin işçileri alalım. Bir fabrikada çalışan işçiler hiç örgütlü olmasalar da, öteki işçilerle hiçbir kültürel ortaklık taşımasalar da yine de proleterdirler. Örneğin dünya kapitalizminin işleyişinin Mardin’de savurduğu Çinli işçiler (inanılır gibi değil ama böyle bir olgu var!), Mardinli Kürt ve Arap işçilerle kültürel düzeyde hiçbir ortaklığa sahip değildirler, onların dilini bile bilmemektedirler. Bu onların sınıf konumu açısından birer işçi olarak nitelenmesine hiçbir biçimde engel değildir. Ama sınıf konumundan farklı olarak sınıfın oluşumu, aynı sınıfın çeşitli birey ve öbeklerinin kendi arasında bağlar kurması, bir sosyal güç haline gelmesi ve birlikte mücadele etmesi anlamına geldiğinden, burada sınıf kültürü ve ideolojisinden politikaya kadar birçok şey gündeme girer. Bu yazıda bizi ilgilendiren birer sosyal bütün olarak sınıfların oluşumu değil, sınıfların haritalanması, yani tekel bireylerin sınıflara dağıtılması olduğundan dolayı, üretim ilişkilerinin ve bireylerin, toplumsal yeniden üretim içindeki yerini araştırmak bizim açımızdan belirleyicidir. Ancak bazı durumlarda sınıf konumunu test etmek için (yani bir sağlama yöntemi olarak) sınıf oluşumu dinamiklerine de kısaca değineceğiz.

Sınıfların haritalanmasına ya da, tersinden bakıldığında, bireylerin ve öbeklerin sınıflara dağıtılmasına ilişkin bir tartışmada toplumsal üretim ve

toplumsal yenidenüretim içinde faal olmayan bireylerin konumu da özel olarak ele alınması gereken bir sorundur. Aslında bunlar da birbirinden farklı kategorilere ayrılırlar. Her şeyden önce artık çalışma kapasitesini yitirmiş yaşlılar, özel olarak da emekliler, çalışma hayatları boyunca sınıfa ait idiyeler, emeklilik döneminde de o sınıfın birer üyesidirler. Örneğin emekli işçiler işçi sınıfının önemli bir bileşenini oluştururlar. Bir büyük kategori olarak ev kadınları (ev emekçileri) insan soyunun yenidenüretimi için gerekli bir üretim faaliyetinde bulunurlar, ama harcadıkları emek aile içinde kaldığı için piyasa kategorileri tarafından “görülmez”, kendileri de ekonomik bakımdan faal olmayan nüfus içinde düşünülürler. Çocuklar ve henüz toplumsal üretimin bir parçası haline gelmemiş gençler, çalışma kapasitesine sahip olmayan kronik hastalar ve engelliler gibi kategoriler ile ev kadınları arasında bu açıdan büyük farklılıklar vardır. Ancak sınıf konumu toplumsal üretim ve toplumsal yenidenüretim içindeki konum tarafından belirlendiğinden, bütün bu kategoriler, aralarındaki büyük farklılıklara rağmen, sınıf aidiyeti bakımından birbirine benzer bir durumdadırlar. Ev kadınlarının, çocuk ve gençlerin, iş göremez durumda olan bireylerin sınıf aidiyetleri en genel düzeyde aileleri dolayısıyla belirlenir. Dolayısıyla, örneğin işçi sınıfından (proletaryadan) söz ettiğimiz zaman, sadece üretim alanında fiilen çalışan işçilerden değil aynı zamanda onların ailelerinden de söz ediyoruz demektir.

Sınıfların tanımlanması üretim ve yenidenüretim içinde var olan ilişkiler temelinde yapılacaksa, bu alanların temel kategorilerinin de analizin bir parçası olması gerekir. Üretim, dolaşım, bölüşüm, tüketim faaliyetleri, bunlar arasındaki farklar, emek kategorisinin tanımı, toplumsal düzenin yenidenüretimine ilişkin faaliyetler, üretken emek ile üretken olmayan emek ayrımı; bütün bunlar sınıfların asgari biçimde kavranabilmesi için elbette temel taşlardır. Bu yazı bunları ayrıntılı biçimde tanımlamayacaktır. Dolayısıyla, bu yazıyı Ahmet Tonak ile birlikte yazmış olduğumuz, *Praksis* dergisinde yayınlanmış olan bir yazımız ile birlikte okumak yararlı olacaktır.² Okur üretim, dolaşım, bölüşüm gibi kategorilerin üretim faaliyetine ve toplumsal düzenin yenidenüretim faaliyetine katılan bireyler arasındaki temel ayrımlar açısından önemi konusunda o yazıda asgari bilgiyi bulacaktır.

1. Burjuvazi: sermayenin ajanları

Modern toplumun hâkim gücü sermayedir. Sermaye, üretim araçları sahipliğinin para biçimi altında genelleşmiş bir türüdür. Varlığının tek nedeni de ücretli işçiyle ilişkisi içinde kendini büyütme, yani artık-değer üretir-

2 Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, “Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşurma ve Sınıflandırma Denemesi”, *Praksis*, 16, Güz 2006.

mek ve bunu mülk edinmek, sonra bu yeni değeri de sermaye haline getirmek, yani sermaye biriktirmektir. Marx'a göre sermayedarlar (kapitalistler) sermaye ilişkilerinin "taşıyıcıları"dır. Bununla kastedilen, sermayenin insanlardan bağımsız bir kategori olduğu değildir. Tam tersine, sermaye insanlar arasında tarihsel olarak özgül, belirli bir üretim ilişkisidir. Kapitalistin sermaye ilişkisinin "taşıyıcısı" olması, bir insan olarak kapitalistin kişiliği, huyu, karakteri, yetişmesi ne olursa olsun, kapitalist olarak davrandığı sürece sermaye ilişkisinin bir memuru gibi sermayenin mantığına uyması ve ona göre davranmasıdır. Yani mülk edindiği artık-değeri sürekli olarak arttırmak ve sermaye birikimini en hızlı biçimde gerçekleştirmek kapitalistin öznel amacı haline gelir. Bir kapitalist hayatının başka alanlarında iyi yürekli ya da insan sever ya da fedakâr olamaz diye bir şey yoktur. Ama kapitalist olarak davrandığı ölçüde, kısmi sapmalar dışında sermayenin mantığı ile davranır. Zaten böyle yapmazsa bir süre sonra rekabet içinde elenir gider. Rekabet, sermayenin içkin yasalarını sermayenin tekil ajanlarına dayatan bir mekanizmadır.³

Sermaye ilişkisinin farklı derecelerde taşıyıcıları vardır. Bunlar arasında sermaye ile ilişkisi dolaysız olanlar burjuvaziyi oluşturur. Elbette bu taşıyıcıların merkezinde sermaye sahibi ya da kapitalist yer alır. Kapitalist, kendi sermayesiyle üretim ve/veya dolaşım alanlarında ekonomik faaliyeti örgütleyen, bu amaçla ücretli işçi çalıştıran ve süreç sonunda kâr elde ederek sermayesini genişleten kişidir. Bir üretim ilişkisi olan sermaye ile bir toplumsal sınıf olan burjuvaziyi günlük dilde özdeş kavramlar olarak kullanıyoruz. Bu yazının geri kalan bölümünde de böyle yapacağız.

Kapitalizmin şafağında her ne kadar uzak mesafe ticareti ve büyük yatırımlar için kurulmuş büyük şirketler görülse de, genel kural aile firması idi. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra şirket biçimi yükselişe geçmiş, yüzyılın sonlarına doğru hisse senetli şirketler ortaya çıkmış ve bugünün dev şirketleri hâkim sermaye dilimi haline gelmiştir. İşte bu gelişme, büyüyen şirketlerin yönetilmesi için aile bireylerinin sayısının yeterli olmaktan çıkmasına ve bir yöneticiler katmanının şirketlerin yönetimini üstlenmesine yol açmıştır.⁴ 20. yüzyılın başlarından itibaren, ortaya bu gelişmeyi açıklamayı amaçlayan bir dizi yeni teori çıkmıştır: Bu teorilerin odak noktası, şirketleri artık yöneticilerin kontrol ettiği, sermaye sahiplerinin yani ka-

3 "Ajan" (agent) sözcüğü, buradaki anlamında, Batı dillerinden Türkçeye çok zor çevrilen bir sözcük olagelmıştır. Türkçede "ajan" dendiğinde ilk akla gelen "casus"tur. Oysa burada bir toplumsal ilişkiyi davranışlarıyla cisimleştiren, o ilişkide taraflardan birini temsil eden, onun adına eyleyen kişi söz konusudur. Bu kavram Türkçeye farklı biçimlerde çevrilmiştir: kimi zaman "etmen" olarak, kimi zaman "fail" olarak, kimi zaman "özne" olarak. Bizce bu çevirilerin hiçbirisi (ayrıntısına burada girmek gerekemeyen nedenlerle) tam olarak başarılı değildir. Biz bu yazıda sözcüğü Batı dillerinde olduğu gibi kullanacağız.

4 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi *Devrimci Marksizm*'in bu sayısında (6-7. sayı, Bahar-Yaz 2008) Ahmet Öncü'nün yazısında bulunabilir.

pitalistlerin arka plana düştüğü, dolayısıyla yeni türden bir kapitalizm ile karşı karşıya olduğumuz düşüncesidir. Esas güç artık yöneticiler sınıfındadır ("managerial class"). Bu teoriye paralel olarak üretim süreçlerinin karmaşıklığı ve yüksek teknik düzeyi dolayısıyla "teknokrazi"yi öne çıkaranlar da olmuştur. Bizim kanaatimiz, büyük şirketlerin üst düzey yöneticilerinin sermayenin ikinci dereceden ajanları olduklarıdır. Bunların varlığı burjuvazinin saflarını çeşitlendirmiştir. Ama bunların ayrı bir sınıf olarak ele alınması yanlıştır. Zaten şirketlerin üst düzey yöneticileri, en azından "halka açık şirket" olarak anılan borsa şirketlerinde, genellikle hisse senetleri yoluyla sermayeye küçük paylarla ortak edilir. Bunlar genellikle zaman içinde kendileri de dar anlamda kapitalist haline gelirler. Migros'u Koç'tan satın alan konsorsiyumun başında bu perakende zincirinin eski genel müdürünün olması, üst düzey yöneticilerin kapitalist statüsü ile nasıl dinamik bir ilişki içinde olduğunun mükemmel bir örneğidir. Burada, bireylerin sınıflara dağılımı konusunda statik düşünmemek, ilişkileri değişimi ve gelişimi içinde yani diyalektik olarak ele almak gerektiğini ilk kez görmüş oluyoruz. Bu yönetsel zorunluluk daha sonra çeşitli bağlamlarda yeniden ve yeniden karşımıza çıkacak. Bu söylenenler doğruysa, bir noktayı unutmamak gerekir. Gelir kategorisi açısından bakıldığında yöneticilerin temel geliri maaşlarından kaynaklanır. Yani bir ücret biçimidir. Bu da gelir biçimlerinin bizi aldatmaması gerektiğinin bir ilk ifadesidir. Bir genel müdürün de, bir sıradan memurun da, bir vasıfsız işçinin de temel gelirleri ücretleri olabilir. Ama bu, söz konusu insanları aynı toplumsal sınıfa yerleştirmez.

Böylece burjuvazinin çekirdeğinin dar anlamda kapitalistler ile şirketlerin üst düzey yöneticilerinden oluştuğunu görmüş bulunuyoruz. Elbette kapitalistler deyince sadece büyük kentlerde faaliyet gösterenleri kastetmiyoruz; kasabalarda, hatta köylerde ticaretle, ulaşım faaliyetleriyle veya belirli bir nicel sınırın ötesinde ücretli emek kullanımı söz konusu olduğunda tarımla uğraşan kapitalistlerin de bu sınıfın bir parçası olduğunu unutmamalıyız. Örneğin Antalya'nın bir köyünde geniş ölçekli seracılık yapan biri de Sabancı ailesi kadar kapitalisttir.

21. yüzyılın başında, sadece emperyalist ülkelerde değil, Türkiye gibi kapitalizmin geç gelişmiş olduğu ama büyük ölçüde sanayileşmiş olan ülkelerde de sermayenin hâkim diliminin (fraksiyonunun) tekeli sermaye olduğu biliniyor. Emperyalizm çağında gelişen ama kendisi emperyalist olmayan kapitalist ülkeler, 20. yüzyıl başında Lenin'in emperyalist ülkelerin sermayesi için saptadığı gelişmeyi devralmışlardır. Başka bir biçimde söylersek, emperyalizm kendi dışında gelişen kapitalist ülkeleri de kendi suretinde yetiştirmiştir.⁵ Tekelci

5 Bu, gelişmenin geç kapitalistleşen ülkelerde erken kapitalistleşen ülkelerle aynı patikayı izlediği anlamına gelmez. Burada eşitsiz ve bileşik gelişme yasası bütün ağırlığıyla hükmünü icra etmiştir. Bkz. Sungur Savran, "Az gelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", *Onbirinci Tez*, 3, Mayıs 1986.

sermayenin iki özelliğinin altının çizilmesi gerekir: Birincisi, bu sermaye diliminin en önde gelen temsilcileri aynı zamanda finans kapital özellikleri taşıyor. Yani burada üretime ilişkin faaliyet ve en başta sanayi alanındaki faaliyet ile finans alanına ilişkin faaliyet tek bir birimde birleşmiştir.⁶ İkincisi, tekelci sermaye sadece sanayi ile finansı değil, aynı zamanda sanayi, tarım, ticaret, dış ticaret, inşaat, ulaşım, enerji gibi çok çeşitli üretim ve dolaşım faaliyetlerini birleştirir. Bu yüzden biz bu sermayeyi bileşik sermaye olarak anmayı tercih ediyoruz.⁷ Türkiye’de tekelci sermayenin en tipik örgütlenme biçimi holdingler ve şirket gruplarıdır. Holdinglerin ve bunlara bağlı şirketlerin sadece büyük hissedarları değil, aynı zamanda genel müdürleri (CEO’ları) ve yardımcıları, finans müdürleri, pazarlama ve satış müdürleri, insan kaynakları müdürleri vb. sınıf aidiyeti bakımından burjuva sayılmalıdırlar çünkü üretim içindeki konumları onları sadece ve sadece sermayenin çıkarlarına uygun davranmaya iter. Bu kadronun kapsamının ne kadar dar, ne kadar geniş tutulacağı ancak her bir somut vakada, yetkiler, görevler, gelir biçimleri vb. göz önüne alınarak kararlaştırılabilir. Sınır vakaları sosyal bilimdeki her sınıflandırmada olduğu gibi toplumsal sınıfların ayrıştırılmasında da güçlükler yaratabilir. Ama bu, genel kategorilerin doğruluğunu ortadan kaldırmaz.

Holdinglerin ve bağlı şirketlerin işleri günbegün yürüten icracı kadrolarının yanı sıra bir de yönetim kurulları vardır. Buraya sermayedarlar ve bazı üst düzey icracı yöneticiler dışında devletle ve toplumun etkili katmanlarıyla ilişkileri kolaylaştıracak ve/veya yürütecek kişiler seçilir. Bunlar arasına eski yüksek bürokratlar, kamu iktisadi teşebbüsü yöneticileri, emekli generaller, profesörler ve daha genel olarak aydınlar da dâhil edilir. Bunlar burjuvazinin bürokrasi ve aydın katmanlar içinden kendi saflarına devşirdiği unsurlardır. Bir büyük holding veya şirketin yönetim kuruluna giren bir profesör veya emekli general elbette otomatik olarak burjuva diye nitelenemez. Ama süreç bu yönde işleyebilir. Burada da diyalektiğin yasaları geçerlidir. Herhangi bir birey, hayatının geç bir aşamasında bile olsa sınıf değiştirebilir, burjuvalaşma yaşayabilir. Emekli generalin şu ya da bu kültürel alışkanlığına veya burjuvazinin kendi iç kültürü konusunda bilgisizliğine sınıfın öteki unsurları tepeden bakabilir. Ama bu, sınıf içinde de yaygın olarak var olan bir farklılıktır.

Bugün ciddi ölçüde kapitalistleşmiş bütün toplumlarda sermayenin hâkim dilimi olan tekelci burjuvazinin dışında da elbette çok geniş burjuva kat-

6 Burada terminoloji gerçek bir handicap yaratır. Finans kapital kavramını finansal sermaye ile karıştırmamak gerekir. Bu ikincisi, salt finansal faaliyetlerle uğraşan sermaye demektir. Örneğin, bir tekelci grupla ilişkisi olmayan bir banka, üretim faaliyetleriyle de uğraşmıyorsa o finansal sermaye kategorisine girer. Burada sanayi (üretim) sermayesi ile finans sermayesi iç içe girmemiştir. Finansal sermayenin tipik örnekleri, yatırım fonları, hedge fonları ve özel sermaye şirketleridir (“private equity”).

7 Bu konuyu şu kaynakta ayrıntılı olarak ele almıştık: Sungur Savran, “Lenin mi, Kautsky mi? ‘Yeni’ Emperyalizm Teorilerinin Lenin Reddiyesi Üzerine”, *Devrimci Marksizm*, 1, özellikle s. 71-72.

manlar mevcuttur. Bunlar 20. yüzyılın sonunda yaygınlaşan bir terminoloji ile hemen hemen her dilde karşılığı olan bir terimle KOBİ'ler (küçük ve orta boy işletmeler) olarak anılıyor. KOBİ burjuvazisi elbette kendi içinde önemli farklılıklar gösterir. Bunlar arasında en ileri teknolojiyle çalışan, hatta teknoloji üretiminde ciddi yenilikçilik gösteren ve dünya pazarlarına ihracat yapan sermaye birimleri olduğu gibi, sadece iç pazara veya bütünüyle yöresel bir pazara hizmet eden, son derecede geri teknolojilerle ve iş yönetimi modelleriyle çalışanlar da mevcuttur. "Merdiven altı" diye anılan üretim tesisleri bu ikinci türün en tipik örneğidir. Davutpaşa felaketinde ortaya çıkan işletmeler tam da bu türdendir. Bir üçüncü kategori de tam anlamıyla bağımsız olmayan ve çoğu zaman uzun vadeli sözleşmelerle yerli veya yabancı büyük şirketlere tedarikçi olarak üretim yapan orta ve küçük boy işletmelerdir. Bu kategorilerden hangisine ait olursa olsun, belirli bir miktar işçiyi istihdam ederek onların yarattığı artık-değerin mülk edinilmesi temelinde yaşayan ve koşullar elverdiğinde sermayesini büyüten veya yenileyen her birey ve aile kapitalisttir, burjuvazinin birer mensubudur. Burada zor olan konu, küçük sermayedar ile küçük burjuvazi arasındaki sınırdır. Henüz küçük burjuvaziyi tanımlamamış olduğumuz için bu ayırım üzerinde bu aşamada durmak için henüz erkendir.

Günümüz kapitalizminde büyük yaygınlık kazanmış olan bir ilişki biçimi, burjuvazinin kendine özgü nitelikler taşıyan yeni bir diliminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu, gittikçe yayılan taşeronluktur. Aslında ilk bakışta taşeronluğun yukarıda KOBİ'lerin üçüncü kategorisi olarak anılan, "dışarıya iş veren" bir büyük şirkete uzun vadeli sözleşmeyle çalışan KOBİ'lerden bir farkı yoktur. İşçi sınıfı kolektifini parçalamak bakımından gerçekten de ikisinin özü aynıdır. Ancak taşeronluk bu tür KOBİ'den, her şeyden önce, teknolojik ve ekonomik hesaplar yüzünden bölünemeyen iş yeri türünün kendi bağrında işçi kolektifini bölmesi bakımından ayrılır. Yani bölünmeyi bir kama gibi iş yerinin içine sokar. İkincisi, bizim bu yazıdaki amaçlarımız açısından, burjuvazinin özel bir katmanı olarak taşeronlar (bunları KOBİ burjuvazisinden de ayıran) ilginç bazı özellikler taşırlar. Bunlar az sayıda işçi çalıştıran küçük kapitalistlerdir ama köken bakımından kapitalistlerin çoğunluğundan ciddi bir farklılık gösterirler. Ana işletmenin patronu bunları genellikle eski sendikacılardan ya da işletmenin işçileri arasından seçmekte, bu insanları ekonomik ve başka açılardan iş yönetecek asgari bir düzeye kavuşturmakta, sonra taşeron olarak işin bir bölümünü bunlara devretmektedir. Dolayısıyla ortaya Engels'in (aşağıda ele alacağımız) işçi aristokrasisini nitelemek için kullandığı "burjuva işçi" kategorisinin simetrik olarak karşısında yer alan bir "işçi burjuva" çıkmaktadır! Bunlar solun dönemleri gibi işçi sınıfı dönemleridir. Aynen solun aydın dönemlerinin burjuvazinin has aydınlarından farklı olarak bir solcunun kafasının içini tanımları gibi, bunlar da eski birer sendikacı veya işçi olarak şimdi karşı karşıya oldukları işçilerin ne düşündüğünü ve nasıl tepki

vereceğini içeriden tanırlar, kültürel yakınlıklarından da yararlanarak işçileri manipüle ederler. Bu “işçi burjuvalar”ın varlığı aynı zamanda bazı ailelerde sınıf hatlarının iyice bulanıklaşmasına yol açar. Bazı taşeronların oğulları ya da kardeşleri işçidir! Aynı aile hem sömürücülerin hem sömürülenlerin safındadır. Bu tür “çok-sınıflı” olarak anabileceğimiz aileler başka durumlarda da ortaya çıkar, ama bu durumda daha sistematik olarak görülen ve iki karşıt sınıfı tek aile içinde bir araya getiren bir çelişki söz konusudur.

2. Devlet bürokrasisi

Marksizmin en büyük, en vazgeçilmez teorik kazanımlarından biri, devletin sınıf karakterini ikirciksiz biçimde ortaya koymuş olmasıdır. Devrimci proletaryanın mücadelesi açısından bu nirengi noktasıdır. Kapitalist bir ülkede devletin yıkılmasını hedef olarak almayan hiçbir hareket işçi sınıfının ve onunla birlikte toplumun emekçi ve ezilen çoğunluğunun kurtuluşunu sağlayamaz. Bu teorik önerme bize aynı zamanda kapitalist toplumda var olan bazı toplumsal grupları yerli yerine oturtmak bakımından yol gösterir. Hayatını devletin çeşitli alanlardaki işlevlerini yerine getirerek kazanan insanlar, devlet bürokrasisi kavramlaştırması altında bütün öteki toplumsal gruplardan farklı bir grup olarak ele alınmalıdır.

Devlet bürokrasisinin ana bileşenlerini kısaca gözden geçirmeden önce, devlet hizmetinde maaşlı veya ücretli olarak çalışan herkesin “devlet bürokrasisi” kavramı içinde ele alınmaması gerektiğini belirtelim. Bürokrasi, devletin yetkilerini kullanırken devlet adına karar verme yetkisine sahip yöneticilerden oluşur. Bir yanda bakanlık müsteşarları ve genel müdürler, yargıçlar ve savcılar, valiler ve kaymakamlar, polis müdürleri, belediyelerin üst düzey yöneticileri vardır; öte yanda özel sektör işçisinden pek az farkı olan kamu işletmesi işçisi, hemşire, öğretmen, vergi dairesinde veznedar, tapu sicilinde memur, otoyolda gişe görevlisi, her devlet dairesinde, okulda, hastanede hizmetli. İlk kategorideki kamu görevlileri devlet adına karar alma yetkisine sahiptir. İkinci kategorideki insanlar ise belirli bir iş bölümü içinde bu kararların uygulayıcılarıdır. Bunlardan sadece ilk kategori “devlet bürokrasisi” tanımını içine girer. Elbette, bürokratik hiyerarşide aşağıya doğru inildikçe, sınırın nerede çizileceği kolay çözülecek bir sorun değildir ve devletin farklı işlevsel faaliyetlerinde farklı biçimde ele alınmalıdır. Örneğin devletin baskı güçleri (ordu, jandarma, polis, istihbarat, cezaevleri) içinde bürokrasi kategorisine dâhil olan unsurlar hiyerarşinin epeyce alt kademelerine kadar uzanır; buna karşılık hastanelerde, okullarda, belediyelerde bürokrasi hiyerarşinin üst kademeleriyle sınırlıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bilimde farklı kategorilerin aralarındaki sınırın bulanıklığı her zaman ortaya çıkan bir sorundur ve kategorilerin var olmadığının bir kanıtı olarak kullanılamaz. Aşağıda bir sınıf

olarak proletaryayı tartışırken, kamu işçilerinin ve “devlet memuru” olarak bilinen çalışanların önemli bir bölümünün proletaryanın bileşenleri olduğunu göreceğiz.

Şimdi devlet bürokrasisinin bileşenlerine geçebiliriz. Devletin merkezi çekirdeği, Engels’in deyişiyle “silahlı adamlar”dan (bugün silahlı erkek ve kadınlardan) oluşur. Ordu, polis teşkilatı, istihbarat ve cezaevi sistemi, devletin çelik çekirdeğidir. Ordunun subayları, polis teşkilatının rütbelileri, istihbarat elemanları, cezaevlerinin yönetici kadrosu hep devlet bürokrasisinin birer unsurudur. Güvenlik güçlerinin yanı sıra, devletin merkez teşkilatında görevli olan ve hiyerarşi içindeki konumları devlet adına karar verme yetkisini kapsayan bütün memurlar bürokrasinin bir parçasıdır. Merkezi idarenin yanı sıra belediyelerin profesyonel yönetici kadrolarını da devlet bürokrasisinin bir parçası olarak görmek gerekir. Belediyelerin on yıllardır sol liberalizm tarafından demokrasinin esas alanı olarak yüceltilmesi, yerel yönetimlerin de burjuva devletin bir parçası olduğunu sola kolayca unutturmaktadır. Yargı görevlileri, hâkimler ve savcılar ve yargı teşkilatında çalışan bürokratlar devlet bürokrasisinin çok esaslı unsurlarıdır. Nihayet, devlet üniversitelerinde idari görev alan bütün unsurlar, geçici biçimde de olsa, bürokrasinin önemli bir parçası haline gelir.

Kapitalist toplumda devlet bürokrasisi, merkezi işlevi burjuvazinin sınıf hâkimiyetini korumak olan devletin ve son tahlilde burjuvazinin hizmetkârı olan bir toplumsal katmandır. Aynen devletin kendisi gibi, bürokrasinin maddi çıkarları da kapitalist toplumun istikrarına, düzgün işleyişine ve bekasına bağlıdır. Elbette devlet, burjuvazinin hâkimiyetini koruma işlevini, kendine özgü mantığı olan ve burjuvazinin kendisinin hiçbir biçimde çalışma alanı olmayan birtakım faaliyetler (örneğin güvenlik, istihbarat, diplomasi, savaş) aracılığıyla yürüttüğü için, her bir verili anda burjuvazinin sözcüleri ve örgütleri ile devlet bürokrasisinin siyasi, ekonomik, kültürel vb. sorunlara yaklaşımları arasında bir açı farkı oluşması kaçınılmazdır. Bu farklılığa rağmen, bürokrasi, işlerini yürütürken her zaman kendi bekasının ve geleceğinin kapitalizmin bekasına ve geleceğine bağlı olduğunun bilincindedir.⁸

Bu temel gerçekler saptandığında, Türkiye solunda bulanık biçimde geçer akçe olan bazı görüşlerin bir kenara bırakılması gerekir. Bunların en önemlisi, Türkiye tarihini Osmanlı’dan bu yana devlet bürokrasisi ile burjuvazinin bir mücadelesi temelinde okuma çabasıdır. Bu yaklaşımı başka yerde ayrıntılı olarak eleştirmiş olduğumuzdan⁹ burada sadece şunu söylemekle

8 Çarpıcı bir somut örnek, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin 27 Nisan 2007 elektronik muhtırasının bir Cuma gecesi, yani borsanın iki gün boyunca kapalı olacağı bir anda verilmiş olmasıdır.

9 Bkz. Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 3. basım 2011; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Türkiye’de Burjuva Devrimi Sorunu”, *Onbirinci Tez*, 1, Kasım 1985; “Burjuva Sosyalizminin Düşman Kardeşleri: Liberal Sol ve Ulusal Sol”, *Devrimci Marksizm*, 2, Kasım 2006.

yetinelim: Osmanlı'nın bürokrasisi, sosyoekonomik temelleri bambaşka olan bir toplumsal gruptu. 1923 burjuva devrimiyle birlikte kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bürokrasisi ise bütünüyle kapitalist bir devletin bürokrasisidir. Osmanlı bürokrasisinin kapitalizmin gelişmesi önünde ne ölçüde engel olduğu ayrı bir tartışmadır, ama Cumhuriyet dönemi bürokrasisi için bu söz konusu bile edilemez. Bu alanda karşıt yönde bir yanlış da bürokratların esas görevinin burjuva devletin ve dolayısıyla burjuvazinin bekasını sağlamak olduğunu unutup bürokrasinin bazı unsurlarına kendinden menkul bir "ilericilik" atfetmektir. Dikkat edilsin, burjuva devrimi çağından (örneğin Türkiye söz konusu olduğunda 1908-1923 döneminden) söz etmiyoruz. 21. yüzyıl kapitalizminde sınıfların haritalanmasını tartışıyoruz. Bu çağda, orduya, yargıya veya üniversiteye, hem de 12 Eylül rejiminin çerçevesi devam ederken, şu ya da bu çıkışı için ilericilik atfetmek, olsa olsa insanın 1923'te kurulmuş olan burjuva cumhuriyetine bağlılığını ilan etmesi olarak yorumlanabilir.

Öte yandan, zaman zaman ileri sürülen aksine, devlet bürokrasisi bir sınıf değildir. Sınıflar, üretim araçları üzerindeki mülkiyet temelinde tanımlanır. Bürokrasiyi bir toplumsal grup olarak tanımlayan ise bu değildir. Onun varlığı, burjuvazinin iktidarının son tahlilde silahlı yaptırım gücü ile sürdürülmesi işlevinden türer. Bu anlamda türev bir varoluş tarzı vardır. Burjuvaziden, varoluşunun eğretiliği ve kırılabilirliği ile ayrılır. Bürokrasinin mensupları, üretim araçları üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmadığı için sosyoekonomik konumlarını her an yitirme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Burjuva mülkiyetinin kapitalist toplumda kutsallığı, çok özel durumlar dışında, burjuvanın maddi konumunun tehdit edilmesini olanaksız kılar. Bürokrat ise her an gözden düşebilir. Ayrıca burjuva bütün sosyoekonomik gücünü kendi soyuna aktarma hakkına (miras hakkı) sahiptir. Miras hakkı özel mülkiyetin asli bir boyutudur. Buna karşılık, en kudretli bürokrat bile kendi makamını çocuğuna otomatik biçimde aktaramaz. Bürokrasinin temel geliri ücret biçimi altında sağlanır. Ama bu onun işçi olduğu anlamına gelmez. Bunun bir nedeni, bürokratin, devletin temsilcisi olarak burjuvazinin hâkimiyetinin siyasi ajanı olmasıdır. Bir başka nedeni ise, bürokrasinin özellikle üst katmanlarının emek gücünü satmak zorunda olmaması, bunu seçmiş olmasıdır. (Bir üçüncü nedene birazdan döneceğiz.) Türkiye de dâhil birçok ülkede, bürokratin ücretinin farklı bir terimle (bizde "maaş") anılması, terim farklılaşmasının tarihi kökeni ne olursa olsun, bürokratin işçi sınıfından farklılığının toplumsal bilinçte tescili yolunda gösterilen bir ideolojik çaba olarak okunmalıdır. Nihayet, bizde sık sık yapıldığı gibi, bürokrata küçük burjuva denmesi de yanlıştır. Bürokrasi, yukarıda da belirtildiği gibi, sınıf mücadelelerinin gelişmesinin birçok evresinde burjuvaziden farklı yönelişlere sahip olabilir. Ama bu onu küçük burjuva yapmaz. Bu tür

bir adlandırma, bürokrasinin esas efendisinin burjuvazi olduğunu gözlerden saklayarak sınıf tahlilini felç edecek sonuçlar dahi yaratabilir.

Devlet bürokrasisini burjuvaziye bağlayan, sadece devletin nesnel konumu değildir. Yani bürokrat, sadece işgal ettiği makamın nesnel olarak burjuvazinin hâkimiyetini korumak amacıyla tasarlanmış olması dolayısıyla, burjuvazinin hâkimiyetini gönüllü biçimde savunmaz. Aynı zamanda bürokrat, burjuvazi ve düzen tarafından çok çeşitli mekanizmalarla sürekli olarak satın alınır. Bunun bir biçimi, bürokratin, bürokrasi ile burjuvazi arasında var olan bir dizi geçiş koridoru aracılığıyla sınıf değiştirmesi olasılığıdır. Örneğin Türkiye’de kapitalizmin gelişmesinin özgüllükleri dolayısıyla, kamu işletmeleri birer kapitalist ve şirket yöneticisi fideliği olarak iş görmüştür. Örneğin OYAK gibi kuruluşlar burjuva devletin bütün bir kurumunu dolaylı biçimde kapitalist ekonominin çıkarlarına bağlayabilir. Örneğin emekliye ayrılan generallere ve bazı başka bürokrat kategorilerine holding veya şirket yöneticiliği verilir. Örneğin günümüzde emekli subay, polis ve istihbaratçılar, hızla gelişmekte olan özel güvenlik sektöründe kapitalist işletmelerin yöneticisi, hatta ortağı olabilmektedir.

Burjuvazinin bürokrasiyi satın almasının bir başka biçimi ise yolsuzluktur. Yolsuzluğu basit bir ahlaksızlık sorununa indirgeyen bütün görüşler bilimsellikten uzaktır. Yolsuzluk –burjuvazi içi rekabette oynadığı rolü bu yazının konusu dışında kaldığı için bir kenara bırakırsak– bürokrasinin burjuva toplumuyla bütünleştirilmesinin ana mekanizmasıdır. Devlet bürokrasisinin bütün alanlarında ve kademelerinde, bürokrat için, burjuva sınıf toplumunun nimetlerinden yararlanmanın sistematik yolu yolsuzluktur. Bu aynı zamanda bürokratin temel gelir kategorisi olan ücret biçiminin önemini silikleştiren bir mekanizmadır. Bürokratların çoğunluğu için aldıkları maaş bir asgari gelirdir. Esas hayat tarzlarını belirleyen, üst sınıflara benzer bir tüketim kalıbına ve hayat tarzına geçmelerini sağlayan, onlarla kaynaşmalarını mümkün kılan yolsuzluktur. Yolsuzluk aynı zamanda sınıf haritalamasında daha kesinlikli çizgiler çizilmesini olanaklı kılan bir hayat gerçeğidir. Yukarıda, devlet memuru olan herkesin bürokrat sayılamayacağını vurgulamış ama bürokrat ile sıradan kamu çalışanı arasındaki sınır çizgisinin kaçınılmaz olarak bulanık, belirsiz olduğunu belirtmiştik. Bürokratin temel geliri olan maaşın (ücret biçiminin) yanı sıra ikinci büyük gelir kaynağı olan yolsuzluğun analize dâhil edilmesiyle birlikte, bu belirsizliği azaltma olanaklarımız artıyor. Şimdi devlet adına karar verme kriterinin yanına yolsuzluk/maaş oranını da ekleyebiliriz. Bu oran ne kadar yüksekse, söz konusu devlet memurunu bürokrat olarak nitелеmek o kadar anlamlı olur, ne kadar düşükse söz konusu memur o kadar sıradan kamu çalışanı olarak nitelenebilir. Bürokratin sistematik bir gelir kaynağı olarak yolsuzluk, bir ikinci ayrıma da ışık tutar. Yukarıda, bürokratin temel geliri, aynen proleterler gibi ücret biçimini almakla birlikte, büokra-

sinin neden proletaryadan farklı görülmesi gerektiği sorununu ele almıştık. Orada sözü edilen iki nedene şimdi bir üçüncüsü eklenmelidir. Bürokratin gelir kaynağı olarak yolsuzluk/maaş katsayısı ne kadar yükselirse, bürokrat ücretliler kategorisinden tanım gereği o kadar uzaklaşır; böylece, temel geliri ücret biçimini alsa da bürokratin proleterden farklı olarak emek gücünü satarak yaşamadığı anlaşılmış olur. Bürokrat emek gücünü satarak değil, kendini satarak zenginleşir!¹⁰

3. Küçük burjuvazi ve orta sınıflar

Bütün kapitalist toplumlarda, ana sınıflar burjuvazi ve proletarya dışında, maddi varoluş tarzı, üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkisi temelinde tanımlanabilen üçüncü toplumsal grup küçük burjuvazidir. Küçük burjuvazi, bazen adının çağrışımı dolayısıyla yapılan yanıltan farklı olarak burjuvazinin küçüğü değildir. Çünkü küçük burjuvazi, burjuvazi değildir. Küçük burjuvazi, bir bakıma kendi şahsında burjuvazi ile işçi sınıfını bir araya getiren sınıftır: Hem kendi üretim araçlarına sahiptir hem de kendi emeğiyle üretim yapar. Küçük burjuvazi Türkiye'de ekonomik istatistiklerde kategori olarak "kendi hesabına çalışan" olarak geçen insanlardan oluşur. Oysa burjuvazinin küçüğü, yani "küçük sermaye", yani KOBİ'ler kategorisi içindeki "küçük boy işletmeler", az sayıda da olsa çalıştırdığı işçinin ürettiği artık-değeri bütün ekonomik faaliyetinin merkezine yerleştirmiş olan kapitaliste verilen addır. Bazı tipik küçük burjuva kategorileri sayıldığında, ikisinin farkı anlaşılacaktır: aile emeğiyle çalışan küçük çiftçiler; bakkallar; oto tamir atölyeleri; marangoz atölyeleri; ayakkabı tamircileri; kuru temizleme dükkânları; gazete bayileri; kırtasiye dükkânları; küçük aşçı dükkânları; manavlar; kendi minibüsünün veya taksisinin sahibi olan şoför vb. Bunları, işçilerinin sayısı iki elin parmaklarını geçmese de, asgari yatırımla kurulmuş olsa da, bir tekstil atölyesinde, işçilerinin emek sürecini düzenleyen, kontrol eden, ticari bağlantıları kuran, hesapları yapan, ama kendisi üretime katılmayan küçük patrone ayırmak gerekir. Küçük sermayedar ile küçük burjuvaziyi birbirinden ayıran, ilkinin yanında işçi çalışması, ikincisinin ise işçi çalıştırmaması değildir. Sonuç olarak yukarıda sözü edilen ekonomik faaliyet türlerinde de karşılıksız aile emeği dışında ayrıca ücretli işçiler de istihdam edilebilir. Kırtasiyecinin, berberin ya da oto tamircisinin çırakları vardır, minibüslerin muavinleri. Bazı marangoz atölyelerinde veya aşçı dükkânlarında küçük bir tekstil ya da plastik atölyesindeki kadar

10 Devlet bürokratları arasında, sözde gördükleri işlev ("adalet dağıtımı") dolayısıyla en "ahlaklı" olması gereken yargıçların yolsuzlukla ilişkilerinin durumu, bundan bir süre evvel yargıtay başkanının yargı yılının açılışında yaptığı resmi konuşmada, yargıcın "vicdan ile cüzdan arasında kaldığı" yolundaki sözleriyle açıklığa kavuşmaktadır.

işçi çalışıyor olabilir. Bunlar arasındaki sınırı çizmek (birçok başka konuda olduğu gibi) kolay değildir. Yine de küçük burjuvazi ile küçük sermayeyi birbirlerinden ayıran önemli bir dizi nokta vardır. Belki de en kolay pratik kıstas, küçük burjuvanın kendisinin de üretim süreci içinde yer alması, buna karşılık küçük patronun esas olarak üretim sürecinin düzenlenmesi ve kontrolü ile yetinmesi ve ticari bağları kurmasıdır.¹¹

Küçük burjuvazi temel olarak eski ve yeni olarak ikiye ayrılır. Eski küçük burjuvazi, kapitalizmin kapitalizm-öncesi toplumdaki devraldığı veya kapitalizmin gelişmesinin erken aşamalarında ortaya çıkan bir sınıf dilimidir. En önemli bileşenleri, küçük toprak sahibi köylülük ile kentlerdeki esnaf ve zanaatkârlardır. Bunların büyük bölümü, kapitalizmin gelişmesi sürecinde, farklı ülkelerde farklı tempolarda olmak üzere, üretim araçlarını yitirerek proleterleşmeye mahkûmdurlar. Teknoloji geliştikçe, sermaye kendini örgütledikçe, yeni alanlara el attıkça, eski küçük burjuvazinin üretim ölçeği ve pazarlama kapasitesi sermayeyle rekabet olanaklarını yitireceği için, bu yok oluş süreci neredeyse doğal bir yasanın kaçınılmazlığını taşır. Elbette, bu bir eğilim yasasıdır. Zaman zaman tempo çok yavaşlar, zaman zaman eğilim tersine dönebilir. Ama uzun vadede küçük köylülüğün, esnafın ve zanaatkârın çoğunluğunun proletaryanın saflarına katılması mukadderdir. Küçük köylülüğün tasfiyesi kapitalizmin geliştiği bütün ülkelerde iyi bilinen bir yasadır. Kapitalizmin beşiği Britanya bu açıdan her ülkeye geleceğini gösterir: Bu ülkede tarımla uğraşan kırsal nüfusun toplam iş gücü içinde oranı günümüzde %0,5'e kadar gerilemiştir. Türkiye'de de küçük köylülük uzun bir süre yüksek bir direnme gücü gösterdikten sonra son yıllarda ciddi bir çözülme sürecine girmiş görünüyor: Son on yılda tarımsal istihdamda yaklaşık üç milyonluk bir azalma söz konusudur. Kentsel alanda küçük burjuvazinin tasfiye dinamikleri ise Türkiye'de "kahraman bakkal süpermarke- te karşı" imgesinde sembolleşmiştir. Birçok sektörde sermayenin yoğunlaş- ması, merkezileşmesi ve bileşik sermaye niteliğiyle farklı alanlara el atması küçük burjuvaziyi zorlamaktadır. Örneğin kentsel küçük burjuvazinin en önemli bileşenlerinden biri olan tamircilik (otomobil, ev aletleri vb.) dahi, sermayenin son on yıllarda geliştirdiği "satış sonrası hizmetleri" faaliyeti do- layısıyla büyük darbe yemektedir. Artık eve gelen tamirciler eskiden olduğu

11 Burjuvazi ile küçük burjuvazi arasında bu ayrımı yaptıktan sonra, yukarıdaki bir yargımızı derinleştirmek gerekiyor. Yukarıda henüz elimizde bu ayrım yokken, taşeronlar için "işçi burjuva" demiştik. Yani işçi sınıfı kökenli olduğu halde burjuva bir varlık tarzına sahip unsurlar olduklarını belirtmiştik. Oysa, sıradan burjuvalardan farklı olarak taşeronlar çoğu zaman emek sürecinin teknik bilgilerini haizdirler, zor işleri yaparlar, süreçte bir tıkanma olduğunda işi üstlenirler vb. Böylece, taşeronların sadece "işçi burjuva" değil, aynı zamanda küçük burjuva da oldukları ortaya çıkar. Biraz alaylı bir tarzda taşeronların toplumdaki bütün temel sınıfların sınıf karakterinden pay alan melez sınıf yapılı bir kategori olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Ama bu karmaşıklık içinde, taşeronun ana işletme patronunun uzantısı olduğu, yani sermayenin esaslı bir ajanı olduğu gerçeğini unutmamak kaydıyla.

gibi kendi hesabına çalışan esnaf değil, artan ölçüde, bir büyük şirketin ücretli işçileridir. Tabii küçük burjuvazinin proleterleşmesi çok uzun vadeye yayılan bir süreçtir: Bir bireyin hayatı ile değil ailelerin kuşakları ile ölçülür.

Yeni küçük burjuvazi ise kapitalizmin kendi gelişme dinamikleri içinde doğar ve sürekli olarak yeniden üretilir. Yeni küçük burjuvazi, eskisine karşı olarak, çoğunlukla nüfusun eğitilmiş ve modern katmanları içinden çıkar ve yükselir. Burada en tipik ve en önemli örnek Batı'da "profesyoneller" olarak bilinen, bizde ise "serbest meslekler" olarak anılan faaliyet dallarında görülür. Eczaneler, doktor, dişçi ve (ev hayvanı bakma âdeti yaygınlaştıkça) veterinerlerin muayenehaneleri, avukat yazıhaneleri, küçük ölçekli mühendislik, mimari ve iç mimari büroları, muhasebeci ve mali müşavirlik büroları, üniversite mezunu, özel vasıflara sahip iş gücü içinden küçük burjuva bir varoluş tarzının gelişmesinin ortamları olarak ortaya çıkar. Kendi hesabına çalışan mühendis, mimar, doktor, eczacı ve muhasebeciler ve (bir ölçüde fazla iş gücünün var olduğu) avukatların bir bölümü, eski küçük burjuvaziden farklı olarak çok yüksek gelirler kazanır. Bu mesleklerde küçük burjuva varoluş tarzının, Türkiye'de son yıllarda piyasa ekonomisinin gelişmesine paralel olarak hızla yükselmesi, Türkiye solu için çok önemli olan bazı örgütlerin sınıf karakteri bakımından büyük önem taşır. Mühendis ve tabip odalarının üyeleri artan ölçüde küçük burjuvalardan oluşmaktadır. Bu küçük burjuva bileşenin yanı sıra, bu odalarda bir burjuva (örneğin hastane veya inşaat şirketi sahipleri) ve bir de proleterleşmekte olan unsur söz konusudur. Dolayısıyla, mühendis, mimar, tabip, eczacı, muhasebeci odalarının ve baroların sınıf karakteri son derece karmaşıktır. Bunların her birini teker teker incelemek gerekli ise de, bir kural olarak eczacı odalarının ve baroların neredeyse saf anlamda küçük burjuvalardan oluştuğu, tabip, mühendis/mimar ve muhasebeci odalarının ise burjuva ve gittikçe yaygınlaşmakta olan küçük burjuva unsurların yanında önemli bir proleter ve yarı-proleter bileşen içerdiği söylenebilir. (Burada kullanılan yarı-proleter kavramı aşağıda proletarya tartışılırken açıklığa kavuşacaktır.)

Bu "profesyoneller" in yanı sıra yeni küçük burjuvazinin başka bileşenleri de vardır. Turizm ve modern ikram sektörlerinde (küçük pansiyonlar, restoranlar, kafeler vb.), moda ve tekstilde (lüks butikler, bavul ticaretine hizmet eden toptancı dükkânları), takı ve hediyelik eşya sektöründe, bilişim hizmetlerinde (teknolojinin üst sınırındaki küçük yazılım işletmelerinden alt sınırındaki internet kafelere kadar), beyaz eşya ve otomobil bayileri alanında vb. birçok işletme, elbette boyutlarına ve çalıştırdıkları işçi sayısına göre modern, yeni küçük burjuvazinin bileşenleri olarak düşünülmelidir.

Yeni küçük burjuvazinin esas özelliği kapitalizmin kendi gelişme dinamikleri tarafından üretilmesi ve yeniden üretilmesi olmakla birlikte, bu sınıf diliminin, eski küçük burjuvazinin üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sarkan tasfiye ve proleterleşme tehdidinden bütünüyle muaf olduğunu düşünmemek gere-

kir. Burada da birçok gelişme küçük burjuvazinin sermaye karşısında rekabet gücünü zayıflatarak onu piyasa dışına atar ve küçük burjuvaları proleterlere yakın bir konuma iter. En itibarlı ve yüksek kazanç getiren mesleklerde bile bu eğilim zaman zaman kendini hissettirir. Örneğin, üstelik çok yakın bir geçmişte yaşanmış olan “muayenehaneleşme”, özel hastanelerin açılmasıyla birlikte bazı tıp dallarında darbe yemeye başlamıştır; birçok doktor çareyi, muayenehanesini kapatıp özel hastanelerde ücretli olarak çalışmakta bulmaktadır. Küçük burjuva varoluş tarzının çok genel kural olduğu bir meslekte, avukatlıkta, son dönemde ABD’deki “hukuk firmaları”na benzer “hukuk büroları” kurulmakta, sadece buralarda değil, biraz palazlanmış küçük burjuva avukat yazıhanelerinde bile genç avukatlar vasıfsız işçilere yakın ücretlerle çalıştırılmaktadır. 1970’li yıllarda büyük bir atak yapan butikler, bazı özel nitelikler taşıyanlar hâlâ çok gözde olmakla birlikte, tüketicinin dikkatinin, sayısı giderek artan büyük alışveriş merkezlerine yönelmesi ile moda ve tekstil dünyasında yerini bir ölçüde markaların zincir dükkânlarına bırakmaktadır. Modern küçük burjuvazinin sermayenin rekabeti karşısında gerilemesinin bir başka biçimi de, “franchising” yöntemi ile gerçekleşiyor. Bu yöntemde ünlü markalar sadece kendi ürünlerini satacak dükkânlarla bütünüyle hâkim oluyor, raflarının nasıl düzenleneceğine kadar her şeye karışıyor ve kazancın önemli bir bölümüne el koyuyorlar. Küçük burjuvazinin ve bazen küçük sermayenin bağımsızlığı neredeyse bütünüyle ortadan kalkıyor.

Yeni küçük burjuvazi siyasi bakımdan eski küçük burjuvazi ile çok önemli bazı ortak özelliklere sahiptir. Bunların başında bu sınıfın burjuvazinin çekiciyle proletaryanın örsü arasında sıkışmış olması, ikisi arasında sürekli olarak yalpalaması, hangi taraf güçlüyse o tarafa doğru eğilmesi gelir. Ne var ki, aralarında önemli farklar da vardır. Bunların başında eski küçük burjuvazinin sermayeyle rekabet karşısında daha korunaksız olması, tasfiye ve proleterleşmenin basıncını daha derinden hissetmesi gelir. Kapitalizmin gelişmesi bu küçük burjuvazinin mahvı anlamına geleceğinden bu sınıf diliminin bağrında, görünürde, antikapitalist bir retorik daha fazla prim yapar. Faşist hareketin bütün tarihsel örneklerinde, Türkiye de dâhil, küçük burjuvazinin bu katmanları üzerinde böyle bir etki geçerli olmuştur. Tabii bu “anti-kapitalizm” sadece görünürdedir, çünkü küçük burjuvazi daha da köklü olarak proletaryanın konumundan nefret eder, onun yaşadığı duruma düşmekten vebadan korkar gibi korkar. Buna rağmen, kendisi emekçi halkın bir parçası olduğundan işçi sınıfıyla daha yakından ve daha kolay ilişki kurar. Buna karşılık yeni küçük burjuvazi kapitalizmin gelişmesinin bir ürünü olarak ortaya çıktığı için, en azından bazı katmanları yüksek derecede eğitilmiş olduğu için, gelirleri eski küçük burjuvaziden, hatta KOBİ sermayesinin bazı patronlarından (yani burjuvazinin belirli dilimlerinden) dahi yüksek olduğu için, bunun sonucunda burjuvazinin orta hatta bazen üst katmanlarıyla aynı

tüketim kalıplarına sahip olduğu ve aynı mekânları paylaştığı için (güvenlikli siteler, lüks restoranlar, lüks yazlık siteler vb.), burjuvaziye her bakımdan çok daha yakındır. Ayrıca, en azından bazı katmanları bütünüyle Batılılaşmış bir hayat tarzından geldiği ve böyle bir eğitim gördüğü, hayatının kısa ya da uzun bir bölümünü muhtemelen yurt dışında geçirdiği için de Türkiye burjuvazisinin hâkim kanadının emperyalist Batı ile kurduğu ilişkinin üzerine titrer. 2007 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Ankara Tandoğan, İstanbul Çağlayan ve İzmir Gündoğdu meydanlarını dolduran en büyük kitle işte bu sınıftan gelmiştir. Bu sınıf eski küçük burjuvaziyle aynı maddi temellere sahip olsa da siyasi davranışı ondan farklıdır. *İşçi Mücadelesi* gazetesi bu yüzden Türkiye'deki İslamcı/Batıcı-laik çelişmesini ele aldığı küçük burjuvazinin bu dilimini "orta sınıflar" olarak anmıştır.¹² Bu alanda, yeni küçük burjuvazinin, TÜSİAD burjuvazisi ve dışındaki en yakın müttefikleri devlet bürokrasisidir: subaylar, yargıçlar, savcılar, üniversitenin bürokratik unsurları vb. Onların hayat tarzları, yaşadıkları mekânlar, çocuklarını yetiştirme tarzları vb. de aynen orta sınıflar gibi burjuvazinin en azından orta katmanlarıyla sık sık kesişir. Burada, sınıf dinamiklerinin somut bir örnekte nasıl etkiler yaratıldığını berrak biçimde görüyoruz.

4. Proletarya

Kapitalist toplumda burjuvazinin karşısındaki ana sınıf, Marx'ın ünlü deyişle "mezar kazıcısı" proletarya ya da işçi sınıfıdır. Terminoloji konusunda bir uyarıyla başlayalım: Proletarya ile işçi sınıfı Marksizmin amaçları açısından aslında aynı şey olduğu halde, Türkiye'de tarihsel gelişme içinde ortaya çıkan işçi/memur hukuki ayrımı dolayısıyla "işçi" kategorisi özel olarak İş Yasası'na göre istihdam edilen insanlar için kullanılmakta olduğundan pratikte iki kavramın kapsamı farklılaşmıştır. Aşağıda göreceğimiz gibi, "memur" statüsünde çalışan insanların çoğunluğu zaman içinde proleterleşmiş olduklarından işçi/memur ayrımı Marksist teori açısından anlam taşımaz. Bu yazının amaçları açısından biz proletarya ile işçi sınıfını, hatta tek başına işçi kavramını özdeş kavramlar olarak kabul edeceğiz. Çünkü burada teori alanındayız. Günlük kullanım içinde büyük kitlelere nasıl meram anlatılacağı sorununu burada görmezlikten gelebiliriz.

Proletaryanın tanımlanmasına girerken önce çok yaygın bir önyargıya karşı bir uyarıda bulunmak gerekiyor. Proletarya hiçbir biçimde sanayi işçilerinden ibaret bir kavram değildir. Sanayi işçisinin, gerek sanayinin kapitalist ekonomideki merkezi yeri gerekse mücadelelerde kazandığı önem dolayısıyla prole-

12 *İşçi Mücadelesi* gazetesi, bizim de mensubu olduğumuz Devrimci İşçi Partisi henüz bir girişim karakteri taşıırken yayınlanan bir aylık gazetedir. Partinin kuruluşu tamamlandığında *Gerçek* gazetesi yayın hayatına girince *İşçi Mücadelesi* kapanmıştır.

taryanın içinde merkezi bir konuma sahip olduğu doğrudur. Ama merkezi konumu, proletaryanın sanayi işçisinden ibaret olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki, 21. yüzyılın başında dünya ekonomisinin ulaştığı aşamada, telekomünikasyon, ulaşım, finans ve bazı başka sektörlerde istihdam edilen işçiler de sanayi işçisine benzer bir merkezi konuma sahip hale gelmiştir. Öyleyse tanımı çok daha geniş yapmak gerekir. Geçimini sağlayabilmek için emek gücünü satmak zorunda olan ve sermayenin ajanı olarak işlev üstlenmeyen her çalışan, işçi sınıfının bir mensubudur. Engels bu konuda son derecede yalın bir tanım veriyor: "... proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır."¹³ Biz buna "sermayenin ajanı olarak işlev üstlenmemiş" nitelemesini ekledik. Bu tanım, yukarıda sermayenin ikinci dereceden ajanı olarak tanımladığımız, ama gelirleri ücret biçimini alan üst düzey şirket yöneticilerini derhal dışarıda bırakır. Hem bunların gelirleri ücret biçimi altında olsa da çoğu zaman emek güçlerini satmak zorunda olmayıp bunu tercih etmiş oldukları için hem de sermayenin ajanı oldukları için. Aşağıda gelirleri ücret biçimini alan başka kategorilerin de işçi sınıfının ikirciksiz biçimde parçası olmadıklarını göreceğiz.

Bu tanım bize şunu gösteriyor: Sanayi dışındaki bir dizi sektörde ücretli olarak istihdam edilen işçiler de proleterdir. Her zaman akla gelmeyen bazı sektörleri de kapsayan bir liste verecek olursak, ulaştırma, telekomünikasyon, medya, turizm, ikram, inşaat, ticaret (özellikle büyük perakende), finans, sağlık ve eğitim çalışanları büyük ölçüde proletaryanın parçasıdır. Buna reklam ve halkla ilişkiler gibi işletmelere hizmet sağlayan sektörler veya fitness salonları gibi tüketiciye hizmet veren sektörler de eklenmelidir.¹⁴

Bunun yanı sıra, geniş anlamda kamu sektöründe çalışanların da çok büyük bölümü proletaryanın parçasıdır. Kamu iktisadi teşebbüslerini (KİT'ler), kamunun öteki dallarından ayıran, bu kuruluşların ürettikleri mal veya hizmetlerin birer meta olarak satılıyor olması, yani bunların devlet mülkiyetinde birer ekonomik işletme olmasıdır. Burada çalışan işçiler de elbette otomatikman birer proleterdir. Buna devlet adına karar verme yetkisi olanlar dışında, ister işçi statüsünde ister memur statüsünde çalışıyor olsunlar, bütün merkezi idare çalışanlarını ve belediye çalışanlarını eklemek gerekir. Yukarıda yaptığımız "devlet adına karar verme yetkisi" ayırımına göre mal müdürü proleter değildir, ama vergi dairesindeki veznedar proleterdir. Belediye fen işleri müdürü proleter değildir, ama evlendirme dairesinde çalışan memur proleterdir. Burada işçi ya da memur statüsünün sınıf konumu üzerinde herhangi bir

13 Karl Marx/Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satılğan, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 22, Engels'in 1888 tarihli dipnotu.

14 Günümüzde işçi sınıfının nasıl tanımlanması gerektiğine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Kurtar Tanyılmaz, "Hayalet Artık Bütün Dünyada Kol Gezecek: Günümüzde İşçi Sınıfı", *Devrimci Marksizm*, 3, Mart 2007. Bu yazı, elinizdeki kitapta yeniden yayınlanmaktadır.

belirleyiciliğinin olmamasının nedeni, toplumsal sınıfın hukuki değil sosyoekonomik bir kategori olmasıdır. Farklı hukuki statüler benzer sosyoekonomik konumlara tekabül edebilir. Nihayet, genellikle kamu hizmeti olarak anılan faaliyetlerde çalışanlar için de benzer bir durum söz konusudur: Devlet hastanesinde çalışan hemşire veya devlet okulunda çalışan öğretmen de aynen özel hastanelerde ve okullarda çalışan benzerleri gibi proleterdir.

Burada iki noktaya değinmek gerekiyor. Birincisi üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrım sorunudur. Marksist literatüre uzun zaman hâkim olan ve daha yakın dönemde Nicos Poulantzas gibi etkili bir teorisyen tarafından da savunulan¹⁵ bir yaklaşıma göre, üretken emek harcayan ücretli çalışanlar proleterdir; buna karşılık, üretken olmayan emek harcayanlar küçük burjuvadır. Bu önermenin anlamını kavrayabilmek için önce üretken emek/ üretken olmayan emek arasındaki ayrımı kısaca hatırlatalım.¹⁶ Üretken emek sermaye için artık-değer üreten emektir; üretken olmayan emek ise sermayenin toplam devresi ve yeniden üretimi için gerekli olmakla birlikte artık-değer üretmeyen emektir. İlk kategoriye sanayi, tarım, madencilik gibi maddi mallar üreten işçiler girdiği gibi, ulaştırma, telekomünikasyon, turizm, ikram, sağlık, eğitim gibi alanlarda hizmet üreten işçiler de girer. Yani metal fabrikasının işçisi nasıl kendi kapitalisti için artık-değer üretiyorsa, bir hava yolunun hostesi, bir otelin temizlikçisi, bir dershanenin öğretmeni veya bir özel hastanenin hemşiresi de kendi patronu için aynı şekilde artık-değer üretiyordur. Üretken olmayan emek kategorisi ise kabaca sermaye tarafından dolaşım alanında (ticaret, finans vb.) istihdam edilen işçiler ile kamu tarafından istihdam edilen ve ürettikleri mal veya hizmetler meta biçimi altında satılmayan çalışanları kapsar. KİT işçilerinin ürünleri (KİT'in fiyat politikası ne olursa olsun) meta biçimi altında satıldığı için bunlar bu tanıma göre otomatikman üretken emek harcayan işçilerdir.

Üretken emek/üretken olmayan emek ayrımı sermaye birikiminin dinamikleri açısından büyük önem taşır. Sermaye birikimi artık-değerin yeniden sermayeye dönüştürülmesi olduğuna göre, hangi emek türlerinin artık-değer ürettiği, yani üretken emek olduğu, sermaye birikiminin önündeki olanaklar ve tahditler açısından belirleyicidir. Buna karşılık, söz konusu ayrım bu emek türlerini harcayan işçiler arasında sınıf ayrımı bakımından hiçbir önem taşımaz. Yukarıda proleterleri tanımlayanın, geçimini sağlamak için emek gücünü satmak zorunluluğu olduğunu görmüştük. Emek gücünü satan işçinin üretken emek mi, yoksa üretken olmayan emek mi harcadığının hiçbir önemi yoktur. Her ikisi de üretim araçlarından yoksun olduğu için emek güçlerini özel bir

15 Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books, Londra, 1975, s. 207 vd.

16 Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Savran/Tonak, "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek...", a.g.m.

meta türü olarak satmak zorundadırlar. Onları proleter yapan budur. Kısacası, Migros'larda kasa başında gününü harcayan genç kadın veya adam da, bankaların çalışanları da, bir metal, tekstil ya da otel işçisi kadar proleterdir.

İkincisi, Türk solu uzun bir dönem boyunca memur statüsünde çalışanları “küçük burjuva” olarak anmıştır. Her şeyden önce, “küçük burjuva”, burjuva ve proleter olmayan herkese verilecek genel bir ad değildir. Yukarıda gördüğümüz gibi, “küçük burjuva” doğrudan doğruya üretim araçlarının kontrolü ve üretim süreci ile ilgili olarak özgül niteliklere sahip olan bir sınıftır. Burjuva ve proleter olmayan herkese “küçük burjuva” adını vermek, farklı sınıfların, katmanların, kategorilerin sınıflar mücadelesinde tutacağı farklı konumları birbirine indirgemek anlamına gelir. Bundan da öteye, emek gücünü ekonomik zorunluluk altında satan bir emekçinin, üstelik sermayenin bir ajanı da değilse, proleter olmadığını söylemenin hiçbir anlamı yoktur. Bunu sınamanın çeşitli yolları vardır. Biz ikisine bakalım. Devlet memurlarının önemli bir bölümü bugün devlette ücretli (maaşlı) çalışırken yarın özel sektörde aynı işi yine aynı temelde, yani emek gücünün bir kapitaliste satılışı temelinde yapabilir. Örneğin bugün bir devlet okulunda öğretmen olan kişi yarın bir özel okulda ya da dershanede çalışmaya başlayabilir. Bu kişinin yaptığı iş aynıdır, işini yapmak için her iki durumda da emek gücünü satmıştır, ama eğer kamu çalışanları “küçük burjuva” olarak nitelenirse, bu kişi akşamdan sabaha küçük burjuva olmaktan çıkarak işçi haline gelmiş olmaktadır. Öte yandan, devletin istihdam ettiği insanlar arasında aynı işi yapanlardan bazıları farklı kurumların farklı kanunları ve kadro yapıları dolayısıyla işçidir, bazıları memur statüsünde çalışır. Bir birey karayollarında bir işi yaparken işçi, vergi dairesinde aynı işi yaparken küçük burjuva olarak anılırsa, bu, toplumsal sınıf analizinin bir karikatürüne dönüşür.

Gerek sermaye tarafından istihdam edildiği halde üretken olmayan emek harcayan ticaret veya banka çalışanlarının gerekse devletin sıradan ücretlilerinin, aynen sanayi ya da ulaştırma işçileri gibi proleter olup olmadıklarını anlamak için emek süreçlerinden ve sınıf oluşumundan hareketle (kelimenin aritmetikteki anlamıyla) iki sağlama yapmakta yarar var. Bu sağlamaların ilki çalışma süreçleriyle ilgilidir. Hem banka ve ticaret çalışanlarının hem de devlet memurlarının çalışma süreçleri zaman içinde giderek daha fazla sanayi işçilerine benzemektedir. Her iki katman da bilgisayarlar tarafından kontrol altına alınan bir emek süreci içinde, Taylorist fabrikanın temposunda ve yaptıkları iş üzerinde bütün kontrollerini yitirmiş oldukları bir bağlamda çalışmaktadırlar. Bir banka çalışanının bilgisayarda müşterinin işini yaparken aynı anda telefona cevap vermek zorunda kaldığını, müşterileri dur durak bilmeksizin ardı ardına kabul ettiğini ya da herhangi bir büyük perakende mağazasında kasiyerlerin aralıksız çalıştığını göz önüne aldığımızda bu çalışma koşullarının kapitalist sanayiden bir farkı olmadığını teslim etmek zo-

rundayız. Kaldı ki, ortalama iş günü örneğin banka çalışanlarında çok daha uzundur. Banka şubelerinin genellikle sabah dokuzda açılıp geceleri on dolayında kapandığını bilmeyen yoktur. Yani on iki-on üç saatlik iş günlerinden söz ediyoruz. “Devlet daireleri”nde ise emek sürecindeki mekanizasyon ve bir örnekleşme ancak yeni başlayan bir eğilimdir ve devlet memurlarının farklı katmanlarına farklı tempolarda yayılmaktadır. Ama finans ve ticaret alanında açıkça görülen eğilim burada da kısmen mevcuttur.

Aynı şey sınıf oluşumu alanında da geçerlidir. Proletaryanın toplumsal mücadelelere katılım tarzının en tipik iki biçimi, zaman içinde hem üretken olmayan emekçilerde hem de kamu çalışanlarında gelişmiştir: sendikalaşma ve grev.¹⁷ Tarihsel olarak önce sendikalaşan sanayi işçileri olmakla birlikte, bu yöneliş daha sonra finans ve ticaret sektörlerine de nüfuz etmiştir. Günümüzde, hemen hemen sendikal hareketin belirli bir güce erişmiş olduğu her ülkede hem bu üretken olmayan emekçiler hem de kamu çalışanları sendikalıdır. Türkiye’deki gelişmeye gelince, bugün banka işçilerinin sendikal örgütlenmesinin minik iş yeri sendikalarına bölünmüş olması bizi aldatmamalıdır. 1980 öncesinde Türkiye’nin en militan sendikalarından biri DİSK’e bağlı Bank-Sen idi. Perakende alanının işçilerinin bir bölümü bugün bile ciddi bir sendikalaşma içindedir. Kamu çalışanları ise, 1960 sonrasında Türkiye’de işçi sınıfının sendikal ve siyasi mücadelelerinin yükseliş sürecinde sendikalaşma yolunda gerçekten yılmaz bir mücadele vermişler ve sonunda bugünkü kamu çalışanları sendikalarını inşa etmeyi başarmışlardır.

Ancak şunu unutmamak gerekir: Kamu çalışanlarının büyük katmanlarının proleterleşmesi bir süreç içinde gerçekleşmiştir. 1920’li ve 30’lu yılların Türkiye’sinde öğretmenlerin proletaryanın bir katmanı olduğunu söylemek neredeyse mümkün değildir. O aşamada, henüz öğretmenlik kitleleşmemişken ve eğitim yeni kurulmakta olan burjuva devletin harcında yakıcı bir önem taşıırken, öğretmenler bürokrasiye çok daha yakın bir sosyoekonomik konuma sahipti. Bunun sınıf oluşumu bakımından ifadesi de sendikalaşmanın öğretmenlerin gündemine ancak 1960 sonrasında girmesiydi. Elbette bu konuda 1960 öncesinde siyasi rejimin de çok daha baskıcı olduğu gerçeğini unutmamalıyız. Kamu çalışanlarının proleterleşmesi sürecinin bir başka mekanizması da geleneksel olarak devletin düzenlediği süreçlerde onun ücretli çalışanı olarak istihdam edilen insanların yaptıkları işlerin zamanla özel sektörün istihdam ettiği ücretli çalışanlarca da yapılmaya başlamasıdır. Ticari amaçlı okulların (ana ve ilköğretim okulları, liseler, dershaneler, hatta üniversiteler) eğitim sektöründe ciddi bir ağırlık taşımaya başladığı andan itibaren, kamuda çalışan öğretmenin sosyoekonomik konumu çok çeşitli yollarla özelde çalışan öğretmenin konumuyla yakınsamaya başlar: Ek iş, kamuda

17 “Grev” kavramını bu bağlamda iş yerindeki kolektif gücün işi aksatma yolunda kullanılmasının çeşitli biçimlerinin (iş bırakma, iş yavaşlatma, direniş vb.) genel bir ifadesi olarak kullanıyoruz.

çalışan öğretmenin belirli bir aşamada özele geçmesi vb. Aynı şey, sağlıkta, enerjide, belediyelerin çalıştığı bazı alanlarda, su, elektrik vb. kamu hizmeti alanlarında, kısacası geçmişte neredeyse sadece kamunun tek başına üstlendiği faaliyetlere artık özel sektörün de girdiği bütün alanlarda söz konusudur. Proletaryanın farklı katmanlarının tarihsel gelişme seyrinin incelenmesi aslında son derecede verimli bir konudur. Biz burada sadece genel yöntemsel bir soruna dikkat çekmek istedik. Sınıf konumlarının da bir ülkede kapitalizmin gelişmesine paralel olarak değişebileceği, yani sınıf konumlarına dinamik ve diyalektik bir tarzda bakmanın gerekli olduğu burada bir kez daha ortaya çıkıyor. Ama her durumda kamu çalışanlarına “küçük burjuva” etiketinin takılması, hiçbir aşamada doğru bir niteleme olmaz.

Proletaryaya bu genel bakıştan sonra gözümüzü bazı sorunlu alanlara döndürmemiz yararlı olacaktır. Bunlar arasında sınıfın özel katmanları olarak işçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisi, orta ve alt kademe yöneticiler, yarı-proleterler, işsizler ve kent yoksulları, lümpen proletarya ve bazı özel kategoriler üzerinde kısaca durmakta yarar var.

İşçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisi

Ufkumuzu yalnızca tek bir ülkeyle sınırlasak dahi, işçi sınıfı içinde sayısız bölünme olduğu konusunda en ufak bir kuşku olamaz. Bunları tüketici olmayan bir biçimde hızla sıralayalım. Birincisi, sınıfın içinde istihdam ve çalışma koşulları dolayısıyla birbirinden farklılaşan katmanlar vardır. Vasıflı ve vasıfsız işçiler; kadrolu işçilerin karşısında taşeron, part-time, süreli sözleşmeyle çalışan, çağrı üzerine çalışan işçiler; büyük işletmelerin işçilerinin karşısında küçük, kayıt dışı işletmelerin işçileri; sendikalı ve sendikasıız işçiler; hukuki bakımdan işçi ve memurlar; özel sektör ve kamu sektörü işçileri; bu listeyi daha da uzatmak mümkündür. İkincisi, bir ülkenin yerleşik halkından ya da halklarından gelen işçiler ile söz konusu ülkeye ister yasal, ister kaçak olarak girmiş olsunlar, göçmen işçiler veya geçici yabancı işçiler arasında çok ciddi farklılaşmalar ve zaman zaman karşıtlıklar görülür. Üçüncüsü, bir ülkenin yerleşik halkları arasında üstün konumda olan ırk, ulus, etnik grup ya da dinsel grup ile bu özellikleri dolayısıyla ezilen, aşağılanan, horlanan ırk, ulus, etnik ya da dinsel gruplar arasında çok büyük çelişkiler var olabilir. Dördüncüsü, kiminde az kiminde çok olmakla birlikte, bütün kapitalist toplumlarda erkek işçilerle kadın işçiler arasında çok büyük farklılıklar mevcuttur. Bu ve benzeri bölünmelerin her biri, sınıf mücadelelerinde önemli bir yer tutar, hatta bazen bazı ülkelerde işçi sınıfını burjuvaziye karşı mücadelesinde birleştirmek açısından hayati, belirleyici, stratejik bir sorun halini alabilir.

Bütün bu sorunların sınıf mücadeleleri ve devrimci mücadele için ayrıntılı olarak değerlendirilmesi, işçi sınıfının kısa vadeli ve sadece belirli kesimlerini

İlgilendiren çıkarlarının yerine uzun vadeli ve genel (buna uluslararası boyutu da katmak kaydıyla) çıkarlarını yerleştirmek için mücadele edilmesi, proleter devrimciler için hayati bir önem taşır. Ama bunlar arasında bir konu vardır ki, sınıf mücadelesi açısından belirleyici bir ağırlığı vardır. **Bu, sınıfın mücadele için en büyük güce sahip olduğu yerde onu en zayıf hale getiren bir çelişkidir.** Burada sınıfın vurucu güçlerinin özel çıkarlarıyla düzene bağlanması söz konusudur. Sözü ettiğimiz alan işçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisinden doğan sorundur. Önce terimlerimizi tanımlayalım.

İşçi aristokrasisi kavramı önce Engels tarafından kendi döneminin en gelişkin proletaryasına sahip Britanya'nın işçi sınıfının belirli katmanları için kullanılmış, daha sonra Lenin'in düşüncesinde özel bir önem kazanmıştır. Engels, ortalama işçiye göre büyük maddi avantajlara sahip olan, bu yüzden kendini sınıfın geniş kitlesine göre üstün gören, sonuçta düzenle uzlaşan sınıf katmanlarına bu adı veriyor ve düzenle bütünleşmelerinden dolayı bunlara "burjuva işçiler" diyordu. Lenin Engels'in bu kavramını kendi döneminin iki büyük olgusuyla bağlantı içinde ele alacaktır. Birincisi, Lenin işçi aristokrasisinin ayrıcalıklı konumunu emperyalizmin aşırı kârlarından bu katmanlara sus payı olarak verilen "rüşvet"e bağlıyordu. İkincisi, uluslararası işçi sınıfı hareketi içinde 20. yüzyıl başından itibaren yükselmeye başlayan, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte bütünüyle düzenin yanına geçen oportünist, reformist, sosyal şoven akımın maddi temelini emperyalist ülkelerin işçi sınıfının bu katmanlarında buluyordu. Yani işçi aristokrasisi Lenin'le birlikte bütün bir emperyalist çağ boyunca kilit bir rol üstlenen bir teorik kavram haline geliyordu.

Lenin'in işçi aristokrasisi kavramının hâlâ güncelliğini koruduğuna ve bütün 20. yüzyıl boyunca emperyalist ülkelerde ortaya çıkan birçok gelişmeye ışık tuttuğuna hiç kuşku yok. Ancak günümüzde kavramı emperyalist ülkelerin dışına taşımak, aynı zamanda Türkiye türü kapitalist sanayileşmenin ilerlediği ama emperyalizme tabiyetin de devam ettiği ülkelere uygulamak gerekir. Bugün Türkiye'de veya Brezilya'da, Hindistan'da veya Güney Afrika'da, asgari ücret ve altında ücretlerle kayıt dışı çalışan veya işsiz yaşayan işçilerden veya hayatını kazanmak için ne tür gelir kaynağı bulabilirse ona sarılan kent yoksulu kitlelerden oluşan büyük proleter katmanlardan farklı olarak bir işçi aristokrasisi oluşmuştur. Bunlar, ister özel sektörde, ister kamuda, görelilik olarak ileri teknolojiyle çalışan, sendikalaşmış ve büyük iş yerlerinde istihdam edilen kadrolu işçilerden oluşur.

Bu önerme derhal bir soruyu doğurur: İşçi aristokrasisinin maddi temeli emperyalist aşırı kârlardan işçi sınıfının belirli katmanlarına verilen bir sus payı olduğuna göre, emperyalist olmayan, hatta emperyalizme tabi ülkelerde işçi aristokrasisinin varlığından nasıl söz edilebilir? Bu sorunun cevabı şudur: Aşırı kârların tek kaynağı emperyalizm değildir. Aşırı kâr aynı zamanda

ileri teknoloji ve iş yönetiminin, ölçek ekonomilerinin, pazarlama gücünün ekonomik bakımından güçlü tekil sermaye birimlerine getirdiği, genel kâr oranının üzerinde bir artık-değer miktarını elde etme olanağından kaynaklanır. Elbette, emperyalist şirketlerin elde ettiği aşırı kâr Türkiye gibi ülkelerin sermayesinin elde ettiği aşırı kârdan çok daha yüksektir. Ama tekil ülkelerin sınırları içinde, bazı büyük şirketler ve işletmeler o ekonominin genel koşullarına göre çok büyük aşırı kârlar elde ederler. İşte bu şirket ve işletmeler, eğer işçileri örgütlü ise, “iş barışı”nı korumak ve verimliliği arttırmak amacıyla bu aşırı kârların bir bölümünü kendi işçilerine sus payı olarak verme olanağına sahiptirler. Bu nedenle bugün Türkiye’de de bir işçi aristokrasisi oluşmuştur. Bu işçileri yaşam tarzlarından bile tanımak mümkündür. Çoğu küçük burjuva semtlerde oturur. Altlarında mutlaka yeni model bir otomobil vardır. Yaz tatiline çıkarlar. Çocuklarına daha üst sınıf ailelerin kendi çocuklarına sağladığı eğitim olanaklarını sağlama çabasıındadırlar. Sendikalarının hastaneleri, sağlık merkezleri vb. vardır ve/veya bütün üyeleri için özel sigorta poliçeleri. Bunlar gayrimeşru olanaklar değildir elbette. İşçi sınıfının tamamının hakkı olan şeylerdir. (Elbette bu olanakların sağlanış biçimi, örneğin özel sigorta, işçi sınıfının bütünü için bu hizmetlerin sağlanmasında başvurulamayacak yöntemlerdir.) Ancak sınıfın geri kalan büyük çoğunluğunun yoksulluktan kıvrandığı, çalışacak iş bile bulamadığı koşullarda bu maddi konum bu işçileri bir işçi aristokrasisi haline getirir.

İşçi bürokrasisi ise farklı bir katmandır. Ekonomik olanakları sınıfın geri kalanından ne kadar farklı olursa olsun, maddi varoluş koşulları gereği sınıfın bir parçası olan işçi aristokrasisinden farklı olarak, işçi bürokrasisi sınıfın içinden gelmekle birlikte sınıfın üstüne yükselmiş olan bir katmandır. İşçi bürokrasisi, kapitalizmin belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı her toplumda en temel kaynağını sendika bürokrasisinde bulur. Birçok ülkede, bu arada Türkiye’de, işçi bürokrasisi sendika bürokrasisinden ibarettir. Sendika bürokrasisi, profesyonel sendika yöneticiliğinin getirdiği ücret avantajının ötesinde, sendikanın sağladığı özel otomobil kullanımı, özel tazminatlar, her türlü masrafın sendika hesabına geçilmesi gibi avantajların bu yöneticileri gittikçe işçi sınıfının maddi konumundan uzaklaştırması temelinde oluşur. Yani maddi bir varoluş tarzının ürünüdür.

Ancak, bu koşullardan yararlanıyor olsa bile her sendika yöneticisine otomatikman “bürokrat” damgası vurmamak doğru olmaz. Bürokratin maddi varoluş tarzının esas göstergesi, bir yandan patron örgütleriyle ve patronlarla, bir yandan da devletle kurduğu ilişkilerin niteliğidir. İşçi sınıfının mücadele örgütünün başına seçilmiş olan bu yöneticiler, patronlarla ve burjuva devletiyile bir çatışma içine girmek yerine onlarla ve onların düzeniyle bütünleşmeyi getiren bir ilişkiler ağına girmiş ise bürokratlaşma gerçekleşmiş demektir. Bu,

aynı zamanda, bürokratin sınıftan sosyoekonomik farklılaşmasını daha ileri bir aşamaya taşır. Artık sendika yöneticisinin geliri, maaşı ve yukarıda saydığımız diğer gelir kalemleri ile sınırlı kalmaz. Toplu sözleşme veya örgütlenme mücadelelerinde patrondan alınan rüşvet veya sendikanın aidat gelirlerini kullanarak kişisel zenginleşme faaliyetleri yürütmek veya diyelim AB fonlarını kişisel zenginleşme amacıyla kullanmak, bürokratin düzene kısıvrak bağlanması anlamına gelir. Bunun sonucunda bürokratlar Lenin'in ifadesiyle burjuvazinin işçi sınıfı içindeki ajanları haline gelirler. Yine de sendikaların saf anlamda işçi örgütleri olmaları dolayısıyla, bürokratlar kendi konumlarını koruyabilmek için birçok durumda sınıf mücadelesinin önüne düşmek zorunda kalırlar. Dolayısıyla iki karşıt hatadan kaçınmak gerekir: Sendika bürokrasisini ne burjuvazi ile özdeşleştirmek ne de mücadele etmeye başladığında onun hakkında yanlısamalara kapılmak doğrudur.

İşçi bürokrasisinin belkemiğini sendika bürokrasisi oluştursa da, bir siyasi işçi hareketinin, yani kitleselleşmiş bir ya da daha çok sayıda işçi partisinin politik hayat içinde uzun vadeli bir kökleşme gösterdiği ülkelerde, işçi bürokrasisi aynı zamanda bu partilerin saflarından çıkar. Örneğin Fransa'da ya da İtalya'da olduğu gibi, işçi partilerinden çok uzun yıllar boyunca belediye başkanları, belediye meclis üyeleri, milletvekilleri, senatörler seçilirse, bu partiler muhalefet partileri olsalar bile, seçilmiş temsilcileri, eğer bunlar üzerinde çok özel tedbirler uygulanmıyorsa, zamanla burjuva toplumunun yönetilmesinin memurları haline gelirler. Aynı şey partilerin üst düzey yöneticisi olan profesyonel politikacılar için de geçerlidir. Bu tür partilerin entelektüel açıdan en gelişkin unsurları da bu seçilmişlere danışmanlık görevleri vb. yoluyla işçi bürokrasisinin saflarına katılır. Bazen, örneğin Avrupa sosyal demokrasisinin çeşitli partilerinin veya bugün Brezilya İşçi Partisi'nin durumunda olduğu gibi, parti uzun yıllar boyunca iktidarda kaldığı zaman, henüz burjuvalaşmış olmasa bile bütünüyle bu bürokrasinin sultası altına girer. Parti bürokrasisini sendika bürokrasisinden kısmen ayıran iki faktör vardır: Bunlardan biri, sendikaların, ne olursa olsun işçi örgütü olarak kalmalarına karşılık partilerin başlangıçta işçi partileri olsa bile zamanla burjuva partileri haline gelmesi ihtimalidir. Öteki ise sendika bürokrasisinin ezici bir çoğunlukla doğrudan doğruya işçi sınıfı içinden devşirilmesine karşılık, partilerin içinden çıkan bürokratların kökeninin başka sınıflardan da olabilesidir. Örneğin, küçük burjuvazinin içinden gelmiş bir profesyonel politikacı veya bir aydın da bu konumları içinde işçi bürokrasisinin bir unsuru sayılmalıdır, çünkü bunlar parti yöneticisi, milletvekili veya danışman olarak sosyoekonomik konumlarını, işçilerin "kendi" partileri olarak destekledikleri bir partiye borçludurlar. Belediye meclisinde ya da ulusal politikada işçi sınıfının temsilcisidirler.

Bu bölüme son vermeden önce, işçi aristokrasisi ile işçi bürokrasisi arasında sınıf mücadelelerinin geleceği açısından önem taşıyan bir farka değinmek gerekiyor. İşçi aristokrasisi, her ne kadar maddi varlık koşulları dolayısıyla kendini ayrıcalıklı hisseden, dolayısıyla düzene karşı isyanı törpülenen bir katman olsa da, bu yüzden durgunluk dönemlerinde gerici ideolojilerin ve politikaların (örneğin emperyalist ülkelerde ırkçılığın) yatağı işlevini görse de, düzenle bütünleşmesi koşulludur: Elindeki ayrıcalıklar alınmaya başladığında işçi aristokrasisi de aynen işçi sınıfının öteki katmanları gibi mücadeleye dönmek zorunda kalacaktır. Çünkü varoluş tarzı hâlâ bir proleterin varoluş tarzıdır. Üstelik bu katman genellikle sınıfın en eğitilmiş, en vasıflı ve en yüksek düzeyde sendikalaşmış katmanı olduğu için, onun mücadeleye girmesi sınıf mücadelesinin seyri için büyük önem taşır. İşçi aristokrasisi karşı-devrimci bir güç değildir. Buna karşılık, işçi bürokrasisi, özel olarak da sendika bürokrasisi, maddi varoluş tarzı dolayısıyla işçi sınıfının üzerine çıkmıştır, proleter varoluş tarzının dışında yaşamaktadır. Düzenle son derecede sıkı bağlar kurmuştur. Günlük mücadelelerde zaman zaman konumunu sağlama almak için, yukarıda da söylendiği gibi, mücadelenin önüne düşmek zorunda kalsa bile, kapitalist düzenle bütünleşmiş olduğundan dolayı karşı-devrimci bir güçtür.

İşçi aristokrasisi ile işçi bürokrasisini, sınıfın öteki bölünmelerinden farklı olarak neden ayrıntılı biçimde ele aldığımız umarız açıklığa kavuşmuştur. Bu alt bölümün başında, bu iki katmanın, sınıfı, mücadele gücünün en büyük olduğu alanlarda zayıf kıldığını belirtmiştik. Alt bölüm boyunca söylediklerimiz bu önermeye ışık tutmuş olmalıdır. İşçi bürokrasisi işçi sınıfının kapitalizmle mücadele için geliştirdiği iki kurumun, sendikanın ve partinin ürünüdür ve bunların düzenle bütünleşmesi yolunda bir dinamik yaratır. İşçi aristokrasisi ise genellikle sınıfın en sağlam örgütlerine sahip olan katmanıdır. Görüldüğü gibi, bu iki katmanın varlığı işçi sınıfının burjuvaziye karşı mücadelesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Soruna bu yüzden büyük bir ciddiyetle yaklaşmak Marksistlerin temel görevlerinden biridir.

Orta ve alt kademe yöneticiler

Proletaryanın temel özelliğinin üretim araçlarına sahip olmaması dolayısıyla hayatta kalabilmek için emek gücünü satmak olarak ortaya çıktığını gördük. Kendini içinde bulduğu bu durum dolayısıyla proleter, yaşamak için ücret karşılığında bir işe girmek zorundadır. Ama her ücretlinin otomatikman proleter olmadığını da gördük. Başka sınıf ve toplumsal gruplardan bireyler de temel gelirlerini ücret biçimi altında kazanıyor olabilir. Burada en önemli gruplar olarak şirketlerin üst düzey yöneticilerinin ve devlet bürokrasisinin proletaryadan başka grup ve katmanlara mensup olduklarını ortaya koyduk.

Aynı sorunun izini sürerek şimdi kapitalist işletmelerin orta ve alt kademe yöneticilerinin sınıf konumuna da kısaca bakmalıyız. Şirketlerin üst düzey yöneticilerini burjuvazinin bir parçası olarak niteledik. Örneğin bir şirketin insan kaynakları yöneticisi burjuvazinin saflarına terfi etmiştir. Peki, doğrudan üretim sürecinde veya insan kaynakları, planlama, kontrol, pazarlama, satış, tedarik, muhasebe ve başka servislerde çalışan ve bir ölçüde yöneticilik görevi üstlenmiş çalışanları hangi sınıf konumuna haritalayacağız?

Burada üretim sürecinde görev alan, teknolojiye ilişkin vasıflara sahip kadroları ve öteki servislerde çalışanları ilk aşamada birbirinden ayırmak gerekir. Büyük bir kapitalist işletmede üretim sürecinde görev alan mühendisler ve teknik elemanlar aslında en yalın olarak ele alındığında vasıflı işçilerdir. Üniversite mezuniyetinin, bir meslek odasının üyesi olmanın, toplumda “muteber” bir meslek sahibi olmanın yarattığı mistik hale, bu gerçeği bize unutturmamalıdır. Mühendis ve teknik eleman da, aynen üretim sürecinde çalışan üretken emekçiler gibi, sermayenin, kolektif üretim sürecinde yaratılan artı-değeri mülk edinmesi sonucunda sömürülen bir işçidir. Vasıflarını modern bir eğitim kurumunda kazanmış olması, öteki işçilerden kültürel bakımından çok farklı bir âlemde yaşaması, sosyal çevresinin farklılığı veya toplumun onun mesleğine bir itibar atfetmesi bu yalın gerçeği değiştirmez.¹⁸

Ne var ki, bu yalın gerçek, gerçeğin tamamı değildir. Mühendis ve teknik eleman aynı zamanda tezgâh başında işçiyi kontrol etme ve yönetme görevini sermaye adına üstlenmiş görevlidir. Bir bakıma, üretim süreci içinde sermayenin işçi sınıfı üzerindeki despotizminin aktarma kayışı ve bekçisidir. Bu yanıyla mühendis ve teknik elemana sermayenin üçüncü dereceden ajanı gözüyle bakılabilir: Sermaye ilişkisinin esas taşıyıcıları olan birinci dereceden ajanların çıkarlarını genel olarak planlayan ve yöneten ikinci dereceden ajanların bu planlarını pratiğe uygulayan ajanlar. Demek ki, mühendislerin ve teknik elemanların sınıf konumu çelişik bir konumdur: Bir yanıyla proletaryanın durumunu paylaşmakta, onunla birlikte kolektif işin bir parçası olarak çalışmakta, ama öteki yandan da bu kolektif içinde sermayenin temsilcisi işlevini de görmektedirler. Elbette, kimi mühendis yöneticilere, kimi de işçilere daha yakındır nesnel konumu bakımından. Bu tür çelişik sınıf konumları söz konusu kitleyi bir ara katman haline getirir; devrim dönemlerinde bu katmanlar proletaryanın safları ile karşı-devrimin safları arasında ciddi yalpalamalar gösterirler.

Büyük şirketlerin üretim alanı dışında kalan departman ve servislerinde çalışanların sınıf konumunu saptamaya girişirken, Braverman'ın Taylorizm tahlilindeki önemli bir noktayı hatırlamamız gerekiyor.¹⁹ Taylorizm işin bil-

18 Bkz. Ahmet Öncü, “Yetkin Mühendis’ ve İşçi Sınıfı”, *Devrimci Marksizm*, 4, Temmuz 2007.

19 Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century*, 25. yıl dönümü edisyonu, Monthly Review Press, New York, 1998. Ayrıca şu yazımıza bakı-

gisini ve kontrolünü işçiden çekip alır ve bunları sermayenin kullanımına sunmak üzere üretim alanı dışında oluşturulan departmanlara devreder. Öyleyse, bu departmanların en azından bazılarının (planlama, tasarım, Ar-Ge, kontrol vb.) işlevi sermayenin işçi sınıfını daha iyi kontrol altında bulundurmasını ve çekilip alınan artık-değerin arttırılmasını sağlamaktır. Bu gerçek, bu departmanların orta ve alt kademe yöneticilerini de, aynen mühendisler gibi, sermayenin üçüncü dereceden ajanları haline getirir. Ama öte yandan, aynen mühendisler gibi bu insanlar aynı zamanda sermaye tarafından birer ücretli emekçi olarak sömürülürler. Bu sömürü genellikle son derecede yoğun bir sömürdür. Burjuva literatürüne “beyaz yakalılar” olarak geçen bu çalışanlar, en azından gerçekten büyük şirketlerde, yani tekelci sermaye birimlerinde, çoğu zaman çalışma saatleri (hiç olmazsa son esneklik saldırısına kadar) düzenli olan işçilerden farklı olarak, bazen on iki-on dört saate kadar yükselen iş günlerine maruz bırakılır. Dolayısıyla, orta ve alt kademe yöneticiler de mühendisler gibi çelişik bir sınıf karakterine sahiptir.

Kravatlı takım elbiseli, şirket tarafından altına otomobil verilmiş, belki öğle yemeklerini üst düzey yöneticilerle aynı yemekhanede yiyen bir planlama bölüm başkanı ya da Ar-Ge’deki bir araştırmacının proleter kimliğine vurgu yapılması yadırganabilir. Ama bu çelişik sınıf konumu boş yere vurgulanmıyor. Bu tür çalışanlar normal zamanlarda gerçekten sermayenin ajanı gibi tutum alabilir, toplumsal çelişkilerde burjuva ideolojisinin aktarma kayışları gibi davranabilir, tüketim normları ve hayat tarzı bakımından zengin orta sınıflarla ortaklaşabilirler. Ama belirli toplumsal grupların sınıf mücadeleleri içinde nasıl bir yer tutacağı, sınıf tahlilinin belki de en önemli konusudur. Bu katmanlar devrim dönemlerinde proletaryanın safları ile karşı-devrim arasında yalpalamaya başlayabilirler. Yani burjuvalardan farklı olarak devrime kazandırılabilir bir nitelik taşırlar. Devrimden sonra da bu katmanların teknik ve ekonomik vasıflarından, sosyalizmin planlı ekonomisinin inşasında yararlanılabilir. Elbette hepsi devrime hizmet etmeyecektir. Belki sadece bir azınlık devrimin gerçekten yanında yer alacak, biraz daha kalabalık bir grup da devrimden sonra, bükemediği eli sıkacak, ekonomik inşa faaliyetinin bir parçası haline gelecektir. Ama bu mühendislerin, işletmecilerin, planlamacıların, muhasebecilerin devrimin tam karşısına toptan geçmemesini sağlayacak olan, tam da sınıfsal konumlarının karmaşık çelişkileri içinde proleter bir yanlarının olması, sermayenin çıkarlarıyla ilişkilerinin sadece türev bir nitelik taşımasıdır.

Bitirirken özel bir deneyim olarak, Fransa’daki özgül tarihsel gelişme içinde bu tür ara kademelerin “*cadres*” (kadrolar) adı altında kendilerine özgü sendikalarda, hatta bu sendikaların oluşturdukları kendilerine özgü bir kon-

federasyonda (Confédération Générale des Cadres) örgütlenmiş olduğunu kaydedelim. Bu konfederasyon ve ona bağlı sendikalar toplumsal mücadelelerde, hatta yer yer öteki sendikalarla birlikte yer alır. Bu gelişme dahi, bu ara kademelerin maddi varoluşlarının, bir yanıyla (ama elbette sadece bir yanıyla) vasıflı işçilerden büyük bir farkı olmadığını ortaya koyar.

Yarı-proleterler

Proleter konumunun esas olarak emek gücünün ücret karşılığında satılmasından kaynaklandığını biliyoruz. Bunun ciddi bazı istisnaları olduğunu yukarıda gördük. Ama genel kural olarak, emek gücünü ücret karşılığı satan, sermayenin ajanı işlevini üstlenmeyen, devlet iktidarının temsilcisi olmayan herkesin proleter olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür bir tanım içinde bir eksiklik olduğu dikkatli okurun gözlerinden kaçmamış olabilir. Bu, emek gücünü satma konusundaki ekonomik zorunluluğa ilişkin koşuldur. Engels'in yukarıda alıntılıdığımız cümlesini tekrar yazacak olursak: "...proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır." Buradaki "muhtaç" kavramı kilit bir önem taşır. Proleter, canı öyle çektiği için değil, emek gücünü satmaya muhtaç olduğu için ücretli işçi olarak çalışıyor olmalıdır. Bu muhtaç olma durumu elbette emekçinin üretim araçlarından kopuşundan kaynaklanır. Ama bazı durumlarda kopukluk ve dolayısıyla muhtaç olma sadece kısmi olabilir. İşte böyle durumlarda yarı-proleterlerden söz ediyoruz demektir.

Geleneksel yarı-proleter konumu, söz konusu emekçi ister kırsal/tarımsal ister kentsel/sınai vb. bir faaliyet yürütüyor olsun esas olarak söz konusu işçinin topraktan kopmamış olmasıyla bağlantılıdır. Bu durum küçük mülk sahibi köylülüğün proleterleşmesi sürecinde bir geçiş aşamasına tekabül eder. Bizde tarihsel olarak en çarpıcı örneğini, Zonguldak havzasında kömür madenlerinde dönüşümlü olarak çalışan, belirli bir süre boyunca madende çalıştıktan sonra köyüne dönen, tarımsal faaliyetlerini sürdüren, sonra yeniden madenlerde çalışmaya başlayan işçilerde bulur. Ama bu sadece en çarpıcı örnektir. Türkiye işçi sınıfı uzun bir dönem boyunca, en azından köyden kente göçün kitleselleştiği 1950'li ve 60'lı yıllarda, önemli ölçüde yarı-proleterlerden oluşmuştur. 1970'li yıllardan itibaren kentsel proletaryanın kırla ilişkisi adım adım kopmuş, ikinci, üçüncü kuşak işçi aileleri ortaya çıkmış ve proleterleşme süreci olgunlaşmıştır. Ama kır-kent göçü hâlâ süren, hatta 2000'li yıllarda hızlanarak süren bir süreç olduğu için, proletaryanın içinde, artık azınlık da olsa, sürekli yenilenen bir yarı-proleter kitlesinin var olduğunu belirtmek gerekir. Bunun da ötesinde, gerçek anlamda proleter olduğu halde, hâlâ köyden kısmi bir aynı veya nakdî yardım alan işçiler muhtemelen hatırı sayılır bir azınlık oluşturur.

Geleneksel yarı-proleterlerin sayıca oldukça yüksek ve büyük önem taşıyan bir özel katmanı mevsimlik işçilerdir. Bunlar, tam olarak proleter olmayan ama sahip oldukları üretim araçları, kendi hesaplarına çalışmalarını sonucu elde ettikleri gelirin hayatta kalmalarına izin vermeyeceği bir düzeyde kalan yoksul köylülerdir. Yılın belirli dönemlerinde, genellikle hasat dönemi sonbaharda olduğu için o aylarda, belirli tarımsal ürünlerin (pamuk, fındık, soğan vb.) hasatında ailece başka bölgelere göçer, çadırlarda geceleyerek, son derecede kötü sağlık koşullarına maruz kalarak, yollarda telef olarak çalışır, böylece yılın geri kalan aylarında aile bütçelerini doğrultmaya çabalarlar. Mevsimlik işçilerin öteki istihdam alanları yol yapımı ve kentlerde inşaat sektörüdür. Bunlar tarımsal mevsimlik işçilikten bir ölçüde farklılık gösterir ve sendikal örgütlenmeye (özellikle yol işçileri) daha uygundur. Elbette, her ülkede mevsimlik işçilerin çok büyük bir bölümü yoksul bölgelerden zengin bölgelere iş bulmaya giderler. Dolayısıyla, Türkiye’de mevsimlik işçilerin ağırlıklı bir bölümü Kürtlerden oluşur.

Mevsimlik işçilik bir kenara bırakılırsa, geleneksel yarı-proleterler bir geçiş döneminin olgusudur. Bu konunun, uzun bir döneme yayılsa da, belki bir elli yıl daha devam edecek olsa da, sonunda ortadan kalkmaya mahkûm olduğu ortadadır. Buna karşılık, kapitalizmin kendi dinamiklerinin ürettiği ve yenden ürettiği bir başka yarı-proleterler katmanı vardır ki, bu katman nüfusun, geleneksel yarı-köylü, yarı-proleterlerine hiç benzemeyen bambaşka bir kesimi içinde ortaya çıkar. Bu, burjuvazinin alt katmanlarının, bürokrasinin ve orta sınıfların çocuklarından devşirilen bir sınıf katmanıdır. Genellikle iyi eğitim görmüşlerdir, hemen hemen hepsi üniversite mezunudur, giderek daha büyük bir yüzdesi yabancı dil bilir, Batılılaşmış bir yaşam tarzına sahiptirler, kısacası birçok bakımdan geleneksel yarı-proleterler kitlesinin karşıtıdır. Çalışma hayatlarına bankalarda, sigorta şirketlerinde, borsa aracı kurumlarında, reklam ve halkla ilişkiler şirketlerinde, otellerde, imalat şirketlerinin üretim dışı departmanlarında, medyada büro işçisi olarak başlarlar. Bu aşamada üretim içindeki konumları, hayat tarzlarının işçi sınıfının büyük çoğunluğundan çok farklı olduğu gerçeğini bir yana bırakırsak, onları proletaryanın, kendine özgü özellikler taşıyan bir katmanı haline getirir. Ama daha bu aşamada bile bu grupları kelimenin gerçek anlamıyla proleter olarak anmayı engelleyen bir özellik vardır. Geleneksel yarı-proleterleri, “yarı” yapan şeyin, yılın on iki ayı boyunca işçi olarak çalışıyor olsalar bile ailevi bağları aracılığıyla (kısmen de yıllık izinlerini tarımsal faaliyetle geçirerek) tarımsal gelirden bir pay almak olduğunu biliyoruz. Bir bakıma, yarı-proleterleri “yarı” kılan aile içi gelir transferleridir. Aynı şey, modern yarı-proleterler için de geçerlidir.

Üniversiteden mezun olarak bir bankada en alt kademedeki işe başlayan bir genç, genellikle üst ve orta sınıflardan ve bürokrasiden geldiği için ortalama proletere göre çok varlıklı olan ailesinden ekonomik yardım alır. Bu, kira yar-

dımı veya genel nakit akışı olabileceği gibi, o kişiye ailesi tarafından bir ev, ev eşyası, otomobil vb. alınması gibi biçimler de alabilir. Sonuçta, sadece çocukluğunda ve gençliğinde, proletaryadan farklı bir sınıftan bir ailenin mensubu olmakla kalmaz, daha çalışma hayatının bu ilk basamaklarında bile sıradan proleterden farklı bir gelir düzeyine kavuşabilir. Üstelik birçok durumda, kişi emek gücünü satmaya muhtaç dahi olmayabilir; belki de öyle tercih etseydi bir butik, bir kafe, Ege ya da Akdeniz kıyılarında bir küçük pansiyon açabileceği ve küçük burjuva bir varoluş tarzını kurabileceği kadar parası bile vardır ailenin. Ama o iyi bir gazeteci ya da bankacı ya da reklamcı olmak istediği için büyük bir şirkete “intisap” etmiş olabilir. Ulaştığımız sonuç açıktır: Bu tür büro işçileri, daha çalışma hayatlarının ilk kademelerinde bile tam proleterden ziyade yarı-proleter konumdadırlar.

Ama baştan beri vurguladığımız gibi, meseleye statik olarak bakmak yetmez; sınıf konumunu diyalektikçe uygun bir yöntemle, yani değişim dinamikleriyle birlikte ele almak gerekir. Bu yöntemi benimsediğimizde, karşımıza bu tür büro işçilerinin çalıştıkları kurumda yükselme/terfi olanakları çıkar. Bankaların alt kademe çalışanları dahi gelecekte şube müdür yardımcılığı, şube müdürlüğü ve giderek daha yüksek mevkilere tırmanma umuduna sahiptirler. Eğitilmiş sıradan bir muhabir zamanla, gelecekte kendisinin de bir Emin Çölaşan, bir Güneri Cıvaoğlu, bir Fehmi Kuru olabileceği hayaliyle yaşayabilir. Büyük imalat şirketinin çalışanı, önce bölüm, sonra departman müdürü, ardından da üst düzey yönetici olmanın planlarını yapar. Bütün bunlar, son dönemde yaygınlaştığı üzere, şirketten şirkete, bankadan bankaya, gazeteden gazeteye transfer yoluyla ve “cazip CV’ler oluşturmakla” daha da hızlı olabilir. Büyük şirketlerin insan kaynakları departmanlarının “kariyer planlaması”, tam tamına taban kademeleri çalışanlarının yarı-proleter konumlarının çekim gücünden uzaklaşmaları, gelecekte yükselebilecekleri ve kendilerine para ve iktidar getirecek mevkilerin çekim alanına girmeleri için düşünülmüş bir yöntem ve bir tuzaktır.

Öyleyse, şu sonuca ulaşabiliriz: Modern yarı-proleterler esas olarak gençlerden oluşan bir sınıf katmanıdır. Bunların normal zamanlarda büyük sınıf mücadelelerinin içine girmeleri beklenemez. Buna karşılık, sınıf mücadeleleri yükseldiğinde bunların da proletaryanın saflarına daha büyük ölçüde katılmaları, devrim anlarında mühendisler ve teknik elemanlar gibi proletarya ile birlikte mücadele etmeleri, devrim sonrasında ise planlı ekonominin inşasına destek vermeleri mümkündür. Ama genel kural olarak bu yarı-proleterler katmanını düzen karşıtı hareketlerin önde gelen ve bağımsız bir unsuru olarak düşünmek hayal olur.

Bu alt bölüme son vermeden önce, uluslararasılaşmış bir kapitalizmin özgül bir boyutunun, sıradan proleterleri de kısmen yeni türden yarı-proleterlere benzer bir konuma yerleştirdiğini hatırlamamız gerekir. Daha geri

kalmış ülkeden emperyalist ülkeye göç etmiş insanlar, geride bıraktıkları aile fertlerine göre çok daha yüksek bir gelire sahiptirler. Bu insanlar yoksul akrabalarına zaman zaman ciddi bir ekonomik katkıda bulunurlar. Yoksul akrabalar genellikle proleterdir. Dolayısıyla, bu yoksul proleter aileler yardımın sürekliliği ve miktarı arttığı ölçüde yarı-proleter konumunu paylaşırlar. Türkiye söz konusu olduğunda, Avrupa’da, Avustralya’da, Arap ülkelerinde veya eski Sovyet cumhuriyetlerinde bu şekilde para kazanan, kimi o ülkelere yerleşmiş, kimi ise geçici sözleşmelerle orada çalışan insanların milyonları bulunduğunu göz önüne alırsak, bu aile içi gelir transferlerinin Türkiye proletaryasının sosyoekonomik ve politik davranış kalıbına etkilerinin araştırılması gerektiği ortaya çıkar.

İşsizler ve kent yoksulları

Kapitalizm işleyiş mantığı gereği sürekli olarak işsizlik üretir. Marx’ın kullandığı terimle “yedek sanayi ordusu”, yarattığı rekabet aracılığıyla işçi sınıfının çalışan kesimleri üzerinde muazzam bir baskı oluşturur. Sendikasıız iş yerlerinde çok özel vasıflara sahip işçiler dışındaki bütün işçiler mücadeleye giriştikleri takdirde her an kendi yerlerine işsizler ordusundan yeni işçilerin alınabileceğini bilirler. İşsizliğin yüksek olduğu ülkelerde ve dönemlerde sendikaların işi de aynı nedenle zorlaşır. Bunun ötesinde, uzun süre işsiz kalan işçiler hem (aşağıda değineceğimiz) lümpen proletaryanın saflarına doğru çekilirler hem de gerici ideolojilere av olma potansiyeli taşırlar. Ama öte yandan, Arjantin’in *piqueteros* deneyiminin gösterdiği gibi, örgütlenebildikleri takdirde sınıf mücadelesinde çok önemli bir rol oynayabilirler. Bütün bu nedenlerle sınıf mücadelesi açısından işsizler kitlesi son derecede önemli ve hassasiyetle yaklaşılması gereken bir kitledir.

Her şeyden önce şunu saptamak gerekir: İşsizler esas olarak işçi sınıfının bir parçasıdır. Bunlar da aynen çalışmakta olan proleterler gibi hayatlarını sürdürmek için emek güçlerini satmak zorundadır. Onları çalışan işçilerden ayıran, yalnızca, sermayesini büyütecekleri bir kapitalist bulamamış olmalarıdır. Ancak, işsizler de kendi aralarında farklılaşma gösterirler. Devrimci teorinin bu farklılıkları da kavraması gerekir.

Yedek sanayi ordusu sermaye birikimi sürecinin iniş çıkışlarına bağlı olarak dönemsel olarak genişleyen ve daralan bir büyüklüktür. Kapitalizmin uzun süredir yerleşmiş olduğu toplumlarda, esas olarak emperyalist ülkelerde, işsizliğin ana kaynağı sermaye birikiminin bu iniş çıkışlarıdır. Dolayısıyla, işsizler ordusunun önemli bir bölümü ekonomide yaşanmakta olan daralmanın (krizin) uzunluğuna bağlı olarak kısa ya da uzun süre işsiz kalırlar. Eğer kriz uzun vadeli bir depresyona dönüşmezse, yani ekonomi altı ay, bir yıl, bilemediniz iki yıl içinde yeniden toparlanırsa, işçi sınıfının, işini kriz dolayısıyla yitirmiş katmanları için çok uzun olmayan bir süre sonra

yeniden iş bulmak olanaklı olur. Bu işsizler kitlesi yedek sanayi ordusunun konjonktürel bileşenidir. Ve sınıf mücadelelerinin gelişimi üzerindeki etkisi öteki bileşene göre farklı olur. Emperyalist ülkelerde bile yedek sanayi ordusu bu katmanlardan ibaret değildir. Özellikle göçmen nüfus ve ezilen ulus/ırklar içinde ve bunların genç katmanlarında işsizlik çok daha yapısal bir sorundur. Bazı bölgelerde, Avrupa'da genç göçmen nüfus içinde, ABD'de siyahiler ve Amerika yerlileri arasında en azından belli dönemlerde işsizlik oranı %50'ye kadar yükselir.

Ancak emperyalizme bağımlı ülkelerde sorun çok daha derindir. Bu ülkelerde kapitalizmin kırlarda yoksullaştırdığı nüfus hızla kentlere akmakta ama kentlerde bu nüfusu emecek kadar istihdam yaratılmadığından özellikle genç nüfusun önemli bir bölümü uzun süreli ve yapısal biçimde işsiz kalmaktadır. Türkiye'de bugün işsizliğin yüksek olduğu söylenmekte ama sorun istatistik açıdan, olduğundan düşük gösterilmektedir. İşsiz olduğu söylenen yaklaşık 2,5 milyon insanın (iş gücünün %10'u) yanı sıra istatistiklerin göstermediği bir o kadar insan daha vardır. Ayrıca çalışabilir yaşta nüfusun iş gücüne katılım oranı da başka benzer ülkelerin oranına göre aşırı düşüktür. Bu teknik, istatistik tartışmalara hiç girilmeden rahatlıkla söylenebilir ki, işsizlik en az %20 dolayında dolaşmakta, 2001 krizinde olduğu gibi en az bir milyon, belki de daha fazla işçi işini yitirdiğinde bu daha da yükseklerle çıkmaktadır.

Yedek sanayi ordusunun bu yapısal ve uzun vadeli bileşeni, Türkiye gibi ülkelerde sosyoekonomik yapılanmanın, kapitalizmin uzun süredir yerleşmiş olduğu ülkelere göre taşıdığı farklılığın önemli unsurlarından biridir. Sürekli işsiz kalan bu nüfus kesimleri, Türkiye gibi ülkelerde sınıf yapısında ve sınıf mücadelesinde önemli etkiler yaratan bir "kent yoksulları" grubunun oluşmasına yol açar. Kent yoksulları doğası gereği belirli bir sınıfsal temele kesinlikli bir biçimde oturtulamayan, yaşam koşulları sıradan proletaryadan dahi daha zorlu bir sınıf katmanıdır. Kent yoksulu bugün tablacılık, simitçilik veya ayak-kabı boyacılığı, yarın değnekçilik veya otoyolda su satıcılığı yapar. Daha sonra minibüs muavinliğine veya kebabçı çıraklığına geçer, bir kahvehanede iş bulur. Yolu zaman zaman lümpen proletaryayla keşişir, küçük mafyalara karışır, hapse düşer. Uzun süreler işsizler ordusunun bir mensubu olur. Belki ara sıra bir merdiven altı atölyede çalışır, sonra amcasının yanında bir tekstil atölyesinin patron yamağı haline gelir. Ama atölye iflas eder ve kent yoksulu yeniden işsizler dünyasına döner. Bu katman içindeki ailelerde ayyaş, kumarbaz, hiçbir işe yaramaz erkek çoktur. Aile genellikle kadının zengin evine temizliğe gitmesi, eve iş alması ("ev eksenli iş"), evde örgü ya da dokuma işleri yaparak pazarlaması ve benzeri işler sayesinde ayakta durur.

Görüldüğü gibi kent yoksulları tam anlamıyla bir sınıfa ait olmaktan uzaktır. Sürekli olarak proletaryanın saflarına doğru meyleder, ama yaptığı işlerin karışıklığı ve farklı sınıf konumlarına tekabül etmesi dolayısıyla hiç-

bir zaman tam bir proleter konumuna kavuşamaz. Proletaryanın genellikle asgari ücretten ya da bundan da düşük bir ücretle, sendikası, sigortasız kayıt dışı atölyelerde, merdiven altı iş yerlerinde, küçük sanayi sitelerinde çalışan, oto tamirhanelerinde çıraklık yapan en alt (ve genellikle genç) unsurlarıyla zaman zaman yolu kesişir, sonra ayrışır. Bu katmanın hayat boyu mensuplarının yanı sıra çok genç bir bileşeni de mevcuttur. İşte bu genç bileşendir ki, Türkiye’de proleter devrimci bir çizginin dışında, devrimci demokrat denebilecek temellerde sert bir siyasi mücadele veren siyasi grupların esas örgütlenme alanını oluşturur.

Lümpen proletarya

Lümpen proletarya büyük ölçüde proletaryanın çeperinde yaşayan bu katmandan, yani kent yoksullarından devşirilir. Ağır yoksulluk koşullarında yaşayan insanların, özellikle gençlerin hukuken yasaklanmış faaliyet alanlarında kolay yoldan para kazanma arzusu, bu insanları suç örgütlerinin, kadın tacirlerinin, kaçakçıların kolay avlanma alanına dönüştürür. Lümpen proletarya, burjuva toplumunun hücrelerinde beslenen pisliğin taşıyıcısı bir katmandır. Hırsızlığı, kapkaççılığı, gaspı meslek haline getirmiş örgütsüz ya da küçük ölçekte örgütlü unsurlarının yanı sıra, büyük ve küçük çaplı mafyanın askerlerine, çek-senet tahsil mafyasının tetikçilerine, kiralık katillere, bar ve gece kulübü fedailerine, yasa dışı kumarhanelerin çalışanlarına, fuhuş şebekelerine esir düşmüş kadınlara, pavyonların konsomatrislerine kadar uzanan geniş bir katmandır. Bunların bir bölümünün hayatının çok önemli kısmı hapiste geçer. Aralarından sınırlı sayıda insan kişisel becerileri veya bağlantıları sayesinde sıyrılır, mafya babası, uyuşturucu kaçakçılığı çetesi şefi, fuhuş şebekesi patronu, pavyon hatta gazino sahibi olur. Yani lümpen proletarya bir yandan sefil ve tehlikeli bir hayatın yatağıdır, bir yandan da kent yoksullarının ve arı anlamda proletaryanın alt katmanlarının bir sosyal mobilite ve yükselme kanalı.

Lümpen proletaryanın sınıf mücadeleleri içindeki yeri elbette ülkeden ülkeye ve dönemden döneme değişir. Ama Türkiye örneğinde bir yönü belirgindir: Lümpen proletaryanın bir bölümü, mafyanın seçtiği yol dolayısıyla faşist hareketle ve derin devletle iç içe çalışır ve yaşar. Öte yandan, lümpen proletarya her şeye rağmen proletaryanın ve öteki ezilen ve yoksul katmanların içinden geldiği için işçi sınıfı aileleriyle iç içe geçer ve bu ailelerin mücadele azmi üzerinde, özellikle esrar ve içki tüketimini arttırarak çözücü bir etki yaratır. Buna rağmen bu katmanın bütün unsurlarına, özellikle fahişelik gibi büyük bir ezilmeye maruz kalan kadınlara sosyalist hareketin aynı kalıpla yaklaşması yanlıştır.

Proleterimsiler

Hayatını kazanmak için emek gücünü satmak zorunda olan insanlar arasında bazı özel meslek kategorileri ya da istihdam ilişkileri vardır ki bunları anlamda bir sınıf konumuna tekabül etmezler. Bu tür çok durum olmakla birlikte, bunlardan bazılarını kısaca gözden geçirmek sınıf mücadelesinin dinamiklerini anlamak için yararlı olacaktır.

İlk olarak merkezi idarenin güvenlik güçlerinde çalışan taban elemanlarına göz atalım. Polis memurları ve memureleri, kimi zaman küçük burjuva, kimi zaman bürokrat ailelerin çocuklarıdır, ama çoğunlukla proletaryanın içinden gelirler. Kendi konumları da bir ölçüde proletaryanın konumuyla ortak yanlar taşır. Yukarıda devlet bürokrasisini ele aldığımızda, karar mekanizmalarını elinde tutanlardan farklı olarak devlet memurlarının taban elemanlarını “kamu çalışanı” kategorisi altında görmek gerektiğini, daha sonra proletaryayı tartışırken ise “kamu çalışanları”nın büyük bölümünün tarihsel bir süreç içinde proleter sınıf konumuna doğru evrilmiş olduğunu ifade etmiştik. Rütbesiz polisler bu anlamda proletaryaya yakın bir konuma sahiptirler. Bu sınıf konumları ifadesini bazı ülkelerde (Avrupa'nın birçok ülkesinde böyledir) polis sendikaları kurulmasında bulur. Bu sendikaları tam anlamıyla işçi veya kamu çalışanı sendikalarıyla aynı yere koymak elbette doğru değildir. Ama bunların da olağan sendikalar gibi polislerin ücreti, çalışma koşulları vb. konusunda kolektif mücadelenin örgütleyicisi olduğunu unutmamak gerekir.

Ne var ki, polisleri öteki kamu çalışanlarından ayıran önemli farklar vardır. Bunlardan en önemlisi, polisin, devletin silahlı gücünün halk üzerindeki baskısının doğrudan uygulayıcısı olmasıdır. Otoyol ve köprülerde gişelerde veya vergi dairesinde görev yapan memurdan, hastanedeki hemşireden, okuldaki öğretmenden farklı olarak, polis silahlı gücüyle neredeyse devlet adına karar veren bürokrasi mensupları kadar hatta onların bir bölümünden de fazla devlet iktidarını temsil eder çalışma süreci içinde. İkincisi, polis, görevi gereği proletaryanın ve öteki ezilen toplumsal grupların karşısında yer alır. Ezilen sınıf ve grupların mücadelesini baskı altında tutmak ve sık sık ezmek onun görevidir. Bu onu, bilincinden ve ideolojik yönelişinden bütünüyle bağımsız olarak, sırf maddi konumu dolayısıyla proletaryadan uzaklaştırır. Üçüncüsü, devlet bürokrasisinin üst ve orta katmanlarının gelirinde ağırlıklı bir yer tutan rüşvet ve ayrıcalık, polis için vakayî adiyedendir. Nihayet, polisin önemli kesimlerinin küçük ya da büyük suç örgütleriyle iç içe çalışması, iş birliği yapması rütbesiz polisi, davranış kalıpları açısından dahi lümpen proletaryaya yaklaştırır. Bütün bunlardan dolayı, özel siyasi konjonktürler dışında, rütbesiz polisler, sınıf mücadeleleri içinde genellikle proletaryadan bütünüyle uzak, hatta onun karşısında bir tavır içindedir. Ama devrimin yükselişi ile birlikte polisin de kısmi çatlaklar yaşamasının, polis gücü içinden belirli kesimlerin proletaryanın saflarına doğru kaymasının mümkün olduğunu bize Türkiye deneyimi açıkça

gösteriyor. 1970’li yılların Pol-Der deneyimi, karmakarışık bir ideolojik ve politik yöneliş içinde de olsa, polisin bir kesiminin en azından faşizme karşı ve büyük halk kitlelerinden yana bir tavır benimseyebileceğini ortaya koymuştur.

Kapitalizmin son dönem gelişmesi, polis gücüne benzer, ama bazı bakımlardan ondan köklü biçimde farklı yeni bir mesleğin gelişmesine yol açmıştır. Eskiden fabrikaların ve zengin malikânelerin güvenlik görevlileri olurdu. Bugün bankalardan ve büyük alışveriş merkezlerinden, üst ve orta sınıfların yaşadığı sitelere kadar birçok mekânda özel güvenlik uygulaması son derecede yaygın hale gelmiştir. Üstelik hava limanları, metrolar vb. gibi, eskiden polisin görev yaptığı bazı alanlar da şimdi özel güvenliğe terk edilmiştir. Özel güvenlik ordusu, son dönemde verilen rakamlara göre (120 binin üstü) Türkiye’deki polis sayısını geçmiştir. Özel güvenlik, son derece ağır çalışma koşulları taşıyan (çoğu zaman 12 saatlik vardiyalar), potansiyel olarak riskli bir ücretli iştir. Özel güvenlik görevlisi olarak çalışanların çoğunluğu proleter ailelerden gelir. Bu açılardan bakıldığında bu yeni silahlı adamlar ve kadınlar “ordusu”, kapitalist toplumun bağrında oldukça ilginç bir yeni çelişkinin taşıyıcısıdır. Burjuvazi proletaryanın bazı katmanlarını silahlandırmaktadır! Bu insanlar, çoğu zaman emekli istihbaratçılar, polis şefleri ve subaylar tarafından kurulmuş olan güvenlik şirketlerince yoğun bir sömürüye maruz bırakılmıştır. Olağan koşullarda bunların, işlerini kaybetmemek için hizmet ettikleri burjuva çıkarlarının yanında şevkle yer alacağı kuşkusuzdur. Lüks restoran ve barlar, beş yıldızlı oteller ve büyük burjuvazinin yararlandığı spor kulüpleri gibi mekânların bazı çalışanlarının genellikle burjuvazinin jest ve mimiklerini dahi benimseyecek kadar müşterilerine kul köle bir ruh durumuna girdikleri iyi bilinen bir şeydir. Özel güvenlik görevlilerinin en azından bir bölümü de hizmet ettikleri burjuva camiasının normlarına uymayı bir meslek kurnazlığı olarak benimseyebilir. Bunlara bazı durumlarda polisin yetkilerini kullanma görevi de verildiğinden konumları devlet güvenlik güçlerinin konumuna da yaklaşıyor. Ama bu insanlar lüks mahallelerin iyi korunmuş sitelerine varoşlardaki evlerinin ve ailelerinin yoğun dokusundan gelmekte, iş sonrasında oraya dönerek proleterlerin kaderini paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla, sınıf mücadelesinin yükseldiği dönemlerde nasıl bir davranış içine girecekleri şimdilik meçhuldür. Bunlar devletin manipülasyonunun ya da faşizmin çetelerinin kurbanı haline de gelebilirler, devrimci proletaryanın yanında düzen için tehlikeli bir unsur haline de.

Özel güvenlik görevlilerinin bir bölümünün sitelerin kapılarında görev yaptığı hatırlanırsa, buradan ev hizmetlerinde çalışan proleterlere geçmek mümkün. Bunlar arasında (günlük dilde anıldıkları terimler kullanıldığında) kapıcılar, gündelikçiler, hizmetçiler, özel şoförler, bahçıvanlar, dadılar, yaşlılar için bakıcılar vb. birçok kategori sayılabilir. Aralarındaki farklılıklar ne olursa olsun, bunları birleştiren bir yan vardır. Neredeyse bir küçük iş yerinde çalışan işçi sayısı kadar görevliyi istihdam eden gerçek büyük burjuvaların yanında

çalışmıyorlarsa, bunların emek süreci genellikle yalıtılmıştır. Yani bunlar bir işçi kolektifinin parçası değildir. Hatta ironik bir biçimde normal proleterler tek bir patronun karşısında az ya da çok kalabalık bir kitle iken, bunların bazıları, örneğin kapıcılar bazen onlarca patronun karşısındaki tek işçidirler! Bu yüzden (her ne kadar kapıcılar Türkiye’de bir aşamada kısmen sendikalaşmış olsalar da) bu katmanlar örgütlenmeye ve sınıf oluşumuna katılmaya çok yatkın değildir. Ancak özellikle ev hizmetine giden kadınların genellikle kadının iş gücüne katılmadığı daha muhafazakâr ailelerden geldiği düşünülürse, bunların burjuvazinin, devlet bürokrasisinin ve zengin orta sınıfların yaşamını içeriden tanımasının sınıf bilincinin oluşumuna (olumlu ya da olumsuz) bir katkıda bulunduğunu hesaplamak gerekir. Bir bakıma, ev hizmetlileri, proletaryanın hâkim sınıfların özel yaşamına soktukları istihbarat elemanları gibidir.

Ev hizmetlerinde çalışan proleterlerin yalnızlığını paylaşan bir başka grup da, küçük burjuva sınıf konumuna sahip patronların yanında çalışan proleterlerdir. Butiklerde, kırtasiyelerde, marangoz atölyelerinde, oto tamirhanelerinde, avukat yazıhanelerinde, doktor muayenehanelerinde vb. çalışan işçiler, emek süreçlerinde yalnızdırlar, bir işçi kolektifinin parçası değildirler, ezildiklerini ve sömürdüklerini hissettiklerinde bunu başka işçilerle ortak yaşayamazlar. Üstelik bunların karşısında artık-değer açlığı ve sermaye birikimi dürtüsüyle çalışan bir kapitalist yoktur. Kimilerinin patronları çok zengin olabilir (örneğin muayenehane sahibi doktorlar), ama kimilerinininki de emekçi halkın içinde eriyecek kadar kıt kanaat geçinir. Bunlar kapitalistle karşı karşıya gelmeyen proleterlerdir. Gerek maddi konumları, gerekse bilinçlerinin gelişimi bakımından sınıf mücadelelerine ancak okudukları okuldan, yaşadıkları ortamlardan, işçi mahallelerinin dokusundan etkilenerek katılırlar.

5. Özel toplumsal kategoriler

Toplumsal ve siyasi mücadelede özel bir yer tutmakla birlikte esasında bir sınıf olmayan veya üyeleri tek ve aynı sınıfa mensup olmayan bazı toplumsal kategoriler vardır. Bunların toplumsal konumu kafa karıştırıcı bir nitelik taşıdığı için ikisi üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

Aydınlar

Aydınları tanımlamaya girerken Türkiye’de yaygın olarak benimsenen bazı “aydın” tanımlarına karşı uyarıyla başlamak gereklidir. Birincisi, çok yakın geçmişe kadar eğitim görme olanakları sınırlı, ortalama eğitim düzeyi düşük olduğu için, bugün bile her eğitimli kişiye “aydın” denmesi oldukça yaygın bir âdettir. İkincisi, solda ve Aleviler arasında, ilerici fikirlere sahip, açık görüş-

l, hatta sadece mutaassıp olmayan insanlara “aydın” yaftasının yapıştırılması çok sık görülen bir şeydir. Üçüncüsü, zellikle Marksist bir sosyalizmi benimseyen sol siyasi akımlarda iŖi ve emekçilerin dıŖında devrimci siyasi faaliyete katılan herkesi, bunlar ğrenci de olsalar, mühendis de, ğretmen de, “aydın” olarak adlandırmak genel bir yaklaŖımdır.

Kelimeler toplumsal yaratıklardır. Tarihsel geliŖme içinde bir toplum veya onun bazı kesimleri bir kelimeye kendi ihtiyaçlarına uygun olarak belirli içerikler kazandırabilir. Bu yüzden yukarıdaki tanımların hiçbirine sosyo-lenɡstik bir anlamda “yanlıŖ” denemez. Her biri belirli bir bağlamda belirli bir içeriği iletme bakımından anlamlıdır. Ancak bu tanımlar Marksist toplumsal ve siyasi analizin “aydın” kavramının yerine ikame edilmeye baŖlandıėı takdirde, ortaya çok ciddi bir sorun çıkar.

Aydınlar bir sınıf değildir, ama Marksizm açısından onlar da her toplumsal grup gibi üretim ve toplumsal yeniden üretim içinde tuttukları yer temelinde tanımlanırlar. Bu açıdan bakıldığında, aydın, toplumsal iŖ bölümü içinde fikirlerin ve sanatın üretimi ve yeniden üretimleriyle uėraŖan, o alanda uzmanlaŖan insan anlamını taŖır. Esas olarak bilim insanları, felsefeciler, sosyal teori alanında alıŖanlar, siyasi yorumcular ve sanatçılar, sanat eleŖtirmenleri aydın kategorisinin belkemiğini oluŖturur.

İlerlemeden önce hemen belirtmek gerekir ki, “aydın” nitelemesi bu bağlamda hiçbir özel olumluluk taŖımaz. Örneğin toplumsal iŖ bölümünde hiçbir biçimde fikir ve sanat üretimi ile ilgili olmayan bir alanda yer alan birçok insan aydınlardan çok daha bilgili, akıllı veya geniŖ ufuklu olabilir. Üniversite ğretim üyelerinin bir bölümü kendi dar alanlarının dıŖında neredeyse “cahil” denebilecek kadar dar kafalıdır. Sanatçıların bir bölümü, kendilerini ifade ettikleri alanın (edebiyat, görsel sanatlar, müzik, sinema) dıŖında iki kelimeyi yan yana getiremeyecek kadar apsız olabilirler. Aydın ille ilerici olmak zorunda da değildir. Her sınıfın ve her türlü akımın kendine uygun aydınları vardır. Aydının toplumsal ve siyasi hayat açısından önemi, ne baŖkalarından daha akıllı olmasından ne de zorunlu olarak ilerici olmasından ileri gelir. Yalnızca fikirler üzerinde uzmanlaŖmıŖ olmasından kaynaklanır. Çünkü her siyasi akımın fikirlere ihtiyacı vardır!

Yukarıda söylenenler arasında bir noktayı özellikle berraklığa kavuŖturmak gerekiyor: Aydınların ille de ilerici olması gerekmediği dŖncesi, Türkiye’de yaygın önyargılara aykırı gelecek bir nitelik taŖıyor. Türkiye’deki anlayıŖın köklerine girmenin yeri burası değil. Ama özellikle solda, aydının ilerici bir kategori olarak anılmasında bir tarihsel geliŖmenin etkisi var. Bir toplumsal kitle olarak aydınlar fikir dünyasında modalara çok yatkındırlar. Türkiye solunun kiteselleŖtiėi 60’lı ve 70’li yıllarda aydınlar kitlesel olarak sosyalizmden etkilendiler. Dolayısıyla, Türkiye solu bir kitlesel hareket olarak gözünü dünyaya açtığı andan itibaren aydınlara bir genel kategori olarak

ilerici olduğunu gördü. İşte bu aydın=ilerici formülünü solun belleğine yazdı. Oysa olan sadece şuydu: Güçlü anında sosyalist hareket aydınlar dünyasında bir hegemonya elde etmişti. Bu hegemonya 12 Eylül'den itibaren yaşanan süreç içinde çoktan ortadan kalkmış olduğu halde, Türkiye solu aydının ilerici olduğu inancını hâlâ yitirmemiştir.

Oysa aydınlar her sınıfa ve her politik görüşe bağlı olabilir. Gramsci, bir sınıfın genel toplumsal ve ideolojik ortamı içinde gelişen aydınlara o sınıfa mensup "organik aydın" adını verir. Bu bakış açısı çok daha verimlidir çünkü en gerici sınıftan en devrimci sınıfa kadar her sınıfın aydınları olduğunu ortaya koyar.

Bu genel tartışma ışığında birkaç konuya değinerek aydınlar tartışmasını kapatmak doğru olacaktır. Her şeyden önce, proletarya açısından aydının önemi sadece iktidar mücadelesinin her alanda verilecek bir mücadele olması dolayısıyla bilimde, sanatta, kültürde burjuva ideolojisinin hâkimiyetinin kırılmasının gerekli olmasından değil, aynı zamanda kapitalizme alternatif yepyeni bir dünyanın inşası için fikirler alanında da, proletaryanın programatik doğrultusunun oluşturulması için aydınlara ihtiyaç duyulmasındandır. Proletaryanın kurtuluşu mutlaka devrimci bir programa dayanan devrimci bir partiyi gerektirir. Bu tür bir programı oluşturmak için proletaryanın uluslararası deneyimini sistemleştiren ve bir programa dönüştüren aydınlara ihtiyaç vardır. Proletarya hareketi içinde her kim aydın düşmanlığı yapıyordur, o işçi sınıfının ufkunu, sınıfın kendi dar sorunlarıyla sınırlı kalmaya mahkûm eder ve yeni bir toplumun kuruluşunun olanaklarını ortadan kaldırır.²⁰

Yukarıda yapılan aydın tanımı ayrıca, burjuvazi ile proletaryanın aydınlar üzerinde hiç bitmeyen bir hegemonya mücadelesi vermek zorunda olduğu anlamına gelir. Bu mücadelede elbette burjuvazi baştan büyük avantajlara sahiptir. Üniversiteler, her ne kadar sol eğilimli aydınlara belirli bir hareket serbestisi tanısalar da, düzenin kurumlarıdır. Basın, televizyonlar, yayınevleri büyük ölçüde ve burjuva toplumu yerleştikçe artan ölçüde sermayeye bağımlıdır. Sanatçılar yaşamak ve sanatlarını icra etmek için paraya ihtiyaç duyarlar; oysa bu alan da koleksiyoncular, müze ve galeriler, bienaller ve benzeri ortamlar aracılığıyla gittikçe daha fazla sermayenin yatırım ve kültürel hegemonya alanı haline gelmektedir. Burada üniversitelerin özel bir ağırlığı vardır. Üniversitelerde ise neredeyse lonca türü katı bir hiyerarşi, öğretim üyesine toplumda itibar sahibi olma zorunluluğunu dayatır. Üniversite, genç solcu araştırma görevlisinden düzen yanlısı profesör imal etme sistemi olarak çalışır. Üniversite yöneticiliğine soyunan dar bir kadro dışında üniversite öğretim üyelerinin sınıf konumu en çok proleterlere (elbette proletaryanın ayrıcalıklı bir katmanına) yakın olsa da, kendini ayırma ve burjuva toplumuna adapte olma dürtüsü, öğretim üyelerini sürekli olarak üst sınıflara doğru iter. Ama

20 Bkz. Sungur Savran, *Lenin'i Yakmalı mı?*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1987.

bu daimî bir mücadele konusudur. Öğretim üyeleri için sorun “profesyorya mı, proletarya mı?” olarak özetlenebilir.

Öğrenciler

Öğrenciler birçok ülkede siyasi hayat üzerinde, özellikle de sol hareketlerin oluşumunda büyük bir önem taşıyagelmışlerdir. Türkiye bu ülkeler arasında en belirgin örneklerden biridir. Sosyalist hareketin kitleselleşmesi aşaması olan 60’lı ve 70’li yıllarda öğrenciler etkili bir rol üstlenmiş, bugün Türkiye solunu oluşturan örgütlerin önemli bir bölümünün kuruluşunda doğrudan görev almışlardır. Bu yüzden öğrencilerin sınıf konumunu belirlemek sınıf mücadeleleri açısından büyük önem taşır.

Bizde solda öğrenciler için “küçük burjuva” nitelemesinin kullanılması son derecede yaygındır. Bu, her zaman yanlış bir anlayış olmuştur, bugün yanlışlığı ve siyasi bakımdan zararlılığı artmıştır. Öğrenci kitlesinin hiçbir biçimde küçük burjuvazi ile aynı maddi varlık koşullarına sahip olmadığı açıktır. Öğrencilerin kökeninin de küçük burjuva olmaktan ibaret olmadığı ortadadır. Üstelik günümüzde öğrenci kitlesi içindeki sınıf farklılaşması geçmişe göre artıyor olduğu için bu niteleme dün yanlıştı, bugün daha da yanlıştır.

Bütün öteki büyük toplumsal gruplar için olduğu gibi, öğrenciler için de toplumsal üretim ve yeniden üretim içinde hangi konumda bulduklarını bir kıstas olarak kullanmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, öğrencilerin konumunu belirleyen üç temel nokta vardır. Birincisi, üretim sürecinin henüz dışında olmaları. İkincisi, “okul” denen modern kurumda kitlesel halde bulunmaları (“okul” üniversite de olabilir, lise de, dersane de). Üçüncüsü, sosyalleşme sürecini hâlâ yaşamakta olmaları, yani toplumsal iş bölümü içinde yerlerinin esas olarak “öğrenme” ile belirlenmesi. Bu faktörlerden ilki, öğrenci kitlesinin boş zamanının siyasi faaliyetlere harcanmasını mümkün kıldığı gibi işini yitirme korkusu içindeki işçi sınıfından ve varlığı pamuk ipliğine bağlı öteki yoksul katmanlardan farklı olarak çok daha hızla militanlaşmasına ve radikal politik akımlara kaymasına olanak sağlar. İkincisi, öğrencilerin hızla kolektif eyleme girmelerini ve bu kolektif eylem temelinde toplumda üretimde tuttukları yere oranla ölçsüz derecede ağırlıklı bir siyasi özne konumunu elde etmelerini sağlar. Üçüncüsü ise bu kategoriye düzenin önyargılarından daha kolay sıyrılma, var olan toplumun ideolojik temellerini sorgulama bakımından (aydınlarınkine yakın) bir olanak kazandırır. İşte öğrenciler bu yüzden sol hareketlerde böylesine büyük bir önem taşırlar. Yoksa bazen söylendiği gibi sadece genç olmaları, heyecanlı olmaları bu büyük etkiyi açıklamaz. Çünkü her sınıfta öğrenci olmayan genç insanlar vardır. Genç işçiler de elbette radikal hareketlere daha çabuk katılırlar. Ama bu onların politikada öğrenciler gibi bağımsız bir etki yapmaları sonucunu doğurmaz.

Kapitalizmin son yarım yüzyıldır yaşadığı değişim, başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de öğrenci kitlesinde önemli değişikliklere ve farklılaşmalara yol açmıştır. Her şeyden önce üniversite eğitimi eskisine göre kitleselleşmiştir. Bunun anlamı, gittikçe daha çok sayıda işçi ve yoksul aile çocuğunun, var olan adaletsiz sistemin dayattığı tahditler çerçevesinde, üniversiteye girme umudunu taşıması, yıllar boyunca dersanelerde ve üniversite kapılarında sürünmesi, bunların bir bölümünün ise üniversitelerde kendine yer bulabilmesidir. Öte yandan, hem orta, hem de yüksek öğretim alanlarında yaşanan bir dizi değişiklik, öğrenci kitlesi içindeki sınıf farklılaşmasını da belirginleştirir. Özel okul ve üniversitelerin açılması, devlet liseleri ve üniversitelerinin kendi içinde yaşanan muazzam kalite farklılaşması, evlerde oturan öğrencilerle yurtlarda oturan öğrencilerin aralarındaki farklar, burjuvazinin, bürokrasinin üst katmanlarının ve zengin orta sınıfların çocuklarının genel toplumsal gelişmeye paralel olarak zenginlik teşhirine dayanan bir hayat tarzını benimsemesi, öğrenciler arasında ekonomik, toplumsal ve kültürel uçurumların her düzeyde derinleşmesine yol açmıştır. Bugün sosyalist hareketin öğrenci kitlesine yaklaşımı, bu sınıfsal dinamikleri mutlaka göz önüne almak zorundadır.

Sonuç

Kapitalist toplumun bütün temel sınıflarını ve birçok sınıf dışı kategoriyi ele alan ve daha ziyade metodolojik kaygılarla yazılmış olan bu yazıdan dolaysız biçimde politik sonuçlar çıkarmak doğru olmaz. Bunun yerine bazı temel noktaları vurgulayarak bitirelim.

Birincisi, bu yazıda yapılan analiz şunu göstermiştir: Modern kapitalist toplumların sınıf yapısı sadece iki ya da en fazla üç sınıf göz önüne alınarak yapılacak, yalın kat bir sınıf analizinin taşıyamayacağı kadar karmaşıktır. Özellikle Marksizm için devrimin motor gücü olan proletarya tartışılırken gördük ki, birçok toplumsal katman her ne kadar proletaryanın bir parçası olsa da aynı zamanda başka sınıf konumlarının basıncını da üzerinde hissetmektedir. Bu bize proletaryanın mücadelesinde devrimci atılımların oldukça uzun aralıklarla ortaya çıkışının nedenlerinden birini veren bir anahtardır. Proletaryanın özellikle emperyalist ülkelerde toplumun ezici çoğunluğunu oluşturduğu, bizim gibi ülkelerde de saflarını her geçen gün genişlettiği doğrudur, ama proletarya yekpare ve baştan birleşik bir sınıf değildir. Birliğin devrimci temellerde sağlanması gerekir. Bu politik amaç için çalışırken devrimcilerin yukarıda ele alınan değişik proleter katmanların somut ve özgül niteliklerini de çok dikkatle ele almaları gerekir. Bu tür bir sınıf tahlilinin yararlarından biri bu çabaya ışık tutmasıdır.

İkincisi, modern kapitalist toplumun sınıf yapısının bu karmaşıklığı, bizde yaygın olan bir yaklaşımın ne kadar yanıltıcı olduğunu göstermiş olmalıdır.

Bu yaklaşım, ana sınıflar olan burjuvazi ile proletarya dışında her yerde küçük burjuvaziyi görmek, bunlar dışında kalan her katmana “küçük burjuva” sıfatını takmaktır. Burjuva devletinin dört yıldızlı generali de küçük burjuvadır, köy öğretmeni ya da sağlık ocağı hemşiresi de, aydınlar da küçük burjuvadır, öğrenciler de. Bu yaklaşımın sözde işçi sınıfını önemseyen bir perspektifle proletaryanın dışında kalan her katman ve akımı küçük burjuva diye aşağılama niyeti olabilir. Ama vardığı yer Marx’inkinin tam tersidir. Marx *Komünist Manifesto*’dan itibaren modern toplumun sınıf yapısının gittikçe daha fazla iki kutuplu hale geleceğini, burjuvazinin karşısında proletaryanın saflarının genişleyeceğini söylerken, bu yaklaşım, neredeyse bu toplumu bir küçük burjuvalar toplumu gibi sunmaktadır. Bu tavır birbirlerine göre çok önemli farklılıklar sergileyen değişik toplumsal katmanları birbirine indirgediği ölçüde Marksist tahlil için yoksullaştırıcıdır. Ancak farklı toplumsal grup ve katmanlar arasındaki görece farklılıklara duyarlı bir analiz ve politik hat bizi ileri götürebilir.

Nihayet, sınıfların soyut biçimde analiz edilmesinden farklı olarak, somut insan topluluklarının hangi sınıflara mensup olduğunun araştırılması, en ileri teorinin kavramlarının bile toplumsal yapının karmaşıklığına bire bir karşılık veremeyeceğini ortaya koyar. Lenin’in Goethe’den devralarak söylediği gibi, “teori gridir, oysa hayat ağacı yeşildir”. Sınıflar toplumsal üretim ve yeniden üretim düzeyinde kolayca tanımlanabilir. Ama sonraki ilk aşamada bunların değişik gruplara uygulanmasında karmaşıklıklar, çelişkiler, belirsizlikler doğar. Gerçek dünya sadece arı anlamda burjuvalar, küçük burjuvalar ve proleterlerden ibaret değildir. Sırf proletaryayı örnek alırsak, işçi aristokrasisi, yarı-proleterler, sınıf konumu çelişik proleterler, proleterimsiler; bütün bunlar sınıf yapısını fena halde karmaşık ve zengin hale getirir. Bir ikinci aşamada ise toplumsal doku içinde aile, akrabalık, komşuluk ve dostluk bağları ile sınıf dağılımı arasında çelişkiler doğar. Aileyi alalım. İlke olarak, bir burjuvanın ailesinin burjuva, bir prolelerin ailesinin proleter olduğunu söylemek doğrudur ama bu somut hayatta karşılığını kolayca bulamaz. Ailede birden fazla bireyin çalıştığı ve üretim ve yeniden üretim içinde farklı konumda olduğu durumda daha dar (“çekirdek”) ailenin sınıf konumu bile arı biçimde tanımlanamayabilir. Buna akrabalık ilişkileri eklendiğinde iş daha da karışır. Komşuluk, dostluk, mahalle ve başka faktörler işin içine sokulunca her şey iyice çapraşık hale gelir. Buraya kadar sınıf analizinin kendi karmaşıklığı söz konusudur. Buna bir de hemşehrilik, etnik dayanışma ve çelişki, cinsiyet temelli farklılaşma gibi sınıf dışı faktörler eklenirse tahlilin ne derecede zor, dünyanın ne derecede karmaşık olduğu daha da berrak hale gelir.

Bütün bunların sonucu, sınıf analizinin başa çıkılamayacak kadar zor olduğu mudur? Yoksa sınıfların gerçek hayatta teoriden çok farklı belirlenimlere tabi olduğu için etkisinin fazla olmayacağı mı? İki de değil. Bambaşka şeylere işaret eder bütün bunlar. Birincisi, hayatta hiçbir şeyin arı olmadığını.

Her toplumsal yasanın karşısında karşı eyleyen etkenler olduğuna. Bu yüzden özdeki çelişkilerin her an ve dolayumsuz biçimde ortaya çıkmadığına, ancak koşullar olgunlaştığında patlayıcı bir biçim aldığına.

İkincisi, tam da bu karmaşıklık bize klasik devrimci Marksizmin devrimci politikaya, temel yöntemsel yaklaşımlarından birinin, günümüzün onca moda söylemine rağmen geçerliliğini hâlâ koruduğunu gösterir. Aile, akrabalık, komşuluk, dostluk, mahalle ve nice başka sosyal doku o kadar karmaşıktır ki, gerçek bir sınıf politikası esas olarak coğrafi mekân ve tüketim alanı üzerinde inşa edilemez. Gerçek bir proleter politikası, bütün bu yoğun toplumsal dokuyu hiç ihmal etmeksizin, sınıfı esas bulunduğu yerde örgütlemek zorundadır: yani üretim içinde, yani fabrikada, iş yerinde, tarlada.

2

SINIFLAR ORTADAN
KALKIYOR MU?

DÜNYADA İŞÇİ SINIFI*

Kurtar Tanyılmaz

1. Giriş

Bir gazete haberine göre “zenginliğe giden yolun temel taşlarından olan girişimci bir ruhun insanlarda genetik olarak bulunduğu” saptanmış. Haberde şöyle deniyor: Londra’daki St. Thomas Hastanesi’nden İngiliz ve Amerikalı araştırmacıların aynı cinsiyette 609 çift tek yumurta ikizi ile farklı cinsiyette 657 çift ikiz üzerinde yaptıkları çalışmalar, sıfırdan başlayıp milyoner olmanın genlerde yatan bir yetenek olduğunu ortaya koydu¹. Toplumsal eşitsizliğin kaynağını bireysel özelliklerle ve davranışlarla açıklamanın burjuvazinin sağdan ya da soldan ideologlarının temel çıkış noktası olduğunu biliyorduk: Bu kavrayışa göre zenginler yoksullara göre daha uzun süre çalıştıkları ve/ya da daha akıllı oldukları için zengindirler. Buna şimdi bir de “genetik” üstünlük eklenmiş oluyor. Böylece kapitalizmde toplumsal eşitsizliklerin sermaye ile emek arasındaki sınıfsal bir çelişki olmaksızın açıklanabileceği iddiasına, yani “elveda proletarya” söylemine hem yeni bir katkıda bulunulmuş oluyor hem de aynı zamanda bunun bir “kader” olduğu da bilinçlere nakşedilmiş oluyor.

Kapitalizmin ortaya çıkışından bugüne sınıfların varlığına yaklaşım sınıfların varlığını hem kabul hem de inkâr etme gerilimi içinde bir o yana bir bu yana savrulmaktadır. “Toplumsal sınıflar” üzerine “cep kitabı” yazmış bir akademisyen bakın kitabın sonuç bölümünde ne söylüyor: “O halde sınıflardan ne kalmıştır geriye? Sınıflar dün olduğu gibi bugün de vardır. Geriye kaldığı kadarıyla varlıkları 19. yüzyıl başlarına göre –ki daha o zaman bile toplumsal ayrımlar gerçeğini yansıtmaktan uzaktılar– büyük ölçüde silikleşmiştir. Bu açıdan, artık sınıfsal bir yapılanmadan söz etmek olanaksızdır². Sınıflara bu “ne yeredir ne gökte” misali yaklaşım tam da sınıfların varlığını bulanıklaştırmak, kapitalizme ideolojik bir istikrar kazandırmak çabasının bir ifadesidir.

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Mart 2007 tarihli 3. sayısında yayınlanmıştır.

1 “Zenginliğin sırrı genlerde”, *Milliyet*, 7. 6. 2006.

2 P. Beneton, *Toplumsal Sınıflar*, İletişim yay. çev. H. Dilli, 1991, s. 109.

Böylesi bir çabada başvuru temel yöntem ise dönemsel eğilimleri mutlaklaştırmak biçimindedir. Bu mutlaklaştırma girişimlerine örnek olarak yeni teknolojilerin işçi sınıfını ortadan kaldırdığı iddiası ya da kapitalizmin dünya çapında yaşadığı krizi çözmek üzere sermayenin emeğe karşı izlediği bir saldırı stratejisi olarak taşeronlaşmanın “yeni bir işçi kitlesi” ortaya çıkardığı iddiası verilebilir.

Bu yazıda izlenecek temel yöntem ise, günümüz kapitalizminde yaşanan gelişmelerin, değişimlerin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini değerlendirirken mevcut eğilimleri karşı eğilimleriyle birlikte ele almak, bazı geçici, tali ya da uzun dönemin eğilimlerini şimdinin hâkim eğilimleriymiş gibi mutlaklaştırmamak, farklılaştırıcı bir dizi eğilimin yanı sıra birleştirici eğilimlere de vurgu yapmaktır. Daha çok işçi sınıfının ortadan kalktığı yönündeki bu mutlaklaştırma girişimini, bir yazarın “işçi sınıfı nereye” sorusuna verdiği cevapta izlemek mümkün:

Teknolojik gelişmelerin en çarpıcı sonucu, işçi sınıfının (proletarya anlamında) yavaş yavaş tarihe gömülüyor olmasıdır. Tabii ki robotlar her iş kolunda bütün işçilerin yerini almayacaktır. Hem ekonomik hem de teknolojik açıdan bu mümkün olmayabilir. Fakat robotlaşma-otomasyon öyle bir eşiğe ulaşacak ki, üretim merkezlerindeki işçiler hem sayı hem de üretim sürecindeki ağırlıkları bakımından eski önemini çok yitirecek, eski siyasal ve ekonomik ağırlıkları kalmayacaktır. 19. ve 20. yüzyıllarda kurtarıcı Mesih gibi beklenen işçi sınıfı için hazin ve pek de umulmadık bir son olmalı bu.³

Söz konusu mutlaklaştırma ya da abartma girişimleri, gerçekliği ters yüz etmeleri bir yana, burjuvazinin şu ya da bu kesiminin dönemsel ihtiyaçları doğrultusunda işçi sınıfı üzerinde– bazen onu yanına çekerek ittifak yapmak bazen onu kendi çıkarları doğrultusunda sömürmek bakımından ideolojik hegemonya kurmakta da önemli bir işlev görmektedir. Öyle ya eğer işçi sınıfı yoksa (bazı ulusal solcuların bu vurguları aşağıda anlatılacaktır) ya da liberallerin ve liberal solcuların iddia ettikleri gibi ortadan kalkıyorsa, o takdirde artık herkes eşit, herkes orta sınıf ya da burjuva demektir! Girişimciliğin yeni dünyasında sınıfın yeri yoktur.

Bu yazı hem “ortak çıkarlar” etrafında seferber edilebilecek “sınıfsız ve kaynaşmış toplum” hem de “geleneksel” işçi sınıfının yerini alan, dolayısıyla daha farklı politik pratikler etrafında örgütlenmesi gereken “yeni bir işçi kitlesi” iddialarına, günümüzde dünyada işçi sınıfının somut, maddi varlığındaki değişimleri analiz ederek cevap vermeyi hedefliyor. Bu yazıyla ilk planda amaçlanan dünya işçi sınıfının bugünkü koşullarını, maddi varlığını ana hatlarıyla ortaya koymak. Dolayısıyla söz konusu çalışma “kendinde sınıf”ın yaşadığı dönüşümler üzerinde yoğunlaşarak, işçi sınıfının siyasal ve kültürel bilinç düzeyindeki, yani “kendi için sınıf”ın gelişmelerini yazının kapsamı dışında bırakmakta, ancak bu konuda yapılacak çalışmalara bir başlangıç nokta-

3 Türker Alkan, “İşçi sınıfı nereye?”, *Radikal*, 24. 10. 2004.

sı teşkil etmek gibi bir katkıda bulunmayı da ümit etmektedir. Yazıda bu amaç yönelmeyi teşvik eden ana sorunsal şudur: Kapitalist dünya ekonomisinin yeni bir evreye girdiğinin iddia edildiği günlerde dünya işçi sınıfı, dünya ekonomisinde ortaya çıkan eğilimlerden nasıl etkilenmiştir? Bu bağlamda “sanayisizleşme”, “yeni sanayi kentleri”, “yeni işçi kitlesi” vb. iddialar işçi sınıfının, özellikle de imalat sanayisi işçilerinin önemini, ağırlığını azaltıcı yönde gelişmelere işaret etmekte midir sorusuna da cevap verilmeye çalışılacaktır. Bu yazıyı takip edecek bir başka yazıda ise Türkiye kapitalizminde işçi sınıfının mevcut durumu ve sınıf yapısının geçirdiği dönüşümü somut veriler ışığında, dünya işçi sınıfının değişim dinamikleriyle karşılaştırmalı olarak ele almayı ve böylece mevcut iddiaları da sınama imkânı bulmayı amaçlıyoruz.

Yazının planı şöyledir. Öncelikle günümüz kapitalizminde işçi sınıfının yapısında değişimlere yol açan dinamikleri somut olarak canlandırabilmek bakımından bir tarihsel arka plan ortaya konulacaktır. Sonraki bölümde yukarıda ifade edilen amaç doğrultusunda işçi sınıfının maddi varlığına ilişkin günümüzde yaygın yaklaşımlar sergilenecek ve bir sonraki bölümde de bu yaklaşımlar Marksist temelde bir eleştirel değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Nihayet son bölümde varılan sonuçları özetlemeye çalışacağız.

2. Derinleşen kriz ve işçinin işçiye karşı artan rekabeti

80’li yıllardan, özellikle de 90’lı yıllardan günümüze kadarki dönem sanırım “çölde uzun bir yürüyüş” benzetmesini hak eder niteliktedir. Bürokratik işçi devletlerinin yıkılışı ve kapitalizmin dünya çapında derinleşen krizi uluslararası burjuvazinin ve emperyalizmin işçi sınıfına karşı saldırısını yoğunlaştırırken, kendi içinde artan rekabetle birlikte sermayeler arası hegemonya mücadelesini de şiddetlendirdi. Bu uzun dönem zarfında hem birçok şeyin sonu ilan edildi⁴ hem de birçok şey “yeni” ya da “post” sıfatıyla nitelendirildi⁵. Dünyada olduğu gibi Türkiye işçi sınıfının ve yapısının geçirdiği dönüşümleri anlamak için bu dönemin belirleyici gelişmelerine ve özelliklerine kısaca göz atmakta fayda vardır. Kanımızca bu döneme karakterini veren en önemli unsurlar şunlardır⁶:

- Üretici güçlerde yaşanan gelişmeler (“mikroelektronik devrim”)
- Mega kapital ve üretim sermayesinin uluslararasılaşmasındaki derinleşme
- Mega kapitalin ihtiyaçlarını karşılayan ekonomi politikaları bütünü olarak neoliberal strateji

4 İşçi sınıfının sonu (Andre Gorz, Hardt/Negri), tarihin sonu (Fukuyama), kitle üretiminin sonu (Piore ve Sabel) vd.

5 “Yeni dünya düzeni”, “yeni orta sınıf”, “yeni proletarya”, “yeni ekonomi”, “post-Fordizm” vb.

6 Sungur Savran, “Küreselleşme mi Uluslararasılaşma mı?”, *Sınıf Bilinci*, Sayı: 16, Kasım 1996, s. 44-53.

- Kapitalizmin uzun ve yapısal krizi
- Bürokratik işçi devletlerinin çöküşü

Kapitalizmde sermaye birikiminin, uzun dönemli canlanmayı takiben uzun ve yapısal bir gerileme evresine girmesi kâr oranlarının düşme eğiliminin belirginleştiğinin ifadesidir⁷. Bu dönemde politik düzeyde dünya işçi sınıfının ulusal ve uluslararası boyutlarda önderlikten yoksun kalışı karşısında sermaye, krizden çıkış için kendi gereksinimleri doğrultusunda, kâr oranını yükseltmek üzere çeşitli saldırı stratejilerini uygulamaya koymuştur. Açıktır ki bu saldırı stratejisinin temel hedefi tekrar kâr oranlarının yükselişini tesis etmek üzere ulusal ve uluslararası düzeylerde işçi sınıfının sömürsünü hem mutlak hem de görel olarak genişletmektir. Özellikle kâr oranının düşme eğiliminin yeni teknolojilerle, görel artı-değerin daha da artırılmasına sınırlar getirmesi nedeniyle mutlak artı-değeri de artırmaya dönük yöntemler –sınıflararası güç dengelerinin elverdiği ölçüde– uygulamaya konur. Burada amaçlanan, bir bütün olarak artı-değer kitlesini artırmak için işçinin işçiye karşı rekabetini körüklemek, özellikle de toplumsal kazanımları görece fazla olan ülkelerdeki düzenli istihdama sahip, sendikal bakımdan örgütlü işçilere saldırmaktır. 80’li yıllardan itibaren sermaye tarafından uygulanması için mücadele verilen bu saldırı stratejisinin temel unsurları şunlardır:

- Yeni teknolojilerin yaygın kullanımı aracılığıyla görel artı-değeri yükseltmek,
- Buna bağlı olarak artan kitlesel işsizlikle yedek sanayi ordusu yaratarak emek karşısında pazarlık gücünü artırmak,
- Doğrudan ve dolaylı ücret indirimleri ve çalışma koşullarının ağırlaştırılması.
- Finansal denetimin uluslararası düzeyde yoğunlaşması,
- Üretimin bazı aşamalarının başka bölgelere kaydırılması

Bu uygulamaların en önemli sonucu –kapitalizmin krizinin kontrol altına alınıp alınamaması bir yana– dünya çapında işçi sınıfı ve ezilenler üzerinde yarattığı tahribatın çarpıcı boyutlara ulaşmış olmasıdır. Sermayenin krizden çıkış amacıyla uyguladığı sömürü yöntemlerinin sonuçlarını kavramak bakımından günümüzün dünya çapında yaygınlaşan çalışma koşullarını, somutluğu içinde aktaran gözlemler oldukça çarpıcıdır: Aşağıdaki biri ABD’den diğeri Endonezya’dan aktaracağımız iki gözlem sanırız günümüz işçi sınıfının değişen yapısının tarihsel koşullarını gözümüzün önünde canlandırmak bakımından yeterli olacaktır.

⁷ Dünya ekonomisinde kâr oranlarının uzun dönemli düşme eğilimine ilişkin bazı teorik ve ampirik kaynaklar için bkz. A. Shaikh/E. A. Tonak, *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi. Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası*, çev. Hakan Arslan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012; E. A. Tonak, “Krizi Anlarken”, *Kızılılık*, Kış 2009; N. Satlıgan/S. Savran (der.): *Dünya Kapitalizminin Krizi*, Belge yay., 2009.

Bir belgesel çekimi için Endonezya'nın başkenti Cakarta'ya giden yazar, daha yere inmeden başladığı gözlemlerinde şunları tespit ediyor:

Havadan Cakarta'nın endüstriyel yapılanması oldukça çarpıcı görünüyor. Şehrin etrafı İhracata Yönelik Serbest Üretim Bölgeleri (Export Processing Zones) olarak çok geniş, korunaklı ve gayet modern görünümlü birimlerle çevrili. İhracat İşlem Bölgeleri, içlerinde dış piyasaya, yabancı şirketlere mallar üreten yüzlerce fabrika bulunduyor. Bu fabrikalarda, insanların kıyafet satın aldığı İngiltere'nin meşhur caddelerinden, Kuzey Amerika ve Avustralya'daki dev mağazalara, GAP, Nike, Adidas ve çifti Londra Oxford Street'te 100 sterline satılan Reebok spor ayakkabılar gibi marka eşyalara kadar her şey üretiliyor. Bu fabrikalarda çalışan binlerce işçinin günlük kazancı 72 sent, yaklaşık 1 dolar kadar. Bu miktar Endonezya'daki resmî asgari ücret. (...) Nike işçileri üretikleri ayakkabının perakende satış fiyatının yüzde 4'ü kadar kazanıyorlar ki, almak isteseler bu para ayakkabı bağlarını bile almaya yetmez⁸.

Bu tablo sadece az gelişmiş ülkelerde değil, aynen gelişkin kapitalist ülkelerde de geçerlidir. Amerika'nın hemen her büyük kentinde bir zamanların köle çalıştıran fabrikalarına benzer iş yerleri vardır. *Newsweek*'in ifadesiyle

Manhattan'daki harap atölyelerde yine işçiler kemerlere boncuk takmakta, yangın çıkışlarını kumaş balyaları tıkamakta, El Paso'da blucin giysiler diken kadınların ücretleri ödenmemektedir... Tıpkı yüz yıl öncesinde olduğu gibi, bugünün köle fabrikaları da rekabetin, üreticileri, masrafları kesinkes kısımaya zorladığı konfeksiyon işindedir.⁹

Günümüz işçi sınıfının değişimini ele alan birçok çalışmada bu gelişmeler değerlendirilirken, karşılaştırma dönemi olarak "refah devleti" uygulamalarının yaygın olduğu II. Dünya Savaşı sonrası temel alınmakta ve günümüz kapitalizmi bu açıdan sanki güvensiz istihdamın yaygınlaştığı yeni bir dönemmiş gibi algılanmaktadır. Oysa Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*'nda¹⁰ betimlediği 19. yüzyılın ortaları, hatta "Manchester Kapitalizmi" dönemi temel alınır, günümüzdeki bu gelişmelerin kapitalizme hiç de o kadar yabancı olmadıkları ortaya çıkacaktır. Elbette o döneme benzer özellikler taşımakla birlikte günümüz koşulları bazı önemli farklılıklar da arz etmektedir. Söz konusu olan, 19. yüzyıla tamamen bir geri dönüş değil, günümüz kriz koşullarında ve eşitsiz ve bileşik gelişme çerçevesinde sermayenin, emek üzerinde görel ve mutlak artı değer artırma yöntemlerini bir arada uygulamaya ağırlık vermesidir. Ronaldo Munck bu olguyu şöyle ifade ediyor:

İleri teknolojiyi kullanan bu sektördeki (elektronik sektörü, K.T.) emek sürecinin en ilgi çekici özelliklerinden biri de geleneksel sömürü biçimleri ile birleşmesidir. Nitekim Tayland'da büyük ölçekli radyo ve televizyon fabrikalarının yanı

8 John Pilger, *Dünyanın Yeni Efendileri*, Timaş yayınları, çeviri: A. Çimen, İstanbul, 2003, s. 26.

9 Aktaran Barnett/Cavanagh, *Küresel Düşler*, Sabah Yayıncılık, 1995, s. 261.

10 F. Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Sol yay., çev. Yurdakul Fincancı, 1997.

sıra birçok küçük ölçekli montajcı ve Clarke ve Cable'a göre büyüyen bir 'baraka sanayiler' (montaj işleri ve popüler modellerin pazar kopyalarını yapan radyo tamir atölyeleri ve toptancıları) bulunmaktadır ve bunlar ülke içindeki satışın üçte birini ellerinde tutmaktadır. (...) Gerçekte, bazı araştırmacıların ileri sanayi toplumlarına yaklaşmak olarak gördükleri şey yüksek teknoloji baraka sanayilerinden başka bir şey değildir. (...) Kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişmesi kavramı, burada pratik olarak bir kez daha kendini göstermektedir.¹¹

Tarihsel açıdan sadece üretim ilişkilerinde yaşanan bu gelişmelerin değil, aynı zamanda son 20 yılda çeşitli ülkelerde örgütlü işçi sınıfının yaşadığı yenilgilerin de toplumsal eşitsizliği ortadan kaldırmaya muktedir gücün işçi sınıfı olduğu konusunda kuşkuvarın uyanmasında önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. Şimdi bu tarihsel arka planı da göz önünde bulundurarak işçi sınıfının varlığı konusunda günümüzde de yaygın olan çeşitli yaklaşımları gözden geçirelim.

3. İşçi sınıfı: "Ne yerdedir ne gökte..."

Burjuva ideolojisinde sınıflara yaklaşım ikircikli bir konumdadır: Burjuvazinin farklı fraksiyonlarının tarihsel olarak farklılaşan çıkarları temelinde, sınıflar- bu arada işçi sınıfı, ya yok sayılır ya da varlığının kabullenilmesi durumunda bölmelere ayrılarak, içi boşaltılır; daha da önemlisi nesnel bir ilişkinin ürünü olarak değil, toplumsal aktörlerin (devlet bürokrasisinin, sermayeyi temsil eden kesimlerin) davranışları ve tekil statüleri ile özellikle piyasadaki konumlarına göre (gelir düzeyi, meslek vb.) açıklanır. Zenginler sınıfı, elitler, seçkinler gibi ya da halk, yoksullar, vb. gibi. Bu bakış açısından işçi sınıfı da nasibini bolca almıştır.

Öncelikle sınıfları, bu arada işçi sınıfını yok sayan ya da bizim gibi az gelişmiş ülkelerde henüz gelişmediğini iddia eden yaklaşımları ele alalım. Örneğin Türkiye'de hem ulusal sol hem de liberal solda; toplumsal gelişme dinamiklerini çok farklı kavramalarına rağmen, işçi sınıfının varlığını yadsımak bakımından oldukça benzer sonuçlara varan açıklamalara rastlamak mümkündür. Bu görüşe göre işçi sınıfı ve burjuvazinin gelişmemişliği ya henüz modernleşme ve sanayileşmenin tamamlanmamış olmasıyla ya da başka sınıfların ortaya çıkmasının bu gelişmeyi engellemesiyle açıklanır. Ulusal sol çevrelerde Türkiye'de işçi sınıfının olmadığı, olsa olsa toplumsal katmanlardan söz edilebileceği ya da Türkiye henüz sanayileşmediğinden sınıfların oluşmadığı iddia edilir. Bu iddianın temelinde "sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir millet" tasavvuru ve "bize özgü, çarpık kapitalizm" anlayışı yatmaktadır. Aynı anlayışa sol liberal çevreler de sahip olmakla birlikte onlar bunun kaynağını daha ziyade devlet içinde, ordu ve bürokrasi sınıfları ile açıklamaktadırlar. Biz yine de benzerlikler üzerinde duralım:

11 Ronaldo Munck, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, çev. C. Aygün, Öteki yayınevi, 1995, s. 143-4.

Cumhuriyet gazetesi yazarlarından rahmetli İlhan Selçuk, 1999 seçimleri sonrası katıldığı bir toplantıda “sanayileşmemiş ve işçi sınıfının olmadığı bir ülkede sandıktan demokrasinin sınıfsal olarak çıkamayacağını, gerici partilerin iktidara gelmesinin doğal olduğunu”¹² söylüyordu. Emre Kongar da benzer görüşü savunuyordu: “(Türkiye) endüstrileşmesini tamamlamadığı için, demokrasisine sahip çıkacak çağdaş sınıfları da, yani bilinçli bir sermaye sınıfı ve bilinçli bir işçi sınıfını üretememiştir henüz”¹³. Ulusal solda yaygın olan bu bakış açısına göre Türkiye kapitalizmindeki en büyük sorun emek-sermaye çelişkisinden değil, üreten ile üretimden, üretmeden pay alan çelişkisinden doğmakta, ekonomi üretime değil, talan ve avantaya dayanmaktadır¹⁴.

Liberal solun Türkiye’de kapitalizmin gelişimine bakış açısından sınıfları değerlendirişinin berrak bir örneğini ise Hasan Bülent Kahraman’ın ifadesinde bulmak mümkün: “(...) Bir kere o çatışmalara (sınıf savaşları, K. T.) temel teşkil eden kaynak, rant gibi ekonomik kökenli oluşumlar daima devlette toplandı için bizde hem toplumsallaşma oluşmadı ve hak arayışı hiçbir zaman gerçekleşmedi hem de sınıf savaşları yaşanmadı”¹⁵.

Hem liberal hem de ulusal solda sınıfların, dolayısıyla işçi sınıfının “henüz” oluşmadığı iddiasını savunanların yanı sıra, işçi sınıfının dönüşüm geçirdiğini iddia edenler de mevcuttur. Burada söz konusu dönüşümün işçi sınıfının ortadan kalkmasıyla sonuçlandığını ileri sürenlerle işçi sınıfının başkalaştığını ileri sürenleri ayırmak gerekir. Özellikle toplumsal iktidarın ve eşitsizliğin günümüzdeki kaynağını yeni bilişim sistemlerinde gören “sanayi sonrası toplum” teorisyenlerine¹⁶ göre ekonomideki dönüşümler sonucunda işçi sınıfı (aşağıda göreceğimiz gibi aslında kastettikleri sanayi işçileridir) ortadan kalkarken, iki yöne evrilme söz konusudur: İşçi sınıfının ortadan kalktığı görüşünü savunanlar, yukarı doğru “yeni orta sınıf”a evrildiğini (Peter Drucker bunu “bilgi işçisi”, Alvin Toffler ise “kognitarya” diye adlandırmaktadır¹⁷) vurgularken, işçi sınıfının başkalaşım geçirdiği görüşünü savunanlar, marjinal “sınıf altı” kesimleri, güvencesiz çalışanları, kent yoksullarını, ya da

12 Cumhuriyet, 30. 4. 1999.

13 Emre Kongar, *Küresel Terör ve Türkiye*, Remzi yay., 2003, s. 143.

14 Emre Kongar’ın ifadesiyle: “(...) ekonomi doğru dürüst işlemediği için, yoksullardan transfer yoluyla ellerine geçen para artan zenginler, bunu yatırımda kullanmak yerine ya medya gibi verimsiz ama nüfuz artıran alanlara harcamakta ya da bankalarının ve şirketlerinin dışına kaçırarak kişisel mal varlıklarını veya lüks tüketimlerini artırmakta kullanmaktadır.” Age. s. 162.

15 *Radikal*, 18. 7. 2001.

16 Sanayi sonrası toplum teorisyenleri içinde Alvin Toffler, Serge Mallet, Daniel Bell, Andre Gorz, Alain Tourain önde gelen isimlerdir.

17 Gerek Peter Drucker’da bilgi işçisi gerekse de Alvin Toffler’de aynı anlama gelmek üzere, kognitif ve işçi kelimelerinin birleştirilmesinden oluşan “kognitarya” kavramları için bkz. İlker Belek, “*Postkapitalist Paradigmalar*”, Sorun yay., 1997, s. 16 ve s. 212.

yaygın ifadesiyle “yeni işçi kitlesi”ni (Hardt/Negri bunları “prekarya”¹⁸ olarak adlandırmaktadır) ön plana çıkarmaktadırlar.

“İşçi sınıfı ortadan kalkıyor” önermesini örneğin sol liberal kanattan Ömer Laçiner “bugün geldiğimiz noktada, insanlık kol emekçiliği gibi bir varoluşu artık geride bırakmıştır” görüşüne dayandırmaktadır¹⁹. Liberal kanattan Mehmet Altan ise “ama şimdi tarihin dönüm noktalarından birini yaşıyoruz. İlk kez üretimden insan emeği çıkıyor. Üretimin yalnızca makinelerle, robotlarla yapıldığı, zihinsel üretimin bedensel üretimin önüne geçtiği bir döneme giriyoruz. Bu gelişme bildiğimiz sınıf ilişkilerini tümünden değiştiriyor” şeklinde görüş belirtmektedir²⁰. Bu yaklaşımda işçi sınıfının artık bir orta sınıf olduğu iddiası, gelir düzeyi, tüketim kalıpları, yaşam tarzı bakımından neredeyse “burjuvalaştığı” görüşü, “işçi kasketi burjuva şapkasıyla çelişiyordu, bugün ise kot sınıf farklılıklarını tanımıyor” ifadesinde²¹ karşılığını bulmaktadır.

İşçi sınıfının geçirdiği dönüşümle ortadan kalkmadığını, bilakis başkalaştığını ileri süren bir diğer akım ise “yeni işçi kitlesi”ne dikkati çekmektedir²². Söz konusu değişimlerin işçi sınıfının geleneksel yapısını ve bileşimini çözen, ama önemli ölçüde yeni özellikler taşıyan yeni bir işçi kitlesini tarih sahnesine çıkartan önemli bir işlev gördüğünü iddia etmektedirler²³. Bu yeni bir proleterleşme sürecidir ve eski proleterleşme süreçlerinde olduğu gibi kırdan ve küçük üretimden koparılan kitlelerin mülksüzleştirilmesine dayanmaktadır. Ancak bu kez mülksüz kitlelerin işçi olarak istihdamı eskisi gibi “büyük fabrika, kitle üretimi, düzenli istihdam” temelinde değil, küçük ve orta ölçekli işletmelerde, yeni sektörlerde, özellikle hizmetler alanında ve düzensiz temelde gerçekleşmektedir²⁴. Bunlarla birlikte yapısal ve kitlesel işsizliğin varlığı da yeni proleterleşme dalgasının ayırt edici tarafıdır. Sonuç olarak “geleneksel” işçi sınıfı profili bozulmakta, yeni bir işçi profili oluşmaktadır²⁵. Bu yeni işçi kitlesi aynı zamanda “çalışan yoksul” olarak da adlandırılmaktadır. Yeni işçi kitlesinin özellikleri şöyle özetlenebilir:

- İşçi sınıfının bileşimi içinde işçi sınıfının “geleneksel” olmayan kesimlerinin (kadınlar ve çocuklar, göçmen işçiler, azınlık ve ulusal eşitsizliğe maruz kalan emekçiler) artan ağırlıkları,

18 İmparatorluk yazarları Hardt ve Negri tarafından sıkça başvurulan bu kavram, güvencesiz ve eğreti çalışma koşullarını tarif eden “precarious” sözcüğüyle proletaryanın biraraya getirilmesinden oluşan, bu koşullarda çalışan emekçilerin bütününe ifade eden kavramdır (aktaran D. Bensaid, *Köstebek ve Lokomotif*, Yazın yayıncılık, çev. Uraz Aydın, 2006, s. 139).

19 *Geleceğin Solu Solun Geleceği*, der. M. Gülbay/M.Ören, Alan yay., 1997, s. 172.

20 *Radikal İki*, 7. 7. 2002.

21 P. Beneton, age., s. 107 (vurgu bize ait).

22 Hardt/Negri, *İmparatorluk*, Ayrıntı yay., çev. Abdullah Yılmaz, 4. Basım, 2002, s. 403.

23 www.sendika.org, *THS Broşür*, “Yeni Proleterleşme Dalgası”, 2004.

24 age.

25 Tufan Sertlek, “Emek hareketinde yol ayrımının zorunluluğu üzerine”, www.bianet.com.

- İşletme yapıları ve iş yeri büyüklüğü açısından büyük fabrikalarda değil, küçük işletmelerde artan yoğunlaşma,
- Sektörel dağılım açısından, daha çok hizmet sektöründe, özellikle turizm, büro-ticaret, banka-finans, ulaştırma, haberleşme gibi iş kollarında artan istihdam,
- Çalışma biçimleri açısından, kayıt dışı, enformel sektörün, güvencesiz istihdamın, esnek çalışma sisteminin artan yaygınlığı,
- Coğrafi dağılım açısından büyük kentlerden çok, “yeni sanayi bölgeleri” diye nitelendirilen daha önce sanai yatırımların olmadığı kentlerde artan yoğunlaşma.

Hardt/Negri'nin *İmparatorluk*'undan “toplumsal hareket sendikacılığı”na geniş bir yelpazeye yayılan bu akıma göre, yapısal işsizlik ve yeni proleterleşme dalgası, “yeni işçi kitlesi”nin yeni bir tarzda örgütlenmesi gerekliliğinin de temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu görüş şöyle gerekçelendirilmektedir:

Kuşkusuz geçmişte de işsizlik kapitalizmin bir sorunu idi. Ancak geçmişte işsizlik bugüne göre daha “arızı” bir özellik taşıyordu ve esasen “yedek sanayi ordu-su” olma niteliğindedi. (...) Kuşkusuz bugün de işsizlik, çalışan işçi kitlelerinin haklarının budanması yönünde “değerlendiriliyor”; ama bugünkü işsizliğin temelinde teknolojik gelişmenin payı olduğu ve işsizlerin önemli bir bölümünün üretimde “yedek” olarak bile yer işgal etmeyen “dışlanmışlar” kategorisini oluşturduğu kabul edilmelidir²⁶.

Buradan hareketle yeni bir sendikal örgütlenme anlayışı ve pratiğine ihtiyaç olduğu, sendikal örgütlenme ile emekçilerin diğer örgütlenme biçimleri (hemşehri dernekleri, meslek dernekleri vb.) ve diğer sosyal hareketler (kadın, çevre, gençlik vb. örgütleri) arasında iş birliği sağlayan bir sendikal harekete ihtiyaç olduğu ileri sürülmektedir. Zira yeni işçi kitlelerinin istihdam biçimleri, sınıfın bütününe kapsayan gündelik bir mücadele sürecinin örgütlenmesini giderek daha da zorlaştırmaktadır. (...) Bugün sınıf mücadelesi koşulları, böylesine dolaysız ve nesnel bir sınıf kimliği oluşumuna eskisi kadar elverişli değildir. En büyük engel de sınıfın çok katmanlı/parçalı ve dağınık yapısıdır.

İşçi sınıfının akıbetine ilişkin “işçi sınıfının zaten ol(uş)madığı” görüşünü bir kenara bırakacak olursak, “işçi sınıfının ortadan kalktığı” ya da “işçi sınıfının başkalaştığı” tezlerinde yaşanan dönüşüme yol açan etkenleri, tamamen yeni teknolojilerle açıklayanlar olabildiği gibi²⁷, sınıf mücadelesindeki deği-

26 THS Broşürü, www.sendika.org.

27 Andre Gorz (*Elveda Proletarya*), Piore/Sabel (*İkinci Sanai Eşik*), kısmen Hardt/Negri (*İmparatorluk*). Marksistleri ekonomik ve teknolojik indirgemecilikle suçlayanların kendilerinin ne dediklerine Türkiye'den bir örnek: “20. yüzyılın ikinci yarısından ve özellikle üçüncü çeyreğinden sonra geleneksel işçi sınıfı güç kaybetmeye başladı. Nüfus içindeki oranı azaldı; ekonomik örgütleri zayıfladı, hem üye kaybetti sendikalar hem de saygınlık. Kapitalizmin ortaya çıkışıyla köylülüğün başına gelen, bilişim devrimiyle işçi sınıfının başına geldi.” (Hüseyin Ergün, *Radikal İki*, 16. 2. 2003).

şimlerle ya da sosyolojik değişimlerle açıklayanlar da²⁸ vardır. İster hizmet sektörünün sanayiye göre büyümesi ile birlikte işçi sınıfının ortadan kalktığı iddia edilsin, ister yeni bir proleterleşme dalgası ile eskisinden farklı yeni bir işçi kitlesinin tarih sahnesine çıktığı iddia edilsin, işçi sınıfının **toplumsal değişimdeki rolüne** ilişkin bu yaklaşımlarda şu ortak paydaların öne çıktığı görülmektedir: Bu yaklaşımlar sosyolojik değişimler ve sınıf mücadelesinin seyri konusunda farklı vurgulara sahip olsalar da yeni teknolojilere, üretici güçlerin gelişimine belirleyici rol vermektedirler, imalat sanayisi işçilerinin niceliksel ve niteliksel ağırlığının azaldığı tespitinde bulunmaktadır, işçi sınıfının nesnel konumundan ziyade, daha öznel nitelikteki siyasal ve kültürel bilinç ve mücadele pratiklerini, farklı toplumsal kimlikleri öne çıkarmaktadırlar ve üretim düzeyinden çok, “yaşam alanı”nda tüm ezilenleri içeren, orta sınıfla da ittifakı hedefleyen bir politik hat (“yeni toplumsal hareketler”) önermektedirler. Şimdi bu yaklaşımların iddialarının her birinin doğruluklarının sınanmasına geçebiliriz.

4. Kognitarya mı Prekarya mı? Hayır Proletarya!

İşçi sınıfının varlığı, kapsamı ve bileşimi açısından yukarıda özetlenen iddiaları yönetsel ve teorik bakımdan değerlendirdiğimizde her şeyden önce sınıf ve işçi sınıfı tanımlarının bulanık olduğunu görmekteyiz. Söz konusu yaklaşımlar ister “işçi sınıfı henüz gelişmedi”, ister “işçi sınıfı ortadan kalktı”, isterse de “işçi sınıfı değişti” desinler, kapitalizmi tarihsel bir sömürü sistemi olarak değil, âdeta bir “soygun düzeni” olarak algılamaktadırlar²⁹. Bu yaklaşımlara göre günümüzdeki kapitalizmi anlamanın kilit kavramı sömürü değil, dışlanmadır. Çalışmaktan, bir gelir elde etmekten, tüketimden dışlanma. Tam da böylesi bir kavrayışın sonucu olarak işçi sınıfının üretim sürecindeki belirleyici ve toplumsal değişimin öznesi olma konumunu örtbas ederek, “yaşam alanı” gibi üretim dışı alanda, tüketim ve bölüşüm düzeyinde, etik ve haklar temelinde (yurttaşlık hakları, sosyal haklar gibi) sınıf-ötesi politikaları vurgulamaktadırlar.

28 İlkine Hardt/Negri (*İmparatorluk*), Dyer-Whitford (*Sibermarx*), ikincisine Robert Castel (*Sosyal Güvensizlik*) örnek verilebilir. Örneğin Robert Castel, “işçi sınıfının doğrudan bir siyasal çatışmada yenik düşmediğini, ücretli kesim yapısında gerçekleştirilen büyük bir sosyolojik değişim nedeniyle ‘trafın çevrildiği, mayınlандığı ve aşıldığı’ni” belirtiyor (aktaran A. İnsel, *Radikal İki*, 16. 6. 2002).

29 Bu tarz bir kavrayışa Ahmet İnsel’in şu sözleri iyi bir örnek teşkil etmektedir: “Marx, *Kapital*’de, şirketlerde anonim ortaklık sisteminin gelmesinin kapitalizmin yapısını kökten değiştireceğini belirtir. Aradan geçen bir buçuk yüzyıl sonunda, şirket toplumunun, piyasa aklının ve mali sermaye kapitalizminin yarattığı yeni küresel soygun düzenini keşfediyoruz. Bu soygun düzenini yöneten finans-siyaset-medya oligarşisinin senyörleri biraz zor durumdalar ama hâlâ ayaktalar”, A. İnsel, *Radikal İki*, 28.7.2002.

Frankfurt Okulu'nun önde gelen isimlerinden Marcuse, 60'lı yıllarda, "üretici güçlerin gelişimiyle üretim sistemi arasında bir çelişki varsa, kim, hangi sınıf, hangi toplumsal katman bu çelişkiyi daha iyi görecektir? Bu düzeni değiştirme olanağına kim en çok sahiptir?" sorusuna şöyle cevap vermişti: üretim sürecinin dışında kalanlar. Büyük çoğunluğu üretim sürecinin dışında bırakılan başka ırktan azınlıklar, sanayi toplumunun bir köşeye fırlatıldığı insanlar, sürekli işsizler vs.³⁰ Günümüzde işçi sınıfının ortadan kalktığına ya da başkalaştığını ileri süren fikirlerle ne kadar benzer değil mi?

Söz konusu yaklaşımlar ise sınıfları, bu arada işçi sınıfını ya dolaşım (bölüşüm ve tüketim, gelir ve statü) düzeyinden hareketle tanımlamakta ya da sınıflara yol açan toplumsal eşitsizliğin nedenini üretim ilişkilerinde ortaya çıkan sömürde değil, üretim dışı alandaki güç unsuruyla, hak ihlalleri, vurgun, talan gibi kapitalizme özgüllüğünü veren üretim alanındaki iktidar ilişkileriyle açıklanamayacak etkenlerde arayarak bir sınıf tanımına ulaşmaktadırlar. Bu yaklaşımlarda yaygın olarak görülen işçi sınıfını, kol emeği kullanan sanayi işçisi ile özdeşleştirmenin altında yatan ana varsayım, sınıfların oluşumuna yol açan iktidarın ve sömürünün kaynağının üretim ilişkileri (üretim araçlarının özel mülkiyeti) dışında bulunduğudır. Oysa Marksizmde işçi sınıfının gücü, yoksulluğundan, dışlanmışlığından değil, üretim sürecindeki nesnel konumundan ve bu nesnel konumun kendisine verdiği kolektif davranabilme potansiyelinden gelir. Bu bakımdan işçi sınıfının toplumsal değişimdeki merkezi rolü tanımına içkindir. Marksizmde işçi sınıfı kavramı, üretim araçlarından yoksunluk, iktisadi bir zorlama altında, emek gücünü satma zorunluluğuna ve bu emek gücünün başka biri tarafından kullanılmasına, yani sömürüye dayanır³¹. Proletarya kavramının tanımlanmasında hem işçi sınıfının ne olduğu ("işçi mi değil mi?") hem de işçi sınıfının neyi içerdiğini ("nasıl bir işçi?") dikkate almak gerekmektedir.

Marx ve Engels ile onların "Ortodoks" izleyicileri –(revizyonist dönemlerinden önce) Kautsky ve Plehanov, Lenin, Trotskiy, Luxemburg– tarafından işçi sınıfı, üretim araçları mülkiyetinden yoksun olduğu için, emek gücünü bir başkasına satmak³² zorunda olan insanlar şeklinde tanımlanmaktadır³³. Bu tanımla, işçi sınıfının kapsamını da dikkate alacak şekilde bütünlükten ve geliştiren bir diğer tanım için de sözü Mandel'e bırakalım:

30 Serge Mallet, "Başkaldıran Öğrencilerin Taptığı Adam: Marcuse", *Yeni Dergi*, çev. Bertan Onaran, Aralık 1968, Sayı: 51, s.433.

31 "Gibt es die Arbeiterklasse noch?", *Der Funke*, Nr. 41, 2002.

32 Merhum Nail Satlıgan yerinde bir öneriyle bu kavramı günümüzün yaygın eğilimi olan kitlesel işsizliği de hesaba katarak "satmaya çalışılmak zorunda olan" diye tadil etmenin gerekliliğine işaret etmekteydi (N. Satlıgan, "İmalat Sanayii-Hizmet Sektörü İnkilemi ve İşçi Sınıfının Maddi Gerçekliği Üzerine", içinde: *TÜSAM 1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu*, Sosyal Araştırmalar Vakfı yay., 2005, s. 52).

33 Ernest Mandel, *Introduction*, Karl Marx Capital, vol.2, Penguin, 1990, s. 47-9.

Bu kavram, kesinlikle sanayideki kol işçileriyle sınırlı değildir. Proletaryanın bu kısmı epeyce zamandan beri büyümekte, tersine gittikçe azalmaktadır. Proletarya tanımını işçi sınıfının sadece bu kısmı ile sınırlayan bilim adamları ya da politik militanlar, sonunda proletaryanın toplumu değiştirme olanaklarının artmaktan ziyade daha da azaldığı sonucuna varacaklardır. Ancak Marx için proletarya, *Gesamtarbeiter*, yani 'işçiden başka bir şey olmayan işçi' demektir. Bu kavram beyaz yakalı işçileri, teknikerleri, mühendisleri ve hatta iş yerindeki üretim sürecini planlayan ve kontrol edenlerin (kelime anlamında "yönetenlerin") belirli bir tabakasını, kamu hizmetlerinde ve devlette çalışanları da içerir (elbette üst yöneticiler ve yüksek memurlar hariç olmak üzere); yani ekonomik baskı altında iş gücünü satan ve gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan bütün herkesi kapsar³⁴.

Bu toplumsal kesim kendi içinde ne ücret düzeyleri temelinde (birçok büro işçisi vasıflı kol emeği işçisine göre daha az ücret almaktadır) ne de çalışma koşulları ve sendika üyeliği temelinde (bazı beyaz yakalı işçiler ortalamadan daha fazla sendikalı olabilirler) ayrıştırılabilir. Marx'ın bu konudaki tespitleri tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır:

Doğal bedende kafa ile elin birbirine bağlı olması gibi, emek süreci de el emeğinin kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü haline alır. Emek sürecinin bu ortaklaşa (cooperative) niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir³⁵.

Görüldüğü üzere işçi sınıfının, yukarıda ifade ettiğimiz gerçek tanımından hareket edildiğinde, gerek varlık gerekse de kapsam itibarıyla ortadan kalktığını, toplumsal değişimde stratejik önemini yitirdiğini ileri sürmek mümkün değildir. Tam tersine modern proletarya bugünkü toplumda mutlak ve nispi büyüme eğilimi taşıyan biricik sınıf olma niteliğini sürdürmektedir³⁶.

Sınıf ilişkisi bir nesnellığın ifadesidir demiştik. Bunun anlamı şudur: Sınıf ilişkisi, özneliği ("kendi için sınıf") içinde barındırmakla birlikte öznel bir konumun ifadesi değildir.

Bu aynı zamanda bir sınıf olarak hareket etmek zorunda olmakla, ortak çıkarlara dayalı bir sınıf bilinci geliştirmenin aynı şeyler olmadığı anlamına da gelir. Bu bakımdan sınıf aidiyeti insanın kendi iradesinin, seçiminin, bilincinin bir ürünü değildir. Günümüzdeki yaygın olan bir eğilim de sınıfa ve

34 Ernest Mandel, *Sosyalizmin Geleceği*, der. ve çev. Fikret Başkaya, 1991, İmge yay., s. 93-4.

35 Marx, *Kapital*, 1. Cilt, 3. Baskı, Sol yay., çev. Alaaddin Bilgi, s. 520.

36 Ernest Mandel, *age*, s. 87.

işçi sınıfına öznellik boyutundan bakılmasıdır³⁷. Örneğin Hardt ve Negri'nin "çokluk" olarak adlandırdıkları "yeni işçi kitlesi" açıkça öznellik temelinde kurulmuştur: "yeni proletaryayı karakterize etmek için çokluktan söz ederken, bir özneler çoğulluğundan, özgüllüklerin birlikte faaliyet gösterdiği bir hareketten bahsetmek istiyoruz"³⁸.

Marx'da ise sınıfların nesnel varlık olarak ele alınması oldukça açık ifade edilmiştir: "Hayatlarının (varlıklarının) sosyal üretiminde insanlar iradelerine tabi olmayan, belirli, zaruri ilişkiler (yani) maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden üretim ilişkileri kurarlar"³⁹. Bu nesnellik şuradan kaynaklanır: Kapitalizmdeki eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için gerekli olan, artı-değerin genel toplumsal çıkarlar için toplumsal denetime alınması ve herkese eşit nitelik ve nicelikte ancak zorunlu süresi giderek kısaltılan çalışma hakkını tanınmasıdır. Bütün bunlardan ortak çıkarı olan sınıf çeşitlenerek genişleyen işçi sınıfıdır. Bu nedenle işçi sınıfı genel toplumsal çıkarların toplumsal öznesi olmak gibi nesnel bir avantaja sahiptir⁴⁰. Halbuki reformist eğilimlerin temel yaklaşımı, sınıfları ve sınıf savaşını, "kendinde sınıf"ı objektif bilimsel kategoriler olarak reddetmeleridir.

İşçi sınıfının ortadan kalktığını ya da başkalaştığını iddia eden yaklaşımlarda görülen bir başka ortak özellik ise bunların bir çifte belirlenimcilikten muzdarip olmalarıdır. Bundan ne kastettiğimizi açıklamak bakımından "halk" ve "çokluk" kavramları arasındaki tarihsel sürekliliğin izlerini sürmekte yarar var. 80'lere kadar komünist partilerin lügatinin ayrılmaz kavramı olan "halk" ile günümüzde "çokluk" kavramı arasındaki benzerlik oldukça ilginçtir. Bir dönem Stalinizmin de etkisi altındaki politik unsurlar (örneğin Fransız Komünist Partisi, FKP) hem işçi sınıfını mavi yakalı sanayi işçisi ile özdeşleştirmekte hem de kapitalistlere karşı mücadelede "halk cephesi"ni öne sürmekteydiler. Şimdi Hardt ve Negri'nin "çokluk" kavramının farkı bu monolitik işçi sınıfı tasavvurunu daha çeşitlilik temelinde yeniden kurgulamış olmalarıdır⁴¹. Ancak her iki yaklaşımda da örtük olarak paylaşılan, hâkim olan ve süregelen çifte belirlenimciliktir: "Biri teknolojik

37 Bu bakış açısını şu ifade güzel özetliyor: "(...) sınıf kavramından hareket ederek insan davranışlarıyla ilgili çıkarsamalar yapmak yerine, insan davranışlarından yola çıkarak sınıf oluşumunu incelemeye çalışmak daha anlamlı olacaktır" (Ayşe Buğra, "Bugün Türkiye'de E. P. Thompson'ı Okumak", içinde: E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Birikim yay., çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2004, s. 32).

38 Aktaran Daniel Bensaid, *Köstebek ve Lokomotif*, Yazın yay., çev. Uraz Aydın, 2006, s. 134.

39 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, May yay., çev. Orhan Suda, 1975, s.5.

40 İlker Belek, age., s. 129.

41 Aynı tespiti Bensaid'de de bulmak mümkün: "Türdeşliğe ve özdeşliğe meyyal, 'egemenlik için hazırlanmış kurumsal bir sentez' olan mitik bir 'halk' karşısına birbirine indirgenemeyecek bireysellikler ve çeşitliliklerden oluşan bir çokluğu koymaya çalışıyorlar" (D. Bensaid, age., s. 144). Keza Ahmet Hamdi Dinler de post-Marksizmin temsilcileri Laclau ve Mouffe'da sınıf olgusunun yerini "halk" öğelerinden kurulmuş bir siyasi gücün aldığını vurgulamaktadır, (Ahmet Hamdi Dinler, *Nihayet Post-Marksistler Türkiye'de*, Bilim yay., 1998, s. 28.

(yeni teknolojilerin emeğin örgütlenmesi ve içeriği üzerindeki etkileri), diğeri sosyolojik (çokluğun, muhteşem kaderine doğru dayanılmaz atılımı)⁴². Sosyalizmi sanayileşme ile özdeşleştiren Stalinizm ne kadar sanayi fetişizmiyle “halk” içinde merkezi rolü sanayi işçilerine vermişse, bugün de örneğin Hardt ve Negri yeni teknolojiler ve bazı sosyolojik değişimler sonucunda sanayi işçilerinin azalması nedeniyle işçi sınıfının ayrıcalıklı konumunu yitirdiğini söyleyip, merkezi rolü işsiz, enformel istihdam edilen, “sınıf altı” kesimlere vermektedirler⁴³. Açıkça dünün fabrika işçilerinin yerini bugünün dışlanmış emekçileri almıştır. Ama dün halk kavramı işçi sınıfı tanımını ne kadar bulanıklaştırıcı bir işlev görmüşse, bugün de çokluk kavramı aynı işlevi görmektedir. İşçi sınıfının üretim sürecindeki nesnel varlığını ve buradan türeyen kapsamını yadsıyan bu çifte belirlenimciliktir ki, söz konusu yaklaşımları sanayi işçilerinin sayısı azaldığında, buna karşılık hizmet sektöründe çalışanların, işsizlerin, kadın ve çocuk işçilerin, göçmen işçilerin, kent yoksullarının sayısı arttığında, işçi sınıfının ortadan kalktığı ya da başkalaştığı sonucuna varmaya sevk etsin.

İşçi sınıfının nesnel konumu, kapsamı ve bileşimi konusundaki bu saptamalarımızı olgusal düzeyde güncel gelişmeler karşısında da izlemek, bunların niteliksel bir dönüşüme işaret edip etmediklerini anlamak bakımından önemlidir. Olgulara yukarıda açıklamaya çalıştığımız kavramsal çerçeveyi de dikkate alarak baktığımızda şu sonuçlara varmak mümkündür:

- Dünyada işçi sınıfının büyüme eğilimi sürmektedir. 1980-2010 yılları arasında dünyadaki işçi sayısı 1.2 milyar artarak 3 milyarı geçmiştir. İşçi sayısındaki artışın büyük bir bölümü gelişmekte olan ülkelerde artan proleterleşmeden kaynaklanmaktadır.

- Sanayide çalışan işçilerin payı ileri kapitalist ülkelerde azalma eğiliminde olmakla birlikte yine de toplam iş gücü içinde azımsanmayacak orandadır. Az gelişmiş ülkelerde ise sanayi işçisinin payı artma eğilimindedir. Toplam iş gücü içinde imalat sanayisinde çalışanların payına baktığımızda tablo şöyledir: Sanayi işçisinin ortadan kalkması bir yana, dünyada sanayi işçilerinin payında en fazla düşüş yaşanan Batı Avrupa’da bile sanayi işçilerinin toplam işçi sınıfı içindeki payı azımsanmayacak düzeydedir. Bu oran 1910 yılında %41 iken, 1960’lı yıllarda %45’e çıkmış ve 80’li yıllarda %33’e düşmüştür. Almanya’da sanayi işçilerinin payı hâlâ 1945’teki seviyenin üzerindedir. ABD’de imalat sanayisi işçilerinin sayısı 1998 yılı itibarıyla 31 milyon civarındadır ve bu rakam 1971 yılına göre %20, 1900 yılına göre ise üç misli daha fazladır⁴⁴.

42 D. Bensaid, age., s. 145.

43 İşin ilginç Negri’nin 70’li yıllarda temsil ettiği “operaista” (işçici) gelenek proletaryayı FKP’ye benzer şekilde yalnızca üretken emekle tanımlıyor ve sosyolojik olarak sanayi işçi sınıfına indiriyordu (D. Bensaid, age., s. 133).

44 Aktaran Chris Harman, “Harman-Hardt Debate: Working class and the multitude”, 2003, www.resist.org.

Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde sanayi işçilerinin payında belirgin azalmalar olmuş, bir dizi emperyalist ülkede sanayi istihdamı görece azalmıştır. Ama Asya başta olmak üzere birçok azgelişmiş ülkede son yıllarda sanayi istihdamında görülen büyük çaplı artışlar bu kayıpları dengelemiştir. Örneğin 1964-1993 arasında sanayide istihdam edilenler, Türkiye’de %65, Mısır’da %179, Brezilya’da %212 ve Güney Kore’de %2500 oranında artış göstermiştir⁴⁵. Bu veriler ışığında günümüzde sanayi işçilerinin sayısının tarihte hiçbir zaman görülmeyen bir düzeye ulaştığını söylemek mümkündür.

Öte yandan sanayi üretimine bakmak üzere GSMH içinde imalat sanayisinin payına ABD’den örnek verecek olursak: 1964 yılında %24,8 olan oran, 1982 yılında %22,8’e, 1993 yılında da %22,7’ye düşmüştür⁴⁶. Hatta GSMH içinde sanayinin payının azalması kesinlikle genelleştirilemez. Örneğin Japonya’da bu pay günümüze kadar artma eğilimindedir. 1964 yılında %24,1’den, 1982 yılında %39,9’a ve 1992 yılında 42,0’ye artış söz konusudur.

• Dünyada sanayi sektörünün istihdamdaki payı durağan seyrederken hizmet sektöründe istihdam artma eğilimindedir. Dünyada istihdamın sektörel dağılımı şöyledir⁴⁷:

Tarım	44.4 (1995)	40.1 (2005)	31.8 (2013)
Sanayi	21.1 (1995)	21.0 (2005)	22.9 (2013)
Hizmetler	34.5 (1995)	38.9 (2005)	45.2 (2013)

• Bu gelişmelere bakarak bir “sanayisizleşme” yaşandığı sonucuna varmak mümkün değildir. Birçok ileri derecede sanayileşmiş ülkenin toplam çalışan nüfusu içinde sanayi işçilerinin payında belirgin bir azalma olmuşsa da, hem azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde sanayi istihdamı artma eğilimini sürdürmüş hem de ekonomide yaratılan toplam değer (GSMH) içinde imalat sanayisi üretiminin payı çok daha az bir gerileme kaydetmiştir⁴⁸. Öte yandan hizmet sektörünün payı sanayiden ziyade tarım sektörü pahasına büyümüşür. Ayrıca sanayi işçilerinin azalması büyük ölçüde sanayideki emek üretkenliği artışının bir sonucudur. Bu tespitlerden hareketle “sanayisizleşme” savının sanayinin ekonomideki önemini ve dolayısıyla bu sektördeki işçilerin gücünü küçümsediğini söyleyebiliriz. Elbette bir sanayi fetişizmine kapılmaya gerek yoktur, ancak sanayide çalışan işçi sınıfının –üretim sürecindeki ve artı-değer yaratmaktaki merkezi konumu itibarıyla– daha önce olduğu gibi bugün de işçi sınıfının *çekirdek* kesimi olmaya devam ettiği savlanabilir. Sanayi işçilerinin

45 www.arbeiterinnenstandpunkt.net., age.

46 “Marxismus versus Postmodernismus”, www.arbeiterinnenstandpunkt.net.

47 ILO, Global Employment Trends 2014.

48 www.arbeiteinnenstandpunkt.net, age.

sayısı ya da tüm işçiler arasındaki payları görece azalsa bile konumlarının bu merkeziliği kapitalist üretimin doğası gereği devam edecektir.

İşçi sınıfının imalat sanayisinde çalışan kesiminin yanı sıra günümüzde “yeni”, başka işçi katmanları da ortaya çıkmakta ya da mevcut olanlar genişlemekte, kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinde stratejik öneme sahip faaliyetleri yürütmektedirler. Bunlar arasında özellikle kamu hizmetleri ve son yıllarda giderek önem kazanan bilişim, telekomünikasyon ve ulaşım sektörlerini saymak gerekir.

• Çalışma biçimlerine bakıldığında, işçi sınıfı bileşiminde görülen değişimin önemli bir boyutu olarak güvencesiz, geçici, kayıt dışı istihdamın birçok ülkede, özellikle az gelişmiş ülkelerde yaygınlaştığı görülmektedir. Toplam istihdam içinde iş güvencesi olmadan (“atipik” istihdam) çalışanların oranı, Avrupa ülkeleri arasında görülen farklılıklarla birlikte, Avrupa Birliği ortalaması olarak 1988’de %25,1’den 1998’de %29,2’ye çıkmıştır.⁴⁹ 80’li yıllardan itibaren tam zamanlı istihdam edilen çalışanların oranı ileri derecede sanayileşmiş ülkelerde hafif bir azalma eğiliminde olup, özellikle bağımsız çalışanların ve kısmi süreli çalışanların sayısı artmaktadır. Aşağıda çeşitli ülkelerde belirli süreli hizmet akdi ile çalışan geçici işçilerin toplam istihdamdaki oranı verilmiştir⁵⁰:

	1985	1997	2000
Hollanda	7.5	11.4	14.0
İngiltere	7.0	7.4	7.0
Almanya	10.0	11.7	13.0
İspanya	5.8	8.2	8.5

Görülebileceği gibi belirli süreli hizmet sözleşmelerinde de yaygınlaşma eğilimi söz konusudur. 1998 yılı itibarıyla AB üyesi 15 ülkede belirli süreli hizmet sözleşmeleri ile çalışanların oranı %14’tür.⁵¹ Kısmi süreli çalışanların tüm iş gücüne oranına baktığımızda da örneğin İtalya’da 1998 yılında kısmi süreli çalışanlar, tüm iş gücünün ancak %7.3’ünü oluşturmuşlardır. Bu oran Fransa ve Almanya’da yaklaşık %15-16, İngiltere ve Danimarka’da yaklaşık %25’tir.⁵² Yine de normal istihdam ya da tam zamanlı çalışmanın özellikle ileri kapitalist ülkelerde, kısmi süreli ve kendi hesabına bağımsız çalışma lehine azalmakla birlikte, halen en yaygın istihdam biçimi olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

49 Aktaran Martin Heidenreich, *IAB-Kurzbericht Ausgabe No. 14/25*. 10. 2000.

50 Yüksel Akkaya, “Küreselleşme Kısacasında Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri”, *Petrol-İş Yılığ*, 2003, s. 222.

51 Ahmet Selamoğlu, “İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri”, *Petrol-İş Yılığ*, 2003, s. 175-176.

52 Ahmet Selamoğlu, age., s. 189 ve Martin Smith, “The shape of the working class”, *International Socialism*, Sayı: 113.

Ayrıca normal istihdamın önemli bir göstergesi olabilecek bir işletmede çalışma süresine bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır⁵³:

	Bir işletmede ortalama çalışma süresi (sene olarak)	Bir işletmede 20 seneden fazla çalışanların payı (%) (1995 verileri)
İtalya	11.6	19.5
Japonya	11.3	21.4
Belçika	11.2	19.4
Fransa	10.7	18.7
İspanya	8.9	16.5

Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, geçici, güvencesiz çalışanların, kent yoksullarının ve işsizlerin işçi sınıfı içinde parçalanma, ayrışma ve farklılaşma eğilimlerini güçlendirmekle birlikte, işçi sınıfının birer parçası olma özelliklerini koruduklarıdır. Kaldı ki bu eğilimden hareketle neredeyse bütün işlerin geçici olduğuna ya da güvencesiz çalışmanın ana gövdeyi oluşturduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Zaten bunun sermayenin kendi içsel gereklerine de uygun olmadığı, bir dizi çelişki ve sınırlılıklar barındırdığı açıktır. Somut bir örnek vermek gerekirse, 2000 yılında Avrupa'da çalışan nüfus 159 milyon kişi idi. Bunların %83'ü ücretli çalışan ve %17'si de kendi hesabına, bağımsız çalışan konumundaydı. Bu oran 1995 yılında da aynen geçerliydi⁵⁴. Güvencesiz istihdam 1990'lı yılların ilk yarısında oldukça artmakla birlikte, 1995-2000 yılları arasında düzenli (%82) ve düzensiz istihdam (%18) arasındaki oranlar aynı kalmıştır. Elbette %18 güvencesiz istihdam oranı yine de oldukça yüksektir, ama bu neredeyse işlerin büyük çoğunluğunun güvencesiz hale geldiğini göstermez. Dolayısıyla günümüzde yaygın olan bu "sanayi-sonrası" toplumda artan "eğreti istihdam" iddiaları daha çok tutucu sendika bürokrasilerinin yeni sektörlerde çalışan işçileri örgütlememek için bir mazeret olma işlevi görmektedirler.

• İşletme yapıları açısından baktığımızda büyük değil, küçük iş yerlerinde istihdamın da yaygınlaşma eğiliminde olduğu doğru olmakla birlikte başat eğilim olduğunu söylemek için yine çok erkendir. Yazının ikinci bölümünde kısaca kriz karşısında sermayenin yeniden yapılanma stratejisinden bahsetmiştik. Artı-değer kitlesini daha da büyütmeyi hedefleyen bu stratejinin temel unsurları şunlardır: üretim sürecinin parçalara ayrılması ve giderek daha büyük bölümünün yan sanayi firmalarına fason olarak yaptırılması, ana firmanın sadece nihai ürünün bir araya toplanması sürecinin örgütlenmesine ve koordinasyonuna yoğunlaşması. Üretimin belli alt aşamalarının dışarıya çıkarıl-

53 OECD verilerinden aktaran Knuth, 1998, s. 318.

54 Chris Harman, "Harman-Hardt Debate: Working class or the multitude", 2003, www.resist.org.uk.

masının yanı sıra doğrudan üretimle ilişkili olmayan, hizmet faaliyetlerinin de dışarıya çıkartılarak taşeron verilmesi. Bu gelişmenin en önemli sonucu, işletmelerin küçülmesi değil, büyük ana sanayi firmalarının merkezileşme ve yoğunlaşma girişimlerinin uluslararası boyutta artmasıdır. Madalyonun bir yüzü büyük firmaların “küçülme” girişimleri ise, öteki yüzü de sermayenin büyük çaplı merkezileşmesidir. Üstelik bu merkezileşme sadece büyük çaplı firmalar değil, yan sanayi firmaları arasında da söz konusudur.

• Olgular daha ziyade 70’li yıllardan beri işletme yapılarının ademi merkezileştiğine, ama aynı zamanda iktisadi gücün merkezileştiğine işaret etmektedir. Çalışanlar açısından bu gelişmenin önemli sonuçları vardır. İddia edilenlerin aksine mevcut gelişmelerin bir yanda ana sanayi=büyük fabrika=merkez, öte yanda yan sanayi=küçük işletme=çevre ikili ayrılığına denk düşmeyen, bilakis bu ayrışma eğilimini aşmaya dönük bir dizi karşı eğilimi içinde barındıran, çelişkili bir süreçte işaret eden önemli sonuçları vardır:

- Eskisine nazaran daha küçük iş yerlerinde istihdam edilenlerin sayısı artma eğilimindedir, ancak ana işletmenin ya da firmanın kendisi daha da küçülmemiştir, bilakis eskisine göre çok daha büyümüştür.
- Çalışanlar eskisine göre daha fazla iş koluna dağılmaktadırlar, farklı toplu sözleşmelere tabidirler, taşeron firmalarda daha fazla sömürülmektedirler.
- Üretim giderek daha fazla uluslararası boyut kazanmaktadır. İşçi sınıfı için bunun önemli sonuçları vardır: işletmeler görünüşte giderek daha küçülür gibi olsalar da aslında çalışma koşulları birçok farklı ülkedeki yerleşim yerlerinde giderek daha benzeşmektedir. “Kâr merkezleri” arasındaki yerleşim yeri rekabeti sömürü koşullarının eşitlenmesine ve en fazla kâr vaat eden örgütlenme biçimi temelinde üretim sürecinin daha hızlı yeniden yapılmasına yol açmaktadır.
- Üretim örgütlenmesindeki değişiklikler aynı zamanda gelecekte olası işçi mücadelelerinin biçimini de belirleyici niteliktedir. Bir yandan “üretim zinciri”nin bir halkasının durdurulması, geride kalan halkaların ve bütün sürecin daha hızla ve doğrudan etkilenmesine yol açmaktadır. Öte yandan farklı yerleşim yerlerindeki ya da ülkelerdeki işçiler de daha doğrudan birbirlerine karşı rekabete sokulmaya açık hâle gelmişlerdir.

5. Politik sonuçlar: “Tüm çarklar durur. Senin güçlü kolların isterse”

Buraya kadar işçi sınıfının günümüzdeki durumu üzerine yaptığımız analizin sonuçlarını şöyle özetlemek mümkündür: İşçi sınıfının zaten olmadığı görüşü bir kenara bırakılırsa, işçi sınıfının ortadan kalktığı ve işçi sınıfının başkalaştığı görüşlerini savunanların aksine, günümüzde proleterleşme eğilimi bütün dünyada yaygınlaşmakta, işçi sınıfının hacmi ve kapsamı genişle-

mekte, artan kriz dinamikleri karşısında sermayenin izlediği saldırı stratejisinin önemli bir unsuru olarak üretim örgütlenmesindeki değişimler işçi sınıfının iç bileşimini değiştirici yönde etkide bulunmaktadır. Üstelik bu yeniden biçimlenme işçi sınıfını daha da bölmeye, parçalamaya dönük bazı eğilimleri harekete geçirdiği ölçüde, işçi sınıfı içindeki kesimlerin hem daha geniş temelde mücadele etmelerini hem de birbirlerine artan bağımlılığın getirdiği kolektif davranma ve dayanışma çabasını mümkün kılacak bir potansiyel taşımaktadır. Günümüzde ne sanayi işçilerinin azalması politik mücadele kapasitesini daraltır, ne “yeni” güvencesiz iş gücü örgütlenemez durumdadır, ne de sendikal örgütlülük her şeye rağmen en düşük düzeydedir.

İşçi sınıfının yoğun olarak sanayide yer alması ya da sanayi işçilerinin büyüklüğü ile işçi sınıfının politik mücadele yürütme cesareti ve kapasitesi arasında hiçbir ekonomik otomatizm bulunmadığının en iyi kanıtı 20. yüzyılın ilk yarısındaki deneyimler olsa gerek. Örneğin 1910 ile 1930 arasında sanayi işçilerinin tüm ücretli çalışanlar içindeki payı Almanya’da %41’den %40’a, İngiltere’de %52’den %46’ya düşmüştü, Fransa gibi diğer birçok ülkede de aynı kalmıştı. Buna rağmen söz konusu dönemin sınıf politikasına dayalı mücadele pratikleri bakımından devrimci durumların oluştuğunu sanırsanız kimse yadsımayacaktır. Hele hizmet sektörünün günümüzdeki gelişmişliği ve bunun alt dallarının (ulaşım, telekomünikasyon, sağlık vb.) sermaye birikimi açısından stratejik önemi dikkate alındığında, bu sektörlerden birinde patlak verecek bir grev, toplumsal hayatı etkileme, felce uğratma bakımından sanayi sektöründeki grevlerden çok daha etkileyici olabilecektir. Somut bir örnek olarak New York Ulaşım İşçileri Sendikası’nın 2005 yılının son günlerinde grev kararı almasını verebiliriz⁵⁵. Grevin olası etkilerinin 1980’deki grevden çok daha çarpıcı boyutlarda olacağı bakın nasıl aktarılmış:

(...) 1980’de yapılan grevde de metro ile otobüsler tam 11 gün boyunca çalışmamıştı. Bu süre zarfında New Yorklular yürüyerek ve bisikletle işlerine gitmişlerdi. (...) Ancak bu seferki grevin çok daha büyük etkilere sahip olacağı çok açık. Çünkü 1980’de toplu taşıma sistemini kullanan kişi sayısı sadece 4.8 milyondur, bugün ise yaklaşık 7.5 milyon. Grevin New York’ta günlük 440 milyon ila 660 milyon dolar ekonomik kayba yol açacağı tahmin ediliyor.

“Yeni”, güvencesiz, kayıt dışı iş gücünün (çağrı merkezi, bilişim sektörü çalışanları, taşeron işçiler, göçmen işçiler gibi) “örgütlenemez” olduğu iddiası da bu açıdan oldukça kuşkuludur. Eğer bugünkü gelişmeleri değerlendirirken, kendimize 1945-70 arası kapitalizmin geçici “Altın Çağ” dönemini değil de 19. yüzyılı referans alacak olursak, Engels’in *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserindeki gözlem ve tespitlerinin bugüne de ışık tutacak nitelikte olduğunu görebiliriz:

55 Referans, 21.12.2005.

Burjuva çevrelerdeki bu gelip geçici, sulandırılmış ılımlı sosyalizm modasından ve hatta sosyalizmin genel olarak İngiltere’de sağladığı ilerlemeden çok daha önemli bulduğum şey, Doğu Londra’nın yeniden dirilmesidir. O engin sefalet karabasanı, artık altı yıl önceki gibi durgun bir havuz değil. O uyuşuk çaresizliğini silkip attı, yaşama döndü ve “yeni sendikacılık” denen şeyin, yani büyük “niteliksiz” işçiler kitlesinin örgütlenmesi hareketinin vatanı durumuna geldi. Bu örgütlenme eski “nitelikli” işçi sendikalarının benimsediği biçimi kabul edebilir, ama niteliği farklıdır. Eski sendikalar, kuruldukları günlerin geleneğini koruyorlar ve ücret sistemini, bir kez kurulmuş ve hep öyle kalacak sonal bir olgu gibi anlıyorlar; en fazlasından kendi üyelerinin çıkarları için bu sistemi ılımlayabileceklerini düşünüyorlar. Yeni sendikalarsa, ücret sisteminin sonusuz dek öyle kalacağı inancının sarsıldığı bir sırada kuruldu; kurucuları ve destekleyicileri ya bilinçli ya da duygusal sosyalistler sendikalara sarılarak bu kişilere güç veren kitleler, kaba, ihmal edilmiş ve işçi sınıfı aristokrasisinin tepeden baktığı insanlar, ama engin bir üstünlükleri var: Zihinleri bakir bir toprak; daha iyi konumdaki eski sendikacıların beyinlerini özgür düşünceden alıkoyan edinilmiş, “saygın” burjuva önyargılardan tümüyle uzaklar. Ve şimdi, bu yeni sendikaların, genel olarak işçi sınıfı hareketinde başı çektiklerini, zengin ve gururlu “eski” sendikaları giderek peşlerine taktıklarını görüyoruz⁵⁶.

Sendikal üyelikte görülen azalma, işçi sınıfının ortadan kalkması ya da başkalaşım geçirmesinin bir semptomu olmaktan, ya da işçilerin işten atılmalarının bir sonucu olmaktan ziyade, sermayedarların sınıf mücadelesinde kazandıkları başarıların bir sonucudur. İşçi sınıfının yenilgilerinde sendika bürokrasisinin, sınıf iş birliğine dayalı politik stratejiler izlemesinin de önemli bir rol oynadığı açıktır. Dolayısıyla dünya kapitalizmindeki mevcut gelişmeler karşısında işçi sınıfının yaşadığı değişimler, işçi sınıfı hareketlerinin dünya çapında 70’lerden günümüze aldığı kısmi yenilgilerin bir ürünüdür. Bu noktada başarılı işçi mücadelelerinin önemli bir koşulu uluslararası işçi sınıfı içindeki (eskiden beri var olan) –özellikle de cinsiyet, ulus ve ırk temelli– bölünmelere, ama aynı zamanda işçi aristokrasisi ile güvencesiz koşullarda çalışan katmanlar arasındaki bölünmelere karşı mücadele etmektir. Bu doğrultuda sendikalara bugün hâkim olan olumsuzlukları ortadan kaldırmak, sendika bürokrasisini alaşağı etmek ve sendikaları işçi sınıfının her bir kesiminin mücadeleye örgütleri haline getirmek için bir sınıf sendikacılığı muhalefetinin inşası için kolları sıvamak gerekir. Tüm çarklar durur, senin güçlü kolların isterse! 1863 yılında Georg Herwegh tarafından Alman İşçi Birliği için yazılan şarkı sözlerinin bu son mısrası Ernest Mandel’in de belirttiği gibi, geçmiş yüzyılın gerçeğinden çok, 20. yüzyılın sonunun ve bizce de 21. yüzyılın başının gerçeğine daha denk düşmektedir.

ÇOKLUK VE KANGURU: HARDT VE NEGRI'NİN MADDİ OLMAYAN EMEK TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ*

David Camfield

Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk*'u (2000) küresel adalet hareketinin bir ürünü olmamasına ve birçok aktivistçe de okunmamasına rağmen, en azından Kuzey Amerika'da, hareketle ilintili en şöhretli teorik çalışma oldu. *İmparatorluk*'un devamı olan *Çokluk* (2004) da önceli gibi, birçok temayı içeren, sosyal ve beşerî bilimlerde geniş bir yelpazeye atıfta bulunan geniş kapsamlı ve iddialı bir eserdir. *İmparatorluk*'ta önemli bir yeri olan, *Çokluk*'ta daha da merkezî nitelik kazanan bir tema da maddi olmayan emektir. Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi, düşüncelerinin felsefi ve siyasal öğelerine günümüz dünyasında sosyoekonomik bir temel oluşturmakta kilit bir rol üstlenmektedir. Bu da bazı okuyucuların zihninde güvenilirliklerini artırmakta, zira bugün çoğu felsefi ve teorik yazın böyle bir temelden yoksun halde.

Hardt ve Negri'nin eserleri azımsanmayacak derecede ilgi görmüş olmakla birlikte, düşüncelerinin sosyoekonomik boyutu pek ciddi ilgi çekmedi.¹ Bu maddi olmayan emek teorileri için daha da geçerlidir. Bu yazının hedefi bu eksikliği gidermektir.² Teorinin açıklanmasıyla başlayıp, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramını ve farazi hegemonyasını mercek altına yatıracak. Daha sonra teorinin ilişkilendirildiği, ileri kapitalist toplumlardaki ücretli işin tarifini ve maddi olmayan emeğin belirmesinin sonucu olduğu iddia

* *Historical Materialism* dergisinin 2007 tarihli 15/2 sayısında basılmış olan bu yazının çevirisi Türkiye'de ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Mart 2007 tarihli 3. sayısında yayınlanmıştır.

1 Bunun yakın tarihli istisnaları *İmparatorluk* için Thompson 2005, maddi olmayan emek konusunda ise Wright 2005'tir.

2 Maddi olmayan emek kavramı aslen Hardt ve Negri'ye ait olmamakla ve de bir biçimde onu kullanan teorisyenler arasında ciddi farklılıklar bulunmakla birlikte, son dönem çalışmalarının uluslararası çapta ve birçok dilde yaygınlığı, bunları bu nosyonun yayılımı için en önemli kanal haline getirdi; dolayısıyla bu makale de onların son yayınlarında geçtiği haliyle maddi olmayan emek'e yönelecek.

edilen üç noktayı ele alacak. Hardt ve Negri'nin düşüncesinin bu boyutunun son derece hatalı olduğu ve maddi olmayan emeğin teorilerinde ona biçmek istedikleri rolü oynayamayacağı sonucuna varıyorum. Bu ünlü solcu düşünür ikilisinin teorik saraylarının çürük bir sosyoekonomik temele dayandığını göstermenin yanı sıra, bu eleştiri günümüzün birçok yazarıyla birlikte Hardt ve Negri'nin de kullandığından farklı bir teori geliştirme yöntemi ihtiyacını hatırlatıyor bize.

Maddi olmayan emek ve Çokluk

Maddi olmayan emek kavramının kökleri özellikle *Futur Antérieur* dergisi (1990-1998) çevresinde konumlanan ve *postoperaismo* olarak da adlandırılan otonomcu Marksizm akımında yatar. Bu gruplaşma Negri, Paolo Virno ve *autonomia*'dan arta kalan diğer İtalyanlarla birlikte Jean-Marie Vincent (Trotskist gelenekten bir Fransız Marksisti) ve Amerikalı akademisyen Hardt'ı da kapsıyor.³ *İmparatorluk*'un okuyucuları yönlendirdiği⁴ maddi olmayan emek üzerine metninde Maurizio Lazzarato kavramı "metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek"⁵ olarak tanımlar. Burada maddi olmayan emek 1970'lerin başında aydın olma konumunun kiteselleşmesiyle ortaya çıkan "büyük dönüşüm"e bağlanmaktadır. "Post-Taylorist üretim" çağının "enformasyonun manipülasyonu"na dayalı post-endüstriyel ekonomisinde maddi olmayan emek "bağımsız olan ve hem kendi işini hem de ticari girişimlerle ilişkilerini kendisi düzenleyebilen bir toplumsal emek"le temellendirilmektedir.⁶ Bu emek biçimi "kapitalizmin yeni bir tarihsel aşamasının basit bir işlevi" olmakla kalmaz, radikal bir değişimin parçasıdır da: "Kapitalist ve işçi arasındaki sözleşme ilişkisinin temel biçimini, artık ücretli emek ve (örgütlenme altında) doğrudan boyunduruk oluşturmamaktadır. Çok değişik şekillerde serbest çalışmaya dayalı bir iş, sürekli değişim içindeki bir piyasaya ve zaman ile mekân açısından değişebilir ağlar içine eklenen bir girişimci olan bir tür 'entelektüel işçi' hâkim biçim olarak ortaya çıkmıştır"⁷ Lazzarato'nun bu fikirleri *Çokluk*'taki maddi olmayan emek kavramıyla özdeş olmamakla bir-

3 *Futur Antérieur*'daki konular <http://multitudes.samizdat.net/rubrique.php?id_rubrique=117> adresinden izlenebilir. *Futur Antérieur*'un bazı fikirlerinin faydalı bir tartışması Dyer-Witthford 1999, s. 221-33'te mevcuttur. *Futur Antérieur* ile Hardt and Negri'nin son dönem çalışmalarının mirasçısı olduğu (ama tek kaynakları değil) *operaismo* and *autonomia* akımları için, bkz. Wright 2002. *Postoperaismo*'nun genel hatları için bkz. Wright 2006. Bowring 2004 *İmparatorluk*'a ilişkin çıktığı gelenek çerçevesinde eğilmektedir.

4 Hardt ve Negri, 2001 s. 303 not 17.

5 Lazzarato 2005, s. 227. Lazzarato 2005 iki *Futur Antérieur* makalesinden, Lazzarato and Negri 1991 ve Lazzarato 1992'den materyaller içerir ama hiçbirinin adını anmaz.

6 Lazzarato 2005, s. 236, 238, 234

7 Lazzarato 2005, s. 236-7

likte, ileride göreceğimiz gibi ikisi arasında süreklilik arz eden unsurlar şüphesiz mevcuttur. Hardt ve Negri'nin teorisini sunarken esas olarak *Çokluk*'a başvuracağım, *İmparatorluk*'a ise sadece yeni eserin ondan ayrıldığı veya onun *Çokluk*'u netleştirdiği noktalarda.

Çokluk'ta maddi olmayan emek “bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler veya duygusal ifade gibi maddi olmayan ürünler üreten” emek⁸ olarak tanımlanır. Hardt ve Negri iki cins maddi olmayan emek olduğunu belirtiyorlar, gerçi maddi olmayan emekle tanımlanan işlerin çoğu ikisini de içeriyor. Birisi “asıl olarak entelektüel ya da dilsel diyebileceğimiz, problem çözme, sembolik ve analitik görevler ve dilsel ifadeler gibi emek türlerini ifade eder”. Diğeriyi duygulanımsaldır, beden ve zihni içererek, “rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi hisleri üreten ya da işleyen bir emektir”⁹ Ciddi bir duygulanımsal boyuta sahip işler, diyorlar, büyük oranda –fabrika işçilerinden farklı olarak doğru şekilde yabancılaşmış diye nitelenen– düşük ücretli, düşük statülü kadın işçilerce yapılır.¹⁰ Bu ikili maddi olmayan emek tanımlaması, üç maddi olmayan emek şekli sayan (*Çokluk*'ta geçen ikisi ve de “enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgili olanı” şeklindeki tanım) *İmparatorluk*'tan ilan edilmemiş bir sapmadır. Burada “imalat bir hizmet sayılır; dayanıklı, malların üretimindeki maddi emek maddi olmayan emekle karışır ve maddi olmayan emek halini almaya başlar... Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken bu üç tür emektir.”¹¹ Yazarlar maddi olmayan emeğin maddi bir şey olduğunu açıkça belirtiyorlar; maddi olmayan şey, bu emeğin ürünleridir. Terimin muğlaklığını kabul ederek, üzerinde durdukları gerçekliği adlandırmak için “biyopolitik emek”i alternatif olarak öne sürüyorlar, ancak bununla birlikte biyopolitika kavramının da maddi olmayan emek terimini “daha çabuk anlaşılır ve ekonomik dönüşümün genel eğilimini daha iyi ifade eder.”¹² kılacak başka karışıklıkları beraberinde getirdiğini görüyorlar. Ne var ki, Hardt ve Negri biyopolitik emeği “sadece maddi mallar üretmekle kalmayıp ilişkileri ve de toplumsal yaşamın kendisini de üreten emek”¹³ olarak tanımladıklarında bir kavram sürçmesi oluşur. Bu tanımlama, kavramı maddi olduğu kadar maddi olmayan ürünleri de üreten emeği içerecek şekilde genişletir.¹⁴ Hardt ve Negri hem ördek temizleyen hem de duygu-

8 Hardt ve Negri, 2004 s.122 ayrıca bkz. Hardt ve Negri, 2001 s.303

9 Hardt ve Negri, 2004 s.122

10 Hardt ve Negri 2004, s.111 “yabancılaşma fabrika işçilerinin sömürülmesini anlama açısından baştan beri zayıf bir kavram olmuştur” derler.

11 Hardt ve Negri 2001, s. 305-06

12 Hardt ve Negri 2004, s. 123

13 Hardt ve Negri 2004, s. 123 (vurguyu biz ekledik).

14 Bu daha geniş tanımlama başka bir yerde de mevcuttur. (2004, s.110).

lanımsal ve entelektüel ürünler üreten sağlık işçileri örneğini vererek maddi ve maddi olmayan emek biçimlerinin “neredeyse her zaman”¹⁵ iç içe geçtiğini belirtirken, maddi olmayan emeği, maddi ve maddi olmayan üretkenliğe sahip “nihayetinde bizzat sosyal hayatı” yaratan biyopolitik emek olarak tanımlamaları aslında maddi ve maddi olmayan emek arasındaki ayrımı silikleştirmekte. Bu her şeyi kapsayıcı nosyon maddi olmayan emeği maddi olmayan ürünler üreten emek olarak tanımlamalarıyla çelişir.

Hardt ve Negri dünyadaki işçilerin çoğunun maddi olmayan emek sarf ettiğini iddia etmiyor. Dünya çapında, tarım emeği hâlâ en geniş kategori ve sanayi işçileri dedikleri şeyin sayısı da mutlak olarak azalmadı. Maddi olmayan emeğin iş yerindeki hiyerarşiyi veya iş gücü piyasasında kutuplaşmayı azalttığı ya da herkesin iş deneyimini geliştirdiği söylenemez.¹⁶ Onların iddiası her dönemde diğerlerini kendi ana özelliklerini benimsemeye sevk eden “bir emekçi tipi”¹⁷ olduğu ve çağdaş “ekonomik postmodernleşme”¹⁸ veya “enformatikleşme”¹⁹ çağında maddi olmayan emeğin “nitel açıdan hegemonik olduğu ve diğer emek biçimlerine ve bizzat topluma bir eğilim dayattığı.” Bu diğerleri artık “enformasyonelleşmeli, akla dayanmalı, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmalı”²⁰. Hâlâ toplam üretimin küçük bir kısmını sınırlı bir coğrafyada gerçekleştirdiği halde 1800’lerin ortalarında hegemonik hale gelen, işe ve topluma damgasını vurmaya başlayan sanayi emeğinin hakimiyeti yerini maddi olmayan emeğine bırakmakta.²¹

Bu argümanı desteklemek için, “yemek servisi yapanlar, satış elemanları, bilgisayar mühendisleri, öğretmenler ve sağlık çalışanları” gibi örneklerle başvurarak, maddi olmayan emeğin “hâkim ülkelerde” “hızla büyüyen mesleklerin”²² merkezinde yer aldığını yazıyorlar. Maddi olmayan emeğin hegemonyası diğer emek türlerinin onun özelliklerini benimsemesinden de bellidir: Bilgisayarın yaygınlaşmasının yanı sıra, giderek daha fazla iş “ileti-

15 Hardt ve Negri 2004, s. 123.

16 Hardt ve Negri 2004, s. 126.

17 Hardt ve Negri 2004, s. 121 (kitabın çevirisinde “bir emek figürü” denmektedir. Biz böyle çevirmeyi tercih ettik.)

18 Hardt ve Negri 2004, s. 128

19 Hardt ve Negri 2001, s. 294 *İmparatorluk* Orta Çağ’dan buyana ekonomik tarihin üç paradigmadan geçtiği yolundaki geleneksel görüşü tekrarlar: tarım ve hammadde çıkarımı (birinci sektör), sanayi (ikinci sektör) ve hizmet (üçüncü sektör). Modernleşme birinciden ikinciyeye, postmodernleşme veya enformatikleşme ikinciden üçüncüye geçiştir. (ss. 293-294) Hem *İmparatorluk* hem de *Çokluk* her biri, ürünlerinin niteliği ile tanımlanan tarım emeği, sanayi emeği ve maddi emek olmayan etrafında şekillenen bir iktisadi tarihsel sosyoloji modeline göre örgütlenmiştir. Bu model 18. yy’daki liberal materyalist avcı, kırdan yerleşik, tarımla uğraşan ve ticaretle uğraşan toplumlar şemasına (Comninel 1987, ss. 64-74) farklı üretim ilişkilerine dayalı Marksist üretim tarzı teorisine (örn. Banaji, 1977) olduğundan daha yakındır.

20 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

21 Hardt ve Negri 2004, s. 123.

22 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

şim mekanizmaları, enformasyon, bilgiler ve duygulanım”²³ tarafından değişime uğratılmaktadır. Maddi olmayan emeğin artan önemi “maddi olmayan mülkiyet biçimleri” büyümesini desteklerken, ayırt edici biçimi olan dağınık network de artık “beyinsel fonksiyonlardan terörist örgütlere kadar her şeyi anlamak için bir yöntem.”²⁴ Post-Fordist üretimde, sanayi emeğinin örgütlenmesinin temeli olan montaj hattının düz bir çizgiye benzeyen biçimi, yerini dağınık network biçimine terk ediyor.²⁵ En sonunda maddi olmayan emeğin eğilimi “üretimin biyopolitik hale gelişiyle” ortaya seriliyor.²⁶

Maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının çok önemli sonuçları vardır. Birisi, zamanın iş ve iş dışı veya boş zaman diye ayrılmasının sona ermesidir. Bu bölünme fabrika çağında çok netti ama maddi olmayan emeğin hegemonyası altında “bir fikir ya da imaj insanın aklına sadece ofiste değil duşta ya da rüyada da gelebilir.”²⁷ Bu değişimi kavrayabilmek için, Hardt ve Negri bize, iş/boş zaman ayrımının geleneksel olarak tam zamanlı ücretsiz ev işlerinde çalışan kadınları ve tarım işçilerinin icabında tüm gün çalıştığını hatırlamamızı öğütüyorlar. Ayrıca bedava yiyecek ve egzersiz imkânı sunarak, çalışanlarını mümkün olduğunca çok ofiste tutmaya çalışan Microsoft gibi şirketleri ve düşük ücretli güvencesiz işlerde istihdam edilen işçilerin birden fazla işte çalışma durumunu örnek gösteriyorlar.²⁸ Vardıkları sonuç şu: “emek piyasasının her iki kutbunda da yeni paradigma iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın altını oyuyor.”²⁹

Maddi olmayan emeğin hegemonyası birbirleriyle ilgisiz insan grupları arasında yüksek derecede ortaklaşma yaratma etkisine sahiptir. *Çokluk*'ta Hardt ve Negri post-Fordizmin ya da ekonomik postmodernleşmenin dünyadaki emek süreçlerini homojenleştirmedeğini, özdeş hale getirmedeğini vurgular. Daha ziyade, çeşitli organizasyon biçimleri ve çalışma deneyimleri “farklı bir soyutlama düzeyinde emek biçimlerinin, genel üretim ve mübadele ilişkilerinin ‘ortaklaşması’yla iç içe geçmesi” söz konusudur.³⁰ Bu aslında daha önce *İmparatorluk*'ta bilgisayarlaşmaya kilit bir rol atfederek dile getirdikleri “üretimin enformatikleşmesi ve maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının bir sonucu(nun) da emek süreçlerinde gerçek bir homojenleşmenin kendini

23 Hardt ve Negri 2004, s. 129.

24 Hardt ve Negri 2004, s. 129. Merkezi olmayan ve hem içeriden hem dışarıdan sınırları aşındıran dağınık network biçiminin ortaya çıkışı *Çokluk* 'un savaşın evrimini (s. 72-80) ve küresel adalet hareketinin ya da hareketlerin hareketinin doğasını ve çokluğu (ss. 100-104, 235) tartışırken kullandığı gözde bir temadır.

25 Hardt ve Negri 2004, s. 127.

26 Hardt ve Negri 2004, s. 129.

27 Hardt ve Negri 2004, s. 126.

28 Hardt ve Negri 2004, s. 126, 161.

29 Hardt ve Negri 2004, s. 162.

30 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

göstermesi"³¹ olduğu iddiasının gizliden inkârıdır. *Çokluk*'ta belirtilen ortaklaşmanın bir kısmı, maddi olmayan emeğin ürettiklerinin ortak doğasından ve bizzat o emeğin "performativite, iletişim ve iş birliği" niteliğinden türeyen yeni bir gelişmedir. Maddi malların üretiminin aksine maddi olmayan emeğin ürünleri "birçok bakımdan doğrudan doğruya toplumsal ve ortak"³² Ortaklaşmanın bir kısmı ise yeni değildir ama ortaklık yönü yeni görülmektedir, mesela çiftçiliğin her zaman bir parçası olmuş olan bilim ve bilgi gibi.³³ Hardt ve Negri'ye göre maddi olmayan emek dilin performans özelliklerine sahiptir, kök salmıştır, ortak üretilir ve ortak icra edilir³⁴ ve "emeğin içindeki nitel bölünmeleri azaltan bir işlev gören bu ortaklaşma çokluğun biyopolitik koşuldur."³⁵ İleride göreceğimiz gibi, bunun ciddi siyasi sonuçları vardır.

Maddi olmayan emek yeni bir ortaklaşma yaratmakla kalmaz. Hardt ve Negri maddi olmayan emeğin giderek sermayenin kontrolünden de çıktığını iddia ediyorlar. Marx'ın zamanında sermaye, işçileri fabrikalarda bir araya getirmekle iş birliği sağlıyordu. Ama maddi olmayan emek için olarak toplumsaldır. Doğrudan iletişim ve iş birliği yaratır. Bu görüş *İmparatorluk*'ta daha da açıkça ortaya konmuştur: "Maddi olmayan emeğin ortak oluşu daha önceki emek biçimlerinde olduğu gibi dışarıdan dayatılmış ve örgütlenmiş bir şey değildir; ortaklık bizatihi emek faaliyetine tam anlamıyla içkindir."³⁶ İş birliği ve iletişim nitelikleri "emeğe içsel, dolayısıyla sermayeye dışsal"³⁷ Bu yüzden, maddi olmayan emek büyük bir öz yönetim potansiyeli taşımaktadır.³⁸ Aslında, onun sermaye dışında toplumsal iş birliği kurabilmesi "görünen o ki, bir tür kendiliğinden ve çekirdek komünizm imkânı sağlıyor."³⁹

Daha önce gördüğümüz gibi Hardt ve Negri maddi olmayan emeği biyopolitik bir şey olarak algırlarlar.⁴⁰ Yaşamla iş arasındaki ayrılığı ortadan kaldırır ve "yaşamın araçlarını değil bizzat toplumsal yaşamın kendisini" üretir. Toplumsal yaşamın tamamı üretken hale gelir: "Nihayet *İmparatorluk*'ta savaş, siyaset, ekonomi ve kültür... bütün toplumsal yaşamı üretme biçimi, dolayısıyla bir biyoiktidar biçimi şeklini alır." "Günümüzde fabrikanın hem içinde hem dışında gerçekleşen toplumsal üretim, ücret ilişkisinin de hem içinde hem di-

31 Hardt ve Negri 2001, s. 304.

32 Hardt ve Negri 2004, s. 218, 128.

33 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

34 Hardt ve Negri 2004, s. 220.

35 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

36 Hardt ve Negri 2001, s. 306.

37 Hardt ve Negri 2004, s. 163.

38 Hardt ve Negri 2004, s. 351.

39 Hardt ve Negri 2001, s. 306.

40 Yazarların *İmparatorluk*'ta açıkladığı gibi bu nosyon Foucault'nun ve özellikle Deleuze ve Guattari'nin yanı sıra *Futur Antérieur* ile ilişkili İtalyan düşünürlerin post-yapısalcı fikirlerinden esinlenmiştir. (2001, s. 46-56)

şında gerçekleşiyor.⁴¹ Maddi olmayan emek toplumsal üretimi belirlediği için işsiz yoksullar bile biyopolitik üretime katılırlar.⁴² İmparatorluğun dünyadaki tüm nüfusun biyopolitik üretimine ihtiyacı vardır, “hiçbir grup ‘vazgeçilebilir’ değildir.”⁴³ Biyopolitik üretim tabii ki belli bir başı ve sonu olan iş günüyle sınırlandırılmaz. Yani ölçülemez ve sermayenin asla el koyamayacağı kadar değer üretir.⁴⁴ Burada maddi olmayan emeğin sermaye açısından yıkıcı nitelik taşıyan başka bir yönü yatıyor. Toplumsal hayat üretken bir makinedir, ama toplum otonomcu Marksizmdeki sosyal fabrika değildir.⁴⁵ Bunun sebebi, “toplumun sermaye altında gerçek boyunduruğun”un⁴⁶ gerçekleşmesine rağmen sermayenin, biyopolitik üretkenliği değer üretimine kanalize etmeyi ne kadar denese de tamamen becerememesidir.

Maddi olmayan emeğin ortaya çıkışıyla birlikte, diyor yazarlar, emek ve değeri tekrardan kavramlaştırma ihtiyacı doğdu. Bu ikisi arasındaki ilişki, iddialarına göre Marx’ın zamanından bu yana değişmiştir. Marx toplumsal emeği kapitalizmde “tüm zenginliğin kaynağı”; soyut emeği yani, “genel emeği, özgül biçiminden sıyrılmış emeği” ise “genel olarak değer kaynağı” olarak görüyordu.⁴⁷ Ancak değeri, emek zamanı biriminden hesaplayan kapitalizmin değer yasası, iş ve iş dışı zaman arasındaki ayırım kaybolmaya yüz tuttuğundan, artık geçersizdir. “Ancak bu yasa günümüzde Smith, Ricardo ve Marx’ın kavradığı biçimiyle geçerliliğini yitirmiştir”, her ne kadar emek hâlâ “kapitalist üretimde değer temeli kaynağı ise de.” Maddi olmayan emek bilgi, iletişim kapasitesi ve sosyal ilişkiler üretir ve bunlar “pozitif dışsallık” kategorisine girer. “Hepimizin ortak paydası olan bu tür dışsallıklar giderek ekonomik üretimin bütününe belirler hale gelmektedir.” Pozitif dışsallıklar onları kontrol etmek isteyen ama asla tamamen başaramayan sermayenin erişimi dışında kalır. Maddi olmayan emek hâlâ sermaye tarafından sömürülmemektedir, ama emekle değer arasındaki ilişkiyle birlikte sömürünün doğası da değişmiştir. Bundan böyle değer ve artı-değer, emek zamanı gibi zamana bağlı birimler temelinde kavramlaştırılmaz. Sömürü, “üretilen ortak değer bir kısmına ya da tamamına el koyulması” olmuştur.⁴⁸

Burada da çok önemlidir, ama Hardt ve Negri’nin *Çokluk*’taki projesinde maddi olmayan emeğin yeri, politik iktisadın eleştirisinin yeniden kavramlaştırılmasına yol açmanın çok ötesine geçer. Maddi olmayan emek çokluk adını

41 Hardt ve Negri 2004, s. 162, 349, 151.

42 Hardt ve Negri 2004, s. 146-47.

43 Hardt ve Negri 2004, s. 350.

44 Hardt ve Negri 2004, s. 163.

45 Thoburn (2001, s. 87) da buna işaret eder. Toplumsal fabrika kavramı için bkz. Dyer-Witthford 1999, s. 67-8 and Wright 2002, s. 37-8.

46 Hardt ve Negri 2001, s. 370. Ayrıca bkz. ss. 284-86

47 Hardt ve Negri 2004, s. 161.

48 Hardt ve Negri 2004, s. 161, 163, 164, 166.

verdikleri yeni küresel sınıf oluşumuna temel oluşturur. “Sınıf(ın) ortak mücadele eden bir kolektiviteden başka bir şey olamayacağını” ve sınıf oluşumunun sadece üretim ilişkileri temelinde değil herhangi bir toplumsal ekseninde gerçekleşebileceğini iddia ederler. Kalabalıklar ve kitleler gibi diğer halk topluluklarından farklı olarak, çokluk yukarıdan önderlik bekleyen edilgen bir toplam değildir; “indirgenemez bir çoğulluktur” “ortak hareket eden tekillikler(dir)”. “Sermayenin idaresinde çalışan, dolayısıyla sermayenin idaresini reddeden sınıf olma potansiyelini taşıyan herkes(tir).”⁴⁹ Bu bugün gerçekten var olan bir sınıf değil, temeli ortak varoluş koşullarında yatan gerçek bir ihtimaldir. Bu koşulları yaratan da maddi olmayan emektir. Maddi olmayan emek dünya çapında tekilliklerle bir arada bulunan “ortaklaşma”ları destekler ve çokluğu mümkün kılar: “çokluğun inşasının başlıca koşulu emeğin ortaklaşmasıdır.”⁵⁰ Ücretli-ücretsiz, kırdakentte biyopolitik olarak üretken tüm insanlar çokluğa temel oluşturur.

Bu durumun siyasi anlamı çok büyüktür, zira çokluk “demokrasiyi yani herkesin herkes tarafından yönetimini gerçekleştirebilecek yegâne toplumsal öznedir.”⁵¹ Dağınık networkler şeklinde örgütlenir. Bunlar günümüzün ege-men iktidar biçimi olan İmparatorluk’la uğraşmakta önceki direniş tarzlarına göre daha etkilidirler. Bu networkler aynı zamanda hegemonik üretim tipi olan maddi olmayan emeğe uygun düşerler ve halk ordusu, gerilla kuvvetleri gibi eski örgütlenme biçimlerine göre daha demokratik ve merkezsizdirler. Network biçimi ilkin 1980’lerde Güney Afrika’nın apartheid karşıtı mücadelesinde ve ilk Filistin İntifadası’nda ortaya çıktı ama her ikisinde de direniş networkleri daha merkezi ve hiyerarşik örgütlenme biçimleriyle aralarına mesafe koymadılar. Meksika’daki Zapatistalar network biçimine doğru geçişin daha gelişkin bir örneğini sergiler. Son zamanlarda özellikle ABD’deki feminist, eşcinsel ve ırkçılık karşıtı örgütlenmeler ile anarşizmin canlanması network nitelikleri göstermektedir. 1999 Seattle protestolarıyla başlayan küresel adalet yanlısı ve savaş karşıtı hareketler çok açık biçimde dağınık networkler şeklindedir.⁵² Bunu söyledikten sonra Hardt ve Negri “direniş biçimlerinin doğal bir evrim uyarınca ya da önceden belirli bir doğrusal hat boyunca mutlak demokrasiye doğru ilerlediğini” öne sürdükleri suçlamasını alelacele reddediyorlar.⁵³ Diyorlar ki, maddi olmayan emeğin, çokluğa zemin oluşturan yayılışıyla destek bulan, çokluğun olanaklı hale gelmesinin koşullarını doğuran, çelişkilerle yüklü halk mücadeleleri ve toplumsal değişim süreçleri hiç teleoloji içermez.

49 Hardt ve Negri 2004, s. 118, 119, 120. Hardt ve Negri çokluğun, en geniş anlamıyla bile ücretli olmayanları dışta bıraktığından dolayı dışlayıcı bir kavram olduğunu iddia ettikleri işçi sınıfı ile karşıtlığını vurgularlar. (s. 120-21).

50 Hardt ve Negri 2004, s. 145.

51 Hardt ve Negri 2004, s. 114.

52 Hardt ve Negri 2004, s. 85-109.

53 Hardt ve Negri 2004, s. 109.

Bu gösterir ki, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi, teorik ve siyasi projelerinde merkezi bir yer teşkil etmektedir. Maddi olmayan emeğin, iş zamanı ve iş dışı zaman arasındaki ayrımı yok ettiği, yeni bir ortaklaşma yarattığı, çalışan insanlar arasındaki nitel ayrımları kaldırdığı, sermayenin erişimi dışında bir hayat ürettiği ve tekilliklerden gerçek demokrasiye ulaşabilecek bir birlik yaratmayı mümkün kıldığı söyleniyor. Eğer Hardt ve Negri'yi izleyecek olursak, maddi olmayan emek dünya-tarihsel bir önem arz etmektedir. Ama onları izlemeli miyiz?

Maddi olmayan emek kavramı

Kavramın kendisiyle başlayacağım. Daha önce de gösterdiğim gibi, *Çokluk*'ta, maddi olmayan emeğin (biri maddi olmayan ürünlerle sınırlı, diğeri hem maddi hem maddi olmayan ürünleri olan geniş bir biyopolitik emek kavramı olmak üzere) iki farklı –aslında çelişkili– anlamı arasında kavramsal bir dil sürçmesi vardır. Önce, maddi olmayan emeğin ikinci anlamını, biyopolitik emeği ele alalım. Bu, Hardt ve Negri'ye sıcak bakan bazı yorumcular tarafından methedilmiştir. Örneğin Jason Read “belki de en ilginç” diye yazıyor, Hardt ve Negri'nin eserinin “eleştirel gücünden esin alarak ‘üretim dönüşü’ yeniden canlandırıp genişletirken aynı zamanda üretimi dar bir ekonomik anlamın ötesine doğru genişletmesi.” Read'ın vurguladığı gibi, Hardt ve Negri biyopolitik üretim kavramlarını kapitalizmde tarihsel bir kaymayla ve ontolojik bir kaymayla, “üretim sadece şeylerin üretimi değil ilişkilerin ve öznelerin üretimi, dünyanın kuruluşu olarak yeniden değerlendirilmesiyle” ilişkilendiriyor.⁵⁴

Çokluk'ta, Hardt ve Negri, biyopolitik emeğe yol açan tarihsel kaymanın içerdığı sosyal süreçleri açıklamıyor. Ama *İmparatorluk*'ta bir tür açıklama sunuyorlar. Bu, biyopolitik emeğin ortaya çıkışını, 1960'ların ABD'sinde mücadeleleriyle, hâkim üretim düzenini ve “öznellik üretim rejimini” yıkıp yeni bir “otonom üretim” düzeni yaratan toplumsal hareketler içinde maddi olmayan üretimin serpilip gelişme sürecine yerleştirir.⁵⁵ Sermayenin, her zaman proletaryanın gücüne ve öznelliğine tepki verdiği ve “*sermayenin gelecekte benimsemek zorunda kalacağı toplumsal ve üretici biçimleri (işçi sınıfının) bulduğu*”⁵⁶ yönündeki otonomcu ısrara uygun olarak bu düzen nihayetinde egemen olmuştur. Hardt ve Negri sermayenin, 1960'ların ortalarından 1970'lerin ortalarına uzanan isyankâr dönemin ürettiği kültürel fenomenleri kendine mal

54 Read 2001, s. 25, 25-6. Read'in görüşleri *İmparatorluk* hakkında yazılmış düşüncelerdir, ama Hardt ve Negri'ni son eseri için de geçerlidir bunlar.

55 Hardt ve Negri 2004, s. 288-89.

56 Hardt ve Negri 2004, s. 282.

etmesine önem vermekte haksız değiller.⁵⁷ Ama bu, karşı kültür alanından kaynaklanan maddi olmayan emeğin nasıl olup da genelleşmiş bir hegemonyaya kavuştuğunu açıklamadıkları gerçeğine gölge düşürmemeli. Bunun yerine onlar, başkaldırı eylemlerinin kendisinin önüne koyduğu engellere reaksiyon olarak sermayenin her zaman bu eylemlerin yaratıcı boyutlarına kendi amaçları için el koymaya yöneldiği yönündeki teorik iddiaya dayanıyorlar. Bu, zaten otonomcu olan okuyucuları tatmin edebilir ama diğerlerine ikna edici gelmeyecektir.

Biyopolitik emek ve üretim kavramı, neoklasik iktisada giriş kitaplarının çok sevdiği örneği kullanacak olursak, şeylerin üretimine dayanan “dar iktisadi” kavrayışlardan çok farklı ve geniş sosyal boyutlarından ötürü bazı okuyuculara çekici gelebilir. Ama Hardt ve Negri’nin biyopolitik kavramı sadece genişlemeye açık olmakla kalmıyor. Diğer yandan, “bizzat sosyal yaşam” kapsamında kalan her şeyin üretiminde rol alan farklı üretim biçimleri arasında ayırım yapmakta da yetersiz kalıyor. Yüksek bir soyutlama düzeyinde, emeğin mal, hizmet, sosyal ilişkiler ve insani öznellikler ürettiğinden bahsetmek mümkündür. Ancak, insani özneler olarak verili toplumsal ve maddi koşullar ve belirli tarihsel momentlerde doğayla ve birbirimizle ilişkilerimiz aracılığıyla kendimizi üretmemizi, insanların, diyelim mikro işlemci üretmesinden ayırt etmek şarttır. İşin içinde çok farklı tipte üretim süreçleri ve ürünler vardır. Hepsinin kalbinde emek yatar, ama farklı soyutlama düzeylerinde ve farklı toplumsal biçimlerde. Biyopolitik olarak üretken maddi olmayan emek kavramı her şeyi kapsar ve böyle ayrımlar yapmamıza izin vermez. Bu maddi olmayan emek kavramlaştırması, arzu/yaşamın “kendisini vücutlar, devletler ve toplumların organik birliğinin karşısına koyduğu” bir “maddi dirimselcilik’i benimseyen” Deleuze ve Guattari’den çok etkilenmiştir.⁵⁸ Bu post-yapısalcılık çeşidi kendini anarşik direnişin coşkulu biçimde yüceltilmesine adanmıştır; bırakın stratejik kurtuluş düşüncesini, kapitalist toplumlarda emeğin sosyal biçimlerini analiz etmek için bile pek işe yaramaz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, emeğin mal ve hizmetlerin yanı sıra toplumsal ilişkileri ve insani özneleri de ürettiği fikri ne yenidir ne de Deleuze, Guattari, Hardt ve Negri tarzı post-yapısalcılığın özel katkısıdır. Marx’ın üretim ve emek kavramları birçok Marksist ve Marksist olmayan düşünürün dar nosyonlarından çok uzaktır: insanların “tarihi vardır, çünkü yaşamlarını üretmek zorundadırlar.”⁵⁹ Terry Eagleton şöyle diyor: “Marx üretime fazla önem atfetmiş olabilir, ama kesinlikle terimi iktisadi anlamıyla sınırlamamıştır... Ona göre ‘üretim’ zengin genişlikte, ‘kendini gerçekleştirmeye’ eş değer bir

57 ABD bağlamında bu konu için bkz. Frank ve Weiland 1997.

58 Callinicos 1990, s. 84. Deleuze ve Guattari’nin Hardt ve Negri üzerindeki etkisi için bkz. Callinicos 2006, s. 140-8.

59 Geras 2002, s. 71’de alıntılanmış.

kavramdır; ve bu anlamda bir şeftalinin tadını çıkarmak ya da yaylı çalgılar dördlüsünün keyfini sürmek de baraj inşa etmek veya elbise askısı imal etmek kadar kendimizi gerçekleştirmemizin veçheleridir.”⁶⁰ Raymond Williams’ın ortaya koyduğu gibi “Marx’ın temel önermesi” şu şekildedir: “insana özgü tarihsel süreçte biz kendimizi ve toplumumuzu üretiriz ve hem tarz hem de alan olarak kendisi de değişken olan ‘maddi üretim’ bu değişen ve gelişebilen biçimlerde oluşur.”⁶¹ Bu gösterir ki, Hardt ve Negri’nin dirimselci ve biyopolitik maddi olmayan emek kavramını benimsemeden de –her zaman belirli bir toplumsal biçim almak üzere– emeğin nasıl (toplumsal) dünyayı kurduğunu takdir etmek ve daha önemlisi araştırmak bütünüyle mümkündür.

Hardt ve Negri maddi olmayan emek terimini bir de maddi olmayan ürünler üreten emek anlamında kullanmaktadır. Çağdaş kapitalist toplumda böyle bir emeğin ve böyle ürünlerin var olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Asıl şaşırıcı olan Hardt ve Negri’nin –çok uzaklaşmış olsalar da hâlâ bazı bakımlardan *operaismo*’dan etkilenen teorisyenler– maddi olmayan emeği, emek süreci, toplumsal ilişkiler ve sınıf karşıtlıkları yerine ürünleri ile tanımlamasıdır. Otonomcu Marksizmin alameti farikası, sınıfı, sınıf bileşimi yani “değişken ve değişmez sermayenin belli bir örgütlenmesine denk düşen iş bölümü çerçevesinde var olan sınıf iktidarı yapısının unsurlarına ayrıştırılmış bir tablosu” açısından teorize etmesidir.⁶² Bu tarz analizlerin izi Hardt ve Negri’nin çokluğun temelini tanımlama çabalarında da görülür. Ama ne ilk biçimi altında, kitle üretimi çerçevesinde emek sürecinin kontrolünden mahrum bırakılmış, vasıfsız emekçiler olarak tasarlanmış olan *operaismo*’nun kitlesel işçisi⁶³ ne de “değerlenme sürecinin kavisi boyunca oluşmuş ve soyut emek sıfatıyla özne olan tüm proletarya” olan *autonomia*’nın sosyalleşmiş işçisi⁶⁴ Hardt ve Negri’nin (bu tanımda) maddi olmayan emeği çokluğa bağladığı gibi emeklerinin ürünleriyle tanımlanmamıştır. İtalyan otonomcu Marksizminin kitlesel işçiyi kalıplaşmış bir işçi tipi olarak teorize etmesinde sorunlar vardı. Yine de analizleri, zamanının işçi sınıfı oluşumunu anlama girişimlerinde Hardt ve Negri’nin çokluk üzerine yazdıklarına göre çok daha ayağı yere basar nitelikteydi.⁶⁵ Dahası, *Çokluk*’un belli bir tip emeğe, emek sürecinin karakteristik özellikleri veya işçi sınıfı oluşumu içindeki yeri açısından değil, ürünlerine binaen ayırt edici nitelikler atfetmesi, fetişleştirici bir yönetsel hata gibi gözükmektedir.

60 Eagleton 1999, s. 26.

61 Williams 1990, s. 75.

62 Cleaver 1992, s. 113. Otonomcu Marksizm ve sınıf teorisi için bkz. Camfield 2004

63 Wright 2002, s. 107-10.

64 Wright 2002, s. 164.

65 Kitlesel işçinin analizindeki değişim için bkz. Wright 2002, s. 137-38; ayrıca bkz. s. 176-96. Negri’nin erken dönem sosyalleşmiş işçi analizlerinin yoldaşlarınca eleştirilmesi hakkında bkz. s.170-2.

Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğin niteliklerini tasviri de aynı derecede ciddi bir sorundur. Entelektüel/dilsel ve duygulanımsal niteliklerinin, emeğin geri kalan unsurlarına ve topluma damgasını vurduğunu ve bir ortaklaşmayı doğurduğunu söylediklerini unutmayın. Fakat Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, garsonların ve pazarlamacıların yaptığı işin de bilgisayar mühendisleri ve öğretmenler kadar insanı "enformasyonelleşmeye, akla dayalı olmaya, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmaya"⁶⁶ ittiğini söylemek mübalağa etmek olur. İleri kapitalist toplumlarda ücretli iş yerlerinde bilgisayarların yoğun kullanıldığı tartışılmaz, ama böyle teknolojilerin kullanıldığı iş yerlerindeki istihdam kendiliğinden orada çalışan herkesin, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğinin bir parçası olduğunu iddia etmesine temel oluşturmaz. İş yerlerinde bilgisayar teknolojisi kullanılması meselesine aşağıda tekrar döneceğim. Şimdilik, Hardt ve Negri'nin tezgâhtar ve bilgisayar mühendisi kadar farklı somut emek türlerinin entelektüel/dilsel ve duygulanımsal olarak zengin bir maddi olmayan emeğin parçası olduğunu nasıl iddia edebildiklerini sormamız gerekir.

Kavramın gelişimine bakmak bize bir cevap verir. Nick Dyer-Witheford, maddi olmayan emek hakkında *Futur Antérieur* dergisi çevresinde geliştirilen ve Marx'ın *Grundrisse*'deki genel entelekt kavramının bir yorumundan etkilenmiş fikirlerin çoğu, ileri kapitalist ülkelerdeki beyaz erkeklerden oluşan yüksek vasıflı bilgi işçilerine zımnen ayrıcalıklı bir yer verdiğini ileri sürer.⁶⁷ Bu, George Caffentzis'in Negri'ye yönelik eleştirisi hatlarından biriydi.⁶⁸ *İmparatorluk*'ta Hardt ve Negri *Futur Antérieur* kavramlaştırmasıyla aralarındaki mesafeyi belirtir- "kuşkusuz ileri bir adımdır ama kavramsal çerçevesi aşırı sade, neredeyse melekler kadar saftır." "Yeni kavrayışları biyo-iktidarın yeni teorik çerçevesini, üretici dinamiklerini ancak çok kaba hatlarıyla gösterir"⁶⁹ ve maddi olmayan emeği duygulanımsal ve de entelektüel/dilsel emeği içerecek şekilde genişletir. Sonuç olarak, "maddi olmayan emek'in 0.2 sürümü böylelikle teknolojik avangartçılık, kartezyen ikilikçilik ve erkek yanlılık suçlamalarını savuşturur; artık, hem seks işçileri hem de yazılım geliştiriciler (kavrama) dâhil edilebilir." Ancak, duygulanımsal olduğu kadar entelektüel/dilsel emeğin de maddi olmayan emek kategorisine dâhil edilmesine rağmen entelektüel/dilsel olan ayrıcalıklıdır; maddi olmayan emeğin "tanımlayıcı özellikleri 'cyborg' işçinin vasıfları olmaya devam eder."⁷⁰ Maddi olmayan emeğin *Çokluk*'taki en son halinde de (sürüm 0.3) bu durum değişmez.

66 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

67 Dyer-Witheford 2001, s. 71.

68 Caffentzis 1998.

69 Hardt ve Negri 2001, s. 55.

70 Dyer-Witheford 2001, s. 72.

Kendisine tartışmalı şekilde atfedilen genel özellikleri taşımanın yanı sıra Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kategorisinin bizzat kendisi sorunludur. İleride göreceğimiz gibi kavramı revize ederek korumaya çalışan Dyer-Witthoford, yerinde bir uyarı yapar: “multimedya tasarımcılarını, ilkokul öğretmenlerini... ve striptizcileri... aynı çatı altına toplayan analiz değerli ortaklaşmalar sergileyebilir, ama aynı zamanda, karşı iktidarın örgütlenmesinde en zorlu engelleri temsil eden derin farklılıkların, fay hatlarının, uçurumların üzerini örtebilir.”⁷¹ *Çokluk*'taki maddi olmayan emek anlayışının güvenilir ve tutarlı bir teorik kavram olabilmesi için, Hardt ve Negri'nin bizi maddi olmayan emeğin örneği olduklarına inandırmaya çalıştıkları o devasa somut emekler silsilesinde gerçekten anlamlı derecede nitel ortaklaşmalar olduğunu ikna edici biçimde göstermeleri gerekirdi. Bunun yerine, ürünleri maddi olmayan tüm emeklerin, özünde ister entelektüel/dilsel ister duygulanımsal olsun, maddi olmayan emek kategorisinin parçası olduğunu iddia etmekle yetiniyorlar. Bu hiç ikna edici değil.

Maddi olmayan emeğin giderek sermayenin kontrolü dışına çıktığı iddiası da daha inandırıcı değil. Nicholas Thoburn'un belirttiği gibi maddi olmayan emek daha fazla otonomiye doğru ilerliyormuş gibi görülüyor.⁷² Hardt ve Negri'nin iddiası sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunun gitgide gerilediği ve bunun da sermayeyi, bağımsız üretimi parazitçe sömürür hale soktuğu savıyla aynı kapıya çıkar; bunu, sermayenin toplumun bütünü üzerinde boyunduruk kurmuş olduğu yolundaki savlarıyla uzlaştırmaya kalkışmazlar. Bu çelişkiyi göğüsleyememelerinin bir nedeni “kapitalizmde emeğin içinde var olduğu biçimleri dikkate almamalarıdır.”⁷³ Hardt ve Negri maddi olmayan emeği sermayenin içinde ve ona karşı değil, giderek dışında ve ona karşı görürler. Ne var ki, emek süreçleri üzerine çalışmalar Hardt ve Negri'nin görüşüne hiç puan kazandırmıyor. Örneğin, Peter Meiksins'in işverenlerin kontrol kaygılarının onları bilgi teknolojisinin kullanımını kısıtlamaya sevk ettiği, bunun da Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğe, doğası gereği içsel, sermayeye dışsal olduğuna ve giderek kuvveden fiile geçtiğine inandıkları iletişim ve iş birliği potansiyelini törpülediği yönündeki argümanı, pozisyonlarını zayıflatır⁷⁴ Yazılım geliştiricilerin emek süreci hakkındaki çalışmalar hakeza.⁷⁵ Maddi olmayan emekçilerin bir kesiminin –statü olarak freelance veya bağımsız üstlenici konumunda oldukları durumda, fikir, müzik, bilgisayar programı vb. şeyler üreten, Ursula Huws'un “yaratıcı” veya “yenilik kaynağı” işçiler dediği kişiler– belli koşullar altında sermaye için sorun yaratacağı

71 Dyer-Witthoford 2001, s. 73.

72 Thoburn 2001, s. 86.

73 Bonefeld 1993, s. 26.

74 Meiksins 1998.

75 Bkz. Beirne, Ramsay and Panteli 1998; Barrett 2004; ayrıca Dyer-Witthoford and Sharman 2005.

doğrudur. Bu tür işçilerin maddi olmayan ürünlerini kontrol etme girişimleri, sermayenin mülkiyet iddialarını empoze etme çabalarıyla çatışır.⁷⁶ Ama bu durumun kabulü Hardt ve Negri'nin (yaptıkları geniş tanımlama ile) maddi olmayan emeğin sermayenin elinden kaçtığı yönündeki abartılı iddialarını haklı kılmaz.

Maddi olmayan emeğe Hardt ve Negri'nin verdiği iki anlamla da ilgili olarak saptanan sorunlar ışığında, kavramın son derece hatalı olduğuna ve tamamen terk edilmesi gerektiğine inanıyorum. Terimin kendisi kafa karıştırıcıdır, zira kullanılan kelimeler bahsedilen emeğin maddi varlıktan yoksun olduğu izlenimini uyandırır. Dyer-Witthoford büyük bir revizyonla kavramı kurtarmaya çalışmıştır. Haklı olarak diyor ki, “paradigmasını oluştururken diyelim kreş işçileri, hemşireler ve dansçılarla başlayan, bunları işin içine sonradan katmayan bir analiz” pekâlâ Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, esasen entelektüel/dilsel olan emeğin özelliklerini diğer emek türlerine atfetmekle sonuçlanmak zorunda değildir. *İmparatorluk* hakkındaki denemesinde, bunu göz önüne alarak, kavrama yönelik Hardt ve Negri'nin en son kullanımına uzak düşmeyen dostane bir düzeltme önerir: maddi olmayan emek kategorisini çok fazla genişletmeye çalışmaktan vazgeçin ve bunun yerine “yeryüzündeki emekçi çeşitliliği”nin maddi, yoksullaştırılmış ve maddi olmayan işçilerden oluştuğunu ve “sanayi sonrası iş gücünün bütününde ... potansiyel olarak” her üçüne dönük eğilimler olduğunu düşünün.⁷⁷ Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramına kıyasla ciddi bir ilerleme olmakla birlikte, benim görüşüme göre bu yaklaşım da onun kusurlarından ikisini taşımaktadır: farklı bir emek biçimi kavramlaştırmak için emeğin ürünlerini kullanması ve *operaismo*'dan miras kalıplaşmış işçi veya emek biçimi kavramlaştırması. Bu yüzden, Dyer-Witthoford'un kurtarma çabasının başarısız olduğu ve yeni bir çabaya girişmenin anlamı olmadığı sonucuna varıyorum. Ama konu burada kapanmaz. Maddi olmayan emek kavramının kendisi ölümcül şekilde kusurluysa *Çokluk*'ta onunla bağlantılı olarak sunulan çağdaş kapitalizm tasvirine ne demeli?

Maddi olmayan emeğin hegemonyası

Hardt ve Negri'ye göre 20 yüzyılın sonlarında, sanayi emeğinin 19. yüzyılın ortasına kadar uzanan hegemonyası yerini maddi olmayan emeğine bırakmıştır.⁷⁸ Bu durum onların doğrudan göğüslemedikleri iki kavramsal soru doğurur: bir emekçi tipolojisinin hegemonik olması ne anlama gelir ve bu nitel hakimiyeti süren emek hangisidir?

76 Huws 2003, s. 140-2.

77 Dyer-Witthoford 2001, s. 76.

78 Hardt ve Negri 2004, s. 122-23

İmparatorluk hakkında yorum yapanlara cevaben, Hardt ve Negri maddi olmayan emeğin hegemonik pozisyonu konusundaki anlayışlarını açıklamak için Marx'ın *Grundrisse*'sinden bir pasaj alıntılar: "Her toplum biçiminde diğerlerine egemen olan, ilişkileriyle diğerlerine merteye veren ve etki eden belli bir üretim tipi vardır. Tüm diğer renkleri aydınlatıp özellikleriyle oynayan bir ışıktır. İçinde cisimleşen her varlığın özgül ağırlığını saptayan özel bir eterdir."⁷⁹ Doğru biçimde Marx'ın sermayenin egemenliği hakkında yazdığını belirtir ve ekler: "ama nosyon bizim bahsettiğimiz bağlamda da eşit ölçüde uygulanabilir."⁸⁰ Bu iddia şüphe götürür. Sermayenin Marx'ın bahsettiği karakteri haiz olduğu görüşüne temel oluşturan cümleler Hardt ve Negri'nin alıntıladıklarının birkaç satır altında yer alır. "Sermaye burjuva toplumunda her şeye hâkim ekonomik güçtür."⁸¹ Bir kapitalist çağ boyunca sermayenin muhtelif üretim kolları üzerindeki bu egemenliği belli bir sosyo-teknik emek türünün diğerleri üzerindeki egemenliğinden daha soyut düzeyde bir meseledir. Sermayenin sosyal üretim üzerindeki hükmü ile bir emekçi tipolojisinin hegemonyası farklı analiz seviyelerindeki meselelerdir. Yani Hardt ve Negri'nin Marx'tan bir alıntıyı argüman yerine koymaları entelektüel bakımdan hafif kalan bir davranıştır.

Hardt ve Negri'nin pozisyonu hem tarihsel hem de teorik açıdan problemlidir. Sanayi emeğinin kendi niteliklerini tüm emek türlerine empoze etme sürecinde olmak anlamında, 19. yüzyılın ortalarından beri küresel olarak hegemonik olduğu iddiası çok su götürür. 1870'lerde kapitalizm sadece Avrupa ve Kuzey Amerika'da yerleşmişti.⁸² O dönemde Britanya'da ücretli emek kullanan zanaat üretiminin yaygınlaşması, bizzat sınıai kapitalizmin en gelişkin olduğu ülkede bile sınıai emeğin hegemonyası nosyonunu şüpheli kılar. Britanyalı ücretli emekçilerin çalıştıkları yerlerde yeni disiplin biçimleriyle yüz yüze kaldıkları doğrudur, ancak zanaat işçileri ile sanayi işçileri aynı şekilde etkilenmezler.⁸³

Teorik düzeyde, kapitalizm tarihinde herhangi bir dönem için küresel olarak hegemonya sağlamış bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin varlığını ileri sürmek sorunludur. Kapitalizmin gelişimi ve küresel yayılımı ücretli emeği, eğilim olarak dünya-tarihsel anlamda sosyal emek biçimi kılar.⁸⁴ Ama ücretli emeğin tek bir sosyo-teknik biçimi (Hardt ve Negri'nin dilinde emekçi tipolojisi) hiçbir zaman küresel olarak egemen olamaz. İş gücünün metalaşması için pek çok sosyo-teknik düzenleme mevcuttur, bu iş gücü ister "özgür"⁸⁵ olsun, ister olma-

79 Hardt and Negri 2001, s. 40'ta alıntısı mevcut.

80 Hardt and Negri 2001, s. 40.

81 Marx 1999.

82 Beaud 2003, s. 148.

83 Samuel 1977.

84 Bu formülasyon için David McNally'ye müteşekkirim (kişisel iletişim).

85 Van der Linden 2003.

sın; ücretli emeğin sosyal biçimi “farklıların birliği” dir.⁸⁶ Hardt ve Negri ücretli emek sosyal biçimi ile bunun birçok mümkün sosyo-teknik çeşitleri arasında ayırım yapmadığından, nihayetinde hegemonyayı tekil bir sosyo-teknik emekçi tipolojisine yüklüyorlar ve bu da hem gerçek emek çeşitliliğini hem de hakikatte egemen olanı yani ücretli emek sosyal biçimini göz ardı ediyor.

Dahası, sermayenin boyunduruğu altına almış olduğu emeğin sermayenin içinde ve ona karşı var olduğunu kabul edersek, ücretli emeğin Hardt ve Negri'nin iddiasının aksine küresel düzeyde kendisini yapılandırmadığı sonucuna varmamız gerekir. Asıl olan, sermayenin boyunduruğu altına almış olduğu emeğin tarihsel –ve coğrafi– olarak belirlenmiş ve değişken biçimler içinde, sınıf mücadelesi aracılığıyla sermaye tarafından organize edilmesidir. Hardt ve Negri'nin hegemonik emekçi tipolojisi bunu kavrayamaz, zira teorik düzeyde kapitalist toplumda emeği sermayeden ayırır. İlave olarak, hegemonik emekçi tipolojisi otonomcu geleneğin (zanaatkâr, kitlesel ve sosyalleşmiş) kalıplaşmış işçi türleri üzerinden düşünme genel yaklaşımının bir örneği olarak görülebilir.⁸⁷ Bu teori geliştirme tarzı sınıfları karmaşık ve heterojen oluşumlar⁸⁸ olarak anlamının ve eşitsiz ve bileşik gelişme temelinde hiyerarşik olarak yapılanmış sermayenin dünya çapında sömürdüğü farklı, “özgür” ve özgür olamayan emek biçimlerine gereken dikkati göstermenin önünde muazzam bir engel teşkil eder.⁸⁹

Çağdaş kapitalizmde ücretli iş

Hegemonik konum kazanmış maddi olmayan emekçi tipolojisi nosyonu çürük ise, Hardt ve Negri'nin bugün egemen olduğunu iddia ettikleri emek betimlemesine ne demeli? Daha önce ele aldığımız özel bir teorik kavram olan maddi olmayan emeği bir kenara bırakalım. Bunun yerine çağdaş kapitaliz-

86 Marx 1999.

87 Wright 2002, bu geleneğin sınıf oluşumunu teorize etme çabasının hem potansiyelini, hem de ağır kusurlarını tespit etme konusunda büyük bir başarı sergiler.

88 Bkz. Camfield 2004.

89 Potansiyel olarak daha güvenilir bir nosyon olan, Hardt ve Negri'nin üzerinde durmadıkları, küresel ölçekte egemen sermaye birikimi biçimleri, hegemonik işçi tiplerinin gölgesinde kalmıştır. Eğer Hardt ve Negri daha Marksist ya da hiç değilse Marksizan bir yaklaşım benimseseydiler, kapitalist dünya ekonomisinin her döneminin bir egemen birikim biçimine göre, bir tür hâkim toplumsal yapı veya birikim rejimi tarafından örgütlendiğini öne sürebilirlerdi. Kapitalizmi bu tarzda teorize etmek Düzenleme Ekolü ve Birikimin Toplumsal Yapısı (BTY) türü siyasal iktisatın genellikle ulus devletler düzeyinde uyguladığı kavramları küresel düzleme taşımak olurdu. Bu da farazi emekçi tipolojisi hegemonyasına göre ilerleme sayılırdı. Ama muhtemelen kurumsal düzenlemelere odaklanarak kapitalizmin çelişkili doğasını gözardı etmek gibi Düzenlemeci ve BTY'ci siyasal iktisatın zayıflıklarını yeniden üretirdi. Her kapitalist gelişme aşamasında var olan farklı birikim biçimlerinin eklenmesini de kavrayamazdı. Alnasseri vd. 2001 uluslararası düzenlemeyi Düzenleme ekolü yaklaşımıyla inceler. Kotz, McDonough ve Reich 1994 küresel ekonomiye BTY'ci bir yaklaşım önerir. Bu tarz yaklaşımların eleştirisi için bkz. Brenner ve Glick 1991, Callinicos 2001, Clarke 1988 ve Husson 2005.

minde ücretli iş babında daha geniş anlamda önerdiklerine bakabiliriz. Maddi olmayan emek, ürünleri maddi olan imalat ve madencilik dışındaki sektörlerde kullanılan emeğe indirgeniyor. Sonuç olarak, maddi olmayan emek “hizmet sektörü”ndeki emektir. Yeni egemen emek biçimini hizmet sektörüyle eşleştirmekle Hardt ve Negri zımnen Ursula Huws’un Daniell Bell’in 1970’lerin başındaki sanayi sonrası toplum çalışmalarından bu yana “literatürün çoğunda görülen iman” dediği şeyi, yani “yirminci yüzyıldaki en önemli eğilimlerden birinin (hatta belki de en önemlisinin) tarım ve imalat sektörlerinin aleyhine hizmetin yükselişi olduğu” inancını kabul etmiş oluyorlar.⁹⁰

Aynı doğrultuda, Hardt ve Negri “sanayi emeğinin”, hegemonyasını maddi olmayan emeğe karşı kaybettiğini yazıyor.⁹¹ “Sanayi” derken pek çok yazar gibi, maddi malların üretimini kastediyorlar. Terimin böyle kullanımı yaygındır. Aynı zamanda talihsiz bir kullanımdır zira tarımla, madencilikle ve imalatla ilgisi olmayan çalışma türlerinin sınai özellikler göstermediğini ima eder. Burada mesele sanayi ile ne kastedildiğidir. 21. yüzyıl başı günlük dilinde olduğu gibi sadece maddi malların üretimi mi demektir sanayi? Marx’a göre sanayi “birleşmiş emek” tarafından işletilen bir “makinelere sistemi” etrafında örgütlenmiş ve görece artı değer üretimine endekslenmiş meta üretimi anlamına gelir.⁹² Bu anlamda sanayinin maddi meta üretimiyle sınırlandırılması gerekmez, sağlıktan fast fooda ve finansa kadar metalaşmış hizmetlerin üretimine de yayılabilir. İşçilerin sadece makinelerin değil teknolojik sistemlerin de merkezî bir yer tuttuğu bir emek sürecinde ayrıntıda iş bölümü ile örgütlenmiş olması anlamında, çağdaş kapitalizmde hizmet arzı da çoğunlukla sanayileşmiştir.⁹³

Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğin hegemonyasına varışları, hizmet sektörünün ve bilgiye dayalı emeğin yükselişi kabulüne dayalı yaygın taraftar bulan iktisadi anlatının bir çeşidi olarak değerlendirilebilir. Ücretli işin geleneksel tarifleriyle aralarına eleştirel bir mesafe koyamayışları, en bariz biçimde, bir yerinde “işlerin çoğu son derece değişken ve esnek beceriler gerektiriyor”⁹⁴ dedikleri *İmparatorluk*’ta açığa çıkmaktadır. İnsan kaynakları yönetimiyle uğraşanlar onlarla hemfikir olacaktır.⁹⁵ Bununla beraber Hardt ve Negri en azından pek çok araştırmamanın ulaştığı sonucu bir kenara bırakırlar: Göklere çıkarılan akışkanlık iş güvencesinin zayıflamasına hatta yok olma-

90 Huws 2003, s. 130.

91 Hardt ve Negri 2004, s. 122.

92 Marx, 1997, s. 372.

93 Bkz. Good ve McFarland 2004; Taylor vd. 2002; Kainer 2002, 121-126; Reiter 1991.

94 Hardt ve Negri 2001, s. 298.

95 Thompson, *İmparatorluk*’un çağdaş kapitalizme ve emeğe yaklaşımında “iş dünyası yazınından farklı pek bir şey göremeyiz” (2005, s. 81) diye yazıyor; makalesi iş dünyası yazınıının eleştirisinin Hardt ve Negri’nin ortaya koyduğu tablo için de geçerli olduğu bir dizi noktayı belirliyor.

sına, vasıf esnekliği (işlev esnekliği) de birkaç vasıfsız işi bir arada yürütme zorunluluğuna (çoklu görev)⁹⁶ yol açmaktadır.

Her ne kadar hizmet sektörünün yükselişi anlatısı çağdaş sosyal bilim “sağduyusunun” bir parçası ise de, bu hikâyeyi sorgusuz sualsiz sineye çekmek için pek çok iyi neden vardır. Bir tanesini dillendirmek gerekirse: “eski (sanayi) ve yeni (bilgi yoğun) ekonomiler gibi basit ikilemlere başvurarak kalıplaşmış bir değişen çalışma dünyası görüşü geliştirmenin tehlikeleri açıktır. Karmaşıklıklar, eşitsizlikler, istihdam yapı ve ilişkilerinde süregelen faktörlerin hepsi bir evrensel paradigma kayması vizyonu uğruna görüş alanının dışında bırakılmaktadır.”⁹⁷ Şüphesiz, ileri kapitalist ülkelerde geleneksel tarım, madencilik ve imalat sektörlerinin dışında çalışan ücretli iş gücü oranının yükselmekte olduğu tartışılmaz. Ancak, “hizmet sektörünün” geleneksel kavramlaştırılmaları da sorunlardan azade değildir. Pietro Basso bunun “bilimsel değerden tamamen yoksun bir kategori olduğunu” iddia ediyor.⁹⁸ Neyi hizmet sayabiliriz? Geleneksel mesleki sektör istatistikler oluşturulurken kullanılan sınıflandırma yanıltıcı olabilir. Örneğin, bir imalat firmasında çalışan bina temizlikçileri imalat çalışanı sayılıyor da, firma, temizlikçileri bir temizlik firmasından getirtirse bunlar hizmet sektörü çalışanı sayılıyor.⁹⁹ Benzer şekilde, ileri kapitalist ülkelerde hâlâ tarımda çalışanların az sayıda olduğu yönündeki geniş kabul gören varsayımı, zirai ekipman ve kimyasal madde üretmekte ve tarım ürünlerini satış noktasına gelene kadar ayıklama, paketlenme ve dağıtımında istihdam edilen işçileri de tarım istihdamına dâhil edersek, yeniden gözden geçirmek gerekecektir. Bu ülkelerde 20. yüzyıl boyunca ev hizmetleri için istihdamda görülen düşüş de dikkate alınırsa, hizmet sektörü hakkındaki egemen anlatının revizyonu zorunlu hale gelir. Hele bir de uzmanlığa dayalı “bilgi işinin” imalattaki iş bölümünden kaynaklanan bir sonuç olduğu gerçeğini düşünürsek.¹⁰⁰ Bu meselelerin hiçbiri Hardt ve Negri tarafından ele alınmıyor.

Hizmetler üzerine çalışmasında Huws bu konuda istihdam ve hasılanın standart ekonomik ölçümü gibi kaynaklardan hesaplanan verileri kullanan çalışmaların aslında farklı olan, “zıt ve çelişkili eğilimler içeren” faaliyet biçimlerini harmanladığını iddia eder. Bir bütün olan hizmet kategorisini üç alana ayırır. Birincisi, yapılan iş bakımından çocuk bakımı, hasta bakımı ve temizlik gibi evde veya mahallelerde ücretsiz olarak yapılan işlerle ve çöp toplama, hatta

96 Bkz. Peck 1996; Burchell, Ladipo ve Wilkinson 2002; Stanford ve Vosko 2004; Armstrong ve Armstrong 2003, s. 130. Smith ve Thompson'ın yazdığı gibi “neredeyse her gün bir yenisi ilan edilen çağdaş kapitalizmde emeğin doğasına ilişkin paradigma değişimlerinin” ipliğini pazara çıkartmak için, “ısrarla vasıf artırma ve çalışmanın kalitesindeki sıçrama iddialarının ardına ısrarla bakmak gereklidir” (1999, s. 228-9).

97 Nolan ve Wood 2003, s. 173.

98 Basso 2003, s. 120.

99 Henwood 2005, s. 51.

100 Huws 2003, s. 130, 135.

canlı performans ve fuhuş gibi “kamusal ev işleri” dediği işlerle aynı veya çok benzer nitelikleri taşıyan ücretli işler. İkincisi “bilgi üreten iş gücünün kendini yeniden üretmesi”: eğitim, staj ve araştırma geliştirmenin bir kısmı. Üçüncüsü, maddi ve maddi olmayan ürünleri üretmede kullanılan “bilgi işi”.¹⁰¹

Bu analiz maddi olmayan ürünler üretmeleri temelinde hizmetleri tek bir kategoriye tıktıştırmanın niye çok zorlama bir soyutlama olduğunu aydınlatır. Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek tanımlarına duygulanımsal nitelikleri de eklemeleri eleştirileri savuşturmada faydalı olmuş olabilir, ama aynı zamanda kategorinin aşırı gevşekliğine de katkıda bulunmuştur. Huws'un ima ettiği ve hizmet sektörünü konu alan diğer çalışmaların da gösterdiği gibi,¹⁰² Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek dedikleri ama beden işi¹⁰³ olarak daha iyi kavramlaştırılabilecek şeyi içeren etkileşimli hizmet işleri, son derece entelektüel/dilsel olan “bilgi işi”nden nitelik olarak hayli farklıdır. Bu iki tip işi maddi olmayan emek içine yerleştirmek, işi gereği diğer insanlarla (ve diğer hayvanlarla?) belli oranda ilişki kuran herkesi bu kategoriye koymaya yeşil ışık yakar. Bu da Hardt ve Negri'nin kategorisinin Huws tarafından tanımlanan çalışma alanlarında emek süreçleri ile işçilerin eylemlerini ve bilinçlerini daha iyi anlamaya doğru gitmenin önünde engel olduğunu açıkça ortaya serer.

Tek bir hizmet sektörü bazında düşünmenin yararsız olduğunu bilincine varmak Hardt ve Negri'nin çalışmanın doğasına ilişkin vizyonlarını zayıflatır. Yine de, maddi olmayan emeğin hegemonik olduğu iddialarına ampirik destek bulmak yönünde üstünkörü girişimlerine bakmak gerekir. Zikrettikleri delillerden biri, maddi olmayan emeğin ileri kapitalist ülkelerde en hızlı büyüyen mesleklerde merkezi yer teşkil ettiği iddiası. Referansları olan ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun ABD'de en hızlı büyümesi beklenen mesleklerle ilgili çalışması¹⁰⁴ en hızlı büyüyen on mesleği sıralar:

- Yardımcı sağlık elemanı,
- Network sistemleri ve veri iletişim analisti,
- Doktor sekreteri,
- Sosyal ve beşeri hizmet görevlileri ,
- Sağlık destek teknisyenliği (evde bakım),
- Tıbbi kayıt ve sağlık bilgisi teknisyeni,
- Fizyoterapi destek elemanı,
- Bilgisayar yazılım mühendisi, uygulama,
- Bilgisayar yazılım mühendisi, sistem yazılımı,
- Fizyoterapi yardımcısı.

101 Huws 2003, s. 131, 131, 134.

102 Bkz. Thompson, Warhurst ve Callaghan 2001.

103 Bkz. Walkowitz 2002.

104 BLS 2004a. Ben Çokluk yazarlarının yönlendirdiği online kaynağın yazarlarınkinden biraz farklı olan güncel versiyonuna referans veriyorum.

Bu açıkça Hardt ve Negri'nin en hızlı büyüyen işlerin "hizmet sektöründe" olduğu yönündeki hiç de istisnai olmayan kabulünü destekler. Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun öngörüsüyle ilgili daha ilginç nokta -2002-2012 arası için bir öngörü olduğunu unutmamak gerekir- en hızlı büyüyen işlerin çoğunun Huws'un (işin Dyer-Wittheford'un ileri sürdüğü gibi Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kategorisi için vazgeçilmez olan entelektüel/dilsel içeriğe sahip olması ihtimalinin çok yüksek olduğu) "bilgi işi" kategorisine değil diğer iki kategoriye girmesidir.

Buradaki meselenin özünü anlamak için geleneksel istatistik verileri kullanmak iki sebepten zordur: Genel olarak "meslek yapısının resmî sınıflandırması çalışmanın içeriğine değil işin biçimine bakar"¹⁰⁵ ve işlerin sınıflandırılmasına ilişkin sistemler tüm ulusal devletlerde aynı değildir. Ama istihdamda gerçekleşmiş büyümeyi ölçen çalışmalardan çıkan manzara o ki, birçok hızlı büyüyen meslek yüksek oranda entelektüel/dilsel içeriğe sahip değil. Örneğin, Kanada'da 1995 ile 2004 arasında en hızlı büyüyen üç mesleki kategori, hiçbiri yüksek derecede entelektüel/dilsel içerik arz etmeyen satış ve hizmet yetkilisi (sayısı %105,9 arttı), büro yetkilisi (%73,5) ve sağlık destek hizmetlerinde yardımcı görevli (%71,1) olmuştur.¹⁰⁶ Avustralya'da 1986 ile 2000 arasında "profesyoneller" kategorisi en hızlı büyümüş olsa da (%30,3), yakından bakınca, en hızlı büyüyen alt kategorilerdeki işlerin -bilgisayarlılar, muhasebeciler ve teknik satış temsilcileri- hepsinin ciddi anlamda bağımsız çalışma ve bilgi üretiminden ziyade, "bilgi işleme ve bilgi hizmeti sağlamaya... ama düşük düzeyde muhakeme gücüne ve analitik beceriye" dayandığı görülür.¹⁰⁷

Hardt ve Negri ayrıca tüm emeğin "enformasyonelleşmesine, akla dayanmasına, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmasına"¹⁰⁸ yol açan nitel etkiden de bahsediyor. Bilgi teknolojilerinin yaygınlaştığı şüphe götürmez. Bu iletişim araçlarının farklılaşması yoluyla (e-posta, cep telefonu, mesaj) "iletişime açık olma" eğilimini gösterir. Ama bilgi teknolojileri işin "daha akla dayalı hale gelmesine" mi yol açıyor? Bilgisayar kullanımı gerektiren birçok iş ya yukarıda bahsi geçen Avustralya örneğindeki gibi "bilgi işleme ve bilgi hizmeti sağlama" ya da sadece rutin ve sıkıcı enformasyon girişinden ibaret.¹⁰⁹ Bilgisayarların imalat üzerindeki etkisi çok büyütüldü, ama Kanada'da yalın imalat yapan en ilerilerinden bir otomobil fabrikasında yapılan çalışma oradaki işlerin entelektüel içeriğinin yükseldiği fikrine şüphe düşürüyor. Bu çalışmanın yazarlarına göre, işin büyük kısmı "ciddi bir karmaşıklığa sahip değil... Çok az kavrayış gerektiriyor ve vurgu fiziksel maharete ve hatla aynı

105 Warhurst ve Thompson 1998, s. 3.

106 Statistics Canada 2005b.

107 Fleming, Harvey ve Sewell 2004, s. 735.

108 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

109 Fleming, Harvey ve Sewell 2004, s. 738.

hızda çalışabilme yeteneğinde”¹¹⁰ Konuyu değerlendiren DW Livingstone Kuzey Amerika’da beceri gerekliliğinin 1940’lardan bu yana arttığı, ama en ciddi değişikliğin 1960’tan önce olduğu sonucuna varıyor.¹¹¹ Emeğin “entelektüelleşme” eğiliminde olduğu tezi Livingstone’un performans açığı –işçilerin sahip olduğu bilgi ve beceri ile gerçekten işte kullandıkları arasındaki fark– araştırmasıyla da sorgulanmakta. ABD ve Kanada’nın bir eyaleti olan Ontario’dan gelen verilere bakarak, açığın “büyük olduğu ve her ölçüye göre de giderek arttığı” sonucuna varıyor.¹¹² Bu bulgular bilgi teknolojileri ile işin “entelektüelleşmesi” arasındaki bağlantıyı şüpheli kılıyor. Tüm işlerin ve toplumun “duygulanım sahibi” olması farazi talebine gelince, bu ileri kapitalist ülkelerde, kendi kendini değişikliğe uğratmak (self-modulation) da dâhil, “toplumsal ve estetik vasıf ve yetkinlikler”¹¹³ gerektiren (bunların her biri cinsiyete göre tanımlanmıştır) ücretli beden işlerinin ve diğer hizmet işlerinin büyümesinden çıkartılan yararsız bir sonuç gibi görünüyor. Toplarsak, Hardt ve Negri’nin nitel değişim iddiaları, aydınlatıcı olmayan gözlemlerden, ücretli emek dünyasındaki reel değişimleri muğlak biçimlerde abartmadan ve berbat hatalı yorumlardan bir bulamaç yapıyor.

Hardt ve Negri’nin kullandığı diğer iki kanıt maddi olmayan mülkiyet biçimleri ve toplumda dağınık networklerin yaygınlığı. Birincisi Hardt ve Negri’nin ihmal ettiği günümüzün önemli bir fenomenine delalet etmektedir: metalaşmanın yaygınlık ve derinlik olarak ilerleyişi. Huws’un işaret ettiği gibi maddi olmayan mülkiyet üzerindeki ihtilaflardan bir kısmı, sermayeyle, kanuni statüsü işvereninki gibi olmayan, dolayısıyla emeklerinin maddi olmayan ürünlerini kontrol etmeye çalışan yaratıcı veya yenilik kaynağı işçiler arasındaki çatışmalardır; ne yazık ki Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek teorisi bu tip durumları aydınlatmaz çünkü ücret ilişkisine bakışı çok geneldir. Hardt ve Negri’nin metalaşmayı tamamen görmezden geldiklerini iddia ediyor değilim. *Çokluk* maddi olmayan ürünlerin özel mülkiyetini online müzik paylaşım sitesi Napster, “biyo-mülkiyet” (yaşam biçimleri), ulaşım, elektrik, su vb. kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi gibi örnekler üzerinden tartışıyor.¹¹⁴ Ancak, “Dünyamız satılık değildir” mesajı Bolivya’dan, Fransa ve Hindistan’a kadar protesto ve direniş hareketlerince birçok farklı dilde ifade edilmesine ve halkların deneyimleriyle örtüştüğü için yankısını bulmasına rağmen, küresel metalaşma yazarların düşüncesinde merkezi bir yer işgal etmiyor.¹¹⁵ Acaba bunun sebebi, böyle bir şeyin önemini kabul etmenin Hardt ve Negri’nin maddi

110 Rinehart, Huxley ve Robertson 1997, s. 64.

111 Livingstone 1999, s. 147.

112 Livingstone 1999, s. 85.

113 Thompson, Warhurst ve Callaghan 2001, s. 937.

114 Örneğin bkz Hardt ve Negri 2004, s. 196-205, 319-20.

115 Bkz. örneğin Laxer ve Soron 2006. Küresel metalaşma terimini McNally 2002’den aldım.

olmayan emek ve ürünlerinin giderek sermayeden bağımsızlaştığı inancına sadakatleriyle bağdaşmayacağı mıdır?

Hardt ve Negri'nin son örneği olan dağınık networkler bir eğilimi abartma ve yanlış yorumlama konusunda bir diğer örnektir. Network kavramı bazı maksatlar için kullanışlı olabilir, ama örneğin eşitlikçi dağınık networkler çok sayıda hizmet işçisi istihdam eden franchising firmalarında pek bulunmuyor. Franchising Meiksins'in de işaret ettiği gibi hep "riski dağıtırken kontrolü merkezileştirme" amaçlı olmuştur. Bu tip firmalarda "yasal düzenlemeler ve yeni teknolojiler yerel otonomiye kırmak ve merkezin kontrol derecesini maksimize etmek için kullanılır"¹¹⁶ Benzer bir merkezileşme ve merkezsizleşme kombinasyonu devlet kurumlarının yeniden yapılandırılmasında da görülebilir.¹¹⁷ Çağdaş ücretli emek dünyasının hiyerarşik olmayan network kalıplarına göre biçimlendiğine dair tek bir işaret bile yoktur.

Maddi olmayan emeğin varsayılan üç neticesi

Nasıl Hardt ve Negri'nin teorilerine ampirik dayanak sağlama çabaları sadece modern toplumu anladıklarına şüphe düşürüyorsa, maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının sonuçları hakkındaki iddiaları da aynı sonucu yaratır. Ortaya çıktığı iddia edilen üç sonucu ele alacağım. Birincisi, "iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın" çöktüğü iddiaları.¹¹⁸ Hardt ve Negri'nin bahtsızlığı şudur: bahsettikleri örnekler bile -ofiste uzun saatler geçirmeye ikna edilen Microsoft çalışanları ve birden fazla düşük ücretli güvencesiz iş edinmeye zorlanan işçiler- gösteriyor ki, bölünmenin ortadan kalkması değil söz konusu olan, ücretli iş süresinin genişlemesi, yaşama zamanına daha da tecavüz etmesi. Bu durum en yeni istatistiklerce de doğrulanıyor. Örneğin, Birleşik Krallık'ta her üç erkek işçiden biri ve her on kadın işçiden biri haftada 50 saatten fazla ücretli işte çalışıyor; Kanada'da dört erkekten biri ve on kadından biri 50 veya daha fazla saat ücretli iş yapıyor; ABD'de dört erkekten biri ve on kadından biri 49 veya daha fazla saat çalışıyor.¹¹⁹ Bazı işçilerin ücretli işleri ile ilgili fikirleri iş yerinde değil de banyoda veya rüyada geliştirdikleri gerçeği yüz milyonlarca insanın günlük hayatlarında hâlâ çok önemli yeri olan zaman bölümlerinin eridiğini göstermez. Daha çok, patronları -diğer patronlar gibi- daha fazla üretkenlik seviyesi (daha fazla ders verilmesi, daha fazla yayın, daha kısa proje süreleri vb.) talep eden araştırmacılar, tasarımcılar ve benzeri başka

116 Meiksins 1998, s. 156.

117 Bkz. Sears 1998.

118 Hardt ve Negri 2004, s. 162.

119 Birleşik Krallık için Nolan ve Wood 2003, s. 169. Kanada ve ABD rakamları da sırasıyla Statistics Canada 2005a (2001 nüfus sayım verileri) ve BLS 2004b (BLS'den Randy E Ilg'in nazik yardımıyla) alınmıştır.

çalışanların “mesailerinin” nasıl da hayatın geri kalanına gölge düşürdüğünü gösterir. O halde pek çok bu tarz çalışanın “yaşam zamanlarını” –hatta bazen sağlıkları pahasına– işlerine kafa yormaktan uzak tutmakta zorlanmasına şaşmamak gerekir.¹²⁰ Basso’nun, yalın üretim reorganizasyonunun ve neoliberal devlet politikalarının ücretli iş saatlerini “daha yoğun, daha uzun, kanuni yükümlülüklerden azade ve başka tür ‘sosyal zamanlara’ göre daha düzensiz” kıldığı¹²¹ değerlendirmesi Hardt ve Negri’nin görüşünden daha akla yatkın bir yorumdur.

Maddi olmayan emeğin bir diğer neticesi “ortaklaşma” eğiliminin sonucunda çalışan insanlar arasında nitel ayrımların zayıflamasıdır. Çokluk teorisi için bu iddianın önemine rağmen, bu yöndeki tek ampirik adımları Güney Afrika’daki barınma, su ve elektrik hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik mücadeleye işaret etmekten ibaret. *Çokluk*’un bir dipnotu okuyucuları maddi olmayan emek hegemonyasının belirmesini 1990’ların sonunda başlayan küresel mücadeleler zincirinin olanaklı hale gelmesinin temeli olarak görmeye teşvik eder.¹²² Hardt ve Negri’nin iddia ettikleri üzere nitel ayrımların nasıl ortadan kalkmakta olduğunu hiçbir zaman detaylı olarak açıklamadıklarının altını çizmek, asla bu mücadelelerin önemini reddetmek anlamına gelmez.

Hardt ve Negri ayrıca bu iş zamanı ile iş dışı zaman arasındaki çizginin erimesi konusunda gözledikleri eğilimin Marx’ın anladığı şekliyle değer kuramını geçersiz kıldığını ve dolayısıyla değerın yeniden kavramlaştırılmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürüyorlar.¹²³ Onların çıkartmadığı mantıki sonuç, bugün sosyal üretimin, değerın kendini genişletmesi ve mal ve hizmetlerin üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı standardıyla düzenlenmediği (veya giderek daha az düzenlendiği), dolayısıyla sermayenin bu yeni beliren bağımsız üretimle ilişkilendiği ölçüde, üretimin sosyal biçiminin kapitalist olmadığı (veya giderek kapitalizmden uzaklaştığı) ürünlere parazitçe el koyma ilişkisine dönüştüğüdür.

Zamanla ilgili önermeleri hatalı olsa da, üretim sermayenin elinden kaçmıyor olsa da, değerle ilgili argümanları incelenmeye değer. Bu argüman baştan aşağı kafa karışıklıklarıyla doludur. Birincisi Hardt ve Negri fiili olarak yaptıkları gibi, Marx’ın değer teorisini Adam Smith ve David Ricardo’nun teorileriyle eş görmekle düpedüz yanılmaktadır.¹²⁴ Marx’ın teorisi onlarınkiyle kökten farklıdır; üretimin toplumsal biçimiyle ilgilenir ve toplumsal olarak gerekli emek zamanı (*Çokluk*’un değer teorisi tartışmasında hiç bahsi

120 Burada söylenenler üniversite hocaları ve araştırma görevlileri ile ilgili olduğu için bkz. De Angelis and Harvie 2006 and Winefield et al 2002.

121 Basso 2003, s. 83.

122 Hardt ve Negri 2004, s. 151-52, 233.

123 Negri 1970’lerden beri değer yasasının artık kapitalist komutanın vahşi iktidarı niteliğiyle var olmanın dışında bir kıymeti harbiyesi kalmadığını savunur. (Negri 2006, s. 232-3, 260-1).

124 Hardt ve Negri 2004, s. 161.

geçmez) ve emekle iş gücü arasındaki ayırım gibi yeni kavramlar öne sürer.¹²⁵ İkincisi, Marx'a "kapitalist toplumda tüm değer ve zenginliğin kaynağının emek olduğu fikrini"¹²⁶ atfederler, oysa Marx bu konuda çok açıktır: "Emek, bütün zenginliğin kaynağı değildir. Doğa da tıpkı, bir doğa gücünün, yani insan iş gücünün tezahüründen başka bir şey olmayan emek gibi, kullanım değerlerinin (ve kuşkusuz maddi zenginlik de bu değerlerden meydana gelir!) kaynağıdır."¹²⁷ Bununla ilişkili olarak da değer ve servet kavramlarını sürekli birbirine karıştırırlar.¹²⁸

Buna ilaveten, iş zamanıyla iş dışı zaman arasındaki çizginin işçilerce algılanışının bulanıklaşması, değerün üretimiyle alakalı değildir. Değer somut emek tarafından anlık olarak üretilmez. Moishe Postone'un açıkladığı gibi, değer "soyut emeğin nesneleşmesidir. Genel, 'nesnel' bir toplumsal dolayım oluşturması itibarıyla soyut değer ne tek tek somut emeklerin nesneleşmesiyle ifade edilir, ne de bunların miktarlarıyla ölçülür." Metaların değer büyüklüklerini belirleyen, onları üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. Bu, "üreticilerin karşı karşıya kaldığı hemen hemen nesnel sosyal bir zorunluluğu ifade eder. Kapitalizmde yabancılaşmış sosyal ilişkilerin yapısını belirleyen soyut hakimiyetin zaman boyutudur."¹²⁹ Yani Hardt ve Negri'nin argümanı hatalı bir öncüle ve somut emek, soyut emek ve değer arasındaki ilişkiye dair teorik bir kafa karışıklığına dayanmaktadır. Küresel ekonomiyi düzenlemeye devam eden şeyin değer olduğu inancını sorgulamaya yönelik kayda değer bir sebep sunmamaktadır. İnsanlığın ve doğanın talihsizliğidir ki, Marx'ın değer olarak teorize ettiği toplumsal dolayım (değerin despotizmi, devlet faaliyetinden, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinden ve sınıf mücadelesinden kaynaklanan kısmi olumsuzlamalarla karşı karşıya olduğundan, saf ve mükemmel haliyle olmasa bile) hâlâ dünyaya hükmetmeye devam ediyor. Hardt ve Negri'nin böyle olmadığı yönündeki savları ise maddi olmayan emeğin hegemonyasının ileri sürülen diğer neticeleri gibi, modern toplum hakkındaki teorilerinin kofluğunu gösterir.

Bitirirken: Kanguru ve çokluk

O halde şurası açık ki, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi derinden kusurludur. Dirimselci biyopolitik anlamıyla maddi olmayan emek, iddia edilen tarihi yükselişi iyi açıklanmamış ve farklı soyutlama seviyelerinde ve farklı sosyal formlardaki üretimler arasında ayırım yapmaya olanak tanı-

125 Bkz. Clarke 1991, s. 96-103.

126 Hardt ve Negri 2004, s. 160

127 Marx 1989.

128 Bu konuda bkz. Postone 1993, s. 193-200.

129 Postone 1993, s. 188-9, 191.

mayan her şeyi kapsayıcı bir terimdir. Belli bir tür ürün üreten emek anlamındaki sınırlı kullanımında –nitel olarak farklı bir emek tarzını belirlemek için sorunlu bir yol– ise, maddi olmayan emeğin temel özellikleri doğası gereği entelektüel veya dilsel emeğe sahip olan işçilere özgü niteliklerle bağdaştırılır; oysa bunlar Hardt ve Negri'nin kategorisine tıktıştırılmış olan insanların küçük bir kısmını oluşturur. Maddi olmayan üretimin giderek sermayenin dışına çıktığı iddiası ise, statü olarak patronsuz olan yaratıcı/yenilik kaynağı işçiler, kısmi istisnası bir yana, sadece bir hüsnüniyet örneğidir. Dahası, otomocuların teori kurarken tek bir –zanaatçı, kitlesel ve sosyalleşmiş ve maddi olmayan– kalıplaşmış işçi veya emekçi tipolojisi üzerinden düşünme huyu, işçi sınıfı formasyonlarının karmaşık heterojenliğini homojenleştirir. Ücretli emeği, emeğin eğilimsel olarak, dünya-tarihsel anlamda toplumsal bir biçimi olarak görüp onun “özgür” ve özgür olmayan tezahürlerini inceleyecek yerde, Hardt ve Negri hatalı biçimde kapitalizmin her tarihî dönemine kendinden menkul bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin hegemonyasını yerleştiriyorlar. Çağdaş kapitalizm tarifleri içine yedirilmiş maddi olmayan emek kavramıyla birlikte “hizmet ekonomisi” hakkındaki yaygın fakat yanıltıcı bir dizi nosyonu yeniden üretiyor ve bu etiket altında yer alan farklı ücretli işlere pek az ışık tutuyorlar. Maddi olmayan emeğin gerçek dünyadaki neticelerini tartışırken hülyalara dalıyorlar ve değer teorisindeki revizyonları da yanlış yönlendirilmiş ve karmakarışık. Bütün olarak bakıldığında, Hardt ve Negri'nin emek ve toplum üzerine yazdıkları aklı E. P. Thomson'un Althusser'in teorisinin “kanguru faktörü”nden muzdarip olduğu suçlamasını getiriyor:

...toplumsal gerçeklikle her fiili ampirik uğraşmayı yasakladığı için, bu türden idealizmin en vulger ampirizmin ellerine teslim edildiğini, bağlandığını ve susturulduğunu daha önce belirttik... (bu nedenle) teorik pratikçi, en güzel düşünce kıvrımlarıyla kavramsal öğelerin arasından dev sıçrayışlarla ilerler; sıçrarken, en güzel akrobatik dönüşleri yapıp heybetli hareketlerle havada kulaç atar. Fakat her seferinde (yerçekimi yasası asla bertaraf edilemediği için) yere düşer: culp! Üzerine düştüğü şey dünya ile ilgili bir varsayımdır. Ancak bu varsayımdan ayrılmaz, onu koklar, otların tadına bakar. Hoop! Yine havadadır.¹³⁰

Maalesef Hardt ve Negri teori geliştirirken somut sosyal gerçeklik çalışmalarından dikkatle soyutlama yapmak, bizzat kendileri sosyo-tarihsel olarak temellenmiş kavramları kullanmak yerine kanguru yöntemini kullanmakta, günümüz araştırmacıları arasında hiç de yalnız değiller.

Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisinin bu eleştirisinin ayrıca çokluk teorileri için de bir sonucu vardır. Hardt ve Negri'ye göre, “tekil emek biçimlerinin ortaklaşması, ortak bir küresel antropolojiyi paylaşan yerel insan deneyimlerinin tekilliği ve de ortak yoksulluk ve üretkenlik durumu” yoluyla “çokluğun oluşumunu mümkün kılan koşulları” yaratan bizzat mad-

di olmayan emektir¹³¹, ki çokluk onlara göre evrensel tarihin kendisiyle özdeş özne-nesnesidir.¹³² Maddi olmayan emeğe dayalı bu inancı, kurguladıkları biçimde kabul etsek bile, Hardt ve Negri yeni bir siyasi toplumsal kurtuluş öznesi yaratmak için sosyoekonomik gelişmelere bakarken, ücretli iş yerlerinde, mahallelerde ve hane halkları içinde öz-örgütlenme yoluyla oluşan devasa birleşme çabalarını ve de bir özgürleşme projesinde kitle desteğini kazanmak gibi bilhassa politik bir görevi dikkate almamakla pekâlâ suçlanabilir. Ama bu sorunlar bir yana, bu makalede geliştirilen eleştiri temelinde şurası açık ki, maddi olmayan emek Hardt ve Negri'nin kendisine atfettiği fonksiyonu yerine getiremez. Bu da çokluğun, eksiklikleri Daniel Bensaïd tarafından¹³³ inandırıcı biçimde sergilenmiş olan, felsefi ve politik teorisini, vermek istedikleri sosyoekonomik temelden mahrum kılar.

Kaynaklar

- Anasseri, Sabah, Ulrich Brand, Thomas Sablowski and Jens Winter. 2001. "Space, Regulation and the Periodization of Capitalism." *Phases of Capitalist Development*. Der. Robert Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra ve Alan Zuege. Houndmills ve New York: Palgrave. 163-178.
- Armstrong, Pat ve Hugh Armstrong. 2003. *Wasting Away: The Undermining of Canadian Health Care*. 2. basım. Don Mills: Oxford UP.
- Banaji, Jairus. 1977. "Modes of Production in a Materialist Conception of History." *Capital and Class* 3: 1-44.
- Barrett, Rowena. 2004. "Working at Webboyz: An Analysis of Control over the Software Development Labour Process." *Sociology* 38.4: 777-794.
- Basso, Pietro. 2003. *Modern Times, Ancient Hours: Working Lives in the Twenty-First Century*. Çev. ve der. Giacomo Donis. Londra ve New York: Verso.
- Bensaïd, Daniel. 2004. "Multitudes ventriloques." <http://www.solidarites.ch/journal/docs/bensaïd.pdf> Accessed 2005-05-20
- Beaud, Michel. 2003. *Kapitalizmin Tarihi*, Çeviren: Fikret Başkaya, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.
- Beirne, Martin, Harvie Ramsay ve Androniki Panteli. 1998. "Developments in Computing Work: Control and Contradiction in the Software Labour Process." *Workplaces of the Future*. Der. Paul Thompson ve Chris Warhurst. Basingstoke ve Londra: Macmillan. 142-162.
- Bonefeld, Werner. 1993. *The Recomposition of the British State During the 1980s*. Aldershot: Dartmouth.
- Bowring, Finn. 2004. "From the Mass Worker to the Multitude: A Theoretical Contextualisation of Hardt and Negri's *Empire*." *Capital and Class* 83. 101-131.
- Brenner, Robert ve Mark Glick. 1991. "The Regulation Approach: Theory and History." *New Left Review* 188. 45-119.
- Burchell, Brendan, David Ladipo ve Frank Wilkinson, eds. 2002. *Job Insecurity and Work Intensification*. Routledge: Londra ve New York.

131 Hardt ve Negri 2004, s. 230.

132 Bu gözlemi Bryan Smyth'e borçluyum (kişisel yazışma).

133 Bensaïd 2004.

- Bureau of Labor Statistics. 2004a. "Table 3b The Ten Fastest Growing Occupations, 2002-2012." <http://www.bls.gov/news.release/ecopro.t04.htm>. İndirilme tarihi 2005-06-30.
- . 2004b. "Table 25B. Persons at work by actual hours of work at all jobs during the reference week, age, sex, race, and Hispanic or Latino ethnicity, Annual Average 2004 (Source: Current Population Survey)."
- Caffentzis, Constantine George. 1998. "The End of Work or the Renaissance of Slavery? A Critique of Rifkin and Negri." <http://korotonomedia.net/otonomi/caffentzis.html>. İndirilme tarihi: 2005-06-18.
- Callinicos, Alex. 2001a. *Postmodernizme Hayır*, Çeviren: Şebnem Pala, Ankara, Ayraç Yayınları.
- Callinicos, Alex. 2001b. "Periodizing Capitalism and Analyzing Imperialism: Classical Marxism and Capitalist Evolution." *Phases of Capitalist Development*. Der. Robert Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra ve Alan Zuege. Houndmills ve New York: Palgrave. 230-245.
- Callinicos, Alex. 2006. *The Resources of Critique*, Cambridge: Polity.
- Camfield, David. 2004. "Re-Orienting Class Analysis: Working Classes as Historical Formations." *Science and Society* 68.4: 421-446.
- Clarke, Simon. 1988. "Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach." *Capital and Class* 36: 59-92.
- . 1991. *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber*. 2. basım Londra: Macmillan.
- Cleaver, Harry. 1992. "The Inversion of Class Perspective in Marxian Theory: From Valorisation to Self-Valorisation." *Theory and Practice*. Vol. II of *Open Marxism*. Der. Werner Bonefeld, Richard Gunn ve Kosmas Psychopedis. Londra ve Boulder: Pluto. 106-144.
- Comninel, George C. 1987. *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. Londra ve New York: Verso.
- De Angelis, Massimo ve David Harvie 2006, 'Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education', adresi: <http://www.geocities.com/immateriallabour/angelisharviepaper2006.html>.
- Dyer-Witford, Nick. 1999. *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High-Technology Capitalism*. Urbana ve Chicago: U of Illinois P.
- . 2001. "Empire, Immaterial Labor, the New Combinations, and the Global Worker." *Rethinking Marxism* 13.3/4: 70-80.
- . ve Zena Sharman. 2005. "The Political Economy of Canada's Video and Computer Game Industry." *Canadian Journal of Communications* 30.2
- Eagleton, Terry. 1999. *Marx*. New York: Routledge.
- Fleming, Peter, Bill Harley ve Graham Sewell. 2004. "A Little Knowledge is a Dangerous Thing: Getting Below the Surface of the Growth of 'Knowledge Work' in Australia." *Work, Employment and Society* 18.4: 725-747.
- Frank, Thomas ve Matt Weiland. 1997. *Commodify Your Dissent: Salvos from The Baffler*. New York ve Londra: WW Norton and Co.
- Geras, Norman. 2002. *Marx ve İnsan Doğası*, Çeviren: Gökem Doğan, İsmet Akça, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Good, Tom ve Joan McFarland. 2004. "Technology, Gender, and Regulation: Call Centres in New Brunswick." *Challenging the Market: The Struggle to Regulate Work and Income*. Der. Jim Stanford ve Leah F Vosko. Montreal ve Kingston: McGill-Queen's UP. 246-264.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri. 2001. *İmparatorluk*, Çeviren: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- . 2004. *Çokluk*, Çeviren: Barış Yıldırım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Henwood, Doug. 2005. *After the New Economy*. New York ve Londra: The New Press.
- Husson, Michel. 2005. "The Regulation School: A One-Way Ticket from Marx to the Saint-Simon Foundation?" <http://hussonet.free.fr/regulae.pdf> Accessed 2005-06-27

- Huws, Ursula. 2003. *The Making of a Cybertariat: Virtual Work in a Real World*. New York ve Londra: Monthly Review ve Merlin.
- Kainer, Jan. 2002. *Cashing in On Pay Equity? Supermarket Restructuring and Gender Equality*. Toronto: Sumach.
- Kotz, David M, Terrence McDonough ve Michael Reich. 1994. "Afterword: New International Institutions and Renewed World Economic Expansion." *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis*. Der. David M Kotz, Terrence McDonough ve Michael Reich. Cambridge ve New York: Cambridge UP.
- Laxer, Gordon ve Dennis Soron (eds) 2006, *Not for Sale: Decommodifying Public Life*. Peterborough, Ontario: Broadview.
- Lazzarato, Maurizio. 1992. "Le concept de travail immatériel: la grande entreprise." *Futur Antérieur* 10. http://multitudes.samizdat.net/article.php?id_article=608. İndirilme tarihi: 2005-05-11.
- . 2005. "Maddi olmayan emek" *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika*, Çeviren: Selen Göbelez, Sinem Özer, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 226-246.
- . ve Toni Negri. 1991. "Travail immatériel et subjectivité." *Futur Antérieur* 6. http://multitudes.samizdat.net/article.php?id_article=474&var_recherche=%22travail+im. İndirilme tarihi: 2005-05-11.
- Livingstone, DW. 1999. *The Education-Jobs Gap: Underemployment or Economic Democracy?* Toronto: Garamond.
- Marx, Karl. 1989. *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çeviren: M. Kabagil, Ankara, Sol Yayınları.
- . 1999, 2003. *Grundrisse*, Çeviren: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları.
- . 1997 (1975). *Kapital*, Çeviren: Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.
- McNally, David. 2002. *Another World is Possible: Globalization and Anti-Capitalism*. Winnipeg: Arbeiter Ring.
- Meiksins, Peter. 1998. "Work, New Technology and Capitalism." *Capitalism and the Information Age: The Political Economy of the Global Communication Revolution*. Der. Robert W. McChesney, Ellen Meiksins Wood ve John Bellamy Foster. New York: Monthly Review. 151-163.
- Negri, Antonio. 2006. *Marx Ötesi Marx*, Çeviren: Münevver Çelik, İstanbul, Otonom Yayıncılık.
- Nolan, Peter ve Stephen Wood. 2003. "Mapping the Future of Work." *British Journal of Industrial Relations* 41.2: 165-174.
- Peck, Jamie. 1996. *Work-Place: The Social Regulation of Labor Markets*. New York: Guilford.
- Postone, Moishe. 1993. *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge UP.
- Read, Jason. 2001. "The Hidden Abode of Biopolitical Production: Empire and the Ontology of Production." *Rethinking Marxism* 13.3/4: 24-30.
- Reiter, Ester. 1991. *Making Fast Food: From the Frying Pan into the Fryer*. Montreal ve Kingston: McGill-Queen's UP.
- Rinehart, James, Christopher Huxley ve David Robertson. 1997. *Just Another Car Factory? Lean Production and Its Discontents*. Ithaca ve Londra: ILR/Cornell UP.
- Samuel, Raphael. 1977. "The Workshop of the World." *History Workshop* 3: 6-72.
- Sears, Alan. 1999. "The 'Lean' State and Capitalist Restructuring: Towards a Theoretical Account." *Studies in Political Economy* 59: 91-114.
- Smith, Chris ve Paul Thompson. 1999. "Reevaluating the Labor Process Debate." *Rethinking the Labor Process*. Ed Mark Wardell, Thomas L Steiger ve Peter Meiksins. Albany: SUNY P. 205-231.
- Stanford, Jim ve Leah F Vosko, der. 2004. *Challenging the Market: The Struggle to Regulate Work and Income*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's UP.

- Statistics Canada. 2005a. *2001 Census Standard Data Products*. <http://www12.statcan.ca/english/census01/products/standard/themes/RetrieveProductTable.cfm?Temporal=2001&PID=60342&APATH=3&GID=431515&METH=1&PTYPE=55440&THEME=46&FOCUS=0&AID=0&PLACENAME=0&PROVINCE=0&SEARCH=0&GC=0&GK=0&VID=0&FL=0&RL=0&FREE=0>. İndirilme tarihi: 2005-07-05.
- . 2005b. *Employment in Canada, in 1995 & 2004 with the percentage change, by occupations, annual average*. Customized data run from Statistics Canada, Labour Force Survey.
- Taylor, Phil, Gareth Mulvey, Jeff Hyman ve Peter Bain. 2003. "Work Organization, Control and the Experience of Work in Call Centres." *Work Employment and Society* 16.1: 133-150.
- Thoburn, Nicholas. 2001. "Autonomous Production? On Negri's 'New Synthesis.'" *Theory, Culture and Society* 18.5: 75-96.
- Thompson, EP. 1994. *Teorinin sefaleti*, Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- Thompson, Paul. 2005. "Foundation and Empire: A Critique of Hardt and Negri." *Capital and Class* 86: 73-98
- Thompson, Paul, Chris Warhurst ve George Callaghan. 2001. "Ignorant Theory and Knowledgeable Workers: Interrogating the Connections Between Knowledge, Skills and Services." *Journal of Management Studies* 38.7: 923-942.
- Van der Linden, Marcel. 2003. "Globalising the Working-Class Concept." Trans. Stijn van der Putte. <http://www.iisg.nl/labouragain/documents/vanderlinden.pdf>. İndirilme tarihi: 2005-06-30.
- Walkowitz, Carol. 2002. "The Social Relations of Body Work." *Work, Employment and Society* 16.3: 497-510.
- Warhurst, Chris ve Paul Thompson. 1998. "Hands, Hearts and Minds: Changing Work and Workers at the End of the Century." *Workplaces of the Future*. Der. Paul Thompson ve Chris Warhurst. Basingstoke ve Londra: Macmillan. 1-24.
- Wilkie, Rob. 2004. "Soft Labor, Hard Work." *Nature, Society and Thought* 17.2: 229-250.
- Williams, Raymond. 1990. *Marksizm ve Edebiyat*, Çeviren: Esen Tarım, İstanbul, Adam Yayınları.
- Winefield, Anthony H, Nicole Gillespie, Con Stough, Jagdish Dua ve John Hapuararchchi. 2002. *Occupational Stress in Australian Universities: A National Survey 2002*. A Report to the Vice Chancellors, National Tertiary Education Union, Faculty and Staff of Australian Universities ve the Ministers for Education and Health.
- Wright, Steve. 2002. *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. Londra ve Stirling, VA: Pluto.
- Wright, Steve 2005, "Reality Check: Are We Living in an Immaterial World?", adresi: <http://www.metamute.org/?q=en/Reality-check-Are-We-Living-In-An-Immaterial-World>
- Wright, Steve 2006, "There and Back Again: Mapping the Pathways Within Autonomist Marxism", adresi: <http://www.geocities.com/immateriallabour/wrightpaper2006.html>.

3

SINIF MÜCADELELERİ
VE
SENDİKALAR

YALIN ÜRETİM VE ESNEKLİK: TAYLORİZMİN EN YÜKSEK AŞAMASI*

Sungur Savran

Son yıllarda, gerek teorik çalışmalarda, gerekse günlük politik tartışmalarda bir dizi terim, içinde yaşadığımız dönemin anahtarı gibi kullanılıyor: post-Fordizm, esnek uzmanlaşma, Japon üretim sistemi, Toyotizm, yalın üretim, esnek üretim, toplam kalite yönetimi, takım çalışması, insan kaynakları yönetimi, basık organizasyon vb. vb. Bütün bu terimlerle ifade edilmek istenen, sadece geleneksel fabrikanın ve iş yerinin yapısının toptan değiştiği, çalışma sürecinin, geçmişten, köklü biçimde farklılaştığı değil. Aralarında vurgu yaptıkları olgular bakımından farklılıklar da olsa, bu kavramları kullananlar, genellikle kapitalist üretimin doğasının köklü biçimde değiştiğini, sınıf ilişkilerinin, özünden bir dönüşüm yaşadığını, eski dönemin teorik kavram ve kategorilerinin bugün işçi sınıfının önündeki sorunların anlaşılmasında artık yararlı olmadığını ima ediyor.

Bu yaklaşımlar içinde üretimde ortaya çıkmakta olan yeni düzenin, sınıf çelişkilerini ortadan kaldıracak bir dinamik kazandığı fikri de son derece yaygın. Geçmişte üretim alanında işçi sınıfının başlıca sorunları olan vasıfsızlaşma, ayrıntıda iş bölümü (sürekli tek bir vida sıkma görevli işçi imgesini hatırlayın), kafa/kol emeği ayrımı, iş yerinde hiyerarşi, yönetim ile işçi arasındaki uçurum, işçinin yabancılaşması gibi olguların ortadan kalkmakta olduğu söyleniyor. Yeni dönemin yeni üretim düzeninin bütün sınıfların ortak çıkarına hizmet ettiği ileri sürülüyor.

Kısacası sermaye ile işçi sınıfı arasındaki ilişkilerde son dönemde ortaya çıkan bir dizi gelişme, sınıf ilişkilerinde yepyeni bir dönemin açıldığı ve bunun bütün sınıflar için iyi bir şey olduğu biçiminde yorumlanıyor. Bu görüşler, daha ziyade hâkim sınıfların bağrında gelişen düşünceler. Ama solda ve sendikalar içinde de bu düşüncelerden etkilenenler var. Dolayısıyla, Marksist

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Mart 2007 tarihli 3. sayısında yayınlanmıştır.

teorinin, iş yerinde ve çalışma ilişkilerinde ne tür değişiklikler yaşandığını, bu değişikliklerin hangi temelde ele alınması gerektiğini, bu değişimin işçi sınıfı için gerçekten de, iddia edildiği gibi olumlu olup olmadığını kavraması gerekli hale geliyor.

İşçi sınıfının ileri unsurları arasında ve gerçek solda ise bu yeni gelişmeler biraz farklı biçimde algılanıyor. Bu konuda tam bir literatür olduğu söylene-
mez, ama yaygın bir huzursuzluk sınıf içinde de, solda da hep kendini gösteriyor. Birincisi, sınıf mücadeleciler unsurlar, Toplam Kalite Yönetimi'nden iş yerinin parçalanmasına, standart dışı çalışma biçimlerinden şirket marşlarına kadar bir dizi alanda ortaya çıkan bu yeniliklerin temelinde hangi dinamiklerin yattığını tam olarak kavrayamıyorlar. Her ne kadar sınıf çelişkisi devam etmekte olsa da bu yöntemler kapitalizmin eski biçimlerinden ve mantığından bütünüyle farklı imiş gibi bir duygu sınıfın öncülerinde yaygın. Bu durumda bunlara karşı nasıl bir tavır alınması gerektiği konusunda pusula biraz şaşmış durumda. İkincisi, sınıfın ileri unsurları ve sosyalistler arasında burjuvazinin uyguladığı yeni yöntemler sonucunda işçi sınıfının sermaye karşısındaki gücünün ciddi bir sarsıntıya uğradığı kanısı son derece yaygın. Bu güç yitirmenin klasik sınıf mücadelesinin olanaklarını zayıflattığı, hatta belki de tükettiği düşünülüyor. Buradan da ya umutsuzluk ve moralsizlik türüyor ya da eski mücadele araçlarının ve yöntemlerinin artık hiçbir işe yaramadığı, bunların yerini yepyeni araçların ve yöntemlerin alması gerektiği düşüncesi. Burada düşünce izlenime, izlenim duyguya, duygu sezgiye karışıyor. Ortaya tam anlamıyla bilimsel ve rasyonel bir tartışma çıktığını söylemek bile epeyce güçleşiyor. Sol, sanki sokak adları bulunmayan bir kentte yolunu bulmaya çalışıyor.

İş yerinde ve çalışma ilişkileri alanında ortaya çıkan değişimlerin dikkatle incelenmesi bu bakımdan hem ideolojik, hem politik, hem teorik, hem pratik olarak büyük bir önem taşıyor. Bu yazı, bu alana Marksist yöntemle ışık tutmaya yönelik bir çalışma. Elbette, yukarıda sözü edilen ve neredeyse taraftarlarınca bile kolayca tanımlanamayan bütün sorunları tek bir yazıda ele almak mümkün değil. Bu yazının hedefleri şöyle tanımlanabilir.

Birinci hedef, sermayenin 20. yüzyıl sonunda ve 21. yüzyıl başında geliştirdiği yeni hakimiyet biçimlerini, iş yönetimi ve emek süreci kontrol tekniklerini sistematik olarak sergilemek, bunların iç bağıntılarını ve bütünselliklerini ortaya koymak. İkinci hedef, bu yeni hakimiyet biçimlerinin Marksizmin (Marx'tan başlayarak) kapitalist üretim tarzı konusunda geliştirmiş olduğu teorinin kategorileriyle ve onun mantığını izleyerek bütünüyle açıklanabileceğini göstermek. Bu ikinci adım sayesinde iki nokta ortaya konulmuş olacak. Bir yandan, burjuva teorilerinde ve günlük politik söylemde ortaya çıkan, yeni ilişkilerin kapitalizmin doğasında dahi bir değişim anlamına geldiği, bunların eski kavram ve kategoriler temelinde ele alınamayacağı görüşü çü-

rütülmüş olacak. Öte yandan, işçi sınıfı ve sol içinde yeni ilişkilerin neredeyse Marksizmin klasik teorik araçlarıyla kavranamayacak kadar farklı olduğu yolundaki kaygının yersiz olduğu ortaya konulmuş olacak.

Yazının üçüncü amacı, yeni ilişkilerin bütünüyle, sermayenin işçi sınıfına karşı 1980'li yıllardan itibaren başlattığı büyük sınıf taarruzunun sonucu olarak ortaya çıkmış olduğunu göstermek. Bu doğrusa, burjuva düşüncesinin, sınıflar arasındaki çatışmanın yerini bir uyumun almakta olduğu yolundaki görüşleri bütünüyle çürütülmüş olacak. Nitekim yazı sistematik olarak her yeni biçimin nasıl işçi sınıfını bölmeye ve güçsüzleştirmeye ve böylece sermayenin, işçi sınıfından daha büyük miktarda bir artık değeri çekip almasını sağlamaya yönelik olduğunu ortaya koymaya çalışıyor.

Yazının sınırlarına da dikkat çekmek okurun yolunu daha kolay bulmasını sağlayacaktır. Bu yazı, gerek burjuva teorileriyle, gerekse solda var olan ve yeni ilişkileri kaçınılmaz ve/veya iyi gibi gösteren teorilerle polemik yapmaktan bilinçli biçimde kaçınıyor. Bunun nedeni sadece yazının boyutlarının başa çıkılabılır bir uzunlukta tutulması çabası değil. Esas amacımız kapitalizmde gerçekten yeni olanı ortaya koymak ve bunun sınıf karakterini kavramak olduğu için polemikten mümkün olduğunca kaçınıyoruz.¹ Öte yandan, yazı kendini 21. yüzyılın başında kapitalizmde, sınıflar arasındaki ilişkilerin durumu konusunda bir genel tablo çizmekle sınırlıyor. Oysa soldaki tartışmanın bir başka boyutu olduğunu yukarıda görmüştük. Bu yeni durum karşısında ne yapmalı, nasıl mücadele etmeli? Kendi içinde devasa bir alana yayılan bu konuyu çok yakın bir gelecekte, bir başka yazımızda ayrıntılı olarak ele almayı hedeflediğimiz için burada buna da girmiyoruz. Kafaların son derece karışık olduğu, ideolojinin ve sınıf çıkarının bilim kılığında kol gezdiği bir alanı berraklaştırmak kendi içinde büyük önem taşıyan bir görev. Bir dergi yazısı daha fazlasının yükünü kaldıramaz.

Nihayet bir uyarı! Kapitalizmin yeni biçim ve ilişkilerini Marksist teori temelinde kavrama çabası, bizi yazıya Marksist teorinin üretim ilişkileri ve emek süreci alanındaki temellerini sergileyerek başlamaya sevk ediyor. Bu yazının ilk iki bölümü, son dönemin gelişmelerini kavrayabilmek için mutlaka ihtiyacımız olan kavramları sergilemeye ayrılmış durumda. Bu bölümlerdeki teorik çerçevenin çok da kolay olmadığı doğru, ama Marx'ın *Kapital*'e yazdığı önsözde belirttiği gibi, "bilime giden bir kraliyet yolu yoktur". Öyleyse, şimdi bu temel kavram ve kategorilerle başlayabiliriz.

1 Bu alandaki burjuva teorilerinin ve düzen içi sol teorilerin sağlam bir eleştirisi için bkz. Kurtar Tanyılmaz, "'Post-Fordizm' Teorileri: İstikrarlı bir Kapitalizm Mümkün(mü)dür (?)", *İktisat Dergisi*, sayı 403, Temmuz 2000, s. 74-96. Ayrıca, alanını daha geniş tutmakla birlikte, burada tartışılan konularda da yararlı bilgiler içeren bir kaynak için bkz. İlker Belek, *Post-Kapitalist Paradigmalar*, 2. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999.

1. Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu

Örümcek dokumacının hareketlerine benzeyen hareketler yapar; arı ise peteklerin yapımında nice mimarı utandıracak kadar ustadır. Ama mimarların en kötüsünü dahi arıların en iyisinden ayıran şudur: Mimar, binayı gerçek dünyada inşa etmeden önce imgeleminde oluşturur. Her emek sürecinin sonunda, ortaya, sürecin başında emekçinin imgeleminde zaten var olan bir sonuç çıkar. (Marx)²

Kapitalist üretim tarzının merkezinde yer alan sermayenin üretim süreci, iki farklı sürecin diyalektik bir birliğidir. Bir yandan, bir değerlendirme sürecidir: Yani artık değerın işçilerden çekilip alınması yoluyla sermayenin değerinin büyütülmesine dönük bir süreç. Bir yandan da bir emek sürecidir: yani üretimin öznel koşulu olan insan emeği ile üretimin nesnel koşullarının (üretim araçlarının) bir araya geldiği bir süreç. Bir değerlendirme süreci olarak sermayenin üretim süreci, kapitalizmin kendine özgü ilişkileri temelinde ortaya çıkar: Sermayenin kendini genişletebilmesi için, üretimin nesnel koşullarının sermaye, emek harcama kapasitesi olarak emek gücünün ise ücretli emek niteliğine bürünmüş olmaları gerekir. Buna karşılık, emek süreci, bütün insan toplumlarının var olması için olmazsa olmaz bir nitelik taşıdığı ölçüde, insanlık tarihinin ortak bir kategorisidir. Ne var ki, değişik üretim tarzlarında, emek sürecinin kendisi de, üretici güçlerin gelişme aşamasına ve sınıflar arasındaki ilişkilere bağlı olarak biçim ve karakter değiştirir. Ancak, sermaye, emek sürecine bütün öteki üretim tarzlarından köklü biçimde farklı bir karakter kazandırır, onu devrimci biçimde değiştirir.

Sermaye, tarihsel yükselişinin şafağında, emek sürecini, bulduğu biçimiyle devralır. Zaten, insanın üretici güçlerini ve üretme tarzını akşamdan sabaha değiştiremeyeceğine göre, bunu yapmaktan başka şansı da yoktur. Bu süreci ancak zamanla, kendine uygun hale getirir. Yani, zaman içinde emek sürecini, bütünüyle artık değerın arttırılması ve böylece sermayenin mümkün olduğunca hızlı genişlemesi amacını gerçekleştirecek bir biçime sokar. Ancak emek süreci böyle biçimlendiğinde, kapitalist üretim tarzı artık kendi ayakları üzerinde duruyor demektir. Ancak emek süreci sermayenin değerlendirme mantığının damgasını yediğinde, sadece sermaye ile ücretli emeğin toplumsal ilişkisi üzerinde yükselmek bakımından değil, emek sürecinin de sermayenin kontrolüne geçmesi anlamında özgül olarak kapitalist üretim tarzının hâkim hale geldiğinden söz edilebilir. Marx, sermayenin henüz, emek sürecini bulduğu biçimiyle kullandığı, kendine göre yoğurmamış olduğu aşamayı “sermayenin emek üzerindeki biçimsel boyunduruğu” olarak anar. Burada “biçim” kavramı sermayenin hâkimiyetinin tarihsel olarak bu topluma özgül toplumsal ilişkiler

2 Karl Marx, *Kapital*, cilt 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2004, s. 181. Alıntıda ki çeviri bizimdir. Bkz. *Capital*, cilt 1, International Publishers, New York, 1967, s. 178. [Bu yazı ilk yayınlandığında daha *Kapital*'in 1. cildinin Mehmet Selik/Nail Satlıgan (İstanbul: Yordam Kitap, 2011) çevirisi yayınlanmamıştı. Yukarıdaki alıntı, bu cildin 182. sayfasında yer alıyor.]

düzeyi ile sınırlı olduğunu gösterir. Sermaye emek sürecini kendine göre biçimlendirir biçimlendirmez, “sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğu” aşamasına ulaşılmış olur.³ Buradaki “gerçek” kavramı, sermayenin tarihsel olarak özgül toplumsal ilişkilerin ötesine geçerek, emeği doğa ile ilişkisi içinde kendine tabi kıldığı anlamına gelir.⁴

Emek sürecinin ve emek süreci içinde sermaye ile işçi arasındaki ilişkinin tarihi, gerçek boyunduruğun kuruluş tarihidir, sermayenin adım adım, emeği kendine daha fazla tabi kılmasının tarihidir. Bu yazı boyunca göreceğiz ki, sermaye insanın doğa ile birincil ilişkisini oluşturan üretim sürecini tarihsel gelişme içinde gerçekten ele geçirmiştir. Kapitalizmin şafağında işçinin kontrol ettiği, sermayenin ise dışarıdan biçimlendirmeye çalıştığı üretim faaliyetini artık sermaye doğrudan doğruya ve içeriden kontrol altına almıştır. Elbette bu, sermayenin iradesini bir boşlukta, kendi bildiği gibi ortaya koyduğu tek yanlı ve çelişkisiz bir kontrol değildir. İçinde ortaya çıktığı ortam bir sınıf mücadelesi ortamıdır: İşçi, bireysel ve kolektif olarak her an sermayenin kontrolüne sınırlar getirmeye, onda gedikler açmaya çalışır. Sermayenin üretim süreci üzerindeki kontrolü, her anı mücadele ile örülmüş, çelişkilerle dolu bir süreçtir. Ancak mücadelede üstünlük nesnel olarak sermayeye geçmiştir. Mücadele vardır ama bu mücadele onun kontrolündeki bir süreç üzerinde verilmektedir.

Sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunu yerleştirmesi süreci, birdenbire olmaz, çeşitli aşamalardan geçerek olgunlaşır. Elbette, eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının işlemesi sonucunda, bu aşamalar bütün ülkelerde aynı biçimde yaşanmaz, hatta kapitalizme geç gelen ülkelerin bazılarında bu aşamaları birbirinden ayırmak dahi mümkün değildir. Ama kapitalizmin tarih sahnesine ilk çıktığı ve orijinal gelişmesini gösterdiği Batı Avrupa’da yaşanan tarihsel gelişme içinde bu aşamaları birbirinden ayırmak mümkündür. Batı Avrupa’da, en başta İngiltere’de, sermayenin gerçek boyunduruğunun yerleşmesi 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkan sanayi devrimi ile başlar, 19. yüzyıl içinde adım adım ilerler, 20. yüzyılın başlarında, yani emperyalist çağla birlikte bir olgunlaşma aşamasına ulaşır. Bu aşamada ortaya çıkan ve hızla yayılan Taylorizm, sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunun sistematik hale gelmesi olarak düşünülebilir.

3 Bu kavram çifti için bkz. K. Marx, *Kapital*, a.g.y., s. 484-85. Ayrıca bkz. Karl Marx, *Kapital’e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*, çev. Mustafa Topal, Ceylan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 84-105. [Bu son metin, Yordam Kitap *Kapital*, cilt 1 edisyonunda (bkz. dipnotu 2) Nail Satlıgan’ın çevirisiyle ve aynı başlıkla yer alıyor (s. 741-860).]

4 Bu kavram çifti *Kapital*’in Alaattin Bilgi çevirisinde “emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı” ve “emeğin sermayeye gerçek bağımlılığı” biçimlerinde karşılanmıştır. İngilizcede “submission”, Fransızcadaki “soumission” vb. olarak ifade edilen kavram “bağımlılık”tan çok daha kuvvetli bir tabi olmayı ifade eder. Nitekim *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*’nın çevirisinde Mustafa Topal bu terimleri “emeğin sermayeye biçimsel olarak tabi olması” ve “emeğin sermayeye gerçek olarak tabi olması” olarak Türkçeleştirmiştir. Biz, 1977’den bu yana, bu kavramları çok daha güçlü olan “boyunduruk” terimi ile ifade etmeyi tercih ediyoruz. [Nail Satlıgan da Yordam Kitap edisyonunda “boyunduruk” sözcüğünü kullanmıştır.]

Sermaye, başlangıçta emek sürecine feodalizm içindeki gelişme biçimlerine ve derecesine tabi kalarak el koyar demiştik. Elbette, artık değer üretiminin (yani değerlenme sürecinin) ihtiyaçları dolayısıyla, sermaye, bir kez belirli sayıda ücretli işçiyi bir çatı altında bir araya getirdiğinde, geçmişten devraldığı emek sürecine daha baştan bazı değişiklikler getirmek zorundadır: Çalışma saatleri sistemli hale getirilir ve uzar; çalışma saatleri içinde verilecek aralar kısıtlanır ve koşula bağlanır, böylece üretim sürecinin sürekliliği sağlanmış olur; üretim faaliyeti, yani tek tek işçilerin işlerini ne denli ciddi biçimde yaptığı gözetlenmeye ve denetlenmeye başlar. Yani daha baştan işçi, daha önce zanaat ya da tarım emeğinde olduğundan farklı olarak çalışma sürecindeki bağımsızlığını yitirir. Ama sermayenin denetimi hep, üretim faaliyetinin çerçevesi üzerindedir. Üretim eyleminin kendisi, işçinin bilgisi, planlaması ve kontrolü altında yürür. Yine bu ilk aşamada, birçok işçinin kolektif olarak bir arada üretim yapıyor olmasının yararları (kooperasyon ya da iş birliği) yürürlüğe girerek üretim sürecinin üretkenliğini artırır.

Ne var ki, sermayenin ilk büyük atılımı iş bölümünü yerleştirmektir. İş bölümü elbette her toplumda mevcut olmuştur. Farklı faaliyet dallarının kabilenin ya da ailenin farklı bireylerince yürütülmesi insanlık tarihinin başından beri var olmuş bir olgudur. Ne var ki, kapitalizm daha önceki toplumlarda görülen (ve kapitalizmde de süregelen) bu genel, toplumsal iş bölümünden farklı türden bir iş bölümünü yaratır ve genelleştirir. Daha önceki toplumlarda görülen iş bölümü, farklı faaliyet dallarının (avcılıktan tarıma, zanaatin farklı dallarından ev emeğine) farklı bireylerce bütünsel olarak yürütülmesine dayanır. Bir avcı da, çocuk bakan anne de, çiftçi de, demirci ustası da, kendi faaliyetlerinin bütün bilgisine sahip olarak işi planlar ve ondan sonra uygulamaya koyar. Marx'ın bu bölümün başındaki pasajda belirttiği gibi, gerçek emek sürecinde bir sonuç elde etmeden önce, kafalarında o sonucu zaten tasarlamışlardır. Yalnızca, bir bütün olarak toplumun sayısız faaliyetlerinden birini ya da birkaçını, bir toplumsal iş bölümü çerçevesinde üstlenmişlerdir.

Toplumsal iş bölümünden farklı olarak, kapitalizmin emek sürecinde yarattığı ayrıntıda (ya da teknik) iş bölümü, her işçinin bütünsel bir üretim sürecinin sadece çok küçük bir alt bölümünü üstlenmesine dayandığı için, insanın üretim faaliyetinin tanımlayıcı özelliği olan tasarlama ile uygulamanın birliğini parçalar. Herhangi bir üretim faaliyetinin (diyelim bir otomobilin ya da elektronik aletin imalatının) gerektirdiği faaliyetlerin her birinin en ufak ayrıntısına kadar ayrıştırılması ve sonra bunların her birinin değişik bir işçinin görevi haline getirilmesi, ayrıntıda iş bölümünü tanımlayan durumdur. Bu durumda, işçi sürekli olarak kendine görev olarak verilen alt faaliyetle uğraşıyor olacağı için, sürecin bütününe planlanmasına katılması ne gereklidir, ne de mümkün. Ayrıntıda iş bölümü, işe paralel olarak, bir üretici niteliğiyle

insanı, yani işçiyi parçalar. 19. yüzyıl edebiyatçısı Ruskin bu durumu mükemmel biçimde özetliyor:

Son zamanlarda uygarlığın büyük buluşu olan iş bölümünü epeyce inceledik ve geliştirdik; yalnız buna yanlış bir ad takmış bulunuyoruz. Doğrusunu söylemek gerekirse böylelikle bölünen iş değildir; bölünen insanlardır: İnsanın sadece parçaları haline gelen insanlar, kırık hayat parçacıkları ve kırıntıları; öyle ki, bir insanda kalmış olan bir gıdım akıl, bir toplu iğne ya da çivi yapmaya yetmemekte, toplu iğnenin ya da çivinin başını yaparken tükenmektedir. Elbette, bir günde birçok iğne üretebilmek gerçekten de iyi, arzu edilir bir şeydir; ama eğer iğnelerin başının hangi kristal kumla cilalandığını, bunun insan ruhunun kumu olduğunu, ne olduğunun anlaşılabilmesi için önce çok büyütülmesi gerektiğini anlayabilseydik, bu işte biraz da yitirilen bir şeyler olduğunu düşünürdük belki de. Ve bütün sanayi kentlerimizden yükselen, ocakların gürültüsünden bile gür çılgılık, tam da bundandır: Oralarda her şeyi üretiyoruz, ama insanı değil.⁵

Ruskin'in söylediklerine örnek olarak toplu iğne imalatını seçmesi rastlantı değil. Ayrıntıda iş bölümünü teorisinin temeli haline getiren Adam Smith, *Ulusların Serveti* (1776) başlıklı ünlü kitabında bu tür iş bölümünü toplu iğne üretiminde farklı işçilerin işin daracak bir ayrıntısını üstlenmeleri örneğinden hareketle şöyle savunuyordu:

İş bölümünün bir sonucu olarak aynı sayıda insanın çıkarabildiği işteki bu büyük artış üç nedene bağlıdır: birincisi, her bir işçinin maharetindeki artış sayesinde; ikincisi, normal koşullarda bir iş türünden bir başkasına geçerken yitirilen zamandan tasarruf dolayısıyla; ve nihayet, işi kolaylaştıran ve kısaltan ve tek bir insanı birçok insanın yapabileceği işi yapabilir hale getiren çok sayıda makinenin icadına bağlı olarak.⁶

Burada iş bölümünün ve kapitalist emek sürecinin bir başka teorisyeninin, ayrıntıda iş bölümünün yararları konusundaki bir katkısına değinmemiz gerekiyor. Çünkü iktisadi düşünce tarihine "Babbage ilkesi" olarak geçen bu katkı, ayrıntıda iş bölümünün kapitalizm açısından genellikle sunulduğu gibi teknik bir yenilikten ibaret olmadığını, doğrudan doğruya sermayenin çıkarlarına hitap eden ekonomik bir önlem niteliği taşıdığını çıplak biçimde ortaya koyar. Marx'ın, emek süreci çalışmasında temel kaynaklardan biri olarak aldığı Charles Babbage, 1832 yılında yayınladığı çalışmasında, ayrıntıda iş bö-

5 John Ruskin, *The Stones of Venice*, Kısım II, Bölüm 6. Aktaran: Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, 25. yıldönümü edisyonu, Monthly Review Press, New York, 1998, s. 55n. Karşılaştırınız Marx, *Kapital*, a.g.y, s. 348-49: "...manüfaktür....[i]şçinin tek bir işteki becerisini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak, onu, çoğu organlarından yoksun, garip bir yaratık haline getirir vb. vb." [Yukarıda referans verilen Braverman kitabı, bu yazının yayınlanmasından kısa bir süre sonra Türkçeye kazandırılmıştır: *Emek ve Tekelci Sermaye, Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi*, çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon, 2008. Bu çok önemli yapıtı bütün okuyucularımıza kuvvetle tavsiye ederiz.]

6 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 9.

lümünün bir işi çeşitli parçalarına ayırmakla, ortaya çıkan iş unsurlarından çoğunun basit emek (yani hiçbir vasıf içermeyen emek) tarafından gerçekleştirilebileceğine, basit emeğe (yani düz, kalifiye olmayan işçiye) ödenmesi gereken ücretin de karmaşık emeğe, yani vasıflı (kalifiye) işçiye ödenen ücrete göre daha düşük olduğu göz önüne alınırsa, ayrıntıda iş bölümünün kapitalistin maliyetlerini düşüreceğine dikkat çekmiştir. Babbage Adam Smith ve kendinden önceki öteki iktisatçıların ayrıntıda iş bölümünün yararları konusundaki gerekçelerini gözden geçirdikten sonra şöyle yazar:

İmdi, bütün bunlar önemli nedenler olmakla ve her biri elde edilen sonucu etkilemekle birlikte, bana öyle geliyor ki, iş bölümünün sonucu olarak sınıai ürünlerin ucuzlaması konusundaki açıklamalar, aşağıdaki ilke ortaya konulmadığı takdirde eksik kalacaktır.

İmalatçı, farklı yapılacak işi, her biri farklı derecede beceri ya da güç gerektiren süreçlere bölerek, her bir süreç için her ikisinden de tam tamamına, kendine gereken miktarda satın alabilir; oysa, işin tamamı tek bir işçi tarafından yapılıyor olsaydı, o kişinin söz konusu zanaatın bölündüğü en güç işlemleri başarabilecek beceriye ve en zahmetli işlemleri yerine getirebilecek yeterli güce sahip olması gerekecekti.⁷

Babbage'in ilkesini açıklamak için verdiği (aynen Smith gibi toplu iğne imalatından alınan!) örneği, şu noktayı açıklıkla ortaya koyar. Bir dizi vasıflı işçi, ayrıntıda iş bölümünün sonucu olarak istihdam edilen bir dizi vasıfsız işçi ile aynı miktarda toplu iğne üretebilecek olsa dahi, yani ayrıntıda iş bölümünün teknik üstünlüğünden soyutlanacak olsa dahi, vasıfsız işçilerin ücretleri daha düşük olduğu için ayrıntıda iş bölümüne dayanan üretim kapitaliste daha ucuza mal olmakta, yani elde ettiği artık değer büyümektedir.⁸ Meselenin sadece insanlığın üretici güçlerinin gelişmesi bakımından teknik bir ilerleme olmadığı, doğrudan doğruya sınıf çıkarlarıyla ilgili olduğu burada çıplak biçimde ortaya çıkmaktadır. Yani, baştan beri belirttiğimiz gibi, sermayenin değerlenme süreci, emek sürecini kendi ihtiyaçlarına göre biçimlendirmektedir. Aşağıda, Taylorizmi incelerken, sermayenin bütün emeği basit emeğe indirgeme çabasının, sadece ücret bordrosundan tasarruf etme amacıyla değil, çok daha derin nedenlere dayandığını göreceğiz.

Bu aşamada bir noktanın altını çizmek gerekiyor: Ayrıntıda iş bölümü, daha sonraki literatürün bir bölümünde sunulduğu gibi, ne 20. yüzyılın, ne de Taylorizmin bir buluşudur. Kapitalizm emek sürecini kendi ihtiyaçlarına uygun hale getirme konusundaki bu yöntemi, daha Adam Smith döneminde, yani Sanayi Devrimi'nden önceki gelişme aşaması olan manifaktür çağında uygulamaya koymaya başlamıştır.

7 Charles Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufactures*, New York, 1963, s. 175-76. Aktaran: Braverman, a.g.y., s. 55.

8 Braverman, a.g.y., s. 56.

Sermayenin emek sürecini kontrolü altına almasının bir üçüncü aşaması, makinenin üretimde kullanılmasıdır. Esas olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında, Sanayi Devrimi'yle yaygınlaşan makine kullanımı, insanın üretici güçlerini tarihte görülmemiş biçimde arttırır. Makineli üretimde, daha önce aynı miktarda işçinin belirli bir süre içinde başka hiçbir koşul değişmeksizin ürettiği miktara göre çok daha büyük miktarda ürün üretilebilir, yani emek üretkenliği hızla artar. Ama makinenin, genel karakteri olan bu özelliğinin yanı sıra, kapitalist üretim tarzı çerçevesindeki gelişme biçimi dolayısıyla ikinci bir özelliği daha ortaya çıkmıştır: İşçinin çalışma temposunun kontrol altına alınması, çalışma hızının arttırılması. Yani emek üretkenliğinin yanı sıra, emek yoğunluğu da artmaktadır. Artık işçi üretim sırasında kendi bilgisi ve tercihi doğrultusunda işlemler yapmak yerine, çalışma sürati kendi dışında belirlenmiş bir makinenin ya da makineler sisteminin temposu ve ritmi uyarınca hareket etmek zorundadır. İşçi artık makinenin ve makinenin temsil ettiği sermayenin bir uzantısı haline gelmiştir. Böylelikle, sermaye, emek sürecini ele geçirmiş, emek üzerinde gerçek boyunduruğunu yerleştirmiş olmaktadır. Marx, makineli üretimle birlikte doğan durumu şöyle özetler:

Kapitalist üretimin her türü, yalnızca bir emek sürecinden ibaret olmadığı, aynı zamanda bir artık değer üretme süreci olduğu ölçüde, şu ortak özelliği taşır: Emeğin gereçlerini kullanan işçi değildir, işçiyi kullanan emeğin gereçleridir. Ama bu ters yüz olmuşluk ancak fabrika sisteminde ilk kez teknik, elle tutulur bir gerçeklik kazanır. Emeğin gereci, bir otomata dönüşmesi sayesinde, emek süreci esnasında emeğin karşısına, canlı emeği hâkimiyeti altına alan ve iliğine kadar boşaltan sermaye biçiminde, ölü emek biçiminde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin kol emeğinden ayrılması ve bu güçlerin sermayenin emek üzerindeki gücü haline dönüşmesi, daha önce ortaya koyduğumuz gibi, makine temelinde yükselen modern sanayi tarafından tamamlanır.⁹

Marx'ın büyük bir bilimsel dakiklikle ortaya koyduğu bu gerçeği, büyük sinemacı Charlie Chaplin (Şarlo), 1936 yılında yaptığı *Modern Zamanlar* filminin bir sahnesinde görsel olarak ölümsüzleştiriyor. Yürüyen üretim bandına dayalı bir fabrikada işçi olan Şarlo, belirli bir noktada makine sisteminin içine düşer. Dev dişlilerin bütünüyle birbirine bağlı tarzda döndüğü bu fabrika sisteminde işçi Şarlo, kendisini öğütürcesine hırsla dönen dişlilerin arasında kendi iradesi dışında akıp giden, ama akıp giderken de hâlâ dişlilerin vidalarını sıkıştırmaya devam eden bir tutsaktır. Kapitalist fabrikanın makine sisteminin, işçi üzerindeki tahakkümünün sinemada bir daha böylesine etkili bir biçimde anlatılması muhtemelen mümkün olmayacaktır.

Bu aşamadan sonrası, gerçek boyunduruğun sürekli olarak inceltilmesi, derinleştirilmesi ve sağlamlaştırılmasıdır. Taylorizm, sermayenin emek sürecine getirdiği bütün bu yeniliklerin, kooperasyonun, ayrıntıda iş bölümünün

9 *Kapital*, cilt 1, a.g.y., s. 405. Buradaki çeviri bizimidir. Bkz. *Capital*, a.g.y., s. 423.

ve makineleşmenin üzerinde yükselir, bütün bu yenilikleri kendi bağrında birleştirir, sistematize eder ve sermayenin emek üzerinde kurduğu kontrolü doruğuna ulaştırır.

2. Taylorizm: Sermayenin boyunduruğu “bilimselleşiyor”

Taylorizm (ya da öteki adıyla “Bilimsel İş Yönetimi”), kapitalizmin emperyalist aşamaya ulaşmasıyla, yani dev ölçekli tekellerin üretim sürecinde belirleyici sermaye biçimi olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, sermayenin benimseydiği yeni iş yönetimi ve emeğin kontrolü yöntemidir.¹⁰ Bu yeni iş yönetimi tarzının emperyalist aşamada ortaya çıkması bir rastlantı değildir: Taylorizmin yöntemleri aşağıda göreceğimiz gibi pahalı yöntemler olduğundan, kapitalist açısından ancak geniş ölçekli üretimde ekonomik hale gelmektedir. Bu yüzden, tekeli sermaye, Taylorizmin ön koşuludur.

Buna karşılık, daha sonra yalın üretimin tartışılması esnasında karşılaşacağımız bazı sorunlar dolayısıyla baştan vurgulanması gereken bir başka nokta vardır: Taylorizm, teknolojinin gelişme düzeyini veri olarak kabul eden bir iş yönetimi ve emeğin kontrolü tarzıdır. Yani teknolojinin bir sonucu değildir. Bu nokta önemlidir, çünkü Taylorizmin teknolojik bir modelle ilişkilendirilmesi, aslında sermayenin emek üzerinde kontrolü için geliştirilmiş bir yöntemler bütününe toplumsal anlamını gölgeleyerek teknik bir soruna indirgeme sonucunu doğuracaktır. Taylorizmin esas ilgi alanının teknoloji olmadığı o kadar çıplak bir gerçektir ki, kapitalizmin son dönemdeki en önemli ideologlarından, iş yönetimi uzmanı Peter Drucker’a göre bile Bilimsel İş Yönetimi’nin, “konusu teknoloji değildi. Gerçekten de, aletleri ve teknikleri büyük ölçüde veri kabul ediyordu.”¹¹

Bilimsel İş Yönetimi’nin babası Frederick Winslow Taylor,¹² zengin bir ailenin oğlu olmasına rağmen, ailesiyle çelişkisi dolayısıyla parlak bir eği-

10 Taylorizmin ilk sosyalist inşa deneyimi olan Sovyet deneyimindeki yeri sosyalist hareket içinde ciddi tartışmalar doğurmuştur. 20. yüzyılın sosyalist inşa deneyimlerinden çıkarılacak teorik ve programatik dersler bugün sosyalist hareket için yakıcı önem taşıyor. Dolayısıyla burada bu konuya yüzeysel biçimde değinmekten kaçınıyoruz. Sosyalist inşa konusunu önmümüzdeki dönemde ayrıntılı biçimde ele almak, çalışma programımızın temel önceliğidir. Geçerken belirtelim ki, Taylorizmin kapitalist üretim tarzı içindeki yerini mekanik biçimde geçiş toplumuna transfer ederek Lenin’i Taylorizmin Sovyetler Birliği’nde uygulanmasını savunduğu için eleştirenlerden çok farklı düşünürüz. Bu konuda bir tartışma için bkz. *Plan, Piyasa ve Sosyalizm*, Toplumsal Araştırmalar Vakfı Panel Dizisi, No. 6, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995 içinde özellikle panelistlerden Nail Satlıgan’ın düşünceleri.

11 Aktaran: Braverman, a.g.y., s. 59. Ayrıca bkz.: “Taylorizm konusunda ilk olarak belirtilmesi gereken şey, Taylorizmin emek araçlarının geliştirilmesi ya da teknoloji ile değil, emeğin örgütlenme biçimleriyle ilgilendiğidir.” (Ilker Belek, a.g.y., s. 56.)

12 Türkçede Taylor’un kendisini okuyarak inceleme konusu yapan tek kaynak bildiğimiz kadarıyla şudur: Ahmet Haşim Köse/Ahmet Öncü, *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye’de Mühendisler, Mimarlar*, TMMOB, Ankara, 2000. Bu kitabın 48-57. sayfaları Taylor’un görüşlerinin sergilenmesine ayrılmıştır.

tim olanağını teperek üniversite okumadan bir fabrikaya çırak olarak giren, daha sonra işçilikten geçerek ustabaşılık yolundan yöneticiliğe terfi eden bir Amerikalıydı. Bu güzergâh, Taylor'a, genellikle iş yönetimi ya da mühendislik fakültelerinden mezun olarak çalışma hayatına daha baştan yönetim kademelerinden başlayan normal yönetici tipine göre, fabrikanın atölyelerinde olup bitenler konusunda çok daha büyük bir bilgi ve deneyim kazandırmıştı. Yani Taylor, yönetici olmadan önce işçi sınıfının iş başındaki davranışlarını içlerinden tanımıştı. Bir kez ustabaşı ve daha sonra yönetici olduktan sonra, yani kendi deyişiyle "çitin öteki tarafına"¹³ geçtikten sonra, işçilerin davranış kalıpları konusundaki bu bilgisini yönetimin amaçları doğrultusunda kullanması, sisteminin temelini oluşturuyordu. Özet olarak söylendiğinde, Taylor, işçinin işi üzerinde kontrol sahibi olduğu ölçüde, işi yavaşlatmak için sayısız yöntem icat ettiğini, bunun da emek yoğunluğunu düşürerek maliyetleri yükselttiğini gayet iyi biliyordu.

İşçiler, sistematik kaytarmanın çok büyük bir bölümünü (...) işverenleri işin ne kadar hızlı yapılabileceği konusunda bilgisiz bırakmak amacıyla kasıtlı biçimde yaparlar. Bu amaçla kaytarma o kadar yaygındır ki, büyük bir işletmede, ister günlük ücretle ister parça başı ücretle çalışıyor olsun, ister sözleşmeli olsun ister herhangi bir başka olağan ücret sistemiyle, zamanının dikkate değer bir bölümünü, ne kadar yavaş çalışıp yine de işvereni iyi bir tempoda çalıştığına nasıl ikna edeceğini araştırmaya ayırmayan tek bir kalifiye işçi bulmak neredeyse mümkün değildir.¹⁴

Bu durum karşısında Taylor'un bütün amacı, sorunu kökünden çözebilmek için, işçinin hangi tempoda çalışacağı konusundaki kontrolün, yani üretim faaliyeti üzerindeki kontrolün kapitaliste ve onun temsilcisi olan yönetime kazandırılmasıydı. Tarihsel gelişmenin bu aşamasında ayrıntıda iş bölümü bir ölçüde gelişmiş ve makineler çalışmanın hızını belirlemek açısından kapitaliste bir ölçüde olanak kazandırmıştır elbette. Ama vasıflı zanaat işçisi, makineli üretimde de varlığını sürdürmektedir. Zaten işin temposunu kontrol edenler de, makineye bütünüyle bağımlı biçimde çalışan ve basit emek harcayan vasıfsız işçiler değil, bu vasıflı işçilerdir. Taylor'un kendisi de yukarıdaki pasajda tam da bu yüzden "kalifiye işçi"den söz etmektedir. İşte, Taylor sisteminin bütün amacı, vasıflı işçinin emek sürecindeki kontrolünü ortadan kaldırarak kontrolü yönetime aktarmaktır. Bütün yapıtları ve çalışmaları bu amaca hizmet etmek üzere yazılmıştır. Bunlar arasında en önemlileri, 1903 tarihli *Shop Management (Atölye Yönetimi)* ve 1911'de yayınlanan *The Principles of Scientific Management (Bilimsel İş Yönetiminin İlkeleri)* başlıklı kitaplarıdır.¹⁵

13 Aktaran Braverman, s. 64. Türkçe kaynak: Frederick W. Taylor, *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 32.

14 Aktaran Braverman, s. 68. Bkz. Taylor, a.g.y., s. 13.

15 Taylor'la hemen hemen aynı dönemde, Fransa'da Henry Fayol adlı bir yazar da aynı sorunlara eğilmiştir. Yazarın 1916 tarihli *Administration générale et industrielle* başlıklı çalışması Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. *Genel ve Endüstriyel Yönetim*, çev. H. Bahadır Akın/M. Asım Çalıkoğlu,

Taylor'un, üretim süreci üzerindeki kontrolü işçiden kopararak sermayeye kazandırma çabasında üç temel ilkesi vardır: (1) İşçilerin üretim süreci konusundaki bilgisini sermayeye kazandırmak. (2) İşin tasarımı ile uygulanmasını birbirinden ayırmak ve ilkinin işçiden kopararak sermayenin temsilcilerine devretmek. (3) Emek sürecinin her bir adımının yönetim tarafından ayrıntılı olarak planlanmasını ve uygulamanın sürekli olarak kontrol edilmesini sağlamak.¹⁶

Bu ilkelerin uygulanabilmesini sağlamak için geliştirilen esas yöntem "zaman ve hareket etütleri" adı verilir. Taylor'un öncülük ettiği bu alana daha sonra başkalarının da katkı yapılmıştır. Bu yöntem, işçinin bir işi yaparken uyguladığı işlemlerin en ufak birimlerine ayrıştırılarak incelenmesine¹⁷, her birime normal işçinin bu hareketi yapmasının beklediği bir zaman süresi verilmesine ve bunların yeniden birleştirilmesi yoluyla işlemin toplam ne süre içinde yapılabileceğinin belirlenmesine dayanır. Bunu yapacak olan, fabrikada yeni kurulacak olan ve tasarım ve planlama işlerini üstlenecek olan sanayi mühendisliği, planlama vb. yeni departmanlardır. En ufak birimlerin değişik tarzda birleştirilmesi yoluyla atölyedeki farklı işçilere dağıtılmasına ise "iş tasarımı" adı verilir. Bir kez iş tasarımı yönetimin ayrıcalığı haline geldiğinde işin planlanması ve dolayısıyla kontrolü, bütünüyle işçiden kopararak sermayeye geçmiş demektir.

Görüldüğü gibi, bu ilkeler her teknoloji düzeyinde uygulanabilecek ilkelere dir. Buradaki tek koşul, bu sayede elde edilecek emek yoğunluğu artışına bağlı olarak değerdeki büyümenin, endüstri mühendisliği, planlama gibi departmanların faaliyetlerinin, işletmeye yükleyeceği ek maliyetleri haklı gösterecek kadar yüksek olmasıdır. İşletme ne kadar büyük olursa, bu o kadar olanaklı olur. Yani başka her şey aynı iken büyük ölçek, Taylorizmi sermaye açısından kârlı kılan bir faktör olarak ortaya çıkar.

Ayrıca, görüldüğü gibi Taylor'un ilkeleri de, zaman ve hareket etütleri de, yapılan işin içeriğine kendiliğinden hiçbir değişiklik getirmeyen, sadece emek süreci üzerindeki kontrolün işçiden kapitaliste geçmesini amaçlayan ilkeler-

Adres Yayınları, Ankara, 2005.

- 16 Emek sürecinin bütünsel bilgisinin doğrudan üreticide olmasının sermayenin sadece ücretli emek ile ilişkisi içinde değil, köle emeği ile ilişkisi içinde dahi doğrudan üreticiye görece bir güç kazandırdığı gerçeğinin ilginç bir örneği, ABD'de kölelik döneminde South Carolina eyaletinin pirinç üretiminde uzmanlaşması sürecinde görülüyor. Buradaki köleler, o dönemde Batı Afrika'da çok gelişmiş olan pirinç üreticiliğinin bütün bilgisine sahip oldukları için, köle sahipleri açısından vasıfsız köle emeğine göre çok daha değerlidirler. Bu yüzden de başka işlerde çalıştırılan köleler "gang labor" denen usulle sabahdan akşama kadar ağır bir çalışma süreci yaşarken, pirinç ustası köleler "task labor" denen bir usulle çalışmakta, yani işleri bitince kendi bahçelerinde iş yapmaya dönebilmektedirler. Bkz. Judith A. Carney, *Black Rice, The African Origins of Rice Cultivation in the Americas*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2001.
- 17 Bu en temel birimlere daha sonra, zaman ve hareket etütlerinin geliştirilmesine katkıda bulunan Gilbreth'in adının tersinden okunması yoluyla oluşturulan bir kelimeyle "therblig" adı verilmiştir.

dir. Yani sorun doğrudan doğruya emek süreci üzerindeki kontrol sorunudur. Bunu Taylor'un kendisi de bütün açıklığıyla belirtiyor:

Ne var ki akılda tutulması gereken bir nokta, birim sürelerin incelenmesinin dışında, planlama departmanında yapılan hemen her kalem işin daha önce atölyede yapılmakta olduğudur. Bir planlama departmanının kurulması, yalnızca, planlama faaliyetini ve beyin işinin büyük bölümünü, bugüne kadar olduğu gibi kendi zanaatlerinde çalışma bakımından hazırlıklı olmakla birlikte, doğası bakımından az ya da çok büro işi niteliği taşıyan görevler için yeterince eğitilmemiş olan, çoğu zaman yüksek ücret ödenen makine işçilerine vermek yerine, bu görevi özel olarak uygun ve kendi uzmanlık dallarında eğitilmiş az sayıda insanda yoğunlaştırır yalnızca.¹⁸

Taylorizm, tekeli sermaye tarafından adım adım uygulamaya sokulmuştur. Böylece 20. yüzyılda sermaye, emek üzerinde gerçek boyunduruğunu sağlamlaştırma bakımından çok daha büyük bir atılım yapmış olmaktadır. Taylorizmin yaygın biçimde uygulanmasının sonuçları şöyle özetlenebilir: ¹⁹ 1) Üretim bilgisinin işçiden mülk edinilmesi ve vasıfsızlaşma: Taylorizm, bir üretim dalının bilgisinin bütününe sahip olan zanaat işçisinin sonu olmuş, kapitalizm 20. yüzyıl boyunca işçileri adım adım vasıfsızlaştırmış, basit emeğin her üretim alanında emeğin temel biçimi haline gelmesini sağlamıştır. Elbette, bu gelişme beraberinde, ayrıntıda iş bölümünün derinleşmesini de getirir. Bütün gün vida sıkan işçi imgesi, Taylorizm ile birlikte popüler kültürün de bir parçası haline gelmiştir. 2) Tasarım/uygulama bölünmesi: Kapitalist emek süreci giderek artan bir kutuplaşmaya tabi hale gelmiş, planlamaya, hesaplamaya, kayıt tutmaya ilişkin bütün tasarım faaliyeti bir kutupta yoğunlaşırken, fabrika ve iş yeri tabanındaki işçi giderek işin tasarım ve planlamasından bütünüyle koparak sadece başkalarının planlanmış olan bir üretim sürecinin uygulayıcısı haline gelmiştir. 3) İşçinin bilimden kopuşu: Üretim sürecinin bütününe bilgisini yitiren ve üretimdeki yeri en basit işlemleri bitteye tekrarlamak haline gelen işçi, üretimin geliştirilmesi bakımından her türlü kapasitesini yitirmiş, bilim dünyasından kopmuştur. Oysa Taylorizmin uygulanışına kadar, yeni buluşların ve teknolojik gelişmelerin çoğu işçilerin ürünü olarak ortaya çıkmıştı. 4) Sendikaların gücünün geriletilmesi ve yapı değiştirilmesi: 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında meslek sendikaları karakteriyle büyük bir güç kazanmış olan sendikalar, vasıflı işçilerin fabrika zemininde uğradığı bu yenilgiyle birlikte güçlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Sendikacılık, 20. yüzyılın ilerleyen aşamalarında artık meslek sendikacılığı olarak değil, bütün işçileri bir arada örgütleyen sendikalar aracılığıyla gelişmektedir.²⁰

18 Aktaran: Braverman, s. 88.

19 Bkz. Braverman, a.g.y., s. 86-94.

20 Meslek sendikacılığı, belirli vasıflara sahip olan çalışanların (örneğin bilgisayarlılar, elektrik-

Taylorizmin tartışılmasına şimdilik ara vermeden önce, bir noktaya değinmek yaygın olan bazı yanlış anlayışların önüne geçmek bakımından önemlidir. Taylorizm, sermayenin yalnızca sanayi alanına uyguladığı bir yönetim tarzı değildir. 20. yüzyıl boyunca, Taylorizmin ilkeleri ve yöntemi, adım adım bütün sektörlerle yayılmıştır. Bugünün bürosunun, postanesinin, telefon şirketinin, bankasının, sigorta şirketinin, süpermarketinin vb. bu yöntemleri uygulama bakımından birçok fabrikadan aşağı kalır yanı yoktur. Öyleyse Taylorizm sadece fabrika açısından değil, her tür iş yeri açısından, sadece sanayi işçisi açısından değil, her tür işçi ve ücretli çalışan açısından önem taşıyan bir yönetim ve emek sürecidir.

Fordizm üzerine kısa bir not

Günümüzde “Fordizm” ve ondan hareketle “post-Fordizm” kavramları o kadar yaygın kullanılıyor ki, yalın üretim ve esneklik o kadar sık “post-Fordizm” olarak anılıyor ki bu kavrama kısaca da olsa değinmek gerekiyor. Böylece bu satırların yazarının neden açıklamasında bu iki kavrama yer vermediği de anlaşılacaktır. Amerikalı otomobil imalatçısı Henry Ford, 1914 yılında ünlü T modelinin üretiminde, daha sonraki sınıai örgütlenme süreçleri için çığır açacak bir yeniliğe başvurdu: yürüyen montaj hattı. Aslında yürüyen montaj hattı ne Ford’un buluşuydu, ne de ilk kez otomobil sanayisinde kullanılıyordu. Bu, ilk kez mezbahacılık sektöründe, kesilen hayvanı bir yürüyen bant üzerinde dolaştırarak bedeninin farklı bölümlerini farklı işçilerin kesip ayırmasını sağlamak amacıyla uygulanan bir üretim örgütlenmesiydi. (O yüzden belki de yürüyen banta dayalı üretim sistemine “Fordizm” yerine “mezba-ha sistemi” demek daha doğru olur!) Ama yürüyen bantın yayılması otomobil sanayisinden hareketle oldu. Bu üretim düzenlemesi kapitalist üretime önemli bir olanak kazandırır. Yürüyen bantın sürati üzerindeki kontrol yönetimin elinde olduğu için, sermaye artık tekil makine aracılığıyla tekil işçiye, çalışma temposunu dayatmanın ötesinde, bütün fabrikanın temposunu ayarlama olanağını eline geçirmiştir. Bantın hızı arttıkça her bir işçinin belirli bir süre içinde tekrarlamak zorunda olduğu işlemlerin sayısı artırılabilir.

Ne var ki, eğer sermaye yürüyen bantın bu avantajını kullanabilecekse, her şeyden önce, her bir işçinin üretim bilgisine sahip olmalı, vasıfları kırarak işi küçük parçalara ayırabilmeli, işi kendi tasarlayabilmeli, bunun için tasarım işlerini atölyeden koparmış olmalıdır. Yani, yürüyen montaj hattı, Taylorizmi varsayar ve güçlendirir. Öyleyse, Ford’un kurduğu sistem, yürüyen montaj hattıyla güçlendirilmiş Taylorizmdir.

çiler veya öğretmenler) kendi iş kollarındaki öteki işçilerle birleşmek yerine, sadece kendi kısa dönemli dar çıkarlarını savunmak üzere kurduğu sendikalara verilen addır. Buna karşılık, iş kolu sendikacılığı bir iş yerinde ve iş kolunda çalışan bütün işçileri hiç ayırım yapmaksızın bir araya getirir.

Bunun anlamı, Fordizmin bir emek süreci olarak yeterince özgül niteliklerle tanımlanmış bir süreç olmadığıdır. Bu alandaki yaygın literatürün Fordizmi tanımlamak için ileri sürdüğü öteki unsurlar (“yoğun birikim” rejimi ve sermayenin işçilerin gittikçe daha fazla tüketmesine ihtiyacı olduğu tezi, yani “kitle tüketimi”) gerek teoride gerek gerçek dünyada hiç de sağlam temellere dayanmaz.²¹ Bu durumda, Fordizm kavramı, içi boş bir kavram olarak düşünce tarihinde hak ettiği yere gömülmelidir. Son yıllarda, Fordizm kavramının parlak yükselişinin gölgesinde kalan Taylorizm ise, sermayenin bir yönetim tarzı ve bir emek süreci biçimi olarak yeniden hak ettiği yere kavuşturulmalıdır.

3. Yalın üretim: Sermayenin “ölü zaman” a karşı mücadelesi

Bugün dünya çapında yaygınlaşan bir gerçeklik var. İster Japon üretim sistemi densen, ister post-Fordist, ister esnek üretim olarak anılsın, ister yalın üretim, dünya çapında tekelci sermaye, hem emperyalist ülkelerde, hem de emperyalizme bağımlı ülkelerde, üretim alanında, kendine özgü bazı yenilikleri içeren bir sistemi uygulamaya koyuyor. Bu sistem, bir dizi yeni iş yönetimi tekniğiyle emek sürecine getirilen bir dizi yeniliğin bir bütünü olarak ortaya çıkıyor. Bu önce 60’lı yıllardan itibaren Japonya’da uygulanmaya başlamış bir sistem. 80’li ve 90’lı yıllarda ise, en başta ABD ve İngiltere olmak üzere bütün dünyaya yayılmış durumda.

Olguların ideoloji ile karmaşık ilişkisi, isimlendirme sorununa özel bir önem kazandırır. Yeni yönetim teknikleri ve emek süreci uygulamaları için yaygın olarak kullanılan terimler arasında en elverişsizi, biraz önce belirttiğimiz nedenlerle, “post-Fordist” kavramıdır. Eğer “Fordizm” anlamlı bir kavram değilse, “o zaman “post-Fordizm” hiç anlamlı değildir. “Japon üretim sistemi” ya da “Toyotizm” türü kavramlar gereksiz yere etnik özellikler taşıyor. Bunun çifte sakıncası var: Hem bu sistemi Japonların gerçek ya da sözde ulusal-kültürel özelliklerine bağlayarak sosyoekonomik ve politik koşullarını gözlerden saklıyor; hem de kökeni nerede olursa olsun, yeni sistemin bugün başta öteki emperyalist ülkeler olmak üzere bütün dünyaya yayılmış olduğunun unutulmasına yol açabiliyor. Belki 80’li yılların başında bu isimler bir amaca hizmet ediyor olabilirdi. Bugün bu aşama çoktan geride bırakılmıştır. “Esnek üretim” kavramı ise, aşağıda ayrıntısıyla göreceğimiz gibi, bir gerçekliğe tekabül ediyor. Ama bir yandan, göreceğimiz gibi, “esneklik” kavramı son derece ideolojik kullanımlara uygun bir terim. Bir yandan da (daha önemlisi

21 [Bu yazının yazılmasından sonra, burada Fordizmin “öteki unsurlar”ı hakkında söylenenleri somut olarak ortaya koyan ayrıntılı bir yazımız yayınlandı. Bkz. “Keynesçilik, Fordizm, ‘refah devleti’”, *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009/2010, s. 86-129. Ayrıca bkz. Sungur Savran, *Üçüncü Büyük Depresyon. Kapitalizmin Alacakaranlığı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2013, “Eksik Tüketimcilğe ve Keynesçiliğe Reddiye” bölümü, s. 167-242.]

de bu) sermayenin “esneklik” taarruzunun üretim alanıyla sınırlı olmadığı, başta emek gücünün alım satımı, yani iş gücü piyasası olmak üzere toplumsal hayatın birçok alanına yayıldığı gerçeğini gözlerden saklıyor. Oysa üretim alanındaki değişiklikler, başka alanlarla ilgili olmakla birlikte, kendi başına önemli bazı özellikler taşıyor.

Yaygın olarak kullanılanlar arasında en yerinde kavram, “yalın üretim” kavramı. Çünkü hem ideolojik çarpıtmaya en kapalı kavram, hem de yeni sistemin özelliklerini oldukça iyi dile getiriyor. Daha sonra içini doldurmak üzere, bir başlangıç tanımı olarak yalın üretim, fazlalıklardan arındırılmış üretim olarak tanımlanabilir. Yani gereğinden fazla kaynak kullanımından arındırılmış. “Yalın” kavramını İngilizcede ifade eden *lean* sözcüğü, bu anlamı besleyen bir içeriğe sahip: Bu genel anlamının yanı sıra, yağından arındırılmış (yağı alınmış) et ya da kas anlamına geldiği için, aynı zamanda diri, dinamik, güçlü gibi yan anlam çağrışımları yapıyor. Yalın üretimi, aşağıda göreceğimiz nedenlerle, tamponsuz üretim ya da yedeksiz üretim olarak anmak da mümkün.

Yalın üretimin amacı, bazen budalaca ileri sürüldüğü gibi, üretimi “insanileştirmek” falan değil, sermayenin emek üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak, emek üretkenliğini ve yoğunluğunu arttırmak, bu sayede maliyetleri düşürmek ve artık değer miktarını arttırmak. (Ek olarak, değişmez sermayeden tasarruf ederek bunun değerini düşürmek de hedefler arasında.) Yalın üretimin iki ayrı yönü var. Bunlardan biri emek süreci ve işletme içinde işçilerin yönetilmesi ile ilgili. Yani sermaye ile emeğin ilişkileri düzeyinde ele alınması gereken bir boyut. Öteki ise, iş yerinin parçalanmasını sağlayacak bir gelişmeyle, teknelci işletme ile yan sanayi ya da tedarikçiler olarak anılabilecek daha küçük ölçekli işletmeler arasındaki ilişkiyle ilgili. Yani sermayeler arasında bir ilişki olarak ele alınması gereken bir boyut. Bunları sırayla ele alalım.

Bu bölümde sadece sistemin kendisinin analizine yer vereceğiz. Bu sistemin yükselişinin, yani sermayenin yalın üretimi benimsemesinin tarihsel nedenleri ve koşulları ancak yeni sistemin doğası kavrandıktan sonra ele alınabilecek bir konu. Bu mesele, bir sonraki, dördüncü bölümün konusu olacak. Nihayet, beşinci bölümde son dönemin en popüler ve suistimale açık kavramlarından biri olan “esneklik” bütün bu çerçeve içinde yerli yerine oturtulacak.

Yürüyen montaj hattının çelişkileri

Yalın üretimin birincil boyutu, emek sürecinin artık değer üretiminin gereklerine daha da uygun bir hale getirilmesi için uygulamaya konulmuş olan bazı yenilikler. Bu açıdan bakıldığında, yalın üretim, ilk kez Ford tarafından uygulamaya konulan ve on yıllardır uygulanmakta olan yürüyen montaj hattına dayalı emek sürecinin çelişkilerine çözüm arayışı olarak nitelenebilir.

Yürüyen bant sisteminin, sermaye açısından potansiyel artık değerini yitirmesi sonucunu doğuran bir dizi çelişkisi vardır:

- **Ölüzaman sorunu:** Ölüzaman, işçinin sermaye açısından yararlı bir iş yapmadığı çeşitli anların toplanmasıyla ortaya çıkan süreye verilen addır. Elbette, yürüyen bant çevresinde bütün fabrikanın temposunu eline geçirmiş olan sermaye açısından bu sorun, sistematik bir anlamda, işçinin “tembelliği”nden ya da kaytarmasından doğmaz. Böyle işçiler her zaman olacaktır ve her işçi fırsat bulduğunda buna başvuracaktır. Ama yürüyen bant sisteminde buna sistematik bir sorun denemez. Ölüzamanın birincil kaynağı, “hattın dengelenmesi” olarak bilinen sorundur. Farklı iş istasyonlarında yapılmakta olan işlerin, çalışan işçilerin, kullanılan makinelerin bir sürü nedenden dolayı birbirine uyumsuz bir iş akışına sahip olması mümkündür. Oysa fabrika bir bütündür, kolektif işçinin bütün unsurları birbirlerinin temposuna bağımlıdır. Bir iş istasyonunda bitirilen parça, bir sonraki iş istasyonunun üretim faaliyetinin girdisidir. İkisinin arasında uyumlu bir tempo ve ritim yaratılamazsa, üretim sürecinde ya aksamalar olacaktır ya da istasyonların bazılarında kullanılmayan bir emek fazlası olacaktır. Yürüyen bantın ateşli temposunu bilenler, bunun işçinin nefes almasına yarayabileceğini, aşırı stresli bir çalışma temposu içinde böyle bir gevşemenin işçinin sağlığı açısından son derece yararlı olacağını anlayabilirler. Ama sermaye için tam tersi geçerlidir. İşçinin üretim için bir işlem yapmadığı her an sermaye için kayıp bir andır, ölü zamandır. Elbette, hattın dengelenmesi yürüyen bantın bütün tarihi boyunca yönetimce çözülmeye çalışılan dinamik bir sorun olagelmıştır. Yönetim, elini kolunu bağlayarak dengesizlikleri izlemekle yetinmemiştir. Ama, işin doğası gereği, her denge yeni bir dengesizliğe gebe. Burada sermaye açısından ileri adımlar olacağı gibi, geri düşüşler de olabilir. Yalın üretim, bu ve benzeri nedenlerden doğabilecek ölü zaman sorunlarını hep sermaye lehinde daha ileri çözümlere kavuşturacak bir yöntem olarak geliştirilmiştir. En önemli boyutu budur. ABD Ulaştırma Bakanlığı için Japonya’da uygulanan yalın üretim sistemini açıklamak üzere kaleme alınmış bir rapor, yalın üretimin temel amacını bütün açıklığıyla ifade ediyor: “Japonya’daki kalite çemberlerinin temel amaçlarından biri, her bir işçinin her saat boyunca tam 60 dakika çalışması hedefine ulaşmaktır.”²² Aynı şeyi, tarihte ilk kez Toyota’da uygulanan yalın üretimin Japon mucidi Ohno’nun (yani bir bakıma yalın üretimin Taylor’unun) kaleminden de okumak mümkündür: “... reel çalışmayı yalnızca yapılması gereken iş olarak ele alırsak ve geri kalanı kayıp olarak görürsek, gerek tek bir işçiye, gerekse tüm banda uygulanabilir bir denklem elde ederiz: Mevcut kapasite = iş + kayıp. Etkinliğin gerçek anlamda arttırılması, kayıpları sifıra indirdiğimizde ve denklemin işe ilişkin bölümünü

22 William J. Abernathy vd., *Productivity and Comparative Cost Advantages: Some Estimates for Major Automotive Producers*, Transportation Systems Center, Cambridge, Massachusetts, Şubat 1981, s. 38. Aktaran: Knuth Dohse vd., “From ‘Fordism’ to ‘Toyotism’? The Social Organization of the Labor Process in the Japanese Automobile Industry”, *Politics and Society*, cilt 14, No. 1, 1985, s. 128. Vurgu sonradan.

%100'e çıkardığımızda gerçekleşmektedir.”²³ İşte size işçiye nefes alma olanağı bile bırakmamaya çalışan, insani bir çalışma sistemi! *Modern Zamanlar*'ın o trajikomik sahnelerinde işçi Şarlo, kaçınmaya ya da burnuna konan sineği kovmaya vakit bulamıyordu. Ohno'nun sistemi işte insanı bu hale getirmeyi amaçlıyor.

- **Hattın yavaşlatılması zorunluluğundan doğabilecek çelişkiler:** Sermaye elbette emek yoğunluğunu ve üretkenliğini en üst düzeye yükseltebilmek amacıyla, normal zamanlarda yürüyen bantın temposunu mümkün olan en yüksek düzeyde tutar. Ne var ki, ister ekonomik kriz, ister başka nedenlerle üretilen mal(lar)a talep düştüğü takdirde, hattın yavaşlatılması bir zorunluluk halini alır. Aksi, satılmayan stokların dağ gibi yığılmasıdır. Ne var ki, klasik yürüyen bant sisteminde, hat yavaşlatıldığında hattın bütün noktalarında, bütün iş istasyonlarında ölü zaman doğar. Bu durumda sermayenin çıkarları açısından rasyonel uygulama, bazı işçileri işten çıkararak geri kalan işçileri montaj hattı etrafında yeniden bir dağılıma tabi tutmak olurdu. Ama klasik sistemde ayrıntıda iş bölümü dolayısıyla her işçi daracak bir alanda uzmanlaşmış olduğu için işçilerin birbirinin yerine ikamesi her zaman kolay değildir. Yalın üretim sistemi işçilerin ikame edilebilirliğini sağlayarak ölü zaman sorununun bu biçimine de bir çözüm oluşturur.
- **İşçinin deneyim ve bilgisinden yararlanılamaması:** Taylorizm, esas olarak işçinin bilgisinden mülksüzleştirilmesi yoluyla yönetimin bütün emek sürecini kontrol altına almasıdır. Taylorizmin tarihsel hedefi, zanaat emeğinin (vasıflı emeğin) bu yoldan basit emeğe indirgenmesi ve böylece üretimin bütün tasarımının ve bilgisinin yönetimde yoğunlaşmasıdır. Ne var ki, bu hedef gerçekleştirildikten sonra dahi, işçinin üretim faaliyetleri konusundaki bilgisi sifıra inmez. Bir işi yapanın o iş hakkındaki deneyim ve gözlemlerinden doğan bu bilgi, hem işçiye yönetim karşısında sınırlı bir güç kazandırır; hem de, yönetim bu bilgiden uzak kaldığı ölçüde, üretimin sermaye açısından daha rasyonel biçimde düzenlenmesi konusundaki potansiyel harcanmış olur.
- **İsraf:** Klasik sistemde yürüyen bantın farklı aşamalarında yer alan iş istasyonlarının hepsi, bir önceki iş istasyonunda şu ya da bu nedenle ortaya çıkabilecek aksaklıkların kendisinin ve kendisinden sonraki iş istasyonlarının da durmasına yol açmasını engellemek için, bir miktar parça ve girdi stokuyla çalışır. Buna aşağıda ele alacağımız JİT sistemine karşılığı içinde *just-in-case* (“bir şey olursa”, kısaca JİC) adı verilmiştir. Bu uygulama, stoklar her an kullanılmadığına göre, kapitalist mantık açısından sermayenin atıl kalması demektir. Öte yandan, klasik sistemde kalite denetimi üretim sürecinden ayrı ve sonra yapıldığı için bazen uzun süre hatalı üretim yapılabilme olasılığı doğar. Yalın üretim her iki tür israfı da ortadan kaldırmayı amaçlar.

23 Taiichi Ohno, *Toyota Ruhü. Toyota Üretim Sistemi'nin Doğuşu ve Evrimi*, çev. Canan Feyyat, Scala Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 62.

JİT

Son yirmi yılın dünya çapındaki anahtar terimlerinden biri *just-in-time* sistemidir (terimi bundan sonra JİT olarak kısaltılmış haliyle kullanacağız). Terimin sözlük anlamı, “tam zamanında”dır. İlk kez Toyota’da ve daha sonra genel olarak Japon şirketlerinde uygulanan bu sistem, gerçekten de yalın üretimin merkezi kavramı sayılabilir. Ama literatürde genellikle yapıldığı gibi salt teknik/finansal bir yöntem olarak ele alınmamak kaydıyla. Genellikle yapılan, JİT sistemini stoksuz üretim olarak tanımlamak ve böylece Japon şirketlerinin ve genel olarak yalın üretimi uygulayan bütün işletmelerin stok maliyetinden tasarruf etmesi ve stokların yan etkilerinden kurtulması olarak sunmaktır. Bu durumda, JİT, klasik uygulamadaki JİC ile karşıtlığı içinde ele alınmış olur. Bu şekilde sunulduğunda, JİT sistemi yukarıda sergilenen sorunlar arasında sadece israf sorununun bir boyutuna (stok maliyeti) getirilmiş bir cevap gibi görülmüş olur.

Burada bir gerçek payı olduğunu derhal belirtmek gerekir. Stoklu üretime göre JİT birkaç bakımdan maliyetleri düşürür ya da emek üretkenliğini artırır: 1) Stokların depolanması için gerekli masraflar ortadan kalkar. 2) Sermayenin stok biçiminde fabrika içinde atıl kalması engellenir. 3) Eski sistemde, “bir sonraki istasyona ikmal edilmek üzere bekleyen parçalardan dağlar oluşuyor, böylece işçiler, işin en önemli tarafına eğilmek, üretime devam etmek yerine, parçaları koyacak yer bulmak ya da parça aramakla zaman kaybediyorlardı.”²⁴ Stoksuz üretim bu gereksiz işleri ortadan kaldırarak emeğin üretkenliğine de bir katkıda bulunur. (Gerçekten de yalın üretim uygulanan fabrikaların eski sisteme göre temizliği ve derli toplu oluşu yaygın olarak aktarılan bir gözlemdir.) Bu son faktör dışında, stoksuz üretimin sermayeye katkısı değişmez sermayenin dolaşır bileşeninin değerini düşürmek yoluyla işler. Bazı yazarların²⁵ bunu sermayenin dolaşımı alanında bir tasarruf olarak sunması, yalın üretimin sermayenin devir hızına değil üretim maliyetine katkıda bulunduğunu gözden saklayacak bir yanılsama yorumdur.

Bütün bunlar söylendikten sonra esas soruna geri dönmek gerekir. JİT sisteminde önemli olan, değişmez sermayeden yapılacak kısmi bir tasarruftan çok daha başka bir şeydir. Esas olan emeğin yoğunlaştırılmasıdır. JİT sisteminin asıl işlevi, **ölü zamanın teşhis edilmesi ve elenmesidir**. Ohno bunu, “Toyota Üretim Sistemi, emek fazlasını açık bir biçimde ortaya koyabilmektedir” diyerek ifade eder.²⁶

24 Ohno, a.g.y., s. 56.

25 Örneğin Tony Smith, *La production flexible. Une utopie capitaliste?*, Institut Internationales de Recherches et de Formation, Amsterdam, 1994, s. 12 ve Andrew Sayer, “New Developments in Manufacturing: the Just-in-Time System”, *Capital and Class*, 30, 1985, aktaran: John Tomaney, “The Reality of Workplace Flexibility”, *Capital and Class*, 40, Bahar 1990, s. 34.

26 Ohno, a.g.y., s. 62.

JİT sisteminin bu olanağı sağlamasının nedeni şöyle açıklanabilir. Hat hızla akarken hattın temposuna yetişemeyen herhangi bir işçi ya da iş istasyonu, daha önceden stoklanmış parça varsa onu kullanacaktır. Oysa stokun olmadığı durumda, işe yetişemeyen işçi ya da istasyon sıkışacaktır. Bu noktada görselleştirme sistemi (Japonca terimle *andon*) devreye girer. Her istasyonda yeşil, sarı ve kırmızı ışıklardan oluşan bir işaret sistemi vardır. Bant normal olarak akıyor ve işler yerinde gidiyorsa, yeşil ışık yanar. Eğer bir istasyonda kısmi bir sorun varsa sarı ışık yakılır. İstasyon artık tempoya yetişemiyorsa kırmızı ışığa basılır ve bant durur. Eski tür üretimde istenen bantın akışının hiç durmamasıdır (yani *andon* sistemi kullanılıyor olsa, hep yeşil ışık yanmasıdır). Ama yalın üretimin paradoksal mantığında, yeşil hayra işaret değildir! Yönetim sürekli yeşil ışıktan burada emek fazlası olduğu sonucunu çıkarır. Bu durumda sürekli yeşil ışık yakan işçiye ya da istasyona yeni görevler verilir ya da istasyondan, başka işe verilmek üzere işçi çekilir. Ta ki istasyon ya da işçi sarı ışığı yakmanın sınırına gelene kadar. Böylece hat, süratin ve çalışma temposunun arttırılmasıyla dengelenmiş olur. Yani yalın üretimin özü stres ya da basınç yoluyla yönetimdir.²⁷

Ohno temel sorun olarak gördüğü bu meseleyi, kendi popüler üslubu içinde şöyle bir örnekle anlatıyor:

Yıllar önce bir arkadaşşıma, dördü sağda, dördü solda oturan dört kürekçinin kürek çektiği kayak anekdotunu anlatmak istiyordum: Doğru kürek çekmedikleri takdirde, kayak zig zag çizecekti. Bir kürekçi kendini yanındakinden daha güçlü hissedip, iki kat daha hızlı kürek çekebilirdi. Ama bu ekstra çaba kayığın dengesini ve gidişini bozabilirdi. Kayığın en iyi biçimde yol almasını sağlamanın en iyi yöntemi, bütün kürekçilerin gücünü eşit olarak dağıtmak ve hepsinin aynı güç ve aynı derinlikte kürek çekmelerini sağlamaktı.²⁸

Ohno burada kendi sisteminin asli amacının “hattın dengelenmesi” sorunu olduğunu gayet yalın bir örnekle açıklamış. Yalnız bu bölümde, nihai amacın kürekçilerin her birinin %100 hızla kürek çekmesi olduğunu eklemeyi unutmuş, ama biz bunu daha önce söylediklerinden biliyoruz!

Üstelik, basınç, emek fazlası bulunana kadar sürmekle kalmaz. Emek fazlası her zaman vardır! Tempoyu sürekli olarak arttırmak yalın üretimin doğasında mevcuttur. Japonca *Kaizen* deyimiyle anlatılan, son yirmi yılın işletme ve kalite literatürüne “sürekli iyileştirme” olarak geçen kavram, tam da basıncın her an daha yüksek bir emek yoğunluğu elde etmek için sürekli olarak arttırılacağını anlatır. Bu o kadar böyledir ki, sistemin vatani Japonya’da işçiler iş yüküne yetişebilmek amacıyla sabahları işbaşı saatinden önce gelerek

27 Bkz. Mike Parker/Jane Slaughter, *Choosing Sides. Unions and the Team Concept*, South End Press, Boston, 1988.

28 Ohno, a.g.y., s. 67. Burada ya Ohno, ya da çevirmeni, iki tarafında dörder kürekçi oturan bir kayıkta toplam dört değil sekiz kürekçi olması gerektiğini unutmuşa benziyor.

veya kahve/dinlenme aralarını kullanarak tedbir alırlar. Böylece, yalın üretim yöntemleri ölü zamanı ortadan kaldırmakla kalmaz, yeni “canlı zaman” da yaratmış olur! Bu şekilde iş gününün de iş sözleşmesinin ötesinde kısmi bir uzamaya tabi olduğu (isterseniz buna da iş gününün elastikiyeti diyebilirsiniz!) ortaya çıkar.

Kısacası, JİT sistemi, stok maliyetinden tasarruf edilmesinin çok ötesinde, üretim sürecinde “emek fazlası” noktalarının keşfedilmesi ve emeğin yeniden dağılımı yoluyla işçilerin daha yoğun çalıştırılmasının bir yöntemidir. Teknik bir sorun değil, sermayenin işçiyi yönetmesine ve ondan daha fazla artık değer çekip almasına ilişkin bir yöntemdir.

Görev akışkanlığı ve ikame edilebilirlik

Hattın bir bütün olarak dengelenmesi esnasında (ki bunun sürekli devam eden bir süreç olduğunu gördük), emek fazlası olan noktalara yeni görevler verileceğini ya da fazla büyükse buralardan işçi çekileceğini gördük. Öte yandan, yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci bir sorun, yani hatta genel bir yavaşlama sorunu doğduğunda belirli sayıda işçi işten çıkarılacaksa, bunların daha önce yürüttüğü görevlerin başka işçilerce yürütülebilmesinin bir ön koşul olduğunu da biliyoruz. Bütün bunlar, işçilerin birbirlerinin yerine ikame edilebilirliğini gerekli hale getirmektedir. Dolayısıyla, eski sistemin ayrıntıda iş bölümünü uygulamasındaki dar açının bir ölçüde genişletilmesi, işçilerin birden fazla işi yapabilmeleri sermayenin rasyonalitesi açısından zaman zaman gereklidir.

Ne var ki, sorun bir işçinin yerine bir başkasının ikame edilmesiyle sınırlı olsaydı, klasik sistemde bile daha kolay çözülebilirdi. Çünkü sonuç olarak, ayrıntıda iş bölümüne dayanan daracık bir alana sıkıştırılmış işi öğrenmenin alacağı zaman genellikle günlerle sayılır. Ama daha ötede bir sorun ortada durmaktadır: Emek fazlası belirtisi gösteren işçilere daha fazla iş nasıl verilecektir? Bu soruna yalın üretimin cevabı, iş istasyonlarının tasarımı köklü biçimde değiştirerek tekil işçilerin birden fazla makineyle çalışmaları uygulamasını getirmek olmuştur.

Klasik bant sisteminde iş istasyonları genellikle aynı işlemi yapan ve tek makineyle çalışan işçilerin bir kümesi niteliğini taşırdı. Yalın üretimde ise, genellikle U şeklinde bir iş istasyonuna birkaç makine yerleştirilir ve işçinin esas işinden kalan ölü zamanda öteki makinelerde iş yapması, alt-montaj işleriyle uğraşması vb. sağlanır. (Birkaç makineyi bir araya getiren bu sisteme “modüler sistem” adı verilmiştir.) Her işçi bir tek makineyle çalışmak yerine birkaç makineyle çalışır. Yani tek bir hareketin biteviye yapılmasının yerini... birkaç hareketin biteviye yapılması alır. Ayrıca, eski sistemde makinelerin bakımıyla görevlendirilen işçilerin yerine, bakım görevleri de üretim işçisine verilir. (Böylece işçi bir ek iş daha üstlenmiş olmakla kalmaz; bakı-

mını kendisinin yapacağı makineyi daha temiz vb. tutacağı, böylece emek israfının engelleneceği düşünülür.) Nihayet, kalite denetimi bağımsız bir faaliyet olmaktan çıkartılarak bu görev de üretim işçilerine yüklenir.

Öyleyse, çeşitli görevler arasında gidip gelme anlamında görev akışkanlığı da her bir işçinin ölü zamanını azaltarak emek yoğunluğunu arttırmamanın bir yöntemidir. Bir araştırmacının ifadesiyle:

Daha önce birbirinden ayrılmış olan bireysel sorumluluk alanlarının birtakım bünyesinde bir araya getirilmesi, yitirilen zamanın azaltılması açısından olanaklar doğurur. Ya da farklı biçimde söylemek gerekirse, tekil çalışanın çalışma zamanı içinde mümkün olan en yüksek çalışılan süre oranının elde edilmesi.²⁹

Görev akışkanlığı aynı zamanda işçilerin birbirlerinin yerine ikame edilebilirliğini kolaylaştırdığı ölçüde, hattın dengelenmesi ve işten işçi çıkarılması açısından bir avantaj oluşturur.

Takım çalışması ve kalite

Yukarıda, işçinin bilgisinden ve deneyiminden yararlanılamamasını klasik sistemin başlıca sorunlarından biri olarak ortaya koymuştuk. Taylorizmin ana amacı vasıflı işçinin emek süreci üzerindeki hâkimiyetini kırarak sermayeyi sürecin tek hâkimi haline getirmektir ve bunda büyük bir başarı elde edilmiştir. Ama sermaye işçiye bu yaklaşımıyla, günlük üretim faaliyetlerinden doğan deneyim ve gözlemlere dayalı bilgiden yararlanma olanağından yoksun kalıyordu.

Ohno da, başka bir tarihsel aşamada, vasıflı işçinin üretim bilgisinin çoktan parçalanmış olduğu bir noktada yaşamakla birlikte, aynen Taylor gibi, atölyede oluşan bilgiye büyük önem verir.

Atölye benim için son derece önemlidir. En direkt, en somut ve en etkileyici bilgiler oradan gelir. Belki de iş hayatıma orada başladığım için, atölyeye hep inanmışımdır. Bugün de yönetici olarak görev yapmama rağmen, üretim tesisinde bulduğum şu gerçeği görmezden gelemem: En ilginç bilgileri, kapısında başkan yardımcısı yazan büromda geçirdiğim saatlerde değil, fabrikada, gerçekle karşı karşıya olduğum zaman toplarım.³⁰

Zaten Ohno'nun kişisel tarihinin Taylor'un güzergâhı ile benzerliği ilginçtir. Aynen Taylor gibi, Ohno da formasyonunu önce "tezgâh başında, üretim departmanlarında, üretimle iç içe" almış ve işletme içinde böyle yükselmiştir.

³¹ Her halükârda, yukarıdaki pasaj, bize yalın üretimin bir parçası olan takım çalışmasının ve kalite çemberlerinin özünü verir.

29 P. Windolf, "Industrial Robots in West German Industry", *Politics and Society*, cilt 14, sayı 4, 1984. Aktaran: Tomaney, a.g.m., s. 40.

30 Ohno, a.g.y., s. 63.

31 Ohno'nun bu özelliği için kitabının Türkçe basımının önündeki biyografik nota bakılabilir: a.g.y., s. 11.

Takımlar ve kalite çemberleri, her şeyden önce, atölyede, düz, sıradan işçide birikmiş olan deneyim ve gözleme dayanan bilginin çekilip alınmasını hedefler. Takım şefleri ve takım şeflerinin koordinasyonunu sağlayan alt düzey yöneticiler, atölyeye en yakın unsurlar olarak elde ettikleri bilgilerin daha üst düzey yönetime iletilmesi bakımından bir aktarma kayışı rolünü üstlenir. Daha önemlisi, kalite çemberlerinin öneri sistemi uygulamasıdır. İşçilerin takımları aracılığıyla yaptıkları öneriler kabul görür ya da görmez. Ama bir kez öneri yapıldığında, önerinin dayandığı bilgi artık işçinin bilgisi olmaktan çıkmış ve yönetimin bilgisi haline gelmiştir. İşçilerin bilgisi zaman ve hareket etütlerine kadar uzanır. Bu konuda öneri yapan işçi, kendi çalışma temposunun arttırılmasına katkıda bulunmaya başlamış olmaktadır. Yalın üretim öncesindeki bütün emek süreci düzenlemelerinde işçilerin çalışma temposunun arttırılmasına karşı mücadelenin sermaye için temel sorun olduğu düşünülürse, bunun sermaye açısından ne kadar büyük bir kazanç olduğu, işçiler açısından ise ne kadar acıklı bir ironi doğurduğu ortaya çıkar.

Kalite çemberleri ve Toplam Kalite Yönetimi'nin (TKY) sermaye açısından ikinci yararı, dolaşır sermayeden tasarruf etmektir. Klasik sistemde kalite denetimi elemanlarınca yürütülen işlevin, yalın üretimde üretim işçisine devredildiğine yukarıda değinmiştik. İş bölümündeki bu değişiklik JİT sistemiyle birleşince, "sıfır hata" denen sisteme doğru önemli bir adım atılmış olur. Çünkü stoksuz çalışma ortamında, bir sonraki istasyonun işçileri kendi kalite kontrolleri sırasında bir önceki istasyondan defolu/hatalı parça gelmiş olduğunu saptayacaklardır. Bu yüzden de her işçi kendi kalite kontrolünü ciddiyetle yürütmek zorundadır.

"Kalite" kavramı son yıllarda popüler kültüre kadar sızdı. Yaygın anlayışta çok olumlu bir içerikle donatılmış bir kavram halini aldı. Bunda tüketici hakları konusundaki haklı bir kaygının önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Sermaye de TKY eğitimi ve propagandasında "müşteri memnuniyeti" kavramını öne çıkararak bu yönde bir zihniyetin oluşmasında önemli bir pay sahibi olmuştur. Oysa gerçekte TKY bağlamında "kalite" sadece tüketiciye erişecek nihai ürünle ilgili bir kavram değildir. Aynı zamanda, fabrika içinde üretimin çeşitli aşamalarında kullanılan sınai girdilerin her biri de "kalite" tartışmasının merkezindedir. Bunun bir kanıtı da, son dönem TKY yazınında "müşteri" kavramının sadece nihai ürünün alıcısı olacak tüketiciyi değil, fabrika içinde herhangi bir sürecin ürünü olarak üretilen girdinin bir sonraki aşamada kullanıcısı olacak departman ya da iş istasyonunu da kapsayacak biçimde ("iç müşteri") kullanılmasıdır. Bu durumda, "müşteri memnuniyeti" kavramı, üretimin bir sonraki aşamasındaki departman ya da iş istasyonunun memnuniyeti anlamına gelmekte ve kavramın toplumsal anlamı bütünüyle değişmektedir. Örneğin girdilerde defolu/hatalı üretimin sona erdirilmesi işçiye aşırı bir yük getiriyorsa, kalitenin sağlanması işçinin sırtından gerçekleşiyor de-

mektir. Öyleyse, kalite sorununa işçilerin ve sendikaların yaklaşımı bu açıdan belirlenmeli, kalitenin maliyetinin işçi tarafından değil, sermaye tarafından üstlenilmesi için mücadele edilmelidir.

TKY'nin sermaye açısından üçüncü işlevi, işçilerde işletmeye bağlılığı geliştirmektir. Bir yandan öneri sistemi, işçinin iş yerinde kendi sözünün de dinlendiği, üretim sürecini etkileyebilecek bir güce kavuştuğu yolunda bir yanılsamaya kapılmasına yol açmaktadır. Öte yandan, "kalite" konusuna yapılan vurgu, bu konuda "başarılı" olmuş işletmelerin ödülleri öne çıkarılması, çeşitli ISO belgelerinin "başarı"yı daha geniş bir tabana yayması vb. işçide çalıştığı işletmeden gurur duyma refleksini harekete geçirir. Bütün bunların sonucu, tam da sermayenin amaçladığı gibi, kapitalist firmanın işveren ve işçisinin bir "aile" olarak algılanması, her bir işletmenin işçilerinde öteki işletmelerle rekabet duygusu keskinleşirken, işletme içinde ve genel düzeyde sınıflar arası çelişkilerin gölgede kalmasıdır. TKY'nin doğası gereği gelişen bu eğilimler, işletme içinde daha "demokratik" görünümlü bir atmosfer³² ya da işletme marşı vb. daha doğrudan ideolojik araçlarla güçlendirilmektedir.

TKY'nin bir başka işlevi de tekil işçi üzerinde iş arkadaşlarının üretkenlik ve disiplin baskısını (İngilizce deyimle "peer pressure") yaratmasıdır. Burada, takım çalışması ile tamponsuz üretim el ele çok ironik sonuçlara yol açar. En çarpıcı örnek işe gelmeme durumlarında yaşanır. Bir işçinin işe gelmemesi halinde, klasik sistemde olduğu gibi yerine bir yedek işçi getirilmez. Çünkü yalın üretim, adı üstünde, tamponsuz ya da yedeksiz üretimdir. Öte yandan, takımda işçi sayısında o gün bir azalma olmakla birlikte daha önceki üretim kotasında bir azalma olmaz. Bu durumda, işe gelmeyen işçinin bütün yükü kendi takımına mensup iş arkadaşlarının üzerine biner. Dolayısıyla, bütün işçiler üzerinde, iş arkadaşlarının tepkisini çekmemek için, işe gelmemeyi asgariye indirme yönünde bir eğilim doğar. (Japonya'da işe gelmeme oranı Batı ülkelerine göre çok düşük düzeyde seyrediyor.) Daha genel olarak, işçinin her işten kaytarmasında, tamponsuz üretim dolayısıyla takım arkadaşlarına daha fazla yük bineceğinden, en azından Japonya'da aldığı biçimde, yalın üretimde işçiler birbirleri üzerinde emek yoğunluğunu arttırma yönünde baskı yaparlar. Bu, daha önceki tarihsel aşamalarda ortaya çıkan iş arkadaşı baskısının tam tersidir. Gerek Taylorizm öncesi dönemde, gerekse Taylorizmin yalın üretime kadar süren evresinde, işçiler bir kolektif olarak iş arkadaşları üzerinde, genel ortalamayı yükseltme yönünde bir etki yaratmaması için, iş temposunu düşük tutma yönünde baskı yaparlardı. Bu eğilimin dışında kalanlar, ya patronun adamı olurdu, ya da asosyal kişiliğe sahip işçiler. Şimdi, yalın üretim altında işler tam tersine dönmüşe benzelemektedir.

32 Herkes perakende sektöründe, genç olanları da dâhil, bütün çalışanlara "bey" veya "hanım" diye hitap edildiğini fark etmiştir.

Nihayet, kalite çemberleri uygulamasının en sinsi, keşfedilmesi en güç yönüne geliyoruz. Bu noktayı kavrayabilmek için ilk anda konuyla ilgili gibi görünmeyen bir başlangıç noktası alalım. Çalışma zamanı ile boş zaman ilişkisi bakımından, kapitalist toplumda, kentli küçük burjuvazi (köylülerin zamanla ilişkisi bambaşka olduğundan onları bir kenara bırakıyoruz) ile işçi sınıfı çok farklı bir konumdadır. İşçinin çalışma zamanı, hiç olmazsa sınıf mücadelesinin belirli kazanımlarından sonra, çok daha belirgin biçimde tanımlanmıştır. Buna karşılık, küçük burjuva, ister sabah yediden gece on bire kadar açık olan köşedeki bakkal esnafı olsun, ister siparişi yetiştirebilmek için hafta sonları dahi çalışan mobilya zanaatkârı, çalışma saatlerini öylesine uzatır ki, Marx'ın "küçük burjuvazinin kendi kendisini sömürdüğü" yolundaki gözlemi sanki gözümüzün önünde canlanır. Ama bir fark daha vardır. İşçi işten çıktığı zaman, elbette iş hayatının psikolojik durumu üzerindeki izlerini taşır ve eşiyile dostuyla o gün ustabaşıyla yaptığı gergin tartışma konusunda dertleşir. Ama normal koşullarda, boş zamanında, işin nasıl daha iyi yapılabileceğini, eğer işletme kötü durumdaysa onu nasıl kurtarabileceğini düşünmez. Olsa olsa tersi olur: Eğer iş yerinde ciddi bir gerilim varsa, ne tür bir mücadeleyle patronu zor duruma düşürebileceğini, kendi başına, iş arkadaşlarıyla ya da ait olduğu politik hareketin militanlarıyla düşünür. Küçük burjuva ise, çalışma saatlerinden sonra da hiç durmaksızın işini düşünür. Hele işler kötü gidiyorsa, küçük burjuvanın aklında işini nasıl düzeltereğinden başka hiçbir şey yoktur.

İşçinin, küçük burjuvadan farklı olarak, işle ilişkisinin çalışma süresiyle sınırlı olması, emek gücünün geçici süreyle satılan bir meta olmasıyla, bu sürenin de iş sözleşmesiyle sınırlanmasıyla tümüyle tutarlı bir özelliktir. Kapitalist, işçinin bedensel ve zihinsel kapasitesini ancak çalışma süresi içinde kullanabilmektedir. Ya da kullanabilmekteydi! Yalın üretim, kalite çemberleri sistemiyle geleneksel ilişkiye bu noktada da bir değişiklik getiriyor. Ünlü öneri sistemi, işçinin boş zamanında da iş yerinde üretim faaliyetinin nasıl daha iyi yürütülebileceğini düşünmesine yol açtığı ölçüde, işçinin en azından zihinsel kapasitesinin çalışma süresini sınırsız hale getirmekte, boş zamanı kapitalist için harcanan bir süreye dönüştürmektedir. İşçi, kendi çıkarını kapitalistinkiyle özdeşleştirerek, boş zamanını gönüllü biçimde emek üretkenliğinin ve yoğunluğunun arttırılmasının yöntemlerini düşünmeye hasretmektedir. Kalite çemberlerinin en tehlikeli yanı işte budur: işçinin ruhunu fethetmenin bir aracı olması!

İş gücünün parçalanması

Yalın üretim, bütün gözlemcilerin vurguladığı gibi, işçi kolektifini sistematik biçimde böler. Genel olarak kullanılan terminolojiyle yalın üretimin uygulandığı iş yerlerinde işçiler çekirdek ve çeper olarak katmanlaşırlar. Çekirdek,

kadrolu, istihdam güvencesi görelî olarak yüksek, ekonomik durumu görelî olarak daha iyi işçilerden oluşur. Buna karşılık çeper, güvenceden yoksun, part-time, geçici, süreli sözleşmeyle çalışan ya da taşeron işçisi konumunda olan, ekonomik durumu çok daha kötü işçilerden oluşur.

İşçi sınıfının her bölünmesi, daha üstte yer alan katmanlara kısa vadede ne kadar avantaj sağlarsa sağlasın, aslında bunlar da dâhil olmak üzere, sınıfın bütününe zarar verir. Biz burada bölünmenin genel ve toplum çapında sonuçlarına girmeyecek, yalın üretimin bu tekniğinin, tekil işletme çapında, bu iki farklı katman üzerinde yaptığı etkiler açısından sermayeye ne kazandırdığını kısaca araştıracağız.

Çekirdek katmanın işletmeye bağlılığı, iş disiplini, çalışma süreleri vb. bakımından ne denli fedakârca çalıştığı yalın üretim üzerine yapılan çalışmalarda sürekli vurgulanan bir noktadır. Yukarıda, kalite çemberleri ve TKY uygulamasının, tamponsuz üretim tekniğinin, iş arkadaşlarının basıncını nasıl sermaye lehine bir faktör haline getirdiğini ve benzeri boyutları ele almıştık. Son dönemin bir başka yönetim tekniği olan “insan kaynakları yönetimi”nin bazı kurnaz tekniklerinin de işçide, işletmeye bağlılık duygularını geliştirdiğini belirterek geçelim.

Bu noktada esas üzerinde durulması gereken, yazının başka noktalarında ele alınan bu tür ideolojik, psikolojik, kültürel (“işletme kültürü”) faktörlerin ötesinde, çekirdek katmanın işletmeye bağlılığının ekonomik temelleri. Son dönemin işletmecilik literatürünün sandığı ve sunduğunun aksine, “işletme kültürü” bu konuda hiç de belirleyici kabul edilemez. Çünkü yalın üretimin çekirdek işçiye verdiği statü, işçiyi ekonomik nedenlerle işletmeye bağlanmaya neredeyse zorlamaktadır.

Bağlılığı yaratan ekonomik faktörler arasında birincil yeri, ironik biçimde, istihdam güvencesi tutar. Japon iş ilişkileri sisteminde işçilere hayat boyu istihdam sağlandığı (*nengko* sistemi) gözlemi, bu konudaki araştırmacıların büyük bölümünce vurgulanmıştır. Bunun işçiyi işletmeye bağlamakta psikolojik bir faktör olarak oynadığı rol de sık sık vurgulanır. Ama madalyonun öbür yüzünde, Japon işletmelerinin *nengko* sistemini kariyer hiyerarşisinin en alt basamağından, yani genç işçileri işe alarak başlatması dolayısıyla, bir işletmede çalışmaya başlayan işçinin, çalıştığı işletmeden ayrıldığı takdirde başka iş bulamama (ya da çok kötü işlerde çalışma, yani çekirdek katmandan çeper katmana düşme) tehlikesiyle karşı karşıya olması yatar. Bu durumun işçiyi işletmeye dört elle sarılmaya iteceği tartışmasızdır.

İşletmeye bağlılık yaratan ikinci tür faktör, toplumsal hizmetlerin devletçe sağlanma oranı düşük olduğu ölçüde, işçinin çeşitli konularda çalıştığı işletmeye bağımlı hale gelmesinden kaynaklanır. Japonya’da ve Amerika’da geçerli olan, ama sosyal hizmetlerin kamusal niteliğinin hâlâ tam olarak sarsılmadığı kıta Avrupa’sında çok daha sınırlı etkisi olan temel bir faktör, sosyal gü-

vencenin (sağlık, emeklilik vb.) işletme tarafından sağlanıyor olmasıdır. Gerek Japonya’da, gerekse ABD’de, işini kaybeden işçi sağlık bakımı konusunda ortada kalmakta, emeklilik konusunda da zora düşmektedir. İşletmenin lojman uygulaması, eğitim alanında çocuklara tanınan kolaylıklar vb. etkenler de bu çerçevede ele alınmalıdır.

İşçinin işletmeye bağlılığı aynı zamanda yalın üretimde son derece bireyselleştirilmiş bir ücret sisteminden kaynaklanır. Ücretin bir bölümü, bütünüyle işçinin amirinin değerlendirmesine bağlı olduğundan ve bu değerlendirmede “pozitif tavır” gibi tümüyle subjektif unsurlar temel alındığından, işçi yüksek ücret almak istiyorsa işletmeye bağlılığını yüksek sesle ilan etmek zorundadır. “Negatif tavır” sahibi bir işçi, daha düşük bir ücret alacaksa, işletmeye bağlılığı bir bakıma ekonomik zorlamayla elde edildiği açık değil midir?

Nihayet, Japon sendika sistemi de işçi kolektifinin işletmeye bağlılığında maddi bir unsur olarak rol oynar. Japon sendikaları genellikle iş yeri sendikacılığı temelinde örgütlenmiştir. Dolayısıyla sendikanın ve bürokrasisinin geleceği de büyük ölçüde işletmenin tavrına ve geleceğine bağımlı hale gelir.

Sınıfın çeper katmanının sorunları ise tartışmaya yer bırakmayacak açıktır. Bu sorunları aşağıda, burjuvazinin esneklik taarruzunu ele aldığımızda genel bir çerçeve içinde inceleyeceğiz.

İş yerinin parçalanması

1970’li yılların ortalarından bu yana dünya çapında süregiden genel ekonomik kriz döneminde, kapitalizmin en önemli silahlarından biri, iş yerini parçalamak olmuştur. Burada amaç, büyük işçi kitlelerinin tek bir patronla karşı karşıya kalmasını engellemek, büyük işçi kolektiflerinin örgütlenme gücünü kırmaktır. Bu bazen aynı mekânsal ortamda işçilerin farklı patronlara bağlı olarak çalışması biçiminde yapılır: Türkiye’de de çok yaygın olan taşeron sisteminin, işçi kolektifini çekirdek ve çeper katmanlara böldüğünü görmüş bulunuyoruz.

Ama iş yerinin parçalanması, bir de üretimin fiziksel mekânının bölünmesi biçiminde ortaya çıkabilir. Burada, yalın üretimin işçilerin ve emek sürecinin kontrolünde yeni bir dizi teknik olarak beliren boyutunu geride bırakarak, ikinci boyutuna, yani sermayeler arası bir ilişki niteliğiyle yalın üretim alanına giriyoruz. Ama şimdiden görülüyor ki, sermayeler (işletmeler) arası bir ilişki biçimini alan bu boyut da, temelde sınıf ilişkileriyle doğrudan bir bağ taşıyor.

Yalın üretimin bu boyutunu kavramak için, önce şirket stratejilerinde kriz döneminde ortaya çıkan bir değişikliği ele almak gerekiyor. Kriz önceindeki yaklaşık otuz yıllık uzun genişleme döneminde, hatta 20. yüzyılın başından beri, tekeli sermayenin temel eğilimlerinden biri, bir nihai ürünün üretilmesinde girdi olarak işlev taşıyan ürünlerin üretiminin de ele ge-

çirilmesi, yani en az işlenmiş girdiden nihai ürüne giden üretim faaliyetleri zincirinin mümkün olduğu kadar büyük bölümüne hâkim olmak için çaba gösterilmesiydi. Sermayenin “dikey bütünleşme” olarak anılan bu yoğunlaşma biçiminin yanı sıra, tekelci sermaye, finans kapital niteliğiyle, birbiriyile ilgisiz çok farklı alanlarda (sanayinin çeşitli dallarından turizme, bankacılıktan toptan, perakende ve dış ticarete) faaliyetleri tek bir holding çatısı altında topluyordu.

Kriz dönemi birbiriyle çelişen ve net etkisi sermaye grubundan sermaye grubuna, sektörden sektöre değişen iki eğilimi birden ortaya çıkardı. Birincisi, 80’li yıllardan itibaren dev boyutlara ulaşan şirket satın almalar ve şirket evlilikleri olgusu. Bu olgu, evlilik sonrası oluşan şirketlerin bazen bir alanın bütün alt dallarında piyasa mevcudiyetini sağlamak için yapıyor. Bu durumlar da dikey bütünleşme daha da üst düzeylere tırmanıyor.

Ama kriz içinde büyük sermaye gruplarının benimsediği ikinci bir stratejik eğilim daha var. Bu, şirketin “temel yetkinlikleri” olarak anılan alanlarda yoğunlaşması, uzmanlaşması, daha önce şirket bünyesinde yürütülmekte olan bazı faaliyetlerin artık dışarıya iş verilerek yaptırılması yönelişi. Bu yeni stratejik yöneliş, kendini her tekelci sermaye grubunun kendi çevresinde geniş bir “tedarikçi” zinciri oluşturması biçiminde ortaya koyuyor. Eskiden otomotiv sanayisinde yaygın olan, ama şimdi tekstil/hazır giyim vb. başka sektörlerde yayılan deyimle “yan sanayi” olgusu gittikçe geliyor. Organize sanayi siteleri, küçük sanayi siteleri, bu yan sanayinin gelişme alanları olarak ortaya çıkıyor. Tekelci firmaya doğrudan girdi sağlayan ilk tedarikçiler katmanı, kendi altında bir başka katmandan kendi girdilerini sağlıyor ve ortaya katmanlaşma içinde geniş bir bağımlı şirketler topluluğu çıkıyor. Bundan bir ölçüde farklı olmakla birlikte, hizmetler, ticaret, medya, turizm vb. alanlarda ruhsat anlaşmaları ya da “franchising” denen yöntemlerle (yani McDonald’s, Benetton, Starbuck’s, CNN vb. gibi markaların kullanılması) uluslararası çapta bağımlılık zincirleri yaratılıyor. Bizi burada bu sonuncu türden ilişki değil, büyük tekellerin etrafında oluşan tedarikçiler zinciri ilgilendiriyor. Türkiye’deki otomotiv sektörünün gelişme tarzı, şirketler arasında kurulan bu tür bloklaşmaların zengin bir laboratuvarı gibidir. Toyota, Fiat, Renault, Ford ve ötekiler bütünüyle kendilerine bağımlı bir tedarikçiler zincirinden oluşan birer imparatorluk gibidir. Aynı şey, “büyük markalar” a fason çalışan tekstil ve konfeksiyon firmaları için de geçerlidir.

Yalın üretimin bu boyutunun sermaye ile işçi sınıfı ilişkisi açısından sonuçlarını da berrak biçimde ortaya koymak mümkün. Bunların en önemlisi, bu tür bir üretim yapısının iş gücünün maliyetini ciddi biçimde düşürmesidir. Orta ve küçük boy işletmeler genellikle sermayenin sendikalaşmayı daha kolay engellediği ortamlardır. Bu yüzden bunlarda ücretler ve yan ödemeler genellikle daha düşüktür. Örneğin Japonya’da büyük şirketlerle tedarikçiler

arasındaki ücret farkı ortalama %33 ila 44 arasındadır. Elbette tedarikçi şirketlerde çalışan işçilerin aleyhine.³³ Bunun anlamı şudur: Aynı girdiler büyük işletmenin içinde üretiliyor olsaydı, toplam ücretler daha yüksek olacak ve artık değer o oranda azalacaktı. Demek ki, yalın üretimin bu yapısı, sermayenin artık değeri arttırması bakımından büyük avantajlar sağlıyor. Öyle görünüyor ki, büyük ölçekli üretimin sağladığı ölçek ekonomilerinden yoksun kalmanın getirdiği ek maliyet, ücret yapısının sağladığı bu avantaj karşısında görece olarak küçük kalıyor.

Tekstil, hazır giyim, deri gibi sektörlerde bu yapı daha da ileriye giderek küçük atölyelere ve eve iş verme biçimini alır. Burada tekeli sermaye ile yan sanayi arasındaki ilişki ilke olarak aynıdır, ama tekeli sermayenin kazancı, kendileri de küçük ya da orta boy da olsa kurumlaşmış birer şirket olan tedarikçilerle kurulan ilişkiden de daha avantajlıdır. Çünkü bu “yan sanayi” işçileri sadece sendikasıız değil, çoğu zaman kayıt dışı, sosyal sigortasız, çok uzun saatler ve açlık ücretleriyle çalıştırır.

4. “Yalın ve hayın”: Yalın üretim ve sınıf mücadelesi³⁴

Son yirmi yıldır gelişen ideolojik post-Fordizm yazınında, yalın üretimin yükselişi standart olarak 1970’li yıllardan itibaren kızışan uluslararası rekabetin basıncı ile açıklanır.³⁵ Bu açıklamaya göre, 70’li yıllardan itibaren, bir yandan Japon şirketleri, bir yandan da yeni sanayileşmiş ülkeler ABD ve Avrupa şirketlerini tehdit etmeye başladığı için, bu sonuncular yalın üretime ve esnekliğe yönelmek zorunda kalmışlardır.

Burada her şeyden önce tuhaf, hatta inanılmaz bir Batı merkezlikle karşı karşıyayız. Japonya’nın ve öteki yeni sanayileşen ülkelerin rekabeti, belki tümüyle daraltılmış bir çerçevede, yalın üretimin neden Batı ülkelerinde benimsendiğini açıklayabilirdi (burada bile ciddi bir sorun olduğunu birazdan göreceğiz). Ama bu sistem, herkesin kabul ettiği gibi, ilk kez Japon şirketleri tarafından uygulamaya sokulduğuna göre, bu “teori” Japon şirketlerinin yalın üretimi benimsemesini nasıl açıklayacak? Yoksa Japon şirketleri de Japonya’nın

33 Dohse vd., a.g.m., s. 118.

34 “Yalın ve hayın” ifadesi, yalın üretimin eleştirilenlerinden Bennett Harrison’ın epeyce yankı yapan kitabının başlığının (*Lean and Mean. The Changing Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*, Basic Books, New York, 1994) Türkçeleştirilmiş halidir. Terimi Türkçeye İngilizce aslında olduğu gibi (“Lean and Mean”) kafiyeli biçimde kazandıran, *Söz* dergisindeki bir yazısında Nail Satlıgan olmuştur.

35 Bunun dışında standart yaklaşımlarda iki açıklama daha vardır. Bunlardan biri yalın üretimi ve esnekliği yeni teknolojilere bağlar. Bu konunun tartışılması son derece karmaşık bazı faktörleri işin içine sokmayı gerektirdiği için biz buna burada değinmeyeceğiz. Sadece şunu hatırlatalım: bu iş yönetimi ve emek kontrol teknikleri Japonya’da İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ertesinde geliştirilmeye başladığına göre, 1980’li ve 90’lı yıllarda geliştirilen yeni teknolojilerin yarattığı olanaklara bağlanması, budalalık düzeyinde bir yanıltır. Öteki, talep temelli açıklama ise aslında uluslararası rekabet açıklamasının bir varyantı olarak düşünülebilir.

rekabeti karşısında bu sisteme geçmek zorunda kaldılar? Bu tür açıklamaları yapanlar da, ciddiye alanlar da anlaşılın ne dediklerinin farkında değiller!

Ama uluslararası rekabet açıklamasının tek sorunu bu değildir. Daha da önemli şudur: Bu açıklama, sınıf ilişkileri üzerinde bu denli büyük etkiler bırakan bir değişimi sınıf ilişkilerinden soyutlayarak ele alır. Uluslararası rekabet açıklaması, sorunu yalnızca sermayeler arası alanda, sermayelerin rekabeti çerçevesinde kavramaya çalışır. Oysa rekabet, sermayenin genel yasalarının tekil sermayelere dayatıldığı, onlar için bir zorunluluk biçimini aldığı bir alandır. Yalın üretim yöntemlerinin geliştirilmesinin esas amacı işçi sınıfını daha sağlam biçimde kontrol altına alarak artık değer miktarını ve oranını yükseltmektir.

Bir an için Japonya'ya geri dönerek meseleyi somutlaştıralım. Aslında, 80'li ve 90'lı yıllar için Batı'ya uygulanan ve sadece o çerçevede dar ve sınırlı bir anlamda doğru olan uluslararası rekabet açıklaması, daha geri doğru gidildiğinde Japonya için daha da doğrudur. Batı sermayesi, Japonya'nın rekabetinin nefesini ensesinde ancak 80'li yıllarda (haydi bilemediniz 70'li yıllarda) duymuştur. Oysa Japonya bir bakıma kapitalizmin bu ülkede 1860'lı yıllardan itibaren ilk atılımını yapmasından itibaren hep Batı'nın ezici rekabetine karşı kendini geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu, II. Dünya Savaşı'nın yıkıntısı sonrasında da geçerlidir. Japon sermayesi, yaklaşık 1945-1975 arasını, Batı'nın, özellikle de Amerika'nın kapitalizmiyle kendi arasındaki üretkenlik farkını kapatma ve uluslararası piyasada onunla rekabet edebilme çabası içinde geçirmiştir. Yalın üretimin en dolaysız itici gücü budur. Ohno'nun kitabında yalın üretimin hangi koşullarda geliştiğine ilişkin pasajlar bunu açıklıkla ortaya koyar. Kitabın hemen ikinci alt başlığı "Amerika'ya yetişmek"tir. Burada Ohno, II. Dünya Savaşı sonrası dönemi kastederek şöyle yazar:

Bir tek Amerikan işçisinin yaptığı işi gerçekleştirmek için tam 9 Japon işçisi gerektiğini dinlerken duyduğum şaşkınlığı dün gibi hatırlıyorum (...). Ama bir Amerikalının biz Japonlar'dan 10 kat daha fazla fiziksel güç harcayabilmesi mümkün müydü? Bu bana olacak şey gibi gelmiyordu: açıkça ortadaydı ki Japonlar bir şeyleri boşa harcıyorlardı ve bu israfları ortadan kaldıradığımız takdirde, üretkenlik istenen ve hedeflenen düzeylere çıkarılabilirdi. Bugünkü Toyota Üretim Sistemi'nin kökeninde işte bu düşünceler vardı.³⁶

Ohno'nun "israf"ı ortadan kaldırmaktan esas olarak ölü zamanı azaltarak işçileri daha çok çalıştırmayı anladığını biliyoruz. Demek ki, Japon sermayesini harekete geçiren Amerika'nın rekabeti olmuştur, ama harekete geçen Japon sermayesi Japon işçilerine yüklenmiş, sömürü oranını yükseltmek için yeni teknikler geliştirmiştir. Çünkü söylediğimiz gibi, tekil sermaye açısından, sermayenin genel yasalarına uymayı bir zorunluluk haline getiren rekabettir. Burada da söz konusu genel yasa artık değer üretimini arttırmaktır. Japon ser-

36 Ohno, a.g.y., s. 41-43.

mayesi kendini ABD sermayesinin üretkenliği karşısında zayıf buluyorsa, bu artık değer üretimini henüz yeterince geliştirmemiş olmasındandır. Çözüm de, bu nedenle, bunu geliştirmek, yani artık değer oranını arttırmaktır.

Yalın üretimin dünya çapına yayılması ise, 1970'li yılların ortasında başlayan genel ekonomik krizin daralttığı ve rekabet koşullarını güçleştirdiği bir dünya piyasasında, artık değer üretiminde Japonya'nın gerisinde kalmış olan ABD ve Avrupa sermayelerinin bu bakımdan daha ileri bir teknik olarak beliren yalın üretimi benimsemesi sayesinde olmuştur. Ama tekel sermayelerin kriz içindeki bu "kardeşler arası savaş"ında, esas amaç, artık değer oranının arttırılması ve işçi sınıfının atomize edilmesi yoluyla kazanımlarının geri alınmasıdır. Rekabette kazanmanın yolunun sınıf savaşından geçtiğini Marksist teorinin açıklamalarında göremeyenler, uluslararası finans kapitalin en saygın temsilcilerinden biri olan *The Economist* dergisinin verdiği şu örnekten ikna olabilirler:

Eğer ana rakibiniz çok güçlü bir Japon şirketi ise, eğer ana fabrikalarınız Amerika'nın, United Auto Workers'ın [ABD'nin otomobil ve metal işçileri sendikası -SS] sözünün yasa olduğu bölgelerindeyse ve eğer üç yıl boyunca günde 1 milyon dolar zarar etmekteyseniz, ne yaparsınız? Ünlü toprak kazma teçhizatı üreten Caterpillar şirketinin 1987 yılında karşı karşıya olduğu soru işte buydu. Ya bir şeyler yapacaktır ya da hayatı sona erecekti.

İşte size arı bir "kıran kırana rekabet" durumu. Bu durumdaki bir şirket ne yapar dersenez, cevabı yine *The Economist*'ten dinleyelim.

Dolayısıyla, Caterpillar'ın patronları sendikaya meydan okuyarak Amerika'nın en uzun grevi olacak bir grev boyunca mücadelelerini verdiler. Grev 1991'de başladı ve iniş çıkışlarla 1995'e kadar devam etti. O yılın Mart ayında şirket nihayet sendikadan istediği yedi yıllık esnek sözleşmeyi elde etti...³⁷

Burada Marx'ın sermaye-işçi ilişkisi ile sermayeler arası rekabet arasında kurduğu teorik bağın günlük hayatta cisimleşmiş bir örneğini görüyoruz. Caterpillar Japon şirketiyle rekabet dolayısıyla hayat memmat savaşı veriyor ve çözüm olarak dönüp işçilerine saldırıyor! Bu bakımdan Caterpillar örneğinin hiç de özel olmadığını, bütün şirketlerin patronlarının genel bir davranış kalıbının çıplak ve çarpıcı bir örneği olduğunu belirtmeye gerek var mı? Çünkü sermaye Marx'ın kurduğu bağı teorik olarak kavramasa da pratik olarak biliyor.

Öyleyse sonucumuzu açıklıkla ifade edelim. Yalın üretim, uluslararası sermayenin 1970'li yıllarda başlayan dünya çapında genel ekonomik krizinin yükünü işçi sınıfının ve geniş emekçi kitlelerin sırtına yıkmak ve krizden böyle çıkmak için 80'li yılların başından bu yana uygulamakta olduğu genel taarruz stratejisinin bir parçasıdır. Bu taarruzun unsurları neoliberal ekonomik poli-

37 *The Economist*, "Meet the Global Factory", özel ek, 20 Haziran 1998, s. 9.

tikalar (“serbest piyasa”), deregülasyon ya da kuralsızlaştırma, kamu iktisadi kuruluşlarını ve sosyal hizmetleri özelleştirme, “küreselleşme”, sendikasıztırmanın yanı sıra esneklik ve yalın üretim uygulamalarıdır. Bizim bu yazıdaki konumuz bu sonucusu olduğuna göre, şimdi yalın üretimin ve esnekliğin nasıl bir sınıf taarruzu olduğu, sınıf mücadelesinde burjuvaziye neler kazandırdığı, işçiler için ne anlamda bir kayıp olduğu konularına geçebiliriz.

Yalın üretim ve artık değerın arttırılması

Kapitalist üretim sürecinin temel amacının, makinelerde, teçhizatı ve ham maddede cisimleşen değışmez sermayenin de kullanıldığı bir süreçte, işçinin ücretinden oluşan değışken sermayenin ötesinde bir artık değer yaratılması olduğunu biliyoruz. Artık değer üretiminin iki temel olarak farklı yolu mevcuttur: mutlak artık değer üretimi ve görelı artık değer üretimi.

Mutlak artık değer üretiminin yöntemi, emek gücünün değeri veri iken işçinin çalıştığı toplam süreyi arttırmaktır. Mutlak artık değer üretimi iki biçimde gerçekleşir. 1) Çalışma süresinin uzatılması yoluyla. İş gününün ve iş haftasının uzunluğu üzerine verilen mücadeleler bu anlamda artık değerin miktarı ve (artık değerin değışken sermayeye oranı anlamında) artık değer oranı üzerinde mücadeleler niteliğini taşır. 2) Emeğin yoğunluğunun arttırılması yoluyla. İşçinin belirli bir zaman dilimi içinde daha yüksek bir tempoda, yani daha büyük bir süratle çalışması, aynı kronolojik zaman diliminde daha fazla emek harcaması anlamına gelir. Malların değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek miktarı olduğuna göre, daha fazla emek harcaması daha fazla değer üretimi anlamına gelir. İşçiye ödenen ücret veri iken bu, artık değerin miktarının ve artık değer oranının artması anlamını taşır.

Görelı artık değer üretimi ise, çalışma süresi ve emeğin yoğunluğu veri iken, değışken sermayenin değerinin düşürülmesi yoluyla, harcanan emeğin daha büyük bir miktarının artık değer olarak kapitalistin eline geçmesi yoluyla üretilir. Başka bir biçimde söylendiğinde, bir iş günü boyunca harcanan emeğin yarattığı değer değışken sermaye ile artık değer arasında bölündüğüne göre, değışken sermayenin değeri düştüğü ölçüde üretilen değerin daha büyük bölümü artık değer halini alacaktır.

Görelı artık değer üretiminin de esas olarak iki yolu vardır. 1) Basit yöntem reel ücretleri düşürmektir. Reel ücretler düştüğünde, elbette bunların üretilmesi için harcanan emek miktarı ve buna bağılı olarak değışken sermayenin değeri de düşecektir. Ücretlerin esnekliğı bu yöntemi kısa vadede kapitalist açısından çok kullanışlı kılmakla birlikte, reel ücretleri (işçinin ve bakmakla yükümlü olduğu insanların) geçim düzeyinin altına sürekli olarak düşürmek mümkün olmadığı için, görelı artık değer üretiminin bu yönteminin mutlak sınırları vardır. 2) İkinci yöntem, emek üretkenliğini arttırmaktır. Bu artışın

anlamı, emeğin üretici kapasitesini arttırma yoluyla her bir malın daha kısa bir zaman dilimi içinde, yani daha az emek zaman harcanarak üretilmesi dolayısıyla malların değerinin düşürülmesidir. Malların değeri düştüğünde bütün mallar ucuzlayacağından, gerçek ücretlerin aynı kaldığı varsayımı altında, değişken sermayenin değeri düşecek ve böylece üretilen artık değer miktarı ve artık değer oranı artacaktır.

Yalın üretim, klasik Taylorist sisteme göre hem mutlak artık değer üretimini, hem de görelî artık değer üretimini arttırır.

Yalın üretimin temel özelliklerinden biri işçinin zamanını daha fazla kapitalistin amaçları için kullanmaktır. Bu, iş gününü, haftasını ve yılını uzatarak mutlak artık değer üretimini kışkırtır. Büyük tekelci işletmelerde ya da daha genel olarak yalın üretim yöntemlerini uygulayan şirketlerde, işçilerin sabah erken gelmekle, akşam işten geç çıkmakla, dinlenme molalarında çalışmaya devam etmekle, yıllık izinlerini çalışarak geçirmekle ve karşılığı ödenmemiş yoğun fazla mesai ile mutlak artık değer üretimine katkıda buldukları ortadadır. Yalın üretim uygulayan iş yerlerinde ve ülkelerde daha genel olarak çalışma süreleri öteki işletmelerden ve ülkelerden sistematik olarak daha uzundur. Öte yandan, yalın üretimin tedarikçiler zincirinde yer alan orta ve küçük işletmelerde, atölyelerde, ev mekânlarında, işçi kolektifi örgütsüz ve zayıf olduğundan, yasal korunma daha az olduğundan vb. nedenlerle çalışma süreleri büyük işletmelerdekine ve söz konusu toplumun bu konuda ulaşmış olduğu aşamaya oranla çok daha uzundur. Bu da toplumsal düzeyde mutlak artık değer üretimi miktarının büyük ölçüde arttırılmasını sağlayan bir gelişmedir.

Yalın üretimin görelî artık değer üretimine de katkıları vardır. Burada önemli olan, son yirmi yılda yaygın olarak üretime uygulanmış olan, bilişim ve telekomünikasyon, genetik ve yeni malzemeler alanındaki gelişmeler emek üretkenliği üzerindeki olumlu etkisi değildir. Bunlar, yalın üretim yöntemleri geliştirilmemiş olsaydı da büyük ölçüde gerçekleşecekti. Burada üzerinde durulması gereken, yalın üretimin kendi özgül yöntemleri temelinde görelî artık değer üretimine yaptığı katkıdır.

Ücretler söz konusu olduğunda, yalın üretimin işçi sınıfını hem iş yeri içinde, hem de iş yerleri arasında bölmüş olması, toplumsal düzeyde belirli sayıda işçiyi üretime sokmak için ödenmesi gereken toplam ücret miktarını azaltma etkisi yapmıştır. Bütün araştırmalar, geçici, part-time, süreli sözleşmeyle çalışan işçilerin de, taşeron işçilerinin de ücretlerinin büyük işletmelerin “çekirdek” katmanına oranla belirgin biçimde daha düşük olduğunu gösteriyor. Öte yandan, tedarikçiler zincirini oluşturan üretici birimlerde ücretlerin tekelci işletmeden kat kat düşük olduğu hatırlanırsa, bir bütün olarak toplumsal düzeyde sermayenin toplam toplumsal ücretleri düşürerek artık değer üretimini arttırmış olduğu açıklağı kavuşur.

Bu etkiye emek sürecinin yeni biçimlenmesinin yarattığı emek üretkenliği artışını eklemek gerekir. Bunun, birazdan sözü edilecek olan en önemli faktör olan emeğin yoğunluğunun artırılmasından farkını anlatabilmek için iki örnek verelim. Birincisi, daha önceki JİC yönteminin, yani stoklu çalışma usulünün, iş istasyonlarında stokların birikmesine, düzenleme sorunlarına yol açtığına ve işçinin zamanının bir bölümünün bu dağınıklığı düzeltmeye harcanmasına yol açtığı doğrusa, bu takdirde JİT (sermaye için çok daha önemli olan öteki yararlarının yanı sıra), bu tıkanmayı ve dağınıklığı ortadan kaldırarak işçinin zamanını doğrudan üretim faaliyetine vakfetmesine olanak yaratıyorsa, bu, emek üretkenliğinde bir artış oluyor demektir. İkincisi, eski sistemde kalite denetimi işi, üretim sürecinin sonunda ve ayrı kalite denetim elemanlarınca yapıldığında, ortaya çok daha yüksek oranda defolu/hatalı mal ya da parça çıkıyordu. Bu defoların her birinin düzeltilebileceğini varsayacak bile (bu takdirde değişmez sermaye, örneğin ham madde israfı olmayacaktır), defolu mal ve parçaların üretimine harcanmış olan emek, defoların düzeltilmesi için bir ikinci defa harcanıyor demektir; bu da ciddi bir israf kaynağı olarak görülmelidir. JİT sistemi ve kalite denetiminin de üretim işçisine yüklenmesini öngören görev akışkanlığı yöntemi, sıfır hata amacına yaklaştığı ölçüde (elbette bu bir hedeftir ve yüzde yüz sıfır hata oranına hiçbir zamana ulaşamaz), üretici emeğin israfı azalır ve emek üretkenliği artar. Dikkat edilirse, her iki örnekte de işçinin daha hızlı çalıştığına, yani emek yoğunluğunun arttığına dair hiçbir varsayım yoktur. İşçi aynı çalışma temposunda ve süresinde daha fazla (kullanılabilir) mal üretebilmektedir. Bu ise arı anlamda emek üretkenliğinin artmış olduğunu ortaya koyar. Emek üretkenliğinin artışı, toplumsal düzeye yayıldığı ölçüde,³⁸ değişken sermayenin değerini düşürür ve artık değer miktarını ve oranını arttırır.

Nihayet, yalın üretimin artık değer üretimi bakımından en önemli yöntemine geliyoruz: emek yoğunluğunun artırılması. Öteki yöntemler, katkıları ne kadar önemli olursa olsun, hep ikincildir. Yalın üretim, sermayenin artık değer açıklığını, işçinin çalışma temposunu hep daha yoğun kılarak, insani yoğunluk düzeylerini zorlayarak karşılamaya çalışan bir yöntemdir. Bu üretim sisteminin temelinde, sermaye açısından her biri birer kayıp olan işçinin boş anlarını, yani ünlü ölü zamanı ortadan kaldırma amacı yatar. Stres ya da basınç yoluyla hattın dengelenmesi iş yerinin hiçbir noktasında boşa geçen bir anın kalmaması için icat edilmiştir. Ve bu dinamik, kendini hep daha üst düzeyde tekrarlayan bir süreçtir. *Kaizen* ya da sürekli iyileştirme kavramının ardında, sermayenin işçinin emeğinin en ufak bir kısıntısını elinden kaçırmamak için bitmek tükenmek bilmeyen hırsı yatar. Görev akışkanlığı, yani her bir işçinin birden fazla makineye bakmanın yanı sıra bakım ve kaliteden

38 Aslında ikinci bir koşul daha vardır: Üretkenlik artışının ücret mallarında ortaya çıkması. Ama bu konu bizi gereksiz düzeyde teknik bir tartışmaya taşıyacağı için metinde sözünü etmiyoruz.

de sorumlu olması uygulamasının ardında, bu boş anları sermaye açısından yutabilmek ve değerlendirmek arzusu vardır. **Tamponsuz üretimin** esas amacı budur: verilmiş bir üretim kotasını mümkün olduğu kadar, sınırları en sonuna kadar zorlayan biçimde az sayıda işçiyle gerçekleştirmek.

Öyleyse, yalın üretim dünya kapitalizminin içinden geçmekte olduğu bu genel ekonomik kriz aşamasında, sermayenin artık değer üretimini ve oranını arttırma ihtiyacını ve amacını karşılayan bir iş yönetimi ve emek sürecinin kontrolü yöntemi olarak burjuvazi açısından başarılı bir girişimdir.

5. Sermayenin esneklik taarruzu

Son yıllarda dünyada ve Türkiye’de belki de en revaçta ekonomik terim “esneklik”. Bu deyimle rekabet edebilecek belki sadece “küreselleşme” ve “kalite” var popülerlik bakımından. Ekonomik hayatta süregiden değişimi tasvir için çeşitli bağlamlarda kullanılan esneklik terimine, büyük bir çoğunluk tarafından da olumluluk atfediliyor. Burjuvazinin uluslararası çaptaki büyük taarruzunu ele alırken esneklik konusunu da bütün temel yönleriyle incelememiz gerekiyor. Aşağıda göreceğimiz gibi esneklik, yalın üretimle yakından ilgili olmakla birlikte, onun dışında başka alanlarda da geçerliliği olan bir kavram.

Esnekliği sistematik biçimde ele alabilmenin en uygun yöntemi, sermayenin hedeflediği esnekliklerin sınıflandırılmasında, üretim süreci ve dolaşım süreci arasında bir ayırım yapmak gibi görünüyor. Başka bir şekilde söylersek, sermayenin yalın üretimi örgütlerken ihtiyaç duyduğu ve yerleştirmeye çalıştığı esneklik biçimleriyle emek gücünün alım-satımında, yani iş gücü piyasasında ulaşmaya çalıştığı esneklikleri birbirinden ayırarak incelemek gerekiyor. Bunun en önemli yararı, işçi sınıfının mücadelesi açısından, üretime ilişkin esnekliklerin sınırlanabilmesi ve püskürtülebilmesi için daha ziyade iş yeri düzeyinde verilecek mücadelelerin, emek gücünün alım-satımı konusundaki esneklikler açısından ise daha ziyade toplumsal düzeyde verilecek mücadelelerin etkili olmasından kaynaklanıyor.

Yalın üretim çerçevesinde sermayenin emek kontrolü ve emek sürecinin düzenlenmesi açısından ihtiyaç duyduğu esneklikleri, yukarıda konuyu incelerken görmüştük. Buradaki amacımız, bunları kısaca sistematik bir hale getirerek açıklığa kavuşturmak. Bir düzeyde yalın üretimin esneklikleri dört temel kategori altında toplanabilir: 1) İşlevsel esneklik: Emek fazlası bulunan iş istasyonlarından ya da proseslerden bu fazlayı alarak fabrikada ya da iş istasyonunun içinde emeğin yeniden dağıtılabilmesinin gerekli kıldığı bu esnekliğin iki ön koşulu yukarıda ele alınmıştı: görev akışkanlığı ve ikame edilebilirlik. 2) Zaman esnekliği: Yalın üretimde çalışma süresi ile boş zaman arasındaki sınırın bulanıklaştığını, ilkinin ikincisinin alanına çeşitli biçimlerde tecavüz ettiğini yukarıda görmüştük. Bu esnekliği yaratan en önemli

faktörler elbette tamponsuz üretim ve TKY'dir. Ayrıca, İnsan kaynakları yönetimi yöntemlerinin de buna katkısı olduğu söylenebilir. 3) **Tedarik esnekliği:** Tekelci sermaye, tedarikçileri karşısında büyük bir manevra alanına sahiptir. İsterse çok sayıda tedarikçi arasında tercih şansına sahiptir. Her parçayı en ucuz ürettirebileceği üretici birime (birçok durumda da ücret düzeyinin çok düşük olduğu uzak ülkelerdeki üreticilere) yaptırma şansına sahiptir. Bu bazı sektörlerde tedarik zinciri yönetimi ("supply chain management") olarak anılan, ana şirketle dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış sayısız küçük şirket arasındaki bağları esnek biçimde koordine etme anlamında yeni bir faaliyet dalında uzmanlaşan şirketlerin kurulmasına bile yol açmıştır.³⁹ Tekelci şirket tek bir tedarikçi ile çalışıyor olsa bile, muazzam bir pazarlık gücüne sahip olduğundan esneklik ilkesine halel gelmez. Çünkü alternatif bir tedarikçinin bulunması her an mümkündür. Yani teke tek ilişki tekel açısından esneklik, tedarikçi açısından ise büyük bir katılık taşır.

Dolaşım alanında, yani emek gücünün alım-satımında (iş gücü piyasasında) esneklik biçimlerini ise şöyle sınıflandırabiliriz: 1) **Esnek istihdam:** Toplumsal mücadelelerin sonucunda farklı ülkelerde farklı derecelerde olmak üzere standart istihdam biçimleri (kadrolu çalışma, yasal iş haftasına tabi olma vb.) 1970'li yıllara kadar bir gelişme içinde büyük ölçüde yerleşmişti. Elbette bu mutlak bir yasa değil, bir eğilimdi. Ama son dönemin esneklik tarruzu içinde standart-dışı çalışma biçimleri ve iş sözleşmeleri (geçici işçi, part-time, süreli sözleşme vb.) büyük bir sıçrama göstermiştir. İngilizcede *contingent work* ("koşula bağlı çalışma" olarak çevrilebilir), Fransızca'da ise *travail précaire* ("güvencesiz çalışma" olarak çevrilebilir) olarak anılan bu çalışma biçimleri bütün ülkelerde hızla yayılmaktadır. 1980'li yılların sonuna gelindiğinde, ABD'de bu tür ilişkiler çerçevesinde çalışan işçilerin sayısı 30 ila 37 milyon düzeyine ulaşmıştı. Yani toplam iş gücünün en az dörtte biri böyle çalışıyordu!⁴⁰ 2) **Sayısal esneklik:** Talepteki değişiklikler karşısında işçi sayısını azaltmanın koşullarını sağlayan, temelde işçi kolektifinin bölünmesiyle iş güvencesine sahip olmayan bir çeper katmanın (geçici, süreli sözleşmeli vb.) ortaya çıkmasıdır. Buna yalın üretimin yoğun bir şekilde uygulandığı ülkelerde çekirdek işçilerin de yasal bir iş güvencesinin hemen hemen mevcut olmadığı gerçeğini eklemek gerekir. Bu bakımdan ABD, iş güvencesinin en düşük olduğu ülke konumundadır. Japonya'da ise her ne kadar *nengko* sistemi dolayısıyla çekirdek işçinin önemli ölçüde iş güvencesi mevcut olsa da yasalar işverene istedikleri an iş sözleşmesine son verme yetkisini tanımaktadır.⁴¹ 3) **İş sözleşmesinde esneklik:** Geçmişte bir fabrika ya da iş yerinde çalışan işçilerin tamamı aynı ekonomik kuruluşun işçileri olarak tek bir işçi kolektifi olarak

39 Bkz. *The Economist*, a.g.k., s. 20.

40 B. Harrison, a.g.y., s. 201.

41 Susan Houseman, kitap eleştirisi, *Industrial and Labor Relations Review*, cilt 47, Ocak 1994, s. 347.

çalışırken, günümüzde işin parçalara ayrılması ve yan hizmetlerden başlayarak birçok parçanın taşeron patronlara (bunlar birçok durumda işletmenin, patronla iyi ilişkiler içinde olan eski işçileridir) devredilmesi, işçi kolektifinin bölünmesine yol açmaktadır. Böylece, sermaye işçilerle hangi koşullar altında (doğrudan ya da taşeronla dolayımlanmış) ilişkiye gireceğine esnek biçimde kendisi karar verebilmektedir.⁴² 4) Ücret esnekliği: Yalın üretim, işçi sınıfını bölmek için aynı zamanda işçi kolektifinin içinde ücret ve yan ödemeler bakımından da ciddi farklılaşmalar yaratmaya çalışır. Bu, dönemden döneme her bir işçinin ücretinin o dönemdeki çalışkanlığına, şirkete bağlılığına, uysallığına vb. faktörlere bağlı olarak yeniden değerlendirilmesini gerekli kılar. Bu amaçla primlerin toplam ücret paketi içinde büyük bir yer tutması çok faydalıdır. Japon sisteminde toplam ücret paketi içinde primlerin oranı %40'a kadar yükselmektedir. Araştırmaların emperyalist ülkeler arasında ücret esnekliğinin en yüksek olduğu ülkenin Japonya olduğu sonucunu vermesine bu durumda şaşmamak gerekiyor.⁴³ 5) Sosyal hizmetler/haklar esnekliği: Kapitalizmin tarihsel gelişmesi içinde, sınıf mücadeleleri ve burjuvazinin 1917 Ekim Devrimi'nden sonra kapitalizmin ilga edildiği ülkelere karşı sistemi savunma içgüdüğü, bir dizi ihtiyacın sosyal hizmet biçimi altında devlet tarafından parasız olarak sunulmasıyla sonuçlanmıştı. ("Sosyal devlet" olarak bilinen olgu.) Oysa son dönemde burjuvazi, özellikle ABD sistemini izleyerek, sosyal güvenliği ve hizmetleri adım adım bir kamu hizmeti olmaktan çıkarmaktadır. Bunun ters yüzü bu hizmetlerin işletmelerce ücret paketinin bir unsuru olarak sunulmasıdır. Burada işçi sınıfını işletmeden işletmeye bölen ve her bir işçi kolektifinin kendi işletmesine bağlılığını zorlayan bir sistemle karşı karşıyayız. Bu alanda esnekliğin en ileri biçimi, ABD'de "kafeterya" sistemi denen sistemdir: Burada işletme düzeyinde bile işçi kolektifinin ortak haklar elde etmesi yerine her bir bireye "ihtiyacına göre" sosyal haklar tanınmaktadır. Bütün bu uygulamaların işçi sınıfını atomize etmeye yönelik olduğu çok açıktır. 6) Zaman esnekliği: Çalışma zamanı ve bunun boş zamanla ilişkisi son dönemde burjuvazinin her ülkede en çok üzerinde durduğu konulardan biridir. Bu başlık altında, yukarıda sözü edilen standart-dışı iş sözleşmelerinin dışında, gece ve hafta sonu çalışmanın (özellikle hizmet sektöründe) yaygınlaşması, vardiya uygulamasının genişlemesi, kadınların çalıştırılabileceği zaman üzerindeki sınırların kaldırılması, işçiyi işe çağrılmaya hazır beklemeye zorlayan (*on call* ya da *stand-by* diye bilinen) uygulamalar ve çalışma süresinin yıllık temelde hesaplanması türünden konular ele alınmalıdır. Zamanın düzenlenmesi ve yeniden bölüştürülmesi konusunda, burjuvazi yüz yıldan uzun

42 Aynen eve iş verme ve tedarikçilik sistemleri gibi, taşeron sistemi de kapitalizmin şafağında yaygın olan ve bugün emperyalist aşamasının en ileri döneminde kapitalizmin yeniden "hortlattığı" bir sistemdir. Bkz. Marx, *Kapital*, cilt 1, s. 441 ve Braverman, a.g.y., s. 42-43.

43 Houseman, a.g.k., s.347.

bir süredir verilmekte olan uzun mücadelelerin kazanımlarına el atmıştır. Bu konuyu ayrıntılı olarak inceleyen üç araştırmacının belirttiği gibi, sermayenin amacı, emeği, musluğu açtıklarında suyun aktığı ya da düğmeye basıldığında elektriğin geldiği gibi, istendiği an “açılabilecek”, istenmediği an “kapatılabilecek” bir kaynağa dönüştürmektir! ⁴⁴

Esneklik olumlu mu?

Burjuvazinin ideologlarının sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda esnekliği olumlu bir yöneliş olarak sunmak istemeleri gayet doğaldır. Aynı derecede doğal olmayan, sendika hareketinde ve solda yer alan insanların esnekliğe genel olarak olumlu bir içerik atfetmeleridir. Bu konuda da kelimenin kendisi bile bu dönemde hâkim olan ideolojik ortama yardımcı olmaktadır. Sonuç olarak esnekliğin karşıtı katılıktır. Katılık gibi olumsuz yan anlamlarla yüklü bir şeyi kim savunabilir!

Kelimelerin hayatın başka alanlardaki anlamlarıyla oynayan bu bulanık ortamda önce biraz berraklık sağlamaya çalışalım. Esnekliğin olumlu bir şey olduğunu düşünenlere ilk sorumuz şu olsun: Kim için esneklik? Bu sorunun cevabı çarpıcıdır: Esneklik diye savunulan biçimlerin çoğunda esneklik tekyanlı bir ilişkidir: Esnekliğe sahip olan sadece kapitalisttir.

Bazı esneklik biçimlerine bakarak bunu kolayca anlayabiliriz. İlk ve en açık örnek elbette ki sayısal esnekliktir. Bunun işletmenin iş gücünün büyüklüğünü talebe bağlı olarak düzenleyebilmesi anlamına geldiğinde fikir birliği var. Hemen bir noktaya işaret edelim: Tarihte hiçbir çalışma ilişkileri rejimi, talep canlanınca işletmelerin yeni işçi istihdam etmesine engel çıkarmamıştır. Böyle bir engel, her türlü toplumsal rasyonaliteye ters düşeceğinden komik olurdu. Yani burada esneklikten kastedilen, talep artarken işletmenin yeni işçi istihdam etmesi değil, talep düşerken kolayca işçi çıkarabilmesidir. Böylece bu esneklik biçiminin içeriğini dakik biçimde belirlemiş oluyoruz: İşçinin işten çıkarılması konusunda işletmenin elinin serbest bırakılmasıdır bu içerik. Şimdi soralım: Bu işçi için nasıl bir esnekliktir? Sağduyu (ya da solduyu!) dahi bize, bir işçinin apar topar işten çıkarılmasının (işçinin gözünden bakıldığında) olsa olsa katı yüreklilik olarak nitelenebileceğini gösteriyor! Demek ki, sayısal esnekliği olumlu bulmak, soruna kapitalistin gözünden bakmaktır. Yani sınıfsal bir bakış açısıdır. Biz de başka bir sınıfın, işçi sınıfının bakış açısından bu esnekliğe olumsuz damgasını vuruyoruz.

Zaman esnekliğinden bir örnek alalım: çalışma sürelerinin yıllık temelde hesaplanması. Kapitalistin buna duyduğu ihtiyaç, talebin düşük olduğu

44 Karl Hinrichs/William Roche/Carmen Sirianni, “From Standardization to Flexibility: Changes in the Political Economy of Working Time”, yazarların derledikleri *Working Time in Transition. The Political Economy of Working Hours in Industrial Nations* başlıklı çalışmanın içinde (Temple University Press, Filadelfiya, 1991).

dönemlerde kısa çalışmaya geçme, yüksek olduğu dönemlerde ise işçileri yoğun biçimde çalıştırarak siparişleri yetiştirme amacından kaynaklanır. Şimdi soruna bir de işçi açısından bakalım. Önce kısa çalışma: Elbette her işçi hayatının belirli dönemlerinde kısa süreyle çalışmayı ister. Ama işçi burada ne zaman kısa çalışacağını kendi mi seçmektedir? Tabii ki hayır! Burada işçi açısından esneklik falan yoktur. Uzun çalışmaya gelince, işçi sağlığını dahi tehdit edebilecek kadar yoğun bir çalışma döneminde, üstelik çalışma süreleri haftalık temelde hesaplıysaydı alabileceği fazla mesai ücretlerini de alamayacaktır. Demek ki bu esneklik türü de kapitalist açısından esnekliktir. Buna olumluluk atfetmek de sınıfsal bir bakış açısidir. Buna karşılık işçi açısından esneklik yoktur, üstüne üstlük işçi açıkça bir kayba uğramaktadır.

Bu iki örnek yeterince yalın. Ama bazı esneklik türleri ilk bakışta biraz daha kafa karıştırıcı olabiliyor. Bir de böyle bir örnek vererek işin bu yanını kapatalım. Zaman esnekliğinin bazı türleri, hayatlarını kendi isteklerine göre düzenleyebilmek açısından iş gücünün bir bölümüne çekici gelebilir. Burjuva ideologlarının ve onların korosuna sendika saflarından katılan bazılarının, esneklik lehine en sık ileri sürdükleri kanıtlar da bu türdendir. Part-time çalışma burada en çok kafa karıştıran şeydir. Part-time çalışma, eğer aileye giren başka gelir de varsa birçok insan için, düşük ücrete rağmen, çekici olabilir. Somut olarak söylersek, çocuğu olan ya da hasta bakan kadın çalışanlar için bu tür çalışma özellikle tercih edilir bir düzenleme gibi görünebilir. Ev işinde, çocuk büyütmede, yaşlıların bakımında cinsler arası eşitsiz ve adaletsiz iş bölümü devam ettiği sürece birçok kadın part-time çalışmayı tercih edebilir. Bu acı gerçek, sermaye sözcüleri tarafından part-time gibi biçimlerin yüceltilmesi amacıyla sömürülüyor. Oysa part-time, esas olarak çalışanların, özellikle de çalışan kadınların ihtiyacından doğmamıştır ve hızla genişlemesinin nedeni de esas olarak onların ihtiyaçları değildir. Part-time, sermayenin işçi sınıfını bölmek, örgütsüzleştirmek, atomize etmek için geliştirdiği, sayesinde ücretleri düşürdüğü, geçici ya da süreli sözleşmeye dayanan çalışma biçimleri gibi bir esneklik türüdür. Bunu anlamak kolaydır. Eğer part-time çalışanların büyük bölümü kendi ihtiyaçları dolayısıyla bunu tercih ediyorlarsa, en azından bu esneklik türü olumludur. Ama eğer çoğunluk başka tür iş bulamadığı için, zorunluluktan part-time çalışıyorsa, sermaye sözcülerinin yaklaşımı yanlıştır, burjuvazinin bir taktiğine olumlu bir kisve kazandırmaktan başka bir işe yaramaz. Bu tür çalışma biçimlerinin yaygın olduğu ABD'yi örnek alalım. Bu ülkede 1976'dan 1990'a kadar tam zaman çalışan işçilerin artış oranı %2 iken, part-time çalışanların artış oranı %7'dir. Dolayısıyla bu ülke iyi bir laboratuvarıdır. 1970-1990 arasındaki yirmi yıl boyunca gönüllü part-time işlerde çalışanlar %50 artarken, istemeden part-time çalışanların oranı %150 artmıştır!⁴⁵

45 Polly Callaghan/Heidi Hartmann, *Contingent Work: A Chart Book on Part-Time and Temporary Employment*, Economic Policy Institute, Washington D. C., 1991, s. 4 ve 6. Aktaran: Harrison, a.g.y., s. 202-203.

ABD'nin ünlü üniversitelerinden Cornell'de yapılan akademik bir çalışma bu konuda şu sonuca ulaşmaktadır:

Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde artan ölçüde part-time işçi istihdamı yönünde bir eğilim görünmektedir. Bu eğilim, ticaret çevrimlerinin etkisinden arındırıldıktan sonra da mevcuttur. Üstelik bu eğilim, gönüllü part-time istihdamın artışından değil, "istenmeyen" part-time istihdamda bir artıştan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ABD'de son dönemde part-time çalışmanın artışının açıklanması için çabalar, iş gücü piyasasının talep yanı üzerinde yoğunlaşmalıdır.⁴⁶

"İş gücü piyasasının talep yanı" akademik dilin nezahati içinde şirketler demektir, sermaye demektir. Durum açıktır: part-time sermayenin bir tercihidir ve bu biçim çerçevesinde çalışan işçilerin çoğu istemeden part-time çalışmaktadır. Peki, bu insanlar için söz konusu yöntem ne anlamda esnekliktir? İstemeden, yani başka türlü iş bulamadıkları için bu tür işlere girdiklerine göre burada esnekliğin zerresinden söz edilemez. Yani esneklik övgüsü bu durumda da sınıfsal bir bakış açıdır: burjuvazinin bakış açısı. Buna karşılık işçi için işin içinde hiç esneklik olmadığı gibi, ücret, yükselme olanakları, sağlık sigortası vb. birçok bakımdan çok, çok büyük kayıplar vardır. Tabii part-time işçiler kolay sendikalaşamadıkları için, sadece onların değil, bütün işçi kolektifinin kaybı vardır.⁴⁷

Böylece, esnekliğin esas olarak sermaye için esneklik olduğunu saptamış oluyoruz. Kelimenin sihri yavaş yavaş ortadan kalkıyor. İşe bir de madalyonun öteki yüzünden bakalım. Esnekliğin tersi nedir? Bu kelimenin olumlu anlamlarına karşılık son derece antipatik görünen "katılık" sözcüğünün burada yeri yoktur. Çünkü esnekliğin tersi, çoğu zaman, işçi sınıfının ve genel olarak emekçi kitlelerin, uzun tarihsel mücadeleler sonucunda kazanmış olduğu bazı mevzilerin billurlaşmasını ifade eden standartlaşma örneklerinden başka bir şey değildir. İş haftasının 40, hatta 35 saatle sınırlanması, fazla mesainin belirli kurallara bağlanması ve daha yüksek ücrete tabi olması, çocuk emeğinin yasaklanması, kadınların çalışmasında kadınlar lehine bazı ayrıcalıklar, işten çıkarmanın birtakım koşullara bağlanması, bütün bunlar, işçi sınıfının tamamı için kazanımları ifade eden standart kurallardır. Çoğu, iş yasalarında belirli hükümlerle güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla, buradaki "katılık" tarihsel mücadeleler sonucunda, sermayenin sömürü özgürlüğünü sınırlama bakımından kuralların getirilmesinden başka bir şey değildir. Bu ışıktaki bakıldığında, esneklik önlemlerinin büyük çoğunluğunun gerçek yüzü ortaya çıkmaktadır:

46 Ronald Ehrenberg vd., "Part-Time Employment in the United States". Aktaran: Harrison, a.g.y., s. 203.

47 Bu yüzden ki tam zaman işçilerle part-time işçilerin birlikte sendikalaşmaları ve mücadele etmeleri esnekleşme taarruzu ve yalın üretim karşısında sınıf mücadelesi açısından büyük önem taşır. ABD'de UPS işçilerinin 1997 yazındaki grevi bu bakımdan çarpıcı bir örnektir. Bkz. "Merhaba Proletarya", *Sınıf Bilinci*, 19, Kış 1997, s. 11-13.

Özellikle emek gücünün alım-satımı alanında, esneklik uygulaması, yeni-liberalizmin deregülasyon ya da kuralsızlaştırma atağının iş ilişkilerine uygulanmış halinden başka bir şey değildir! Öyleyse, esnekliğe karşı çıkmak da, “katılık” falan değil, kazanılmış hakları düzenleyen kuralları savunmaktır.

Tek tek hakların savunulmasının yanı sıra, standartlaşma, sınıfın atomize olmasının engellenmesi ve bütününün çıkarlarının kolektif olarak savunulması açısından da gereklidir. Sadece çalışma zamanının standartlaşmasını örnek alalım ve sözü konunun uzmanlarına bırakalım:

... standart çalışma sürelerinin işçi sınıfının durumunu iyileştirme bakımından rolü gözden kaçırılmamalıdır. Güçlü biçimde kurumlaşmış standart çalışma süreleri, iş arayan işçiler arasında rekabeti azaltmakta ve sendikalara emek arzını sınırlama bakımından bir kaldıraç sağlamaktaydı. Normal çalışma saatleri standartları, işverenlerin ücretlerin artışına cevaben çalışma saatlerini arttırma olanağını ortadan kaldırmaktaydı. Normal iş haftası kavramı, aynı zamanda, standart bir ücret kuralının yerleşmesini de sağlıyordu. Nihayet, standartlaşmanın varlığı, işverenin zamanı ile işçinin zamanı arasında iyi tanımlanmış bir sınırın varlığını güvence altına alarak çalışmanın boş zamana taşmasını engelliyordu; hiç olmazsa bunun işçiler dolgun bir ücretle ödüllendirilmeksizin yapılmasını önlüyordu.⁴⁸

Esneklik uygulamaları, aynı zamanda, işçi sınıfının sendikal örgütlenmesinin altını oyarak burjuvaziye sınıf mücadelesinde büyük bir avantaj sağlar. Ama bu başka bir yazının konusu olacak kadar kapsamlı bir konudur.

Sonuç

Bu yazıda yalın üretim ve esneklik konularında sergilenen tahlil, üç noktayı açıklıkla ortaya koymuştur. Birincisi, burjuvazinin bu yeni iş yönetimi ve emek süreci kontrolü yöntemleri, sermayenin genel doğasıyla bütünüyle tutarlıdır. Aslında bu yöntemler kapitalizmin üretim alanındaki genel eğilimlerinin en acımasız biçimde gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, içinde bulunduğumuz dönemde iş yerinde ve çalışma ilişkilerinde ortaya çıkan yeni eğilimleri kapitalizmin köklü biçimde değişmesi, hatta aşılması yönünde bir gelişmenin ifadesi olarak sunmak bütünüyle yanlıştır. Daha dar bir anlamda, bugün son derece yaygın biçimde savunulan “post-Fordizm” kavramı bütünüyle anlamsızdır. Bugünün iş yönetimi ve emek süreci kontrolü tekniklerinin bütünü Fordizmin, daha doğrusu Taylorizmin geride bırakılması anlamına gelmek bir yana, tekniğin mantıksal sonucuna taşınmasıdır.

İkincisi, buradaki analiz, yalın üretim ve esnekliğin bütün boyutlarının tepeden tırnağa burjuvazi ve proletarya arasındaki sınıf mücadelelerinin izini taşıdığını, özünün sınıf mücadelesi olduğunu açıklıkla ortaya koymuştur. Bu yöntemler uluslararası burjuvazinin neoliberal ve küreselci politikalarının

üretim ve iş gücü piyasası alanlarındaki tamamlayıcı unsurlarıdır. Yani sermayenin çeyrek yüzyıl önce başlatmış olan büyük taarruzunun bir ürünüdür. Dolayısıyla, ne adla anılırsa anılsın, ister post-Fordizm densin, ister esnek uzmanlaşma, bu yöntemlerin sınıflar arası çatışmaların yerine uyum getirmekte olduğu, işçi hareketinin esnekliği kucaklaması gerektiği yolundaki görüşlerin bir nebze bile değeri yoktur.

Üçüncüsü, yalın üretim ve esneklik uygulamaları, önümüzdeki dönemde uluslararası planda sınıf mücadelelerinin içinde gelişeceği çerçevenin önemli bir belirleyeni olacaktır. Dolayısıyla, bu yöntemleri ve uygulamaları bütün işçi hareketinin yakından ve ayrıntılı biçimde incelemesi ve tanınması gerekiyor.

Bugün işçi sınıfının öncüsünde ve solda var olan karamsarlık belirli mevzilerin yitirilmiş olması karşısında aşırı bir tepki verilmesi anlamına geliyor. Gelecekte umut kesmek için hiçbir neden yoktur. Evet, son dönemde ortaya çıkan gelişmeler, sermayenin dünya çapında inisiyatifi ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Evet, sendikaların en azından bazı ülkelerde güçten düşmesi, işçi sınıfının mücadelesini zayıflatmaktadır. Evet, işçi sınıfının her düzeyde bölünmesi, kısa dönemli çıkarları birbirinden farklı katmanlara ayrışması, bir bakıma adım adım atomize oluyor olması bugün mücadeleleri frenlemekte, geleceğin mücadelelerinin de işçi sınıfı için daha zorlu koşullarda geçeceğini göstermektedir. İşçi sınıfı öncüleri ve sosyalistler son dönem gelişmelerinden kaygılanmakta haksız değildir elbette.

Ama koşullar hiçbir zaman kolay olmadı. Dün işçi sınıfının güçlü sendikaları vardı, ama bu sendikalar aynı zamanda asalak bir bürokrasinin elinde işçi sınıfını, düzenin zincirlerine bağlayan aktarma kayışı gibi işliyordular. İşçi sınıfı dün de başka tür bölünmeler, örneğin emperyalist ülkelerin işçileri ile ötekiler arasında maddi koşulların farklılığından doğan büyük bir bölünme yaşıyordu. Oysa bugün “küreselleşme” politikaları emperyalist ülkelerin işçilerini bile tehdit ediyor, bütün dünyanın işçilerini, değişik derecelerden olsa da aynı türden güvencesizlikle karşı karşıya bırakıyor. Her dönemin kendine göre zorlukları ve olanakları vardır.

Unutmamak gerekir ki, Marksistler işçi sınıfının tedrici biçimde elde edeceği mevzilerle sürekli olarak daha güçlü hale geleceği ve bir gün iktidara neredeyse doğal bir biçimde yükseleceği bir tarih şemasını hiçbir zaman benimsememişlerdir. Bu Bernstein’ların, yaşlı Kautsky’lerin, her türden reformistin yalın kat ve gerçek dışı düşüdüdür. Hayır, Marksizm için sınıf mücadelesi ve devrim sürekli olarak ileri atılır, sonra kısmi yenilgilerle yeniden geri düşer, sonra toparlanır ve düşmana yeniden darbeler vurarak ilerler. Ta ki bir gün, kapitalizm insanlığın ilerlemesine artık hizmet etmediğini kitlelerin göreceği kadar açıklıkla ortaya koyduğunda, devrim geri dönülmez bir ölçekte zafere ulaşana kadar.

Bugün yaşananlar bir bakıma geçmişte başka bağlamlarda başka koşullar altında yaşanmıştı. Eve iş verme de, fason üretim de, örgütsüz küçük iş yerleri de kapitalizmin tarihinde tekrar tekrar yaygın olarak görülmüş durumlardı. Geçmişte en zor koşullarda bile işçiler örgütlenerek mücadeleye girdiler, mücadelelerinin kazanımlarını güçlü sendikalarla ve partilerle güvence altına almaya yöneldiler. Bugün geçici bir geri düşüş yaşanıyor. Ama sınıf mücadelesinin tarihi tam da böyle ilerler. Marx ve Engels, daha 1848'de, *Komünist Manifesto*'da bizi uyardılar:

Sanayinin gelişmesiyle, proletarya, yalnız sayıca artmakla kalmaz, daha büyük yığınlar halinde yoğunlaşır, gücü büyür ve bu gücü daha çok hisseder... Bunun üzerine, işçiler, burjuvalara karşı birlikler (sendikalar) oluşturmaya başlarlar. (...) zaman zaman çıkan isyanlar için önceden hazırlık yapmak üzere kalıcı dernekler kurarlar. Zaman zaman işçiler galip gelirler, ama ancak bir süre için (...) Proleterlerin bir sınıf olarak (...) örgütlenmeleri, gene işçilerin kendi aralarındaki rekabet yüzünden sürekli bozulur.⁴⁹

İşte içinden geçmekte olduğumuz dönemin sırrı bu son cümlede yatıyor. Bugün işçi sınıfı içinde rekabet öndedir. Mücadele, birliği yeniden canlandırmak içindir. Her zaman öyle olmuştur, yarın da öyle olacaktır. Yukarıdaki alıntının devamındaki cümle şöyledir: "Ama daha güçlü, daha sağlam, daha kuvvetli olarak durmadan yeniden doğar."⁵⁰

21. yüzyıl başı koşullarında bu mücadelenin önündeki güçlükler ve olanaklar bir başka yazının konusunu oluşturacak kadar kapsamlı ve karmaşık bir konudur. Ama esas olan yeryüzünde günbegün verilen sınıf mücadelelerinin yarattığı birikimin bir gün mutlaka bir ileri atılım yaratacağı gerçeğidir.

49 Karl Marx/Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzafer Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1993, s. 118-119.

50 Aynı yerde.

SENDİKALARIN KRİZİ Mİ, SOSYALİSTLERİN KRİZİ Mİ?*

Sungur Savran

Günümüzde sosyalistler arasında sendikalar konusundaki en yaygın tartışma ağlaşmaktır. En yaygın kelime ise “kriz”. Sosyalist solun çok büyük bir bölümüne göre sendikal hareket dünyada ve Türkiye’de büyük bir kriz yaşamaktadır, berbat durumdadır, hatta gününü doldurmuştur. “Sendikaların krizi” teorisi, son çeyrek yüzyılı kapsıyor ve sorunu dünya çapında kapitalist toplumun yaşadığı iddia edilen bütünsel bir değişime bağlıyor. Kabaca 1980’li yıllardan itibaren başlayan dönemde teknolojiye, işçi sınıfının karakterinde, ekonomi politikalarında, uluslararası bütünleşmede ortaya çıkan büyük değişimin sendikaları krize sürüklediği iddia ediliyor. Bu teoride madalyonun bir de diğer yüzü var. Kimi bunu açıkça ifade ediyor, kimi ise örtülü olarak ima ediyor, ama kriz tahlili madalyonun diğer yüzünü mantıksal bir zorunlulukla içeriyor. Eğer sendikalar bugün krizde ise, demek ki dün, yani 1980’den önce, sağlıklı ve işlevli organizmalardı. Sık sık kullanılan bir deyimle, demek ki kapitalizmin 1945-1975 arasındaki “Altın Çağ”ı, aynı zamanda sendikalar için de bir “Altın Çağ” idi.

Bizim bu yazıda savunacağımız görüş bütünüyle farklı. Sendikalar çok uzun bir tarihsel süreç boyunca bir düşünüş, bir gerileme yaşamış, işçi sınıfının mücadele örgütleri olarak tutucu ve sağlıksız organizmalar haline gelmişlerdir. Bu gelişme içinde bir çürüme eğilimini bile taşımıştır. 1980 sonrasında yaşanan gelişmelerde sendikalar önemli yaralar aldıysa, burjuvazi amaçlarına bir ölçüde ulaşmayı başardıysa, bunun ardında sendikaların bu seküler (uzun vadeli) gelişmesinin zaafı yatmaktadır. 1980 öncesi dönemde sendikalar için bırakalım bir “Altın Çağ” imasını, sağlıklı bir gelişme olduğunu ileri süren her teori, sendikalara sınıf mücadelesi penceresinden değil, sendika bürokrasisinin ve/veya işçi aristokrasisinin gözlerinden bakıyor demektir.

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Kış 2008-2009 tarihli 8. sayısında yayınlanmıştır.

1980 sonrası dönem için ise “kriz” tespiti, hele hele sendikaların şu ya da bu biçimde gününü doldurduğuna ilişkin görüşler, hareketi yanlış yönlendirecektir. Kriz delili olarak ortaya konulan göstergeler bir yandan son derecede ciddi bir abartma payı içerir, bir yandan da kapitalist toplumun tarihindeki benzer dönemler bir kenara bırakıldığı için, içinde yaşadığımız dönemin eğilimlerini doğru ifade etmez. Evet, hem dünyada hem Türkiye’de sendikal harekette büyük bir silkinme, büyük bir yenilenme, büyük bir atılım gerekmektedir. Ama kriz ya da “yolun sonu” teorileri bu gerekli atılıma ışık tutma kapasitesine sahip değildir. Daha da ileri gidelim, bunlar sendikaların birer sınıf mücadelesi örgütü olarak bir atılım yapmasının önünde birer engeldir. Önerilen çözümler bazen yanlış, bazen düpedüz vahimdir. Öyleyse bir sonuca ulaşıyoruz: Gerçek kriz sendikal harekette değil, sosyalist harekettir, sosyalistlerin kafasının içindedir.

Üstelik, bu tartışmanın yapıldığı topraklarda sosyalist ve devrimci demokrat solun sendikal politikası, sol hareket kitleselleştiğinden bu yana, yani kabaca yarım yüzyıldır, büyük yanlışlar sergilemiştir. Bir ölçüde genelleştirme pahasına denebilir ki, Türkiye solunun sendikalara ilişkin politikası Marksizmin programına ve stratejisine bütünüyle aykırıdır. Bu yüzden de, sendikaların “krizi”nden söz etmeden, hele hele yeni çözümler önermeden önce Marksizmin sendikal alandaki politikasının ne olup ne olmadığına bakmak gerekir.

Bu yazının yapısını belirleyen de bu ihtiyaçtır. Aşağıda önce Türkiye’nin sosyalist ve devrimci demokrat solunda sendikalar konusunda mevcut değişik yaklaşımları kısaca hatırlatacağız. Ardından, Marksizmin klasiklerinde ve Bolşevik gelenekte sendikalar konusunun teorik ve politik olarak nasıl ele alındığını inceleyeceğiz. Bunu “sendikaların krizi” ve “yolun sonu” teorilerinin ve var olduğu ileri sürülen krize yönelik önerilen çözümlerin sergilenmesi ve eleştirisi izleyecek. Bu eleştiri temelinde sendikaların sorunlarının gerçek kaynağını ortaya koymaya ve bu sorunlar karşısında sosyalist hareketin benimsemesi gereken politikalara işaret etmeye çalışacağız. “Sendikaların krizi” tartışması kapitalizmin dünya çapında yaşadığı değişim ile ilgili olduğu ölçüde tartışmayı genel bir düzeyde sürdüreceğiz. Türkiye sendikal hareketinin ayrıntılı bir incelemesine girişmek yerine, bu tartışmanın içinde Türkiye’ye özgü hangi faktörlerin önem kazandığına sonda bir bölümde değineceğiz.

Marksizmin sendikalar konusuna yaklaşımını tartışırken bir konuyu binlinçli bir biçimde analizin dışında bırakacağız. Sendikaların devrim sonrasında, proletarya diktatörlüğü döneminde nasıl biçimlenmesi ve hangi işlevleri üstlenmesi gerektiği konusu bu kitapta tartışılan sorunla doğrudan bağlantılı olmadığı için bu yazının ufku dışında kalacak.

1. Türkiye solunda sendikal politika

Türkiye solunun yarım yüzyıllık oluşum süreci içinde ortaya çıkan çeşitli gelenek ve akımların sendikalar konusunda izledikleri politika elbette birbirinden dağlar kadar farklıdır. Ne var ki, değişen derecelerde de olsa, solun bu farklı politikaları ciddi hatalarla maluldür. Aşağıda sözü edilecek olan yaklaşımların eleştirisine bu aşamada girişilmeyecektir. Yazının geri kalan bölümlerinde Marksizmin sendikal politikaya yaklaşımı açıklandıkça bu yaklaşımların yanlışlığı adım adım ortaya çıkacaktır. Türkiye solunda gözlenen yaklaşımların kuş bakışı bir taramasının en baştan yapılmasının yararı, Marksizmin sendikalar konusundaki görüşleri sergilenirken Türkiye solunda görülen her bir yaklaşımın okuyucu tarafından sınanması olanağını sağlamasıdır. Şimdi çeşitli yaklaşımları bir ölçüde şematik biçimde sıralayabiliriz.

- Sınıf perspektifinin uzağında duranlar: Solun özellikle devrimci demokrat akımları işçi sınıfına merkezi bir yer atfetmedikleri ve mücadeleyi genel bir "halk" kavramı çevresinde örmeyi stratejik bir yaklaşım olarak kabul ettikleri için, sendikalara içinde çalışılabilecek başka ortamlardan (mahalleler, okullar, diğer kitle örgütleri vb.) farklı ve öncelikli bir yer vermezler.
- Sendikalardan uzak duranlar: Son dönemde işçi sınıfının düzenli çalışma koşullarından yoksun bırakılması, sendikasız ve güvencesiz çalışma koşullarının sınıfın daha geniş katmanlarına doğru yaygınlaşması karşısında, bazı akımlar sendikaların esas olarak işçi aristokrasisinin örgütleri haline geldiği düşüncesinden hareketle, sendikasız işçiler içinde örgütlenmeyi çalışmalarının merkezine yerleştirmişlerdir.
- Sendikaların sonunu ilân edenler: Sosyalist hareket içinde bazı akımlar, sendikaların işlevsiz hale geldiği, bazıları ise bu yapılarıyla varlıklarını sürdürmeyecekleri tespiti temelinde, işçi hareketinin ileriye doğru yürümesi açısından bugünkü sendikalardan umut kesilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunların bazıları yeni tip bir sendikacılığı savunurken, bazıları ise işçilerin birtakım taban konye, kurul, komitelerinde vb. örgütlenmesini önermektedir.
- Siyasi sendikacılık: Bazı siyasi akımlar, büyük işçi kitlelerini bir araya getiren sendikalarda çalışma koşullarının zorluğu karşısında, kendi siyasi amaçları doğrultusunda çalışacak yan örgütler niteliğinde küçük ölçekli sendikalar kurmaktadırlar.

Bu ilk dört yaklaşım, aralarında çok büyük farklar olmasına rağmen, bir noktada ortaklaşır: Var olan kitlesel sendikalarda çalışma yapmaktan uzak durmak. (Bu görüşleri savunan kimi akım ya da bireylerin, bütünüyle tutarsız bir biçimde, sendikalarda yönetici ve/veya profesyonel uzman olarak görev almaları kendilerinin açıklaması gereken bir sorundur.) Aşağıdaki yaklaşımlar ise yukarıdakilerden farklı olarak sendikalarda çalışma yapmayı önemseyen akımlar arasında görülür. Bunlar birbirini dışlayan yaklaşımlar değildir.

Başka bir deyişle, tek bir siyasi akım veya hareket bu yaklaşımlar arasından birden fazlasını benimseyebilir.

- Sendikaların sorunlarının çözümünü AB’de görmek: Bazı akımlar, 12 Eylül’ün yasal düzenlemelerinin ve yarattığı güçler dengesinin Türkiye’de sendikaların mücadelesi önünde ciddi bir engel oluşturduğu tespitinden hareketle, gerek işçilerin çıkarlarının elde edilmesinde gerek sendikaların sorunlarının çözülmesinde Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne (AB) katılımının çığır açıcı bir değişim yaratacağı inancıyla bütün sendikal politikalarını bu doğrultuda yürütür.
- Bürokrasi kuyrukçuluğu: Sendikalarda faaliyet gösteren akımların çoğunluğu, sendikal hareket içinde belirli mevziler kazanmak veya kazanılmış mevzileri korumak amacıyla, işçi sınıfının mücadelesinden kopmuş, düzenin saflarına geçmiş olduğu tescilli sendika bürokratlarıyla koşulsuz ve eleştirisiz bir ittifak ilişkisi içine girmeyi benimserler.
- Kitle sendikalarını parti tekeli altına almaya çalışanlar: 1970’li yılların TKP’sinin DİSK’te başlattığı bir gelenek, günümüzde de bazı akımlarda canlılığını korumaktadır. Bir sendikanın yönetimini ele geçiren bir siyasi grup, farklı siyasi eğilimlerden işçileri dışlamaya kadar uzanan bir yaklaşımla sendikada tam bir tekel kurmaya çalışmaktadır.
- Sendikaların siyasi bakımdan tarafsız (“partilerüstü”) olmasını savunanlar: Bir önceki yaklaşımın tam karşı ucunda, bazı akımlar da sendikaların “bağımsızlığı”nı koruma gerekçesiyle sosyalist akımların sendikalar üzerinde hâkimiyet ve yönlendiricilik tesis etmesine karşı çıkmaktadırlar.

Bu yaklaşımların sendikalar ve işçi sınıfı mücadelesi açısından sonuçları elbette çok farklıdır. Ama her birinin ciddi sorunlarla malûl olduğu, Marksizmin ve onun izinde Bolşevizmin sendikalara yaklaşımı incelenirken ortaya çıkacaktır.

2. Sendikaların sınıf mücadelesi açısından önemi

Marksizm için sendikalar, sınıflar arasındaki mücadelede büyük bir önem taşır. Burada hareket noktası, elbette, kapitalizm geliştikçe safları büyüyen, büyük işletmelerde bir araya gelerek disiplinli ve kolektif hareket yeteneğini kazanan ve özel mülkiyetten çıkarı olmadığı için toplumsal mülkiyet temelinde kapitalizme alternatif, yeni bir sosyoekonomik düzenin kurulması bakımından tek güvenilir sosyal güç olan işçi sınıfının sınıf mücadelelerindeki merkezi yeridir. Ne var ki, işçi sınıfı doğuşuyla birlikte otomatikman bir sınıf olarak örgütlü bir mücadele vermez. Mücadele edecek hale gelebilmesi, hatta bir sınıf olarak oluşumu için bile örgütlenmesi gerekir. İşte sendikalar bu örgütlenmenin en basit ve en evrensel biçimi olarak büyük önem taşır.

Her şeyden önce, işçilerin kapitalistler tarafından sömürülmesinde her bir işçinin yalıtılmışlığı ve başka işçilerle rekabeti önemli bir rol oynar. Bu, tekil işletme düzeyinde her bir işçinin hem çalışma arkadaşlarıyla hem de iş gücü piyasasında var olan işsizlerle rekabetinde, ekonomi düzeyinde ise daralan ve genişleyen ama hiçbir zaman ortadan kalkmayan yedek sanayi ordusunda (yani işsizler kitlesinde) ifadesini bulur. Sendika tek bir iş yerinde bütün işçileri örgütleyerek ve kapitalistin karşısına tek bir güç halinde çıkarak, ekonomi çapında ise yedek sanayi ordusunun bütün işletmelerde çalışan işçiler üzerindeki tehdidini sınırlayarak (bu tehdidi bütünüyle ortadan kaldırması olanaksızdır) işçiler arasındaki rekabetin kapitalist lehindeki etkisini azaltır; ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları konusunda işçi sınıfının pazarlık gücünü artırır. Engels, bu noktaya daha 1845'te, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı gençlik dönemi çalışmasında değinmiştir: "Ama bu birliklere ve onların yol açtığı grevlere esas önemini kazandıran şudur: Bunlar işçilerin, rekabeti ilga etme yolundaki ilk çabasıdır. Bu, burjuvazinin işçi sınıfı üzerindeki hâkimiyetinin bütünüyle işçilerin kendi arasındaki rekabet, yani dayanışma yokluğu üzerinde yükseldiği gerçeğinin kavranması anlamına gelir."¹ Elbette, Engels'in daha bu aşamadan vurgulu biçimde ifade ettiği gibi, sendikaların sömürüyü ortadan kaldırmak bir yana, kısıtlama konusundaki çabaları bile çok ciddi sınırlarla karşı karşıyadır. Ama Marx ve Engels, sendikaların işçilerin çıkarları, özellikle de ücret düzeyleri açısından hiçbir yararı olmayacağına öne süren bir dizi sosyalist düşünür ve öndere, Fransa'da Proudhon'a, Almanya'da Lassalle'e, Britanya'da Weston'a karşı, sendikaların kısıtlı da olsa işçilerin çıkarlarını savunabileceğinde ısrar etmişlerdir.²

Ne var ki, sendikaların Marksizm için büyük önemi buradan kaynaklanmaz. Esas olan sendikaların getireceği bu sınırlı ekonomik kazanımlar değil, örgütlü mücadelenin kendisidir. Klasik dönemin bütün büyük Marksistleri sendikaların harekete geçirdiği mücadeleyi kapitalist toplumun iki ana sınıfı arasında bir savaşın muharebeleri ve sosyalizmin bir okulu olarak görmüşlerdir. Marx sendikal mücadeleyi ve grevleri "gerçek bir iç savaş" (*Felsefenin Sefaleti*), "uzatılmış bir iç savaş"a (*Kapital*) ve bir "gerilla savaşı"na (I. Enternasyonal belgeleri ve *Ücret, Fiyat ve Kâr*) benzetmiştir. Engels şöyle yazar: "Küçük çatışmalar olarak başlayan bu grevler, bazen hatırı sayılır mücadelelerle sonuçlanır; doğrudur, bunlar hiçbir şeyi belirlemez ama burjuvazi ile proletarya arasındaki belirleyici muharebenin yaklaşmakta olduğunun en

1 *The Condition of the Working-Class in England*, Progress Publishers, Moskova, s. 226. Marx aynı dönemde yazılmış olan *Felsefenin Sefaleti*'nde benzer bir fikri şöyle ifade ediyor: "Büyük sanayi tek bir mekâna birbirini tanımayan bir insan kalabalığı toplar. Rekabet bunların çıkarlarını böler... Sendikal örgütlenmenin her zaman iki amacı vardır: bir yandan [işçilerin] kendi aralarındaki rekabeti ortadan kaldırırken bir yandan da kapitaliste karşı genel bir rekabet yaratmak." Aktaran A. Lozovsky, *Marx and the Trade Unions*, Greenwood Press, Westport, 1976, s. 28.

2 Bu konuda klasik kaynaklar Marx'ın *Felsefenin Sefaleti* ve *Ücret, Fiyat ve Kâr* başlıklı çalışmalarıdır.

güçlü kanıtlardır. İşçilerin, kendilerini kaçınılmayacak büyük mücadeleye hazırladıkları askerî okuldur bunlar; tekil sanayi iş kollarının işçi hareketine katıldıklarını ilân eden muhtıralardır.³ Dolayısıyla Lenin'in grevler hakkındaki ünlü "savaş okulu" benzetmesi⁴ aslında Marx ve Engels'ten devralınmıştır.

Bunun da ötesinde Marx sendikaları ve grevleri işçi sınıfının bir sınıf olarak oluşumunun ortamı olarak nitelemiş, "... proleterlerin gözlerimizin önünde kendilerini bir sınıf olarak örgütledikleri grevler, sendikalar ve başka biçimler"den söz etmiştir.⁵ İşte bu yüzdendir ki, bir süre sonra sendikaların kendisi ücret mücadelesinden daha önemli hale gelir. İşte bu yüzdendir ki daha sonraki bütün devrimci Marksistler sendikaların mücadelesine büyük önem atfetmişlerdir. Ekonomik mücadelenin "muazzam bir önem" taşıdığını⁶ söyleyen Lenin bu yüzden şöyle yazar: "Sendikal mücadele bütün işçi hareketinin sürekli, zorunlu ve kapitalizm koşullarında her zaman gerekli ifadelerinden biridir."⁷ Trotskiy bu yüzden vurgulu biçimde şunları söyler: "Bolşevik-Leninist, her türlü mücadelenin en ön mevzilerinde yerini alır, velev ki bunlar işçi sınıfının en sınırlı maddi çıkarlarıyla veya demokratik haklarıyla ilgili olsunlar. Kitle sendikalarında bunları güçlendirmek ve militanlık ruhunu yükseltmek amacını güderek faal rol alır."⁸

Sendikalardan uzak duran sosyalist ve devrimci demokrat akımların Marksizmin bu konuya yaklaşımından da ne kadar uzak düştükleri bu tablodan açıkça ortaya çıkıyor.

3. Sendikaların ikili karakteri

Sendikalar sadece bir sınıf mücadelesi aracı değildir; aynı zamanda, doğaları gereği, işçi sınıfının bilincini ve mücadelesini kapitalist toplumun sınırları içine hapsedme eğilimi yaratan kurumlardır. İlk kuruldukları dönemde neredeyse illegal örgütler olarak saldırı altında olan sendikalar yasal varlıkları kapitalist düzen tarafından kabul edildikten sonra, zaman içinde artan ölçüde bu düzenin bir parçası olarak işlemeye yönelmişlerdir. Marx ve Engels, daha baştan bu gerçeğin farkındadır ve sendikaları bu konuda sürekli olarak uyarırlar. Bu konudaki klasik uyarı, *Ücret, Fiyat ve Kâr* başlıklı konuşma/broşürün sonunda gelir. Bütün konuşma boyunca sendikaların neden işçi sınıfı için yararlı olduğunu ortaya koyan Marx, bunlara rağmen konuşmasını şöyle

3 Aktaran Tom Clarke/Laurie Clements (der.), *Trade Unions Under Capitalism*, Fontana/Collins, Glasgow, s. 40.

4 V. I. Lenin, "On Strikes", *On Trade Unions*, Progress Publishers, Moskova, 1978 içinde, s. 64-65.

5 Aktaran Clarke/Clements, a.g.y., s. 49.

6 V. I. Lenin, "A Protest by Russian Social Democrats", *On Trade Unions*, a.g.y. içinde, s. 55.

7 Aktaran T.T. Hammond, *Lenin on Trade Unions and Revolution, 1893-1917*, Columbia University Press, New York, s. 47.

8 Leon Trotskiy, *On Trade Unions*, Pathfinder Press, New York, 1975, s. 59.

bağlar: "...işçiler sermayenin ara vermeden sürüp giden gasplarının ya da piyasa değişikliklerinin doğurduğu bu kaçınılmaz gerilla savaşlarına kendilerini tamamiyle kaptırmamalıdır... 'Adil bir iş günü karşılığında adil bir ücret!' biçimindeki tutucu slogan yerine, bayrakları üzerine şu devrimci sloganı yazmalıdırlar: 'Ücret sisteminin kaldırılması!'"⁹

Marx ve Engels, sendikaların bu ikili karakterini kavramanın yanı sıra, işçi sınıfının kurtuluşunun esas olarak burjuvazinin karşısında bir siyasi parti olarak örgütlenmesini gerektirdiğini de ortaya koymuşlardır. Marx'ın kurucularından ve önderlerinden olduğu I. Enternasyonal'in kararlarında partinin sınıfın mücadelesinde esas özne olduğu, sendikaların ise bu öznenin kullanacağı "kaldıraç" olduğu açıkça ifade edilmiştir. Örneğin 1871 Londra Konferansı'nda alınan ve işçi sınıfı partisinin gerekliliğini ortaya koyan karar şöyle der: "Mülk sahibi sınıfların bu kolektif iktidarına karşı, işçi sınıfı ancak, kendini mülk sahibi sınıfların oluşturmuş olduğu bütün eski partilerden ayrı ve onlara karşı duracak bir siyasi parti olarak örgütleyebilirse bir sınıf olarak hareket edebilir... İşçi sınıfının kendini böyle bir siyasi parti olarak örgütlemesi, sosyal devrimin zaferinin ve bu devrimin nihai hedefi olan sınıfların ilgasının garanti altına alınabilmesi için vazgeçilmez bir nitelik taşır... İşçi sınıfının ekonomik mücadeleleri aracılığıyla zaten güçlerini birleştirmesi [sendikalar], aynı zamanda, toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin siyasi iktidarına karşı vereceği mücadelelerde bir kaldıraç rolü oynamalıdır."¹⁰ Yani iki tür işçi sınıfı örgütü olarak sendikalarla parti arasındaki iş bölümü daha Marx ve Engels döneminde Marksist yaklaşımda yerleşmiş olmaktadır. Öte yandan, sendikaların devrimci bir kaldıraç rolü oynamasının gerekliliğinin vurgulanması ile birlikte, tutucu bir rol oynayabileceği de saptanmış olmaktadır.

Ne var ki, Marx ve Engels sendikaların bu ikili karakterini saptamış olmakla birlikte, buna teorik bir açıklama getirmemişlerdir. Bu görev Lenin tarafından yerine getirilmiştir. Ünlü *Ne Yapmalı?* kitabından başlayarak Lenin sendikaların neden tutucu olabileceklerini, yani kapitalist düzenin sınırları içinde kalabileceklerini ortaya koymuştur. Bu tahlile Lenin'le aynı dönemde Rosa Luxemburg tarafından, Lenin'in ölümünden sonra ise Trotskiy tarafından katkıda bulunulacaktır. Biz burada ayrıntılı bir literatür taramasına girişmeksizin, sendikaların kendilerini kapitalist düzene uyarlama, düzenin devrimci biçimde değiştirilmesinden uzak durma yolunda geliştirdikleri eğilimin nedenlerine kısaca değineceğiz. Satır başlarıyla ele alacağımız bu analiz sırasında göreceğiz ki, sendikaların kendilerini düzene uyarlamaları süreci, zaman içinde derinleşen bir seyir izlemiştir.

9 Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye/Ücret, Fiyat ve Kâr*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1992, s. 127. Vurgu aslında.

10 "Documents of the First International: 1871-72", Karl Marx, *The First International and After*, der. David Fernbach, Penguin, Harmondsworth, 1974, s. 270. 1872 Lahey Konferansı'nda da hemen hemen aynı kelimelerle benzer bir karar alınmıştır. Bkz. Lozovsky, a.g.y., s. 21.

- **Sendikaların sınıfın kısmi ve kısa vadeli ekonomik çıkarlarını temsil etmesi:** Sendikalar tarihsel olarak önce yalnızca vasıflı işçilerin örgütleri, yani meslek sendikaları olarak ortaya çıkmışlardır. Bu anlamda 19. yüzyıl boyunca kapitalistlere karşı esas olarak sınıfın sadece sınırlı bir kesiminin çıkarlarını savunmuşlardır. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca iş kolu sendikaları tarih sahnesine çıktığında, hele hele 20. yüzyılın ikinci yarısında sendikalılık oranı iyice yükseldiğinde bu sınırlılık bir ölçüde ortadan kalkmıştır, ama istisnai bazı dönem ve ülkeler dışında sendikalar her zaman işçi sınıfının sadece küçük bir bölümünü temsil etmişlerdir. Bu her bir ülke içinde dahi geçerlidir; uluslararası alanda ise sendikaların farklı ülkelerin işçi sınıflarının çıkarlarını temsil etmesi ancak çok kısıtlı biçimde son dönemde gelişen bir eğilimdir. Bütün bunların yanı sıra, sendikalar esas olarak işçilerin günbegün, acil tarzda ortaya çıkan somut, kısa vadeli çıkarlarını temsil ederler. Nihayet ve en önemlisi, sendikalar, doğaları gereği, işçi sınıfı ile kapitalistleri karşı karşıya getirirler. Bu mücadele, siyasi alana taşıdığı durumlarda bile (örneğin çalışma hayatını düzenleyen yasalar, sosyal hizmet yasaları vb.) esas olarak bu iki sınıf arasındaki ilişkileri ilgilendirir. Oysa kapitalist düzenin esas koruyucusu devlettir. Devlet iktidarı ise sadece iki sınıf arasında bir ilişkiyi düzenlemez, bütün sınıf, katman, grupların, ayrıca ezen ve ezilen ulus, ırk, cinsiyetlerin ilişkilerini de düzenler.¹¹ Düzene karşı mücadele bütün bu sınıfların çıkarlarını hesaba katan bir mücadele olmak zorundadır. Bu yüzden, sendikaların düzen karşıtlığı açısından kendi başlarına aşamayacağı sınırlar vardır. Devrimci bir parti bunun için gereklidir.
- **İşçi aristokrasisinin oluşumu:** 19. yüzyılın sonundan itibaren meslek sendikalarının yerine zamana yayılan bir süreç içinde iş kolu sendikalarının yükseldiği doğrudur, ama kapitalizmin ana ülkelerinde (Avrupa, Amerika, sonra Japonya) bu aynı zamanda bir işçi aristokrasisinin yükselişe geçtiği dönemdir. Önce Engels'in teorik bir kavram olarak ileri sürdüğü işçi aristokrasisi, Lenin'in yapıtında işçi hareketinin emperyalist çağda düzen yanlısı ve devrimci kanatlara bölünmesinde, düzen yanlısı kanadın sosyoekonomik temeli olarak özel bir konum kazanmıştır. İşçi aristokrasisinin yükselişi ile birlikte, sendikalar, meslek sendikalarından sonra bir ikinci kez daha, sınıfın çok sınırlı bir kesiminin kısmi çıkarlarının savunucusu damgasını yemiştir. Emperyalist aşırı kârların kısıntılarını paylaşma temelinde düzenle bütünleşme eğilimi gösteren işçi aristokrasisi, sendikaların düzen yanlısı yönelişini derinleştiren bir etken olmuştur.
- **Sendika bürokrasisinin yükselişi:** Lenin'de "işçi aristokrasisi" kavramı, bir yandan sınıfın yüksek ücret alan, örgütlü ve vasıflı üst katmanını, bir yandan da sendikaların, hatta sosyal demokrat partilerin yöneticilerini vb. kapsayan bir genel kavram olarak belirir. Sendika bürokrasisi kavramını yalnızlığı içinde

11 Bu konuda bkz. Sungur Savran, *Lenin'i Yakmalı mı?*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1998, özellikle s. 63-76.

kullanan ise, Sovyet deneyiminde yaşanan bürokratik yozlaşmanın bu konuya tuttuğu ışık sayesinde Trotskiy olmuştur. Sendika bürokrasisi kavramı, hiçbir biçimde sendikaların yönetimine seçilen herkesi kapsamaz. Bu ancak her tür yönetimi “kötü” gören anarşizmin veya yapılanmamış bir demokrasi arayışını yücelten sol liberalizmin meseleyi kavrayış tarzı olabilir. “Sendika bürokrasisi” kavramı ne de sadece sendikayı despotça yöneten kişileri, yani öznel bir tutumu nitelerek için kullanılmalıdır. Sendika bürokrasisi, profesyonel yönetici olmanın yarattığı sosyoekonomik avantajların etkisi altında işçi sınıfından sadece maddi yaşam koşulları bakımından farklılaşmakla kalmayan, bu farklılaşmanın etkisi altında siyasi olarak burjuva düzenine angaje olan sosyoekonomik katmanı nitelerek için kullanılmalıdır. İşte bu sosyoekonomik farklılaşma sonucunda yönetici, işçi sınıfının kısa ve uzun vadeli çıkarlarından koptuğu ölçüde bürokratikleşir. Bürokrasiyi aristokrasiden ayıran, işçi aristokrasisinin son tahlilde yine de bir proleter katman olarak kapitalist sınıfla uzlaşmaz bir çelişki içinde olmasıdır. Oysa üretimden kopmuş ve burjuvaziye yakın bir hayat standardına kavuşmuş bürokrat için düzenle bu tür bir çelişki kalmamıştır. Sendika bürokrasisi, özellikle üst katmanları, örneğin konfederasyon yöneticileri, Lenin ve Trotskiy için karşı devrimci bir karakter taşımakla kalmaz, düzenin baş dayanaklarıdır. Bu o kadar öyledir ki, Lenin *Sol Komünizm, Bir Çocukluk Hastalığı* çalışmasında bunları “işçi sınıfı hareketi içinde burjuvazinin ajanları” olarak nitelerek kalmaz, aynı zamanda bunlarla mücadele belirli bir aşamaya ulaşmadan siyasi iktidarın ele geçirilemeyeceğini (geçirilmesine de girişilmemesi gerektiğini) belirtir.¹² Trotskiy ise kategorik olarak şöyle yazar: “Eğer sendikaların bürokrasisi olmasaydı, o zaman polis, ordu, mahkemeler, lordlar, monarşi, proleter kitlelerin karşısında acınacak, gülünç oyuncaklar olarak görünürdü. Sendika bürokrasisi Britanya emperyalizminin belkemiğidir.”¹³

- **Burjuva devletiyle bütünleşme:** Tekellerin hâkimiyetindeki bir kapitalizm koşullarında, yani emperyalizm çağında, tekellerin devletle çok üst düzeyde kurdukları birebir ilişki karşısında, bürokratik karakteri dolayısıyla düzen içinde kalmayı seçmiş olan sendikaların tek çıkar yolu devletle yakınlaşma konusunda sermaye ile bir rekabet içine girmek haline gelir. Trotskiy’in ifadesiyle, “Sendika hareketinin bürokrasisinin gözünde, ana görev devleti kapitalizmin kucaklamasından ‘kurtarmak’, onun tröstlere olan bağımlılığını zayıflatmak, onu kendi yanına çekmek olarak ortaya çıkar. Bu konum, emperyalist kapitalizmin aşırı kârlarından bir kısıntı kapabilmek için mücadele etmekte olan işçi aristokrasisi ile işçi bürokrasisinin sosyal konumu ile tam bir uyum içindedir.”¹⁴ Trotskiy’in 1940’ta ölümünden hemen önce yazdığı bu satırlar, kehanet derecesinde doğrulanmış bir analizi dile getirmektedir. Bugün

12 V. I. Lenin, “Left-Wing Communism—An Infantile Disorder”, *On Trade Unions*, a.g.y., s. 354-55.

13 Trotskiy, a.g.y. s. 28.

14 Aynı yerde, s. 69.

tarihin en yeni sendika türü olan Avrupa Sendikaları Konfederasyonu (ASK ya da çok bilinen İngilizce baş harfleriyle ETUC) tam da böyle bir politika izlemektedir. Ama ASK için kelime kelimesine doğru olan bu analiz, çağımızda bütün emperyalist ülke bürokratik sendikaları için belirleyici bir eğilimdir. Öte yandan, emperyalizmin hâkimiyeti altında kapitalistleşen Türkiye ve benzeri ülkelerde de sendikacılık zaten büyük ölçüde devletin koltuğu altında geliştiği için hem kökeninden bürokratik bir karakter taşır hem de devletle baştan bütünleşmiştir. İşte bu bütünleşme, emperyalist çağda sendikacılığın bir çürüme süreci içine girmesini bir eğilim olarak harekete geçirir. Bazı kritik anlarda bu çürüme eğilimi dehşet verici sonuçlara yol açar. Sendikalar hâlâ sınıf mücadele örgütleridir, ama aynı zamanda burjuva devletin bir organı gibi davranırlar. Sendikaların ikili karakteri emperyalist çağda doruğuna ulaşır. Marx ve Engels'in saptadığı tutuculuk özelliği bu eğilimin etkisi altında yer yer gericilik olarak ortaya çıkar.

4. Sendikalarda devrimci politika

Peki, bu faktörlerin etkisi altında sendikaların bir gericileşme eğilimi göstermesi, Marksizmin, sendikaları işçi sınıfı için bir sosyalizm okulu olarak görmesinde, Marksist parti ve militanların sendikalarda yoğun bir çalışma yapma konusundaki ilkesel yaklaşımında bir değişiklik yaratır mı? Bu sorunun cevabı kesin bir "hayır" dır. Sendikaların işçi aristokrasisinin ve bürokrasisinin çıkarlarının hâkimiyetine girmesi, dahası burjuva devletiyle bütünleşme eğilimi göstermesi olgularını saptayan devrimci Marksistler, yine de bütün bunlara rağmen proleter devrimcilerin sendikalarda çalışmasını temel bir ilke olarak savunmaya devam etmişlerdir. Üstelik, bu ilkenin bir de uzantısı vardır: Sosyalistler, işçi kitlelerinin toplandığı sendikaların gericiliğini mazeret göstererek daha baştan kendi siyasi doğrultularını savunan, yalnızca parti üyesi veya sempatizanı işçileri örgütleyen, partinin bir yan örgütü niteliğini taşıyan sendikalar örgütlenme yolundan kaçınmalı, her türlü siyasi görüşe bağlı büyük işçi kitlelerini bağrında toplayan sendikalarda, bu sendikalar bürokrasinin hâkimiyetinde olsalar, devrimci politikalardan bütünüyle uzak dursalar bile, yoğun bir çalışma yapmalıdırlar.

Sendikaların işçi aristokrasinin çıkarlarını ifade etmeye başlamasından ve bürokrasinin sultasına düşmesinden önce yaşayan Marx ve Engels, kendi dönemlerinde bile Alman sosyalist önder Ferdinand Lassalle'in hareketinde ortaya çıkan dar, siyasi sendika eğilimine karşı kitle sendikalarında çalışmayı savunmuşlardır. Engels Alman Marksistlerinin önderi Bebel'e, bunlarla Lassallecılar arasındaki birleşik partileşmenin programı olan Gotha Programı (1875) üzerine eleştirilerini iletmediği bir mektupta şöyle der: "Beşincisi, işçi sınıfının sendikalar aracılığıyla bir sınıf olarak örgütlenmesi konusunda tek

bir kelime yok. Oysa bu çok hayati bir nokta, çünkü sendika, proletaryanın, içinde sermaye ile günbegün mücadelelerini verdiği, kendini eğittiği ve bugün (günümüzde Paris'te olduğu gibi) en berbat gerici altında dahi ezilemeyecek olan gerçek sınıf örgütüdür.”¹⁵

İşçi aristokrasinin ve bürokrasinin sendikaları iyice tutuculaştırdığı emperyalist aşamada, tam da bu olguyu teorileştirmiş olan Lenin, sendikalardan bu gelişme dolayısıyla kaçarak “bakir”, temiz sendikalar kurmaya yönelik siyasi akımları alaycı biçimde eleştirir: “...sendikaların tepesindeki önderliğin gerici ve karşı devrimci karakteri dolayısıyla, [Alman “Sol” Komünistleri] sendikalardan çıkmamız gerektiği sonucuna sığıyor, buralarda çalışmayı reddediyor, yeni ve yapay işçi örgütleri yaratıyorlar!... Gericiler sendikalarda çalışmayı reddetmek, yeterince gelişmemiş veya geri işçi kitlelerini gerici önderlerin, burjuvazinin ajanlarının, işçi aristokratlarının veya [Engels’in deyişiyle] ‘bütünüyle burjuvalaşmış işçilerin’ etkisine terk etmek anlamına gelir.” Evet, bu kadar yalın: İşçiler neredeyse, Marksistler de orada olmalı ve onları gerici önderliklerin sultasından kurtarmaya çalışmalıdırlar.

Trotsky de emperyalizmin (tekelci kapitalizmin) gelişmesiyle birlikte sapta olduğu devletle bütünleşme ve çürüme eğilimine rağmen, hatta tam da bundan dolayı, gericilerin yönetiminde olsa dahi kitle sendikalarından uzak durmanın Marksizmle uyumsuzluğu konusunda kategorik bir yargı dile getirir: “Küçük ‘devrimci’ sendikaları partinin karbon kopyası gibi kurmaya ve korumaya yönelik sekte çabalar, gerçekte işçi sınıfının önderliği yolunda mücadeleden vazgeçmektir.” Trotsky devrimci politikayı kitle sendikalarından yalıtın bu tür bir politikayı “devrime ihanetle eş değer” olarak nitelendirecek kadar ağır bir tarzda mahkûm eder.¹⁶ Çünkü sendika çalışması devrimci partinin en önemli çalışmasıdır¹⁷ ve “[p]roletaryayı olması gerektiği gibi temsil eden parti ile proletaryayı olduğu gibi temsil eden sendikalar arasındaki ilişki devrimci Marksizmin en temel sorunudur.”¹⁸

Marksizmin bu yaklaşımı ile karşılaştırıldığında, Türkiye solunun, sendikalardan başındaki gerici bürokratlar dolayısıyla uzak duran, sendikalarda sistematik bir çalışma yapmak bir yana, sendikaların düzenlediği eylemlerde (1 Mayıs’lar hariç) binlerce, on binlerce işçi meydanlara çıktığında bile orada bulunmayı kendine yediremeyen akımlarının işçi sınıfı ile buluşmak diye bir sorunu olmadığını kavramak kolaylaşır.

Elbette Marksistler sendikalarda çalıştığı anda, ortaya bu iki işçi sınıfı örgütü arasında nasıl bir ilişki kurulması gerektiği sorunu çıkacaktır. Parti

15 Engels’ten August Bebel’e mektup, 18-28 Mart 1875, K. Marx/F. Engels, *Selected Correspondence*, Üçüncü gözden geçirilmiş baskı, Progress Publishers, Moskova, 1975, s. 275.

16 Lev Trotsky, *Geçiş Programı*, çev. Zeynep Gök, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1992, s. 18.

17 Trotsky, *On Trade Unions*, a.g.y., s. 40.

18 Aynı yerde, s. 21.

ile sendika arasındaki ilişki Marksist hareketin tarihinde ateşli tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmada reformist ve revizyonist siyasi akımlar ve sendika bürokratları ve elbette burjuvazinin sözcüleri, sendikaların tarafsız (partiler üstü) bir politik tutum benimsemesini “sendikaların bağımsızlığı” ilkesi adına saklanarak savunmuşlardır. Buna karşılık devrimci Marksizmin bütün büyük temsilcileri devrimci partinin sendikalarla sıkı bir ilişki içinde olmasını, partinin sendikalar üzerinde ideolojik ve politik bir etki yaratmasını gerekli görmüşlerdir. İçinde Marksistlerle reformistlerin büyük bir mücadele verdiği II. Enternasyonal’in 1907’deki Stuttgart Kongresi, tarafsızlık ilkesini reddederek parti ile sendikalar arasında sıkı ilişkiler kurulmasını uluslararası işçi hareketinin bir ilkesi haline getirmiştir.¹⁹ Lenin için de²⁰, Rosa Luxemburg için de²¹ sendikalarla partinin yakın bir ilişki içinde olmasının gerekliliğinin nedeni aynıdır: Sendika hareketi kendi başına bırakıldığında, kapitalist toplumun ufuklarına hapsolme tehlikesi ile karşı karşıyadır. İşçi sınıfını, bu örgütlerini de harekete geçirerek, gerçek kurtuluşuna taşıyabilecek olan ancak devrimci partidir.

Trotsky ise daha ayrıntılı argümanlar geliştirir. Ona göre, sendikal hareketin siyasi partiler karşısında tarafsızlığını savunmak her şeyden önce sınıfın geri kesimlerini siyasi bilinç sahibi öncü kesimlerinin karşısına çıkarmaktır. İkincisi, ve daha önemlisi, proletaryanın burjuvaziden bağımsızlaşması ancak devrimci parti aracılığıyla mümkündür. Trotsky son derecede önemli bir pasajda bu noktayı şöyle açıklar: “Burjuvazinin etkisinden bağımsızlık pasif bir durum olamaz. Kendini yalnızca politik edimlerle, yani burjuvaziye karşı mücadele aracılığıyla ifade edebilir. Bu mücadele, örgütlenmeyi ve taktiği gerekli kılan farklı bir programdan esinleniyor olmalıdır. Partiyi oluşturan, programın, örgütlenmenin ve taktiğin birliğidir. Böylece, proletaryanın burjuva hükümetinden hakiki bağımsızlığı, proletarya oportünist olmayan, devrimci bir partinin önderliği altında mücadele etmedikçe gerçekleştirilemez.”²² Buradan çıkan sonuç çarpıcıdır: “Sendikaların bağımsızlığı” adına partiler üstü bir tutumu savunanlar, amaçları ister öyle olsun ister olmasın, sendikaların burjuvaziye bağımlılığını savunuyor konuma düşeceklerdir. Trotsky, bu koşullar altında, tarafsızlık şiarının bürokrasinin şiarı olduğu sonucuna ulaşır.²³ Türk-İş’in neredeyse bütün tarihi boyunca savunduğu partiler üstü politikanın anlamı bu tartışmanın ışığında daha açıkça ortaya çıkıyor. Bugün sosyalist hareketin içinden bazı akımların “demokratik” olma gerekçesiyle sendikaların siyasi partilerin etkisinden uzak

19 Kararın metni için bkz. Hammond, a.g.y., s. 65.

20 V. I. Lenin, “Trade Union Neutrality”, *On Trade Unions*, a.g.y., s. 199-200.

21 Bkz. John A. Moses, *Trade Union Theory from Marx to Walesa*, Berg Publishers, Providence, 1990, s. 134-140.

22 *On Trade Unions*, a.g.y., s. 16.

23 Aynı yerde, s. 20.

durması gerektiğini savunması hem dünya hem de Türkiye deneyimi ışığında acıklı durmaktadır.

Elbette bu “demokratik” olma kaygısının altında, geçmişte dünyada ve Türkiye’de bir dizi akımın parti-sendika ilişkisini sendikanın partinin tekel altına alınması ve örgütsel bağımsızlığının bütünüyle çığnenmesi biçiminde uygulamış olması gibi ussal bir çekirdek olduğu yadsınamaz. 1970’li yılların TKP’sinin (bugünkü TKP ile karıştırılmamalı) yönetimine geldiğinde DİSK’i ve özellikle en büyük sendikası Maden-İş’i nasıl sultası altına almaya çalıştığı, başka sosyalist akımlara mensup işçileri nasıl patronlarla iş birliği içinde işten attığı vb. o dönemi yaşayanlar için çok acı ama çok öğretici olaylardır. Burada devrimci Marksizmin temsilcilerinin savunduğu konumun bu tekelci ve despotik tavrı bir ilgisi olmadığı vurgulanmalı. Lenin açıkça partinin sendikalarda “yönetici” bir rol elde etmesini,²⁴ Marksist işçilerin sendika yönetimlerine gelmesini²⁵ savunmakla birlikte, partili olmayan işçilerin haklarının korunması gerektiğinin altını da çizmiştir.²⁶ Trotskiy de parti ile sendikalar arasında sıkı ilişkileri savunmakla birlikte şöyle yazar: “Yönetici organlarda komünistlerin çoğunluğu ele geçirmesi, sendikaların özerkliğinin, yani kendi kendilerini yönetmesinin ilkelerine bütünüyle uygun bir biçimde gerçekleştirilir.”²⁷ Yani sendikal demokrasinin işleyişi hiçbir biçimde çığnenmemelidir. Bu, sendikaların işçi sınıfının, sınıf haline geldiği örgütler olmasının vazgeçilmez koşuludur.

Sendikalarda her türlü gericileşmeye rağmen ısrarla çalışmanın ve sendikalar ile devrimci parti arasında sıkı ilişkiler kurmanın amaçları elbette sıradan değil. Devrimcilerin işçilerle, kendilerini bir sınıf olarak ifade ettikleri belirleyici ortamda buluşması, işçilerin sermayeye karşı günbegün verilen mücadele içinde eğitilmesi, işçilerin devrimci parti ile yakınlaşarak siyasi bilinç kazanmaları ve devrim gündeme geldiğinde sendikaların (Marx’ın deyişiyle) devrimin “kaldırıcı” olarak iş görmesi. Bu açıdan bakıldığında sendikalar bürokrasi (ve onun ardındaki devlet) ile devrimci işçiler ve devrimci parti arasında daimi olarak süren ölesiye bir kavganın alanıdır. Bu kavgada devrimciler bazen önemli sıçramalar gerçekleştirebilirler. Ama sık sık da geriye düşerler. Sendika yönetimlerinin gericileştiği ve sendikaların bir eğilim olarak burjuva devletin birer organı haline geldiği günümüzde bu ölesiye savaşın koşulları daha zordur elbette. Ama Marksizmin tavrı, işte bütün bu koşullara rağmen sendikaların terk edilmemesi ve sendikalarda yer alan işçiler üzerinde bürokrasiyle yılmaz bir mücadeleye girilmesidir. Bu, Marksistler açısından ancak devrimle sona erecek bir mücadeledir.

24 V. I. Lenin, “A Tactical Platform for the Unity Congress of the R.S:D.L.P.”, *On Trade Unions*, a.g.y., s. 177.

25 Hammond, a.g.y., s. 72.

26 Lenin, aynı yerde, s. 177.

27 Trotsky, *On Trade Unions*, s. 17.

5. “Sendikaların krizi” tartışması

Bu yazının girişinde belirtildiği gibi, Türkiye solunda bugün sendikalar hakkında ağzını açan hemen hemen herkes neredeyse mutlaka “sendikaların krizi”nden söz ediyor. Bu kriz tespitinin uç örnekleri, sendikaların en azından bugünkü biçimiyle gününü doldurduğu, artık tarih sahnesinden çekilmesi gereken “dinozorlar” haline geldiği türünden iddialardır. Biz bu yazı çerçevesinde bu son yaklaşıma “yolun sonu” teorisi adını vereceğiz ve bunu “sendikaların krizi” teorisinin uç bir varyantı olarak ele alacağız.

“Sendikaların krizi” teorisinin belirgin bir özelliği vardır. Bu tespiti yapanlar, krizin nedenleri konusunda epeyce şey söylerler (bunların büyük bölümünün yanlışlığını birazdan tartışacağız) ama kriz tespitine hangi göstergelerden hareketle ulaştıkları konusunda berrak bir açıklama yapmazlar. Başka bir deyişle, krizin göstergeleri (tek bir gösterge dışında) ayrıntılı biçimde ortaya konulmaz ve tartışılmaz. Daha da ötede “kriz” kavramının bu somut bağlamda ne anlama geldiği açıklanmaz. Örneğin Epos Yayınları’na yayınlanmış olan bir kitapta²⁸ “sendikaların krizi” tespitini yapan yazıları tarayan biri, krizin hiçbir tanımını bulamaz, göstergeler olarak da ancak hızla dile getirilmiş birkaç noktaya rastlayabilir: üye kaybı ve sendikalaşma oranlarının gerilemesi, itibar ve güç kaybı, toplu sözleşme ve grevlerde başarısızlık. Öyleyse, önce bu göstergelerin ne ölçüde birer kriz ifadesi olduğunu araştıralım.

1. Üye kaybı ve sendikalaşma oranlarının düşüşü genel bir eğilim olarak doğrudur ve “sendikaların krizi” teorisinin yaslandığı tek somut gerekçedir. Ancak bu genel eğilimin görelileştirilmesi, ne olup bittiğinin anlaşılabilmesi bakımından büyük önem taşır. Birincisi, bu eğilim kapitalizmin her uzun krizi esnasında görülür. Engels daha 1845’te buna işaret etmiştir. Bir yorumcunun ifadesiyle, “...Engels kapitalist sistemin bağrında örgütlü işçi sınıfının mücadelesinin sınırlarını ortaya koyma çabasında doğru yoldaydı. Örneğin bir depresyon olduğunda, sendika kendisi üye kaybına uğruyordu; hatta birçok durumda kendini ayakta bile tutamıyordu.”²⁹ Bunun nedeni sır değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi, sendikalar kapitalist sistemin çerçevesinde ücretleri belirleyen yasaları ancak kısmen etkileyebilirler. Yedek sanayi ordusu kriz içinde genişlediğinde, yani işsiz sayısı arttıkça, bir yandan sendikalaşabilecek işçi sayısı düşer, bir yandan da işsizlerin rekabeti dolayısıyla sendikanın ücretlerin görelisi olarak yüksek tutulmasındaki etkisi iyice zayıflar. Bu da beraberinde sendikanın nicel gücünde ciddi bir zayıflama doğurur. Bu yüzdendir ki kapitalizmin uzun kriz dönemlerinde sendikalaşma oranları hep düşmüştür.

Bugün Türkiye’de “sendikaların krizi” kavramını genel durumu anlamak için bir anahtar gibi kullanan literatürde bu çevrimsel eğilime hiç kimse değinmez. Oysa

28 Fikret Sazak (der.), *Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar*, Epos Yayınları, Ankara, 2006. Bu kitap bundan sonra makalenin metninde *Sendikal Kriz* olarak anılacak.

29 Moses, a.g.y., s. 14.

bu yazarların yeni istatistikler araması bile gerekmez. Günümüzde gerçekleşen üye kaybı ve sendikalaşma oranının düşüşü olgularını kanıtlamak için verilen istatistiklerin çoğunda bu tablo açık olarak görülür. 1929 krizi ertesi yaşanan Büyük Depresyon dönemine ilişkin rakamlar durumu açıklıkla ortaya koyar. Britanya’da 1901 ila 1921 arasında 2 milyondan büyük bir hızla 6,6 milyona çıkan sendikalı işçi sayısı, 1929’da kriz patlak verdikten sadece iki yıl sonra 1931’de aniden 4,6 milyona düşmüştür!³⁰ (Bizim elimizdeki bir başka kaynağa göre düşüş daha da vahimdir: 1920’de 8,3 milyon olan sendikalı işçi sayısı 1933’te 4,4 milyona düşmüş, sendikalaşma oranı ise %45’ten %22’ye gerilemiştir!³¹) Burada düşüşten de önemli olan, değişim hızının sarsıcı bir biçimde tersine dönmesidir. ABD’de 1921’de iş gücünün %12’si sendikalı iken, 1931’de bu oran %6’ya gerilemiştir! Almanya’da 1921 yılında 8,8 milyon olan sendikalı işçi sayısı 1931’e geldiğinde 5,2 milyona düşmüş, sendikalaşma oranı da %43’ten %24’e gerilemiştir!³² 1974-75’ten beri yaşanmakta olan uzun krizde sendikalaşmanın yediği darbe bu ağır tablo ile karşılaştırılmaz bile! İlginç olan, bu istatistiklerin verildiği tabloda Almanya için 1941 yılında bir çizik yer almasıdır. Biraz tarih bilgisi bu çizikin ardında, heybetli Alman sendikalarının Nazizm tarafından bütünüyle ezilmesinin yattığını hemen fark edecektir. Bugün bundan çok uzak bir tablo ile karşı karşıyayız. Uzun krizin başlangıcından otuz yıl sonra dahi, yeryüzünde (örneğin son dokuz yıldır Pakistan’da olduğu gibi) askeri diktatörlükle yönetilenler de dâhil tek bir ülkede bile sendika hareketi bütünüyle ezilmiş değildir.

Sendikaların üye kaybı ve sendikalaşma oranının gerilemesinin kapitalizmin bütün uzun kriz dönemlerinin ortak bir özelliği olduğunun saptanmasının ne yararı olduğu sorulabilir. Geçmişte de sendikalar kriz yaşamış olabilir ama bu, bugün de kriz yaşandığı gerçeğini ortadan kaldırmaz denebilir. Eğer “sendikaların krizi” denen şey sadece üye kayıplarını kapsıyorsa dahi geçmişe ilişkin bu gerçeğin bilinmesi bunun kapitalist toplumun olağan bir gelişmesi olduğu, kapitalizmin yaşadığı iddia edilen büyük değişimlerin bir ürünü olmadığı ortaya çıkar. Dolayısıyla kriz tespiti bu kadar dar tanımlansa dahi, bu krizde mistik, kapitalizmin tarihinde benzersiz bir şey bulmak anlamsız hale gelir. Bu da en azından “yolun sonu” teorisine büyük bir darbe vurur.

2. Her ne kadar kapitalizmin otuz yıllık uzun krizi boyunca bir dizi emperyalist ülkede üye kaybı ve sendikalaşma oranında gerileme, bir olgu olsa da emperyalizme tabi kapitalist ülkelerin bazılarında tersine bir eğilim de gözlenmektedir. 1980’li yıllardan itibaren Brezilya, Güney Afrika, Güney Kore, Filipinler, Venezuela gibi ülkelerde yepyeni militan sendika konfederasyonları

30 Özgür Müftüoğlu, “Kriz ve Sendikalar”, *Sendikal Kriz*, a.g.y., Tablo 1, s. 124.

31 Clarke/Clements, a.g.y., Tablo 1, s. 8.

32 Bütün bu bilgiler Müftüoğlu’nun yazısında s. 124’teki tabloda mevcuttur.

yaratılmış, sendikalaşma oranı da ciddi bir yükseliş göstermiştir.³³ Emperyalist ülkelerde sendikal hareketin gücünde gözlenen düşüş çevrimsel uzun krizin değil seküler (uzun vadeli) bazı eğilimlerin ürünü olduğu ölçüde, olan biten sanayi proletaryasına olan bitene paraleldir: Aynen sanayi proletaryasının dünya çapında yayılması gibi, sendikaların gücü de dünya çapında azalmamakta yalnızca coğrafi olarak yaygınlaşmaktadır.

3. Emperyalist ülkeler arasında dahi sendikalaşma oranları bakımından düşüş değil yükseliş gösteren ülkeler mevcuttur. İskandinav ülkeleri son on yıllardaki gelişmeler sonucunda %80-90'lara varan sendikalaşma oranlarına ulaşmıştır.
4. Üye kaybı ve sendikalaşma oranında düşüşler dışında kriz göstergeleri olarak sözü edilen "itibar ve güç kaybı" veya "grev ve toplu sözleşmelerde başarısızlık" gibi faktörler hiç açıklanmadan ileri sürülmektedir. Bu tür temellendirilmemiş iddiaları tartışmak zordur, çünkü neden söz edildiği açık değildir. Ama kolayca söylenebilecek bir şey vardır: Sendikaların kan kaybettiği ülkelerde dahi, itibar ve güç kaybı ya da başarısızlık genel geçer bir yargı olarak ileri sürülemez. Örneğin Fransa, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerde sendika hareketi son on yıllarda nicel güç kayıplarına uğramış olsa dahi sınıf mücadelesinde çok büyük bir rol oynamaktadır.³⁴ Avrupa'nın başka ülkelerini bir yana bıraksak dahi³⁵ bu üç ülkede sendikalar 1994'ten bu yana genel grevlerle, dev yürüyüş ve gösterilerle emeklilik, ücretler, sendikasılaştırma ve benzeri konularda burjuva hükümetlerinin projelerine defalarca engel olmuşlardır. Hatta Fransa'da 1995 eylemlerinin bir hükümeti düşürdüğü bile söylenebilir.³⁶ Sendikalaşma oranının bütün emperyalist ülkeler arasında (ABD ile birlikte) en hızlı gerilediği ülke olan Fransa'da halkın sendika, grev ve yürüyüşleri geniş ölçüde desteklediği araştırmalarla saptanmıştır.³⁷

33 Brezilya'da CUT için bkz. Sungur Savran, "Brezilya'da Lula Hükümetinin Bir Yılı: Post-Leninizmin İflası", *İşçi Mücadelesi*, eski dizi, sayı 10, Ocak-Şubat 2004 ve "Brezilya'da Lula Faciası", *Praksis*, 14, Kış-Bahar 2006; Güney Afrika'da COSATU için bkz. "Güney Afrika Sendikal Hareketinde Yeni Bir Aşama: COSATU", *Onbirinci Tez*, 5, Şubat 1987 ve Peter Waterman, "Social-Movement Unionism", *Review*, XVI, Yaz 1993; Güney Kore'de KCTU için bkz. Hochul Sonn, "The 'Late Blooming' of the South Korean Labor Movement", *Monthly Review*, cilt 49, sayı 3, Temmuz-Ağustos 1997; Filipinler'de KMT için bkz. Kim Scipes, "Understanding the New Labor Movements in the 'Third World': The Emergence of Social Movement Unionism", *Critical Sociology*, cilt 19, No. 2, 1992; Venezuela'da UNT için bkz. Selim Karlı, "Chávez'in Gizemli Devrimi ve Proleter Devrimi", *Devrimci Marksizm*, 1, Mayıs 2006.

34 Bu üç ülkede sadece son iki yıldaki sınıf mücadeleleri için *İşçi Mücadelesi*'nin çeşitli sayılarına bakılabilir: "İtalya'da Yine Genel Grev!", 3, Ocak 2006; "Fransa'da İşçi-Öğrenci El Ele!", 6, Nisan 2006; "Fransa'da Zafer Bizimkilerin", 7, Mayıs 2006; "Yunanistan'da Genel Grev", 13, Kasım 2006; "Yunanistan'da Son 25 Yılın En Büyük Kitle Mücadelesi", 18, Nisan 2007; "Fransa: Grev Dalgası Başlıyor", 25, Kasım 2007; "Fransa'da Grev Dalgası", 26, Aralık 2007; "Yunanistan'da Genel Grev", 27, Ocak 2008.

35 Bir bütün olarak emperyalist Avrupa'da sınıf mücadeleleri için bkz. "Avrupa'da Sınıf Mücadeleleri", *İşçi Mücadelesi*, eski dizi, 3, Temmuz-Ağustos 2002.

36 Fransa'da Kasım-Aralık 1995 eylemlerinin önemi için bkz. Jacques Kergoat, "Les syndicats français mis au défi", J. Kergoat/D. Linhart (der.), *Les transformations du syndicalisme en France, Problèmes Politique et Sociaux*, No. 801, s. 70-71.

37 Stéphane Rozés, "Plus de syndicalisme, des syndicats autrement", Kergoat/Linhart, a.g.y., s. 15-17.

Benzer bir eğilimi emperyalizme tabi ülkelerde de görmek mümkündür. Bolivya'da solcu işçi konfederasyonu COB, 90'lı yıllarda madenlerin özelleştirilmesinden sonra eski gücünden çok şey yitirmiş olsa bile, 2003 ve 2005 ayaklanmalarında kitle hareketinin en önemli örgütlerinden biri, belki de önde geleni olmuştur. Sendikal hareketin son on yıllarda atılım yaptığı (yukarıda sayılan) ülkelerde ise yeni konfederasyonlar kendi ülkelerinin siyasal ve toplumsal mücadelelerinde belirleyici bir rol oynamışlardır.

Buradaki paradoks sadece görünürdedir. Sendikaların nicel güçlerini yitirmelerine rağmen bir dizi ülkenin politik hayatında belirleyici bir rol oynamaları, sendikal hareketin tarihinde hiç ama hiç şaşırtıcı değildir. Sendikal hareket, kapitalizmin tarihinin son yarım yüzyılı dışında hemen hemen her ülkede işçi sınıfının ancak küçük bir azınlığını temsil etmiş, ama sınıf mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır. Örnek olarak 1930'lu yılların Fransası verilebilir. Bu ülkede Büyük Depresyon'un yarattığı kan kaybına rağmen sendikalar 1936'da dev bir genel grev ile ülkenin politik hayatını sarsmış, bir devrim öncesi durum doğmasına yol açmıştır.³⁸ Yine Büyük Depresyon döneminde ABD sendika hareketi önce (yukarıda rakamlarla aktarılan) ciddi bir kanama geçirdikten sonra, yeni kurulan iş kolu sendikaları CIO adlı konfederasyonda birleşerek ülke tarihinin gördüğü en militan grevleri gerçekleştirmiştir.³⁹

Krizin göstergeleri ve doğası konusunda (nicel gerileme dışında) bütünüyle bulanık olan "sendikaların krizi" teorisi, krizin nedenleri konusunda ise çok büyük zaafılar gösterir. Bu teori bağlamında yapılmış olan hataların sergilenmesi başlı başına bir yazının konusu olabilir ancak. Burada sadece birtakım örneklerle yetinecek, sonra da teorinin ardındaki esas büyük iki sorun üzerinde duracağız.

Her şeyden önce, "sendikaların krizi" teorisyenlerinin bir bölümü, kriz tespitlerini temellendirebilmek için günümüz kapitalizminin benzersiz bir dönüşüm geçirmekte olduğunu ileri sürerler. Bunu yaparken de olmadık alanlarda yenilikler icat ederler. Örneğin Yön çevresi bir "yeni işçi kitlesi"nin doğduğu iddiasını eski sendikacılığın krizinin ve "toplumsal hareket sendikacılığı"nın gerekliliğinin temeli haline getirdikten sonra, bu "yeni işçi kitlesi"nin ortaya çıkışının nedenlerinden biri olarak sigortasız ve sendikasız işçilerin varlığını

38 Bkz. Daniel Guérin, *Front Populaire, Révolution Manquée*, François Maspero, Paris, 1970 ve Jacques Danos/Marcel Gibelin, *Juin 36*, François Maspero, Paris, 1972. [Bu sonuncu kitap, yazının yayınlanmasından sonra Türkçeye çevrilmiştir: *İşçi Sınıfı Araf'ta. Devrimin Kıyısında Fransa, Haziran 1936*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, h2o kitap, 2013.]

39 Sendikacılığın kaderini Keynesçiliğe bağlayan yaklaşım aşağıda eleştirilecek. Ama bu aşamada Özgür Müftüoğlu'nun 1930'lu yıllarda ABD'de yaşanan sendikalaşma dalgasını da Keynesçiliğe bağlamasını eleştirmek gerekiyor. Müftüoğlu'nun ileri sürdüğünün aksine başkan Roosevelt'in uyguladığı *New Deal*, ABD'de krizi ortadan kaldırmamıştır. Bu yüzden "...1929 krizi sonrasında devlet müdahalesini içeren, talep yönlü ekonomi politikaları sayesinde sendikacılık da 1930'lu yıllarla birlikte tekrar gelişme sürecine girmiştir" cümlesi (a.g.m., s. 125) bir Marksist açısından ciddi bir hatadır. ABD işçi sınıfının müthiş militanca mücadelelerinin ürünü olan bir olgu, burada burjuvazinin bir politikasının himmetine tabi kılınmaktadır.

öne sürer.⁴⁰ Türkiye gibi bir ülkede sigortasız ve sendikasız işçi katmanlarının (bugün sayıca büyüyor olmakla birlikte) bir “yeni işçi kitlesi”nin temeli olarak, yani bir yenilik olarak gösterilmesi inanılmaz bir şeydir. Aynı kaynak teknolojik gelişmeye dayalı işsizliği de eski sendikaların tükenmişliğinin ve yeni bir sendikacılık tipinin gerekliliğinin gerekçeleri arasında sayar.⁴¹ Teknolojik işsizlik kapitalizmin tarihi kadar eskidir. En az Ricardo’dan, yani 1817’den itibaren ekonomi politik bu soruna özel bir dikkatle eğilmiştir.⁴² Yine aynı kaynak şöyle bir cümleyi yazabilmektedir: “Eskiden işçi sınıfına ait alt kimlikler (özellikle cinsiyet ve milliyet) sınıfsal birliğin oluşturulmasına engel oluşturmuyordu.”⁴³ Post-modern ve post-Marksist teorisyenlerden ödünç alınmış olan bu argüman, kapitalizmin tarihi konusunda gerçekliğe gözlerini kapatmak anlamına gelir. Bu “alt kimlikler” 19. yüzyılda o kadar önemli idi ki, Marksizmin ulusal kurtuluş teorisi ilk formüle edildiğinde Britanya işçi sınıfının bağrında ezen İngiliz ulusu ile ezilen İrlanda ulusu arasındaki çelişkilere bir yanıt olarak geliştirilmişti. Ücretlerin düşmemesi için kadınların iş gücünden dışlanması eğilimi ise özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında sendika hareketine damgasını vurmuş bir eğilimdir.

Bir başka yaklaşım gerçek gelişmeleri bütünüyle izlenimci bir yaklaşımla ele almaktır. İşçi sınıfının son dönemde ciddi bir parçalanma yaşamakta olduğu kuşku götürmez. Ama bu parçalanmanın özgül karakteri, sınıf hareketinin bu süreçten nasıl etkileneceğini ve bunun etkilerine karşı nasıl mücadele edeceğini kavramak açısından hayati derecede önemlidir. Oysa bazı “sendikaların krizi” teorisyenleri, “parçalanma” kavramını doyasıya kullandıkları halde anlattıkları şeyler bu olgunun kendisine bile karşılık vermez. Örneğin Aziz Çelik’in *Sendikal Kriz* kitabında bulunan yazısında “Giriş” bölümünde bir paragraf içinde bu kelime dört defa kullanılmakta, kavrama “birbirinin ‘mezarını kazan’”, ya da “sınıf içinde sınıf” gibi patlama gücü yüksek metaforlar eşlik etmektedir.⁴⁴ Yazının ana gövdesinde ise bu tezi açıklayabilecek bir bölüm mevcuttur (“Neoliberalizm sınıfı parçalıyor”). Ama iki buçuk sayfa boyunca *Komünist Manifesto*’ya referanslar ve Erik Olin Wright’ın bu konuyla ilgili olmayan bir tezine gönderme dışında bütün söylenen şudur: “Sanayileşmiş Kuzey ile yoksul Güney işçileri arasındaki, kadınlar ve erkekler arasındaki bölünmeleri ve çeşitli biçimlerde sürüp giden ırkçılığı da hesaba katmamız gerekir.”⁴⁵ Burada sözü edilen sınıf içi bölünmelerin bir bölümü kapitalizmin

40 Yön, *Toplumsal Hareket Sendikacılığı*, Okyanus, İstanbul, tarih yok, s. 38.

41 Aynı yerde, s. 39.

42 Ricardo’nun başyapıtınının 31. bölümü özgül olarak bu konuya ayrılmıştır. Bkz. David Ricardo, *Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

43 *Toplumsal Hareket Sendikacılığı*, a.g.y., s. 44.

44 Çelik, a.g.m., s. 19.

45 Aynı yerde, s. 36-38.

şafağından bu yana, bir bölümü ise emperyalist çağın başından beri proletaryanın başa çıkması gereken başlıca sorunlardı. Çelik Türkiye'ye gelince de sınıfın katmanlaşmasını şu sınıflandırmayla "kanıtlıyor": "İşsiz, Emekli, Yüksek Nitelikli Ücretli, Beyaz Yakalı Ücretli, Niteliksiz Hizmet İşçisi, Mavi Yakalı İşçi."⁴⁶ Bunlar arasında kapitalizmin ilk gününden beri var olmamış herhangi bir kategori var mıdır? Bir kriz teorisinin yükünü parçalanmaya yaslamak ve sonra parçalanma konusunda yeni olan hemen hemen hiçbir şey söylememek o teorisinin ne kadar çürük olduğunun açık kanıtıdır. Tabii Çelik'in yazısını başka "sendikaların krizi" teorisyenlerinden ayıran yan, Çelik'in Drucker ve Rifkin gibi ideologlara referansla işçi sınıfının sonunun dahi geldiğini ima etmesidir.⁴⁷ "Sendikal arayışlar" üzerine bir kitapta bu ima, her tür hayal gücünün ötesindedir! İşçi sınıfı yok oluyorsa sendikal arayışa ne gerek var?

Şimdi esas belirleyici olan iki büyük noktaya gelelim. İyi ya da kötü anlatılsın, bütün "sendikal kriz" teorilerinin ardında, iki yargı yatar. Bunlardan birincisi sendikaların gücünün temelinde esas olarak kapitalizmin işçi sınıfının tüketim kapasitesini yükseltme ihtiyacının olduğudur. Bütün bir dönemin Fordizm olarak nitelenmesi buna bağlıdır. Esas olarak Fransız Düzenleme Okulu'nun ortaya attığı Fordizm teorisine göre, kapitalizm 1945'ten sonra ekonomiyi canlı tutmak amacıyla işçi ücretlerinin artışıyla sadece hoşgörü ile karşılamakla kalmamış, buna çanak tutmuştur. "Sendikaların krizi" teorisi, sendikaların 1945-75 arasındaki güçlülüğünü buna atfeder. Bu yaklaşımı Aziz Çelik'in kaleminden karikatürleşmiş bir halde okumak mümkündür: "Altın Çağ' 1970'lerin iktisadi krizi ile birlikte kapandı. Sosyal uzlaşmaya dayalı model, düzenlenmiş kapitalizm modeli terk edilmeye başlandı. Fordist birikim rejimi yerini Post-Fordist sermaye birikimi rejimine, Keynesyen sosyal refah devleti yerini neoliberalizme bıraktı. 'Esneklik' çeşitli ülkelerde sendikaları koruyucu düzenlemelerin gevşetilmesine yol açtı. Sendikalar için düşünüş başlamıştı."⁴⁸ Bu açıklamanın sendikaları "korunmaya muhtaç kişiler"e benzer bir kategoriye yerleştirdiği ortadadır. Sendikaların gücü işçi sınıfının bağımsız gücüyle o kadar ilgisiz, kapitalizmin himmetine o kadar muhtaçtır ki, "esneklik" başlar başlamaz sendikalar için düşünüş başlamaktadır.

Benzeri bir açıklamayı Marksist yöntemi benimseyen yazarlarda da sık sık görüyoruz. *Sendikal Kriz* derlemesindeki yazısında Özgür Müftüoğlu'nun yaklaşımı bunun sadece bir örneği. Müftüoğlu tekrar ve tekrar sendikaların gücünü Fordizme, "talep yönlü ekonomi politikaları"na ve burjuva devletin himmetine bağlıyor. Yukarıda, 30'lu yıllarda ABD'deki militan grevlerin sonucunu olarak ortaya çıkan sendikalaşma dalgasını yanlış biçimde "talep yönlü

46 A.y., s. 53.

47 A.y., s. 23.

48 A.y., s. 31.

ekonomi politikaları”na bağladığına değinmiştik.⁴⁹ Müftüoğlu, 20. yüzyılın ilk iki on yılı içindeki sendikalaşma dalgasını da kendi deyimiyle “Fordist üretim sistemi”ne atfeder.⁵⁰ Buna örnek olarak üç ülke verilir. Oysa bu dönem örnek olarak verilen ülkelerden ABD’de sendikal örgütlenmenin kolay olması bir yana, sınıflar arasında neredeyse bir iç savaş yaşanmaktadır. Dönem devrimci bir sendikacılık yapan IWW dönemidir. Almanya’da 1918’de tarihin en büyük (ama akim kalmış) işçi devrimlerinden biri yaşanmıştır. Britanya’da ise İngiltere’de 1917-18’de, İskoçya’da 1919’da sendika iş yeri temsilcileri hareketi, neredeyse devrimci bir atmosferde mücadele etmektedir.

Müftüoğlu aynı zamanda “Fordist” dönem konusunda şaşkınlık verici yanılsamalar dile getirir. Bunlardan biri “Fordist üretim biçimi, işçi sınıfının üretim sürecindeki söz sahipliğini artırmıştır” biçiminde dile gelir.⁵¹ Oysa Fordizm tanımı gereği işçiyi üretimin kontrolünden bütünüyle koparan bir yönetim tekniğidir. Yine aynı dönemde (bugün üretim alanından çekilmekte olan) devletin de “üretim sürecinde işçilerin katılımını teşvik eden uygulamalarda bulunmuş” olduğu da ileri sürülür.⁵² Bununla Federal Almanya’da “ortak yönetim” olarak anılan göz boyama tekniği kast ediliyorsa bu özel sektörde de geçerlidir. Özel sektörde var olmayıp da devlet sektöründe işçilere özel bir katılım olanağı sağlayan tek örnek, 1930’lu yıllarda Meksika’da Lázaro Cárdenas döneminde kamulaştırılan demir yollarının işçi denetimi adı altında sendikalarla iş birliği içinde yönetilmesidir. Ama bunun da “Fordizm”le bir ilgisi olamaz çünkü dönem Büyük Depresyon dönemidir.

Emperyalist ülkelerde Keynesçiliğe, sözde “refah devleti”ne, Fordizme olan bu inanca, Türkiye’de de “ithal ikameci” diye nitelenen iç pazara dönük sermaye birikimi dönemine ilişkin yanılsamalar eşlik eder. Yalçın Küçük’ten Çağlar Keyder’e uzanan geniş bir yelpazede çeşitli yazarlar, “ithal ikameci” birikimin iç pazarın genişlemesi ihtiyacından hareketle, 1960-80 arasında Türkiye burjuvazisinin ücretlerin artışına hayırhah baktığını, sendikal hareketin gücünün ve işçi sınıfının kazanımlarının buradan kaynaklandığını ileri sürerler. *Sendikal Kriz* derlemesinde yayınlanan yazısında Yıldırım Koç da ekonomi bilgisinin sınırlarını ortaya koyarak şöyle diyor: “Uluslararası rekâbetten [aslında böyle –SS] korunmuş bir iç pazarda ithal ikâmecî [aslında böyle –SS] sanayileşme sürecinde işverenlerin öncelikli kaygısı, sürekli artan talebi karşılayabilmektir. İş gücü maliyetinde meydana gelen artışlar, talebin fiyat artışlarından fazla etkilenmediği koşullarda, fiyatlara yansıtılabiliyordu. Sermayedar sınıfın ekonomik açıdan işçilerin örgütlenmesine fazla bir tepkisi yoktu.” Buradaki en büyük sorun, Koç’un ekonomi teorisinde Marx’ın gerisi-

49 Bkz. 39 no’lu dipnot.

50 Müftüoğlu, a.g.m., s. 23.

51 A.y., s. 131.

52 A.y., s. 138.

ne, ücret artışlarının fiyat artışlarına yol açacağını ileri süren Proudhon veya Lassalle'in konumuna geri gitmesi değildir. En büyük sorun Yıldırım Koç'un son yarım yüzyılın Türkiye tarihinden hiçbir şey anlamamış olduğunu böylelikle itiraf etmesidir. Çünkü 12 Eylül "işçilerin örgütlenmesine pek fazla tepkisi yoktu" denen sermayedarların 1960'lı ve 1970'li yıllarda verilen büyük mücadelelere tepki olarak işçi hareketini ezmek için desteklediği bir askeri diktatörlüktür!⁵³

Gerek emperyalist dünya için geliştirilmiş olan Fordizm teorisi, gerek Türkiye ve benzeri ülkeler için "ithal ikameci" modelin okunuş tarzı, kapitalizmin doğasını bütünüyle yanlış kavramıştır. Kapitalizm için ücretler hiçbir zaman bir "talep unsuru" olarak düşünülemez. Yaratılan değer paylaşılması üzerinde verilen (ve iş gücü arzı ve talebinin karşılıklı ilişkisinden büyük ölçüde etkilenen) bölüşüm savaşı ücretlerin esas belirleyicisidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve "Fordizm" olarak anılan kapitalist düzen ise doğrudan doğruya sınıf mücadelelerinin bir ürünüdür. Bu düzen, uluslararası burjuvazinin, iki dünya savaşı arasındaki Büyük Depresyon'un kapitalizm için yarattığı ölümcül krize, bu dönemde en başta ABD, Fransa ve İspanya'da yaşanan sınıf mücadelelerine ve Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi'nin kazanımlarının etkisine bir cevabıdır.⁵⁴

Türkiye'ye gelince, her şey bir yana, Yıldırım Koç'un ifadesiyle "sermayedar sınıfın ekonomik açıdan işçilerin örgütlenmesine fazla bir tepkisi yoktu" önermesi, 1967 ile 1980 arasında DİSK'in öncülüğünde verilen sınıf mücadelesinin nasıl biçimler aldığını bütünüyle görmezlikten gelen bir tavrın ifadesinden başka bir şey olamaz.

Özet olarak, ister dünya versiyonunda, ister Türkiye versiyonunda, ücretlerin bir "talep unsuru" olarak görülmesi dolayısıyla sendikaların bütün bir dönem boyunca rahat örgütlendiğini ileri süren teoriler sınıf mücadelesini yok saymaktadır. En büyük yanlışları budur.

"Sendikaların krizi" teorisinin öteki önemli dayanağı son on yıllarda teknolojiye, ekonominin yapısında, devletin ekonomi ile ilişkisinde, ulus devletlerin konumunda vb. ortaya çıkan gelişmeler sonucunda kapitalizmin, daha önce geçerli olan teoriler ışığında anlaşılamayacak, yepyeni, benzersiz bir değişim geçirdiğine dair bir anlayıştır. Postmodernizmin, sol liberalizmin, post-Marksizmin, "küreselleşme" teorisinin sol versiyonlarının, "bilgi toplumu" teorilerinin hepsinin ortak yanı budur. Burada sınıf mücadelesinin ürünü olarak ortaya çıkan sonuçlar, mücadele tarafından etkileneme-

53 Bkz. Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 3. Basım 2011.

54 [Bu yazının yayınlanmasından sonra yazdığımız bir başka yazıda bu konuyu ayrıntısıyla ele almıştık. Bkz. "Keynesçilik, Fordizm, 'Refah Devleti'", *Devrimci Marksizm*, sayı 10/11, Kış 2009/2010, s. 86-129. Ayrıca bkz. Sungur Savran, *Üçüncü Büyük Depresyon. Kapitalizmin Alacakaranlığı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2013, "Eksik Tüketimciliğe ve Keynesçiliğe Reddiye" bölümü, s. 167-242.]

yecek nesnel faktörlere (en başta teknoloji, sonra ekonominin değişen yapısı vb.) atfedilir. Bu tartışma, aslında günümüz kapitalizminin bir bütün olarak anlaşılmasıyla ilgili olduğu için bu yazıda daha derinlemesine ele alınamaz. Daha önceki bazı çalışmalarımıza referans vererek geçeceğiz.⁵⁵ Ancak iddiamızı okuyucuya anlaşılır kılabilme amacıyla tek bir örnek vereceğiz. *Sendikal Kriz* derlemesinde Aziz Çelik sendikaların zayıflamasına yol açan faktörleri incelerken “Bacalardan Bürolara Değişen İş yeri ve Çalışma Düzeni” başlıklı bir bölüm açıyor. Bu bölümün kilit cümlesi şudur: “Günümüzde üretim geniş ölçekli imalat sanayinden [aslında böyle—SS] küçük ölçekli hizmet sektörüne ve düzenli çalışmadan atipik ve eğreti çalışmaya doğru kaymaktadır.”⁵⁶ Bu kayış sendikal hareketin zayıflamasının temel nedenlerinden biri olarak sunuluyor.

Dikkatli bir göz burada nesnel faktörlerle sermayenin stratejisinin bütünüyle birbirine karıştırıldığını, hatta özdeşleştirildiğini fark edecektir. Cümlelerin iki yarısında sözü edilen (1) sanayiden hizmetlere kayış ile (2) düzenli çalışmadan atipik ve eğreti çalışmaya geçiş arasında hiçbir ilişki yoktur. Hem sanayide, hem de hizmetlerde her iki çalışma biçimi (düzenli ve esnek) mümkündür ve mevcuttur. Bunların hem aynı bölümde hem de aynı cümlelerin içinde ele alınması, Çelik’in nesnel faktörlerle (ekonominin yapısındaki değişiklik) sermayenin stratejisini (esnekleştirme) birbirinden ayıramadığını ya da ayırmamayı tercih ettiğini gösteriyor. Ama daha da vahimi, bu iki faktörün özdeşleştirilmesidir. Üretimin “geniş ölçekli imalat sanayinden küçük ölçekli hizmet sektörüne” kaydığını söylemek, ölçek sorununu sektörler arasındaki kayma ile özdeşleştirmek demektir. Oysa küçük ölçekli imalat sanayisi epeyce yaygın olduğu gibi büyük ölçekli hizmetler de ulaşım, turizm, finans ve benzeri alanlarda son derecede yaygındır.⁵⁷ Çelik, sanayi/hizmet sorunu ile ölçek sorununu kasıtlı biçimde özdeşleştirerek okuyucunun aklını karıştırıyor. Ölçek küçülmesi, sermayenin sendikasılaştırma amacıyla benimsediği stratejik yaklaşımın unsurlarından biridir. Sanayiden hizmetlere dönüş ile özdeşleştirilmesi bütünüyle yanlıştır.

Bu iki tür karışıklık sonucunda sendikaların günümüzde yaşadığı kan kaybının ardındaki dinamikler bütünüyle yanlış anlaşılacaktır. Çelik’in okuyucusu sendikaların zayıflamasının hizmet sektörüne kayışın sonucu olduğunu zannedecektir. Oysa hizmet sektörü birçok ülkede ve birçok dönemde çok güçlü sendikaları barındırmıştır. Türkiye’de de 1980 öncesi otellerde veya bankalarda güçlü sendikalar örgütlenmişti. Ulaşım sektörü hâlâ güçlü sen-

55 Sungur Savran, “Küreselleşme mi, Uluslararasılaşma mı?”, *Sınıf/Bilinci*, sayı 16 ve 17, 1986. [Ayrıca bkz. *Kod Adı Küreselleşme, 21. Yüzyılda Emperyalizm*, 2. baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.]

56 Çelik, s. 33.

57 Zaten Çelik, yazısının başka bir yerinde eski dönemde de küçük işletmelerin Türkiye’de gayet yaygın olduğunu ve sendikal hareketi belirleyen ana faktörlerden biri olarak etki yarattığını kendi de itiraf ediyor. Aynı yerde, s. 41.

dikalara sahiptir. İster sanayide ister hizmetlerde sendikaların güç yitirmesi, sermayenin bilinçli bir stratejisi sonucunda bir yandan hem iş yerinin parçalanmasının hem de dışarıya iş verme yoluyla işçi kolektiflerinin parçalanmasının (ölçek sorunu budur), bir yandan da iş gücü piyasasının esnekleşmesinin (“atipik ve eğreti çalışma”) bir ürünüdür. Bu ise daha önceki bir yazımızda ayrıntısıyla anlattığımız gibi, sermayenin son çeyrek yüzyıldır işçi sınıfına yönelttiği büyük taarruzun bir veçhesidir.⁵⁸ Herhangi bir nesnel, değiştirilemez faktörün değil.

Geldiğimiz noktada sendikaların nicel olarak zayıflamasının temelini de açıklama fırsatını elde etmiş oluyoruz. Sendikaların üye kaybı ve sendikalaşma oranlarının gerilemesi, ne kapitalizmin yaşadığı sözde benzersiz değişimin bir sonucudur; ne de sınıf mücadelesinden bağımsız nesnel faktörlerin bir ürünüdür. Dünya kapitalizminin otuz yıldır süren uzun krizi içinde sermayenin işçi sınıfının gücünü kırmayı amaçlayan büyük taarruzunun ürünüdür. Hızla sayacak olursak, kuralsızlaştırma, özelleştirme, sosyal hizmetlerin budanması, yalın üretim (toplam kalite yönetimi, insan kaynakları yönetimi), iş gücü piyasasında esnekleşme ve bütün ülkelerin işçileri arasında rekabetin derinleşmesi anlamını taşıyan küreselleşmecî politika, sendikaların son otuz yıldır nicel olarak zayıflamasının ardındaki temel nedenlerdir. Burjuvazi bilinçli olarak bir sendikasılaştırma politikası uygulamaktadır.⁵⁹

“Sendikaların krizi” teorileri sendikaların zayıflamasını nesnel ve en uçta teknolojik faktörlere atfederek sorunun bir sınıf mücadelesi sorunu olduğunu gizlemeye yardım ediyor.

6. Sendikaların gerçek sorunu nedir?

Ulaştığımız noktada sorunu şöyle özetleyebiliriz. Dünya kapitalizmi 1970’li yılların ortalarından beri bir uzun krizden geçiyor. Kapitalizmin bütün uzun krizlerinde olduğu gibi bu krizde de sendikaların gücünde ciddi bir kayıp genel bir eğilim olarak gözleniyor. İş gücü piyasasının genel ortamından kaynaklanan bu güç kaybına, örgütlü örgütsüz bütün işçi sınıfı ve emekçiler gibi, işçi hareketinin sendikal kanadının da 1980’li yılların başın-

58 Fordizm ve post-Fordizm kavramları üzerine yerleştirilen tartışmanın ima ettiğinin aksine, son çeyrek yüzyılda ortaya çıkan yalın üretim, esneklik, toplam kalite yönetimi, insan kaynakları vb. uygulamaların ne teknolojiye ne de kapitalizmin yapısından meydana gelen kaçınılmaz değişikliklerin ürünü olduğunu, bir sınıf mücadelesi taarruzu olduğunu başka bir yazımızda ayrıntısıyla ortaya koymaya çalışmış bulunuyoruz. Bkz. “Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması”, *Devrimci Marksizm*, 3, Mart 2007. [Bu yazı bu kitapta da yayınlanmaktadır.]

59 Çelik ve Müftüoğlu’na haksızlık etmemek için buraya bir kayıt düşmek gerekiyor. Çelik yazısında “Sendikaların Altını Oyma Teknikleri” başlığı altında (a.g.m., s. 55-57) kapitalistlerin sendikalara saldırısından söz ediyor. Ama bunu daha önce uzun uzun tartıştığı ve “nesnel” olarak gördüğü gelişmelerle hiçbir biçimde ilişkilendirmiyor. Müftüoğlu ise sendikaları zayıflatan bir dizi faktörü özetlerken (a.g.m., s. 142-145) burjuvazinin saldırısından kaynaklanan bir dizi unsur gündeme getiriyor, ama bunları “nesnel” olarak algıladığı faktörlerle iç içe ele alarak.

dan bu yana burjuvazinin neoliberal, küreselleşmeci, esnekleştirici saldırısı altında yediği darbeler ekleniyor. Şimdi cevaplamamız gereken soru şudur: İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya çapında nicel anlamda büyük bir güç kazanmış olan sendika hareketi bu taarruza karşı neden etkili bir yanıt verememiştir? "Sendikaların krizi" teorisi bu soruyu hemen hemen hiç sormaz. Bu da doğaldır. Sendikalar devlet desteğine muhtaç, sermayenin ihtiyaçları öyle gerektirdiği için ("talep unsuru olarak ücretler") güçlenmiş olan kurumlar, sendikaları zayıflatan faktörler ise kimsenin mücadeleyle püskürtmeyeceği nesnel faktörler olursa, sendikaların yapabileceği bir şey kalmaz. O zaman da "sendikalar neden etkili yanıt veremedi?" türünden bir soru doğmaz.

Uluslararası sendikal hareket bugün sermayenin büyük taarruzuna etkili bir yanıt geliştire(miyorsa bunun temelinde sendikal hareketin tarihsel bir süreç içinde varlık nedenini neredeyse bütünüyle yadsıyan bir çürüme eğilimini derinleştirerek geliştirmiş olması yatar. Yukarıda dördüncü bölümde belirli faktörlerin (işçi aristokrasisinin etkisi, sendika bürokrasisinin sultası, devletle bütünleşme) ister emperyalist ister emperyalizme tabi, bütün kapitalist ülkelerin sendikal hareketinde bir çürüme eğilimi yarattığını görmüştük. İşte "sendikaların krizi" teorisi, kriz olarak adlandırdığı olguyu son çeyrek yüzyıla özgü biçimde ele alarak ve böylece hareketin daha önceki dönemde sağlıklı bir gelişme yaşamış olduğunu ima ederek çürümeyi gözlerden saklamakta, böylece sorunlarla mücadele etmek için uygun yöntemlerin saptanmasını olanaksız hale getirmektedir.

Okuyucu "çürüme eğilimi"nden ne kastettiğimizi merak edebilir. "Çürüme" kavramından muradımızı anlatabilmek için birkaç örneğe başvuralım. Bu örnekler, sağıyla "sol"uyla sendikal hareketin emperyalist çağda ne tür bir karakter kazandığını, sanıyoruz açıklıkla ortaya koyacaktır. İlk örneğimiz 20. yüzyılın başının en güçlü sendikal hareketi olan Alman sendikacılığından. 1917 yılında Ekim Devrimi ile birlikte Rusya'da işçi ve köylüler, sovyetler aracılığıyla iktidara yükseldikten sadece bir yıl sonra, 1918 Kasım ayında Almanya'da da bir devrim patlak vermiştir. Bu devrimde de, aynen Rusya'daki işçi, asker ve köylü sovyetleri gibi, Almanya'nın bütün sathında işçi ve asker konseyleri (Almanca'da "rat"lar) kurulmuştur. 1880'li yıllardan beri Sosyal Demokrat Parti ile birlikte kapitalizme karşı mücadele etmekte olan Alman Sendikaları Konfederasyonu (ADGB) kapitalistlerle imzaladığı "Kasım Anlaşması" ile birtakım tavizler (8 saatlik iş günü, sanayide işçi katılımı vb.) elde etmekle birlikte üretim araçlarının toplumsallaştırılmasından ve kapitalistlerin iktidarına son verilmesinden, Alman sendikacılığının (üstelik Marksist olmayan) bir tarihçesine göre "kasıtlı olarak kaçınmıştır".⁶⁰ Böylece, bir işçi örgütü, üstelik on yıllar boyu sosyalizm yanlısı bir parti ile bağlantılı bir işçi örgütü, bir proleter devriminin patlak verdiği bir tarihsel anda, yani kapita-

60 Moses, a.g.y., 114 ve 124.

listler ile işçi sınıfı arasında iktidar sorunu üzerine mücadele verilmekte olduğu bir anda, tarihte ilk kez ağırlığını kapitalistlerden yana koymuştur.

Burada “ama bütün sendikaların devrimci olması gerekmez” diyen okuyucuların sesini duyar gibi oluyorum. Sendikaların ikili karakteri dolayısıyla bu doğrudur. Ama unutulmamalıdır ki bu sendika konfederasyonu “sosyalist” bir sendikadır. Alman işçilerinin büyük kitlesi ile (üniformalı işçi ve köylüler demek olan) askerler konseylerde örgütlenirken ADGB kapitalist düzenden yana tavır almışsa, bu işçi aristokrasisinin ve bürokrasisinin Alman devletiyle bütünleşmesinde önemli bir merhaledir.

1919’da benimsenen bu tutum, sadece 14 yıl sonra Nazizm ile uzlaşma çabasına dönüşecektir. İşte burada hiçbir okuyucunun “ama sendikalar...” diye başlayan herhangi bir cümle kuramayacağı aşikâr. Alman sendika tarihine, ADGB’nin 1920 ile 1933 arasında başkanı olan Theodor Leipart’ın adıyla “Leipart çizgisi” olarak geçen bu yaklaşım, sendikaların siyasi partiler karşısında “tarafsızlığı” doğrultusundaki revizyonist-korporatist tezin arkasına sığınarak Nazi rejiminin sendikaları kapatmamasını sağlamak için Hitler’e ricacı olmuştur. Bunu yaparken Leipart’ın aynı zamanda tam da Nazilerin merkezî çizgisi olan Alman milliyetçiliği argümanlarına başvurması sendikaların kendilerini devlete uyarlamasının daha bu erken tarihte ne kadar ileri gitmiş olduğunun çarpıcı bir kanıtıdır.⁶¹

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ABD’nin tek işçi konfederasyonu AFL-CIO’nun, çeşitli “enstitüleri” aracılığıyla Üçüncü Dünya işçi sınıfı hareketleri nezdinde ABD emperyalizminin çıkarlarını savunmak amacıyla yaptığı çalışmalar her ülkenin sendika hareketinin nasıl kendi devletiyle bütünleştiğinin çarpıcı bir kanıtıdır. Bunun ters yüzü, emperyalizmin desteğinde yapılan gerici ve işçi sınıfı düşmanı darbeler bu darbeleri yaşayan ülkelerin sendikalarınca destek verilmiş olmasıdır. Venezuela’da Chávez’e karşı düzenlenen ABD destekli 2002 darbe girişimini ülkenin geleneksel işçi konfederasyonu CVT’nin desteklemiş olması, bu konudaki sadece son örnektir. Türk-İş’in de genel sekreteri Sadık Şide’yi, işçi düşmanı 12 Eylül’ün kurduğu hükümete Çalışma Bakanı olarak verdiği hatırlardadır.

Bütün bunlar aslında dünya sendikal hareketini bir kanser gibi sarmış olan devletle bütünleşme eğiliminin bazı çarpıcı örnekleridir. “Sol” sendikalar bile bu eğilimden muaf değildir. Fransa’da Mayıs 1968’de 10 milyon işçi o ana kadar tarihin gördüğü en büyük genel grevi üç hafta boyunca sürdürürken ve cumhurbaşkanı De Gaulle ülke dışına kaçmışken en büyük sendika konfederasyonu CGT’nin, ADGB’nin “Kasım Anlaşması”nı hatırlatır biçimde “Grenelle Anlaşmaları” temelinde grevi sona erdirmesi (bir dizi fabrika buna rağmen grevi bir süre daha sürdürecektir) kendini “komünist” olarak nite-

61 Bkz. Moses, a.g.y., s. 68-69 ve 71. ADGB’nin cumhurbaşkanı Hindenburg’a yazdığı mektubun metni için bkz. Lozovsky, a.g.m., s. 145-46.

leyen bir sendika konfederasyonunun bile “devleti kurtarma” misyonundan muaf olmadığını gösteren bir dizi örnekten biridir.

Bu sendikalar hiç mi sınıf mücadelesi vermezler? Hayır, sendikaların önemli bir bölümü, her şeye rağmen, günbegün iyi ya da kötü sınıf mücadelesi verirler. Belirli dönemçe noktalarında işçi sınıfının hayati çıkarlarını korumak için var olan tek araç bile olabilirler. Ama en hassas dönüm noktalarında, devletin ve düzenin bekası sorunu ortaya çıktığında, işçi aristokrasisi ve sendika bürokrasisinin devletle bütünleşmesi, sendikaları bütünüyle düzenin yanında yer almaya iter. Verilen örnekler bunun örnekleridir. Düzenin bekasına ilişkin bu yaklaşım, adım adım ekonomik alana sıçrar. Uluslararası sistem her bir ülkenin kapitalistleri arasında kıyasıya bir rekabetin arenası olduğu için, “ulusal çıkarlar” bürokrasiyi sermayenin büyük ekonomik stratejileriyle de uyuma doğru zorlar. İşte son çeyrek yüzyılda sendikaların her bir ülkede burjuvazinin benimsediği stratejiye uyum göstermesinin, cepheden karşı çıkamamasının ardında bu temel eğilim vardır. Burada anahtar kavram “ulusal ekonomi”nin rekabet gücüdür.

Bütün bu yazı boyunca “çürüme” den bitmiş, tamamlanmış bir olgu olarak değil, bir eğilim olarak söz ettiğimizi dikkatli okuyucu fark etmiş olmalıdır. Bunun nedeni şudur: Sendikalar bir yandan bürokrasinin hâkimiyetine girmiştir, ama bir yandan da milyonlarca işçinin örgütlendiği mücadele ortamlarıdır. Bürokrasinin devletle ve sermayeyle barışının karşısında bu büyük işçi kitlelerinin periyodik olarak yükselen, kapitalist sınıfla kaçınılmaz biçimde karşı karşıya gelen mücadeleleri vardır. Bu yüzden sendikalar emperyalist çağda ağırlıklı olarak bu çürüme eğiliminin etkisi altında olmakla birlikte, bu aşamada dahi dönemsel olarak ciddi mücadelelere girerler. İşçi mücadeleleri eski sendikaları kendisine yeterli bir kanal olarak görmediğinde yepyeni sendikalar oluşur ve bunlar güçlü sınıf mücadelelerine araç olur. Yani emperyalizm çağında bile sendikalar hâlâ potansiyel olarak sınıf mücadelesinin ve devrimin araçlarıdır. Bu yüzden bir yanda bürokrasi ve kısmen işçi aristokrasisi ile bir yanda devrimci öncü arasında sürekli bir savaş alanı haline gelmişlerdir.

Sendikal hareketin bu çürüme eğilimini saptamadan ve ona uygun politikalar ve talepler geliştirmeden hiçbir “sendikaların krizi” teorisi işçi sınıfının karşısındaki büyük sorunlara çözüm bulamaz. Her kim ki bu çürüme eğilimini gizler, o, sendikalara bürokrasinin gözlüğünden bakıyor demektir.

7. Türkiye sendikal hareketi üzerine bir not

Dünya çapında sendikal hareketin günümüzdeki durumunu etkileyen ve geleceği için önemli olan birçok değişik faktörden söz edilebilir. Ama bizce yukarıda sözü edilen faktörler (işçi aristokrasisinin etkisi, bürokrasinin

sultası, devletle bütünleşme) hareketin bugünkü karakterini kazanmasında belirleyici etkenlerdir. Bu yazının sınırları içinde Türkiye sendikal hareketini bir bütün olarak ve çeşitli yönleriyle inceleme olanağımız yok. Yalnızca Türkiye hareketine de dünya çapında belirleyici olmuş bu faktörler açısından kısaca bakmakta, gelecekteki mücadeleler açısından yarar olduğu kanaatindeyiz.

Önce aşikâr olandan başlayalım. Türkiye sendikal hareketinin hâkim geleceği devletle bütünleşmiş bir sendikacılıktır. Burada eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının işleyişinin önemli bir örneği ile karşı karşıyayız. Kapitalizmin erken geliştiği ve 20. yüzyılın başından itibaren emperyalist aşamaya geçmiş olan toplumlarda, devletle bütünleşme tekeli kapitalizmin gelişme eğilimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yani buralarda devletle bütünleşme, kapitalizmin yaşlılık döneminin bir ürünüdür. Buna karşılık, kapitalistleşmeyi daha geç yaşayan toplumların önemli bir bölümünde, sendikacılığın ortaya çıkışı devletin gölgesinde, kimi zaman himayesinde olmuştur. Yani devletle bütünleşme buralarda kapitalizmin doğum ve gençlik dönemlerinin bir ürünüdür. Türkiye’de de sendikalar bu gelişmeye uygun bir seyir göstermiştir. Türk-İş hem önce ve ağırlıklı olarak kamu sektörü işletmelerinde örgütlenmesi hem de devletle tam bir anlaşma içinde yürümesi anlamında bir devlet sendikacılığı geleneğinin taşıyıcısı olmuştur. O kadar ki kuruluşunun üzerinden yarım yüzyıldan fazla bir süre geçmiş olduğu ve son çeyrek yüzyıldır kamu işletmeciliği adım adım tasfiye sürecine girmiş olduğu halde Türk-İş hâlâ ağırlıklı olarak bir kamu kesimi işçileri konfederasyonu olmaktan kurtulamamıştır.

Türk-İş’in devletle bu denli iç içe ve anlaşma içinde gelişmiş olması, Türkiye’de sendikacılığa damgasını vurmuş olan bu konfederasyonun, daha doğumundan itibaren, uluslararası sendikal harekette, zaman içinde ortaya çıkmış olan çürüme eğiliminden nasibini almış olması demektir. Eğer bu yazıda ileri sürülen genel teze uygun olarak sendikaların esas krizi buradan kaynaklanıyorsa, o zaman Türkiye’de sendikal hareketin esas çözülmesi gereken sorununun bu çok köklü özelliğın ortadan kaldırılması olduğu açıkça ortaya çıkar. Bunun anlamı, Türkiye’de sendikaların bürokrasinin sultasından kurtarılmasının ve devletle göbek bağlarının kesilmesinin, Marksistlerin sendikal politikası açısından stratejik görev olduğudur. Bu Türk-İş’in kendi bağrında olabilir veya ona bir alternatif yaratmakla olabilir. Bu, taktik bir sorundur ve mücadelenin gelişmesinin somut koşulları üzerinden kararlaştırılacak bir şeydir. Ama her durumda amaç bunu sadece işçi sınıfının bir öncü kesimi üzerinden değil, nihai olarak büyük işçi kitlelerini kavrayacak bir yöntemle gerçekleştirmektir.

Burada hassas soru şudur: Türkiye işçi sınıfının tek geleceği bu mudur? Bu soruya verilecek cevap, hareketin kendi geçmişiyile kuracağı ilişkiyi belir-

leyeceği ölçüde geleceğe de ışık tutacaktır. Sosyalist hareketin birçok unsuru, bugün 12 Eylül'den çeyrek yüzyıl sonra bu konuda şaşırtıcı bir tavır alıyor ve DİSK'in önemini küçümsüyor. Oysa DİSK 1967 yılında tam da Türk-İş'in devlet yanlısı sendikacılığına karşı sınıf mücadelecisi sendikacılığın temsilcisi olarak ortaya çıkmıştı. 12 Eylül her şeyden önce Türkiye işçi sınıfının DİSK'te cisimleşmiş olan mücadelecisi, militan geleneğini ezmek amacıyla yapıldı. Bu durumda, "ithal ikamecilik döneminde bir talep unsuru olarak ücretler" teorisinin etkisi altında olsun ya da olmasın, DİSK'in de Türk-İş gibi kolay gelişme fırsatı bulduğunu ileri sürmek⁶² gerçeklere bütünüyle aykırıdır. Yıldırım Koç'un bu konuda söyledikleri tam anlamıyla ibretliklidir: "...1980 öncesinde sendikalaşma nispeten kolaydı ve ortaya hantal bir örgütlenme çıktı... DİSK'te 1975 yılından itibaren görülen gelişme ise tabandan gelişen bir hareketin değil, TKP'nin yukarıdan aşağıya DİSK genel merkezinde ve DİSK'in bazı sendikalarında yönetime gelmesinin sonucuydu."⁶³

Yukarıda Koç'un son yarım yüzyılın Türkiye tarihinden hiçbir şey anlamadığını görmüştük. Bu pasajda ise uzmanı olduğu konudan, yani Türkiye sendikacılık tarihinden de hiçbir şey anlamamış olduğunu görüyoruz! Birincisi, DİSK'in örneğin "ağırlıklı olarak muhafazakâr partileri destekleme" veya "eylem alışkanlığının çok sınırlı olması" gibi özellikler taşıyan Türk-İş'ten farkını, TKP'nin 1975'te DİSK'e yukarıdan aşağıya hâkim olmasına bağlamak, ancak 1967'den 1975'e, hatta 1967 öncesinde Türkiye'de sınıf mücadelelerine gözlerini kapamakla mümkün olur. DİSK 1960'lı ve 70'li yıllarda muhteşem bir sınıf mücadelesi yükselişinin ürünüdür. TKP kendisi bu dalganın üzerine oturmuştur. Yani işçi sınıfı mücadeleleri bağımsız değişkendir, TKP bağımlı değişken. Böyle olmasaydı, değil TKP gibi bürokratik bir parti, en devrimci parti bile kitleyi o ölçüde harekete geçiremezdi. İkincisi, 1980 öncesinde DİSK türü sendikacılığın kolay olduğunu söyleyen birinin, bırakalım başka her şeyi bir tek şu soruya bile cevap veremeyeceği açıktır: Bu sendikacılığın belki de en önemli ismi Kemal Türkler neden yaşlanıp yatağında ölmemiştir?

Aziz Çelik ve Yıldırım Koç gibi ideolojik anlamda "düşman kardeşler" sayılabilecek⁶⁴ iki yazarın aynı yargıda buluşması ilginçtir. Bunun belki şöyle bir açıklaması yapılabilir: Her iki yazar da Türk-İş bünyesinde kariyer yapmıştır. Dolayısıyla 1967-80 DİSK geleneğinin Türk-İş'ten ayrı bir yere konulması kendi maddi konularına uymamaktadır!

Bu paradoksun açıklaması her ne olursa olsun, önemli olan şu gerçeği saptamaktır: Türkiye tarihinde bir değil iki sendikal gelenek mevcuttur:

62 Çelik, a.g.m., s. 41.

63 Koç, a.g.m., s. 163.

64 Bu önermeyi açıklamaya gerek var mı? Aziz Çelik işçi hareketi içinde AB'nin en koyu savunucusu olan sol liberal unsurdur, Yıldırım Koç ise AB'nin, "ulusalcı sol" denen kanattaki sendikal kadrolar arasındaki en faal karşıtı.

Bunlardan biri Türk-İş'te cisimleşir, öteki ise gençlik ve yükseliş dönemindeki DİSK'te. (Bugünün DİSK'i erken yaşlanmaya uğramış bir beden gibidir. Türk-İş'leşmenin sınırına gelmiştir.) İlki her daim devletçi çizgide yürümüştür; ikincisi ise, yönetiminin zaman zaman takındığı inanılmayacak kadar devletçi tavırlara rağmen esas olarak büyük gövdesiyle devletle karşı karşıya gelen bir sendikacılıktır.

Sınıf mücadelecisi sendikacılığın geleceği, Türkiye sendikal hareketinin bu ikinci geleneğinin mirasından yararlanarak, onun erdemlerini saptayarak, ama yaptığı büyük hataların eleştirisi ve özelleştirisi temelinde yükselecektir.

8. Sendikalar nasıl kurtulur?

Türkiye solunun "sendikaların krizi" konusundaki tespitlerinin köklü hatalar içerdiğini görmüş bulunuyoruz. Bu yaklaşımlarda esas sorun bir krizin varlığını saptama çabası bile değildir. Kendi içinde bu olumsal bir tartışmadır. Kriz olabilir ya da olmayabilir. Esas sorun, saptanan kriz ile kapitalizmin dönemleri arasında kurulan bire bir ilişkidir. Keynesçilik = güçlü sendikacılık, neoliberalizm = sendikaların krizi: Formül budur ve bu formül yanlıştır. Yanlışığının da iki nedeni vardır. Formülün ilk yarısındaki yanlış yukarıda uzun uzun anlatıldı. Keynesçilik, Altın Çağ, emek-sermaye uzlaşması; hangi yanlış adla anılırsa anılsın, 1970'li yılların ortalarından önceki dönemde sendikaların güçlü ve sağlıklı olduğuna dair herhangi bir fikir, emperyalist çağda sendikaların içine girmiş olduğu çürüme eğilimini gözlerden sakladığı için son derecede zararlıdır. Sendikaların 1975'ten önce sağlıklı olduğu sonucuna ulaşan herhangi bir bakış açısı, işçi sınıfının değil, bürokrasinin bakış açısıdır.

İkinci yanlış ise formülün ikinci yarısındadır. Neoliberalizm çağında sendikaların işçi sınıfının "parçalanması" vb. dolayısıyla krize girdiğini söylemek, sendika bürokrasisini sorumluluklarından arındırmak demektir. Bugün yalın üretim ve esnek istihdam koşullarında yaşananlar, kapitalizmin tarihinde değişik aşamalarda ortaya çıkmış koşulların yeni bir versiyonudur. Nasıl o dönemlerde sendikalaşmak mümkün olduysa, sendikaların ciddi bir örgütlenme çabasıyla bugün de bu koşullar altında ilerleme kaydetmesi olanaklıdır. "Sendikaların krizi"ni kapitalizmin yeni örgütlenme biçimlerine atfetmek, kapitalizmin belirli bir örgütlenme tarzı altında sendikalaşmanın mümkün olacağını söylemekle eş anlamlıdır. Bu da bürokrasinin rahatlığını ve uzlaşmacılığını gözlerden gizleyen bir tahlildir. Lenin'i hiç unutmayalım: Bürokrasi, burjuvazinin, işçi sınıfı içindeki ajanıdır!

Türkiye'de bizim yaşadığımız durum özel olarak öğreticidir. Sendika bürokrasisi, hem Türk-İş'in hem DİSK'in bürokrasisi, önce 90'lı yılları neoliberalizme ve özelleştirmeye karşı ciddi hiçbir muhalefet düzenlemeden geçir-

miştir. Aynı dönem, bugün “esnekleşme çağında sendikacılık krize girmiştir” diyen Aziz Çelik’in fikirdaşları olan bir dizi sol liberalin, esnekliğin Petrol-İş gibi sendikalar içinde “işçi sınıfının yararlanması gereken bir fırsat” olduğu propagandasıyla geçirilmiştir.⁶⁵ 1990’lı yılların sonundan bu yana ise sendika hareketi burjuvazinin ardında iki kampa ayrılmıştır: Bir yanda bütün kurtuluşu AB’den bekleyenler; öte yanda, AB karşıtlığını bütünüyle milliyetçi bir temele oturtanlar. Her ikisi de burjuvazinin farklı kanatlarına destek verirken sınıf mücadelesinden uzak durmaktadır. Sendikalar krizde ise bu politikaların sorumluluğu yoktur da bütün suçu nesnel koşullara mı atfedeceğiz? Burada “sendikaların krizi” teorisinin kendini karşı karşıya bulduğu durum, 12 Eylül sonrasında sendika bürokratlarının sürekli olarak yasalardan şikâyet edip, “bu yasalarla örgütlenmek mümkün değil” teranesine benzer bir durumdur. Nasıl yasaların gerçekten kötü olması örgütlenme çabasının yetersizliğinin bir gerekçesi olamazsa, aynı şekilde kapitalizmin bugün sınıfı küçük işçi kolektiflerine ayırması veya başka önlemleri de sendikaların krizini kaçınılmaz kılmaz. Her iki durumda da dış nesnel koşulların gerçekliğini yadsımak mümkün değildir, ama bunlara belirleyicilik atfetmemek gerekir. Esas üzerinde durulması gereken, mücadele açısından esas belirleyici olan, sendikaların iç nesnel koşullarıdır.

“Sendikaların krizi” teorisinin bu iki hatasının birbirini tamamladığına da dikkat çekelim. Bu teori, sendikaların gücünü de zayıflığını da nesnel koşullara atfeder. İradeye, mücadeleye, öznel faktöre hiçbir yer tanımayan objektivist bir teoridir. 1975’ten bu yana sendikaların yaşadığı sorunlarda bürokratikleşmenin ve devlete bağımlılığın belirleyici rolünü görememesi, 1945-75 arası dönemde sendikaları sağlıklı görmesiyle ve çürüme eğilimini öne çıkarmamasıyla doğrudan ilişkilidir. Burada bir parantez açarak, “sendikaların krizi” teorisyenlerinin en azından bir bölümünün sendikal bürokrasiden şikâyet ettiğini, sorunların bir bölümünü bu toplumsal katmanın sendikalar üzerinde kurduğu hâkimiyete atfettiğini kaydedelim. (Buna karşılık, sendikaların devlete bağımlılığından pek az söz edilir.) Ama mesele bürokrasiyi de sorunlardan biri olarak görmek değildir. Mesele bürokrasi ve devlete bağımlılığı esas sorun olarak görmektir. Sendikalarda bu temelde mücadele vermeyen bir hat, işçi sınıfının bu örgütlerini kolay kolay gerçek sınıf mücadelesi araçları haline getiremez.

Tespit yanlış olunca çözümler de kaçınılmaz olarak yanlış olacaktır. Burada çözüm önerilerini uzun uzadıya eleştiriye tabi tutacak yerimiz yok. Ama kısaca şu noktalara dikkat çekelim:

65 Bu satırların yazarı, 1990’lı yıllarda çeşitli sendikalarda (Petrol-İş, Hava-İş, Selüloz-İş vb.) uzun süre boyunca sendika eğitimliği yapmış olduğu için sendikalarda esneklik propagandasına kendi kulaklarıyla ve gözleriyle tanık olmuş ve bu görüşlere şiddetle karşı çıkmıştır.

- **AB temelli çözüm arayışı** bütünüyle çıkmaz sokaktır. AB'nin Türkiye işçi sınıfının halihazırda var olan örgütlenme sorunlarına bir çözüm olamayacağı bugüne kadar yapılan tartışma içinde zaten kanıtlanmıştır. Üstelik AB sendikacılığının sınıf uzlaşmacı politikaları ("sosyal diyalog") Türkiye sendikacılığı için yeni sorunlar da yaratacaktır. En önemlisi ise şudur: Sorunların çözümünün AB'ye havale edilmesi, işçi sınıfı üzerinde bir afyon etkisi yaratmakta, onu mücadele yerine pasifliğe itmektedir.
- Sendikaların sorunları çözülecekse, **bugünkü sendikaların bütünüyle ortadan kalkması** gerektiği tezi Türkiye solunda kimilerince ciddi ciddi savunulmuştur. İşçi sınıfının var olan örgütlerinin bir kenara bırakılması ve yerine Lenin'in deyimiyle "bakır", temiz örgütlerin kurulması önerisi, yaşayan bir organizma olarak sınıfın somut varlığının yerine solcuların kafasındaki hayalleri geçirmekten başka bir işe yaramaz. Bugünkü durumda var olan bütün sendikaların içinde çalışmak gerekir. Bu sendikaların yerine yeni sendikaların ve yeni bir konfederasyonun kurulup kurulmayacağı, sınıfın anlamlı bir kitlesinin yarın sınıf mücadelesi yükseldiğinde göstereceği eğilimlere bağlı olarak kararlaştırılması gereken taktik bir sorundur. Bir taktik sorunu genel bir çözüm olarak öne sürmek her şeyi yanlış anlamaya yol açar.
- Toplumsal hareket sendikacılığı tezi, gerek uluslararası planda, gerekse Türkiye'de son derecede zayıf temelleri olan bir yöneliştir. Bir kere bu tezi savunan uluslararası literatür inanılmaz derecede zayıf ve kafası karışık bir literatürdür.⁶⁶ Bu zaafın en çarpıcı yanı da hiçbir biçimde toplumsal hareket sendikacılığı örneği olmayan birtakım yeni sendikaların (Filipinler'de KMU, Güney Afrika'da COSATU, Brezilya'da CUT, Güney Kore'de KCTU) sanki bu tür sendikacılığın öncüsü olarak gösterilmesidir. Başka bir biçimde söylersek, toplumsal hareket sendikacılığı somut gerçeklikte ortaya çıkan bir gelişmenin teorileştirilmesi değildir. Postmodernizm ve post-Marksizmden esinlenmiş birtakım teorisyenler, bazı yeni sendikal hareketleri kendi kafalarında geliştirdikleri modelin Prokrüst yatağına yatırmaktadırlar. Toplumsal hareket sendikacılığının esas belirleyici özelliği anti-Leninist tavrı ve devrimci parti karşıtlığıdır. Bunun bir uzantısı olarak toplumsal hareket sendikacılığı anarko-sendikalizmin çağdaş bir versiyonudur. Devrimci partinin sendikal hareketle kuracağı ilişkinin ne kadar önemli olduğunu yukarıda vurgulamış olduğumuz için burada bu konunun ayrıntısına girmeyeceğiz. Bunun ötesinde toplumsal hareket sendikacılığının sendika hareketinin başka ezilen toplumsal katmanlarla ittifak içinde yürümesi gerektiği tezinin bu anlayışa özgü hiçbir yanı yoktur.
- Sendikalı işçilerin aristokratlaştığı görüşünden hareketle güvencesiz işçiler arasında çalışma fikri, işçi sınıfının örgütlü olan kesimlerini, yani burjuvaziye en güçlü biçimde kafa tutabilecek kesimlerini bürokrasinin sultasına, yani son tahlilde karşısında mücadele edilmesi gereken güç olan burjuvaziye terk etmek

66 Örnek olarak bkz. Waterman ve Scipes'in yukarıda referans gösterilen yazıları.

anlamına gelir. Güvencesiz işçilerin arasında elbette çalışmak gerekir, ama bu sendikalar içindeki çalışmadan dahi zor sonuç elde edilebilecek bir alandır.

Doğru yaklaşım, her şeyden önce, var olan sendikaların içinde mümkün olduğu kadar yoğun bir biçimde çalışmaktır. Sendikalar içinde devrimci bir faaliyet, sınıfın öncü kesiminin, yani politik bilinç kazanan kesiminin sendikaların içindeki gücünü arttırdığı ölçüde sendikal hareketin sorunlarının çözümünde esas aktör yaratılmış demektir.

Bu çalışma, elbette sendikaların sermayenin büyük taarruzu karşısında militanca ayağa kalkmasını savunmalı, burjuvazinin öne sürdüğü “ekonomi- nin ihtiyaçları”, “uluslararası rekabet”, “verimliliğin sağlanması” gibi, sınıfların çıkarlarını görünürde ortaklaştıran bütün argümanlara karşı çıkarak politikalarını sınıfın temel çıkarları üzerine yerleştirmelidir. Aynı zamanda sendikaların daimî bir örgütlenme taarruzu içinde olması, birikmiş büyük fonların örgütlenme ve eğitim faaliyetleri için kullanılması doğrultusunda ısrar etmek gerekir. Nihayet, nerede mücadele varsa, her sendikadaki devrimci sendikacılar ve öncü işçiler o mücadeleyle dayanışma için kendi sendikalarını harekete geçirmeye çalışmalıdırlar. Sermayenin güncel stratejisinin merkezinde işçi sınıfının çeşitli bölüklerini birbirinden yalıtma ve rekabet içine sokma vardır. Öyleyse sendikalar bu dönemde dayanışmaya özel bir önem atfetmek zorundadır.

Sendikalarda sermayeye karşı verilecek sınıf mücadelesi, örgütlenme taarruzu ve dayanışma gibi temel görevlerin dışında sendikaların çürüme eğiliminin dayattığı ilk görev sendikaların devletten bağımsızlaşması için mücadele etmektir. İkinci görev, bürokrasinin sultasına karşı mücadeledir. Bu görev çeşitli biçimler alacaktır. Bunlar arasında ikisi öne çıkar: Bürokratların ayrıcalıklarına karşı mücadele ve sendikal demokrasinin tesisi.

Bütün bunlar ve başka görevler için elbette uzun ve ayrıntılı bir mücadele planı oluşturmak gerekir. Ama bu yazının sınırları çerçevesinde önemli olan şudur: Doğru yolda yürüyebilmek için sendikaların işçi sınıfı açısından önemini ve sorunlarını doğru kavramak gerekir. Bu yazı bu görevi yerine getirebildiyse amacına ulaşmış demektir.

SENDİKAL HAREKETTE BİR “İNTİHAR DENEMESİ”: TOPLUMSAL HAREKET SENDİKACILIĞI*

Kurtar Tanyılmaz

Giriş

Gerek dünyada gerekse Türkiye’de 80’li yıllardan günümüze sermaye-emek çatışmasının en somut olarak açığa çıktığı alan herhalde esnek çalışmadır. Esnek çalışmanın en temel özelliği işçiler arasında rekabeti artırmak, iş gücü maliyetlerini kısarak artı değer oranını yükseltmek ve böylece kârlılık krizine bir cevap verebilmek. Örneğin 1992 yılında Kuzey Amerika’da tarihinin bir yıl içindeki en büyük zararı olan 8.7 milyar doları kaybeden General Motors (GM), ABD ve Kanada’da 20 fabrikayı kapatacağını ve 74 bin kişiyi işten çıkaracağını açıklamıştı¹. Michigan ile Texas arasında bir seçim yapılacaktı. 1988 yılında yapılan bir şirket içi “rekabet” araştırması Michigan’daki fabrikaya 5 üzerinden 4.1, Texas’takine ise yüksek nakliye giderleri nedeniyle yalnızca 1.5 puan vermişti. Ancak GM Michigan’daki işçileri başka fabrikalarında daha kolay değerlendirebileceği düşüncesiyle Texas fabrikasını seçti. Kararı etkileyen bir diğer önemli (!) gerekçe de Texas’taki işçilerin fazla mesai almadan üç vardiya çalışmayı kabul etmiş olmalarıydı.

İşçiler arasında bu artan rekabet ve ağır çalışma koşullarına en çok tepki vermesi gereken sendikalarda ise genel bir eğilim olarak durgunluk gözlenmekte. Örneğin Ford firması, Meksika’daki fabrikasında ABD’de yaygın olan ve yeni işçileri deneyimli işçilerin çırağı olarak gören uygulamadan kaçınmakta, eskilerin fabrikaya eski tavırları ve çalışma yöntemlerini sokacağından korkmaktadır. Sendika ise fabrika içinde olup biten konusunda hemen hemen hiç söz sahibi değildir. Ford burada Meksika’daki daha eski fabrikalarında ödediği ücretin yarısını vermekte ve ek yardımların üçte bi-

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Kış 2008-2009 tarihli 8. sayısında yayınlanmıştır.

1 Richard J. Barnett/John Cavanagh, *Küresel Düşler, İmparator Şirketler ve Yeni Dünya Düzeni*, 1995, Sabah Yayınları, çev. Gülden Şen, s. 252.

rini kesmektedir. Amerikalı bir yönetici “bana kalırsa” demektedir, “burada sendika filan yok”².

İşte sermayenin işçi sınıfı üzerindeki saldırısını yoğunlaştırdığı bu koşullarda “sendikalar ne yapabilir?” sorusu anlam kazanıyor. Özellikle “küreselleşme çağı” diye ifade edilen, bizce aslında kapitalizmin 70’li yıllardan itibaren yeniden yaşadığı uzun krizinin ifadesi olan bu dönemde giderek yaygınlaşan esnek çalışma koşulları, sendikal hareket içinde bir ayırım noktasına gelmesinde başat rol oynamaktadır: Uzlaşmacı sendikacılık mı yoksa mücadeleci sendikacılık mı?

Mevcut sendikaların işverenlerle ve devletle girdikleri, “ehven-i şer” politikası ve sınıf iş birliğine dayalı “sosyal diyalog” ya da sosyal ortaklık karşısında hâlâ direniş ve sendikal mücadele mümkün diyen çeşitli akımlar söz konusu. Bu akımların en önde gelenlerinden biri olan Toplumsal Hareket Sendikacılığı (bundan sonra THS) şu tespitite bulunuyor: Son 15-20 senelik dönemde “küreselleşme”nin ve yalın üretimin sınıf mücadelesi üzerindeki baskıları işçi sınıfı ve örgütlerini daha mücadeleci bir konuma itelemiş durumda. İşçi sınıfını temsil eden yöneticiler o kadar çok firma rekabeti ve sosyal ortaklık gündemiyle hareket ediyorlar ki, bu süreç ancak sendika içi çatışma ve mücadelelerle bir ivme kazanabiliyor. Bu tespitten hareketle THS’yi neoliberal sermaye saldırısına başarıyla yanıt vermiş bir sendikacılık deneyimi olarak görmenin mümkün olduğu söylenmektedir. Benzer şekilde Türkiye emek hareketi içinde de radikal bir muhalefetin inşa edilme sürecinde THS modelinin önemli imkânlar sunduğu görüşü oldukça yaygınlık kazanmış durumdadır³.

Türk solunda sendikal politika yaklaşımlarını (1) var olan sendikalarda çalışma yapmaktan uzak durmayı savunanlar ve (2) sendikalarda çalışma yapmayı önemseyenler⁴ olarak ikiye ayırarak olursak THS’nin ilk yaklaşımın bir örneği olduğunu ileri sürmek yanlış olmasa gerek. THS savunucuları “geleneksel” sendikalarla olmayacağı görüşündedirler:

Kısacası bugün işçi sınıfı saflarında yaşanan değişim, bütün farklılıklarına rağmen geleneksel sendikal hareketin bütününe etkiliyor. Geleneksel sendikal hareket, eski örgüt yapısı ve mücadele tarzıyla yeni işçi kitlesini kavramaktan uzaktır. (...) Yeni işçi kitlesini örgütleyebilmek için yeni bir sendikal hareket kurmak gerekir⁵.

2. Barnett/Cavanagh, age., s. 252.

3. M. Özüğurlu, *Emek Tartışmaları*, DİSK Yayını, 2008, s. 360.

4. S. Savran, “Sendikal hareketin krizi mi, sosyalistlerin krizi mi?”, *Devrimci Marksizm*, sayı 8, Kış 2008/2009, s. 13-44.

5. *THS Broşürü*, www.sendika.org. Elbette THS yaklaşımını benimseyen ya da en azından bu yaklaşıma sempatiyle bakanlar arasında “geleneksel” sendikalarda çalışan ve fakat düzenle bütünleşmemiş bir dizi mücadeleci sendikacı dostlar tarafından yanlış anlaşılmamak bakımından şunu netleştirmekte fayda vardır: Bizim en azından bu yazı kapsamında derdimiz, yanlış teorilerden hareketle yanlış bir politik yönelişe evrilmeye tehlikesini içinde barındıran bu yaklaşımla hesaplaşmaktır, bu yaklaşımı benimsemiş ya da bu yaklaşıma sempati duymakta olanların sendikal yaşamdaki somut pratikleriyle değil.

(...) Bu anlamıyla var olan sendikal yapıların sınıf mücadelesinin önünü açacak yeni imkânlar yaratmasını beklemek ya da bu yapıları dönüştürmeye çalışmak gibi safiyane çalışmalar hüsrarla sonuçlanmaya mahkumdur⁶.

Mevcut sendikalarda çalışma yapmaktan uzak durmayı savunmakla birlikte mücadeleciler bir sendikacılık anlayışını savunan bu yaklaşım karşısında devrimci Marksistler olarak nasıl bir tavır almak gerekir? THS, bir karşı strateji olarak sendikal hareketi yeniden canlandırabilir mi, sendikal hareketin günümüzdeki sorunlarına cevap verebilir mi? Bu yazıyla amaçlanan, yukarıdaki sorulardan hareketle hem günümüzde dünya ölçeğinde ve Türkiye özelinde sendikal hareketin içinde bulunduğu açmazların gerçek nedenlerini ortaya koymak hem de buna bir çözüm olarak sunulan THS'nin sol-sendikalizm ya da anarko-sendikalizmin güncel bir versiyonu olarak sınırlarını ve iç çelişkilerini ortaya koymak. Bu tartışma aynı zamanda özellikle son yıllarda politikleşen genç bir işçi kuşağı ve bunun yanı sıra genç militanlar için de mevcut sendikal yapılar göz önüne alındığında, THS yaklaşımının bir çekim merkezi olmasından dolayı da önem taşıyor.

Yazıda önce THS'nin mevcut, "geleneksel" sendikal hareketin sınırlarına ilişkin, "sendikaların krizi" tespitinde somutlaşan görüşleri özetlenmeye çalışılacak. İkinci olarak THS savunucularının bu yaklaşımı hangi amaçlar, kavramsal çerçeve ve mücadele tarzı etrafında teorileştirdikleri, bu arada hangi somut deneyimlere başvurdukları gösterilecek. Nihayet üçüncü bölümde THS yaklaşımının sendikaların günümüz kapitalizmindeki çelişkilerini aşma kapasitesi taşıyıp taşımadığı araştırılacak, bu konudaki sınırlılıkları ortaya konacak. Sonuç bölümünde alternatif bir sendikal hareket için gerekli ve yeterli koşulların ne olabileceği konusunda bazı ipuçları verilmeye çalışılacak.

"Sendikal kriz" ve "yeni" sendikacılık

THS savunucuları da sendikal hareket içindeki başka bir çok akımın benimsediği "sendikaların krizi" teorisine yaslanmaktadır. "Sendikal kriz" teorisini ileri sürerken THS yandaşlarının başvurdukları göstergeler şunlardır⁷: Sendikalı işçi sayısında azalma, toplu sözleşme ve grevlerin başarısız olması, grev sayısında azalma, sendikal bürokrasinin işçilerde güvensizliğe yol açması, işçi sınıfının taleplerinin siyasal alana taşınmaması, sınıf bilincinin körelmesi. Mevcut sendikal yapılarla bir örgütlenmenin ve mücadelenin mümkün olmadığı görüşüne de dayanak oluşturan ve sendikaların krizine işaret ettiği belirtilen bu göstergelerin arkasında bazı nesnel ve öznel etkenlerin bulunduğu ileri sürülmektedir. Sırayla ele alacak olursak:

6 T. Sertlek, "Emek Hareketinin Durumu", *Özgür Üniversite Forumu*, Temmuz-Eylül 2001, sayı: 15, s. 8-9.

7 THS Broşürü, www.sendika.org, 2004.

A) Nesnel etkenler:

- a- "Fordizm" in krizi: Kapitalizmin, işçi sınıfının tüketim kapasitesini yükseltme ihtiyacı olduğu, ama bunun gerçekleştirilemediği, dolayısıyla da İkinci Dünya Savaşı sonrası emekle sermaye arasında ortaya çıkan ve refah devleti kavramında somutlaşan "toplumsal uzlaşım"ın bittiği belirtilmektedir.
- b- Kapitalizmin benzersiz bir değişim geçirdiği, "yeni bir evreye girdiği" ile sürülmektedir. "Küresel kapitalizm" diye adlandırılan bu yeni evrenin ulusal işçi örgütlerini zayıflattığı⁸, sendikaların krizinin arka planında bu dönüşümün yattığı belirtilmektedir:

Sermaye, küreselleşmeyle kol kola, enformasyon ve enformasyonun hükmettiği teknolojik bir çağa sıçramaktadır. Bu olgu emek ile sermaye arasındaki ilişkilerin tarihsel tanımını, ikincisinin lehine yeniden yapma sonucunu getirmiştir. Sermaye esneklik ve uyum gücü kazanırken, geleneksel işçi sınıfının giderek dağılması daha belirgin bir hal almıştır. Buna karşılık emek ve onun örgütleri katıllıkla ve genel olarak yeni düzene uyum sağlayamamakla maluldür⁹.

Aynı zamanda sermayenin küresel çapta artan hareketliliğinin yeni bir sermaye stratejisine ("neoliberal") ve bunun da işçi sınıfında köklü değişikliklere yol açtığı iddia edilmektedir. Bu kavrayışa göre yeni teknolojiler ve "küresel kapitalizm"le birlikte sermaye-emek ilişkisinin merkeziliği ortadan kalkmıştır ve iş artık kimliğin özü değildir¹⁰. Artık farklı kimlikler ve çelişkiler de önem kazanmıştır. Coğrafi açıdan belli bir yerde yoğunlaşmış, sanayi ağırlıklı, homojen işçi sınıfının yerini parçalanmış, dağınık, eğreti çalışan bir "yeni işçi kitlesi" almıştır¹¹. Buna "bütün yoksullar" da denilmektedir.¹² Yapısal işsizlik ve işsiz kitlesinin varlığı yeni proleterleşme dalgasının ayırt edici tarafıdır¹³. Üstelik "yeni işçi kitlesi" işçi sınıfının ana gövdesi olmuştur¹⁴. Türkiye'den örnek verilecek olursa, "DISK'in de başarısız kalmasının temelinde nesnel faktörlerin (yeni bir işçi kuşağının ortaya çıkması) önemli bir rolü vardır"¹⁵ denilmektedir.

B) Öznel etkenler:

THS yaklaşımından hareket edenler yukarıda özetlenen nesnel etkenlerin yanı sıra sendikal yapılar içindeki bazı öznel etkenlerin de bu krizde

8 Barchiesi, "Transnational Capital, Urban Globalization and Cross-Border Solidarity: The Case of the South African Municipal Workers", *Antipode*, vol. 33, no: 3, s. 387.

9 R. Munck, *Marx@2000*, Kitap Yayınevi., 2003, çev. Yalçın Yusufoglu, s. 102.

10 M. Neary, "Labour Moves: a Critique of the Concept of Social Movement Unionism", 2002, s. 151, P. Waterman, "Social Movement Unionism: A New Model for a New World", 1991, ideas.repec.org/p/iss/wpaper/110.html.

11 K. Moody, "Towards an International Social-Movement Unionism", *New Left Review*, 1997, s. 53.

12 P. Waterman, *Antipode*, s. 322.

13 THS Broşürü, www.sendika.org.

14 THS Broşürü.

15 THS Broşürü.

rol oynamış olabileceği kanaatini taşımaktadır. “Sendikal kriz”e işaret eden önemli bir olgunun sendikaların işçi sınıfının taleplerini siyaset alanına taşımada giderek daha da etkisizleşmesi olduğu ileri sürülmektedir. Bunun sorumlusu olarak “bürokratik sendikacılık” anlayışı gösterilmektedir:

Öznel unsurların en başta geleni, geleneksel sendikal hareketin büyük bir bölümünü saran yozlaşmış kast ilişkilerinde somutlaşmaktadır. Geleneksel sendikaların önemli bir bölümünde sendikal demokrasinin adı bile zaten yoktur¹⁶.

Bürokratik sendikacılık anlayışının yanı sıra diğer öznel etkenler olarak yöneticilerin siyasal zihniyetleri ve bunların her ikisinin de arka planında “sosyalizmin, yani işçi sınıfının insani kurtuluş umudunun, emek hareketi üzerindeki ideolojik hegemonyasının kırılmış olmasının” yattığı belirtilmektedir:

İdeolojik-politik yalpalama, sendikal hareketi bir siyasi önderlikten de tamamen yoksun bıraktı. Bu da sendikal harekette hedefin ve yönün belirsizleşmesine, sendikal etkinliğin sadece ‘var olan üyelerin işçi-işveren ilişkilerinden kaynaklanan sorunlarının çözümü’ ekseninde tanımlanmasına zemin oluşturdu¹⁷.

Görüldüğü üzere THS yaklaşımı sendikal bürokrasi ve yozlaşma sorununun öznel temellerini kapitalizmin tarihsel gelişiminden çok, bir ideoloji ve “zihniyet” meselesi olarak ele almakta, bu düzeydeki “yalpalamaları” ise sosyalizmin reel uygulamalarının yenilgisi ile açıklamaktadır.

C) Sendikal Krize Çözüm: “Yeni Sendikacılık”

THS’ye göre günümüzde sendikacılığın krizi emek hareketinin kendi içinde bir kriz değil, belli bir sendikacılık tipinin krizidir¹⁸. THS, “yeni proleterleşme dalgası”nın neden olduğu sınıf bileşiminin parçalanması ve sınıf bilincinin zayıflaması gibi olumsuz olguları, iş yeri, iş kolu ve meslek gibi bölünmeleri aşan bir örgütlenme yaratarak yanıtlama çabası olarak görmektedir. “Geleneksel” sendikalar karşısında THS, teorik bir model oluşturmaktan daha çok, farklı ülkelerde yaşanan deneyimlerin ortak yanlarına vurgu yapmak ve yeni sendikal hareketleri geleneksel olandan ayırmak için kullanılmaktadır. Waterman’ın ifadesiyle,

işçi hareketinin de giderek farkına vardığı gibi ne sosyalizm ne de milliyetçilik (ne de elbette kapitalizm) işçileri ve halkları özgürleştirmedi. Belki de toplumsal hareket sendikacılığı dünya çapında ve sürekli kendini yenileyen bir alternatif sunmaktadır¹⁹.

16 THS Broşürü.

17 THS Broşürü.

18 R. Munck, age, 1999, s. 12. Türkiye’den bir örnek için bkz. M. Özüğurlu, *Emek Tartışmaları*, DİSK Yayını, s. 352.

19 Waterman, age., s. 24.

“Toplumu dönüştürme mücadelesinde işçi sınıfı nasıl örgütlenmeli?” sorusuna THS’nin cevabı sendikaların da bir toplumsal hareket olarak ele alınması gerektiği yönündedir. “Eski” işçi hareketi gelecek mücadelelerde tam bir rol oynayacaksa, yeni bir toplumsal hareket olmaya ihtiyacı vardır²⁰.

Artık günümüzde gerekli olan sendikalar içinde yeni bir alternatif toplumsal hareketin varlığıdır ki, bu toplumsal hareket eski sosyalist partinin (öncü, sekte, bürokratik) rolünden farklı olmalı, işçilerin çoğul çıkarlarını ve kimliklerini gözetmelidir²¹.

Bu açıdan THS’nin örgütlü emeğe yaptığı sivil toplumdaki ilerici güçlerle ittifak yaparak pazarlık gücünü artırma çağrısı, bir karşı strateji olma iddiasındadır²². Sendikalar üretim alanının dışına çıkıp, daha geniş meseleleri gündemlerine almalıdırlar. Bir tür topluluk-yönelimli (community-oriented) sendikacılık anlayışıdır söz konusu olan. Bu yaklaşıma göre “küreselleşme” ve “yeni işçi kitlesi” ile birlikte işçi hareketi de bu gelişmeler karşısında yeni toplumsal hareketler ile koalisyonlara girerse yeniden canlanmak için bir fırsat bulabilir²³. Çünkü Munck’un ifadesiyle

Görünüşe göre sanayi toplumundan post-endüstriyel topluma geçiş ortaya yeni bir toplumsal tip çıkarmıştır. Üleşimle ilgili eski anlaşmazlıklar, yerlerini kimlik ve toplumun nitel dönüşümü gibi konulardaki kaygılara bırakmıştır. Başka türlü söylersek, ekonomik vurgunun yerini kültürel vurgu almıştır. “Yeni” sosyal hareketler, geç kapitalizm altında ortaya çıkan yeni antagonizmalara verilen bir yanıt gibi görülmektedir²⁴.

Mevcut sendikal yapıların yeni işçi kitlesiyle ilişki kurma ve onları toplumsal mücadeleye kazanma gibi bir derdi olmadığı tespitinden hareketle, var olan geleneksel yapılarla aynı kulvarda yürümenin doğru olmadığı²⁵, “yeni işçi kitlesini” kucaklamayı kendisine sorun etmeyen bir emek hareketinin başarı şansının olmadığı ileri sürülmektedir.

Yeni sendikal hareketin yaratılmasında belirleyici dinamik yeni işçi kitesidir. Yeni işçi kitlesi nasıl örgütlenecek? Bugün karşı karşıya olduğumuz soru budur.²⁶

Çekirdek iş gücünün yeni bir emek hareketinin gerçek bir parçası haline getirilmesi, örgütsüz ve dağınık çevre iş gücünü, yeni bir emek hareketinin oluşumunda ana gövde yapabilmeye bağlıdır.²⁷

20 Munck, age., s. 356.

21 Waterman’dan aktaran M. Neary, s.152.

22 Lier/Stokke, “Maximum Working Class Unity? Challenges to Local Social Movement Unionism in Cape Town”, *Antipode*, s. 802.

23 P. Waterman, age. s. 10-15; Lier/Stokke, age., s. 802.

24 Munck, *Marx@2000*, s. 99.

25 T. Sertlek, “Emek Hareketinde Yol Ayrımının Zorunluluğu Üzerine”, 2004, www.sendika.org.

26 THS Broşürü.

27 THS Broşürü.

Muhakeme şöyle devam etmektedir: Yeni işçi kitlesini geleneksel emek hareketleri ve sendikal yapılar örgütleyemez²⁸. İşçilerin geleneksel tarzda örgütlenmelerinin önündeki –sermayenin saldırı stratejisi ve hukuksal engellerden daha çok– en önemli engel bu çok parçalı işçi sınıfıdır. Dolayısıyla yeni işçi kitlesini yeni bir tarzda örgütlemek gerekir. Yeni işçi kitlesini örgütleyebilmek için yeni bir sendikal hareket kurmak gerekir. Yeni sınıfsal dinamikler üzerinde yükselen yeni bir emek hareketinin inşası, işçi sınıfının yeni örgütlenme biçimlerine yönelmesi gerekmektedir.

Yeni bir sendikal hareket kendisini ancak yeni bir alan tanımı üzerinden var edebilir. Bu yeni alan tanımı, sendikal mücadelenin temel olarak hareket temelinde örgütlenmesini zorunlu kılmaktadır. Zira proletaryanın değişen kompozisyonu ve bunun sonucu olarak proletaryanın sayıca kalabalık kesimlerinin örgütsüzlüğü ve sorunlarının yakıcılığı geleneksel örgütlenme biçimlerinin yanıtlayabileceği bir şey değildir²⁹.

THS yaklaşımına göre, madem yeni işçi kitlesi günümüz kapitalizmde bu kadar merkezi rol oynuyor, o takdirde şu sorun ortaya çıkmaktadır³⁰: Bunca dağınık bir çalışma biçimine maruz kalan yeni işçi kitlesi sınıf kimliğini nereden alacak, kendiliğinden sınıf bilincini nasıl kazanacak? THS, yeni işçi kitlesinin kendilerini diğer toplumsal kesimlerden ayırt eden bir sınıfsal kimliğe dolaysız olarak ulaşmasının zor olduğu görüşündedir. Bugün sınıf mücadelesi koşulları böylesine dolaysız ve nesnel bir sınıf kimliği oluşumuna elverişli değildir. En büyük engel sınıfın çok katmanlı, parçalı, dağınık yapısıdır. Bu dağınık yapının “kendiliğinden” sendikal bir sınıf bilincini doğurmasını beklemek doğru değildir³¹.

Dolayısıyla kendiliğinden bir işçi sınıfı bilincinin doğmasını engelleyen bu ortam aynı zamanda bu kitle içerisinde milliyetçiliğin, dinsel ideolojinin ve birtakım cemaat kalıplarının etkili olmasını getiriyor³².

Kapitalizmin yeniden yapılanması, işçilerin “kendi için sınıf” bilincinin oluşması sürecini doğrudan etkileyen bir faktör olduğu gibi aynı zamanda işçilerin bilinç dünyasının oluşmasında üretim sürecinin yanında, emeğin yeniden üretim alanlarında (mahallelerde, eğitim, sağlık ya da kültür faaliyetleri etrafında) oluşan bilincin daha etkili olmasını da beraberinde getirmektedir³³. THS'nin temel görevi, sivil toplum ve devlet ilişkileri ışığında kavranması gereken politika alanı ile ekonomi alanı arasındaki burjuva ayırımın aşılmasıdır.

28 R. Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, Kitap Yayınevi, 2003, çev. Mahmut Tekçe, s. 221.

29 M. Beşeli, “Sendikacılığın Sefaleti”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 15, 2001, s. 31.

30 *THS Broşürü*.

31 *THS Broşürü*.

32 T. Çoban, “Kriz ve Yeni bir Emek Hareketi”, <http://eski.bianet.org/diger/tartisma2867.html>.

33 T. Sertlek, “Yeni Bir Sendikal Hareketin Dinamikleri”, *1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu*, SAV yay., 2005, s. 313.

Gerçek hayatta “ekonomi ve politika arasındaki ayrım”dan kastedilen iş yeri ile işçilerin geride kalan yaşam alanlarının birbirinden ayrılmasıdır³⁴. THS, bu yeni tarihsel-toplumsal koşullarda etkin sendikacılık yapmak için iş yeri ile yaşam alanı, ekonomik mücadele ile politik mücadele, formel sektör ile çalışan yoksullar gibi ayrımların ötesine geçme amacındadır.

Ortaya çıkan toplumsal hareket sendikacılığı, aktif ve işçi kesimini merkez alan bir strateji izler ve işçi kesimini oluşturan insanların kim olduğu konusunda geniş bir bakış açısına sahiptir. Bu sendikalar iş yeri ile işçi kesimi, ekonomi ile siyaset, kayıtlı sektör çalışanları ile çalışan yoksul kesim arasındaki ikili karşıtlığa son vermektedir³⁵.

THS bu temelde “ekonomik” sendikacılık (endüstriyel ilişkiler sistemi) ile “politik” sendikacılık (politik bir parti emrinde) yaklaşımlarının eleştirisi temelinde farklı bir tür sendikacılık anlayışını temsil ettiği iddiasındadır. THS’yi daha eski politik sendikacılık kavramıyla karşılaştıran Waterman şöyle yazıyor:

Sadece farklı bir modelden değil, işçi sınıfının rolü ve toplumsal değişim içindeki tipik örgütlenmesi hakkında da değişik bir anlayıştan söz ediyoruz³⁶.

Waterman’ın THS kavramsallaştırmasında üç nokta bulunmaktadır³⁷: (1) Waterman toplumsal hareket sendikacılığını sadece değişik bir sendikacılık modeli olarak görmemekte, bu sendikacılığın işçi sınıfı ve işçi sınıfının toplumsal değişim mücadelesine yönelik örgütlenmesi konusunda da değişik bir anlayışa dayandığını vurgulamaktadır, (2) bu modelin sendikalar konusundaki Leninist kavramsallaştırmadan farklı olduğunu, öyle olması gerektiğini düşünmektedir ve (3) toplumsal hareketlerle ilişkisi olması gerektiğini söylemektedir. Özetle THS’nin sendikalara Leninist yaklaşımın eleştirisine dayalı bir örnek model arayışı olduğu söylenebilir. Zira Waterman’a göre “Lenin’in sendikalara bakış son derece araçsaldı”³⁸.

Lenin’in sendikaları denetleme yaklaşımının anlaşılabilirliği için anahtar kavram, sendikaların kendilerinin asla devrimci olamayacakları ve işçilerin de bu noktaya ulaşabilmek için devrimci bir politik partiye katılmaları yolundaki inançtır. Diğer bir deyişle Lenin sendikaların tek başlarına ekonomi ve politika arasındaki ayrımı asla aşamayacaklarına inanmıştı. Bu bakış açısı bugün de hem Marksist hem de radikal milliyetçi çevreler arasında gözlenebilirken, yeni sendikaları anlama çabası gözlemcilerin bu araçsalcı bakış açısının ötesine geçmelerini ve Lenin tarafından olumlanan ekonomik ve politik ayrımı sorgulamalarını gerekli kılmaktadır³⁹.

34 K. Scipes, “Üçüncü Dünyadaki Yeni Emek Hareketlerini Anlamak: Toplumsal Hareket Sendikacılığının Doğuşu”, 2004, www.sendika.org.

35 Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 90.

36 Aktaran Scipes, age, www.sendika.org.

37 Aktaran K. Scipes, age, www.sendika.org.

38 K. Scipes, age, www.sendika.org.

39 K. Scipes, age.

Waterman'ın çalışmasından yola çıkan Lambert de THS yaklaşımında öne çıkan üç kritik tespite bulunmaktadır⁴⁰: (1) örgütsel olarak geleneksel politik ekonomik ayrımının aşılması, (2) toplumsal hareketlerle yapısal ittifaklar kurma girişimleri ve (3) devlete karşı direnmek için örgütlenen ulusal kampanyalar.

THS'nin strateji ve örgütlenme açısından özellikleri ve temel unsurları ise şöyle özetlenebilir⁴¹:

- Sendika içi demokrasi: THS'ye örnek olarak gösterilen sendikaların üyeleri tarafından demokratik olarak denetlendiği, sendikal bürokrasinin gelişmesini önlemeye yönelik tedbirler alındığı, taban inisyatiflerine dayalı bir işleyişin olduğu ve eğitim faaliyetlerine önem verildiği ileri sürülmektedir.
- Mücadeleci ve militan işçiler, kavgacı sendikal önderlikler: Söz konusu sendikaların "bir kişinin zarar görmesi hepimizin zarar görmesi demektir" şiarından hareketle mevcut hukuksal yapıların dışında ve fiili, militan bir mücadele ile oluştukları belirtilmektedir.
- İş yerindeki mücadelelerle ulusal politik durum arasında bağlantı: THS'ye örnek teşkil ettiği iddia edilen sendikalarda, iş yerlerindeki mücadelenin toplumsal mücadeleden ayrılmadığı, sendikaların taleplerinin yalnızca üyelerinin çalışma koşulları ve ücret artışları mücadelesiyle sınırlı değil, kapitalizmin ortaya çıkardığı bütün sorunlarla ilgili olduğu ileri sürülmektedir. Bu nedenle işçilerin sadece iş yerlerinde değil, yaşam çevrelerinde de örgütlenmesi hedefinin önemli olduğu görüşündedirler. Bu konuda şu şiar benimsenmiştir: "ekmek mücadelesi ile demokrasi mücadelesi birlikte yürütülmeli".
- Politik partilerden bağımsızlık: Söz konusu sendikaların hem sağdan hem de soldan gelecek tüm dışsal denetimleri reddederek, sermayeden, devletten ve politik partilerden bağımsız oldukları ileri sürülmektedir. Scipes'in ifadesiyle:

O halde, toplumsal hareket sendikacılığı sermayeden, devletten ve politik partilerden bağımsızdır, kendi gündemini kendi perspektifiyle belirler ancak ittifak içinde olduğu toplumsal hareketlerle ilişkileri temelinde bu perspektifi değiştirmeye de açıktır⁴²

- Diğer toplumsal hareketlerle eşit ilişkiler ve ittifaklar kurma: THS modeline uygun olduğu düşünülen sendikaların diğer toplumsal kesimlerle birlikte hareket ettikleri, mümkün olduğunda hem ulusal hem de uluslararası düzeyde onlarla ağ tipi örgütlenme biçimleri altında birleşmeye çalıştıkları belirtilmektedir.
- Örgütsüzlerin örgütlenmesi: THS anlayışına göre enformel sektörde çalışanların, klasik iş kolu anlayışının dışında örgütlendikleri, işsizler, güven-

40 K. Scipes, age.

41 Waterman, "Social Movement Unionism: A New Model For A New World", 1991, s. 16-17.

42 K. Scipes, age. www.sendika.org.

cesiz çalışanların da örgütlenme alanına girdiği, örgütsüzlerin örgütlenmesinde esnek üyelik statüsü izlendiği söylenmektedir.

- Anti-emperyalizm ve işçi sınıfı enternasyonalizmi: THS'nin enternasyonalizm kavrayışını dayanışma ilişkileri üzerine inşa ettiği, bu enternasyonalizmin "yeni" olan tarafının ise esas olarak bilgiye ⁴³ ve küresel sivil toplum ("küresel vatandaşlık") temelinde iletişime dayandığı iddia edilmektedir:

Küresel sendikalaşmaya daha geniş bir açıdan bakarsak küresel ekonomiye yönelik bir "düzenleme" olduğunu görebiliriz. (...) küresel sendikalaşma kongre diplomasisinin ve bilgi alışverişlerinin ötesine gitmeye mecbur olduğu ve sendikalar küresel sivil toplumun bir parçası olduklarının farkına varmalıdırlar⁴⁴.

THS Yaklaşımının Eleştirisi

Bize göre THS yaklaşımı ileride göstereceğimiz gibi önemli sorunlar içermektedir; yine de çıkış noktası olarak özellikle günümüzde mücadeleci bir sendikal harekete gerek olduğu yönündeki şu tespitlerinin eksik olmakla birlikte vurgularının doğru yönde olduğunu söylemek mümkündür:

- İşçi sınıfı içindeki farklılaşma sadece bir zaaf olarak görülemez, bu olgu aynı zamanda bir güç anlamına da gelmektedir,
- Günümüz koşullarında bir işçi enternasyonalizmine ihtiyaç vardır,
- Yeni bir mücadeleci öncü işçi sınıfının nüvesi ile karşı karşıya bulunuyoruz, bu bakımdan sendikalarda demokratikleşme, katılım süreçlerine odaklanmak önemlidir.

Özellikle Kim Moody'nin vurguladığı gibi üretim örgütlenmesindeki, üretimin uluslararasılaşmasındaki (üretici güçlerin gelişimi) değişimler ekonomi alanındaki sınıf mücadelesinin uluslararasılaşmasını bile zorlayıcı niteliktedir. Ayrıca işçi aristokrasisi ve çekirdek iş gücü ile çevre işçiler arasındaki ayrışmaya karşı da, ırkçılık, cinsel ayrımcılık gibi ayrışmalara karşı da bunları bütünleştirici yönde bir mücadele elbette gereklidir.

Ancak THS'nin bu tespitlerden hareketle geliştirdiği aşağıdaki dört noktada özetlenebilecek sorunlu ve çelişkili önermelerine katılmak mümkün değildir:

- Kapitalizmdeki gelişmeler karşısındaki tavrı: THS yaklaşımı kapitalizmdeki dönüşümlere ilişkin olarak küreselleşmeci ve postmodernist tezlerden etkilenmekte, böylece sınıf kavramını ve üretim alanının ayrıcalıklı konumunu bulanıklaştıran bir kapitalizm tahliline yaslanmaktadır.
- Sendikal demokrasi ve bürokratlaşma sorunu karşısındaki tavrı: Sendikalarda bürokratlaşmanın maddi temelini açıklayamamaktadır, bu da önerdiği mücadele yöntemlerinin yeterli olmayacağı anlamına gelmektedir.

43 R. Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 189.

44 Breitenfeller'den aktaran R. Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 189.

- Sınıf bilincinin oluşumuna yaklaşımı, devrimci parti karşıtlığı ve anti-Leninist tavrı: THS toplumsal dönüşüm konusundaki ikircikli bir tavra sahip olup, ekonomik ve politik mücadele ayrımını aşmada kendiliğindenci bir kavrayışla partinin önemini yadsımakta, Toplumsal Hareketler ile ittifak yapma önerisiyle “sivil toplumculuğa” yönelmekte, ayrıca da soyut ya da kendisiyle çelişkili bir biçimde milliyetçi bir enternasyonalizm anlayışına varmaktadır.
- THS’ye örnek olarak gösterilen mücadelecilik sendikacılık deneyimleri bu yaklaşımın savunucuları tarafından idealleştirilmekte ve “geleneksel” sendikalarından tamamen farklı oldukları iddiaları gerçeklikle de örtüşmemektedir.

Şimdi bu dört noktayı tek tek ele alalım:

1) “Sendikaların krizi” teorisi

THS yaklaşımını ileri süren çeşitli teorisyenler “küreselleşme” teorisinden, postmodernizm ve post-Marksizmden oldukça etkilenmiş durumdadırlar. Bu etkilenme kendisini özellikle işçi sınıfının rolünü azımsama eğiliminde açığa vurmaktadır. Bu yaklaşımın savunucuları, teknolojik değişime başat rol vermekte, kendileri ne kadar kabul etmese de bir tür teknolojik determinizme kaymaktadırlar:

En başta çok iyi anlamak gerekir ki günümüzdeki haliyle küreselleşme, proletaryanın yayılmasından çok bilgisayarların yayılmasına dayanan bir süreçtir⁴⁵.

Hem Negri hem de Moody’nin farklı deneyimler ve farklı ulusal çerçevelerde öne sürdükleri şudur: Sermayenin sanayi işçi sınıfını ileri teknoloji ile elemesi, sınıf savaşımının sonu anlamına gelmez. Yeni üretim sistemleri ücretli emeği kısmen fabrika dışına kovalamıştır⁴⁶.

THS’nin günümüz kapitalizmindeki değişimleri açıklamasında sınıf kavramını bulanıklaştıran teorilerle de yakın temasta olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımın temsilcileri kapitalizmdaki değişimin dinamiklerini sınıf mücadelesinde değil, yeni iletişim teknolojilerinde ve buna bağlı olarak değişen üretimin örgütlenme biçimlerinde bulmaktadırlar. Söz konusu değişimlerin işçi sınıfının nesnel konumunu ve sınıfsal çıkarlarını dönüştürdüğü varsayılmaktadır. İşin ilginç THS’nin sendikaların krizine ilişkin açıklaması, “geleneksel” sendikacılığı temsil eden Uluslararası Hür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU)’nun “ekonominin küreselleşmesi ve üretimin örgütlenmesindeki değişiklikler işçilerin konumunu değiştirdi”⁴⁷ tespitiyle de örtüşmektedir.

45 Munck, age., s. 21.

46 Dyer-Whitford, *Sibermarx*, Aykırı yay., çev. Ali Çakıroğlu, 2004, s. 150.

47 Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 28.

İşçi sınıfının artık bildiğimiz işçi sınıfı olmadığı tezi doğru değildir. İşçi sınıfının günümüzdeki bileşimi elbette değişmektedir, ancak bu değişimi abartmamak gerekir. Kaldı ki THS savunucularından örneğin Özügürlü da “sanıldığığın tersine işçi sınıfının hiçbir zaman yeknesak, homojen bir toplumsal grup” olmadığını teslim etmektedir⁴⁸. Gerçekten de Engels’in *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*’nda betimlediği 19. yüzyıl ortası Avrupa’sında işçi sınıfının oldukça heterojen bir yapıda olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla gerek işçi sınıfının bileşimindeki değişim gerekse de eğreti istihdam koşulları sadece günümüze özgü yepyeni eğilimler değildir.

Bu teze ilişkin bir diğer sorun, örgütlenmede temel alınacak, belirleyici kesimin neden “dışlananlar” olması gerektiği, yeni işçi kitlesinin neden ayrıcalıklı bir önemi hak ettiği. Öncelikle işçi sınıfı içinde işsizlerin ve sendikası, güvencesiz işçilerin sayısında bir artış söz konusudur, ancak mevcut eğilimlerden, “yeni proleterleşme dalgası”nın çevre iş gücünü çekirdek iş gücünün karşısına koymayı hak edecek düzeyde olduğunu, niceliksel olmasa bile niteliksel düzeyde bunu hak edecek bir ağırlığa sahip olduğunu çıkarsamak mümkün değildir⁴⁹. Gerek az da olsa sanayide gerekse de büyük ölçüde hizmet sektöründe istihdam ve proleterleşme eğilimleri artmakta, sadece işsizler ve güvencesiz çalışanlar arasına değil, işçi aristokrasisi denebilecek kesim arasına da başta büro çalışanları ve mühendisler olmak üzere yeni işçiler katılmaktadır. Özellikle de başta ulaşım, telekomünikasyon olmak üzere bir dizi kilit sektörde çalışan işçilerin nitel öneminde değil bir azalma artış söz konusudur. Bu nedenle hedef bu kesimlerin birlikte örgütlenmesi, en azından birlikte ortak bir mücadeleye yönlendirilmesi olmalıdır; “yeni” işçi kitlesini “çekirdek” iş gücünün karşısına koymak değil. Kaldı ki yukarıda gösterdiğimiz gibi “yeni işçi kitlesi” işçi sınıfının ana gövdesi olmuş mudur, yoksa ana gövde olmalı mıdır? THS savunucuları bu konuda ikircikli bir konumdadırlar.

Ayrıca güvencesiz işçiler arasında çalışmak, örgütsüzleri örgütlemek çok zor olmakla birlikte elbette önemlidir; ancak hem bunu gerçekleştirmenin sınırları vardır hem de mevcut sendikalar da eğer isterlerse kaynaklarını pekala bunu yapmaya tahsis edebilirler. THS’yi savunanlar “mevcut sendikalar bu işe neden soyunmuyorlar?” sorusunun üzerinden atlamaktadırlar ve böylece sendika bürokrasisinin sorumluluğunu örtbas etmektedirler.

Hepsinden önemlisi de şudur: Sendikalı işçilerin aristokratlaştığı görüşünden hareketle asıl olarak güvencesiz işçiler arasında çalışma fikrinin en önemli sonucu, işçi sınıfının örgütlü kesimlerini bürokrasinin sultasına ve burjuvaziye terk etmek olacaktır. “Örgütsüzleri örgütleme”ye başat rol verilmesi, çekirdek

48 Özügürlü, “Yeni proleterleşme dalgasının öncü formu: toplumsal hareket sendikacılığı”, *Sendikal Kriz Yaklaşımları*, der. Fikret Sazak, Epos yay., 2007, s. 61.

49 Bu konuda ayrıntılı veriler için bkz. Tanyılmaz, “Türkiye’de İşçi Sınıfı”, *Devrimci Marksizm*, sayı: 6-7, s. 50-70.

iş gücü ile “çevre” iş gücü arasındaki bağları kurmak, işçi sınıfı içindeki bölünmüşlüğü aşmak bir yana daha artırıcı bir işlev görecektir. Kaldı ki örneğin Özügürlü'nün THS savunusunda “işçi sınıfının tümünün çıkarlarını savunmak gerekli” tespiti⁵⁰, örgütsüzlerin örgütlenmesine ayrıcalıklı bir önem vermek gerektiği görüşüyle de çelişmektedir.

Nihayet “sendikaların krizi” yanlış tespitine ilişkin şu nokta da önemlidir: Sendikaların üye kaybı ve sendikalaşma oranlarının gerilemesi, ne kapitalizmin yaşadığı benzersiz bir değişimin sonucudur ne de sınıf mücadelesinden bağımsız nesnel faktörlerin bir ürünüdür. Sermayenin uzun dönemli yapısal krizi içinde işçi sınıfının gücünü kırmayı amaçlayan, bu doğrultuda 70'li yıllardan itibaren neoliberal politika uygulamalarıyla başlattığı saldırının bir ürünüdür. Üretimin farklı mekânlara parçalanması, farklı ülkelerde ve bölgelerde yaşayan işçilerin aralarındaki rekabetin artırılmasıyla elde edilen artı-değer kütesinin büyütülmesi hedeflenmektedir. Üstelik bütün bu saldırılara rağmen sendikaların durumunun o kadar da kötü olmadığını bizzat THS teorisyeni olarak tanımlanabilecek Ronaldo Munck açıkça ifade etmektedir⁵¹:

Geçen on yılda iş gücündeki sendika üyelerinin oranı tüm dünyada, kimi yerlerde keskin bir düşüşe varan ölçüde, azalmıştır. Ne var ki rakamlar hikâyenin yalnız bir bölümünü anlatmaktadır. Bölgeler arasında ve her bölgenin sınırları içinde sendika üyesi çalışan sayısında hatırı sayılır değişimler yaşanmıştır⁵². Örneğin genel eğilimin aksine 1980'lerin ortasından 1990'lara kadar İspanya ve Hollanda'da sendika üyeliklerinde önemli artışlar görülmüştür. Düşüş en fazla Doğu'da yoğunlaşırken, Güney önemli ilerlemelere sahne olmuştur. Ayrıca birçok ülkede sendikaların ulusal politikalar üzerindeki etkisi artmış durumdadır.

Dolayısıyla elbette birtakım nesnel, dışsal etkenler “sendikaların krizi”nde rol oynamıştır, ancak asıl belirleyici olan sendikal hareketin öznel etkenleri ve iç çelişkileridir.

2) Sendikal bürokrasiye yaklaşım sorunu

THS yaklaşımı yukarıda belirttiğimiz gibi “sendikal kriz”i açıklarken nesnel birtakım etkenlerin yanı sıra sendikal yapılar içindeki bazı öznel etkenlere de işaret etmekte, mevcut sendikalarda sendikal demokrasinin yokluğunun sorumluluğunu bürokratik sendikacılık anlayışında bulmaktaydı. Sendika yöneticilerinin ideolojik yalpalamalarının arkasında sosyalizmin yenilgisinin yattığı öne sürülüyordu. Kanımızca bu yeterli bir açıklama olmaktan hayli uzaktır. Şu nedenle: Bu tespit “sendikal kriz”le işçi hareketinin krizi arasında-

50 Özügürlü, age. s. 60-61.

51 Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 127.

52 ILO'dan aktaran Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 127.

ki ayrımı karıştırmakta, sendikaların krize girmesini doğrudan sosyalizmin yenilgisiyle açıklama hatasına düşmektedir. Bu açıklama tarzı sosyalizmin yenilgisi öncesinde emperyalizm çağında sendikalarda bürokratlaşma eğiliminin olmadığını varsaymak anlamına gelmektedir ki, bunun olgusal olarak doğru olmadığı açıktır.

Öte yandan THS'yi savunanlar “geleneksel” sendikaların geçmişinde mücadeleci “yeni sendikacılık” hareketlerinin yattığını da kabul etmektedirler. Nitekim *THS Broşürü*'nde de “geleneksel” sendikaların kökeninde de mücadeleci “yeni sendikacılık” anlayışının yattığı belirtilmektedir⁵³. Demek ki bu yaklaşım ve savunduğu mücadeleci sendikacılık anlayışı tamamen yeni değildir⁵⁴. Ancak daha önemlisi şudur: Nasıl oluyor da bu kadar mücadeleci sendikalar zaman içinde “düzen sendikacılığı”na evrilebilmektedirler? Ve bir diğer önemli soru da şudur: İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya çapında nicel anlamda büyük güç kazanmış olan sendika hareketi sermayenin 80'li yıllardan itibaren giriştiği bu saldırıya karşı neden etkili bir yanıt verememiştir? Zira “sosyalizmin yenilgisi” 90'lı yıllardan itibaren kesinlik kazanmıştı. O takdirde sendikalarda bürokratlaşma eğiliminin yapısal nedenlerini doğrudan “sosyalizmin yenilgisi”nde ve bunun doğurduğu ideolojik sorunlarda aramak yerine gözümüzü kapitalizmin maddi ve tarihsel gelişimiyle bağlantılı başka etkenlere dikmemiz gerekir.

Bu etkenleri ortaya koyarken Marksistlerin sendikalara yaklaşımında sendikaların sınıf mücadelesi açısından önemini vurgulamaları başlangıç noktası olmalıdır. Bununla birlikte klasik Marksistler, ücretli emeğin var oluşu gibi sendikaların var oluşunun da ikircikli bir konumda olduğunu, (sistem içi daha fazla ücret alabilmek için uzlaşmacı mücadele ile ücret sistemini ortadan kaldırmak için verilecek mücadele arasındaki ikirciklilik) çelişkili bir doğaya sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Burada önemli olan sendikaların bu ikili karakteri üzerine bir bilinç geliştirmektir. Öyle ya “yozlaşmış” bir sendikal politikadan kim sorumludur? Marksistlerin buna verdikleri cevap belirli kişiler değil, kapitalizme özgü belirli ilişkiler olmuştur. Dolayısıyla hangi, ne tür ilişkiler sendika yöneticilerini sistemle bütünlüştürmeye sevk ediyor, bunu ortaya koymak gerekmektedir.

Sendikaların ikili karakteri ve çelişkili konumu “düzen” sendikalarının yaygınlaşmasının ana sebebidir. Tekelci kapitalizmin gelişme eğilimlerinin bir sonucu olarak, sendikaların çürüme eğilimi içine girmeleri, bürokratlaşma ve devletle bütünlüşmeleri yönünde çok ağır bir basınç oluşturmaktadır. THS ise bu radikal karşı çıkışlardan birini temsil eden bir akım olarak sendikalardaki bürokratlaşma ve yozlaşma eğilimlerinin maddi temellerine odaklan-

53 *THS Broşürü*.

54 Çeşitli örnekler olarak İngiltere'de Chartist hareket, ABD'de Knights of Labour, CIO vb. verilebilir.

mak yerine sonuçları üzerinde durmakta ve bu eğilimin engellenmesini salt bir sendikal demokrasi, iyi niyet ya da tecrübe sorununa indirgemektedir.

Kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimi içinde işçi sınıfı içinde de çıkarları birbirinden farklılaşan katmanlar oluşmuştur. Bunların başında işçi aristokrasisi ve sendika bürokrasisi gelmektedir. Özellikle tekelci kapitalizmle birlikte sendikalar

devletle çok yakın ilişkileri olan merkezleşmiş bir kapitalist hasımla karşı karşıya kalmışlardır. İşte sendikaların reformist bir tutumu, yani özel mülkiyetle uzlaşma tutumunu benimsedikleri sürece kendilerini kapitalist devlete uyarlatma ve onun iş birliğini kazanmak için mücadele etme zorunlulukları da buradan doğmaktadır. Sendikal hareketin bürokrasisine göre temel görev, devleti kapitalizmin kafa kolundan kurtarmak, tröstlere olan bağımlılığını azaltmak ve onu kendi yanına çekmekten ibarettir. Bu tutum, emperyalist kapitalizmin aşırı-kârlarının dağılımından kırıntılar kapmak için mücadele eden işçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisinin toplumsal konumuna da uygun düşmektedir⁵⁵.

Burada işçi aristokrasisi ile sendika bürokrasisi arasında bir ayırım yapmak gereklidir. İşçi aristokrasisi bütün ayrıcalıklı konumuna rağmen sermaye sınıfıyla uzlaşmaz bir çelişki içinde olmasına rağmen, sendika bürokrasisi sosyoekonomik bir farklılaşmadan geçerek düzenle bütünleşmiştir, çıkarı burjuva toplumunun sürmesindedir. Bir dönem Türk-İş Başkanı Salih Kılıç'ın Başbakan Erdoğan'ın yanına işadamlarını da alarak yaptığı Rusya gezisine kendisinin neden katıldığı sorusuna verdiği cevap ("sınıf dayanışması için gidiyorum") bu gerçekliğin çarpıcı bir itirafı olsa gerek⁵⁶. Bu kesim "işçi hareketi içinde âdeta burjuvazinin ajanları" gibi davranan bir niteliğe bürünmüş ve işçi sınıfının genel çıkarlarını savunma noktasından kopmuştur. Özetle sendikaların "tutuculuğunun" arkasında –sendika yöneticilerinin niyetlerinden, ideolojik yalpalamalarından ve "sosyalizmin yenilgisi"nden önce– sendikaların ikili karakterinin emperyalizm döneminde sendika bürokratları aracılığıyla düzenle iyice bütünleşme eğilimi yatmaktadır.

3) Sendikal soruna anti-Leninist bir çözüm arayışı

Yukarıdaki tespitlerden mücadele açısından belirleyici olanın sendikaların dış nesnel koşulları değil, iç nesnel ve öznel koşulları olduğu çıkarsanabilir. Söz konusu koşulları değiştirebilmek bakımından aşağıdaki üç boyutta müdahale gereklidir:

- a- İktisadi ve siyasi güç (devlet ve burjuvazi karşısında) nasıl kazanılacak?
- b- Bürokratların ayrıcalıklarına karşı ve sendikal demokrasinin tesisi için nasıl mücadele edilecek?

55 Trotskiy, *Sendikalar Üzerine*, Maya Yayınları., çev. Mustafa Sayman, 1976, s. 114.

56 *Milliyet*, 11.01.2005, BunaDISK Başkanı Çelebi'nin sendika başkanlarının mal varlıkları hakkında yaptığı itirafı da eklemek gerekir (Referans, 12.09.2006)

c- İşçiler arası rekabete karşı gerek ulusal gerekse de uluslararası dayanışma ve enternasyonalist bir mücadele nasıl yürütülecek?

Peki bu üç boyut hakkında THS nasıl bir gelecek tasarımına ve mücadele perspektifine sahiptir? Aşağıda göstermeye çalışacağımız gibi hem THS'nin gelecek tasarımı, nasıl bir dönüşüm hedeflediği ikirciklidir hem de kendiliğinden bir mücadele anlayışı yaklaşımına egemendir.

a) *THS'nin gelecek tasarımı: Devrim mi, radikal reformizm mi?*

THS acaba nasıl bir gelecek toplum tasavvuruna sahiptir? İktisadi ve siyasi gücün (devlet ve burjuvazi karşısında) nasıl kazanılacağını tasarlamaktadır? Kapitalizm içinde bir dönüşümü mü yoksa kapitalizmi mi dönüştürmeyi hedeflemektedir?

THS yaklaşımında sermaye-emek ilişkisinin merkeziliğini yitirmesi sonucunda mücadele alanının “ekonomik” ve “politik” alandan bir bütün olarak “toplum” a kaydığı iddiasına yukarıda değinmiştik. Bu iddianın en önemli sonucu kapitalizmin ve kapitalist devletin tahlilinde üretim ve sömür ilişkilerinin merkeziliğini bir kenara bırakıp, (“demokrasi güçtür” şiarında özetlenen) politikaya başat rol vermek olacaktır. THS savunucuları ekonomik mücadele ile politik mücadele ayrımını aşalım demekle birlikte kendileri politik mücadeleye başat rol vermektedirler⁵⁷. Buna somut bir örnek olarak THS yaklaşımının işçi sınıfının siyasallaşmasından ne anlaşılması gerektiği sorusuna verdiği cevaba bakalım:

Elbette sınıfın sendikal örgütlülüğü ile siyasal örgütlülüğü arasında kategorik ve tarihsel bir ayrım vardır; bunlar birbirine indirgenemez iki farklı örgütlenme biçimidir; ne sendika siyasal örgüt yerine konabilir ne de siyasal örgüt sendika yerine. Ancak bu farklılığı, bir başka deyişle ‘sendikal örgüt’ ile ‘siyasal örgüt’ arasındaki ilişkiyi birbirinden yalıtılmış ‘ekonomik’ mücadele ve ‘siyasal’ mücadele ayrımından hareketle tanımlamaya kalkışmak, teorik olarak zayıf olması bir yana, somut/tarihsel gelişmeleri yadsıyan durağan bir yaklaşımdır. Ekonomik ve siyasal mücadele ayrımı, özünde siyasal bir nitelik taşıyan sınıf mücadelesinin kapitalist ideoloji tarafından “ekonomik alan” ve “siyasal alan” biçiminde birbirinden yalıtılmış alanlara bölünmesinden kaynaklanıyor (...) Dolayısıyla kapitalist üretimin nihai sırrı siyasaldır⁵⁸.

Burada görüldüğü gibi ekonomi ile politika kerteleri arasındaki ayrışma, ki kapitalist toplumun özgülüğü burada yatmaktadır, ters yüz edilmekte ve “her şeyin başı demokrasi” diye ifade edilebilecek bir politikanın her şeyi belirleyici olmasına kapı aralanmaktadır. Oysa Wood’un da belirttiği gibi “her ne kadar

57 Bu kavrayışa Türkiye’den örnekler için bkz. *THS Broşürü*: “emek-sermaye ilişkisi nihai olarak siyasaldır” ya da “Sermayenin işçi sınıfı üzerinde kurduğu egemenlik ve denetim esas olarak üretim sürecinin dışında kurulan bir egemenlik olduğundan...”, Mehmet Beşeli, “Sendikacılığın Sefaleti”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 15, 2001, s. 27.

58 *THS Broşürü*.

sermaye mülkiyet düzeninin sürdürülmesi ve toplumsal düzenin korunmasında kesin olarak devletin gücüne dayansa da, işçiler üzerindeki iktidarını en doğrudan uyguladığı yer devlet değil, üretim sürecinin ve onun hiyerarşik örgütlenmesinin içidir⁵⁹. THS'nin tahlilinde ise sınıf mücadelesi, devletin örgütlediği güç bloku ile "halk ittifakı" arasındaki bir "demokrasi" mücadelesine dönüşmektedir. Böylece ekonomik olanla politik olan arasındaki zorunlu bağlantı ortadan kalkmakta, sosyalizm mücadelesinde de işçi sınıfının hiçbir ayrıcalıklı konumu kalmamaktadır. Üretim dışı "yaşam alanı"na belirleyici rol verilmesiyle üretim alanının kapitalizmdeki ayrıcalıklı rolü göz ardı edildiğinde sorun artık sistemi yıkmaktan çıkar ve sistemin, kapitalizmin kurumlarını reforme etmeye, devleti radikal şekilde demokratikleştirme girişimine dönüşür. THS savunucularınca ifade edilen "ekmek mücadelesi ile demokrasi mücadelesi birlikte yürütülmeli" ve "ekonomik hakların geliştirilmesi için siyasal-demokratik hakların ilerlemesi gerekli" tespitlerini bu perspektiften değerlendirebiliriz. Bu iddia edildiği gibi ekonomik ile politik mücadele arasındaki ayrımın aşılması değil, Lenin'in ifadesiyle "ekonomik savaşımın kendisine siyasal bir nitelik kazandırmak"⁶⁰ başka bir şey değildir. Sendikalarda radikal (!) dönüşüm yapmak isteyen ve bunu, sendikaları da bir tür toplumsal hareket haline getirerek başarmak isteyen THS'nin temel amacının bu bakımdan kapitalizmi devirmek değil, kapitalizm içinde demokratik ve düzenleyici dönüşümler elde etmek olduğu görülmektedir. Yani bir tür radikal reformizm!

Sol sendikalizm ve anarko-sendikalizmin günümüzdeki yeni bir versiyonu olarak nitelendirilebilecek THS'nin asıl amacı ve çıkış noktası, sosyal politikayı etkilemek, bu doğrultuda sivil toplum aracılığıyla devleti demokratikleştirmektir. Mevcut üretim ilişkilerini değiştirmek yerine dolaşım alanındaki eşitsizlikler üzerine gitmesi aslında bu amaçla tutarlıdır.

Eğer dünyayı değiştirme mücadelesi uluslararası ise, sosyal şart için yapılan kavgaya işçileri küresel ölçekte piyasayı düzenlemek için harekete geçirebilir. (...) uluslararası emek hareketleri için Silver ve Arrighi'nin terimiyle "küresel bölüşüm adaleti" kaçınılmazdır⁶¹.

Eğer hükümetler neoliberal küreselleşme için "özür diliyorlarsa" bunun nedeni Polanyi'nin ortaya koyduğu sorunun (bir çeşit denetim mekanizmalarına duyulan ihtiyaç) aciliyetinin farkına varmaları, yani kapitalizmin kendi selameti için düzenlenmesi gerektiğini anlamalarıdır⁶².

Öte yandan THS'nin bir tür "sivil itaatsizlik", direniş ve toplumsal meşruiyet arayışı ile devleti "dize getirebileceği" düşüncesi, onu aynı zamanda

59 E. M. Wood, "Küresel Kapitalizmde Emek, Sınıf ve Devlet", *Özgür Üniversite Forumu*, 03/2001, çev. Ali Atılğan, s. 94.

60 Lenin, *Ne Yapmalı*, Sol Yayınları. çev. Muzaffer Erdost, 4. Baskı, 1992, s. 63.

61 Godio ve Silver ve Arrighi'den aktaran Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, s. 198-9.

62 Munck, age., s. 211.

anarko-sendikalizm geleneğiyle buluşturan en önemli özelliklerinden biridir. THS'nin söz konusu amaç etrafında kurgulanmış bir mücadele önerisinin zayıflığını kanıtlayan bir başka sorun da dolayısıyla devletin gücüne ve sermayenin iktidarına karşı yapılacak direnişin maddi temelini zayıf bir şekilde teoreştiriyor olmasıdır. Karşımızda kapitalizmde devletin rolünü azımsayan bir yaklaşım vardır. Bunun sendikal hareket içinde önemli bir zayıflık olduğuna yıllar önce Trotskiy işaret etmişti:

Klasik döneminde bile anarko-sendikalizmin zayıflığı, doğru bir kuramsal temel yokluğundan, bunun sonucu olarak da devletin ve onun sınıf mücadelesindeki rolünün yanlış anlaşılmasından; devrimci azınlığın, yani partinin rolü hakkında yetersiz, tam olarak geliştirilmemiş ve dolayısıyla yanlış bir algılamadan ileri geliyordu. Genel grevi fetişleştirme, ayaklanma ile iktidarın ele geçirilmesi arasındaki bağlantıyı aldırış etmeme gibi taktik hataları buradan doğuyordu⁶³.

THS'nin da ait olduğu radikal sendikacılık yaklaşımlarının sendikal hareketin başarılı olmasında kendi başına yetmeyeceği ve taşıdıkları sınırlılıklar konusunda bir sendikacı da şu tespitte bulunmaktadır:

Radikal sendikacılık ABD'de her canlanışında politik baskı ile ortadan kaldırılmış ya da büyük ölçüde zarar görmüştür. Buna ek olarak "ana akım" işçi hareketi radikal olacağına belirlenirken özel bir saldırıya uğramıştır. Özel olarak da devlet taarruzunun, işçi hareketinden radikal unsurları tamamen ayıklamak ve politik ve sınıai örgütlenme alanında radikal hedeflerden uzaklaşmak bakımından güçlü bir güdülemeyi sağlama gibi bir etkisi olmuştur⁶⁴.

b) "Kendiliğindencilik" mi, devrimci parti önderliği mi?

THS devrimci sınıf bilincinin gelişimi sorununu "kendiliğindenci" bir yaklaşımla çözmeye girişiminde bulunmaktadır. Oysa Marx ve Engels ta başından itibaren ücret mücadelesi temelinde sendikal mücadelenin önemli olmakla birlikte sınırları olduğunu, sermaye ile "gerilla savaşı"na girmenin yeterli olmayacağını vurgulamışlardır.

İngiliz emekçilerin aktif direnci, burjuvazinin para açlığını belli sınırlar içine kapatmakta ve burjuvazinin toplumsal ve siyasal bakımdan her yerde hazır ve nazır olmasına muhalefeti canlı tutmaktadır; ama bu arada egemen sınıfın gücünü kırmak için sendikalardan ve grevlerden biraz daha fazla bir şeye gerek olduğu itirafını da beraberinde getirmektedir⁶⁵.

Elbette Engels'in belirttiği gibi sendikalar "sosyalizmin okulları"dırlar. Ancak devrimci bilince otomatikman, doğrudan, kendiliğinden erişemezler.

63 Trotskiy, age., s. 26-27.

64 Aktaran Schiavone, "Social Movement Unionism and the UE", www.ssn.flinders.edu.au/spis/journals/MichaelSchiavone.pdf., erişim tarihi: 12 Ekim 2008.

65 F. Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, Sol yay., çev. Yurdakul Fincancı, 1997, s. 292.

Sadece mücadele deneyimleriyle kendiliğinden devrimci bilinç oluşmaz. Tam da burada kapitalist üretim tarzının merkezi bir momenti ve devrimci öncü ile işçi sınıfı kitlesi arasındaki ilişkinin anlaşılmasının anahtarı yatmaktadır. Burjuva toplumunda bir meta olarak iş gücünün değerinin bir fiyata, ücret biçimine dönüşmesi sermayedarlar gibi işçilerin bilinci üzerinde de önemli etkilere yol açmaktadır. Bu nedenle sömürü “adil ücret”ten çekilip alınan bir şey olarak görülmektedir.

Emek gücünün değeri ile fiyatının ücret şekline ya da emeğin kendisinin değeri ve fiyatı şekline dönüştürülmesinin taşıdığı büyük önemi böylece anlayabiliriz. Aslında var olan ilişkileri görünmez hale getirmesi bir yana, bir de bunları tepetaklak gösteren bir görünüm şekli, hem emekçinin hem de kapitalistin her türlü yasal kavramlarının, kapitalist üretim tarzının her türlü şaşırtmacalarının, özgürlük adına bütün göz boyamalarının, vülger iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelidir⁶⁶.

Marx'ın bu vurgusu işçi sınıfının sistem içindeki konumunu kavramasının güçlüğünü, burjuva ideolojisinin etkisi altında kalan işçi sınıfının kendiliğinden komünist bilince sahip olamayacağını anlamak bakımından önem taşımaktadır. Öyleyse sınıf bilinci dışarıdan verilmek zorundadır. Bu nedenle sendikal demokrasi için mücadele merkezi önemdedir ve gereklidir, ancak yeterli değildir! Kapitalizmin yıkılması bir politik program sorunu olduğu ölçüde amaç aynı zamanda işçi sınıfının bilincindeki kendiliğindenciligi dönüştürmek, bu doğrultuda işçi hareketinin yönetimini, liderliğini ele geçirmek olmalıdır.

Bunun için hem sendikalarda politik örgütlenme, hem de bir devrimci parti aracılığıyla taban hareketinin yönetilmesi gerekli koşuldur. Lenin bu bakımdan ne kadar “tutucu” ya da “gerici” olurlarsa olsunlar, sendikalarda çalışmanın önemine işaret eder:

Ama biz, savaşımlı, “işçi aristokrasisi”ne karşı savaşımlı, işçi yığınları adına, bu yığınları kendi tarafımıza kazanmak için yaparız; işçi sınıfını kendi yanımıza çekmek için oportünist ve sosyal-şoven liderlerle savaşıyoruz. Bu kadar açık ve belli bir ilkel gerçeği görmemek saçmalık olur. Sendika üst yöneticilerinin gerici ve karşı-devrimci zihniyetinden, komünistlerin sendikalardan çıkmaları gerektiği ve sendikalarda çalışılmaması sonucuna varan ve yeni ve yapay işçi örgüt biçimleri yaratmak isteyen “sol” Alman komünistleri işte bu hatayı işliyorlar. (...) Gerici sendikalarda çalışmamak demek, gerektiği kadar gelişmemiş olan ya da henüz geri olan işçi yığınlarını, gerici liderlerin etkisine, burjuvazinin ajanlarının, aristokrat işçilerin ya da “burjuvalaşmış işçilerin” etkisine terk etmek demektir⁶⁷.

66 Marx, *Das Kapital*, 1. Cilt, Sol yay., 3. Baskı, çev. Alaaddin Bilgi, 1986, s. 553.

67 Lenin, *'Sol' Komünizm- Bir Çocukluk Hastalığı*, çev. Muzaffer Erdost, Sol yay., 7. Baskı, 2008, s. 45-6.

Oysa THS yaklaşımını savunanlar var olan sendikalara sırt çevirmekte, bunların neredeyse hepsinin kapatılması gerektiği görüşüne varmaktadırlar. Bu sorun diğer yanılla da sadece işçinin devrimcileşmesi sorunu değil, aynı zamanda sendika bürokrasisiyle mücadele sorunudur. THS, sendikal demokrasi ve bürokratlaşma sorununun çözümünde aynı mevkiye iki dönemden fazla seçilmemek, merkezdeki yöneticilerin profesyonel olmamaları ve ülkedeki en düşük işçi ücreti kadar maaş almaları, taban inisiyatiflerine dayalı bir işleyişin olması ve eğitim faaliyetlerine önem verilmesi gibi bazı tedbirlerin uygulanması gerektiğini öne sürmektedir. Peki ama sendikaların bürokratlaşma tehlikesine karşı önerilen bu tedbirler gerçekten yukarıda maddi temellerini ana hatlarıyla ortaya koyduğumuz eğilime bir çözüm olabilir mi? Örneğin Kim Moody buna açıkça şöyle cevap veriyor: “Tabii ki THS’de de bürokratlaşma tehlikesi vardır. Ancak üyelerin bu eğilime karşı bir direnç oluşturmaları konusunda yeterince deneyimleri vardır”⁶⁸. Bunun anlamı THS savunucularının sendikalarda mevcut güç ilişkilerini değiştirmek için mücadele yerine, “akıl gücüne” pasifçe bel bağlayarak şu ana kadar “yanlış yolda” gidenlerin kendiliğinden, mücadele edenler tarafından “içgüdüsel” olarak bertaraf edilecekleri ümidini taşımaktadırlar.

Öte yandan sınıf mücadeleciler bir taban hareketinin inşası, tabanda çalışma elbette gereklidir. Bununla birlikte özellikle işçi hareketinin durgun olduğu dönemlerde taban içinde çalışmak yetmez, bu kendi başına sendikal hareketin yeniden canlanmasını sağlayamaz. Bunun temel nedeni sadece işçilerin bilinç düzeylerinin sınırlılığı değil, daha ziyade güvenilecek bir odağın bulunmaması, dolayısıyla da işçilerin harekete geçmek istememesidir. Bu bakımdan sosyalist solda bir çekim merkezi yaratmak üzere devrimci bir işçi partisinin varlığı gereklidir. Bu da bizi THS’nin kendiliğindenci yaklaşımıyla bağlantılı ikinci sorunlu alana getiriyor.

THS’nin temel özelliklerinden biri anti-Leninist tavrı ve devrimci parti karşıtlığıdır. THS savunucuları işçi sınıfının mücadeleciliğinin temelde öznal bir faktör olduğunu ve sınıf bilincinin ancak devrimci bir partinin etkisiyle ilerletilebileceğini yadsıma eğilimindedirler. Ya da başka bir ifadeyle bu yaklaşım, Lenin’in ekonomik mücadele ile politik mücadele arasındaki kapitalizme özgü ayrımı aşma çabasında partiye verdiği özgül rolü toplumsal hareketlerle ikame etmektedir.

Elbette THS’nin, işçi sınıfının iş yeri mücadelelerinin (sendikal talepler) ötesine geçme ihtiyacı olduğu, sendika hareketinin başka ezilen toplumsal katmanlarla (“yeni” toplumsal hareketler) ittifak içinde yürümesi gerektiği tespiti, başka birçok yaklaşım tarafından da ileri sürülen, dolayısıyla sadece bu yaklaşıma mal edilemeyecek bir gerçekliğe işaret etmektedir. Bununla birlikte bütün emekçi ve ezilen sınıf ve katmanların çıkarlarının bir araya getirilmesi

doğrudan sendikaların işi olamaz, zira sendikalar esas olarak çalışan işçilerin örgütleridir ve bu işçiler dışındaki toplumsal grupların çıkarlarıyla işçilerin çıkarlarının bir program etrafında birleştirilmesi ancak bir devrimci partinin varlığını gerektirir. Bu nedenle THS'nin, sendikalara "yeni" toplumsal hareketlerle eşit düzeyde ve bu kadar koşulsuz bir biçimde ittifak önerisinde bulunmasının en temel sonucu sendikaların STK'laşması olacaktır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi THS, "geleneksel" sendikacılık eleştirisinde Lenin'in sendikaları araçsallaştırdığı önermesine merkezi bir önem atfediyordu. Oysa şu ana kadarki tespitlerimiz THS yaklaşımında hem amacın kaydığı (devrim değil, radikal reformlar) hem de aracın farklılaştığı bir model inşa edilmiş olduğu yönündedir.

Ayrıca ne Lenin ne de Trotskiy sendikaların partiden "özerk" olmalarına karşı çıkmışlar ya da sendikaların partilere bağımlı olmalarını savunmuşlardır. Sadece emperyalist çağda "bağımsızlık" görüntüsü altındaki "katıksız" sendikacılığa yer olmadığına işaret etmişlerdir:

Sendikalizmin epigonları, sendika örgütünün burjuvaziden ve reformist sosyalistlerden bağımsızlığını, genel bağımsızlığa, Komünist Parti de içinde olmak üzere bütün partilerden mutlak bağımsızlığa (sözleriyle) dönüştürüyorlar. (...) Burjuvazinin etkisinden bağımsızlık pasif bir durum olamaz. Varlığını ancak siyasal eylemlere, yani burjuvaziye karşı mücadeleyle gösterebilir. (...) Böylece proletarya mücadelesini oportünist değil, devrimci bir parti önderliğinde sürdürmedikçe proletaryanın burjuva hükümetinden gerçek bağımsızlığı kurulamaz. (...) Ama bütün koşullarda parti, örgütsel olarak söylemeye gerek yok, ona "boyun eğmeyen" sendikaların gerçek bağımsızlığına dayanmak suretiyle genel önderlik kazanmayı amaçlar⁶⁹.

Yani altı çizilmesi gereken şudur: Parti ne sendikanın ne de işçi konseylerinin yerini alabilir. Burada sorun, THS savunucularının daha önce anarko-sendikalistlerde de olduğu gibi sendikaların "örgütsel" bağımsızlığı ile "politik" bağımsızlığını karıştırmalarından kaynaklanmaktadır. Sendikaların örgütsel açıdan bağımsızlığı gereklidir, ancak yeterli değildir. Geçmişte anarko-sendikalizmin, günümüzde ise THS'nin savunuculuğunu yaptığı

böylesi çabaların en temel hataları, büyük bir siyasi sorun olan kitleleri sendika bürokrasisinin etkilerinden kurtarmak sorununu, örgütsel deneylere indirgemesinde yatmaktadır. Kitlelere yeni bir yol önermek yeterli değildir. Kitlelerin nerede olduklarını tespit etmek ve onları bir yöne doğru yönetmek zorunludur⁷⁰.

Bu da mevcut sendikalarda çalışmakla olur, onlarla "yolları ayırarak" değil! Bu tespitler ışığında THS savunucularının "sendikaları araçsallaştırma" yönlü eleştirilerinin tam tersinin geçerli olduğu kanaatindeyiz: İddia edilenin aksine Lenin(izm) değil, asıl THS yaklaşımı savunucuları sendikaları ve işçi-

69 Trotskiy, *Sendikalar Üzerine*, s. 27-31.

70 Trotskiy, a.g.e., s. 90.

leri reformcu talepler uğrunda “yeni toplumsal hareketler”in peşine takarak araçsallaştırmaktadırlar. Açıkça ifadesiyle:

bu bizi küreselleşmeye karşı demokrasiyle tavır alma konusuna getiriyor. Elbette bu durumda demokratikleşme aracı olarak emeği görüyoruz⁷¹.

*c) İşçi enternasyonalizmi sorunu:
Dayanışma ağları mı dünya partisi mi?*

Üçüncü ve son bir sorunlu alan ise THS'nin soyut bir enternasyonalizmin ötesine geçememiş olmasıdır. Zira önerilen açıkça THS'nin sol liberal savunucuları tarafından bir “modern dayanışması”ndan, ulusalcı ve 3. Dünyaçı savunucuları tarafından ise ulusların birliğinden ibarettir.

Eğer neoliberal küreselleşme hareketi sendikal enternasyonalizmin oluşması için gereken temel güdüyü sağlıyorsa bu, kendi araçlarını beraberinde getiren bir iletişim/bilgi devrimi sayesinde olur. (...) Bu enternasyonalizmin ‘yeni’ olan tarafı ise esas olarak bilgiye dayanıyor olması⁷².

Waterman özellikle emeğin bilgisayar ortamı iletişime artan katılımı üzerine odaklanarak, iletişimin yeni işçi enternasyonalizmini oluşturmaktaki belirleyici rolünü vurgulamaktadır⁷³. Waterman bir bilgisayar ağının kurulmasının, kendi deyimiyle “beşinci enternasyonal”in kurulmasında yaşamsal bir öge olabileceğini düşünmektedir⁷⁴. Burada sadece yeni teknolojilere ne kadar belirleyici rol atfedildiğine değil, enternasyonalden ne anlaşıldığına da dikkat etmeliyiz. THS yaklaşımının savunucularının “enternasyonal”le kastettikleri bir dünya partisi değil, bilgisayara dayalı iletişimin sağladığı varsayılan “demokratik olanaklardan” yararlanmak üzere sınır ötesi dayanışma ağları kurmaktır; yani bir tür “iletişim enternasyonalizmi”! Vaaz edilen şudur: “Dünyanın bütün işçileri örgütlenmeyi bırakın, aranızda iletişime geçin!”

Ulusalcı THS savunucuları ise yeni bir emek enternasyonalizminden, işçileri ulus olarak örgütlemeyi ve bu “ulusal” örgütlenmelerin birliğini anlamaktadırlar. Bu ulusalcı söylemin enternasyonalizmle ne derece uyumlu (!) olduğuna karar vermek bakımından şu ifade yeteri kadar çarpıcı olsa gerek:

(THS yaklaşımına örnek olarak gösterilen sendikaların, K.T.) Siyasal söylemlerinin diğer bir önemli ögesi ise ulusalcılıktır. Ulusalcı söylem bizdeki gibi sınıf yerine ulusu ikame etmemekte, tersine işçi sınıfının çıkarlarını, ulusun (halkın) çıkarlarına genelleştirmektedir. (...) Sözü edilen ulusalcılığı anlamak için Uno Mayo'nun (KMU: Bir Mayıs Hareketi, K.T.) formülasyonuna bakılabilir: “Filipinler'in zenginlikleri Filipin halkına aittir”⁷⁵.

71 Munck, age., s. 212.

72 R. Munck, age., s. 188-9.

73 Dyer-Whitford, age., s. 227.

74 Dyer-Whitford, age., s.229.

75 Özügürlü, *Emek Tartışmaları*, s. 360.

Oysa sendikalar ve onları yönlendiren sendika bürokrasisi şayet yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi tarihsel ve yapısal olarak “ulusal” sermayeleri ve devletleriyle göbek bağı ilişkisi içinde iseler, ancak “ulusal” sosyal politikayı etkileme gücüne varabilirler. Uluslararası bir müdahale, “küresel dayanışma” ya soyut bir talep olarak kalmaya devam eder ya da ulusalcı taleplere evrilebilir. Gerçek anlamda bir enternasyonalizm mücadelesi, kapitalizmi ortadan kaldırmayı hedefleyen bir devrimci program ve sosyalizme geçiş hedefleri temelinde faaliyet gösteren güçlü bir uluslararası örgütün koordinasyonuna ihtiyaç duyacaktır. Bu da ne bilgisayar ağlarıyla ne de ulusal kalkınmacılıkla mümkündür, bir dünya partisinin inşası için mücadeleyi gerekli kılar.

4) Uygulamada THS: Ne kadar “hakiki”?

THS'nin sendikal hareketin açmazlarına ilişkin geliştirdiği çözüm önerilerinin taşıdığı sorunları belirttikten sonra bir de şu noktanın altını çizmek gerekir: THS savunucuları tarafından örnek model olarak gösterilen deneyimler⁷⁶ de aslında THS modelinin temel özelliklerini taşımaktan uzak olup, daha çok “geleneksel” sendikacılığın, özellikle de THS tarafından “politik sendikacılık” olarak nitelendirilen anlayışın birer örneğidirler. Zira bu sendikaların büyük çoğunluğu sosyalist ya da komünist partilerle ilişki içerisinde, onların bir ürünü olarak doğmuşlardır. Örneğin CUT, Brezilya'da PT (Brezilya İşçi Partisi) ile, COSATU, Güney Afrika'da SACP (Güney Afrika Komünist Partisi) ile, KMU, CPP (Filipinler Komünist Partisi) ile organik bağlar kurmuştur. Yani söz konusu sendikalar hiç de iddia edildiği gibi partilerden bağımsız bir gelişme çizgisi ve politik mücadele hattı izlemiş değildiler⁷⁷.

Bu tespitlere şu soru da eklenebilir: Acaba THS'nin başarılı olduğu ileri sürülen uygulama örnekleri, sermayenin neoliberal saldırı stratejisinin son 20 yıllık deneyimleri ve sonuçları gözden geçirildiğinde ne durumdadır? Bir an için söz konusu deneyimlerin ideal THS tanımına uyduklarını varsaysak bile, THS teorisyenlerinden Munck'ın “örneğin Brezilya, Güney Afrika ve Hindistan'da sendikalar daha kapsamlı bir toplumsal bakış açısı geliştirmişler ve Lenin'in sendikaların en ileri politik ufku olarak gördüğü ‘ekonomizm’den politik olarak kopmuşlardır”⁷⁸ iddiası gerçekliği ne kadar yansıtmaktadır?

Söz konusu mücadeleci sendikacılık deneyimleri üzerine yapılan çeşitli araştırmalarda, üstelik bizzat bazı THS teorisyenleri tarafından söz konusu

76 THS savunucularının sıklıkla örnek gösterdiği bu deneyimlerin başında Güney Afrika'da COSATU (Güney Afrika Sendikaları Konfederasyonu), Güney Kore'de KCTU (Kore Sendikalar Konfederasyonu), Brezilya'da CUT (Birleşik İşçiler Merkezi), Filipinler'de KMU (1 Mayıs Hareketi) gelmektedir. “3. Dünya” dışından bir örnek olarak CAW (Kanada Otomotiv İşçileri Sendikası) zikredilebilir.

77 Bu konuda bkz. Mi Park, “South Korean Trade Union Movement at the Crossroads: A Critique of ‘Social Movement’ Unionism”, *Critical Sociology*, vol. 33, 2007, s. 311-344.

78 Munck, *uluslararası Emek Araştırmaları*, Öteki Yayınları., çev. Cenk Aygün, 1995, s. 179.

deneyimlerin sınırlarına işaret edilmiştir⁷⁹. COSATU, Güney Afrika'da ırkçı rejimin bitirilmesinde önemli rol üstlenmiş bir örgüttür. Ancak bu süreç sonrasında sistemin bir parçası haline gelmiş ve "sosyal ortaklık" rolünü yerine getirmeye başlamış, ANC (Afrika Ulusal Kongresi) hükümetinin neoliberal makro ekonomik politikaları destekleyen tavrı karşısında ittifak ilişkisini sürdürmeye devam etmiştir. Apartheid sonrası koşullarda COSATU'nun ANC hükümeti ile yaptığı ittifakın sendikal hareketin özerkliğine önemli kısıtlar getirdiği ileri sürülmektedir⁸⁰. Bramble ise yaptığı araştırmada COSATU deneyiminin özellikle devletin politik baskı ortamından kaynaklanan konjonktürel bir olgu olduğu, bir kez baskı ortamı ortadan kalktığında, kurumsal süreçlerin tekrar sendikal hareketi kapitalizmle bütünleştirmeye yönlendireceği sonucuna varmıştır⁸¹. Öte yandan THS'yi savunan araştırmacılar bile COSATU deneyiminin bir THS örnek modeli olarak kendisine atfedilen bazı niteliklerini kaybetmekte olduğunu ileri sürmektedirler⁸². İşçi denetimi geleceğinin değişime uğradığı, sendika üyeleriyle iş yeri temsilcileri ve tam zamanlı sendika çalışanlarının rolü konusunda da önemli değişimler olduğu saptanmıştır. Parlamento ya da Ekonomik ve Sosyal Konsey gibi kurumlarda yer alma ile birlikte bürokratlaşma eğiliminin tekrar baş gösterdiği, bu gelişmelerin olsa olsa sendika görevlilerinin sınıfsal konumlarından "göç" etme sonucunu doğurduğunu belirtmektedirler. Bu değişim artan ücret farklılaşmaları ve diğer bazı ek maddi kazançlar şeklinde kendisini göstermektedir⁸³. CUT da benzer şekilde PT'nin hükümette olduğu dönemde IMF ve Dünya Bankası'nın da taleplerini gözetken neoliberal politikalara angaje olmuş, tam bir sosyal ortaklık politikası izlemiştir⁸⁴.

Bu somut deneyimlerden çıkarsanabilecek önemli bir sonuç, sendikal düzeyde üstelik de siyaset yapmak üzere kurulu örgütlenmelerin, "kitlesel hareketlenmelerin", istedikleri kadar mücadeleci olsunlar, otomatik olarak, kendiliklerinden devletle bütünleşmiş bir sendikal bürokrasi engelini aşamayacakları ve gerekli müdahaleler yapılmazsa belli bir süre sonra hem üye kitlesinin sendikal bürokrasinin peşine takılacağı hem de bir bütün olarak hareketin sistem tarafından içereceğidir.

79 Waterman, age., s. 18

80 Lier/Stokke, age., s. 810.

81 T. Bramble, space.library.uq.edu.au/eserv/UQ:10640/tb_sachp_03.pdf.

82 A. Bezuidenhout, "Towards global social movement unionism? Trade union responses to globalization in South Africa", Discussion Papers, 115/2000, www.ilo.org/public/english/bureau/inst/download/dpl1500.pdf.

83 Bezuidenhout, age.

84 Bu konuda bkz. Sungur Savran, "Brezilya'da Lula Hükümetinin Bir Yılı: Post-Leninizmin İflası", *İşçi Mücadelesi*, sayı: 10, s. 64-86.

Politik sonuçlar

Sendikalar, sermayenin saldırılarına karşı direniş merkezleri olarak yararlı işler görürler. Güçlerini pek yerinde olmayan bir biçimde kullandılar mı, kısmen hedeflerini gözden kaçırdılar. Aynı zamanda mevcut düzeni değiştirmeye çalışacakları ve örgütlü güçlerini, işçi sınıfının kesin kurtuluşu, yani ücretlilik sisteminin kesin olarak kaldırılması için bir araç olarak kullanmaya çalışacakları yerde, düzenin sonuçlarına karşı gerilla savaşı ile yetindikleri anda da, hedeflerini büsbütün yitirirler⁸⁵.

Sendikalar, bütün burjuva ve dinî sendikalar üzerindeki üstünlüklerini sınıf mücadelesi düşüncesine borçludurlar, sendikaların pratik başarıları ve güçleri bilimsel sosyalizm teorisi ile aydınlatılmasının ve dar görüşlü ampirizmin çukurundan çıkmış olmasının bir sonucudur. (...) Bu anlamda, sendikaların sosyal demokrat teoriden kurtarılmasına ve sosyal demokrasiye karşı başka bir 'sendikal teori' bulmaya yönelik arayış, bizzat sendikalar açısından bir intihar denemesinden başka hiçbir şey demek değildir⁸⁶.

Mevcut sendikaların "yozlaşmış" durumundan hareketle mücadeleciler sendikal hareket arayışının günümüzdeki ifadelerinden biri olan THS akımının doğru bir gözlemden ("bu sendikalar bürokratlaşmış, mücadelenin önünü tıkıyorlar") yola çıkmalarına denilecek bir şey yoktur. Ancak bu yazıda göstermeye çalıştığımız gibi THS yaklaşımının nesnel ("yeni" bir kapitalizm evresine girmiş olduğumuz ve "yeni işçi kitleleri"nin belirleyici rol oynadığı) ve öznel (sendika yönetimlerinin tutucu zihniyetleri) etkenlere dayalı olarak hem teşhisi ("sendikacılığın krizi") hem de tedavisi ("bu sendikalarla olmaz", mevcut sendikalar "dinazorlaştı") doğru ve gerçekçi değildir. Böylesi bir yaklaşım sendikaların asıl sorunu olan "sendika bürokrasisine karşı nasıl mücadele edelim?" sorusuna ve işçi hareketi açısından can alıcı önemde olan "işçi sınıfını sınıf mücadelesine nasıl kazanırız?" sorusuna doğru bir teşhis koyamamaktadır. Benzer şekilde çözüm önerisi de ("farklı sendikal örgütlenmelerle ve diğer toplumsal hareketlerle koalisyon yaparak devleti dize getirebiliriz, demokratikleştirebiliriz") doğru değildir.

Sendikal hareketin günümüzde de hükmünü sürdüren asıl sorunları, sendikaların tekelci kapitalizmle birlikte iyice belirginleşen çelişkili doğasından kaynaklanmaktadır. THS yaklaşımı bu çelişkilerin üzerine giderek onları aşmak yerine çelişkilerin üzerini örten ya da en azından bu çelişkilerle yüzleşmekten kaçan bir stratejinin ürünüdür. Evet, bugün var olan sendikalar yozlaşmış işçi örgütleri olarak tanımlanacak bir nitelik taşımaktadırlar. Ama ne kadar bürokratik olarak yozlaşmış olsalar da, mevcut sendikaların savunulması ve içinde mücadele edilmesi gerekmektedir. En başta burada yer alan

85 Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye - Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sol Yayınları., 7. Baskı, çev. Sevim Belli, 1992, s. 127.

86 R. Luxemburg, *Kitle Grevi, Parti ve Sendikalar*, Z Yayınları., çeviren: Nedim Tuğlu, 1990, s. 81.

işçi kitlelerini sendika bürokrasisi aracılığıyla burjuva politikalarına yedeklemek için.

THS yaklaşımında nesnel etkenler (“yeni işçi kitlesi”, üretimin uluslararasılaşması vb.) ve bazı öznel etkenler (yeni mücadele biçimleri) kendiliğinden ve bağımsız/özerk bir örgütlenmenin nedeni ya da gerekçesi olarak sunulmaktadır. THS yazarlarının da işaret ettiği gibi gerçekten önemli direnişler, mücadeleler gerçekleşmiş olabilir. Söz konusu sendikaların kitlesel eylemleri sevindiricidir, ancak bu mücadeleciliğin sınırlarına işaret etmemek çok tehlikeli olabilir. THS yaklaşımı, sendikaların devrimci bir parti ile ilişkilerinde tam bir bağımsızlık peşinde koşarak, eski sol sendikalizmin yanılısamlarını yeniden üretmekte, iktisadi ve siyasi gücü nasıl ele geçireceği ve mücadelenin nasıl bir uluslararası boyut kazanacağı konusunda oldukça çelişkili tespitlerden hareket etmektedir. THS bu mücadelelerin sınırlarını göz ardı ederek direnişleri yüceltmektedir. Bu yaklaşımın asıl sorunu “katıksız” sendikacılığın burjuva karakteri, yeni işçi aristokrasisine mensup kesimlerin oluşması ve sınıf bilincinin oluşumundaki engeller karşısında bir körlük içinde olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca THS yaklaşımı işçi sınıfının siyasal mücadelesini ve örgütlenmesini gölgeleyerek mücadelenin merkezine parti dolayımı yerine enformasyon eylemciliğini⁸⁷, iletişimsel mücadeleyi, ulusalcı versiyonunda ise ulusal kalkınmacılığı koymaktadır.

THS'nin başta işsizler ve örgütsüz emekçi kesimler olmak üzere “yeni işçi kitlesi”nin örgütlenmesi” vurgusunun önemli olduğunu, bu sorunun devrimci Marksistler için de can alıcı önem taşıdığını da belirtmek gerekir⁸⁸. Ancak burada temel ayırım noktası şudur: THS yaklaşımı fabrika ve mahalle arasındaki gerilimi aşmak hedefinde, vurguyu tamamen mahalle üzerine kaydırmakta, fabrikada örgütlü işçi kesimi ile mahalle arasındaki bağları örececek, işçileri ve tüm ezilenleri bütünleştirecek bir yöneliş için elzem olan devrimci bir partinin önderliği dolayımını göz ardı etmektedir.

Sendikal hareket sınıf mücadelesinin içinden geçmekte olduğu evrede bir yenilgi ideolojisi olan sivil toplumculuğun etkisi altındaki THS, bir alternatif sendikacılık anlayışı olarak “küreselleşme” çağında küresel vatandaşların içinde yer aldığı toplumsal hareketler tarafından yeni küresel sosyal düzenleme modelleri⁸⁹ yaratmak hedefine dönük olarak tasarlanmıştır. THS izlediği yöntemle sendikaların STK'laşmasına, sendika bürokrasisinin sorumluluğunun hasır altı edilmesine ve devlet gücü karşısında yenilgilere zemin hazırlayan bir politikaya hizmet etmektedir. Biz bu yazıda THS'nin “geleneksel”

87 N. Dyer-Whitford, age., s. 222.

88 Bu önemin daha iyi anlaşılması bakımından ilk elde doyurucubilgiler *Devrimci Marksizm* dergisinin Kış 2008-2009 tarihli 8. sayısında Selim Karlı'nın Arjantin'deki işsizler hareketi (*pique-terros*) üzerine olan yazısında bulunabilir.

89 Munck, age., s. 210.

sendikacılıktan çok Marksizmin sendikacılık anlayışıyla mücadele eden bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaya çalıştık. THS savunucularının “sendikaların krizi” diyerek aslında sendika bürokratlarını akladıklarını, “bu sendikalarla olmaz” diyerek işçileri sendika bürokratlarının denetimine terk ettiklerini göstermeye çalıştık.

Gerçek bir sendikal muhalefet kendisini 1) sendikal demokrasinin yokluğu, 2) bir karşı güç olarak sendikaların yetersizliği eleştirileriyle sınırlayamaz. Sendikalarda muhalif bir taban hareketi sistemi devirmeyi göze alan, antikapitalist bir yönelimle sınıf mücadelesini yürütmek durumundadır. Ana hedef, sendikaların sosyal demokrasi ve burjuva devletiyle bağlarını koparmak ve sendikalarda örgütlü işçilerin güvenini kazanmak olmalıdır. İşçi sınıfının bilincinin gelişmesinde engel olan sendika bürokrasisi ile mücadele bu nedenle gereklidir. Bu perspektife sahip gerçek bir sendikal muhalefet kanımızca öüne şu somut adımları koymalıdır:

- Sendikaların demokratikleştirilmesi ve sendika bürokrasisinin ayrıcalıkları ile mücadele
- Bir eylem/mücadele programı
- Devrimci bir işçi partisinin inşası

Bu yazıda THS yaklaşımının sınırlarını ve çelişkilerini, bu bakımdan sol sendikalizm ve anarko-sendikalizmle birçok benzerlik içerdiğini göstermeye çalıştık. Belki bir farklılığı da vurgulamak gerekir: Sol sendikalizm ya da anarko-sendikalizm bile, THS karşısında hem devletin işlevlerinin üstlenilmesi bakımından gelecek toplum tasarıları ile hem de kapitalizmi devirmek üzere genel grev gibi bir silaha başvurma konusundaki ısrarları ile daha radikal bir tavrın ifadesidirler. 100 sene evvel nasıl “yeni sendikacılık” militan mücadele ile bazı kazanımlar elde etmesine rağmen, sendikaların bugünkü uzlaşmacı konumuna dönüşmesini engelleyemediyse, THS de günümüz kapitalizminin sert sınıf mücadeleleri içinde benzer bir işlev görecektir. Sol sendikalizmin ve anarko-sendikalizmin çağdaş bir türü olarak THS mücadele tarzı olarak belki radikal olabilir, ancak sorunun kökenini kavramış olmak bakımından hiç de radikal değildir. Yıllar önce Voltaire’in dediği gibi “insanların çoğu hastalıktan değil, aldıkları ilaçlardan ölüyorlar”.

4

TÜRKİYE'DE
SINIFLAR

TÜRKİYE FINANS KAPİTALİ*

Özgür Öztürk

Giriş

Türkiye kapitalizmi kendi tarihinin önemli dönemeçlerinden birinde bulunuyor. Bunun en açık işaretini dış politika alanında ve bir “bölge gücü” olmak için harcanan çabada görmek mümkün. AKP iktidarının sağladığı “istikrar” sayesinde 2000’li yıllarda bir yandan emekçiler üzerindeki baskısını arttıran ve bir yandan da uluslararası sermaye ile bağlarını sağlamlaştıran büyük burjuvazi, son birkaç yıldır, Ortadoğu-Avrasya coğrafyasında etkili bir merkez olma isteği ile harekete geçmiş durumda. Yeni-Osmanlıcı bir vizyon ile yürütülen yeni dış politika, bu haliyle bir “erken doğum” olduğu izlenimini uyandırır da temelde keyfi ya da hayali bir yönelim değil. Aksine, kapitalist üretimin Türkiye coğrafyasındaki uzun sürmüş gelişiminin bir sonucu ve yeni ve daha yüksek bir aşamaya işaret ediyor. Her ne kadar arada çok belirgin farklılıklar varsa da ölçek ve önem açısından 1960 ve 1980 ile kıyaslanabilecek tarihsel bir geçiş uğrağında olduğumuz söylenebilir.

Doğal olarak, olup bitmiş bir olgu değil, çelişkiler içerisinde inşa edilmeye çalışılan ve sık sık ileriye ve geriye doğru salınımlar sergileyen bir süreç söz konusu ve bunun kapsamı salt dış politika alanının epey ötesine uzanıyor. Son dönemde gündeme gelen (ancak, şimdilik gündemden düşmüş gibi görünen) çeşitli açılımlar bu sürecin tamamlayıcı bir parçası. Ayrıca hükümet, TSK, yargı ve medya arasında cereyan eden karmaşık mücadeleleri, her kurumun kendi içindeki iç çatışmaları ve dinin günlük yaşamdaki öneminin giderek artmasını birlikte düşündüğümüzde, bir şeylerin alttan alta gerçekten ciddi biçimde değiştiği ve genel bir yeniden yapılanmanın yaşandığı tespitinden kaçınabilmek zor görünüyor.

Kuşkusuz, kapitalist toplumsal ilişkilerin içeriği ya da “özü” herhangi bir değişime uğramış değil. Geçmişte olduğu gibi bugün de emek sömürüsü, artı-

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin İlkbahar-Yaz 2011 tarihli 13-14. sayılarında yayınlanmıştır.

değer üretimi, eşitsizlikler devam ediyor ve gittikçe derinleşiyor. Dolayısıyla, görünürde bir değişim/dönüşüm varsa bu içeriğe değil de biçime dair olmalı. Bununla birlikte, salt “biçimsel” oldukları kabul edilse bile çok önemli altüst oluşların yaşandığı da kesin. Marx’ın biraz daha farklı bir bağlamda belirttiği gibi, bu içeriğin neden bu biçimi aldığını sormamız gerekir: sorun yalnızca biçimin ardında gizlenen içeriği tespit etmek değil, daha da önemlisi, bu özün neden bu biçime büründüğünü açıklayabilmektir. Türkiye burjuvazisi tarihin bu anında neden aktif bir dış politikaya ve bölge gücü olmaya yönelmiştir? Neden dine sarılmıştır? Ve bu durumun ülke içi sınıf ilişkilerinde yarattığı/ yaratacağı sonuçlar nelerdir?

Bu yazıda tüm bu sorulara doğrudan yanıtlar verilmiyor, ancak sürecin maddi altyapısı ve özellikle de sermayenin uluslararası yayılma dinamiği incelenerek bazı önemli ipuçları ortaya koyulmaya çalışılıyor. Yazının çıkış noktası, yaşanan süreci doğru değerlendirebilmek için öncelikle maddi üretim ilişkilerine bakılması gerektiği ve süregiden tartışmalarda eksik olanın tam da bu olduğu fikri.

Son yıllarda hız ve belirginlik kazanan dönüşüm genellikle iki ana eksen üzerinde, liberal-muhafazakâr ve ulusalcı denilebilecek iki ana çerçevede algılanıyor¹. Siyaset bilimi açısından ilginç bir bileşim oluşturan liberal-muhafazakâr yoruma göre Türkiye demokratikleşiyor, daha doğrusu normalleşiyor. Demokratikleşme aynı zamanda daha güçlü bir Türkiye yaratıyor. Bilindiği gibi bu yorumda Türkiye’de siyaset üzerindeki devlet vesayetinin artık sona ermekte olduğu öne sürülüyor. Buna göre, dini cemaatleri de içeren “sivil toplum” (= “millet”) devlete karşı yürüttüğü mücadelede belirli bir aşamaya ulaşmıştır ve bu büyük ölçüde AKP sayesinde olmuştur. Demokrasi karşıtı güçlerin, küreselleşen dünya gerçeğine ters düşen içe kapanmacı ya da Avrasyacı perspektiflerinin aksine, milletin iradesinin hakiki temsilcisi olarak AKP’nin aktif, açılımcı ve uzlaşmacı politika tarzı günün gereklerine daha uygundur. Türkiye nihayet, coğrafyasının ve tarihinin kendisine sunduğu olanakları değerlendirerek bir bölge gücüne dönüşmektedir.

Liberal-muhafazakâr görüşlerde demokratikleşme perspektifi vurgulanırken ulusalcı yorum, artan gericiliği ve dışa bağımlılığı öne çıkartıyor. Buna göre, Türkiye’de sosyal yapı ve devlet mekanizması tahrip olmuş, ülke dinsel gericiliğin ağına düşmüş, emperyalist dış güçlerle iş birliği içindeki iktidar ülkeyi bölünmenin eşiğine getirmiştir. Bölge gücü olmak bir yana, Türkiye giderek zayıflamakta ve fiilen parçalanmaktadır. Yaşanan süreç demokratikleşmeden ziyade yeni bir “renkli devrim”dir ve perde gerisinde ABD emperyalizmi bulunmaktadır. Bu bağlamda, TÜSİAD gibi güçlerin hükümete çoğu zaman

1 Liberal-muhafazakâr ve ulusalcı görüşleri örneklemek için belirli bir kaynağa işaret etme gereği duymuyorum. Her iki görüşün de yazılı ve görsel basında ve diğer alanlarda birçok temsilcisi mevcut. Kendi içlerindeki çeşitli ayrışmalar ise bu yazı çerçevesinde önem taşımıyor.

verdikleri destek, kendi kısa vadeli dar çıkarlarını ön planda tutmalarının bir sonucudur.

Siyaseten birbirine zıt kutuplarda dursalar da bu iki görüşün bazı ortak noktaları mevcut. Öncelikle (sosyalist siyaset üzerinde güçlü etkiler yarattıklarını unutmadan) belirtmek gerekir ki her ikisi de burjuva görüşler. Ayrıca yöntemsel açıdan, dönüşümün maddi temelini göz ardı etmekte ve yüzeysel fenomenlere aşırı önem vermekte de ortaklaşıyorlar. Gerek mücadele içindeki toplumsal güçler (liberallere göre darbeciler/demokrasi yanlıları, ulusalcılara göre milli güçler/iş birlikçiler) ve gerekse mücadelenin asıl hedefi (demokrasi/cumhuriyet) salt görünüm üzerinden tarif ediliyor. Bu tarz yüzeysel bir yaklaşım toplumsal sınıfları ve sınıfsal bir perspektifi tamamen dışladığı gibi, yer yer komplo teorileri biçimine bürünebilen basit bir algılamaya da yol açıyor. Oysa Türkiye’de son yıllarda yaşanan dönüşümleri doğru analiz edebilmek için sınıf ilişkilerine ve maddi üretim yapısına odaklanmak gerekiyor.

Vurgulanması gereken ilk ve temel noktalardan biri, Türkiye burjuvazisinin bölge gücü olma niyetinin salt politik inisiyatif ya da Ahmet Davutoğlu’nun stratejik becerisine değil, Türkiye finans kapitalinin uluslararası yayılışına dayandığı. Türkiye’de belirli bir büyüklüğe ulaşan sermayelerin son yıllarda gerçekleştirmiş oldukları uluslararası atılımı dikkate almadan yaşanan dönüşümü sağlıklı biçimde değerlendirmek olanaklı değil. Bu nedenle, yazıda Türkiye kökenli finans kapitalin son otuz yılda hız verdiği uluslararası yayılma dinamiği çeşitli boyutları ile ele alınacak. Dönüşümün maddi temelini ve sınıfsal içeriğini anlayabilmek için böyle bir analiz mutlaka gerekiyor.

“Finans kapital” kavramı bu yazıda Rudolf Hilferding’in orijinal formülasyonuna yakın bir anlamda kullanılıyor. Avusturyalı Marksist kuramcı Hilferding, bundan yüz yıl önce ortaya koyduğu yapıtında finans kapitali banka sermayesi ile sanayi sermayesinin (ticari sermayeyi de içerecek biçimde) birleşmesi olarak tanımlamış ve bu birleşme içinde banka sermayesinin öncülüğüne ve egemenliğine özel bir vurgu yapmıştı². Kapitalist tekellerin oluşumunu anlatan finans kapital kavramı, bu metin boyunca, bankalara yapılan özel vurgu bir yana bırakılarak, Türkiye’deki büyük sermaye gruplarını (“holdingleri”) tanımlamak üzere kullanılacak. Ancak, “Türkiye finans kapitali” dediğimizde bunun homojen bir bütünlük oluşturmadığını ve son yıllarda giderek belirginleşen biçimde kendi içinde iki kampa ayrılmış olduğunu da belirtmek gerekiyor. Ağırlıklı olarak TUSİAD içinde yer alan “Batıcı” kanat ile MÜSİAD ve TUSKON gibi alternatif kanalları tercih eden “İslamcı” kanat arasındaki mücadeleler, hiç kuşkusuz ki son yıllarda yaşanan dönüşümün en

2 Hilferding’in kitabının Türkçe çevirisi ne yazık ki eksiktir: *Finans Kapital*, Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları, 1995. İngilizce çeviri için bkz. Rudolf Hilferding, *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, London: Routledge & Kegan Paul, 1981. Finans kapital kavramı konusunda bkz. Özgür Öztürk, “100. Yılında *Das Finanzkapital*”, *Devrimci Marksizm*, No. 12, 2011.

önemli boyutlarından birini oluşturuyor. Bununla birlikte, yazıda finans kapitalin iç çelişkileri üzerinde durulmayacak ve daha ziyade uluslararası yayılma süreci incelenecek³.

Türkiye kapitalizminin dönüşümü üzerinde etkili olan bir faktör de dünya kapitalizminin son üç yıldır içinde debelendiği büyük finansal kriz. Türkiye, bütün olarak, krizin sonuçlarını ağır biçimde yaşayan ülkelerden biri. İhracata yönelik üretim nedeniyle dış pazarlara olan bağımlılık, krizle birlikte Türkiye’de üretimin durmasına, sanayinin çökmesine yol açtı. Bununla birlikte, burjuvazinin bir kesimi ve özellikle de bankaları elinde tutan büyük burjuvazi bizzat kriz nedeniyle bazı “fırsatlar” yakaladı. Bu bir yandan emekçiler üzerindeki baskının kriz bahanesiyle arttırılması, bir yandan da zora düşen işletmelerin ve krizde değeri düşen finansal varlıkların (krize yüksek likidite ile giren sermayeler tarafından) ucuza satın alınması biçiminde ortaya çıktı. Üstelik, zora düşen işletmelerin el değiştirmesi yalnızca ülke içi ile sınırlı kalmadı. Türkiye finans kapitalinin bir parçası artık dünya genelinde “küresel oyuncu” olarak hareket edebilecek ölçüğe ulaşmış bulunuyor. Daha kısa olmakla birlikte, aşağıda bu konuya da değinilecek, sermayenin uluslararası yayılma dinamiğinin kriz ortamında nasıl biçimlendiği örneklerle açıklanmaya çalışılacak.

1980 dönüşümü

Türkiye kapitalizminin “dışa açılma” macerasını incelemek için en uygun başlangıç noktası hiç kuşkusuz 1980 yılı. Bu tarihte, Türkiye’de 20-25 yıldır iç pazara dönük olarak gelişimini sürdürmekte olan kapitalist sanayi üretimi artık kendi nesnel sınırlarına ulaşmış ve büyük bir krize girmiş durumdaydı. Söz konusu olan, salt ekonomi ile sınırlı kalmayan ve siyasal ve toplumsal yaşamın hemen her yönünü kuşatan genel bir sistem kriziydi. Ve bu büyük kriz, kapitalist üretime özgü belirli çelişkilerden kaynaklanmıştı.

Her şeyden önce, 1950’li yıllardan itibaren iç pazara dönük olarak gelişen kapitalist sanayi aynı zamanda işçi sınıfının gelişimini de beraberinde getirmiş ve işçi sınıfı, Türkiye tarihinde belki de ilk kez, başat bir toplumsal güç halini almıştı. Yeni kurulan sanayi tesislerinde kitle halinde bir arada çalışan işçiler hızla örgütlenmiş, kendi sendikalarını oluşturmuş, sosyalist hareketle çeşitli bağlantılar kurmuştu. DİSK’in kuruluşunu (1967) izleyen dönemde – belirli fasıllara rağmen– giderek şiddetlenen işçi sınıfı militanlığı, zamanla sermayenin genişleyen ölçekte yeniden üretiminin önünde ciddi bir engele dö-

3 Finans kapitalin iç çelişkileri konusunda *Devrimci Marksizm* dergisinin daha önceki sayılarında yer alan şu iki çalışmaya bkz. Ahmet Öncü, “Türkiye’de Finans Kapitalin İktidar Yapısı ve Çelişkileri Üzerine Notlar”, No. 6-7, 2008; Kurtar Tanyılmaz, “Burjuvazinin İç Çatışmasının Sınıfsal Temelleri”, No. 12, 2011.

nüsmüştü. Vehbi Koç'un 1973-80 arası yılları "kâbus" olarak nitelendirmesi nedensiz değildi.

Öte yandan, bizzat iç pazara dönük üretimin kendi mantığından ileri gelen başka sorunlar da mevcuttu. Kriz bir "döviz krizi" biçiminde ortaya çıkmıştı, zira üretim sistemi başta petrol olmak üzere ham madde ve diğer üretim araçlarının (ara malı ve yatırım mallarının) ithalatına dayanmaktaydı. Bu nedenle, sanayi üretimi arttıkça ithalat gereği de artmış ancak ithalat için gereken dövizin sağlanacağı başlıca kaynak olan ihracatta eş düzeyde artış sağlanamamıştı. Sistem yurt dışından alınan teknolojiye yani makinelere ve diğer üretim araçlarına bağımlıydı, bu teknolojiyi almak için gereken döviz ise ihracat yoluyla yeterli miktarda sağlanamıyordu. Zira ihracat, ağırlıklı olarak, birincil mallarla (tarım ürünleri ve ham maddelerle) ve bazı basit tüketim mallarıyla sınırlıydı. Sanayi üretimi artıyor, sanayi ürünü ihracatı yerinde sayıyordu. Bu başarısızlığın nedeni ise temel olarak iç pazar için kurulan işletmelerin ölçeklerinin dünya standartlarına göre küçük olmasıydı⁴. Türkiye imalat sanayisi, uluslararası pazarda fazla rekabet şansı bulunmayan görece pahalı ve kalitesiz ürünler üretmekteydi. Aslında sistem 1970'li yılların başlarından itibaren sürekli olarak döviz sıkıntısı ile karşılaşmış olmasına rağmen, bir yandan yurt dışında çalışan işçilerin ülkeye gönderdiği dövizlerin hızla artması ve bir yandan da dış borçlanma yoluyla kriz bir süre için ertelenebilmişti. Bununla birlikte, 1970'lerin son yıllarında şiddetli biçimde patlak verdi.

Bu süreçte dünya kapitalizminin 1970'lerdeki büyük krizi de etkili olmuş, özellikle petrol fiyatlarındaki hızlı artış Türkiye'nin dış borç yükünü ağırlaştırmıştı. Öte yandan, aynı süreç, hem petrol ihracatçısı Arap ülkelerinin elinde biriken petro-dolarların ABD ve Avrupa finans kurumlarında toplanmasını, hem de üretim alanında kârlılığın azalan sermayelerin finansal alana yönelmesini beraberinde getirmiş, sonuç olarak Türkiye gibi ülkelerin dış kredi bulma olanakları bir süre için genişlemişti. Ancak, Türkiye'nin döviz kazandırmayan üretim yapısı, alınan kredilerin geri ödenmesinde sorunlar yaratmaktaydı. Başta Meksika olmak üzere çok sayıda Üçüncü Dünya ülkesinin 1982 yılında içine düştüğü borç krizi, Türkiye'yi 1970'lerin sonlarında yakalamıştı⁵.

1970'li yılların ikinci yarısının hızla derinleşen kriz ortamında Türkiye'nin hâkim sınıf kesimleri şu ikileme karşılaştılar: ya iç pazara dönük birikim daha da yoğun biçimde (örneğin ülke içinde yatırım malı üretimine geçerek) sürdürülmeye çalışılacak; ya da döviz sorununu çözmek ve uluslararası sermaye ile farklı ve daha ileri düzeyde bir bütünleşme sağlamak için "ihracata dönük"

4 Uğur Eser, *Türkiye'de Sanayileşme*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1993, s. 65.

5 Bkz. Neşecan Balkan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994; Melda Yaman Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008.

model benimsenecekti⁶. Burjuvazi açısından her iki seçenek de belirli riskler ve aynı zamanda vaatler içermektedir. Birkaç yıl süren belirsizliğin ardından, 1978'in ikinci yarısında büyük burjuvazinin tercihi "dışa açılma" yönünde netlik kazandı. Bu tercihte dünya kapitalizminin 1970'lerde içine düştüğü kriz nedeniyle uluslararası sermaye hareketliliğini serbestleştirmek için tedbirler almaya başlaması da etkili olmuş, 1970'lerin sonlarında IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar aracılığıyla Türkiye'deki hükümetlere çeşitli baskılar uygulanmıştı. İç ve dış faktörlerin kesiştiği bu noktada, 24 Ocak Kararları ile ilan edilen dışa açılma projesi 12 Eylül Darbesi ile uygulamaya konuldu.

Bu yazı kapsamında 1980 dönüşümünün çeşitli boyutları üzerinde (24 Ocak Kararları'nın ayrıntıları gibi) fazla durmak gerekli değil, ama bir noktanın mutlaka vurgulanması gerekiyor: dönüşümün ardındaki asıl sınıfsal güç, içe yönelik birikim dönemi boyunca tekelci iktidarını kuran ve uluslararası bağlantılarını oluşturan büyük sermaye kesimiydi. Bu kesim asıl olarak TÜSİAD çevresinde bir araya gelen büyük holdingleri içermektedir.

Finans kapital egemenliği

Türkiye'de tekeli büyük burjuvazinin (finans kapitalin) egemenliği ne zaman belirginlik kazanmıştır diye sorulsa, yanıt hiç duraksamadan "TÜSİAD kurulduğunda" diye verilebilir. 12 Mart 1971 muhtırasından yalnızca birkaç hafta sonra faaliyete geçen bu dernek, o tarihten bu yana Türkiye'de toplumsal değişimin en önemli aktörlerinden biri olagelmıştır.

12 Mart dönemi, daha doğrusu 1970 civarı (1968-73 arası) yıllar, TÜSİAD'ın kuruluşunun yanı sıra bir yandan da Türkiye'de büyük sermaye kesiminin hızla "holdingleştiği" bir zaman dilimiydi⁷. Egemenliğini 1970 yılı civarında netleştiren Türkiye finans kapitali, aynı zamanda "holding" tarzı organizasyonu da tercih etmişti. Finans kapitalin ana örgütü olan TÜSİAD'ın kuruluşu ve TÜSİAD çatısı altında birleşen holdinglerin oluşumu, Türkiye'de kapitalizmin belirli bir gelişme düzeyine ulaşmış olmasının sonucuydu. Zira 1950'lerin ikinci yarısından itibaren belirginleşen ve 1960'lı yıllarda planlı bir biçim kazanan iç pazara dönük kapitalist sanayi üretimi bu dönemde faaliyete geçen sanayi işletmelerinin kısa sürede satış-pazarlama teşkilatlarını oluşturarak te-

6 Aslında bu iki seçenek birbirini zorunlu olarak dışlıyor değildi. Ancak, ödemeler dengesi sorunlarının artık sürdürülemez olduğu bir noktada, TÜSİAD'ın 1978 yılındaki ABD ziyaretinde yapılan "telkinlerin" de muhtemel etkisiyle, büyük sermaye kesimleri strateji değişikliğini zorunlu görmeye başladılar. Bkz. Galip L. Yalman, *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul Bilgi University Press, 2009, s. 240-2.

7 12 Mart dönemi ve bu dönemin "holdingleşme hareketi" konusunda bkz. Ahmet Aker, *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, İstanbul: Sander Yayınları, 1975; Alâattin Büyükkaya ve Alâattin Alak, *Holdingleşme ve Türkiye'de Holdingleşme Hareketi*, İstanbul: Umur Yayınları, 1975; Ahmet Cumhuri Aytulun, *Türkiye Ekonomisine Yön Veren Holdingler*, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1977.

kel haline gelmelerine yol açmış, 1960'ların sonlarında Türkiye'de birçok sektörde tekeli denetim kurulmuştu⁸. Korunaklı bir iç pazarda tekel konumuna ulaşan firmalar rahatlıkla aşırı kârlar elde ediyorlardı. Ancak, bu aşırı kârları, iç pazarın darlığı nedeniyle, genellikle aynı sektöre değil, yeni ve henüz el atılmamış sektörlerle aktarıyorlardı. Böylece 10-15 yıl gibi kısa bir süre içinde birçok farklı sektörde faaliyetler yürüten büyük sermaye grupları ortaya çıktı ve bunlar kolektif olarak hemen tüm sektörlerle giriş yapmış oldular. Bu tarz gruplar, 1963 yılında holdingleşen Koç grubunu izleyerek 1960'ların sonları ile 1970'lerin başları arasındaki birkaç yıl içinde hızla "holding" şirketlerini kurdular. Holding biçimi, birçok farklı sektöre dağılan yatırımları bir merkezden yönetebilmeyi sağlamaktaydı. Aynı zamanda, bir gruba ait farklı şirketler arasında sermaye ilişkileri kuruluyor ve böylece bir "iç sermaye piyasası" da oluşturuluyordu. Şirketler arasında karşılıklı hisse paylaşımı, yine karşılıklı ticari krediler, transfer fiyatlaması (piyasa fiyatından farklı fiyat uygulaması) gibi yöntemler sayesinde sermaye, grup içinde bir noktadan diğerine kaydırılabilmekteydi. Sonuç, holdinglerin sermayeyi etkin biçimde kullanarak "özel" sektörün tüm belli başlı alanlarında hâkimiyet kurmaları oldu. Otomotiv, dayanıklı tüketim malları, kimya-plastik, inşaat, gıda, tekstil gibi sektörlerin tümünde tekellerin egemenliği söz konusuydu.

Ancak, yalnızca sanayi üretimi ve buna bağlı olarak ticaret değil, Türkiye'de yaygın olan "holding bankacılığı" sayesinde bankacılık ve genel olarak finans sektörleri de holdinglerin denetimine girmiş durumdaydı⁹. Dolayısıyla, ülkedeki para-sermaye kaynakları, sanayi, iç ve dış ticaret gibi ekonomik alanlar finans kapitalin hâkimiyetinde birleştirilmişti. Birkaç büyük sermaye çok sayıda küçük sermayeyi yönetir ve yönlendirir konuma geldi. Böyle bir ortamda finans kapital, Odalar Birliği'nde örgütlü olan küçük ve orta boy sermayelerden ayrılarak kendi örgütü olan TUSİAD'ı kurdu.

Koç, Sabancı, İş Bankası, Eczacıbaşı gibi büyük gruplar, özellikle 1970'li yıllarda yavaş yavaş yurt dışı pazarlara yönelmeye de başlamışlardı. Ancak, bu dönemde ihracat yetenekleri hayli sınırlıydı. İç pazarda korunaklı bir ortamda rahatça satabildikleri kalitesiz ve pahalı ürünleri uluslararası pazarlarda satmaları pek olanaklı değildi. Kısmen devletin desteklemesi ile 1970'lerde belli ölçüde ihracat yapmış olsalar da bu konudaki asıl atılımı 1980 sonrasında gerçekleştirileceklerdi.

Türkiye finans kapitalinin 1970'li yıllarda yurt dışına açılmaya başlamasının diğer önemli ayağını inşaat işleri oluşturdu. 1971 yılından itibaren özellikle Arap ülkelerinde inşaat işleri yapan büyük taahhüt firmaları, uluslararası

8 Örneğin 1969 yılında, yaygın olarak tüketilen 251 maddenin 236'sında toplam üretimin yarısından fazlası en çok üç firma tarafından gerçekleştirilmekteydi. Orhan Silier, "Genel Olarak ve Türkiye Sanayiinde Yoğunlaşma, Toplulaşma, Tekelleşme", 1976 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı içinde, Ankara: MMO, 1977.

9 Bkz. Öztin Akgüç, 100 Soruda Türkiye'de Bankacılık, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1987.

pazara en erken açılan sermaye gruplarıydı¹⁰. STFA, Enka, Tekfen gibi gruplar, taahhüt sektöründe kazandıkları bu uluslararası deneyimi 1980'li yıllarda ticari alana da yönlendirerek birçok ülkede dış ticaret firmaları oluşturdular.

Dışa açılma süreci

1980 sonrası dışa açılma süreci, Türkiye kapitalizminin dünya kapitalist sistemi ile daha ileri ölçüde bütünleşmesi anlamına gelmiştir. Söz konusu bütünleşmenin önemli bir boyutunu ülke içinde yabancı sermaye yatırımlarının artışı oluşturmuş; ancak, aynı zamanda, Türkiye kökenli finans kapitalin çeşitli yollarla yurt dışı pazarlara açılması da önem taşımıştır.

Genel kural olarak, sermayenin uluslararasılaşması farklı sermaye devrelerinin uluslararası hareketindeki eşitsizlikle karakterize olur. Marx, bu farklı devreleri meta-sermaye devresi, para-sermaye devresi ve üretken sermaye devresi olarak tanımlamıştır¹¹. Belirli bir durumda, uluslararasılaşmanın ilk olarak meta-sermaye devresinde başlaması beklenir, zira ticaret farklı toplumlar arasındaki en temel ekonomik etkileşim yoludur. Bununla birlikte, ticaretin artması ister istemez para-sermaye hareketlerini de tetikleyecektir. Belirli dönemlerde, örnek olarak 1990'lı yılların finansal genişlemesindeki gibi "likidite bolluğu" ortamlarında finansal akımlar kısa sürede muazzam bir ölçüğe ulaşabilir. Ancak, gerek meta-sermaye gerekse para-sermaye hareketleri tanım olarak sermayenin dolaşım evresi ile sınırlıdır, bu nedenle ancak eksik bir uluslararasılaşma sürecine karşılık gelirler. Sermayenin tüm devreleri ile uluslararasılaşması yalnızca üretken sermayenin uluslararası hareketi ile gerçeklik kazanır.

Üretken sermayenin (ya da artı-değer üreten sermayenin) uluslararası hareketi, ana akım iktisadın Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) kavramına denk düşmez. Zira DYY kapsamı içine diyelim ki bankaların yabancı sermaye tarafından satın alınışı da girer. Oysa, banka bir üretken sermaye biçimi değildir. Bununla birlikte, pratik amaçlar açısından ve bunun yalnızca bir *gösterge* olduğunu unutmadan, bu yazının sınırları içinde, üretken sermaye hareketlerini DYY istatistikleri üzerinden incelemek olanaklıdır (aşağıda yapılacağı gibi). Önemli olan, farklı sermaye devrelerinin uluslararası hareketindeki niteliksel farklılıklardır. Bir ülkede fabrika kurmak ya da işletmek, o ülke ile mal ticareti yapmaktan ya da kredi vb. türde finansal ilişkilere girmekten farklıdır. Bir başka ülkede üretken sermaye yatırımı yapıldığında, yatırımı yapan sermaye o ülke içinde sosyal bir güç haline gelir. Buna bağlı olarak, iki ayrı toplum arasındaki ilişkiler sıçramalı bir ivme kazanır. Ayrıca, sınırötesi bir

10 Perihan Çakıroğlu, "Köprü ve Limanlar Öksüz Kaldı", *Milliyet*, 01.09.1998.

11 Karl Marx, *Kapital*, Cilt 2, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1992, s.54. Ancak Marx bu tahlili dünya pazarına genişletmemiştir. Bu yöndeki önemli bir çalışma, Fransız iktisatçı Christian Palloix'ya aittir: "The Self-Expansion of Capital on a World Scale", *Review of Radical Political Economy*, 1977, 2-2, s. 1-28.

nitelik taşıyan üretken sermaye hareketi, meta-sermaye ve para-sermaye hareketlerine de yeni bir atılım verir, zira bu harekete kural olarak her zaman ticaret ve kredi ilişkileri de eşlik eder. Böylece sermaye tüm devrelerini uluslararası bir düzleme taşımış olur. Bu noktada, uluslararasılaşan sermayenin ulusal kökenini geride bırakmadığını ve daha ziyade faaliyetlerini dünya genelinde ve uluslararası bir mekânda organize etme yeteneği kazanmış olduğunu vurgulamak gerekir.

Sonuç olarak, sermayenin uluslararası hareketi belirli bir mantığa dayanmaktadır. Türkiye kökenli sermayenin 1980 sonrası dönemde uluslararası pazarlara açılması da belirgin bir mantığa göre gerçekleşmiş ve evreler halinde ilerlemiştir. Bu elbette kusursuz olarak işleyen bir planın uygulamaya konduğu anlamına gelmez. Kuşkusuz plan ya da planlar vardı, ancak burada kastedilen, daha ziyade, sermaye ilişkilerinin mantığının kendisini süreç içinde ortaya koymuş olmasıdır. Türkiye kapitalizminin dışı açılması ya da bir diğer deyişle uluslararası sermaye ile daha ileri ölçüde bütünleşmesi, 1980 yılından günümüze kadar başlıca üç evreden geçmiştir denilebilir¹²:

- 1980-1989 arası birinci evrede meta-sermaye devresinin uluslararası hareketi baskındır ve Türkiye kökenli sermaye, uluslararası piyasalarla bütünleşmesini dış ticaret aracılığıyla hızlandırmıştır. Bu evrede diğer sermaye devreleri ve özellikle para-sermaye devresi öncelikle ticari ilişkilere eşlik edecek biçimde genişlemiştir.
- 1990-2001 arasını içeren ikinci evre, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi (1989) ve TL'nin konvertibl hale getirilmesi (1990) ile başlamıştır. Bu ikinci evrede para-sermaye devresindeki uluslararası akımlar çok etkilidir. Buradaki temel mekanizmayı ise Türkiye'de yerleşik bankaların uluslararası piyasalardan (düşük faizle) aldıkları kredileri devlete (yüksek faizle) iç borç olarak aktarmaları oluşturmuştur. Finansal mekanizmalar üzerinden artı-değer paylaşımının ön plana çıktığı bu dönemde, Türkiye finans kapitali uluslararası düzleme yavaş yavaş üretken sermaye devresi üzerinden de eklemlemeye başlamıştır. Özellikle SSCB'nin dağılmasını takiben, Türkiye kökenli büyük sermaye, genellikle yabancı ortaklarıyla birlikte Rusya "pazarına" hızlı bir giriş yapmıştır.
- İlk iki evrede bütünleşme süreci genelde dolaşım alanı üzerinden ilerlemişken, 2002-2008 arasındaki üçüncü evrede üretken sermaye devresinde belirgin bir genişleme görülür. Üretken sermayenin uluslararası hareketi meta-sermaye ve para-sermaye hareketlerine de yeni bir hız vermiş, böylece Türkiye finans kapitali tüm sermaye devrelerini uluslararası düzleme taşımış ve uluslararası mekânda hareket etme yeteneği kazanmıştır.

12 Bu dönemleştirme için bkz. Derya Gültekin-Karakaş ve Fuat Ercan, "Türkiye'de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercih", *İktisat, İşletme ve Finans*, 2008, 23 (262), s. 35-55.

Belirtilmesi gereken önemli bir nokta, uluslararası pazarlara ve dolayısıyla rekabete açılan finans kapitalin, denetimi dışında kalan bir alana çıktığı, bu nedenle devletin sürekli olarak çeşitli desteklerle sermayenin arkasında durduğudur¹³. Süreç içindeki farklı evrelerde devletin verdiği destek de farklı biçimlere bürünmüştür. Ayrıca söz konusu destek kural olarak seçici bir nitelik taşımış ve sermaye gruplarının kendi aralarındaki güç ilişkilerine bağlı olarak bazı gruplar devlet desteğine erişimde güçlük yaşar ve hatta tasfiye olurken, bazı gruplar süreçten daha da güçlenerek çıkabilmiştir. Devletin uluslararası rekabete giren finans kapitale sağladığı artçı destek, ana hatları ile, birinci evrede (1980-89) ihracat teşvikleri biçiminde, ikinci evrede (1990-2001) bankacılık kesimine ödenen yüksek iç borç faizleri biçiminde, üçüncü evrede (2002-2008) ise çoğu düpedüz ‘peşkeş’ niteliği taşıyan büyük ölçekli özelleştirmeler biçiminde gerçekleşmiştir.

1980’li yıllar

Dışa açılmanın birinci evresini oluşturan 1980’li yıllarda Türkiye finans kapitali dünya kapitalizmi ile bütünleşmesini esas olarak ticari faaliyet aracılığıyla ilerletti. Buna bağlı olarak dış ticaret hacmi (ithalat + ihracat) arttı ve 1970’lerde yüzde 10’lar seviyesinde olan dış ticaretin Gayrisafi Milli Hasıla’ya oranı 1980’lerin ikinci yarısında yüzde 25-30’a yükseldi¹⁴. Bu dönemde Türkiye’nin büyük burjuvazisi, ağırlıklı olarak Avrupa pazarlarına ve İran-İrak savaşının sağladığı ticari “fırsatlardan” faydalanmak amacıyla Ortadoğu ülkelerine açılmaya çalıştı.

Giderek genişleyen dış ticaret alanı başlangıçtan itibaren tekeli finans kapitalin denetimi altındaydı. Bu dönemde uygulamaya giren “Dış Ticaret Sermaye Şirketleri” (DTSS) modeli ile dış ticaret az sayıda sermaye grubunun elinde merkezileşmişti¹⁵. DTSS modelinde belirli bir miktarın üzerinde ihracat yapan ve bu ihracatın belirli bir kısmı sanayi ürünlerinden oluşan firmalara DTSS statüsü veriliyor, bunlar ilave teşviklere ve Doğu Bloku ülkeleri ile ticarete tekel ayrıcalığına kavuşuyorlardı. Ama belirlenen ölçütler yalnızca büyük sermaye gruplarına bağlı dış ticaret şirketlerince karşılanabildiğinden, Türkiye’nin dış ticaretinin büyük bir kısmı aslında 50 kadar DTSS tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde Ram Dış Ticaret (Koç Grubu), Enka

13 Fuat Ercan, “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (Haz.), *2000’li Yıllarda Türkiye*, Cilt 2: *Neoliberalizmin Tahribatı, Türkiye’de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, İstanbul: Metis Yayınları, 2004 içinde, s. 11.

14 Türkiye İstatistik Kurumu, *İstatistik Göstergeler 1923-2008*, <http://www.tuik.gov.tr>, 2009, s. 478 (eski seri).

15 Dış Ticaret Sermaye Şirketleri hakkında bkz. Gülgün Erkan, *Dünya’da ve Türkiye’de Dış Ticaret Sermaye Şirketleri*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1994.

Pazarlama, Tekfen Pazarlama gibi şirketler kendi grup firmalarının mallarının yanı sıra irili ufaklı yüzlerce firmanın üretimini ihraç etmeye başladılar. İhracat hızla artarken bileşimi de değişti ve sanayi ürünleri kısa sürede birincil ihracat kalemi haline geldi. Her şey yolunda gibi görünüyordu: Türkiye sanayi ürünü ihraç ediyor, üstelik bu ihracatın hacmi her geçen gün artıyordu. Ancak, Özal döneminin bu ihracat hamlesinin bazı zaafı da mevcuttu.

İhracatı arttıran temel faktör, ihracat gelirini ne olursa olsun yükseltmeyi amaçlayan teşvik sistemi idi. Bu abartılı sistemde, 1980'li yıllar boyunca şirketler kesimi tarafından ödenen kurumlar vergisi, ihracatçı imalat sanayisi kesimine aktarılan teşvik tutarının altında kalmıştı¹⁶. Ayrıca, teşviklerin aşırı yüksek tutulması sonucunda "hayali ihracat" da yaygınlık kazanmıştı. Kısacası ihracattaki artışın önemli bir bölümü düpedüz yalandan ibaretti.

İkincisi, 1980 sonrasında yürürlüğe giren yüksek faiz ve "sıkı para" politikası sanayi işletmelerini yeni yatırımlardan alıkoymuş, ihracat artışına kapasite artışı eşlik etmemiş, daha ziyade 1970'lerin sonlarının bunalım ortamında atıl durumda kalan imalat sanayi kapasitesi devreye girmişti. Bir başka deyişle, uluslararası pazarlarda rekabet edebilmek için gereken büyük ölçekli ve ileri teknoloji yatırımlar gerçekleşmemişti. 1980 sonrası yıllarda imalat sanayisi yatırımları giderek azalacak, buna karşılık hizmet sektörü yatırımları artacaktı. Böyle bir ortamda ihracat ancak teşviklerle sürdürülebilmiş ve 1980'li yılların sonlarına gelindiğinde belirgin biçimde tıkanmıştı. GATT hükümleri dolayısıyla ihracat teşviklerinin sınırlanması da "ihracat hamlesi" balonunu söndüren ek bir faktör olmuştu.

Türkiye finans kapitalinin dışa açılma sürecinin birinci evresini iki "fotoğraf" üzerinden, seçilmiş 15 büyük sermaye grubunun 1980 ve 1990 yıllarındaki yurt dışı şirketlerinin sayısını, şirketlerin faaliyet konularını ve kurdukları bölgeleri birlikte gösteren Tablo 1'den izlemeye çalışalım¹⁷. Buna göre, günümüz Türkiye'sindeki en büyük sermaye gruplarından birçoğunun 1980 yılında yurt dışında ciddi bir faaliyetinin olmadığı söylenebilir. Bu tarihte, yurt dışında kurulmuş olan toplam 24 şirketin büyük kısmı (15 adedi) ticarette, bir kısmı da (5 adet) finans sektöründe yer almaktaydı. Şirketlerin üçte ikisi Avrupa'da, dörtte biri Amerika kıtasındaydı. 24 şirketin yalnızca 2 tanesi imalat sanayisindeydi ve bunlardan biri Enka'nın (bazı inşaat işleri yaptığı) Suudi Arabistan'da Suudi ortaklığıyla kurmuş olduğu bir boru imalat şirketi,

16 Bkz. Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, 77, 45-67, 1998, s. 51.

17 Tablo 1 ve 2 şu çalışmadaki verilerden hareketle hazırlanmıştır: Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul: SAV Yayınları, 2010. Seçilen gruplar Koç, Sabancı, Oyak, Doğan, Çukurova, İş Bankası, Ülker, Eczacıbaşı, Doğuş, Enka, Tekfen, Zorlu, Anadolu, Borusan ve Çalık gruplarıdır. Grupların seçiminde yurt dışı faaliyetleri daha fazla olanlara öncelik verilmiştir. Tablolarda Kıbrıs Doğu Avrupa bölgesi içinde gösterilmiş, Amerika kıtası da tek bölge (ABD ve Latin Amerika) olarak alınmıştır.

diğeri ise İş Bankası'nın Kıbrıs'ta kurduğu bir şarap fabrikasıydı. Bir başka deyişle, Türkiye'nin en büyük sermayeleri henüz üretimi yurt dışına taşıyabilecek ölçüğe ulaşmamışlardı.

Tablo 1: Seçilmiş 15 Sermaye Grubunun Yurt dışı Şirketleri (1980 ve 1990)

Faaliyet Türü (1980 Yılı)							
Bölge/Kıta	Ticaret	İmalat	Banka	Finans (Banka dışı)	İnşaat	Diğer	Toplam
Batı Avrupa	7			3			10
Orta ve Doğu Avrupa	2	1		2		1	6
Ortadoğu		1			1		2
ABD - Latin Amerika	6						6
Asya							0
Afrika							0
TOPLAM	15	2	0	5	1	1	24
Faaliyet Türü (1990 Yılı)							
Bölge/Kıta	Ticaret	İmalat	Banka	Finans (Banka dışı)	İnşaat	Diğer	Toplam
Batı Avrupa	29	2	4	8		1	44
Orta ve Doğu Avrupa	2	1				1	4
Ortadoğu					3	1	4
ABD - Latin Amerika	8		1			1	10
Asya	1			1			2
Afrika	1						1
TOPLAM	41	3	5	9	3	4	65

1990 yılına gelindiğinde yurt dışı şirketlerin sayısı 65'e yükselmişti, ancak bunların içinde ticaretin (41 adet) ve Avrupa kıtasının ağırlığı devam etmekteydi. Ticari faaliyet ölçüğünde olmasa da finans kurumlarının (bankalar dâhil) sayısında da bir sıçrama vardı. Yurt dışında imalat faaliyeti ise hemen hemen 1980 yılı düzeyindeydi. Dolayısıyla, 1980'lerde yurt dışında yürütülen faaliyetler ağırlıklı olarak ticaretle ve kısmen de finansla sınırlı kalmıştır denebilir.

Dışa açılmanın ilk evresini oluşturan 1980'li yıllarda, Türkiye'nin büyük sermaye grupları uluslararası finansal faaliyetlerini sınırlı bir ölçekte de olsa arttırdılar. Bir yandan, yurtiçinde yabancı ortaklı yeni bankalar kurdular¹⁸. Bunların yanı sıra yurt dışında Sabancı İngiltere'de, Çukurova Grubu Almanya'da banka kuran gruplardı. Yine Sabancı, Çukurova, Enka, Doğuş,

18 Örnek olarak, Sabancı Fransız ve Alman ortaklarıyla BNP-Ak-Dresdner Bank'ı kurarken, Enka Japon ve ABD'li ortaklarıyla Chemical Mitsui Bank'ı, Koç Grubu ABD'li ortağıyla Koç Amerikan Bank'ı, Doğuş Grubu ise Katarlı ortağıyla Körfezbank'ı faaliyete geçirdi.

Tekfen ve Eczacıbaşı grupları yurt dışında banka dışı finans şirketlerini faaliyete geçirdiler. Böylece, Türkiye finans kapitali, uluslararası finans sistemi ile bağlantılarını sıkılaştırmış oldu. Aynı dönemde ülke içinde finansal sistem belirli ölçüde liberalize edilmiş, yabancı bankaların Türkiye’de şube açmaları kolaylaştırılmış, yerli bankalara yurt dışından borçlanma serbestisi tanınmıştı. Bununla birlikte sermaye hareketleri üzerindeki denetimler henüz sürmekteydi. Söz konusu denetimler 1989 yılında 32 Sayılı Kararname ile kaldırılacak, böylece Türkiye’nin büyük sermayesi uluslararası finans sistemi ile eskiye göre daha ileri düzeyde bütünleşecekti.

1990-2001 dönemi

Dışa açılmanın ikinci evresinde Türkiye ile dış dünya arasındaki finansal akımlar muazzam bir ölçüğe ulaştı. Bu dönem boyunca devletin artan iç borçlanması hemen yalnızca bankalar aracılığıyla gerçekleşti. Türkiye’de yerleşik bankalar, yurt dışı piyasalardan buldukları düşük faizli döviz kredilerini üzerine yüzde 20-30 ekleyerek ve TL’ye çevirerek devlete borç olarak aktardılar. Böylece, Hazine ile uluslararası finans piyasaları arasında konumlanarak büyük kârlar elde ettiler. Bir anlamda, 1980’lerin ihracat teşviklerinin yerine 1990’lı yıllarda finansal teşvikler geçti. Banka sektörü genişlerken, büyük sermaye gruplarının hemen tamamı bu sektörde yer aldılar¹⁹.

1990’larda finansal mekanizmalarla el konulan artı-değer sermaye grupları için uluslararası alanda iki temel avantaj yarattı. Bir yandan, büyük ölçekli sanayi yatırımlarının gerçekleşmediği bir ortamda, uluslararası rekabette ayakta kalabilmelerini sağladı. Ancak, özellikle 1996 tarihli Gümrük Birliği Anlaşması ile uzun süredir ertelenen yeni yatırımlar aciliyet kazandı ve beyaz eşya, otomotiv, elektronik, tekstil gibi ihracatçı sektörlerde üretken kapasite belli bir ölçüde arttırıldı. Bu yeni yatırımlarla Türkiye imalat sanayisi Avrupa Birliği ülkelerine olan ihracatını hızlandırdı (buna aşağıda döneceğiz).

Finansal mekanizmalarla el konulan artı-değerin büyük sermayeye sağladığı diğer avantaj, yurt dışı yatırımların artışı oldu. Bunu Tablo 1 ve Tablo 2’ye birlikte bakarak görmek olanaklı. 2000 yılı itibarıyla yurt dışında kurulan şirketlerin toplam sayısı (264) 1990 yılına kıyasla (65) dört katına çıkmıştı. Bu şirketlerin çoğu yine ticari girişimlerdi (104 adet), ancak ticari faaliyetin oransal önemi belirgin biçimde azalmıştı. Buna karşılık, finansal kuruluşların (banka ve banka dışı) toplam sayısı 14’ten 71’e, imalat sanayisi kuruluşlarının

19 1990’ların finansal genişlemesi için şu çalışmalara bakılabilir: Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003; Aydan Kansu, *Türkiye 1994 ve 2001 Krizleri*, İstanbul: Derin Yayınları, 2004; Nuray Ergüneş, *Bankalar, Birikim, Yolsuzluk: 1980 Sonrası Türkiye’de Bankacılık Sektörü*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008; Derya Gültekin-Karakaş, *Hem Hasımız Hem Hıssız: Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu*, Çev. Şahika Tokel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

sayısı ise 3'ten 44'e yükselmişti. Dolayısıyla, 1990'lı yıllarda Türkiye finans kapitalinin uluslararası piyasalara açılışı belli bir derinleşme sergilemiş, salt ticaretle sınırlı kalmaktan çıkmış ve artık para-sermaye devresini ve kısmen de üretken sermaye devresini kapsar hale gelmişti.

Tablo 2: Seçilmiş 15 Sermaye Grubunun Yurt Dışı Şirketleri (2000 ve 2008 Sonu)

Faaliyet Türü (2000 Yılı)								
Bölge/Kıta	Ticaret	İmalat	Banka	Finans (Banka dışı)	İnşaat	Enerji	Diğer	Toplam
Batı Avrupa	45	9	15	34	2		14	119
Orta ve Doğu Avrupa	7	4	4	6			6	27
Ortadoğu	1	1			4		2	8
Eski Sovyet Bölgesi	31	21	3	2	5		9	71
ABD - Latin Amerika	15	7	1	6			3	32
Asya	4							4
Afrika	1	2						3
TOPLAM	104	44	23	48	11	0	34	264

Faaliyet Türü (2008 Yılı)								
Bölge/Kıta	Ticaret	İmalat	Banka	Finans (Banka dışı)	İnşaat	Enerji	Diğer	Toplam
Batı Avrupa	86	18	9	91	3	1	19	227
Orta ve Doğu Avrupa	38	13	1	9	1	1	21	84
Ortadoğu	7	10		1	11	10	5	44
Eski Sovyet Bölgesi	38	47	3	9	8	3	41	149
ABD - Latin Amerika	17	9		9		1	3	39
Asya	14	8			1	1	1	24
Afrika	2	3			2			8
TOPLAM	202	108	13	119	26	17	90	575

Finans alanında, yalnızca bankalar olarak bakarsak 1990'larda özellikle Avrupa'da hızlı bir banka ve banka şubesi kurma eğilimi göze çarpar²⁰. Bankacılık sistemi büyümüş, finans kapital bir yandan dış krediler yoluyla bir yandan da yurt dışı banka ve şubeleri aracılığıyla uluslararası piyasalarla bütünleşmişti. Öte yandan, yine Avrupa ülkelerinde pazarlama ve servis-ba-

20 1990'larda Çukurova Grubu ABD, Almanya, İsviçre ve Rusya'da; Sabancı Almanya ve İngiltere'de; Doğan Grubu Malta, Hollanda, Kıbrıs ve Bahreyn'de; İş Bankası ve Oyak Almanya'da; Anadolu Grubu İrlanda'da; Koç Grubu Hollanda ve Azerbaycan'da; Doğuş ise Rusya, Hollanda, Kıbrıs ve Channel Adaları'nda banka sahibiydi.

kım şebekeleri de kurulmaya başlanmıştı. Bu dönemde, özellikle beyaz eşya ve elektronik eşyada, Türkiye’de yerleşik imalatçılar (Arçelik-Beko, Vestel, Profilo) Avrupa pazarlarında çok ciddi paylar elde ettiler. Sony, Philips, Toshiba gibi uluslararası markalar için fason üretim gerçekleştiren bu firmalar, coğrafi yakınlık, Gümrük Birliği ve Avrupa’da Asya mallarına anti-damping vergisi uygulanması gibi görece avantajlardan yararlandılar. Türkiye coğrafyasında ucuz işçilikle artan üretime Avrupa’da bayi ve servis teşkilatlarının kurulması eşlik etti. Türkiye giderek “Avrupa’nın Çin’i” olmaya yöneldi. Bununla birlikte, Türkiye’nin gerçekleştirdiği ihracat aslında önemli ölçüde ithalata dayanmaktaydı. Özellikle Dahilde İşleme Rejimi adı verilen uygulama sayesinde, ki bu uygulama ihracata dönük imalat için gereken ara mallara gümrük muafiyeti getirmişti, birçok sanayi işletmesi Uzakdoğu’dan ithal ettikleri yarı mamul malları montajlayarak Avrupa’ya ihraç eden ara istasyonlara dönüştü. Örnek olarak, 2004 yılında toplam ihracatın yüzde 53’ü Dahilde İşleme Rejimi çerçevesinde gerçekleştirilmiş ve bunun için 22 milyar dolarlık ithal girdi kullanılmıştı²¹. Böylece hem ihracat hem de ithalat bir arada artmakta, uluslararası düzlemde üretim, ticaret ve finans devreleri birbirlerini besleyerek genişlemeye devam etmekteydi.

1990’lı yıllarda Türkiye finans kapitalinin uluslararası yayılışını hızlandıran çok önemli bir faktör de SSCB’nin dağılması oldu. Tablo 2’den izlenebileceği gibi, 2000 yılına gelindiğinde 15 sermaye grubunun eski SSCB sınırları içinde kalan ülkeler ile ağırlıklı olarak eski “Doğu Bloku”nu oluşturan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki şirket sayısı (98), Batı Avrupa’daki şirketlerinin sayısına (119) yakındı. İmalat sanayisi şirketleri genelde eski SSCB topraklarında konumlanırken, Avrupa bölgesinde ticaretin ağırlığı devam etmekteydi.

Türkiye finans kapitali, SSCB’nin çöküşüyle ortaya çıkan yeni kapitalist coğrafyalara 10 yıl gibi kısa bir sürede hızla yayıldı. Geniş bir coğrafya sermaye birikimine açılırken, Türkiye burjuvazisi özellikle Orta Asya ve Kafkasya’daki “Türki” devletleri gözüne kestirdi ve Batılı emperyalist güçlerle iş birliği içinde, paylaşımında yer almak için harekete geçti. 1999 sonunda 5 Türki devlette (Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan) 1400’den fazla Türkiye kökenli firma faaliyet halindeydi²². Çoğu küçük ölçekli ticari girişimler olan bu firmalar içinde öncülüğü, Rusya ve diğer komşu ülkelerde 50’den fazla alışveriş merkezi (Migros benzeri büyük mağazalar) kuran Koç-Enka ortaklığı Ramenka yapmıştı.

Bu dönemde sermaye grupları salt ihracat-ithalatla sınırlı dış ticaretin ötesine geçerek dış ülkelerdeki ticari faaliyetlerini doğrudan doğruya arttırmaya yöneldiler. Özellikle SSCB’nin dağılmasını izleyen süreçte, Orta Asya ülkele-

21 Mustafa Sönmez, “Türkiye İhracatının İthalata Bağımlılığı: 2000-2004”, <http://bagimsizsosyalbilimciler.org>, 2005, s. 24.

22 Dietrich Jung ve Wolfgang Piccoli, *Yol Ayrımında Türkiye*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 211.

rinde (Caterpillar, Coca-Cola, Massey Ferguson gibi) uluslararası tekellerin temsilciliğini yapmaya başladılar. Gerçekten de Türkiye finans kapitali uluslararası yayılma sürecinde ABD ve Avrupa sermayeleri ile sıkı bir iş birliği kurdu ve birçok yatırımı Batılı ortaklarıyla birlikte gerçekleştirdi.

Bir diğer iş birliği alanı ise Rusya'nın dört bir yanında hız verilen inşaat projeleriydi. Genellikle uluslararası konsorsiyumlarca inşa edilen projelerde Türkiye kökenli inşaat firmaları da Batılı ortaklarıyla birlikte yer aldılar (örneğin Enka-Bechtel ortaklığı). Rusya "pazarındaki" projeler sayesinde, 1995 yılı itibarıyla Türkiye inşaat sektörü dünya piyasasının yüzde 10'unu ele geçirmiş durumdaydı. 2007 yılına gelindiğinde, büyük inşaat firmalarının sayısı açısından dünya genelinde ABD ve Çin'in ardından Türkiye üçüncü sıradaydı²³.

Kısacası, 1990'lı yıllar boyunca Türkiye finans kapitali özellikle eski Sovyet ülkelerine ve komşu ülkelere büyük bir yatırım atağı başlattı. Türkiye kısmen Avrupa'nın Çin'i haline gelirken, üretimde dışa açılma eğilimi de giderek hızlandı. Bu dönemde yurt dışında kurulan ilk fabrikalar ağırlıklı olarak dayanıksız tüketim malı (meşrubat, bira, süt ürünleri, tekstil) ve ara malı (sentetik elyaf, iplik, kord bezi, seramik, PVC boru ve profil, cam, cam ham maddesi, TV tüpü) niteliğinde üretim yapan tesislerdi. Özellikle Sabancı Grubu, Amerikan DuPont ortaklığı ile dünya genelinde birçok ülkede ara malı üretimi yapar hale gelmişti. Finans, ticaret, imalat sanayisi gibi alanlardaki uluslararası yatırımların yanında, 1990'lı yıllar boyunca inşaat, haberleşme, ulaştırma gibi fizik altyapıya yönelik sektörlerde ve telekom, medya, lojistik, hatta Ar-Ge gibi alanlarda da yurt dışı yatırımlar yapıldı.

1990'lı yıllarda finansal mekanizmalarla el konulan artı-değer, Türkiye finans kapitalinin yurt dışı yatırımlarını hızlandırmasını sağladı. Ancak, bu süreç 2001 krizi ile büyük bir darbe yedi. Bu krizle birlikte banka sistemi reformdan geçirilir ve birçok banka TMSF bünyesine alınırken, büyük sermaye kesimi içinde bir yeniden yapılanma yaşandı. Sabah Grubu (Dinç Bilgin), Nergis Holding (Cavit Çağlar), Zeytinoğlu, Cıngıllıoğlu, Uzanlar gibi bir dönemin etkili ve ünlü grupları tasfiye oldular. Buna karşılık, ayakta kalabilen gruplar süreçten daha da güçlenerek çıktılar ve yurt dışı yatırımlarını hızlandırdılar.

AKP dönemi (2002-2008)

Türkiye finans kapitalinin tarihi içinde AKP döneminin gerçekten de özel bir yere sahip olduğunu söylemek olanaklı. Bu dönemde, büyük sermaye grup-

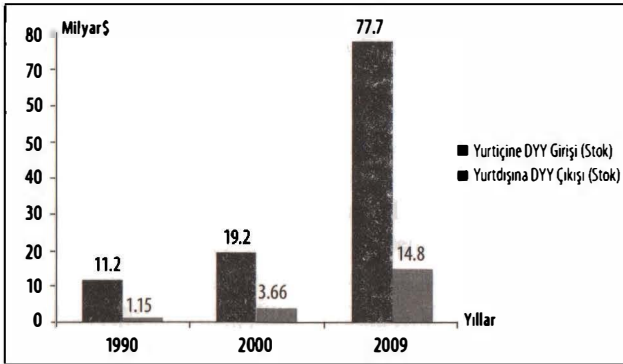
23 "Libya Deneyiminden Dünya Ligne...", *Milliyet*, 24 Ağustos 2007; Jale Özgentürk, "26 Ülkede İnşaatımız Var", *Milliyet*, 8 Ağustos 1995.

larının hemen hepsi toplam varlıklarını birkaç kat arttırdılar ve bazıları da bu yıllarda “küresel oyuncu” ölçeğine sızramayı başardılar. Bunda etkili olan bir faktör, 2002 sonrasında dünya genelindeki “likidite bolluğu” idi; ancak en az onun kadar etkili olan bir diğer faktör de AKP'nin sermayeden yana ve emeğe düşman politikalarıydı.

AKP'nin sermaye dostu politikalarına ciltler dolusu örnek verilebilir, burada yalnızca bir tanesine, özelleştirmelere bakalım. Son yıllarda özelleştirme uygulamalarındaki çarpıcı artış, verilerde açıkça görülmektedir. Türkiye’de özelleştirmeler 1985-1999 arasındaki 15 yılda yaklaşık 4,7 milyar dolar, 2000-2003 arasında ise 3,6 milyar dolardı. Buna karşılık, 2004-2009 arasında geçmiş 19 yılın toplamının birkaç katı miktarda (30.4 milyar dolar tutarında) özelleştirme yapıldı²⁴. Bu artışta Tüpraş, Telekom, Erdemir, Araç Muayene İstasyonları gibi büyük ölçekli ihaleler önemli rol oynadı.

Bu tarz büyük ölçekli özelleştirmelerde alıcı firma genelde küçük bir ilk ödeme yapmakta, daha sonra ise özelleştirilen işletme kendi borcunu ödemektedir. Dolayısıyla söz konusu olan, kamu mallarının büyük sermaye gruplarına (güçleri ile orantılı olarak) paylaşılması, hediye edilmesidir. Örneğin Koç Grubu, yılda 20 milyar dolar civarında ciro yapan Tüpraş'ı 4.1 milyar dolar bedelle almış, böylece kendisinden daha büyük bir işletmeye el koyarak 80 yılda ulaştığı ölçeği bir anda iki katına çıkarmıştır. Genel olarak, 2000’li yıllar boyunca Türkiye finans kapitalinin üretken sermaye donanımını ağırlıklı olarak özelleştirmeler ve satın almalar yoluyla arttırdığı söylenebilir.

Şekil 1: Türkiye’ye Gelen ve Türkiye’den Yurt Dışına Çıkan DYY (Stok değeri, milyar \$)

Kaynak: UNCTAD, *World Investment Report 2010*, www.unctad.org, 2010, s.174.

2002-2008 arasında, Türkiye kapitalizminin dünya sistemi ile bütünleşmesinde üretken sermaye hareketleri büyük önem kazanmıştır. Bunun bir göstergesi olarak ve daha önce ifade ettiğimiz çekincelerle birlikte, Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) stoğuna bakabiliriz (Şekil 1). Türkiye'deki toplam DYY stoğu yaklaşık olarak 1990 yılında 11.2 milyar ve 2000 yılında 19.2 milyar dolar seviyesindeydi. Bu rakam 2009 yılına gelindiğinde 77.7 milyar dolara yükseldi yani 1990 düzeyinin 7 katına, 2000 yılı düzeyinin 4 katına çıktı. DYY stoğunun artışında üç temel faktör etkili oldu: (i) 2001 krizinin ardından giderek hızlanan şirket satışları, özellikle de uluslararası finansal kuruluşların "yerli" bankaların hisselerini satın almaları; (ii) yabancılara gayrimenkul alım izni veren ve birkaç yıl boyunca yürürlükte kalan yasa maddesi, bu yasa kapsamında gerçekleşen sermaye girişi DYY girişlerinin üçte bire yakın bir bölümünü oluşturmaktaydı; (iii) AKP hükümetinin özelleştirme uygulamalarını hızlandırması.

Öte yandan, yalnızca DYY girişleri değil AKP döneminde yurt dışı DYY akımları da hız kazanmıştır. Türkiye'nin yurt dışındaki DYY stoğu 1990 yılında 1.15 milyar ve 2000 yılında 3.66 milyar dolardan 2009 yılında 14.8 milyar dolara çıktı, yani 1990 yılı düzeyinin 13 katına ulaştı. Kısacası hem DYY girişleri hem de DYY çıkışları geçmişe kıyasla 2000'li yıllarda muazzam ölçüde arttı. Burada önemli bir nokta, son yıllarda Türkiye kökenli firmaların uluslararası pazarlara satın alma yoluyla giriş yapıyor olmalarıdır. Tıpkı Türkiye'ye gelen yabancı sermaye gibi, Türkiye'den yurt dışına ihraç edilen sermaye de 2000'li yıllarda ağırlıklı olarak sıfırdan tesis kurarak değil mevcut (bazıları özelleştirilen) işletmeleri satın alarak yayılmaya başlamıştır²⁵.

Türkiye finans kapitalinin uluslararası yayılışı yukarıda verilen Tablo 2'den de izlenebilir. Buna göre, seçilmiş 15 grubun yurt dışı şirket sayıları 1990-2000 arasında dört katına çıkmış, 2000-2008 arasında bir kat daha artmıştır (264'ten 575'e). Bu süreçte ticaretin payı toplamla orantılı olarak değişmiş, imalat sanayisindeki firma sayısı ise ortalamanın üzerinde bir artış sergilemiştir (44'ten 108'e). Buna karşılık, finansal şirketlerdeki artış daha sınırlıdır ve yurt dışı bankacılık kuruluşlarının sayısında net bir azalma mevcuttur. Dolayısıyla, kategorik olarak, bu dönemde en kayda değer artış imalat sanayisi şirketlerinde yaşanmıştır.

İmalat sanayisi yatırımlarının yanı sıra Türkiye finans kapitali fiziki altyapıya dönük (inşaat, ulaştırma, haberleşme gibi) sektörlerde de yurt dışına açıl-

25 Bazı dikkat çekici satın almalar şunlardır: Eczacıbaşı Grubu: Almanya'da Villeroy & Boch'un karo seramik bölümü, Engers Keramik (seramik) ve banyo mobilyası üreten Burgbad; Ülker Grubu: Belçika kökenli lüks çikolata imalatçısı Godiva (850 milyon dolar); Doğan Grubu: Rusya ve Doğu Avrupa merkezli reklam firması Trader Media East (336.5 milyon dolar); Anadolu Grubu: Rusya'da Krasny Vostok (390 milyon dolar) ve Gürcistan'da Lomisi bira grupları; Sabancı Grubu: DuSa International'daki DuPont hisseleri (108 milyon dolar); Koç Grubu: Alman Bloomberg, Grundig, Avusturyalı Elektra Bregenz, İngiliz Leisure ve Flavel, Romanya'da Arctic (dayanıklı tüketim malları). Bkz. Eylem Türk, "Türk Firmaları Marka Topluyor", *Milliyet*, 25.05.2008.

miş durumdadır. Örnek olarak, GSM haberleşmesinde, Turkcell'i halen elinde tutan Çukurova Grubu, Kıbrıs, Ukrayna, Gürcistan ve Moldova'da; Çalık Grubu ise Arnavutluk'ta faaldır. İnşaat sektöründe, *Engineering News Record* dergisinin yıllık sıralamasına göre 2009 yılında dünyanın en büyük 225 inşaat firmasından 31'i Türkiye kökenlidir ve sayısal açıdan Türkiye, Çin'in ardından ikinci sıraya yükselmiştir²⁶.

Coğrafi olarak baktığımızda, Türkiye finans kapitalinin, başlıca yayılma alanları içinde Avrupa ülkeleri ile eski SSCB + Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri toplamı hemen hemen eşittir. Ancak, Avrupa'da ticaret ve finans şirketleri ağırlıklı iken eski Sovyet ülkelerinde imalat yapan işletmeler daha yoğundur. Bir başka deyişle, Türkiye kökenli firmalar, Türkiye'de ve eski Doğu Bloku ülkeleri ile Rusya topraklarında ucuz işçilik sayesinde imal ettikleri ürünleri genelde Avrupa pazarlarına yönlendirmektedir.

Yurt dışında üretim yapan holdingler ne üretmektedir? Bu sorunun yanıtı basitçe, yurtiçinde ne üretiyorlarsa yurt dışında da onu ürettikleridir. Yani, ağırlıklı olarak dayanıklı ve dayanıksız tüketim malları ve ara mallar. Buna karşılık, yatırım malları üretimi Türkiye içinde olduğu gibi ülke dışında da kayda değer bir ölçüğe ulaşmamıştır. İmalat sanayisinde bazı önemli yurt dışı örnekler şu şekilde sıralanabilir:

- İş Bankası – Şişecam Grubu: cam, cam ürünleri (Gürcistan, Rusya, Bulgaristan, Ukrayna) ve cam ham maddesi (Bulgaristan, Bosna Hersek, Mısır, Rusya).
- Koç Grubu: elektronik/beyaz eşya (Tunus, Almanya, Romanya, Rusya, Çin) ve ticari araç (Özbekistan).
- Anadolu Grubu: bira ve meşrubat (Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Gürcistan, Rusya, Moldova, Ukrayna, Sırbistan, Ürdün, Suriye, Pakistan).
- Sabancı: kord bezi ve suni elyaf (ABD, Almanya, İngiltere, İspanya, Fransa, Arjantin, Brezilya, İran, Mısır, Endonezya, Tayland, Çin) ve ticari araç (Mısır).
- Ülker: çikolata ve unlu mamuller (Kazakistan, Ukrayna, Romanya, Özbekistan, Mısır, S. Arabistan, Cezayir, İngiltere).
- Eczacıbaşı: seramik ve banyo mobilyası (İrlanda, Almanya, Fransa) ve temizlik kağıdı (Kazakistan).
- Zorlu Grubu: tekstil (ABD, Fransa, G. Afrika Cumhuriyeti, Türkmenistan, Makedonya, İran) ve elektronik/beyaz eşya (Rusya).
- Çalık: tekstil (Türkmenistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri).
- Enka: PVC profil (Rusya) ve çelik boru (Çin).
- Borusan: çelik boru ve yassı çelik (İtalya, İspanya).
- Çukurova Grubu: çelik boru (İspanya).

Türkiye finans kapitalinin yurt dışı yatırımları kâr, faiz ve kira (rant) gelirleri biçiminde artı-değer transferine de yol açmaktadır. Örneğin, Koç Grubu 2007 yılında 2.6 milyar, 2008 yılında ise 2.1 milyar dolar yurt dışı geliri elde etmiştir. Benzer biçimde, 2008 yılında Anadolu Grubu (Efes Pilsen, Coca-Cola) 1.38 milyar, Gama Holding 1.25 milyar, Sabancı 1.17 milyar dolar yurt dışı gelire sahiptir²⁷. Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayenin elde ettiği miktarla kıyaslanabilir olmasa da Türkiye finans kapitalinin de yurt dışında ciddi oranda artı-değere el koyduğu görülmektedir. Türkiye’nin büyük burjuvazisi, tüm sermaye devrelerini uluslararası düzleme taşımış durumdadır. Örneğin, 2008 yılında, İş Bankası’na bağlı Şişecam Grubu’nun 18 bin işçisinin yüzde 30’u ve 2.9 milyar dolarlık net satışlarının yarısı Türkiye dışındadır.

“Küresel kriz” karşısında Türkiye finans kapitali

Türkiye’de finans kapitalin 1960’lı yıllarda oluştuğu, 1970’lerin başlarında hâkimiyetini ilan ettiği, 1980 sonrasında ise üç aşamalı bir gelişme ile dışa açıldığı yani dünya kapitalizmi ile daha ileri ölçüde bütünleşmeye yöneldiği söylenebilir. Söz konusu bütünleşme dış ticaret akımları ile başlayıp finansal akımlarla genişleyerek devam etmiş ve sonra üretken sermaye hareketleri ile şimdiki nihai formuna ulaşmıştır.

2008-2009 küresel krizi Türkiye finans kapitali açısından çelişkili etkiler yaratmıştır. Bir yandan, krizle birlikte ihracat kanallarının tıkanması sonucunda otomotiv ve elektronik/beyaz eşya gibi sektörlerin ihracatı (ve dolayısıyla bu sektörlerdeki büyük sermayelerin kârları) azalmıştır. Örneğin, ticari araçlarda üretim yüzde 60 civarında, ağır ticari araçlarda ise ihracat yüzde 31, üretim yüzde 24 civarında gerilemiştir²⁸. Üretimdeki daralma kapasite kullanım oranlarında, Gayrisafi Milli Hasıla’da, dış ticaret rakamlarında buna paralel gerilemelere ve işsizlikte patlamaya yol açmıştır. Aynı zamanda, finansal piyasalardaki çöküşler nedeniyle Türkiye burjuvazisinin dış dünyadan kredi bulma olanakları sınırlanmıştır. Ve salt dış krediler değil, DYY akımları da yavaşlamıştır: 2007 yılında 22 ve 2008’de 18 milyar dolar olan DYY girişleri 2009 yılında 7.6 milyara düşmüştür²⁹.

Öte yandan, küresel krizin Türkiye finans kapitali için önemli bir fırsat anlamına geldiğini söylemek de olanaklıdır. Nitekim 2007 yılı ortalarında başlayan kriz 2008 Eylül ayında tam bir fırtınaya dönüştüğünde, Türkiye’nin büyük burjuvazisi hayli rahat vekendine güvenen bir havadaydı. Örneğin, Doğuş

27 Nilüfer Gözütok, “Global 30’da Liderlik Yarışı”, *Capital*, Eylül 2008; “Türkiye’nin Sınır Ötesi Şirketleri”, *Capital*, Temmuz 2009.

28 Bkz. “Otomotiv Sanayinde 2009 ve 2010 Yılına Bakış”, Otomotiv Sanayii Derneği Basın Bülteni, 2010, s. 2-3, <http://www.osd.org.tr>.

29 UNCTAD, *World Investment Report 2010*, www.unctad.org, 2010, s. 170.

Grubu'nun patronu "Krizde güçlü girdik, Türkiye'nin yolu açık" derken, Koç Grubu'nun CEO'su döviz pozisyonlarının iyi olduğunu ve satın almalarla krizi fırsata dönüştüreceklerini belirtmişti³⁰. OYAK genel müdürü ise krizi önceden gördüklerini, ellerinde 5.7 milyar TL (o günün kuruyla yaklaşık 4 milyar dolar) nakit bulunduğunu ve krizde varlık fiyatları düştüğü için Avrupa'da satın almak üzere şirket aradıklarını ilan etmekteydi³¹. Nitekim OYAK, bundan kısa süre sonra Fransız çimento tekeli Lafarge'ın bazı tesislerini yarı fiyatına satın aldı³².

Kısacası, küresel kriz, Türkiye finans kapitalinin bazı kesimleri için uluslararası rakipleri karşısında bazı fırsatlar yarattı. Ancak, aynı zamanda, emek-sermaye ilişkilerinde de kimi "fırsatlar" söz konusu oldu. Çalışma saatlerinin artması, esnek çalışma biçimlerinin kural haline gelmesi, kısa çalışma ödeneği uygulaması, kadınların ve gençlerin altı aya kadar stajyer olarak çalıştırılması gibi kriz bahanesiyle yürürlüğe giren ya da ağırlaştırılan yöntemlerin yanı sıra, doğrudan doğruya ücretlerde indirimde gidildiği de görüldü. Örneğin, birkaç milyar dolar nakite sahip olduğunu açıklayan OYAK, Erdemir ve İsdemir'de çalışan 13 bin işçinin ücretini yüzde 35 azaltabildi (1400 işçiyi işten çıkarma tehdidi ve elbette 'sendika' adı altında faaliyet yürüten bazı örgütlerin desteğiyle). Kısacası, kriz, Türkiye finans kapitali açısından hem diğer sermayelere karşı hem de emeğe karşı bir saldırının fırsatlarını beraberinde getirdi. Ayrıca, bu süreçte AKP hükümeti de finans kapitale etkin bir destek verdi. Otomotiv ve elektronik gibi sektörler ÖTV/KDV indirimleri ile elde kalan stoklarını eritme fırsatı yakalarken, banka sektörü örtük olarak koruma altına alındı. Nitekim sanayi sektörlerinde üretimin daralmasına ve işsizliğin çarpıcı oranda artmasına rağmen, Türkiye bankacılık sektörü 2009 ve 2010 yıllarında kârlılığını tarihinin en yüksek seviyelerine çıkardı. Böylece finans kapital, bir yerde azalan kârlılığı başka bir noktada artan kârlarla fazlasıyla telafi edebildi.

Bazı sonuçlar

Türkiye finans kapitalinin uluslararası düzlemde hareket etme yeteneği kazanmış olduğunu gördük. Bununla birlikte, sermayenin uluslararası mekândaki hareketi "pürüzsüz" değildir. Sermayenin uluslararası hareketi homojen bir ortamda değil, ulus-devletler tarafından bölümlenmiş bir ortamda gerçekleşir. Bu nedenle, ülkeler arasındaki ilişkiler geçmişe kıyasla daha karmaşık ve çelişkili biçimler almaktadır. Buna bağlı olarak da dış politikanın önemi artmıştır.

30 "Krizde Güçlü Girdik Türkiye'nin Yolu Açık", *Hürriyet*, 17.10.2008; "Bulgurlu: Satın Almalarla Krizi Fırsata Dönüştürürüz", *Star*, 18.10.2008.

31 Ufuk Aktuğ, "Ulusoy: 'Krizi Önceden Gördük, Tedbir Aldık'", *Hürriyet*, 10.10.2008.

32 "Aslan Çimento'ya Yarı Fiyatına Kavuştu, 'Pırlanta Keyfi' Yaşadı", *Hürriyet*, 08.01.2010.

Türkiye finans kapitalinin dünya kapitalizmi ile artan bütünleşmesi kriz ortamında daha da billurlaşan bazı çelişkili sonuçlar yaratmıştır. Bu en açık olarak Türkiye ekonomisinin krizden çok olumsuz etkilenmesi, ancak finans kapitalin krizi fırsata çevirmiş olması biçiminde ortaya çıkmıştır. Genel ve tekil arasındaki çelişki yoğunlaşmış, ülke krizin pençesinde kıvranırken finans kapitalin rekor kârlar elde etmesi olanaklı hale gelmiştir.

Türkiye kapitalizmi, bir yandan yabancı sermaye girişlerine muhtaçtır, zira sanayi üretimi yurt dışından ithal edilen ara mallara ve ham maddelere dayanmaktadır. İthalatı sürdürebilmek için düşük kur (değerli TL) politikası izlenmekte ve buna bağlı olarak dış açıklar artmaktadır. Ancak diğer yandan, tekil sermayeler olarak bakıldığında, Türkiye’de belirli bir ölçüğe ulaşan bazı sermayeler uzun zamandır yurt dışına sermaye ihraç etmektedir. Böylece, hem sermaye girişleri ve hem de sermaye çıkışları aynı anda artmaktadır.

Eşitsiz ve bileşik gelişmenin bir sonucu, Türkiye’nin kendi yakın coğrafyasındaki en ileri kapitalist gelişme düzeyinde bulunan ülke olması, ancak aynı zamanda teknoloji, know-how, lisans gibi konularda halen Batılı emperyalist ülkelere bağımlı kalmasıdır. Örneğin, Koç Grubu dünyanın dört bir yanına (hatta ABD’ye) ticari araç ihraç etmektedir, ama bu araçlar Ford lisansı ve ortaklığı ile üretilmektedir.

Türkiye kökenli finans kapitalin uluslararası pazarlara açılışı bağımsız bir gücün hareketi biçiminde olmamıştır. Daha ziyade, Türkiye’nin Ortadoğu-Avrasya bölgesinde emperyalist sistemin bir alt merkezi olarak işlev görmesi söz konusudur. Türkiye’nin jeopolitik konumu ve komşu ülkelerle kıyaslandığında daha ileri bir kapitalist gelişme düzeyinde bulunması, özellikle Ortadoğu ve Orta Asya ülkelerinin küresel sistemle bütünleşmesinde aracılık rolünü üstlenmesine olanak vermiştir³³. Genel olarak Türkiye’nin Ortadoğu-Avrasya coğrafyasındaki konumu büyükçe bir taşeron firmayı andırmaktadır: ana firma ile zaman zaman çatışabilen, bazen ona kazık da atabilen, ama iş birliği bilincini asla kaybetmeyen bir “küçük ortak”. Bununla birlikte, söz konusu bağımlılık ilişkisi Türkiye finans kapitalinin “emperyal” hayaller kurmasına ve bu yönde harekete geçmesine engel olmamıştır. AKP döneminde, Türkiye’nin büyük burjuvazisi belirgin biçimde Yeni-Osmanlıcı bir dış politika çizgisinden yana tavır koymuştur.

33 Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından 2010 Aralık ayında yayımlanan *Sanayi Stratejisi Belgesi*’nde bu durum açıkça ifade edilmektedir: “Türkiye, AB’deki tüketim kalıplarıyla büyük ölçüde uyum gösteren, büyük ve genç bir pazara sahip olmanın yanında, bölgesindeki ülkelerle kıyaslandığında, dinamik bir sanayi ve hizmetler altyapısına sahiptir. Bu konumu, Türkiye’ye, küresel yatırımcılar için önemli bir cazibe merkezi özelliği de kazandırmaktadır. Türkiye’nin, bölgesindeki ülkelerin de küresel ekonomiye eklenmesinde önemli bir rol üstlenme potansiyeline sahip olması, Türk sanayisi için önümüzdeki dönemde çok sayıda yeni fırsatı da beraberinde getirecektir. Son dönemde, başta AB merkezli şirketler olmak üzere birçok küresel şirket, bölgesel operasyonları için Türkiye’yi bir üs ve yatırım merkezi olarak konumlandırmaktadır”. Bkz. T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi 2011-2014 (AB Üyeliğine Doğru)*, Ankara, 2010, s. 26.

Türkiye'nin bağımsız bir "bölge gücü" olmak için yeterli donanıma sahip olmadığı açıktır. Ne sanayi üretiminin yapısı ve teknolojik altyapısı, ne finansal gücü, ne de askerî olanakları böyle bir pozisyon elde etmeye yeterlidir. Ayrıca, ulus-devletler çağında Osmanlı hayali kurmanın da hiçbir zemini bulunmamaktadır. Yine de, Ahmet Davutoğlu'nun temsil ettiği "Yeni-Osmanlıcı vizyon" Türkiye finans kapitalinin Ortadoğu, Balkanlar, Kuzey Afrika ve Kafkasya gibi komşu coğrafyalara açılmasında bazı avantajlar sağlamaktadır. Eski tarz şoven Türk milliyetçiliğinin coğrafi ve ideolojik sınırlılıklarına karşılık, Osmanlıcı (ve "İslamcı") yaklaşım daha geniş bir coğrafyada, daha doğrudan hareket edebilmenin olanağını yaratmıştır. Örneğin, ağırlıklı olarak Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde yoğunlaşmış bulunan Fethullah Gülen cemaati okulları, böyle bir "vizyon" çerçevesinde ileriye dönük yatırım niteliğindedir.

Bununla birlikte, Osmanlıcı vizyonun sağlayabileceği muhtemel avantajları abartmamak gerekir. İlk olarak, "Yeni-Osmanlı" kavramının, AKP iktidarından çok önce, 1990'lı yılların başlarında Turgut Özal tarafından ortaya atılmış olduğu hatırlanmalıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılması Türkiye'nin hâkim sınıflarında büyük heyecan yaratmış ve bir yanda Balkanlar, bir yanda da Kafkasya ve Orta Asya bölgeleri önlerinde açılmış gibi görünmüştür. Ve Türkiye finans kapitali, gerçekten de, ABD ve Avrupa sermayeleri ile iş birliği içinde bu yeni bölgelere giriş yapmakta belli ölçüde başarılı olmuştur. Ancak, "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" rüyası kısa sürmüş, 1990'lı yılların ortalarından itibaren büyük emperyalist güçlerin doğrudan müdahale ettiği her bölgede Türkiye geri adım atmak zorunda kalmış ve sözde "emperyal" vizyonunu daraltmıştır. Balkan ülkelerinde Avrupa Birliği'nin ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde Rusya'nın nüfuzunun kısa sürede belirginlik kazanması, Türkiye büyük burjuvazisinin hayallerine darbe vurmuştur.

AKP döneminde, daha doğrusu son beş-altı yılda, İslamcı yaklaşımın özellikle Ortadoğu ülkelerine dönük olarak devreye sokulması, bir yandan Türkiye finans kapitali içinde "Batıcı" ve "İslamcı" kanatlar arasındaki çatışmayı derinleştirmiş, diğer yandan ise Türkiye'nin küresel emperyalist sistemin bir alt merkezi olarak işlev görme "yeteneğini" geliştirmiştir. Kuşkusuz, AKP'nin İslamcılığı Erbakan'ın Milli Görüş çizgisinden epeyce farklıdır ve çok daha esnek ve kozmopolittir. Sermayenin çıkarları açısından gerekli olan her türlü manevrayı herhangi bir ideolojik sıkıntı yaşamadan gerçekleştirebilmektedir. Bu noktada dış politika ile iç politikanın birbirine bağlı olduğu da ortaya çıkmaktadır. AKP sermaye açısından verimli bir formülü hayata geçirmiş, İslam'ı kapitalizmle, daha doğrusu neoliberal kapitalizmle bir araya getirmiştir. Bu durum kapitalistler için, bir yandan neoliberalizmin (özelleş-tirmeler, deregülasyon vb.) her türlü nimetlerinden yararlanmayı, bir yandan

dini baskı ile pasifize edilmiş bir işçi sınıfı ile muhatap olmayı, bir yandan da komşu coğrafyalarda rahat hareket edebilmeyi sağlamaktadır.

Doğal olarak, İslami neoliberalizm sadece sihirli bir formül değil, aynı zamanda bir yığın çelişki ile malul bir projedir. Söz konusu çelişkilerden en belirginini, şu ana dek, toplumsal yapıda dinin yerine ilişkin tartışma ve mücadelelerde ortaya çıkmıştır. Ancak, çelişkiler salt bu alanla sınırlı değildir. Yargı, hükümet, ordu ve medya kurumları arasında yaşanan çelişki ve çatışmalar, Kürt ulusal sorunu, neoliberal saldırının sonuçları olarak ortaya çıkan çelişkiler (eğitim, sağlık, sosyal güvenliğin metalaşması, kentsel dönüşüm, HES'ler gibi), finans kapital içi çatışma ve emek-sermaye arasındaki temel çelişki, her geçen gün giderek ağırlaşmaktadır.

Yüz yıl önce finans kapital kavramını ortaya koyan Hilferding, "Finans kapital özgürlük değil tahakküm ister" diye yazmıştı. Geçen yüz yıl, kapitalizmin artık iyice gerici bir sistem haline geldiğini fazlasıyla kanıtlamıştır. Türkiye coğrafyasında yaşayan halkların da bu gericilikten nasibini yeterince aldığı açıktır.

TÜRKİYE İŞÇİ SINIFININ MADDİ VARLIĞI VE DEĞİŞEN YAPISI*

*M. Meryem Kurtulmuş
Kurtar Tanyılmaz, İrfan Kaygısız*

1. Giriş

Özellikle dünya ekonomik krizinin derinleşmesiyle birlikte sermayeler arası rekabet şiddetlenmekte ve uluslararası sermaye krizden çıkmak amacıyla dünya ölçeğinde yeniden yapılanmaktadır. Dünya ölçeğinde 80'li yıllardan itibaren kapitalizmin yeniden yapılanması diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de işçi sınıfını giderek büyütme ve yapısını değişime uğratmaktadır. 1980 sonrasında Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmiyle artan bütünleşmesiyle birlikte izlenen neoliberal sermaye stratejisi, özelleştirme, taşeronlaştırma ve spekülasyon alanlara yönelme gibi uygulamaları içermektedir. Söz konusu uygulamaların temel amacı daha fazla kâr elde etmek üzere, daha az işçiyi, daha uzun süre ve daha düşük ücretlerle çalıştırmaktır. Uygulanan "yapısal reformlar" ve yaygınlaşan "esnek çalışma" biçimleri sadece işsizlik artışları ve ücretlerde düşümlere yol açmakla kalmamış, Türkiye işçi sınıfının yapısında da önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır.

Burjuvazi, sosyologları aracılığıyla yıllardır "sınıfsız toplum" fikrini ileri sürerek işçi sınıfını görünmez kılma çabası içindedir. Türkiye'deki sosyolojik analizlerde de benimsenen toplumsal katmanlaşma ve çıkar grupları gibi yaklaşımlardan hareketle bir üretim ilişkisi olarak sınıfların, bunun sonucunda işçi sınıfının da varlığı yadsınmaktadır. Özellikle 80'lerden itibaren işçi sınıfının zaten var olmadığı, işçi sınıfını mavi yakalı erkek işçilerle özdeşleştirerek, işçi sınıfının ortadan kalktığı ya da işçi sınıfının orta sınıfa dönüştüğü şeklinde görüşlere sıkça yer verilmektedir.¹ Aralarındaki bütün farklılıklara rağmen

* Bu yazı Aralık 2013'te Türkiye Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen 13. Sosyal Bilimler Kongresi'ne sunulan bildirinin gözden geçirilmiş versiyonudur.

1 Her bir yaklaşıma somut örnekler için bkz. Tanyılmaz (2007: 115-117). Orta sınıflaşmayı öne çıkaran bir örnek olarak bkz. Taha Akyol: "eski ezik, çekingen köylü Anadolu, atılğan, girişken bir orta sınıf Anadolu'suna dönüşüyor" (*Milliyet*, 20.12.2006) ya da aynı yazarın başka bir ifadesi "(...) piyasa ekonomisi 'hasolar, memolar'dan işadamları çıkaracaktı elbette! (...) Türkiye'de eski 'merkez' ve 'kenar' yapıları artık açılıyor, bir 'orta sınıflaşma' süreci yaşanıyor" (*Milliyet*, 28.12.2007).

işçi sınıfını görmezden gelenlerin paylaştıkları ortak nokta, çeşitli toplumsal kesimlerin tüketim standartlarından, özellikle de gelir ve mesleki statüden, gerek piyasaya gerekse de politik süreçlere katılabilme kapasitesinden, bu süreçlerdeki öznel konumlarından hareket etmeleridir. Farklı kimliklere, yaşam tarzlarına ve statülere dayalı **yurttaşlık**, farklı gelir düzeylerine dayalı **zenginlik ve yoksulluk**, piyasalarda söz sahibi olabilmeye dayalı **girişimcilik** ve yönetim erkine sahip olabilmeye dayalı **elitler ve halk sınıfları** gibi kavramlara farklı kesimler tarafından farklı amaçlarla Türkiye'nin toplumsal analizinde sıkça başvurulmaktadır. Örneğin Buğra (2003) bu anlayışı şöyle ifade etmektedir: *"Sınıf kavramından hareket ederek insan davranışlarıyla ilgili çıkarılmalar yapmak yerine, insan davranışlarından yola çıkarak sınıf oluşumunu incelemeye çalışmak daha anlamlı olacaktır"*.

Türkiye'deki sosyolojik analizlerde de benimsenen toplumsal katmanlaşma ve çıkar grupları yaklaşımının temel hedefi bir üretim ilişkisi olarak sınıfların varlığının yadsınmasıdır. Merkezdekiler ve çevredekiler, elitler ve halk ya da "Beyaz Türkler" ve "öteki Türkiye" gibi ayrımlar hep toplumsal eşitsizliğin şiddetlendiği dönemlerde Türkiye'de işçi sınıfının somut varlığını yadsıma işlevini görmüştür. Sömürüyü yapısal bir çelişkinin ürünü olarak değil, birey ya da grupların davranışlarının (rantiyeler, iş birlikçiler, bürokratlar vb.) bir ürünü olarak görmenin önemli bir sonucu üretim ilişkilerinde oynanan ayrıcalıklı rolün, üretim araçlarının sahipliği gibi nesnel konumun göz ardı edilmesidir.

Sınıfsal analiz, belli bir toplumda yaşayanları, gelir düzeylerine, tüketim kalıplarına göre değil, üretimdeki rollerinden hareketle tanımlamayı gerektirir. İşçi sınıfının "maddi varlığını" ortaya koyabilmenin önemi Marksistler açısından burada yatmaktadır. Marksistler açısından Türkiye işçi sınıfının günümüzdeki gerçekliğinin nesnel analizi, Marx'ın "kendinde sınıf" diye nitelendirdiği işçi sınıfını ortaya çıkaran koşulları kavrayabilmek, süregelen sınıf mücadelesini, sınıfın bu nesnel konumuyla uyumlu örgütlenme biçimleriyle birleştirebilmek bakımından can alıcı öneme sahiptir.

Sınıf analizi, gerçek bölünme ve farklılaşmalara rağmen sınıf içi kesimler arasında birleştirici, bütünleştirici olan eğilimleri, gelişme dinamiklerini bulup çıkarmalı, böylece sınıfın tüm kesimleri arasında çıkar birliğini sağlayacak örgütlenme biçimleri geliştirmeye hizmet etmelidir. Türkiye işçi sınıfının bugünkü varoluş koşullarını anlamak, işçi sınıfının maddi varlığını, son yıllardaki gelişme eğilimlerini ana hatlarıyla ortaya koymak bu çalışmanın ana amacıdır. Çalışma tamamen yeni ve kapsamlı bir Türkiye işçi sınıfı araştırması değildir, son yıllarda işçi sınıfının yapısındaki değişime ilişkin bir fotoğraf çekme ve sonuçlar çıkarma amacı taşımaktadır. İşçi sınıfının artan bölünmesi ve farklılaşmasının, başta sendikalar olmak üzere, dayanışmacı

bir sınıf politikasının geliştirilmesinin önünde bir engel olduğu önermesini sorgulamak bakımından da işçi sınıfının maddi varlığındaki gelişmeleri kavramak önem taşımaktadır.

Bir sonraki bölümde işçi sınıfının maddi varlığı; kapsamı, nitel ve nicel profili tanımlanmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde işçi sınıfının yapısındaki ve bileşimindeki değişimleri, farklılaşmaları ve bölünmeleri sergilemeye, ekonominin hangi sektörlerinde yoğunlaştığına, bunun sınıfın toplumsal gücü açısından sonuçlarına bakılacaktır. Nihayet son bölümde, Türkiye işçi sınıfının yeniden biçimlenmesine yol açan değişiklikler ve tespitler özetlenecektir.

2. İşçi sınıfının maddi varlığı

a. İşçi sınıfının kapsamı ve nitel profili

İnsanların sınıf konumlarını tanımlayan onların kendi haklarında ne düşündükleri değil, maddi konumlarıdır. Sınıflar, toplumsal üretim ve toplumsal yeniden üretim içindeki yerlerine göre tanımlanır. Toplumsal üretim içindeki yerin esas belirleyeni ise üretim araçları üzerindeki kontroldür, üretim araçlarının mülkiyetidir. Sınıf konumları, farklı insan topluluklarının üretim alanında karşılıklı olarak birbirleriyle girdiği maddi ilişkiler içinde belirlenir. Bu topluluklar siyasi alanda nasıl davranırlarsa davranırlar, ideolojileri ne olursa olsun üretim ve yeniden üretimin tanımladığı sınıf konumları temel bir veridir (Boratav, 1995; Callinicos and Harman, 2006; Savran, 2008; Tanyılmaz, 2007).

Sermaye ilişkisinin farklı derecelerde taşıyıcıları vardır. Bunlar arasında sermaye ile ilişkisi dolaysız olanlar burjuvaziyi oluşturur. Elbette bu taşıyıcıların merkezinde kapitalist, kendi sermayesiyle üretim ve/veya dolaşım alanlarında ekonomik faaliyeti örgütleyen, bu amaçla ücretli işçi çalıştıran ve süreç sonunda kâr elde ederek sermayesini genişleten kişidir. Bir üretim ilişkisi olan sermaye ile bir toplumsal sınıf olan burjuvazi günlük dilde özdeş kavramlar olarak kullanılmaktadır. Büyük şirketlerin üst düzey yöneticileri sermayenin ikinci dereceden "ajanları"dır². Gelir kategorisi açısından bakıldığında yöneticilerin temel geliri maaşlarından kaynaklanır. Yani bir ücret biçimidir. Bu da gelir biçimlerinin bizi aldatmaması gerektiğinin bir ilk ifadesidir. Bir genel müdürün de, bir sıradan memurun da, bir vasıfsız işçinin de temel gelirleri ücretleri olabilir. Ama bu, söz konusu insanları aynı toplumsal sınıfa yerleştirmez. Holdinglerin ve bunlara bağlı şirketlerin sadece büyük hissedarları değil, aynı zamanda genel müdürleri (CEO'ları) ve yardımcıları, finans mü-

2 Sermayenin ajanı kavramı için bkz. Savran 2008.

dürleri, pazarlama ve satış müdürleri, insan kaynakları müdürleri vb. sınıf aidiyeti bakımından burjuva sayılmalıdırlar çünkü üretim içindeki konumları onları sadece ve sadece sermayenin çıkarlarına uygun davranmaya iter. Bunlar burjuvazinin bürokrasi ve aydın katmanlar içinden kendi saflarına devşirdiği unsurlardır.

Bu kategorilerden hangisine ait olursa olsun, belirli bir miktar işçiyi istihdam ederek onların yarattığı artık-değerin mülk edinilmesi temelinde yaşayan ve koşullar elverdiğinde sermayesini büyüten veya yenileyen her birey ve aile kapitalisttir. Dolayısıyla KOBİ'ler (küçük ve orta boy işletmeler) burjuvazinin birer mensubudur. Burada zor olan konu, küçük sermayedar ile küçük burjuvazi arasındaki sınırdır.

Burjuvazinin çekirdeği, dar anlamda, kapitalistler ile şirketlerin üst düzey yöneticilerinden oluşmaktadır. Kapitalistler deyince sadece büyük kentlerde faaliyet gösterenler değil; kasabalarda, hatta köylerde ticaretle, ulaşım faaliyetleriyle veya belirli bir nicel sınırın ötesinde ücretli emek kullanımı söz konusu olduğunda tarımla uğraşan kapitalistler de bu sınıfın bir parçasıdır.

Marksizmde işçi sınıfının gücü, yoksulluğundan, dışlanmışlığından değil, üretim sürecindeki nesnel konumundan ve bu nesnel konumun kendisine verdiği kolektif davranabilme potansiyelinden gelmektedir. İşçi sınıfı kavramı, üretim araçlarından yoksunluğa; iktisadi bir zorlama altında, emek gücünü satma zorunluluğuna ve bu emek gücünün başka biri tarafından kullanılmasına, yani sömürüye dayanır. Bu tespitlerden hareketle Türkiye'de işçi sınıfının niceliksel gelişimini kavramak bakımından işçi sınıfı kapsamını belirlemeye ışık tutacak şu tanımları tekrar hatırlamakta fayda var³:

Bu kavram, kesinlikle sanayideki kol işçileriyle sınırlı değildir. Proletaryanın bu kısmı epeyce zamandan beri büyümekte, tersine gittikçe azalmaktadır. Proletarya tanımını işçi sınıfının sadece bu kısmı ile sınırlayanlar sonunda proletaryanın toplumu değiştirme olanaklarının artmaktan ziyade daha da azaldığı sonucuna varacaklardır. Ancak Marx için proletarya, Gesamtarbeiter, yani 'işçiden başka bir şey olmayan işçi' demektir. Bu kavram beyaz yakalı işçileri, teknikerleri, mühendisleri ve hatta iş yerindeki üretim sürecini planlayan ve kontrol edenlerin (kelime anlamında "yönetenlerin") belirli bir tabakasını, kamu hizmetlerinde ve devlette çalışanları da içerir (elbette üst yöneticiler ve yüksek memurlar hariç olmak üzere); yani ekonomik baskı altında iş gücünü satan ve gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan bütün herkesi kapsar (Mandel, 1991: 93-94).

Marx'ın kapitalizm çözümlemesindeki proletaryanın belirleyici yapısal karakteristiği, insana emek-gücünü sattıran sosyoekonomik zorlamadır. Bu durumda proletarya kavramının içine sadece sanayide çalışan kol işçileri değil aynı temel

3 Marksizmde işçi sınıfı tanımı, kapsamı vb. tartışmalar ve tanımlar için bkz. Tanyılmaz, 2007.

kısıtlamalara tabi olan üretken olmayan ücretli işçiler de girerler. Aynı temel kısıtlamalar derken kastettiğim üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmama geçim araçlarına doğrudan ulaşmama (toprağa asla özgürce ulaşamaz!) emek gücünü az çok sürekli biçimde satmadan geçim araçlarını satın almaya yetecek kadar para bulamamadır (Mandel'den aktaran Callinicos ve Harman, 2007: 37).

İşçi sınıfı kapsamını netleştirmek bakımından yukarıdaki tanımların yanı sıra şu ayrımlara da dikkat etmek gerekir.⁴ İşçi/memur ayrımı Marksist teori açısından anlam taşımaz. Proletarya hiçbir biçimde sanayi işçilerinden ibaret bir kavram değildir. "... proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır."⁵ Burada dikkat edilmesi gereken nokta buna "sermayenin ajanı olarak işlev üstlenmemiş" olmasıdır. Dolayısıyla sanayi dışındaki bir dizi sektörde ücretli olarak istihdam edilen işçiler de proleterdir.

Üretken emek sermaye için artık-değer üreten emektir; üretken olmayan emek ise sermayenin toplam devresi ve yeniden üretimi için gerekli olmakla birlikte artık-değer üretmeyen emektir. İlk kategoriye sanayi, tarım, madencilik gibi maddi mallar üreten işçiler girdiği gibi, ulaştırma, telekomünikasyon, turizm, ikram, sağlık, eğitim gibi alanlarda hizmet üreten işçiler de girer. Üretken olmayan emek kategorisi ise kabaca sermaye tarafından dolaşım alanında (ticaret, finans vb.) istihdam edilen işçiler ile kamu tarafından istihdam edilen ve ürettikleri mal veya hizmetler meta biçimi altında satılmayan çalışanları kapsar. Söz konusu ayrım bu emek türlerini harcayan işçiler arasında sınıf ayrımı bakımından hiçbir önem taşımaz. Yukarıda proleter tanımlayanın geçimini sağlamak için emek gücünü satmak zorunluluğu olduğunu görmüştük. Emek gücünü satan işçinin üretken emek mi, yoksa üretken olmayan emek mi harcadığının hiçbir önemi yoktur. Her ikisi de üretim araçlarından yoksun olduğu için emek güçlerini özel bir meta türü olarak satmak zorundadırlar. Onları proleter yapan budur. Sınıf konumları da bir ülkede kapitalizmin gelişmesine paralel olarak değişebilir, yani sınıf konumlarına dinamik ve diyalektik bir tarzda bakmak gereklidir.

Emekliler, çalışma hayatları boyunca hangi sınıfa ait idiyeler, emeklilik döneminde de o sınıfın birer üyesidirler. Ev kadınları (ev emekçileri) insan soyunun yeniden üretimi için gerekli bir üretim faaliyetinde bulunurlar, ama harcadıkları emek aile içinde kaldığı için piyasa kategorileri tarafından "görülmez", kendileri de ekonomik bakımdan faal olmayan nüfus içinde düşünülürler. Ev kadınlarının, çocuk ve gençlerin, iş göremez durumda olan bireylerin sınıf aidiyetleri en genel düzeyde aileleri dolayısıyla belirlenir. Dolayısıyla, örneğin işçi sınıfından (proletaryadan) söz ettiğimiz zaman, sa-

4 Söz konusu ayrımlar hakkında Savran'ın bu kitapta yer alan "Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?" başlıklı yazısına bakılabilir.

5 *Komünist Manifesto*'da Engels'in 1888 tarihli dipnotu için bkz. Marx ve Engels (2008: 22).

dece üretim alanında fiilen çalışan işçilerden değil aynı zamanda onların ailelerinden de söz ediyoruz demektir. Hayatını devletin çeşitli alanlardaki işlevlerini yerine getirerek kazanan insanlar, devlet bürokrasisi kavramlaştırması altında bütün öteki toplumsal gruplardan farklı bir grup olarak ele alınmalıdır.

Ana sınıflar burjuvazi ve proletarya dışında, maddi varoluş tarzı üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkisi temelinde tanımlanabilen üçüncü toplumsal grup küçük burjuvazidir. Küçük burjuvazi, bazen adının çağrışımı dolayısıyla yapılan yanlıştan farklı olarak burjuvazinin küçüğü değildir. Çünkü küçük burjuvazi, burjuvazi değildir. Küçük burjuvazi, bir bakıma kendi şahsında burjuvazi ile işçi sınıfını bir araya getiren sınıftır: Hem kendi üretim araçlarına sahiptir hem de kendi emeğiyle üretim yapar. Küçük burjuvazi Türkiye’de ekonomik istatistiklerde kategori olarak “kendi hesabına çalışan” olarak geçen insanlardan oluşur.

Mühendislerin ve teknik elemanların sınıf konumu çoğu zaman çelişik bir konum olarak tanımlanır.⁶ Bu tür çelişik sınıf konumları söz konusu kitleyi bir ara katman haline getirir. Orta ve alt kademe yöneticiler de mühendisler gibi çelişik bir sınıf karakterine sahiptir. Bu çalışmada ücretli mühendisler işçi sınıfı içinde değerlendirilmektedir.

Genel kural olarak, emek gücünü ücret karşılığı satan, sermayenin ajanı işlevini üstlenmeyen, devlet iktidarının temsilcisi olmayan herkesin proleter olduğunu söyleyebiliriz. “... Proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır.” Bu tespitlerden hareketle bir ülkede çalışan nüfus içinde işçi sınıfı kapsamını şöyle saptayabiliriz:

6 Mühendis ve mimarların sınıf konumlarına ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Köse ve Öncü 2000.

Tablo 1: İşçi Sınıfının Kapsamı

İstihdam edilenler	İşçi sınıfı A	İşçi sınıfı B
Yevmiyeli, ücretli, maaşlı, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi olarak referans dönemi içinde en az bir saat bir ikhtisada faaliyette bulunan kişiler (işbaşında olanlar) ile; işi ile bağlantısı devam ettiği halde, referans haftası içinde çeşitli nedenlerle işinin başında olmayan kendi hesabına çalışanlar ve işverenler (işbaşında olmayanlar), istihdamda kabul edilir. Bu iki gruba dâhil olan kurumsal olmayan çalışma çağındaki tüm nüfus istihdam edilen nüfustur.	+Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli* geçinenler +Ücretsiz aile işçileri -Ücretle çalışanlar da işçi sınıfına ait olmayan kimseler (Kanun yapımcılar üst düzey yöneticiler ve müdürler)	+Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli geçinenler +Ücretsiz aile işçileri -Ücretle çalışanlar da işçi sınıfına ait olmayan kimseler (Kanun yapımcılar üst düzey yöneticiler ve müdürler)
İşsizler		
Referans dönemi içinde istihdam halinde olmayan (kâr karşılığı, yevmiyeli, ücretli ya da ücretsiz olarak hiçbir işte çalışmamış ve böyle bir iş ile bağlantısı da olmayan) kişilerden iş aramak için son üç ay içinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış ve 2 hafta içinde işbaşı yapabilecek durumda olan tüm kişiler işsiz nüfusa dahildir. Ayrıca, üç ay içinde başlayabileceği bir iş bulmuş ya da kendi işini kurmuş ancak işe başlamak ya da işbaşı yapmak için çeşitli eksikliklerini tamamlamak amacıyla bekleyenler de işsiz nüfus kapsamına dahildir.	+İşsizler	+İşsizler
İş gücüne dâhil olmayanlar		
1. İş aramayan ancak çalışmaya hazır olanlar a. Ümidi kırılmışlar b. Diğerleri	+ İş aramaktan vazgeçenler ve diğer nedenlerle iş aramayanlar ancak çalışmaya hazır olanlar +Mevsimlik çalışanlar	+ İş aramaktan vazgeçenler ve diğer nedenlerle iş aramayanlar ancak çalışmaya hazır olanlar +Mevsimlik çalışanlar
2. İş aramayan, çalışmaya da hazır olmayanlar a. Mevsimlik çalışanlar b. Ev işleriyle uğraşanlar c. Emekli işçiler d. Özürlü, hasta ve yaşlılar e. Öğrenciler		+Ev işleriyle uğraşanlar +Emekli işçiler +Özürlü, hasta ve yaşlılar +Öğrenciler
Göçmen işçiler	+Göçmen işçiler	+Göçmen işçiler
Notlar:		
* Türkiye İstatistik Kurumu tanımları şöyledir. Ücretli veya maaşlılar: başkasının yanında bir gelir elde etmek amacıyla ücret veya maaş karşılığı bir işverene için çalışanlar (müdür, müstahdem, işçi, haftalık ya da aylıkla çalışan kunduracı, berber, terzi vb. mesleklerdeki kalfa vb.). Yevmiyeliler: Bir başkasının işinde bir gelir elde etme amacı ile yevmiyeli çalışan (çırak, kalfa, amele vb.) veya bir işverene bağlı olarak, düzenli ve sürekli olmadan işine göre mevsimlik ya da geçici olarak veya iş buldukça çalışanlar.		
** İşçi sınıfı kapsamına dâhil edilmesigerekir ancak veri yokluğu nedeniyle hesaplamalara dâhil edilememiştir.		

b. İşçi sınıfının nicel profili

2013 verilerine göre Türkiye’de 15 ve daha yukarı yaştaki çalışabilir nüfus 15 milyon 608 bin kişi, iş gücüne katılma oranı yüzde 50,8’dir. Bunun anlamı çalışabilecek yaştaki her 100 kişiden ancak yarısının ya çalışmakta ya da bir iş aramakta olduğudur. Erkeklerde iş gücüne katılma oranı %71,5 iken kadınlarda bu oran %30,8’dir. Dolayısıyla genel olarak iş gücüne katılma oranının düşük olması kadınların iş gücü dışında kalmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki iş gücüne dâhil olmayanlar, toplam çalışma çağındaki nüfusun yarısını oluşturmaktadır ve bunun içinde “ev işleriyle meşgul” olanların, ki tamamı

kadındır, oranı yüzde 42'dir. 1988 yılında Türkiye'de iş gücüne katılım oranı yüzde 57,5 iken, bu oran 2013 yılında yüzde 50,8'e gerilemiştir. Bu gerileme kırdan kente göç sonrasında kırdan ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilen kadınların kentte iş gücü piyasası dışında kalmaları ile açıklanmaktadır.

Tablo 2: Kurumsal olmayan sivil nüfusun yıllara göre iş gücü durumu (Bin) (15 + yaş)

Yıllar	Kurumsal olmayan çalışmada bulunan nüfus	İş gücü	İstihdam edilenler	Eksik istihdam	Zamana bağıksız istihdam	Yetersiz istihdam	İşsiz	İş gücüne katılım oranı %	İşsizlik oranı %	Tarımsız işsizlik oranı %	İstihdam oranı %	Eksik istihdamda olanların iş gücüne oranı %	İş gücüne dâhil olmayan nüfus
2013	55.608	28.271	25.524	-	567	460	2.747	50,8	9,7	12,0	45,9	-	27.337
2012	54.724	27.339	24.821	-	494	349	2.518	50,0	9,2	-	45,4	-	27.385
2011	53.593	26.725	24.110	-	617	391	2.615	49,9	9,8	12,4	45,0	-	26.867
2010	52.541	25.641	22.594	-	754	412	3.046	48,8	11,9	14,8	43,0	-	26.901
2005	48.358	22.454	20.066	702	-	-	2.388	46,4	10,6	13,5	41,5	3,1	25.904
2000	46.211	23.078	21.581	1591	-	-	1.497	49,9	6,5	-	46,7	6,9	23.133

Not. 2009 yılından itibaren eksik istihdam tanımında, ILO'nun bu konudaki nihai düzenlemesi doğrultusunda değişiklik yapılmıştır. 2009'dan itibaren eksik istihdamda dair bilgi verilememekte, "zamana bağı eksik istihdam" ve "yetersiz istihdam"a ilişkin veriler yayımlanmaktadır.

Kaynak: TÜİK, İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı

Türkiye'de işçi sınıfının temelini oluşturan ücretli, maaşlı yevmiyeli emeğin toplam istihdam içindeki payı geçmiş yıllar boyunca sürekli artma eğilimindedir. 2013 yılı itibarıyla toplam istihdamın yüzde 64,1'ini ücretli, maaşlı ve yevmiyeli kesim oluşturmaktadır. Bu ana eğilim işçileşme ve ücretlileşme sürecinin hızlandığına, mülksüzleşme, proleterleşme eğiliminin arttığına işaret etmektedir.

Tablo 3: İş gücüne dâhil olmama nedenine göre iş gücüne dâhil olmayanlar (Bin) (15 + yaş)

	İş bulma ümidi yok	İş aramayıp çalışmaya hazır olan/ Diğer	Mevsimlik çalışan	Evlilerle meşgul	Öğrenci (eğitim-öğretim)	Emekli	İrad sahibi	Özürü yaşı veya hasta	Allevle kişisel nedenler	Diğer *	Toplam
2013	638	1.441	50	11.463	4.465	3.837		3.666	1.778	638	27.337
2012	691	1.303	63	11.992	4.409	3.795		3.459	1.376	298	27.385
2011	678	1.267	64	11.872	4.219	3.617		3.406	1.442	303	26.867
2010	716	1.297	65	11.914	4.122	3.577		3.394	1.491	325	26.901
2005	486	1.077	391	12.703	3.453	3.112		3.098	963	623	25.904
2000	132	330	599	12.339	2.900	2.277	478	2.176	1.164	738	23.133

Kaynak: TÜİK, İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı

Türkiye’de ücretli emeğin (esas olarak ücretli, maaşlı ve yevmiyeliler toplamı) toplam istihdam edilenler içindeki payı, 1970’te yüzde 27,6, 1980’de yüzde 33,3 iken, 2000 yılında yüzde 45,4 ve 2004 yılında ise yüzde 54,5’e 2013’de 64,1’e çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye’de çalışan 10 kişiden yaklaşık 6’sı ücretli ve yevmiyeli konumunda olduğu görülmektedir. 1988-2012 arası 20 yıllık dönemde ücretsiz aile işçileri yüzde 51,3 oranında azalırken, ücretli ve maaşlı çalışanlar ile yevmiyeliler yüzde 40 oranında artmıştır.

Tablo 4: İşteki duruma göre istihdam edilenler (Bin) (15 + yaş)

	Ücretli maaşlı yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi	Toplam	Ücretli maaşlı yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi
2013	16353	1182	4773	3217	25524	64,1	4,6	18,7	12,6
2012	15619	1238	4695	3268	24821	62,9	5,0	18,9	13,2
2011	14876	1244	4687	3303	24110	61,7	5,2	19,4	13,7
2010	13762	1202	4548	3083	22594	60,9	5,3	20,1	13,6
2005	11436	1101	4689	2841	20066	57,0	5,5	23,4	14,2
2000	10488	1109	5324	4660	21581	48,6	5,1	24,7	21,6

Not: 2009 yılından itibaren soru kâğıdında, ücretli veya maaşlı ile yevmiyeli kategorileri birleştirilmiş olup, 2009 yılı ve sonrası için, yevmiyeliler de “ücretli veya maaşlı” başlığı içerisinde değerlendirilmektedir.

Kaynak: TÜİK, İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı

c. Yeni bir işçi sınıfı hesaplama denemesi

Türkiye’de 2013 yılı itibarıyla 16.3 milyon kişi ücretli ve yevmiyeli olarak çalışmaktadır. Toplam çalışanların sayısının aynı yıl 25.5 milyon olduğu dikkate alınrsa, yukarıda da belirtildiği gibi işçi sınıfının çalışanların yarısından fazlasına tekabül ettiği görülmektedir. Bununla birlikte 16 milyon 353 bin ücretli ve yevmiyeliye 2 milyon 747 bin işsiz ve 2 milyon 129 bin “işsiz sayılmayan işsizler” (iş bulma ümidini yitirenler, iş aramayıp çalışmaya hazır olmayanlar, mevsimlik işçiler vd.) ve 3 milyon 217 bin ücretsiz aile işçileri eklendiğinde ve bu rakamdan kanun yapıcılar ve üst düzey yöneticileri (1 milyon 900 bin) çıkardığımızda Türkiye’de işçi sınıfının, toplam 22 milyon 546 bin kişi olduğu görülmektedir. Bunu “geniş tanımlı işçi sınıfı A” olarak adlandırıyoruz.

Resmî iş gücüne (28.271) işsiz sayılmayan işsizleri (2.129) de eklediğimizde 30 milyon 400 bin olan Geniş tanımlı iş gücü’nün yüzde 74,2’sinin işçi sınıfı olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 5: Geniş tanımlı işçi sınıfı A (Bin) (15 + yaş)

Years	Ücretli Maaşlı Ve yevmiyeli (A)	İşsiz (B)	Ümidi kurılmıslar (C)	diğer (D)	Mevsimlik işçiler (E)	Ücretsiz aile işçileri (F)	Kanun yapılar üst düzey yöneticiler ve müdürler (G)	İşçi sınıfı A (A+B+C+D+E+F+G)	İşgücü	Geniş tanımlı iş gücü	İşçi sınıfı A /Geniş tanımlı iş gücü
2013	16353	2747	638	1441	50	3217	1900*	22546	28271	30400	74,2
2012	15619	2518	691	1303	63	3268	1911	21551	27339	29396	73,3
2011	14876	2615	678	1267	64	3303	1974	20829	26725	28734	72,5
2010	13762	3046	716	1297	65	3083	1883	20086	25641	27719	72,5
2005	11436	2388	486	1077	391	2841	2070	16549	22454	24408	67,8
2000	10488	1497	132	330	599	4660	1731	15975	23078	24139	66,2

Kaynak: TÜİK İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı ve yazarın hesaplamaları

Ayrıca buna bir de “ev kadınları”, öğrenciler, emekliler ve özürülleri geniş tanımlı işçi sınıfı A'nın geniş tanımlı iş gücü içindeki oranı ölçüsünde ekleyip, bunu da “geniş tanımlı işçi sınıfı B” olarak adlandırıyoruz. Bu tespitler bize 2013 itibarıyla geniş tanımlı işçi sınıfının çalışma çağındaki nüfus içindeki oranının yüzde 71,8 olduğunu göstermektedir. Böylece Türkiye’de aktif nüfusun çoğunluğunu işçi sınıfının oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tablo 6: Geniş tanımlı işçi sınıfı B (Bin) (15 + yaş)

Years	Geniş Tanımlı İşçi Sınıfı (A)	Ödenmeyen ev emeği (1)	Öğrenci (2)	Emekli (3)	Özürlü, yaşlı ya da hasta (4)	1+2+3+4	(1+2+3+4)* Geniş Tanımlı İşçi Sınıfı %	Geniş Tanımlı İşçi Sınıfı (B)	Aktif Nüfus	Geniş Tanımlı İşçi Sınıfı (B)/ Aktif Nüfus (%)
2013	22546	11.463	4.465	3.837	3.666	23.431	17.377	39.923	55.608	71,8
2012	21551	11.992	4.409	3.795	3.459	23.655	17.342	38.893	54.724	71,1
2011	20829	11.872	4.219	3.617	3.406	23.114	16.755	37.584	53.593	70,1
2010	20086	11.914	4.122	3.577	3.394	23.007	16.672	36.758	52.541	70,0
2005	16549	12.703	3.453	3.112	3.098	22.366	15.164	31.713	48.358	65,6
2000	15975	12.339	2.900	2.277	2.176	19.692	13.032	29.007	46.211	62,8

Kaynak: TÜİK İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı ve yazarın hesaplamaları

90’lı yıllardan itibaren bir eğilim olarak kendi hesabına çalışanların oranı az da olsa gerilerken, ücretsiz aile işçisi olanların oranının büyük ölçüde ve hızla gerilediği söylenebilir. Yoğun azalmanın görüldüğü ücretsiz aile işçiliğinden çözülen nüfusun büyük ölçüde ücretli olarak istihdam edildiği söyle-

nebilir. Kendi hesabına çalışanların yine de az sayılamayacak oranı küçük ve dağınık işletmelerin ve enformel işlerin yoğunluğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yukarıdaki verilerden hareketle Türkiye işçi sınıfının toplam çalışan nüfus içinde çoğunluğu oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sınıfın nesnel gücünü ve niteliksel yapısını ortaya koyabilmek için kendi içindeki bölümlenmelere ve farklılaşmalara da bakmak gerekir. Ekonominin hangi sektörlerinde yoğunlaştığı, hangi çalışma koşullarına tabi olduğu gibi etkenlerin onun nesnel toplumsal gücü bakımından önemli sonuçları vardır. İşçi sınıfı içindeki söz konusu bölümleri analize dâhil etmek, işçileri bu bölümleri aşmak için zorlayan faktörleri hesaba katmak bakımından da gereklidir. Aşağıda tek tek Türkiye’de işçi sınıfını bölen ve farklılaştıran unsurlar ele alınmaktadır.

3. İşçi sınıfının değişen yapısı

a. İstihdamın sektörel dağılımı

İstihdama sektörel dağılım açısından bakıldığında tarımın payının azalma eğiliminde, sanayinin payının ise az da olsa artma eğiliminde olduğunu görülmektedir. Buna karşılık hizmet sektöründe istihdam sürekli artma eğilimindedir. Burada hizmet sektörünün payının sanayiden ziyade tarım sektörü pahasına büyüdüğünü belirtmekte fayda vardır. Ancak tarım sektörünün istihdamdaki payı gerilemekle birlikte yine de belli bir ağırlığa sahiptir.

Tablo 7: Ekonomik faaliyet koluna göre istihdam edilenler

	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1965	12761	8352	1762	1938	100	65,4	13,8	15,2
1970	13768	8243	2177	2613	100	59,9	15,8	19,0
1975	15169	8398	2783	3206	100	55,4	18,3	21,1
1980	16523	8360	3197	4143	100	50,6	19,3	25,1
1985	17547	8246	3582	4872	100	47,0	20,4	27,8
1990	18539	8691	3738	6112	100	46,9	20,2	33,0
1995	20586	9080	4533	6974	100	44,1	22,0	33,9
2000	21580	7769	5174	8637	100	36,0	24,0	40,0
2005*	20067	5154	5290	9623	100	25,7	26,4	48,0
2010*	22594	5683	5927	10986	100	25,2	26,2	48,6
2011*	24110	6143	6380	11586	100	25,5	26,5	48,1
2012*	24821	6097	6460	12266	100	24,6	26,0	49,4
2013*	25524	6015	6738	12771	100	23,6	26,4	50,0

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2012 http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160 1988-2004 HİA Sonuçları diğer yıllar Tuncer Bulutay, 1995 *yeni seri

2012 yılı verilerine göre hizmet sektöründe toplam istihdam edilenlerin yüzde 77,5'i ücretli ve yevmiyelidir. Hizmet sektörünün alt dalları itibarıyla en yüksek istihdam artışı "Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri" sektöründe görülmektedir.

Tarım sektöründe ücretsiz aile işçileri ve kendi hesabına çalışanlar, hizmetler ve sanayi sektörlerinde ise ücretliler mutlak bir ağırlık oluşturmaktadırlar.

Tablo 8: İşteki durum ve ekonomik faaliyete göre istihdam edilenler 2012 (15 ve daha yukarı yaş) (bin)

İşteki durum	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Toplam	24821	6097	6460	12264	24,6	26,0	49,4	100	100	100
Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli	15619	605	5507	9507	3,9	35,3	60,9	9,9	85,2	77,5
İşveren	1239	79	372	788	6,4	30,0	63,6	1,3	5,8	6,4
Kendi hesabına	4694	2590	499	1605	55,2	10,6	34,2	42,5	7,7	13,1
Ücretsiz aile işçisi	3269	2823	82	364	86,4	2,5	11,1	46,3	1,3	3,0

b. Yayımlaşan "yeni" istihdam biçimleri: Güvencesiz istihdam

Güvencesiz çalışanlar enformel istihdam, eksik istihdam, kayıt dışı çalışanlar, yarı zamanlı çalışanlar, göçmen/yabancı işçiler, geçici çalışanlar, ev eklenli çalışanlar vb. "prekarya" kavramı ile tanımlanmaktadır. Prekarya, "düzenli bir çalışma hayatına ve sürekli bir işe bağlı olarak edinilen sosyal haklara sahip olmayan, kendilerini sabit bir iş yerine ve orada kurulan ilişkilere bağlı hissetmeyen insanlar" olarak tanımlanmakta, prekaryanın, "Marksist anlamda henüz kendisi için bir sınıf değilse de, oluşmakta olan bir sınıf..." olduğu belirtilmektedir (Standing'ten aktaran Ergunalp, 2014).

Güvencesiz çalışmanın birçok ülkede hızla yayıldığı şüphe götürmez. Sağlık hizmetlerinden, tersanelere, oradan maden işletmelerine kadar pek çok örnek bulunabilir. Sanayi işçilerinin, kamu sektöründe çalışanların ya da hizmet sektörü işçilerinin güvencesiz şartlarda istihdam edilmeleri işçi sınıfının azaldığını veya ortadan kalkmakta olduğunu değil, gittikçe büyüyen bir kesiminin, devletin de desteği ile yasal düzenlemelerle son derece ağır çalışma koşullarına mahkûm edildiğini gösterir.

Güvencesiz şartlarda çalıştırma, büyüğünden küçüğüne pek çok şirkette ve hemen her sektörde uygulanan bir yöntemdir. Ancak işten çıkarılan ve daha kötü anlaşma şartları altında yine aynı şirket ya da taşeron şirket veya kişiler tarafından tekrar işe alınan işçi, iş yerinde çoğunlukla gene aynı işi yapmaya devam ederken kapitalist üretim sürecinin özgün karakteri ve sonuçları değişmez. Dolayısıyla yeni bir sınıfın ortaya çıktığı ya da proletaryanın yerini "prekarya'nın" aldığı iddiasının gerçekliği yansıtmadığı kanısındayız.

Güvencesiz olarak tanımlanan; enformel istihdam edilenler, eksik istihdamdakiler, kayıt dışı çalışanlar, yarı zamanlı çalışanlar, göçmen işçiler, geçici çalışanlar, ev eksenli çalışanların tamamına ilişkin güvenilir verilere ulaşmak mümkün olmasa da kayıt dışılık verileri Türkiye’de güvencesiz çalışmanın boyutlarını ortaya koymaktadır. 15.6 milyon ücretli ve yevmiyeli ve 3.2 milyon ücretsiz aile işçisi herhangi bir sosyal güvenlik şemsiyesinden yoksun olup, kayıt dışı⁷ çalıştırılmaktadır. Bunun anlamı neredeyse her 5 ücretliden birinin ve ücretsiz aile işçilerinin neredeyse tamamının kayıt dışı çalıştırıldığıdır. Kayıt dışı çalışma her alanda kadın istihdamında çok daha yüksek oranlardadır.

Tablo 9: Sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılığa ve işteki duruma göre istihdam edilenler (Bin) (15 + yaş)

2012				
	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Toplam	Kayıt dışılık oranı (%)
Ücretli veya maaşlı	3.436	12.183	15.619	22,0
İşveren	231	1.008	1.238	18,7
Kendi hesabına	3.023	1.672	4.695	64,4
Ücretsiz aile işçisi	2.997	272	3.268	91,7
Toplam	9.686	15.134	24.821	39,0
2000				
	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Toplam	Kayıt dışılık oranı (%)
Ücretli veya maaşlı	3.036	7.451	10.487	29,0
İşveren	175	934	1.109	15,8
Kendi hesabına	3.449	1.874	5.324	64,8
Ücretsiz aile işçisi	4.389	271	4.660	94,2
Toplam	11.050	10.531	21.581	51,2

Kaynak: TÜİK İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı

2012 yılı Sosyal Güvenlik Kurumu verilerine göre 50’den az kişi istihdam eden iş yerlerinde kayıt dışılık oranı yüzde 49 iken, 50’den fazla kişi istihdam eden iş yerlerinde aynı oran yüzde 4’dür. Söz konusu oran 10’dan az kişi istihdam eden iş yerlerine yüzde 61’e çıkmaktadır.

7 Kayıt dışı istihdam, “işinin yaptığı işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmaması” olarak tanımlanmaktadır. Enformel sektör ise “şirketleşmemiş ve 10 kişiden az çalışanı bulunan ve sabit olmayan iş yerlerinde ve evde çalışanlar ile düzenli bir iş yerinde herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışanlar” olarak tanımlanmaktadır. Esas itibariyle enformel sektörü kayıt dışı ekonomiden ayıran en önemli özellik bu sektörün kayıt içi ekonomiden bir bölümünü de içeriyor olmasıdır.

Tablo 10: Sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılığa ve İşyeri büyüklüğüne göre istihdam edilenler (Bin) (15+ yaş) 2012

	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Toplam	Kayıt dışılık oranı %
1	1.795	926	2.721	%66
2	3.087	1.443	4.529	%68
3	1.552	889	2.441	%64
4	979	636	1.615	%61
5-9	1.346	1.635	2.981	%45
10-24	413	1.702	2.115	%20
25-49	310	2.732	3.042	%10
50+	206	5.172	5.377	%4
Toplam	9.686	15.134	24.821	%39

Kaynak: TÜİK, İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerinden hesaplanmıştır. (http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/sigortalilik/kayitdisi_istihdam/)

c. Kamu/Özel istihdam eğilimleri

Ücretli emeğin kamu ve özel sektör arasındaki dağılımına baktığımızda her ne kadar kamuda çalışan sayısı mutlak olarak artmışsa da, kamu kesiminin toplam istihdamdaki payı değişmemiştir. Ancak kamuda istihdam edilenlerin toplam ücretli, maaşlı ve yevmiyeli istihdam edilenler içindeki payı düşmüştür. Bu özel sektörde ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanların artması, ücretli çalışmanın yaygınlaşmasının bir sonucudur.

Tablo 11: Kamu kesiminin istihdamdaki payı (%)

Yıllar	Toplam istihdam	Toplam ücretli maaşlı yevmiyeliler	Toplam kamu istihdamı	Toplam kamuda istihdam edilenler/ toplam ücretli, maaşlı ve yevmiyeliler*100	Toplam kamuda istihdam edilenler/ Toplam istihdam*100
2012	24.821	15.619	2.487	15,9	10,0
2011	24.110	14.876	2.219	14,9	9,2
2010	22.594	13.762	2.272	16,5	10,1
2009	21.277	12.770	2.279	17,8	10,7
2008	21.194	12.937	2.170	16,8	10,2
2007	20.738	12.534	2.115	16,9	10,2
2006	20.423	12.028	2.039	17	10,0
2005	20.066	11.436	2.102	18,4	10,5
2004	19.632	10.693	2.137	20	10,9
2003	21.147	10.707	2.188	20,4	10,3

Kamuda istihdam edilenlere (Tablo 11) bakıldığında, memur sayısında yüzde 30 oranında bir artış görülmektedir. Hâkim ve savcılarının artış oranı memur sayısındaki artıştan daha yüksek oranda, yüzde 34 olarak gerçekleşirken, öğretim elemanlarındaki artış yüzde 45 oranındadır. Sözleşmeli personel yüzde 4 oranında artarken, “işçi” sayısında yüzde 52 gibi oldukça yüksek oranda bir azalma görülmektedir. Güvencesiz istihdam biçimleri arasında yer alan “geçici işçilik”te ise yüzde 31 oranında artış yaşanmıştır.

Tablo 12: Kamuda çalışan sayısı

YILLAR	MEMUR	HAKIMLIK SAVCILIK	ÖĞRETİM ELEMANLARI	SÖZLEŞMELİ PERSONEL	GEÇİCİ PERSONEL	İŞÇİ	TOPLAM
2003	1.603.358	10.377	78.156	157.157		338.551	2.187.599
2004	1.582.324	10.069	79.655	131.914		333.201	2.137.163
2005	1.595.687	10.164	80.568	135.405		280.093	2.101.917
2006	1.600.314	10.294	84.403	134.485		209.752	2.039.248
2007	1.620.235	11.629	85.131	188.875		209.110	2.114.980
2008	1.628.888	12.043	85.264	220.461	16.336	206.556	2.169.548
2009	1.671.410	12.546	91.693	271.915	16.989	214.522	2.279.075
2010	1.672.001	12.710	96.075	252.454	18.481	220.087	2.271.808
2011	1.676.442	13.180	101.235	260.231	21.872	146.453	2.219.413
2012	2.061.349	13.566	107.996	135.278	20.897	149.501	2.488.587
2013	2.084.398	13.889	113.078	163.597	21.408	163.503	2.559.873

Kaynak: Devlet Personel Başkanlığı (<http://www.dpb.gov.tr/tr-tr>)

Dönem içinde toplam kamu personeli yüzde 17 artmıştır. Ancak toplam kamu personelindeki bu artış aslında çok daha fazladır. Kamuda taşeron işçisi olarak çalışanların bu istatistiklere eklenmesinin söz konusu olması durumunda, kamudaki güvencesiz çalışmanın gerçek boyutu görülebilecektir. Nitekim Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik, 10 yıl öncesine göre devlette işçi sayısının 500 binden 200 bine düştüğünü, bunun da taşeronlaşmadan kaynaklandığını açıklamış ve şöyle demiştir.

Kamuya bakıyorsunuz, 10 yıl öncesine oranla işçi sayısı 500 binden 200 bine düşmüş. Bunu doğru anlamak gerekir. Bu devletin küçülmesi anlamına mı geliyor? Yoksa kamuda yoğun bir şekilde taşeron işçi kullanıldığı anlamına mı geliyor? Bakıyorsunuz altından taşeronlaşma çıkıyor. İhtiyacınız azalmamış, karşılama biçiminiz değişmiş. Aslında bundan hem çalışan hem de kamu zararlı çıkıyor. (Hürriyet, 26 Eylül 2013)

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın raporuna göre, 2012 yılı sonunda kamuda 585 bin 788 ve özel sektörde 419 bin 466 kişi alt işverende çalışıyor.

Taşeron işçiliğın en yaygın olduğu sektörlerin, 417 bin kişi ile temizlik ve 318 bin kişi ile inşaat sektörleri olduğu görölmöyor.

Tablo 13: Kamuda taşeron işçisi

Kamu Sektörü	Alt İşveren İşçi Sayısı
Sağlık	16.184
Temizlik	471.442
Güvenlik	117.541
Dağıtım	34.621
Toplam	585.788

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (<http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/csgeb.portal?page=haber&id=basin490>, erişim. 04.11.2012)

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlarının açıklamaları esas alındığında, 1 Temmuz 2009 ile Aralık 2012 dönemi arasında kamuda taşeron işçi sayısında yüzde 335 oranında bir artış olduğu görölmektedir. Tabloda sağlık alanında görölen işçi sayısı gerçeği yansıtmamaktadır. Bu veriler, iş yerinin hangi işi yaptığına dair ana sözleşmesi, vergi kaydı açılışı ve SGK'ya yapılan kayıtlar esas alınarak düzenlenmiştir. Oysa temizlik şirketi aslında sağlık sektöründe temizlik işleri yapabilmektedir.

Kamuda taşeronlaşmanın boyutunu sağlıkta görmek mümkündür. Sadece Sağlık Bakanlığı bünyesinde güvencesiz biçimde istihdam edilen, hizmet almı ve diğer personel şeklinde yapılan istihdamda 2002 ile 2011 yılları arasında yüzde 269 oranında artış yaşanmıştır.

Tablo 14: Özel ve kamu sektöründe kayıtlı taşeron işçi sayısı

Yıl	Alt İşveren (Taşeron) Sayısı		Alt İşveren (Taşeron) Sayısı Toplam
	Erkek	Kadın	
2002	358.511	28.607	387.118
2003	410.135	38.876	449.011
2004	537.471	44.019	581.490
2005	620.680	36.997	657.677
2006	862.528	44.625	907.153
2007	1.114.806	49.112	1.163.918
2008	1.207.785	53.846	1.261.631
2009	1.008.009	41.956	1.049.965
2010	1.240.128	53.775	1.293.903
2011	1.550.304	60.905	1.611.209

Kaynak: İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal'ın 7/9123 sayılı yazılı soru önergesine verilen cevap

Özel ve kamu sektöründe kayıtlı taşeron işçi sayısı 2002-2011 yılları arasında yüzde 316 oranında artış göstermiştir. En yüksek artışın 2011 yılında olduğu ve önceki yıla göre yüzde 24,5 oranı ile 317 bin 306 taşeron işçisinin istihdam edildiği görülmektedir. Taşeronlaşmanın sayısal ve oransal olarak istikrarlı olarak arttığı görülmekle birlikte, bunun istisnasının 2009 yılı olduğu görülmektedir. Bunun 2008-2009 krizi ile doğrudan bağlantısının olduğu açıktır. Bu dönemde taşeron işçileri yüzde 23 oranında azalmış, dolayısıyla 244 bin taşeron işçisi işten çıkarılmıştır.

Özel sektörde, 2012 yılı Kasım ayı itibarıyla taşeronlaşmanın en fazla yüzde 79,25 oranı ile inşaat sektöründe olduğu görülmektedir. Öte yandan, iletişim, basın yayın ve gazetecilik ile konaklama ve eğlence sektöründe taşeronlaşmanın olmadığı, bir başka deyimle bu 3 sektörde alt işveren bildirimini yapan işverenin bulunmadığı görülmektedir⁸. Bu durum bize taşeronlaşma ile ilgili resmi verilerin ne kadar sağlıklı olduğunu göstermektedir. Bu 3 sektörde taşeronlaşmanın olmamasının mümkün olamayacağı açıktır.

Tablo 15: KİT'lerde İstihdam

Statü	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013 (30 Haziran)
Memur	187.276	27.074	13.085	10.329	7.012	6.307	6.017	6.041	4.749
Sözleşmeli	4.159	185.083	165.074	141.801	86.870	78.813	76.067	75.901	47.368
İşçi	385.547	357.863	238.594	199.684	123.933	93.191	85.134	80.380	73.683
Geçici İşçi	76.084	73.038	79.599	82.841	29.447	7.826	6.709	5.777	9.303
Genel Toplam	653.066	643.058	496.352	434.655	247.262	186.137	173.927	168.098	135.103

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Kamu çalışanları “esnek çalışma” adı altında taşeronlaştırma ve geçici işçi kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak çalışma koşulları ve iş güvencesi bakımından tehdit altında kalmaktadırlar. Özelleştirmeler sonucunda KİT'lerde istihdam önemli ölçüde azalmış, toplam istihdam 653 binden 135 bine düşmüştür. En çarpıcı düşüş memuriyette olmuştur. Yaklaşık 18 yıllık dönem içinde KİT'lerde memur neredeyse kalmamıştır. Dönem içinde artan tek istihdam biçimi sözleşmeli personel olmuştur.

d. İşyeri büyüklüğü

Türkiye’de çalışanların büyük çoğunluğu küçük ölçekli iş yerlerinde istihdam edilmektedir. Ancak Türkiye’de son 12 yılda 50 ve daha fazla işçi çalıştıran iş yerlerinin istihdamdaki payının da azalmadığı, yüzde 5.1 artarak 2012 yılında 5 milyon 377 bine ulaştığı görülmektedir.

⁸ Mersin Milletvekili Ertuğrul Kürkçü’nün 7/13599 sayılı yazılı soru önermesine verilen cevaptan tarafımızca hesaplanmıştır.

Tablo 16: İş yeri büyüklüğüne ve İşteki duruma göre istihdam edilenler (Bin) (15 + yaş) 2012

Yıl/bin	<50	%	>50	%	Toplam
2000	18.016	83,5	3.565	16,5	21.581
2005	15.949	79,5	4.117	20,5	20.066
2010	17.778	78,7	4.816	21,3	22.594
2012	19.444	78,4	5.377	21,6	24.821

İmalat sanayisine baktığımızda da KOBİ'ler 308.450 iş yerine sahip bir sanayi işletmeler bütünü oluşturmakta ve imalat sanayi istihdamının yüzde 60'ını gerçekleştirmektedir. Buna karşılık katma değerde ancak yüzde 25,5'lik bir paya sahiptir. Büyük işletmeler (2.050 adet) işletme sayısında binde 7 ve istihdamdan yüzde 40 pay alırken katma değerinde yüzde 74,5'ini yaratmaktadır. Bu durum KOBİ efsanesinin istenilen boyutta bir ekonomik katkı sağlamadığını açık olarak ortaya koymaktadır.

Tablo 18: 2010 yılı imalat sanayi iş yeri büyüklüğü, çalışan sayısı ve katma değer (2010)

Sanayi Ölçeği	İşletme Sayısı		Çalışan Sayısı		Katma Değer (Milyon TL)	Katma Değer Payı (%)
	Adet	Payı %	Adet	Payı %		
Küçük ölçekli (1-49)	305.345	98,3	1.879.754	46,0	16.677,0	12,5
Orta ölçekli (50-250)	3.105	1,0	572.098	14,0	17.343,0	13,0
Toplam KOBİ (1-250)	308.450	99,3	2.451.852	60,0	34.020,0	25,5
Büyük sanayi 250+	2.050	0,7	1.634.568	40,0	99.391,0	74,5
Toplam imalat sanayi	310.500	100,0	4.086.420	100,0	133.411,0	100,0

Kaynak: DİE 2002 GSİS Tablosunun 2010 yılı revizyonundan yararlanılarak katma değer hesabı yapılmıştır.

Yaygın kanının aksine imalat sanayisinde 50 ve daha fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde istihdam edilenlerin oranı, imalat sanayi istihdamının yüzde 54'ünü (2010) içermekte dolayısıyla önemli bir örgütlenme potansiyeli taşımaktadır.

İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası'nın (İSMMMO) Türkiye İstatistik Kurumu, Hazine, İstanbul Sanayi Odası ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği verilerini kullanarak yaptığı 1000 Büyük Sanayi Firması ve Türkiye Ekonomisinin Gerçekleri Araştırması'na göre; sanayi sektöründe yer alan ilk bin firmanın milli gelirdeki payı yüzde 52,6'ya, toplam ihracattaki payı ise yüzde 54,4'e ulaşmaktadır.

Tablo 19: 1000 Büyük Sanayi Firması

Yıllar	Çalışan sayısı	Milli Gelirdeki Payı (%)	Toplam İhracattaki payı (%)
1998	746.614	33.27	52.82
2000	705.899	38.60	52.16
2005	698.068	48.95	58.22
2010	746.179	52.67	54.40

Kaynak: İSMMMO Raporu, 2010

Türkiye'nin 1000 Büyük Sanayi Kuruluşu arasında yer alan İSO üyesi kuruluşların yarattığı brüt katma değer (üretici fiyatlarıyla), 1000 Büyük Kuruluş tarafından yaratılan brüt katma değer (üretici fiyatlarıyla) içindeki payı 2011 yılında yüzde 43,7 oranındadır. Bir başka ifadeyle Türkiye'de "imalat", "madencilik ve taş ocaklığı", "elektrik-gaz üretim ve dağıtım" sektörlerinden oluşan sanayi sektörünün yarattığı milli gelirin yarısından fazlası Türkiye'nin en büyük 1000 sanayi kuruluşu tarafından ortaya çıkartılmaktadır. Geri kalan ve sayıları yüzbinlerle ifade edilebilen KOBİ olarak tanımlanan küçük ve orta ölçekli sanayi kuruluşları ise pastanın ancak yüzde 47,3'lük bölümünü yaratmak için çalışmaktadır.

İSMMMO'nun yayınladığı "1000 Büyük Sanayi Firması ve Türkiye Ekonomisinin Gerçekleri" araştırmasına göre Türkiye'de sanayi sektöründe faaliyet gösteren yaklaşık 412 bin KOBİ'nin 1000 dev firma karşısındaki güçleri de giderek erimektedir.

Sanayi sektörünün toplam katma değerinin yarısı 1000 büyük işletme tarafından sağlanırken geri kalan yarısı da 412 bin küçük ve orta ölçekli işletme tarafından yaratılmakta, bu 412 bin işletmenin toplam GSYİH içindeki payı ise yüzde 10 düzeyinde bulunmaktadır.

Tablo 20: İSO Birinci ve İkinci 500 Çalışan Sayısı

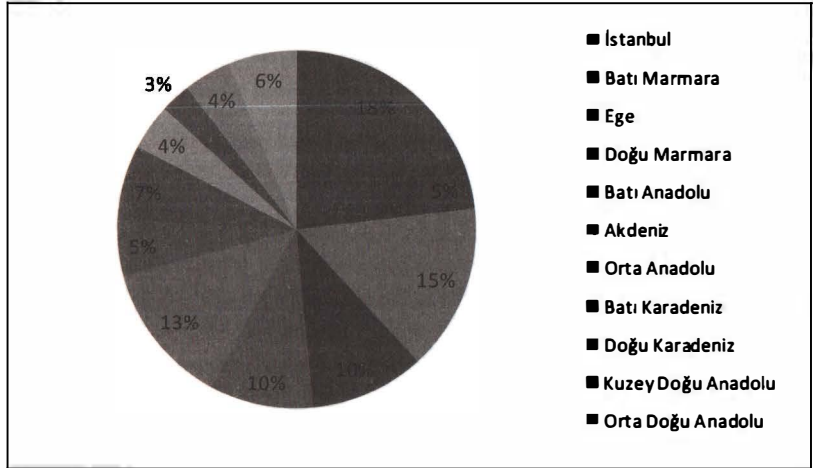
Yıllar	Özel kuruluşlarda çalışanlar	Kamu kuruluşlarında çalışanlar	Toplam istihdam Birinci 500 (kişi)	Toplam istihdam İkinci 500 (kişi)
1990	327.659	375.664	703.323	-
1995	314.664	224.574	539.238	-
2000	366.635	191.653	558.288	147.611
2005	440.155	74.487	514.642	182.321
2008	468.924	74.933	543.857	185.506
2009	437.295	79.010	516.305	183.856
2010	-	-	550.939	195.740
2011	-	-	574.589	206.861

Küçük ölçekli çoğu işletmenin “büyüklerle” alternatif değil, onları tamamlayan, onların üretim hatlarının uzantısı olan bir işlev gördüklerinden hareket edildiğinde, bu işletmelerde çalışan işçiler arasındaki bağımlılığın getirdiği üretim sürecindeki maddi gücü azımsamamak gerekir. Bu veriler ışığında şu tespiti yapmak mümkündür: İmalat sanayisinde işçilerin büyük çoğunluğunun küçük ölçekli işletmelerde çalışmasına rağmen katma değer oldukça küçük bir bölümünü yaratması, büyük işletmelerde yoğunlaşmış olan işçi kesiminin önemini artırmaktadır.

e. İşçi sınıfının coğrafi/mekansal dağılımı

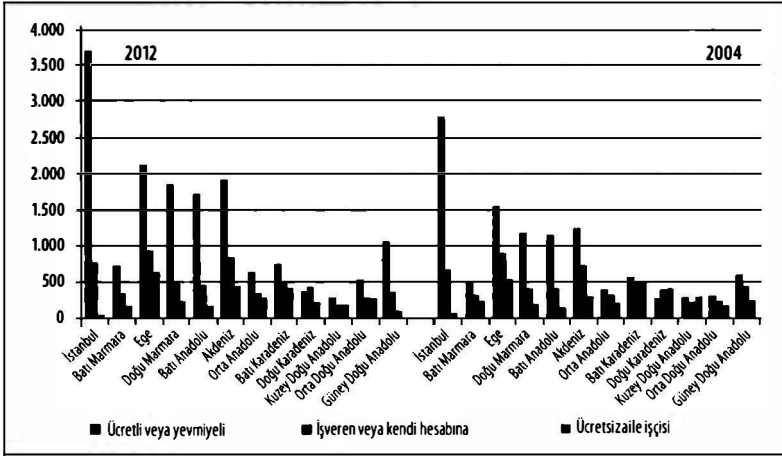
Türkiye’de genel olarak istihdamın coğrafi dağılımına baktığımızda İstanbul, Batı Marmara ve Ege Bölgelerinin ağırlığını devam ettirdiğini görmekteyiz.

Şekil 1: İstihdamın bölgelere göre dağılımı, 2012

2012 yılında Ege, Doğu Marmara, Batı Anadolu, Akdeniz bölgelerinde istihdamın yüzde 50’den fazlası ücretli ve yevmiyeli olup İstanbul’da bu oran yüzde 80’i geçmektedir. 2004-2012 yılları arasında Batı Marmara, Ege, Doğu Karadeniz, Kuzey Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ücretli ve yevmiyeli çalışan sayısında belirgin artış görülmektedir.

Şekil 2: İstihdamın bölgelere göre dağılımı 2012, 2004

f. Kadın emeği⁹

2013 yılında Türkiye’de kadınların iş gücüne katılım oranı yüzde 30,8’dir. İstihdam oranı yüzde 27,1, kentte istihdam oranı ise yüzde 23,4’tür (TÜİK-HİA 2014). Türkiye’de birçok ülkede görülen iş gücünün “kadınlaşmasından” söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Türkiye genelinde her üç kadından sadece biri iş gücüne katılırken, bu oran kentsel alanlarda sadece dört kadından bire kadar düşmektedir. Dolayısıyla tarım-dışı kesimin yer aldığı kentlerde kadınların iş gücüne katılma oranı daha düşüktür (%28). Kadınların iş gücüne katılım oranındaki düşüşün nedeni göç sonrası kadın nüfusun kırdan ücretsiz aile işçisi olarak iş gücü kapsamında değerlendirilirken kentte “ev kadını” olarak iş gücü dışında kalmalarıdır.

Tablo 21: Cinsiyete Göre İş Gücü Durumu (Bin kişi, 15+ yaş) 2013

	Kurumsal olmayan nüfus	15 vedaha yukarı yaştaki nüfus	İş gücü	İstihdam edilenler	Zamana bağlı eksik istihdam	Yetersiz istihdam	İşsiz	İş gücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)	İstihdam oranı (%)	İş gücüne dâhil olmayan nüfus
T	74.457	55.608	28.271	25.524	567	460	2.747	50,8	9,7	12,0	45,9	27.337
E	37.026	27.411	19.597	17.883	395	370	1.714	71,5	8,7	10,1	65,2	7.814
K	37.430	28.197	8.674	7.641	172	90	1033	30,8	11,9	17,4	27,1	19.523

9 Türkiye’de kadın emeği için bkz. Toksöz (2009), Yaman-Öztürk (2010), Kurtulmuş (2013).

Son yıllarda kadınların iş gücüne katılma oranlarındaki artış eğiliminin Türkiye için geçerli olmadığı görülmektedir. Türkiye’de diğer ülkelerden farklı olarak kadın istihdamında bir artış gerçekleşmemiştir. 1980 sonrasında her ne kadar Türkiye’de de kadın emeği genel olarak tekstil, giyim gibi sektörlerde yoğunlaşsa da diğer geç kapitalistleşen ülkelere kıyasla kadınların istihdamdaki payı düşüktür (Toksöz 2009; Yaman-Öztürk 2010). Zaten düşük oranda iş gücüne katılan kadınların ise büyük bölümünün ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edildiği görülmektedir.

Tablo 22: İşteki duruma göre istihdam edilenler (Bin) (15 + yaş)

Erkek	Ücretli maaşlı yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi	Toplam	Ücretli maaşlı yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi
2013	12031	1088	3951	813	17883	67,3	6,1	22,1	4,5
2012	11652	1145	3907	808	17512	66,5	6,5	22,3	4,6
2011	11277	1157	3871	832	17137	65,8	6,8	22,6	4,9
2010	10502	1120	3725	823	16170	64,9	6,9	23,0	5,1
2005	8968	1051	4022	918	14958	60,0	7,0	26,9	6,1
2000	8441	1066	4637	1636	15780	53,5	6,8	29,4	10,4
Kadın	Ücretli maaşlı yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi	Toplam	Ücretli maaşlı yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi
2013	4322	94	821	2403	7461	57,93	1,3	11,0	32,2
2012	3967	93	788	2460	7309	54,3	1,3	10,8	33,7
2011	3599	87	816	2472	6973	51,6	1,2	11,7	35,5
2010	3260	83	822	2260	6425	50,7	1,3	12,8	35,2
2005	2468	50	667	1923	5108	48,3	1,0	13,1	37,6
2000	2047	43	687	3024	5801	35,3	0,7	11,8	52,1

Kaynak: TÜİK İş Gücü İstatistikleri Veri Tabanı

Kadınların 2012 yılı itibarıyla yüzde 45,8’i hizmet sektöründe çalışmaktadır. Bu sektör içinde çalışan kadınların ise yüzde 85’i ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak istihdam edilmektedir. İstihdam edilen kadınların yüzde 14,9’u sanayide çalışmakta olup, sanayide çalışan kadınların ise yüzde 83’ü ücretli, maaşlı ve yevmiyelidir.

**Tablo 23: İşteki durum ve ekonomik faaliyete göre istihdam edilenler 2012
(15 ve daha yukarı yaş) (bin)**

	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Erkek	17512	3225	5372	8915	18,4	30,7	50,9	100	100	100
Ücretli, maaşlı ve vevrimveli	11652	392	4601	6659	3,4	39,5	57,1	12,2	85,6	74,7
işveren	1145	71	360	714	6,2	31,4	62,4	2,2	6,7	8,0
Kendi hesabına	3906	2177	363	1366	55,7	9,3	35,0	67,5	6,8	15,3
Ücretsiz aile işçisi	809	585	48	176	72,3	5,9	21,8	18,1	0,9	2,0
Kadın	7309	2872	1088	3349	39,3	14,9	45,8	100	100	100
Ücretli, maaşlı ve vevrimveli	3967	213	906	2848	5,4	22,8	71,8	7,4	83,3	85,0
işveren	94	8	12	74	8,5	12,8	78,7	0,3	1,1	2,2
Kendi hesabına	788	413	136	239	52,4	17,3	30,3	14,4	12,5	7,1
Ücretsiz aile işçisi	2460	2238	34	188	91,0	1,4	7,6	77,9	3,1	5,6

g. Göçmen işçiler

Kayıt dışı istihdam ve özellikle taşeronlaşma ve sendikasılaştırma ile birlikte 80'lerden ve özellikle 90'lardan itibaren Doğu Bloku ülkelerindeki yıkımla birlikte daha başka birçok ülkeye olduğu gibi, ticari ve kültürel bağların da etkisiyle Ukrayna, Romanya, Moldova, Azerbaycan başta olmak üzere çeşitli ülkelere Türkiye'ye yönelik bir iş gücü göçü ortaya çıkmıştır (Kurtulmuş Kiroğlu ve Tanyılmaz, 2007). Günümüzde Türkiye'deki en büyük iş gücü grubunu Gürcistan vatandaşları oluşturmaktadır. Gürcistan vatandaşlarını Azerbaycan, Rusya ve Türkmenistan vatandaşları izlemektedir.

Dışişleri Bakanlığının verilerine göre 1995-2007 yıllarında yakalanan yasa dışı göçmen sayısı 700.000'i geçmiştir. Dünya Bankası'nın 2011 "Türkiye Göç İstatistikleri" raporuna göre ise Türkiye'ye gelen göçmenlerin sayısı 1 milyon 411 bin kişi kişidir. İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası'nın, "Yabancı Kaçak İşçiler ve Türkiye'ye Göç Hareketi" raporuna göre, Türkiye sınırları dahilinde 2011 yılı itibarıyla legal ve illegal yollardan ülkeye girmiş 350 bin civarında göçmen bulunmaktadır. Bu göçmenlerin 150 bin kadarı, Türkiye'yi transit yol olarak kullanmakta ve geçici süreyle Türkiye'de bulunmaktadır.

Ev hizmetlerinden tekstile, eğlence sektöründen madencilige kadar çok geniş bir yelpazede istihdam edilen göçmen işçiler, yerli işçilerin yüzde 55-60'ı düzeyinde ücret almaktadır. Ücret düzeyindeki düşüklüğün yanı sıra, kayıt dışı istihdam nedeniyle kaçırılan vergi ve SSK primleri, işverenlerin çok büyük miktarlarda haksız kazanç elde etmesine neden olmaktadır.

Rapora göre; göçmen işçiler düşük ücretlerin yanı sıra herhangi bir sosyal ve sağlık güvencesinden yoksun, insan hak ve özgürlüklerine yakışmayacak koşullarda ve saatlerde çalıştırılmaktadır. Göçmen işçiler genellikle yerli iş gücünün yerine getirmekten kaçındığı işlerde çalıştırılmaktadır. Bu işler, pis, tehlikeli ve nitelik gerektirmeyen işler olarak adlandırılmaktadır.

Yerli işçilere göre çalışma koşulları ağır olan göçmen işçiler, işçi sağlığı ve güvenliği alanında birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Göçmen işçiler, yerli işçilerle karşılaştırıldıklarında fazla çalışma, akşam ve gece çalışmaları, hafta tatillerinde çalışma gibi uygulamalara maruz kalmaktadırlar.

Ayrıca, işverenleri veya müşterileri tarafından cinsel tacize ve fiziksel şiddete uğramaktadırlar. Göçmen işçilerin ölüm oranı, aynı işi yapsalar dahi, yerli işçilere göre daha fazla olmaktadır. Kaçak göçmen işçiler çoğunlukla yüksek risk grubuna giren işlerde istihdam olanağı bulmakta, işçi sağlığı ve güvenliği önlemlerinin olmadığı işlerde çalışmak zorunda kalmakta ve genellikle vasıflarının altındaki işlerde çalıştırılmaktadır. Kaçak göçmen işçiler için yaptığı iş için ücret isteme, ücretle bağlantılı fazla çalışma ücreti için yasal girişimde bulunma olanağı ortadan kalmaktadır.

Türkiye'ye gelen kaçak göçmen işçiler; çoğunlukla çocuk, yaşlı bakımında, ev işlerinde ve inşaat sektöründe ucuz iş gücü ihtiyacının karşılanması amacıyla istihdam edilmektedir.

h. Sendikalaşma düzeyi

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından işçiler için açıklanan sendikalaşma verilerinin güvenilir olmadığı bilinmektedir ve bu nedenle uzun süredir işçi sendikalarına yönelik alternatif veriler üretilmektedir. Örneğin bir hesaplama göre 1988 ile 2010 yılları arasında toplam işçi sayısında yüzde 92 artış yaşanmış, öte yandan toplu iş sözleşmeleri kapsamında olan işçi sayısı ise yüzde 51 oranında azalarak, 1.6 milyona yakın iken, 2010 yılında 786 bine düşmüştür. Aynı dönemde sendikalaşma oranı ise 1988 yılında yüzde 22,2 iken, bu oran 2010 yılında yüzde 5,7'ye gerilemiştir.

Tablo 24: İşçilerin sendikalaşma düzeyleri

Yıl	Toplam Ücretli Sayısı (bin)	TİS Kapsamındaki Ücretli Sayısı (bin)	Sendikalaşma Oranı (%)
1988	7.170	1.590	22,2
1990	7.224	1.433	19,8
1995	8.551	1.257	14,7
2000	10.485	1049	10
2005	11.436	899	7,8
2010	13.762	786	5,7

Kaynak: Aziz Çelik, "AKP'nin on yılında sendikalar ve sendikasızlaştırma"
<http://www.tr.boell.org/web/103-1539.html>

Ancak bu sorun Ocak 2013 tarihinden itibaren önemli ölçüde çözülmüştür. Bakanlık tarafından yayınlanan işçi sendikalarına yönelik istatistik verilerde farklılığa gidilmiş ve ilk olarak 2013 yılı Ocak ayında ve son olarak 2014 yılı Ocak ayında yeni istatistikler yayınlanmıştır.

Tablo 25: İşçilerin sendikalaşma düzeyleri

	Oca.13	Tem.13	Oca.14
Toplam işçi sayısı	10.881.618	11.628.806	11.600.554
Toplam sendikalı işçi sayısı	1.001.671	1.032.166	1.0965.40
Sendikalaşma oranı (%)	9,91	8,88	9,45

2013 yılı ile 2014 yılı arasındaki bir yıllık süre içerisinde işçi sayısı yaklaşık 719 bin artarken, aynı dönem içinde sendikalaşan işçi sayısı ise yüzde 13 oranı ile yaklaşık 95 bin kişi artmıştır. Ancak, 2014 yılında sendikalaşma oranı bir önceki yıla göre artmamış tersine yüzde 9,9'dan, yüzde 9,4'e düşmüştür.

Sendikalı işçi sayısı ile toplu sözleşmeden yararlanan işçi sayısının farklı olduğunu ve toplu sözleşmeden yararlanan işçilerin daha az oranda olduğu bilinmektedir.

İş kolları olarak bakıldığında oransal olarak en yüksek örgütlülük, yüzde 27,9 ile Avcılık, Balıkçılık Tarım ve Ormancılık iş kolunda iken, yüzde 2,7 oranı ile en düşük örgütlenme inşaat iş kolundadır. Nicelik olarak ise en yüksek örgütlülük 222 bin 739 kişi ile Metal iş kolundadır.

Kamu çalışanlarının örgütlülük oranı işçilerden daha yüksektir. Resmî istatistiklere göre, Temmuz 2013 itibarıyla sendika üyesi olabilecek toplam kamu çalışanı 2 milyon 134 bin 638 iken, toplam sendika üyesi 1 milyon 468 bin 21 kişi, sendikalaşma oranı ise yüzde 68,7'dir.

Tablo 26: Kamu çalışanlarının sendikalaşma düzeyleri

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Kesk	262.348	295.830	297.114	264.060	234.336	231.987	223.460	224.413	219.195	232.083	240.304	237.180
Kamu-Sen	329.065	385.425	343.921	316.038	327.329	350.727	357.841	375.990	369.600	394.497	418.991	444.935
Memur-Sen	41.871	98.146	137.937	159.154	203.851	249.725	314.701	375.990	392.171	515.378	650.328	707.652
Bask	1.319	5.209	5.228	4.696	4.734	5.718	4.226	4.976	3.628	3.627	3.078	3.020
Usek	352											
Demokrat Kamu-Sen	39											
Birleşik Kamu-İş						-	-	20.731	21.731	26.422	33.477	40.041
Hak-Sen						-	1506	2.967	3.060	3.499	4.016	4.072
Desk									2.881	4.146	4.577	4.699
Hür Kamu-Sen			147	100	50	65	16	11	8	-		
Anadolu Kamu-Sen				82	38	9						
Tüm Memursen												8.047
Bağımsızlar	15.776	4.236	3.535	3.487	9.061	17.232	28.647	11.629	11.088	15.450	20.890	18.375
Toplam	650.770	788.846	787.882	747.617	779.399	855.463	930.397	1.017.072	1.023.362	1.195.102	1.375.661	1.468.021

Kamu çalışanlarında sendikalaşma, ilk kamu çalışan sendikalarının kurulduğu günden bugüne sürekli artmıştır. 2002 ile 2013 yılları arasında sendikalaşma oranının yüzde 226 oranında arttığı görülmektedir. Kamu çalışanları arasında sendikalaşmanın artmasının Memur Sen konfederasyonunun AKP ile kurduğu özel ilişkiden de kaynaklandığını belirtmekte yarar vardır. Konfederasyonlar arasındaki dağılıma bakıldığında, Memur Sen konfederasyonunun sendikal tarihte olmadık bir örnek göstererek üye sayısını 12 yılda yaklaşık 17 kat artırmasının olağan olmadığı açıktır.

Tablo 27: Genel sendikalaşma düzeyi

Kayıtlı işçi sayısı	11.600.554
Kamu çalışanı sayısı	2.134.638
Toplam kayıtlı çalışan sayısı	13.735.192
Kamu çalışanı sendikaları üye sayısı	1.468.021
İşçi sendikaları üye sayısı	1.096.540
Toplam Sendikalı sayısı	2.564.561
Toplam sendikalaşma oranı	18,7%

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerinden hesaplanmıştır.

Sendikalaşma oranı hesaplanırken, sadece işçiler ve çoklukla da TÜİK verilerindeki “ücretli ve maaşlı/yevmiyeli” kesim esas alınmaktadır. Bu hesaplamadaki öncelikli yanlışlık, bu kesim içerisinde memur statüsünde istihdam edilenlerin de bulunmasıdır. Diğer yandan yapılan hesaplamalarda kamu çalışanları dışarıda bırakılmakta, sadece işçiler esas alınmaktadır. İşçi ve kamu çalışanlarını birlikte değerlendirildiğinde ve resmi istatistikler esas alındığında sendikalaşma oranı yüzde 18,7’ye çıkmaktadır. Ancak, sendikalaşma oranı, oranlamayı yapanın işçi sınıfı tanımına göre değişecektir. İşçi sınıfı sadece kayıtlı olarak çalışan kişiler olarak tanımlanıyorsa oran farklı, örneğin bu tanım içine, işsizlerin de eklenmesi söz konusu olursa farklı çıkacaktır.

Tablo 28: Geniş tanımlı işçi sınıfı A’ya göre sendikalaşma oranı

Ücretli ve yevmiyeli çalışanlar*	16.353.000
Geniş tanımlı işçi sınıfı sayısı A	22.546.000
Geniş tanımlı işçi sınıfı sayısı B	39.923.000
Kamu çalışanı sendikaları üye sayısı	1.468.021
İşçi sendikaları üye sayısı	1.032.166
Toplam sendikalı sayısı	2.500.187
Toplam sendikalaşma oranı*	%15
Toplam sendikalaşma oranı A	%11
Toplam sendikalaşma oranı B	%6

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve TÜİK iş gücü istatistikleri veri tabanından hesaplanmıştır.

İşçi ve memur statüsünde istihdam edilip sendika üyesi olanlar birlikte ele alındığında, geniş tanımlı işçi sınıfı A'ya göre, sendikalaşma oranı yüzde 11'dir.

4. Sonuç

İşçiler arasındaki rekabet sadece sermayeler arasındaki rekabetin başka bir biçimidir (Marx, 1. Cilt, 1973, s. 651).

Dünya ekonomik kriziyle birlikte şiddetlenen sermayeler arası rekabet, sermaye birikim yapılarının yeniden örgütlenmesine yol açmakta, bu da işçi sınıfının bileşimini değişime uğratmaktadır. 80 sonrasında Türkiye kapitalizminin uluslararası kapitalizmle bütünleşme sürecinin bütün çelişkileriyle derinleşmesinin en önemli sonuçlarından biri sermaye sınıfının saldırı stratejilerinin (özelleştirme, taşeronlaştırma, enformel sektörlere ve spekülatif alanlara yönelme, bazı sektörlerde ise yeni teknolojilere yönelmenin de etkisiyle artan işsizlik, ücretlerin baskılanması gibi) 21. yüzyılın başında Türkiye işçi sınıfının yapısında ve bileşiminde önemli değişiklikler ortaya çıkarması olmuştur. Özellikle bu saldırının merkezinde yer alan "esnek üretim" uygulamalarında asıl amaç işçi sınıfını bölmek, aynı iş yeri içinde ya da iş yerinin kendisini parçalayarak (çekirdek-çevre, kadrolu-taşeron gibi) sömürü oranlarını artırmaktır. Türkiye işçi sınıfının yeniden biçimlenmesine de yol açan söz konusu değişiklikler ve tespitler yukarıda ortaya konulan veriler ışığında şöyle özetlenebilir:

- Türkiye'de işçi sınıfı hem sayısal olarak hem de toplam nüfus içindeki oranı itibarıyla büyümüştür. Geçimini emek gücünü satarak sağlayanların (ücretli, maaşlı ve yevmiyeli), sağlamaya çalışanların (işsizlerin) ve geçmişte sağlamış olanların (işçi ve memur emeklileri) sayısı artmış, ücretli emek-sermaye ilişkisi, tüm toplumsal ilişkilerin merkezine yerleşmiştir.
- Türkiye işçi sınıfı niceliksel olarak büyümekle birlikte yeniden şekillenmekte ve bileşimi değişmektedir.
- Nüfusun yarısını oluşturan kadınların iş gücüne katılım oranı düşük oranını korumaktadır. İstihdam edilen kadınlar içinde ise ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanların oranı artmaktadır.
- Hizmetler, özellikle de ticaret alanında çalışan ücretlilerin ağırlığı, sanayi işçileriyle karşılaştırıldığında artmaktadır. Günümüzde hizmet sektörü işçileri işçi sınıfı içinde çoğunluğu oluşturmaktadırlar.
- Her ne kadar sanayi işçilerinin sayısında belirgin bir artış söz konusu olmasa da sanayide istihdam edilen işçilerin emek üretkenlikleri oldukça artmıştır, dolayısıyla sanayi işçilerinin toplumsal güçlerinin azaldığı söylenemez.
- Çalışanların büyük çoğunluğu küçük ölçekli iş yerlerinde istihdam edilmekle birlikte, Türkiye kapitalizminin büyük sermayeleri arasındaki

merkezleşme ve yoğunlaşma mücadelesinin (üretim, ihracat, katma değer vb. açılardan) bir sonucu olarak özellikle imalat sanayisinde büyük işletmelerin, dolayısıyla buralarda çalışan işçilerin kritik önemi artmaktadır.

- İstanbul, İzmir başta olmak üzere geleneksel sanayi kentleri ağırlıklarının ana eğilim olarak korumakla birlikte, özellikle son yıllarda Batı Marmara ve Güneydoğu Anadolu'da ücretli ve yevmiyeli çalışan sayısı artmaktadır.
- Türkiye işçi sınıfının yapısındaki bu dönüşümlerin önümüzdeki dönemde de benzer eğilimler taşıyacağı, özellikle metropollerde yedek iş gücü ordusunun ve kent yoksullarının niceliksel olarak artacağı ve "çevre"deki yeni sanayi kentlerinde işçileşme eğilimlerinin güçleneceği söylenebilir.

Özellikle işsizlikte görülen ciddi artış ve iş gücünün giderek genişleyen bölümünün kayıt dışı istihdam edilmesi güvencesiz çalışma koşullarının Türkiye'de de yoğunlaşmasına yol açarak işçinin işçiye karşı rekabetini şiddetlendirici bir işlev görmektedir. Ancak, kadın işçilerle erkek işçiler, göçmen işçilerle yerli işçiler, tam zamanlı, güvenceli işçilerle kısmi-zamanlı, güvencesiz işçiler, işçilerle memurlar, mavi yakalılarla beyaz yakalılar çalışma koşulları itibarıyla giderek birbirlerine yakınsamaktadır. Dolayısıyla Türkiye işçi sınıfının bu yeniden şekillenmesi ve bileşiminde yaşanan değişimler sınıf içindeki çok yönlü bölünme ve rekabete de hizmet edici, işçi sınıfının birliğini ve dayanışmasını olumsuz yönde etkileyen karşı eğilimler taşımasına rağmen, söz konusu yakınsama koşulları, sınıf mücadelesinde birleştirici, bütünleştirici işlev de görebilir. Bu bakımından siyasal ve sendikalaşma işçi örgütlerine önemli görevler düşmektedir.

Kaynaklar

- Akgüngör S. ve Falcıoğlu P. (2004) "Türkiye İmalat Sanayiinde Bölgesel Uzmanlaşma ve Sanayi Kümeleri", www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/sedef_keas.doc.
- Akkaya Y. (2003) "'Küreselleşme' Kıskaçında Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri", *Petrol-İş Yıllığı*, 219-238.
- Akyol T. (2006) "Eski ezik, çekingen köylü Anadolu, atılğan, girişken bir orta sınıf Anadolu'suna dönüşüyor." *Milliyet*, 20.12.2006.
- Akyol T. (2007)"eski 'merkez' ve 'kenar' yapıları artık aşıyor, bir 'orta sınıflaşma' süreci yaşanıyor" *Milliyet*, 28. 12. 2007.
- Boratav K. (1995) *1980'li yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek yayınevi yeni dizi 7, 2. Baskı, İstanbul.
- Buğra A.(2003) "Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye'de E.P.Thompson'ı Okumak", *Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar*, Korkut Boratav'a Armağan, Köse A.H., Şenses F. ve Yeldan E. (der.) içinde, İletişim yay.
- Callinicos A. and Harman C. (2006) *Neoliberalizm ve Sınıf*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Sal-yangoz yay.

- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2010) *Mevsimsik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Stratejisi ve Eylem Planı*, Ankara.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (Ministry of Labour and Social Security), <http://www.csqb.gov.tr/csqbPortal/csqb.portal?page=istatistik>.
- Çelik A. (2014) "AKP'nin on yılında sendikalar ve sendikaszlaştırma", <http://tr.boell.org/tr/2014/06/16/akpnin-yilinda-sendikalar-ve-sendikaszlastirma>.
- Çelik F. (2013) *Hürriyet Newspaper*, September 26, 2013
- Devlet Personel Başkanlığı (<http://www.dpb.gov.tr/tr-tr>)
- DİSK-AR Dergisi (2014) Taşerondan Kiralık İşçiliğe: Yeni İstihdam Biçimleri, Kış 2014.
- Ergunalp S. (2014) "Prekarya: Güvencesizlik yeni bir sınıf mı yaratıyor?", *Mesele*, Sayı:91, Temmuz 2014. <http://meseledergisi.com/2014/07/prekarya-guvencesizlik-yeni-bir-sinif-mi-yaratiyor/>
- ISMMMO (İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası) (2012) *Yabancı Kaçak İşçiler ve Türkiye'ye Göç Hareketi raporu*.
- Kaygısız İ., Kurtulmuş M.M. ve Tanyılmaz K. (2013) "Türkiye'de İşçi Sınıfının Değişen Yapısı", TSBD 13. Sosyal Bilimler Kongresi DİSK-AR Oturumunda Sunulan Bildiri, 4-6 Aralık 2013.
- Koç Y. (2000) *Türkiye'de İşçi Sınıfının Yapısı*, Yol-İş vd. Ortak yay., Ankara.
- Koçak H. (2006) "Türkiye'de 1988-2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış", *Praksis*, Sayı: 16, 171-193.
- Köse A.H. ve Öncü A. (2000) *Kapitalizm İnsanlık ve Mühendislik Türkiye'de Mühendisler Mimarlar*, TMMOB, Ankara.
- Kurtulmuş Kıroğlu M. ve Tanyılmaz K. (2007) "Türkiye'de Göçmen İşçiler ve İş Gücü Piyasası Üzerine Etkileri", *Türkiye'de Yabancı İşçiler*, A. Arı (der.) içinde, Derin yay., 129-155.
- Kurtulmuş M.M. (2013), "Kapitalizm, ataerki ve kadın-erkek ücret eşitsizliği", *DİSK-AR Dergisi*, Güz 2013.
- Lordoğlu K. (2006) *Türkiye İş Gücü Piyasaları (Durum Raporu)*, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Derneği, Yayın No: 56, İstanbul.
- Mandel E. (1991), *Sosyalizmin Geleceği*, der. ve çev. Fikret Başkaya, İmge yay.
- Marx K. (2011), *Kapital Ekonomi Politikin Eleştirisi cilt I*, Çev. Nail Satlıgan ve Mehmet Selik, Yordam Kitap
- Marx K. ve Engels F. (2008), *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul.
- Savran S. (2008) "Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?" *Devrimci Marksizm*, sayı: 6-7, s. 9- 49.
- Sosyal Güvenlik Kurumu (http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/sigortalilik/kayitdisi_istihdam/)
- Sönmez M. (2007) *Türkiye İşçi Sınıfının Nicel Profili*, BİA Haber Merkezi, 2007.
- Şenses F. ve Taymaz E. (2003) "Unutulan bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne Oluyor, Ne Olmalı?", *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan*, A.H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan (der.) içinde, İletişim yay., İstanbul.
- Tanyılmaz K. (2007) "Hayalet Artık Bütün Dünyada Kol Gezecek: Günümüzde İşçi Sınıfı", *Devrimci Marksizm*, Sayı: 3, 110-130.
- Taymaz E., Voyvoda E. ve Yılmaz K. (2011) "Uluslararası Üretim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiye'nin Konumu", İstanbul, TUSIAD-Koç University Economic Research Forum, http://www.metu.edu.tr/~etaymaz/papers/eaf_rp_1101.pdf.
- Toksöz, G. (2009), *Kriz koşullarında Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İş Gücü Piyasaları Raporu*, ILO Ankara Ofisi.

Tunalı İ. vd. (2004) *Türkiye'de İş Gücü Piyasası ve İstihdam Durum Raporu*, Türkiye İş Kurumu, Ankara.

Turkstat (2012) *Statistical Indicators, 1923-2012*, Turkish Statistical Institute, Ankara, http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160.

Turkstat Labour Force Statistics Database, Turkish Statistical Institute, Ankara, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>.

TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı

Türkan E. (2005) *Türkiye'de İşgücünün Yapı ve Nitelikleri: Gelişme ve Değerlendirmeler*, T.C. Merkez Bankası, Ankara.

Yaman-Öztürk, M. (2010), "Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emeği: 1980'lerden 2000'lere", S. Dedeoğlu ve M. Yaman Öztürk (der.) *Kapitalizm Ataerkillik ve Kadın Emeği* içinde, İstanbul: SAV yay.

Yeldan E. (2006) "İşgücü Piyasalarında Yapısal Dönüşüm", *Cumhuriyet*, 29 Mart 2006.

Yorgun S. (2005) "Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler", *Çalışma ve Toplum*, 2005/3, Sayı:6, 146-7.

5

TÜRKİYE'DE
SINIF MÜCADELELERİ

YENİ ORTA SINIF*

E. Ahmet Tonak

Gezi'deki direnişin ve akabinde Haziran ayı boyunca ülke sathına yayılarak milyonların katıldığı bir halk isyanına dönüşen hareketin sınıfsal karakteri üzerine bir hayli yazıldı. Hacimli bir külliyat birikti. Bu literatürü gözden geçirdiğimizde iki ana eğilim öne çıkıyor. İlki, isyanın sınıfsal karakterinin emekçi ağırlıklı, diğeri de orta sınıf ağırlıklı olduğunu söylüyor. İki uç eğilim dışında, adı geçen sınıflara yaptığı vurgu ve atfettiği önem itibarıyla farklılaşan kimi ara pozisyonlar, hatta bu ikili karşıtlığı tıkHz bulan, aşmaya çalışan yaklaşımlar da mevcut.

Gezi'ye ilişkin orta sınıf formülasyonunu ilk ve en kapsamlı biçimde yapanların başında Çağlar Keyder gelir. Aşağıda, Gezi'den bir yıl sonra düzenlenen Aşağısı ve Yukarısı Arasında Orta Sınıflar atölyesinde Keyder'in yaptığı konuşmadan ilginç bulduğum yanları ve kendi görüşlerimi kısaca aktarmaya çalışacağım.

Keyder: “Yeni Orta Sınıf Büyüyor”

İlkin, Keyder'in konuşmasındaki olgusal tespitlerden öne çıkanları kendi görüşlerimi katmadan aktarmaya çalışayım:

- Orta sınıf kavramı sadece Türkiye'de değil, her yerde tartışılıyor.
- İleri kapitalist ülkelerde orta sınıf küçülürken, bizim tipimizde, sonradan serpilen kapitalist toplumlarda ise büyüyor. Dolayısıyla, serpilen kapitalizmlerin toplam küresel tüketim içindeki payları da artmış oluyor.
- Orta sınıfın dünyanın değişik bölgelerinde gösterdiği farklı büyüme dinamikleri kapitalizmin dönemsel karakteristiklerine bağlı. 1945-75 (Fordist dönem) ve sonrası (Post-Fordist dönem) şeklinde bir ayırım yapıldığında, 1970'lerin ortasına kadar, refah devletinin gelir dağılımını düzeltici etkisinin de katkısı ile orta sınıfın ileri kapitalist ülkelerde genişlediğini görüyoruz.

Sonraki neoliberal (ya da Post-Fordist) dönemde ise hızlanan ekonomilerin – Hindistan, Çin, Türkiye vb.– orta sınıfları büyüyor.

- Büyüyen bu yeni orta sınıf eskisinden hem değerleri hem de konumları itibarıyla farklı. Kim bunlar? Şirket yöneticileri, serbest meslek sahipleri, devlet memurları. En geniş ifade ile üniversite mezunları. Eski, devlet himayesinde gelişmiş orta sınıftan farklılıkları ise özellikle global kültüre yakın, kendi alanlarını korumaya düşkün, hiyerarşiye karşı oluşlarında. Ayrıca, bu yeni orta sınıf sol eğilimli değil.
- Gezi hareketi de esas olarak bu yeni orta sınıf'ın ağırlıkta olduğu bir hareket'.

Şüphesiz bu olgusal tespitler hem Keyder'in teorik yaklaşımının sonucu hem de söz konusu teorik yaklaşımı besleyen somut kanıtlar. İkna edici işlevleri de cabası. Teorik yaklaşımının bir tür sentez olduğunu Keyder daha önceki yazılarından birinde şöyle dile getirmişti:

Modernleşme kuramı ile Marx'ın tarihsel yaklaşımının bir bileşimi olarak sıklıkla karşımıza çıkan bu tarihsel-sosyolojik çerçeve öne sürülen kavramsal bütünlükler içinde en ikna edici olanı. (Keyder 2013)

Modernleşme yaklaşımının ne olduğu, ne kadar işe yaradığı malum. Zaman zaman, kapitalizme kapitalizm denilemediğinde modernleşme utangaç tercih olarak karşımıza çıkar. Bence, Keyder'in, emsal yaklaşımlar arasında en ikna edici olduğunu iddia ettiği bu sentezin "*Marx'ın tarihsel yaklaşımın*"ı nasıl yorumladığı üzerinde durmaya değer. Keyder'den dinleyelim:

Esas önerme siyasi-hukuki yapıların toplumsal modernleşmeye koşut bir gelişme göstermesi gerektiği, aksi takdirde toplumda yeni ağırlık kazanan kesimlerin gelişmelerin gerisinde kalan iktidarı ve siyasi yapıları dönüştürmek için çaba gösterecekleri... (Keyder 2013)

Bir an için Marx'tan esinlendiğini kabullenelim. O zaman, yukarıdaki formülasyonda geçtiği şekliyle, **modernleşmenin gelişiminden, Marx'ın üretici güçlerin gelişimi dediği sürecin, siyasi-hukuki yapılardan da Marx'ın hukuki ve siyasal üstyapı dediği şeyin kastedildiğini varsayabiliriz.** Sorun bundan sonra başlıyor: Keyder'e göre toplumu dönüştürecek uyumsuzluk (çelişki), modernleşmenin temposu ile (üretim güçlerinin gelişim seviyesi) siyasi-hukuki yapılar (üst yapısal kurumlar) arasında. İkinci sorun, **dönüştürme** ile ne kastedildiğinde: Keyder'in kastettiği açıkça **iktidarın ve siyasi yapıların dönüştürülmesidir.**

Bu formülasyonun, yüzeyde Marx'la benzeşir gibi gözükmesine rağmen,

1 Yukarıda, aktardığım bu tespitleri Keyder, Haziran İsyanı sırasında ve sonrasında değişik mecralarda zaten dile getirmişti: Ç. Keyder (2013). "*Yeni Orta Sınıf*". (<http://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2013/09/Yeni-Orta-Sinif.pdf>); (2013a). *Law of the Father*. (<http://www.lrb.co.uk/blog/2013/06/19/caglar-keyder/law-of-the-father/>) ve (2013a). *Gezi Parkı Protestoları Bağlamında Yeni Orta Sınıflar, Neoliberal Dönüşüm ve Yoksulluk*. (<http://konusakonusu.org/2013/09/05/gezi-parki-protestolari-baglaminda-yeni-orta-siniflar-neoliberal-donusum-ve-yoksulluk/>).

aslında Marx'ın tarihsel yaklaşımından tamamen farklı olduğunu düşünüyorum. Bunu kanıtlamak için Marksist tarihsel yaklaşımın ABC'si, yani tarihi maddeciliğin en özlü ifadesi olan *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*' dan uzun alıntılara gerek yok. Sadece, Marx için hayati önemde olduğunu bildiğimiz üretim ilişkileri kavramının, dolayısıyla iktisadi yapının yukarıda Keyder'in önerdiği yaklaşımda yer almadığını fark etmek yeterli. Bizatihi bu kavramın yokluğu yukarıda bahsettiğim iki sorunun kaynağını oluşturuyor. Marx'la taban tabana zıt iki önemli sonuç bu sayede çıkartılmıştır. Marx'a göre toplumu dönüştürecek çelişki "*toplumun maddi üretici güçleri*" ile "*o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkileri... ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileri.*" arasındadır. Marx'ın toplumsal dönüşümden kastettiğinin, iktidarın ve siyasi yapıların dönüştürülmesi (reform) değil, bizatihi üretim ilişkilerinin dönüştürülmesi (devrim) olduğunu eklemeye bile gerek yok.

Keyder, yukarıdaki formülasyonunun geçerliliğini feodalizmden kapitalizme geçiş sürecini yeniden yorumlayarak da göstermeyi deniyor:

Meşhur 'burjuva devrimi' kavramı bu genel yaklaşımın belli bir konjoktüre uygulanması; ayrıca da bu konjoktürde hangi toplumsal kesimin esas aktör olacağına adını koyuyor. Fakat, burjuvazi artık istediği şeyleri aldı, dönüştürücü potansiyelini çoktan kaybetti... (Keyder 2013)

O zaman, burjuva devrimi (hem "meşhur" hem de tırnak içinde!) aslında feodalizm modernleştikçe gelişen burjuvazinin, bu gelişmeye ayak uyduramayan siyasi ve hukuki yapıları dönüştürmesinden ibaret olmuş oluyor!

Keyder'in Marx'tan bu şekilde 'yararlanışı' sadece feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ile ilgili, tarihi bir argüman değil. Esas işlevi, yeni orta sınıfı günümüzün dönüştürücü siyasi aktörü olarak kavramsallaştırmaya ve bu yeni siyasi aktörün başı çekeceği bir siyaset anlayışının geliştirilmesine hizmet etmesi. Keyder, yakın dönemi ve geleceği şöyle görüyor:

Son yüzyıl içinde dünya sahnesine çıkan yeni bir sınıf var, ve bu sınıfın talepleri bildiğimiz ekonomik ve siyasal gündemin içinde cevap bulamıyor. Dolayısıyla da bu gündemi değiştirmek ve bu şekilde kendi dışındaki kesimlerin taleplerini de dile getirmek potansiyeli var. Sözü ettiğimiz 'yeni' orta sınıf olarak nitelendirilen, nüfus içinde oranı sürekli büyüyen bir grup... (Keyder 2013)

Buraya kadar Keyder'den yaptığımız alıntılar, dayandığı teorik çerçeveye ilişkin olduğu için yazılı metinleri kullanmayı tercih ettim. Atölyedeki konuşma sırasında dile getirilen başka teorik referanslar da oldu. Bu yazıda ayrıntılı değerlendirmesine giremeyeceğim, ama üzerinde durulması gereken bazı saptamalar şunlar. Keyder, Marx'ta küçük burjuvazi ile orta sınıf kategorilerinin birbirinin yerine kullanıldığını düşünüyor. Marksistler arasında geçen orta sınıf tartışmalarının çerçevesinin ise esas olarak Anton

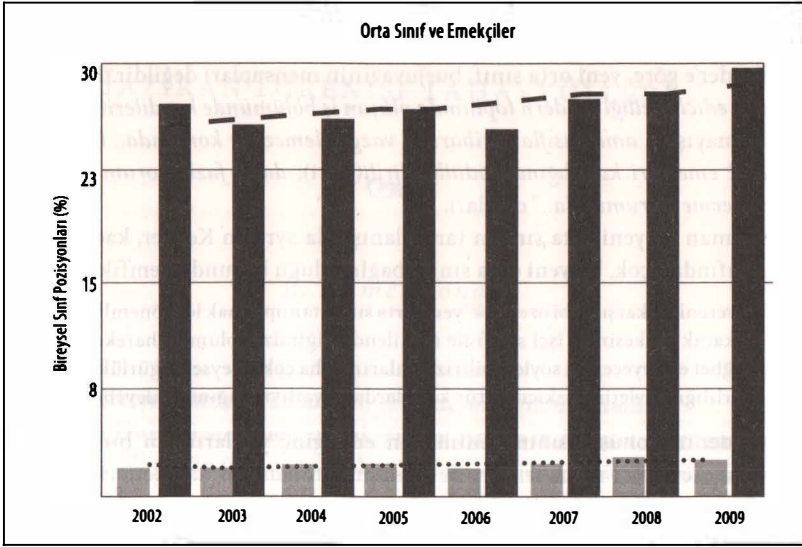
Pannekoek'un 1909'da *International Socialist Review*'da yayınlanan ma-lum "Yeni Orta Sınıf" makalesi² ile çizildiğini ve o günden bu yana (N. Poulantzas, E. O. Wright vb. de dâhil olmak üzere) pek fazla yeni bir şey söy-lenmediği görüşünü benimsiyor. Keyder, konuşmasında Alvin Gouldner'a (yeni orta sınıfın Hegelci anlamda evrenselliği), John Kenneth Galbraith'e (yeni endüstriyel devletin yeni teknokratları), hatta Thomas Piketty'ye de (gelir dağılımının ortasındaki kesimler) referansla yeni orta sınıfın varlığını kabul eden, ama formülasyonlarında farklılaşan yazarlar olarak değindi.

Yeni orta sınıfın varlığını ve giderek büyüdüğünü kanıtlamak için Keyder'in kullandığı ölçütlerin başında eğitim geliyor. Dolayısıyla, konu-şmasında da hem son yıllarda artan üniversite mezunları sayısından hem de değişik meslek gruplarının çalışan nüfus içindeki paylarından söz etti. Konuşmada kaydedilen oldukça genel istatistiklerin yanı sıra, TÜİK'in sa-yımlarına dayalı orta sınıfın varlığını sorgulayan çalışmalara değinilmeme-si dikkatimi çekti.

Ahmet Haşim Köse, Serdal Bahçe ve arkadaşlarının TÜİK'in Hane Halkı Bütçe Anketleri'ne ve Hane Halkı İş Gücü Anketleri'ne dayanarak yürüttük-leri Türkiye'nin sınıf haritasını çıkarmaya yönelik ampirik çalışmaları çok önemli buluyorum. Keyder'i dinlerken, yeni orta sınıfın büyüdüğü tezini, Serdal Bahçe ve Seçil A. Kaya Bahçe'nin yukarıda bahsettiğim çalışmalara-rın ampirik sonuçlarına dayanarak yazdıkları "Türkiye'de Eğitim ve Sınıf Üzerine Gözlemler" makalesinin bulguları ile karşılaştırmanın yararlı ola-cağını düşündüm³. Nitekim, üniversite mezunları içinden, bireysel sınıf po-zisyonu olarak orta sınıf kategorisine tekabül ettiğini varsaydığım kesimler ile (nitelikli emekçi, özel yönetim emeği) emekçiler grubuna karşılık gelen kesimlerin (kentli emekçi, niteliksiz emekçi, ücretsiz aile emeği ve işsizler) 2002-2009 arası nasıl bir tempo ile gelişme gösterdiklerine bakmayı dene-dim. Ortaya çıkan gelişme eğilimlerini aşağıdaki grafikte veriyorum.

2 <https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1909/new-middle-class.htm>

3 Seçil A. Kaya Bahçe ve Serdal Bahçe. 2012. *Türkiye'de Eğitim ve Sınıf Üzerine Gözlemler*. Mülkiye. Sayı: 274 (<http://bit.do/nFKK>)

Yukarıda bahsettiğim, eğitim durumları ve bireysel sınıf konumları dikkate alınarak yapılmış ampirik çalışmanın bulgularına göre, en azından 2002-2009 döneminde hem orta sınıf fazla bir büyüme göstermemiş (çalışanların %2.2 - %2.8'i kadar) hem de emekçiler, çalışan nüfus içindeki payını arttırmıştır (%25'ten %30'a).

Keyder: “Kaderimiz Yeni Orta Sınıfa Bağlı”

Keyder'in konuşmasından çıkan en önemli sonuç memleketin kaderini yeni orta sınıfın elinde olduğu. İlginç olan, bu görüşün eskiliği, şu ya da bu vesileyle epeydir başkaları tarafından da dillendirilmiş olması. Haziran İsyanı'ndan bayağı önce memleketin kaderi yeni orta sınıfa çoktan terk edilmişti. Hatırlayanlar olacaktır, elit burjuvazinin elit dergisi *Görüş* geçen Aralık 2012'de (Haziran İsyanı'ndan bayağı önce) burjuvazi üzerine bir özel sayı hazırlamıştı. Bir tür, kendini öğrenme çabası diyelim!

Görüş'ün o sayısında, Fuat Keyman'ın yazısının başlığı yoruma mahal bırakmayacak kadar netti: “*Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek*”. “Haydi bakalım, belirlesin de, görelim” denip, geçilemeyecek kadar iddialı bir tez. Dayanamamış ve bir yazımda Keyman'ın yazısını eleştirmiştim.⁴ O yazıda da belirttiğim gibi Keyman, Keyder'den farklı olarak yeni orta sınıf terimini

⁴ <http://www.sendika.org/2013/01/gelecegimiz-orta-siniflarin-elindeymis-ahmet-tonak-birgun/>. Keyman'ın iddiasına bu kitaptaki “Haziran Direnişi Tahayyülleri...” yazımda da daha kapsamlı bir biçimde değiniyorum.

âdeta burjuvazinin kod adı olarak kullanıyor ve “Türkiye’nin geleceğini” bu sınıfın performansına teslim ediyor idi.

Keyder’e göre, yeni orta sınıf, burjuvazinin mensupları değildir. Bu sınıfın “(a) yırt edici özelliği modern toplumda oluşan iş bölümünde kendileri(nin) işveren (olmayışı) .. ama vasıfları itibarıyla vazgeçilemez bir konumda.. (oluşları).. zihinsel emekleri karşılığında ödüllendirili(şleri); daha fazla sorumluluk alıp karar verme durumunda..” oluşları.

Keyman ile yeni orta sınıfın tanımlanışında ayrışan Keyder, kaderimizin işçi sınıfından çok, bu yeni orta sınıfa bağlı olduğu hususunda hemfikir:

işverenlere karşı nisbi özerklik ‘yeni’ orta sınıfı tanımlamak için önemli.. Buradan çıkarak bu kesimin işçi sınıfı ile ilişkilendirdiğimiz toplumsal hareketlere fazla rağbet etmeyeceğini söyleyebiliriz. Onların daha çok bireysel özgürlük, çevre duyarlılığı, devletin baskıcılığı tür konularda duyarlı olacağını bekleyebiliriz.

Keyder’in konuşmasının benim için en ilginç yanlarından biri, 1848’in başarısız devrimci mücadeleleri ile günümüz toplumsal hareketleri arasında kurulan paralellik (1968 Ayaklanmaları, Gezi/Haziran İsyanı vb. dâhil olmak üzere). Kurulan bu paralellik ile, yeni olduğu sık sık vurgulanan, eski orta sınıfın yerine geçtiği iddia edilen günümüz orta sınıfının neredeyse 19. Yüzyılın ortasından beri önemli bir siyasi aktör olarak at koşturduğunu öğrenmiş oluyoruz! Bu görüş de nispeten eski. Arap Devrimleri sırasında Eric Hobsbawm 1848 gençleri ile Arap Devrimine katılanlar arasında paralellikler olduğunu söylemiş, İslami ideolojinin yükselişinden kaygılandığını belirtmişti⁵. Hobsbawm’ın da, Keyder’in de orta sınıflara bel bağlamasının arkasında, sanayinin ileri kapitalist ülkelerde hizmet sektörünün gerisinde kalması, dolaşısıyla işçi sınıfının küçüldüğü gözlemi var.

Bu tespiti ele almak, değerlendirmek haliyle bu yazının sınırlarını aşar. Sadece katılmadığımızı belirtmekle yetinelim. Umutlanacak sınıf meselesine gelince, “insanlık tarihinin hiçbir döneminde görmediğimiz ölçüde, küresel kapitalizmi gerçekten dönüştürecek nicel ve nitel güce acaba hangi sınıf kavuşmuş olabilir” sorusu ile başlayalım, gerisi gelir.⁶

5 <http://www.bbc.com/news/magazine-16217726>

6 Aşlında Keyder’in, özellikle ileri kapitalist ülkelerde hizmet sektöründe çalışanlar artarken, sanayide çalışanların azaldığı gözleminden çıkardığı işçi sınıfının küçüldüğü iddiasının adı konmamış teorik dayanağı üretken olan ve olmayan emek tartışmalarındaki Smith’çi pozisyonudur. Bu tartışmanın ayrıntıları ve Smith’çi görüşün eleştirisi için Savran, S. ve Tonak, E. Ahmet. 2007. “Üretken Olan ve Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi” *Praksis*. Sayı: 16. Ayrıca, bu kitapta sınıfların tasnifine ilişkin ölçütlerin tartışıldığı Savran’ın “Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?” yazısına bakılabilir.

HAZİRAN DİRENİŞİ TAHAYYÜLLERİ..¹

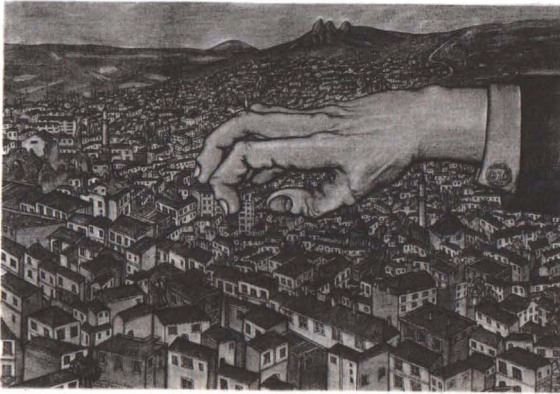
E. Ahmet Tonak

Andre Breton demişti: “Tahayyül, gerçekleşme eğilimi olandır.”

Haziran Direnişi sırasında sık sık Yüksel Arslan’ın *Kapital*’den² esinlenen *arture*’leri geldi gözümün önüne. Yoksa, Breton’un dediği mi oluyordu? Olmuş muydu hatta?

Arslan’ın, Marx’ın metinlerinden (teorisinden) yola çıkarak ürettikleri (tahayyülleri) hayatta yaşadıklarımıza mı (gerçeklere mi) dönüşmüştü? Bence, evet.

Marx’ın teorik metinleri XIX. yüzyıl kapitalizminin görünen yüzünün gerisini çözümlemiş, Arslan’ın muhayyilesini tetiklemiş ve de ortaya çıkan *arture*’ler XXI. yüzyılın gerçekliğinin neredeyse mükemmel bir tasviri olarak karşımıza dikilmişti.

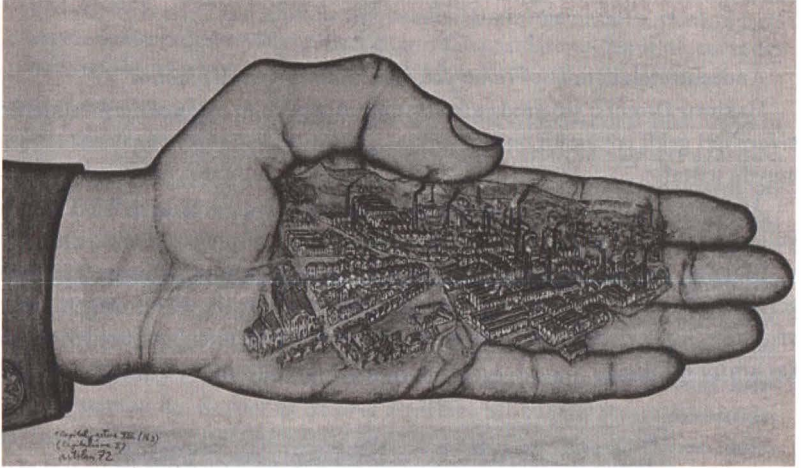

Arture 1971 (159), “Kolonyalizm”

- 1 Bu yazı daha önce *Toplumsal Tarih* dergisinde Temmuz 2013’te aynı adla yayınladığımız metnin gözden geçirilmiş versiyonudur.
- 2 Bu ifade tam doğru olmadığı halde sık sık tekrarlanır. Arslan’ın *Kapital*’den esinlenerek yaptığı söylenen *arture*’lerin bir kısmı aslında Marx’ın diğer metinlerine dayanır; *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Vera Zasulich’e mektup vb. gibi.

Arture 159 kolonyalizm üzerine. Kolonyalist gitmiş, kapitalizm dışı bir alana, tepenin yamaçlarındaki bir 'şehre' el koyuyor. Daha doğrusu, ilk ağızda kolonyalistin kendisi gidemeyeceği için onun adına devlet, hatta devlet adına ordu, yani zor gidiyor. Halkı dize getiriyor. O, tırnaklarını 'şehre' geçirmek üzere olan el kolonyal devletin kendisidir.

Ardından bilinen hikâye gerçekleşir. Kolonyalist gider, ekonomik düzenini kurar, toplumu şekillendirir. O düzen, bir tür kapitalizmdir. El bebek gül bebek yetiştirilmesi, geliştirilmesi, korunması gerekir. O zaman da devlet hazır ve nazırdır. *Arture 163* işte bu el üstünde tutulan kapitalizmdir.

Arture 1972 (163), isimsiz

Yanlış anlaşılmasın, devlet sadece kolonyal ilişkilerde aktiftir demiyoruz. İddiamız, kapitalizmin 'içeride' de devletsiz tesis edilemeyeceği. Bizzat kapitalizmin beşiği sayılan ülkelerde de düzen böyle kurulmuş, ileri kapitalizmler de devlet desteği ve korumasıyla geldikleri konuma gelebilmişlerdir.³

Neoliberal dönemin kendisinin, 1970'lerdeki sermaye birikimi tıkanıklığına cevap olduğu malum. Ve bu cevabın, cevap olabilmesi için sermaye birikiminin sermayeye maliyetinin azaltılabilmesi gerekiyordu. Neoliberal hükümetlerin adım adım refah devletini ilgası, özelleştirmelere hız vermesi bu yüzdendir. Bu ihtiyacı karşılamak için bizzat devlet, kamuya ait olanın peşkeş çekilmesini, sosyal harcamaların kısılmasını, emtia ve para akımlarının tamamen serbestleştirilmesini neoliberal virüsün alameti farikası haline getirmiştir.

3 Ha-Joon Chang. 2003. *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. İstanbul: İletişim Yayınları (çev. Tuba Akıncılar Onmuş).

Erdoğan'ın Gezi Parkı projesinin bağlamı budur. Yapılmak istenen, "Taksim'in yayalaştırılması" veya "kentsel dönüşüm" etiketlerinin arkasına saklanmış bildiğimiz özelleştirmedir. Daha açık söyleyelim, park kimsenin özel mülkiyetinde olmadığı için halkın parkta dolaşma, ağaçların gölgesinden yararlanma imkânının sermaye yanlısı devlet tarafından gaspıdır. Arture 159'un kendisidir. O tahayyül "gerçekleşme eğiliminde olan"ı 1971'de resmetmiştir.

Gasp sonrası da planlanmıştı. Yaygın kullanımıyla, "birilerine rant sağlama" olarak belirtilen mekanizmalar (ki söz konusu mekanizmalar aslında yukarıda değindiğimiz sermaye birikiminin sermayeye maliyetinin azaltılmasından başka bir şey değildir) devreye sokulacaktı. Medyanın yalancısıyız, inşaatın hangi şirkete verileceği bile düşünülmüşmü. Parkın yerine her ne yapılacaksa, mesela AVM'nin ya da rezidansın (hatta şehir müzesinin) işletmesini, şirketlere devretme, kiralama, satma da eminim gündemdeydi. Kısacası, özel sermayeye kamunun zenginliği aktarılmış, birikimin önu açılmış olacaktı. Kamu mülksüzleştirilerek, birikmiş sermayeye servet altın tepsi içinde sunulacaktı. Ne diyordu David Harvey özelleştirmeler için? Mülksüzleştirerek birikim. Erdoğan'ın tahayyülü Gezi Parkı'nda tecessüm etmek üzere idi. Direnişçiler çomak soktu.

Kim bu direnişçiler?

Kısa cevap, herkes. Gezi'yi yaşayan, İstanbul'un ve diğer şehirlerin meydanlarını dolduran, sokakta çarpışan, tencere tava çalan, park forumlarını ak-satmayan, hatta sadece sosyal medyada var olan yığınlar. Yığınlar, adı üstünde herkeştir. Direnişçiler, bildiğimiz toplumsal başkaldırı öznelerinden biri veya ikisi ile kolayca tanımlanacak kitleler değil.

Gerçekliğin kendisi genellikle geriden gelen teorinin kategorik kutularına sığmayınca kavramsal banallık baş gösterir. Haziran direnişçilerinin başına da bu geldi. Dirediler, 'orta sınıf' kutusuna sığmadılar.

Amerikan sosyolojisinin başımıza musallat ettiği onca kutudan biri de 'orta sınıf' kategorisidir. İlkın, Marx sosyolog yapıldı, sonra da Marx'ın işçi sınıfı kategorisi bu 'orta sınıf' yakıştırmaları ile piçleştirildi. Aslında, gelir gruplarının sıralamasına dayanan 'orta sınıf,' tasnif ölçütlerinin esnekliğine, grup sınırlarının nasıl belirlendiğine bağlı olarak bazen abartılan bazen azımsanan bir nüfustur. Bu nüfusun çoğunluğu emek gücünü sermayeye satan bildiğimiz işçi sınıfının asli üyesidir, bir kısmı ise emek gücünü kamu işletmelerine satan emekçilerdir. Çalışma koşulları ve işveren farklılaşması da haliyle bu kesim içinde muazzam gelir ve hayat tarzı çeşitliliği olarak tezahür eder. Haziran direnişine katılanların, bizzat gözlemleyenlerin çeşitlilik vurgusunun kaynağını kısmen bu emekçi nüfusun kompozisyonunda aramak gerekir.

'Orta sınıf' kategorisinin (ki tam da Haziran Direnişisi bağlamında bu kategorinin tekrar baş tacı edilmesi üzerine kendisine sorulan bir soruya verdiği

cevapta Korkut Boratav 'orta sınıf'a "kavram mertebesine layık olmayan iki sözcükten ibaret" bir terim demeyi tercih eder 4) kavramsallaştırılmasını bu yazı bağlamında eleştirmek yerine iki farklı kullanımına değinmek istiyoruz.⁵ Bu şekilde, hem 'orta sınıf' kategorisinin tanımsal içeriğini sorgulamış hem de direnişçileri tanımlamak için doğru bir tercih olmadığını göstermiş olacaktır.

Kullanımlardan ilki Haziran Direnişi'nden sadece 5 ay önce (Aralık 2012) Fuat Keyman'ın TÜSİAD'ın *Görüş* dergisindeki bir yazısından, başlığı hayli iddialı: *Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek*⁶. Giriş cümlesi de şöyle:

Türkiye'nin 1980'den başlayarak 1990'larda yaygınlaşan ve özellikle son 10 yılda derinleşen 'dönüşüm süreci'nin çok önemli bir boyutunu, 'yeni orta sınıflar' olarak adlandırılan toplumsal katman/kesim/kimlik oluşturuyor.

Bu kullanım "yeni orta sınıflar"daki sınıf kavramını bulanıklaştırıyor. 'Orta sınıflar' "katman/kesim/kimlik" şeklinde konulunca, 'orta sınıf' bu vasıfların tek tek veya herhangi bir permütasyonla zuhur edebildiği bir insan kümesi şeklinde ve oldukça gevşek bir biçimde tanımlanmış oluyor.

Tanımdaki bu belirsizlik yazıda şöyle gideriliyor:

...orta sınıflar, AB süreciyle birlikte, Türkiye'de, ekonomik dinamizmin ve girişimci kültürün itici ve taşıyıcı aktörü konumuna gel(miştir)." Ayrıca bu sınıfların kentsel dönüşüm süreçlerinde de oldukça aktif olduğu vurgulanıyor: "Anadolu kentleşirken, Anadolu kentleri kentsel dönüşüm sürecinden geçerken, yeni orta sınıflar kurumsal kimlikleriyle bu süreçte çok önemli ve etkin rol oynadı. Kentsel dönüşümün önemli aktörü konumuna geldiler. Ama aynı zamanda da, kentsel dönüşüm sürecinden yararlandılar... Kentleşme sürecinin ve kentsel dönüşümün hızlanmasına ve pekişmesine katkı verdi(ler).

Demek ki, Keyman'a göre 'orta sınıf' aslında Anadolu kentlerindeki kapitalist sınıftır. Bu yakıştırmayı ciddiye alan çıkar mı, bilemiyorum. Hele atfedilen siyasi misyonu gördükten sonra:

Bugün, muhafazakarlaşmayla demokratikleşme arasında yer alan yeni orta sınıfların yapacağı tercih, büyük ölçüde, Türkiye'nin geleceğini belirleyecektir.

Bilindiği üzere Haziran Direnişi ile birlikte "orta sınıf" kategorisi direnişçileri tanımlama ihtiyacı duyanlarca acilen tedavüle sokuldu. Birçok çev-

4 Korkut Boratav'la sendika.org sitesindeki 16 Haziran 2013 tarihli görüşme: "Her yer Taksim; her yer direniş" Bu işçi sınıfının tarihsel özlemi olan sınırsız, dolaysız demokrasi çağrısıdır. (<http://tinyurl.com/ly6n9em>)

5 Bu kategorinin eleştirisini teorik, ampirik ve siyasi veçhelleriyle başka yazılarda ele almıştık: Savran, S. ve Tonak, E. Ahmet. 2007. "Üretken Olan ve Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi", *Praksis*. Sayı: 16; Savran'ın bu kitaptaki "Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?" yazısı ve Karahanogulları, Yiğit ve Tonak, E. Ahmet 2009. "Türkiye'de Üretken Olmayan Emekçiler Sömürülmüyorlar mı?", *Toplum ve Hekim*. Mart-Nisan.

6 Fuat Keyman. 2012. "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *Görüş*. Aralık. (<http://tinyurl.com/qeln29y>)

re tarafından da sorgusuz sualsiz benimsendi. Bu bağlamda, özgül ama talihsiz kullanımlardan birine de *London Review of Books*'un blogunda Çağlar Keyder'in yazdığı kısa notta⁷ rastladık. Bu notta, direnişçiler henüz olmamış, oluşmakta olan bir "orta sınıf" ("*in formation*") olarak tanımlanıyor. Oluşmakta olan, genç olan demektir. Direnişçiler de genç olduğuna, okullarını bitirince olgunlaşacaklarına ve 'orta sınıf'a katılacaklarına göre Keyder de Haziran Direnişi'ni bir "orta sınıf" hareketi olarak tanımlamakta herhangi bir beis görmüyor. Keyder'in gerekçesinin maddi temelleri gerçek durumu ne kadar yansıtıyor bence bayağı tartışmalı. Notta, Erdoğan'ın ekonomik alandaki başarısının yanı sıra yüksek öğretim alanında da hayli başarılı olduğu şöyle anlatılıyor:

...Erdoğan'ın hükümeti eğitime daha fazla para ayırdı. Türkiye şimdi 200'den fazla üniversiteye ve dört milyonu geçen üniversite öğrencisine sahip. 2008'den bu yana 2.5 milyon yeni mezun da nüfusa eklendi. Bu sayılar, mensuplarının görel olarak modern iş yerlerinde çalıştığı, küresel emsallerine benzer boş vakit ve tüketim alışkanlıklarına sahip olduğu bir orta sınıfın oluştuğunu sezdirir. Fakat bu insanlar hayat tarzları, çevreleri ve şehir hakları için de yeni garantiler aramakta; kişisel ve toplumsal alanlarının ihlaline kızmaktadırlar. Gezi protestoları bu yeni gerçeklikten doğan ilk toplumsal harekettir...

Erdoğan hükümetinin önceki hükümetlerle karşılaştırdığında görel olarak bütçede eğitime daha fazla pay ayırmasından hareketle, 200 üniversitedeki 4 milyon öğrencinin ve 2008 sonrasındaki 2,5 milyon mezunun otomatik olarak "orta sınıf" kutusuna yerleştirilmesi yeterince sorunlu. Ama bu kategori aracılığıyla daha da sorunlu olan, Haziran Direnişi'ni oluşmakta olan bu 'orta sınıf' mensuplarının bir yandan Batı'daki emsalleri gibi "*boş vakit.. tüketim alışkanlıkları*" garantisi için, bir yandan da "*çevre,*" "*şehir hakkı,*" ve de "*bi-reysel ve toplumsal alanlarının ihlaline*" bozuldukları için gerçekleştirdikleri iddiasıdır. Bırakalım "*şehir hakkı*" kavramının anti-sistemik özünden bihaber kullanımını, Direniş'e katılanları son tahlilde sistem içi, garantiler pazarlığını hedefleyen, yeterince müzahama gösterildiğinde herkesin üniversite mezunlarına yakışır tarzda 'modern iş yerlerine' dönecek 'orta sınıf' mensupları olarak görmeye ne demeli?

Kısacası, direnişçilerin çoğunluğunun genç, üniversite mezunu veya öğrencisi olduğu gözleminden yola çıkarak hareketin 'orta sınıf' ağırlıklı olduğu nitelmesini yapmak bize çok anlamlı gelmiyor. Bu nitelme, söz konusu kitlenin öğrenci kesimi için ebeveynlerin sınıfsal profilini, mezunlar için ise çalışma konumlarını bilmeyi gerektirir. Kaldı ki, mezunların tamamının iş sahibi olduğunu, mezun olacakların da rahatça iş bulabileceklerini varsaymak, istihdamsız büyümenin norm haline geldiği günümüzde aşırı iyimserliktir. Boratav'ın yukarıda değindiğimiz görüşmesinde üniversite öğrencilerini bek-

leyen gelecek hakkında söyledikleri bize Keyder'in tasvirinden çok daha gerçekçi geliyor:

Kapitalizm onlara işsizlik vadetmektedir. Bu nedenle ilk aşamada yedek emek ordusunun saflarına girecekler ve nesnel konumlarıyla en genel anlamda işçi sınıfının öğeleri olacaklardır.

Haziran Direnişi'nin sınıfsal karakterine ilişkin tartışmalar bir yana, daha az tartışmalı olan yan, Direniş'in, temsili demokrasinin sınırlarını göstermiş olduğu gerçeğidir. Artık o malum temsili demokrasi elbisesine bu toplum sığmıyor. Bizatihi bu durum alternatifin el altında olduğu anlamına gelmiyor tabii. Ama şurası da kesin; Haziran Direnişi'ni yaşamamış olsaydık temsili demokrasiyi aşma ihtiyacını bu kadar derinden hissediyor, parklarda, meydanlarda, mahalle mahalle alternatifine kafa yoruyor da olmayacaktık. Az buz kazanım değil. Heba etmemek gerekiyor bu imkânı.

HALK İSYANININ SINIF KARAKTERİ ÜZERİNE NOTLAR*

Sungur Savran

31 Mayıs 2013'ü 1 Haziran'a bağlayan gece, Türkiye tarihinde çok önemli bir toplumsal oluşumun patlak verdiği dönüm noktası oldu. Gece saat 2'den itibaren, Türkiye'nin sayısız köşesinde halk siyaset sahnesine çıktı. Bunu izleyen 15 gün boyunca İstanbul'da halk, devletin baskı güçlerine karşı üstünlük sağladı ve Gezi Parkı ile (bir süre boyunca) Taksim meydanı bir şenlik alanına, bir komüne dönüştü. Öteki kentlerde, en başta Ankara, İzmir, Antalya, Adana ve Antakya'da mücadele inişli çıkışlı sürdü bu on beş gün boyunca: Kimi zaman devletin baskı aygıtları, kimi zaman halk hareketi üstünlüğü ele geçirdi. 15 Haziran'da başta İstanbul Gezi Parkı olmak üzere, meydanlar yeniden baskı aygıtlarının eline geçti. "Duran adam" türü özgün eylem biçimlerinin temsil ettiği ara dönemden sonra, yazın sonuna kadar devam edecek olan "forumlar" dönemi başladı. Böylece Gezi Parkı ve benzeri ana meydanlardan zorla çıkartılan halk hareketi bütün parkları işgal etmiş oluyordu. Mücadele Eylül ayında Antakya Armutlu, Ankara Tuzluca'yır ve ODTÜ'de (ve daha düşük yoğunlukta başka yerlerde, mesela İstanbul Kadıköy'de) son bir parlama sergiledikten sonra adım adım sönümlendi.

Bu olay cumhuriyet Türkiye'si tarihinde bir ilkti. Elbette cumhuriyet döneminde çok önemli toplumsal patlamalar yaşanmıştı. Bunların bazıları belki Gezi'nin tetiklediği olaylardan bile daha önemli görülebilir. Kendine özgü koşulları olan Kürt isyanları bir yana bırakıldığında, 15-16 Haziran 1970 işçi ayaklanması bu tür olaylar arasında en önemlisidir. 1970'li yıllara damgasını vuran ve burjuvazinin, etkisini ancak 12 Eylül askerî darbesi ile silebildiği bu büyük işçi eylemini, 2013 yazında yaşanan olaylardan farklı kılan iki şey vardı. Birincisi, sadece işçi sınıfına özgü bir kalkışma olması idi. Bunun olumlu

* Bu yazı ilk kez bu kitapta yayınlanmaktadır.

ve olumsuz yanları vardı. Olumlu yanı, kapitalist toplumu devirebilecek güç olan işçi sınıfının böylece toplumun önüne bu öncü karakterini pratik olarak koymasıydı. Olumsuz yan ise her iktidar mücadelesinin aynı zamanda bir hegemonya mücadelesi olması dolayısıyla, katıksız biçimde bir proleter hareketi olan 15-16 Haziran'ın başka sınıf ve katmanları sokağa çıkartamamış olmasının hareketi sınırlandırmasıydı. Birazdan göreceğimiz gibi, Gezi sonrası başkaldırı çok çeşitli toplumsal grupları içine çekmeyi bilmişti. 15-16 Haziran'ı Gezi ile başlayan olayın gerisinde bırakan ikinci nokta ise Türkiye'nin tek bir bölgesine, Marmara bölgesine hapsolmesiydi. Oysa Gezi sonrasında, resmî rakamların bile ortaya koyduğu tabloya göre 81 ilin 80'inde 3,5 milyon insan sokaklara çıkmıştır! Bu da gösteriyor ki, hangisi daha önemli tartışmasına girmeksizin, Türkiye tarihi 15-16 Haziran ile karşılaştırılabilir bir toplumsal patlama yaşamıştır. Şimdi dikkatle izlenmesi gereken, 15-16 Haziran'ın ardından olduğu gibi, önümüzdeki on yıllık dönemin Gezi sonrası yaşanan patlama tarafından belirlenip belirlenmeyeceğidir. Bu soruyu sorabiliyorsak, olayın büyüklüğünü zaten saptamışız demektir.

Bu olayla ilgili işaret edilmesi gereken ikinci nokta, "Gezi Direnişi" adının bu olayın hakkını vermek bir yana, (Avrupa-merkezciliğe benzeyen türden) bir İstanbul-merkezcilik içermesi, yaşanan toplumsal patlamanın dinamiklerinin anlaşılmasını da engellemesidir. "Haziran Direnişi" gibi adlar da durumu kurtarmaz. Birkere, "direniş" sözcüğü yanlıştır. Çünkü "direniş" sözcüğü, her bağlamda, taarruz edene gözü pek tarzda karşı konulması anlamına gelir. Oysa yaşanan, bir savunma konumundan öte, kitle hareketinin iktidara ve giderek devlete karşı bir taarruzdur. Yaşanan olay, iktidarı köşeye sıkıştırarak ve belirli kısa bir an boyunca kendi içinde böylecek kadar güçlü bir saldırı hareketidir. Öyleyse, buna bir halk isyanı demek gerekir. Neden isyan da devrim değil? Çünkü yaşanan patlama, ne nesnel özellikleri, ne de kitlelerin öznel donanımı (örgütlenme, bilinç vb.) bakımından bu olayı bir devrim olarak nitelemeyi haklı göstermez. Devrim, iktidarı almaya talip olmak demektir. İsyân ise iktidar konusunda kendi iddiası olmadan iktidara saldırmak. O halde "halk isyanı" nitelemesi en doğru nitelemedir. Zaten hareket de, pratikte hükümet ve Tayyip Erdoğan'ın istifası talebi ile sınırlamıştır kendini.

"Gezi" sözcüğünün neden söz ettiğimizi hatırlatacak telegrafik bir şifre gibi kullanılmasında sakınca yoktur. Ama "Gezi İsyanı" bile yanlış olur, çünkü isyan Gezi'den ve İstanbul'dan ibaret değildir. Biz bu yüzden "Gezi ile başlayan halk isyanı" ibaresini bütün öteki türden nitelemelerden daha doğru buluyoruz. ("Haziran Direnişi" ise, bu bağlamda yanlış olan "direniş" sözcüğünün yanı sıra, isyanın "forumlar" biçiminde en az Eylül'e kadar devam etmiş olduğunu görmezlikten gelir. Ne devrimler, ne isyanlar sadece sokak savaşına indirgenebilir. Bir halkın kendi siyasi fikirlerini, düzen dışına taşan çeşitli yollardan ısrarla ve kitlesel olarak savunmasının çeşitli yöntemleri olabilir.)

“Gezi” den ve İstanbul’dan ibaret değil” dedik. Bu ısrarımız sadece coğrafı ve sosyo-kültürel bir ısrar ile ilgili değil. Aynı zamanda Gezi ve İstanbul merkezci bir bakış açısının, Gezi ile başlayan halk isyanının toplumsal dinamiklerini yanlış kavradığını, açık söyleyelim bir ölçüde Abdullah Gül-Bülent Arınç hattının “iyi çocuklar” söylemine yaklaştığını, çok genel bir anlamda “orta sınıflaştırdığını” düşünüyoruz. “Dinamikler” deyince elbette toplumsal gruplara, bunlar arasında en önemli ve en güçlü aktör olan sınıflara, kısacası bu yazının özgül konusuna gelmiş oluyoruz. Gezi ile başlayan halk isyanı hakkında söylenecek daha tonla şey var. Ama bu kitabın konusu olan sınıflar ve sınıf mücadelelerinin halk isyanı ile ilişkisini ele almayı amaçlayan bu yazıda bütün bunlara değinmek bizi amacımızdan çok uzaklaştırır. Bunun yerine halk isyanı döneminde ve ertesinde yazmış olduğumuz çok sayıda yazıdan birkaçına referansla yetineceğiz.¹

Halk isyanının dinamikleri

Halk isyanının sınıf karakterini ve sınıfların halk isyanı içinde ve karşısındaki konumlanmalarını anlayabilmek için kısaca isyanın ardındaki dinamikleri somut olarak saptamak gerekir. İsyanın ilk tetikleyici gücü olarak ekoloji ve kent duyarlılığının rol oynadığı açıktır. Ama isyanın bütününe buna atfetmek, isyandan hiçbir şey anlamamaya kadar gider. Şayet insan isyanı Gezi Parkı ile sınırlı tutarsa, isyanın dinamiklerinin büyük ölçüde büyük kentin, gelir düzeyi toplumsal ortalamasının üzerinde katmanları (modern küçük burjuvazi, şirketlerde orta ve alt düzeyli yöneticiler, büro (plaza) çalışanları), eğitilmiş proletarya (öğretmenler, kültür endüstrisi çalışanları) ve üniversite öğrencilerinden (1990 kuşağı diye anılan gençlik) oluştuğu sonucuna varabilir. Bunlara Gezi olaylarına bağımsız bir dinamik olarak katılan kadınları ve eşcinselleri eklemek mümkündür. Gezi Parkı’nda dar anlamda proletarya adına, varlığı yadsınamayacak sendika hareketleri KESK’in yönetimi ve tabanı ve DİSK’in yönetiminin yanı sıra o sırada grevde olan Türk Hava Yolları çalışanlarını bunlara eklemek gerekir. Bunun dışında hem sosyalist hareketler, hem de antikapitalist Müslümanlar gibi görece olarak örgütlü kesimlerin de elbette sözünü etmek gerekir. Bu tabloya bakarak kimilerinin yaptığı gibi şu

1 “Taksim’de Tahrir Tadı”, 4 Haziran 2013, <http://gercekgazetesi.net/uluslararası/taksimde-tahrir-tadi>; “İsyandan Devrime Giden Yol”, *BirGün*, 9 Haziran 2013, Pazar Eki (ayrıca *Devrimci Marksizm*, sayı 19, Sonbahar 2013/Kış 2014); “Gezi Boş, İstanbul Dolu”, 16 Haziran 2014, <http://gercekgazetesi.net/gundemdekiler/gezi-bos-istanbul-dolu>; “Üçüncü Hataylı”, 13 Eylül 2013, <http://gercekgazetesi.net/gundemdekiler/ucuncu-hatayli>; “Tek Yol Sandık!”, *Gerçek*, sayı 47, Eylül 2013; “Türkiye’de 2013: Barikatların Yeniden Yükseldiği Yıl”, <http://gercekgazetesi.net/gundemdekiler/turkiyede-2013-barikatların-yeniden-yukseldigi-yil>. Ayrıca önemli bulduğumuz iki yazıya daha referans yapmak isteriz: Levent Dölek, “İhanete Uğrayan İsyân” ve Kurtar Tanyılmaz, “Halk İsyanının Ekonomi Politikliği”. Her iki yazı da *Devrimci Marksizm* dergisinin Sonbahar 2013/Kış 2014 tarihli 19. sayısında yayınlanmıştır.

sonuca ulaşmak o kadar şaşırtıcı olmaz: Gezi Direnişi olarak anılan toplumsal olay, orta sınıfların bir isyanıdır. Gül ve Arınç'ın hareketin ilk başlangıcında cici çocukların haklı duyarlılıklarından söz etmesini anlamak mümkündür bu tablo karşısında. Cem Boyner'in de kendini "çapulcu" olarak ilan etmesi, sayısız "şöhret" in Gezi'de boy göstermesi vb. bu bakış açısına katkıda bulunur. 1990 kuşağı olarak anılan üniversite öğrencileri arasında Boğaziçi, Koç, Sabancı, Bilgi gibi üniversitelerin öğrencilerinin varlığı da üniversite öğrencilerinden ve mezunlarından oluşan bir "orta sınıf" in Gezi'de baskın olduğu izlenimini tamamlar.

İşte halk isyanınının Gezi ile sınırlanmasının sadece İstanbul-merkezcilik sonucunu doğurmadığını, hareketi "orta sınıflaştırdığını" söylememizin nedeni budur. Bu bile basit izlenimleri bilimsel analizin yerine koymaktır. Üniversite öğrencilerini ele alalım. Türkiye'de, gelişmiş kapitalist ülkelerde yaşananlara gittikçe benzeyen biçimde üniversite öğreniminin kitleleşmesi, sınıf yapısının birdenbire değişimi anlamına gelmez. Bu sonuca ulaşanlar, işçi, esnaf, küçük memur çocuklarının da üniversite öğrenimi gördüğünü (muhtemelen kendi çevrelerinde böyle öğrencilerle karşılaşmadıkları için) ve bunların üniversiteden mezun olduktan sonra tam anlamıyla bir proleterin varoluş koşulları altında ya eğreti ve düşük ücretli bir iş bulduğunu ya da, daha kötüsü, işsiz kaldığını bilmemekte ya da görmezlikten gelmektedirler. Tunus devriminin kahramanı Muhammed Buazizi'nin (en azından bir versiyona göre) el arabası ile meyve-sebze satarak geçinmeye çalışan bir üniversite mezunu olduğunu duymamış olanlar anlaşılabilir hâlâ var! Büro (plaza) çalışanlarına, özellikle genç ve kariyerinin ilk basamaklarında olanlarına da orta sınıf demek olanaklı değildir. Bu insanlar, aynen kol emekçileri gibi, Taylorizmin uygulandığı iş yerlerinde ağır sömürü koşullarına maruz kaldıkları gibi, her an işlerini yitirme tehdidiyle karşı karşıya yaşamaktadırlar.

Ne var ki, sorun bundan daha büyüktür. Sorun, salt Gezi deneyimine bakmanın veri setini taraflı seçmek demek olmasıdır. Öğrenciler veya büro (plaza) çalışanları için söylediklerimiz ne kadar doğru olursa olsun, bu insanların yine de varoşların vasıfsız, kayıt dışı, merdiven altı çalışan gençliğine göre daha yüksek bir hayat standardına sahip olduğu ortadadır. O zaman ilk soru şudur: Gezi'de yaygın olarak gözlenen tipoloji dışında, toplumun daha yoksul katmanları mücadeleye katılmamışlar mıdır? Hem de nasıl katılmışlardır! Ama onları görmek için insanın, gözünü Gezi'den Gazi'ye çevirmesi gerekir! İstanbul'un Gazi'si, Sarıgazi'si, Okmeydanı, Ankara'nın Tuzluçayır'ı, İzmir'in Çiğli'si, Antakya'nın Armutlu'su, hem de nasıl isyan etmiştir! Görmek isteyen için buralar halk isyanınının belki de Gezi'deki 1990 kuşağı kadar güçlü bir dinamizmini sergilemektedir: Alevi dinamiği. Bunlar toplumun yoksul katmanları arasından gelen ve Erdoğan ve AKP'nin Sünni tahakkümünü pekiştirmeye, hatta kısıyıcı bir hale getirmeye yönelik iç ve dış politikası karşısında nefsi

müdafaa dürtüsüyle ayağa kalkan bir dinamiğin yaşayan örnekleridir. Halk isyanı, kent yağmasına, çevre tahribine, gençlerin ve kadınların özgürlüğüne uygulanan kısıtlamalara olduğu kadar, belki de daha fazla AKP hükümetinin Suriye politikasına karşı bir başkaldırıdır. Halk isyanının şehitlerini ilk 8 ile sınırlı ele alacak olursak, Lice’de öldürülen Sünni Kürt Medeni Yıldırım dışında hepsi Alevi’dir. 8’in bir teki bile Boğaziçi Üniversitesi öğrencisi değildir, hepsi yoksul çocuklarıdır. Nerede ünlü orta sınıflar?

Halk isyanı bir işçi sınıfı hareketi miydi?

Demek ki, “orta sınıflar” teorisi, iler tutar yanı olmayan bir yaklaşımdır. Peki, buradan hareketle bazı Marksistlerin yaptığı gibi halk isyanını bir işçi sınıfı hareketi olarak niteleyebilir miyiz?

Bu soruya cevap vermeden önce, işçi sınıfı ile bir büyük halk hareketi arasındaki ilişkinin hangi düzeylerde kurulabileceğine kısaca değinelim. Bütün büyük halk hareketleri (15-16 Haziran gibi istisnai durumlar bir kenara bırakılırsa), hele hele bütün devrimler, mutlaka birden fazla sınıfın, katmanın ve sosyal grubun bir araya geldiği toplumsal patlamalardır. İşçi sınıfı bir isyan ya da devrimin motorunu ya da harekete geçirici güçlerinden birini oluştursa bile, hareketin içinde başka toplumsal sınıf, katman ve gruplar da olacaktır. Büyük devrimleri gözümüzün önünden geçirirsek, Fransız Devrimi’nde yeni doğmakta olan işçi sınıfının yanı sıra, zanaatkarların, esnafın, kent yoksullarının, kadınların, belirli bölgelerde yoksul köylülüğün, burjuvazinin ve modern küçük burjuvazinin (avukatlar, öteki serbest meslekler) yanı sıra ve onun siyasi yönetimi altında önemli roller oynadığını görürüz. Rus devriminde sanayi proletaryasının yanı sıra bütün yoksul ve emekçi sınıflardan devşirilmiş olan askerlerin belirleyici bir rol oynadığı, köylülüğün orta ve yoksul katmanlarının da bir aşamadan sonra işin içine boylu boyunca girdiği biliniyor. Benzeri şeyler Almanya (1918), İspanya (1936-39), Küba (1955-59) devrimleri, 1968 Fransa’sı vb. için de söylenebilir. Öyleyse, Gezi ile başlayan halk isyanında salt başka katman ve grupların (öğrenci gençlik, Aleviler, kadınlar, eşcinseller, modern küçük burjuvazi vb.) faal bir rol oynamış olmasını işçi sınıfının buradaki yerinin yadsınması olarak göremeyiz.

Büyük halk hareketlerinde işçi sınıfı değişik düzeylerde mevcut olabilir. İşçi sınıfı hareketin tümüyle dışında kalabilir. Son yıllarda ortaya çıkan kitle hareketleri arasında mesela Ukrayna’nın 2004 Turuncu Devrimi ya da 2013-14’te yaşanan Maydan mücadelesi bu türe iyi bir örnek olabilir. Her iki durumda da hareketin burjuva bir önderliğin peşinde gerici bir karakter kazanmasında bunun büyük bir rolü olmuştur. Ya da sınıfın bazı katmanları hareketin içinde yer alsada, bir bütün olarak sınıf, hareketin içinde yerini almaz. 2008 Aralık ayında Yunanistan’da genç Aleksis’in polis tarafından vurulup öldü-

rülmesine karşı başlayan isyan veya 2011'deki Occupy Wall Street (Wall Street İşgali) hareketi az çok böyle nitelenebilir. Ya da sınıfın asıl ağırlıklı kesimleri mücadelenin dışında durduğu için sınıftan harekete katılan güçler hareketi daha ileri taşımada zayıf kalır. 2001-2002'deki Arjantin ayaklanması, böyledir. Ya da sınıf bütün ağırlığıyla hareketin içinde yer alır, ama belirleyici (hegemonik) güç haline gelemmez. Bolivya'da 2003 ve 2005 devrimci ayaklanmaları ve Tunus ve Mısır devrimlerinde işçi sınıfının devrimin ana itici güçlerinden biri olduğu tartışmasız bir gerçektir ama (Tunus'ta esas sürükleyici güç olduğu halde siyasi bir önderlik yokluğu dolayısıyla) bütün bu durumlarda da sınıf, yönetici güç haline gelememiştir. Bunun ötesinde işçi sınıfı hareketin hegemonik gücü haline gelir, harekete katılan öteki sınıf, katman ve toplumsal grupların önderliğini ele geçirir, bu durumda hareket bütünüyle proleter bir karakter kazanır. Son yıllarda, bu duruma uyan bir örnek görmek mümkün olmamıştır. Tarihte Rus devrimi başta olmak üzere başarılı sosyalist devrimler bu kategoriye en çok yaklaşan halk hareketleridir.

Bu genel tablo içine Gezi ile başlayan halk isyanı nasıl yerleştirilebilir? Bizim görebildiğimiz kadarıyla halk isyanını bir işçi sınıfı ya da proleter hareketi olarak niteleyenler esas olarak iki iddiaya yaslanmaktadır. Birincisi, hareketin piyasaya, neoliberalizme, özelleştirmeye karşı duran karakteri ve özellikle Gezi deneyiminde kurulan komün tarzı paylaşımacı hayat, işçi sınıfının tarihi amacı olan sosyalizme açıldığı için hareketin proleter karakter taşıdığı söylenmektedir. Oysa proletaryanın tarihi olarak kapitalizmin özel mülkiyet ve piyasa yapılarının karşısında ana itici güç olması, belirli somut koşullar altında özel mülkiyet ve piyasa karşıtı bir ideolojik yönelişin başka toplum katmanlarınca benimsenemeyeceği anlamına gelmez. Gezi Parkı'nda komün tipi bir yaşamın 15 gün gibi kısa bir süre için de olsa yerleşmiş olması, önümüzdeki dönem için çok önemlidir ve hep canlı tutulmalıdır. Ama buradan hareketin proleter karakterine katıyen ulaşılamaz.

İkinci iddia, proletaryanın (işçi sınıfının) yapısının kapitalizmin son on yıldaki gelişmesi dolayısıyla çeşitlendiği noktasından hareketle, halk isyanının esas katılımcılarının proleter karakterde olduğu fikrine ulaşmakta ve hareketi bir sınıf mücadelesi statüsüne yükseltmektedir. Burada hata ikilidir. Birincisi, işçi sınıfının kapitalizmin geçirdiği değişimler sonucunda eskisine göre çeşitlendiği doğru olmakla birlikte, çeşitlenme hâlâ kol emekçilerinin (sanayi, ulaştırma, inşaat, maden, yol yapımı, tarım, hizmet sektöründeki vasıfsız kol emeği vb.) işçi sınıfı içinde belirleyici bir rol oynadığı gerçeğini ortadan kaldıracak bir düzeyde değildir. Oysa kol emekçileri bu harekete büro (plaza) işçileri ya da kamu kesiminde memur statüsünde çalışan proleterlerden çok daha düşük düzeyde katılmışlardır. Daha dakik olarak şu söylenebilir: Proletaryanın daha yoksul, eğitimsiz, vasıfsız kesimlerinden, kol emekçilerinden halk isyanına katılım, Alevilerde yüksek, Sünnilerde düşük olmuştur. Yani hareketin içinde

yoksul emekçiler vardır, hem de belirleyici bir güç olarak, ama işçi oldukları için değil, Alevi oldukları için!

İkincisi, velev ki halk isyanının bütün katılımcıları işçi olsun, hatta işçi sınıfının bütün katmanları harekete belirli bir düzeyde katılmış olsun. O durumda bile, şayet işçiler harekete işçi sınıfının kendine özgü talepleriyle ve kendine özgü mücadele biçimleriyle katılmadıysa, harekete sınıf mücadelesi yaftası vurulamaz, hareket bir proleter hareketi olarak nitelenemez. Tunus'ta devrim kent yoksullarının ve işsiz gençliğin ekonomik talepleriyle, en önemlisi istihdam talebiyle başladı. Hareketin en güçlü örgütsel sürükleyicisi Tunus'un çok güçlü tek işçi sendikaları konfederasyonu UGTT idi. Mısır'da 25 Ocak'ta (2011) her sınıftan insanın katılımıyla başlayan Tahrir eylemlerine, Şubat'ın ilk günlerinde işçi sınıfı yaygın grevlerle katıldı. Devrim sırasında ve sonrasında 1,5 milyon işçi Mısır tarihinde ilk kez bağımsız (yani rejimin kuklası olmayan) sendikalarda örgütlendi. Devrim öncesinde ve sonrasında Mısır tarihinin en büyük grevleri düzenlendi. Gezi ile başlayan halk isyanıyla aynı dönemde patlak veren Brezilya isyan dalgasında bile, merkezi talepler hiç olmazsa kent içi taşımacılıkta bilet fiyatlarının iki katına yükseltileme kararının geri alınması ve dünya futbol kupası ve olimpiyatlar yerine yoksulların ihtiyaçlarını karşılayacak devlet harcamaları idi. Yani emekçi, yoksul kesimlerin ekonomik talepleri başı çekiyordu. (Hiç olmazsa dememizin nedeni, işçi sınıfının ve örgütlerinin bu gelişmede rolünün çok sınırlı oluşudur.) Oysa bizim halk isyanımızda, bırakın doğrudan kol emekçilerini de içine alan sınıfa özgü birtakım talep ya da mücadele biçimlerini, ekonomik ya da sınıf örgütlenmesine (sendikalara) ilişkin hiçbir talep ileri sürülmemiştir. Son yıllarda afet boyutlarına ulaşan iş cinayetleri bile dikkat odağı haline gelememiştir. (5 Haziran günü, daha önce ilan edilmiş bir greve genel grev adının takılması ya da 9 Haziran Pazar günü sendikalarca Taksim'de bir miting düzenlenmesi, hareketin bütününe gelişmesine tabi, ikincil ve arızî olaylar olarak kabul edilmelidir.)

Peki, sınıf mücadelesinin toplumların gelişimi için merkezi bir önem taşıdığını hep vurgulayan biz neden halk isyanının bir proleter hareketi olmadığını üzerinde bu kadar ısrarla duruyoruz? Söyleyeceğimiz bu görüşü savunan bazı Marksistler için geçerli değildir, ama özellikle "proletaryanın çeşitlenmesi" gerekçesi temelinde Gezi ile başlayan halk isyanının bir proleter hareketi olduğunu iddia edenler açısından sorun hem Marksist olmayan bir metot, hem de siyasi olarak işçi sınıfı politikasından uzaklaşmak demektir de onun için. Bunun ironik bir yanı olduğunu kabul ediyoruz: Tam da "Gezi sınıf mücadelesiydi" diye ısrar edenleri Marksizmden ve sınıf politikasından uzaklaşmakla eleştiriyoruz. Açıklayalım.

İşçi sınıfının çeşitlenmesi tezini uca götürdüğümüzde, yeni katmanların ve mesleklerin proleterleşmesi, sınıfın etnik grup, cinsiyet, göçmen/yerli ayrı-

mı gibi temelerde farklılaşması, maddi varoluş koşullarının çeşitlenmesi gibi faktörlerin ötesinde kapitalistler ve uşakları dışında herkesin sistem tarafından tutsak edildiği, ezildiği, sömürüldüğü gibi bir iddia ile “pan-proletarya” tarzı bir analiz yaptığınızda, yani toplumun ezici çoğunluğunu proletaryanın mensupları olarak ilan ettiğinizde, gerçek proletaryanın özgüllüğünü ortadan kaldırmış olursunuz. Böylece, bütün yoksullar, ezilenler, sömürülenler, horlananlar proleter olur. Bunun anlamı proleter katmanlar ile diğer sosyal grupların birbirine karıştırılmasıdır. Bu, Marksizm değildir. Görünüşte Marksizm değer veren ama aslında onu başka metodolojilerle sulandıran bir yaklaşımdır. Son durağı Hardt ile Negri’nin “çokluk” kavramının işçi sınıfının yerine geçirilmesidir. Bizce Gezi ile başlayan halk isyanına proleter sınıf mücadelesi damgasını vurmaya kalkışanlar bu metodoloji üzerinden yürümektedir.

Politik olarak bunun sonucu, madem halk isyanı işçi sınıfının bir hareketidir, o zaman aynı şeyin daha da fazla yapılmasının doğru bir hat olduğu sonucuna ulaşmaktır. Oysa, şayet bizim söylediğimiz gibi, Gezi ile başlayan halk isyanı değişik sınıfların, katmanların ve ezilen grupların bir birleşik hareketi ise ama işçi sınıfı burada sınıf karakteriyle yer almıyorsa, işçi sınıfı politikası yürütmeyi hedefleyenler için daha yenecek kırk fırın ekmek var demektir. İsyanın işçi sınıfı ile birleştirilmesi, bizim Gezi’nin ilk gününden itibaren söylediğimiz gibi, ana görevdir. Bu zorlu görevi yerine getirmek için ise sosyalistlere sınıfa gitmek, onun içinde öncüsünü örgütlemek ve sınıfı isyana kazandırmak gibi devasa bir görev durmaktadır. Bu görevi görmemizi engelleyen her teori, ne kadar parlak sözler içerse de gerici bir rol oynayacaktır.

TÜRKİYE'DE KIRDA SINIF MÜCADELELERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ*

Burak Gürel

Türkiye'deki sınıf mücadelelerinin dünü ve bugününe ışık tutmayı amaçlayan herhangi bir araştırmanın, tarım kesiminde yaşanan sınıfsal ayrışmaları ve mücadeleleri görmezden gelme veya genel olarak kentlerde geçen bir anlatının dipnotu olmaya mahkûm etme lüksü yoktur. Bunun iki nedeni var. Birincisi, Türkiye kapitalizmi bir dizi gelişmiş kapitalist ülkeden farklı olarak kırsal nüfusun ilk elden, hızla tasfiye edilerek proleterleştirilmesi yoluyla gelişmemiştir. 1920'lerde ülke nüfusunun yüzde sekseninin köylerde yaşadığı, 1980'lerin başına kadar kır nüfusunun kent nüfusundan fazla olduğu gerçeği bu tespiti doğrulamaktadır. Ülke nüfusunun yarısından çoğunu hesaba katmadan yapılacak bir sınıfsal analizin eksik, hatta yanlış olacağı aşikârdır. Bununla birlikte, kırlara ve köylülüğe ilişkin sınıfsal analizin önemi sadece bu istatistiki gerçeğe bakılarak anlaşılabilir. Esas önemli olan, sınıf mücadelelerinin tarihsel seyrini açıklayabilmektir. Marmara ve Ege gibi nispeten gelişkin bir sanayiye ve kent nüfusuna sahip bölgelere ilişkin çıkarılacak sonuçlarla 1990'lardaki zorunlu göç uygulamasına değin nüfusunun ezici bölümü köylerde yaşayan ve tarımla uğraşan Kürt coğrafyası hakkındaki sınıfsal analizin sonuçlarının aynı olması beklenemez. Bu farklılık yalnızca ekonomik ve sosyal göstergelerdeki değişimi açıklamak için değil, siyasal mücadele dinamiklerinin kavranması bakımından da önemlidir. Örneğin Kürt ulusal sorununu ve hareketlerini toprak sorununa, topraksız ve az topraklı köylüler ile büyük toprak sahipleri arasındaki karmaşık ilişki ve çelişkilere ve Türk devletinin bu sorunlar karşısındaki tutumuna bakmadan anlamak mümkün değildir.

* Bu yazı, *Devrimci Marksizm* dergisinin İlkbahar-Yaz 2008 tarihli 6/7 nolu çift sayısı ile Kış-İlkbahar 2013 tarihli 17/18. çift sayısında "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi" ve "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi II" başlıkları ile yayımlanan iki ayrı yazının birleştirilmiş, gözden geçirilmiş, yeni bir versiyonudur.

Tarımsal dönüşümün ve kırlardaki sınıf mücadelesinin Kürt meselesi bağlamındaki merkezî öneminin altını çizmek fakat orada durmamak gerekiyor. Sungur Savran'ın bu kitapta yer alan, Türkiye'deki sınıfları haritalayan yazısında "yarı-proleterler" olarak tarif ettiği, elindeki toprakların tamamını kaybetmemekle birlikte geçimini tamamen bu topraktan sağlayamayan ve dolayısıyla emek gücünü kapitalistlere satarak proletarya saflarına katılan kesim, gerek imparatorluk gerekse de cumhuriyet dönemindeki proletarya kitlesinin çok önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Dahası, bugün de elindeki toprağı geçimine yetmediğı için yılın belirli bir döneminde mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan ve ülke proletaryasının en fazla sömürülen kesimleri arasında yer alan azımsanmayacak bir kitle mevcuttur. İşçi sınıfını yalnızca kentlerde arayan bir yaklaşımın bu kesimlerin mücadelelerini fark etme ve ona yön verme şansı yoktur. Sadece bu geniş kesimin varlığı dahi kırlardaki gelişmeler, mücadele dinamiklerine yakından bakmak için yeterli bir nedendir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, kır nüfusunun çoğunluğunu oluşturan az topraklı, küçük köylü yığınlarının özellikle 1940'ların sonundan itibaren tarımın hızlı modernleşmesine bağlı olarak yaşadığı ayrışma, göç ve işçileşme süreçleri ile bu süreçlerin işçi hareketi ile devrimci mücadelenin genel seyri ile ilişkisini araştırmanın ülkenin sınıf mücadelesi dinamiklerini kavramanın ön şartı olduğu açıkça görülür.

Yukarıda sıralanan nedenlere bağlı olarak, bu yazının amacını Türkiye'de köylülüğün tarihsel süreçte yaşadığı sınıfsal ayrışmaları ve buna bağlı olarak gelişen sınıf mücadelelerini özetle incelemek olarak tarif edebiliriz. Kapitalizmin kırlardaki gelişimi ve köylülüğün farklı sınıf ve katmanları ile kapitalist devletin ilişkisi bu analizin merkezinde bulunuyor. Yazının birinci bölümünde Marksist teorinin tarım ve köylü sorunlarına ilişkin yaklaşımını kısaca inceleyeceğiz. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden 12 Eylül 1980'e değin gerçekleşen tarımsal dönüşümlerin ve sınıf mücadelelerinin özet bir bilançosu çıkarılacak. Bu çerçevede, öncelikle 20. yüzyılın başında köylülük içindeki temel sınıflar, büyük toprak sahiplerinin Kemalist iktidar bloku içindeki konumu, Türkiye'deki toprak reformu tartışmaları ve uygulamaları ele alınacak. 1940'ların sonunda kapitalist dünya ekonomisinde oluşan yeni iş bölümü sonucunda Türkiye'ye biçilen role bağlı olarak gelişen, tarımın modernleştirilmesi sürecinde yaşanan sınıf mücadelelerine bakılacak. Tek-parti iktidarından çok-partitli döneme geçişin bu dönüşümlerle ilişkisine değinilecek. Tarımın modernleşmesine bağlı olarak ortaya çıkan ve farklı tempolarda ilerleyen mülksüzleşme süreçleri, alt sınıfların buna verdiği tepkiler ve ortaya koydukları farklı türdeki direniş yöntemleri, 1960'ların ikinci yarısından 1980'e kadar devam eden düzen karşıtı politik hareketlerin bu direnişlerle olan etkileşimi ele alınacak.

Yazının 1980 sonrasındaki sınıf mücadelelerine ilişkin bölümü dünya tarımının değişen yapısını ana hatlarıyla inceleyen bir teorik girişle başlıyor. Burada dönüşümün maddi altyapısını oluşturan tarımın sanayileşmesi, tekelin hâkimiyetine girmesi ve küçük çiftçilerin sözleşmeli çiftçilere dönüşümü üzerinde duracağız. Bu maddi değişimlerin politika alanına nasıl yansıtıldığına kısaca bakacağız. Bunun ardından Türkiye’deki dönüşümü incelemeye başlayacağız. İlk önce küçük üreticilere verilen devlet desteğindeki değişiklikler temelinde 1980 sonrasındaki tarım politikalarını dönemlendireceğiz. Bunun ardından, son yıllarda epey rağbet gören, Türkiye tarımının devlet eliyle çöktüğü tezinin geçerli olup olmadığını sorgulayacağız. Sonraki bölümde neoliberal dönüşüm çerçevesinde uygulanan üç temel politika olan, tarım ürünü işleme alanında 1990'lara kadar aktif olan kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT'ler) özelleştirilmesini, tarım kooperatiflerinin işlevsizleştirilmesini ve Tohumculuk Kanunu'nu ele alacağız. Yazının geri kalan kısmında sınıf ilişkilerinin dönüşümüne ve sınıf mücadelelerine odaklanacağız. Türkiye’de sözleşmeli çiftçiliğin yükselişini inceleyeceğiz. Günümüz Türkiye’sinin kırsal sınıflarını haritalayacağız. Kırdaki alt sınıfların 1980’den günümüze değin gerçekleştirdikleri eylemlerin ayrıntılı bir bilançosunu çıkaracağız. Bunun ardından, “Ne yapmalı?” sorusunu sorarak işçi hareketinin ve solun kırdaki sınıf mücadelelerine ilişkin önceliklerini ve somut görevlerini saptayacağız. Sonuç bölümünde yazının temel argümanlarını özetleyeceğiz.

Marksist teoride tarım ve köylülük

Marksist teorinin, tarıma ve köylülüğün içindeki sınıflara ilişkin genel yaklaşımını iki genel başlıkta özetlemek mümkün: ilk birikim¹ ve köylülüğün içindeki sınıfsal ayrışma. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde yer alan “ilk birikim” sürecine ilişkin bölümde tarımda kapitalizmin gelişimi ile her türlü üretim aracından koparılmış, geçimini sağlamak için emek gücünü kapitaliste satmaktan başka çaresi bulunmayan işçi sınıfının oluşumu arasında dolaysız bir neden-sonuç ilişkisi kurar. Marx'a göre, toprağın ve diğer tarımsal üretim araçlarının köylülere ait olduğu, köylülerin kendi hesabına üretim yapabildiği koşullarda ücretli emekçiler sınıfının oluşumu, sermaye birikimi ve bir bütün olarak kapitalist üretim biçimi mevcut değildir.² Marx'ın “sermayenin

1 Marx'ın *Kapital*'in Almanca yayımlanan orijinal versiyonunda kullandığı, (ilk, orijinal birikim anlamına gelen) “Ursprüngliche Akkumulation” teriminin İngilizceye hatalı biçimde “primitive accumulation” (ilk birikim) biçiminde çevrildiğini, İngilizce baskıyı esas alan Türkçe çevirinin de bu nedenle “ilk birikim” kavramını kullandığını kaydetmek gerekiyor. Kavram esas olarak kapitalist üretimin başlamasını mümkün kılan ilk sermaye birikimini ifade ettiği için “ilk birikim” yerine “ilk birikim” kavramını kullanmak daha doğru görünüyor.

2 Karl Marx, *Capital-A Critique of Political Economy*, birinci cilt, New York: Vintage, 1977, s. 940.

tarih-öncesi”³ ve “kapitalist üretim biçiminin başlangıç noktası”⁴ olarak tarif ettiği “ilk birikim” sürecinde toprağından ve diğer üretim araçlarından zorla koparılan, mülksüzleştirilen köylüler, ya kırlarda gelişen kapitalist tarım işletmelerinde ya da kentlerde kurulan fabrikalarda işçi olarak çalışmak zorunda kalırlar. Köylülerin proleterleşmesi rızaya dayanan bir süreç değildir. Tersine, ellerindeki üretim araçlarına tarım kapitalistleri ve zengin köylülerce el konmasına karşı koyan geniş köylü kesimlerinin yüzyıllar boyunca devam eden direnişi (genellikle) devletin uyguladığı şiddet sayesinde bastırılır ve (üretim araçlarından koparılmak anlamında) “özgür” bir işçi sınıfı ancak bu sürecin sonunda ortaya çıkar.

Marx, “ilk birikim” sürecini incelerken (*Kapital*’in diğer bölümlerinde olduğu gibi) esas olarak İngiltere örneğinden yararlanmıştı. Bilindiği gibi, 15. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonuna kadar bu ülkede devam eden “çitleme hareketi”nin sonucunda köylü nüfusunun büyük çoğunluğu, tarlalarından zorla çıkarılmıştı (buradaki “çitleme” sözcüğü tarlaların zengin çiftçilerce devletin yardımıyla çevrilmesi, kapatılması anlamına geliyor). Bu tarlaların bir bölümü birleştirilerek ücretli emek kullanan büyük kapitalist çiftliklere dönüştürülmüş, geri kalanı da dönemin Britanya kapitalizminin motor gücü olan tekstil sektörüne ham madde sağlamak üzere koyun yetiştirilen –ve özel kişilerin mülkiyetinde bulunan– mera ve otlaklara tahsis edilmiştir. Üretim araçlarından tamamen kopartılan yığınlar Britanya sanayisinin ucuz iş gücü ihtiyacını karşılayan “özgür” emekçiler sınıfını oluşturmuştur.

Öte yandan, Marx’ın da altını çizdiği gibi, İngiltere örneği bize yalnızca genel bir resim verir. Köylülüğün mülksüzleşmesi süreci her yerde aynı hızla ilerlemez: “Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları, bütün bu sürecin temelidir. Bu mülksüzleştirilmenin tarihi, farklı ülkelerde, farklı yönler alır ve farklı evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamlarlar. Yalnız örnek aldığımız İngiltere’de klasik biçimde görülür.”⁵ Az gelişmiş kapitalist ülkeler bir yana bırakılsa bile, örneğin Fransa ve İsviçre gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde dahi köylülüğün topraktan kopması süreci İngiltere’ye benzer biçimde işlememiştir. Bunu bu ülkelerde gerçekleşen burjuva devrimlerinin farklı sonuçlarında açıkça gözlemlemek mümkündür. İngiltere’deki burjuva devrimi köylülüğün mülksüzleştirilmesi ile paralel olarak gelişirken, Fransa’da burjuva devrimi toprak reformu yoluyla küçük köylülüğün temellerini –en azından orta vadede– güçlendirmiştir. Diğer kıta ve ülkelerde de köylülüğün mülksüzleşmesi ve “özgür” işçi haline gelmesi bu bölgelerin dünya ekonomisine bağlanma biçimine ve sınıf mücadelelerine bağlı

3 a.g.e., s. 875, 928.

4 a.g.e., s. 873.

5 a.g.e., s. 876.

olarak farklı tempolarda ilerlemiştir. Türkiye örneğini tartışırken bu nokta özellikle akılda tutulmalıdır.

Marx'a dayanarak yaptığımız bu uyarı yalnızca bir zaman sorununa ilişkin değildir. Tarımda kapitalizmin gelişimi ve küçük köylülüğün mülksüzleşmesi dünya tarihsel bir eğilim olmakla birlikte, farklı ülkelerde ve hatta aynı ülkenin farklı bölgelerinde çeşitli ve karmaşık sınıf oluşumlarına yol açar. Köylülüğün sınıflara bölünmüşlüğü dünyanın pek çok yerinde saf haliyle büyük kapitalist çiftçiler ile tarım proletaryası arasındaki net bölünmeden ibaret değildir. Tıpkı kentlerde olduğu gibi, kırlarda da küçük ve orta burjuvazinin kapitalizmin gelişimine bağlı olarak geçirdiği farklı türden ayrışmalar ile büyük bir yarı-proleter kitlesinin varlığı hesaba katılmalıdır. Ek olarak, tüm bu ayrışma ve yeniden kurulma dinamikleri tarihsel gelişimi içinde, değişim halinde anlaşılmalıdır.

Bu noktada, Marx'ın *Kapital* ve *Komünist Parti Manifestosu*'nda ortaya koyduğu genel çerçeveye getirilen eleştiriler ile Marksizmin tarım sorununa ilişkin yaklaşımına yönelik eleştiriler arasındaki benzerlik hatırlanmalıdır. Marx'a yöneltilen eleştirilerin büyük bölümü, ortaya koyduğu teorik yapının dünya çapındaki genel değişim dinamiklerini tahlil ettiğini görmezden gelecek, tekil olguları genel çerçeveyi yanlışlamak üzere kullanmaya çalışmakta birleşirler. Tarihsel gelişme çizgisinin Marx'ın ortaya koyduğu çerçeveyi doğruladığı ortadayken, küçük burjuvazinin ve orta sınıfların varlığını genel tablonun yanlışlığını kanıtlamak için kullanırlar. Aynı şey Marksizmin tarım ve köylü sorununa yaklaşımı için de geçerlidir. Tarım sektöründeki proleterleşme eğiliminin üzerinde atlanarak, küçük aile işletmelerinin ve orta köylülüğün varlığının Lenin'in altını çizdiği sınıf kutuplaşmasının gerçekleşmediğine kanıt olarak sunulması yaygın bir alışkanlıktır. Oysa, Marx'ın metodunu takip eden Lenin, tarımda kapitalizmin gelişimine ve sınıfların karşılıklı konumuna ilişkin genel eğilimi başarıyla tasvir etmiştir. Üstelik, muarızlarının ileri sürdüğünün aksine, sınıf oluşumunun çeşitliliğine ve karmaşıklığına da – Marx'ın bıraktığı bazı boşlukları da giderecek şekilde– dikkat çekmiştir.

Lenin'in tarımda kapitalizme ilişkin görüşlerini oluştururken başvurduğu temel kaynak Karl Kautsky'nin *Tarım Sorunu* (1899) başlıklı kitabıdır. Bu kitapla ilgili değerlendirme yazısında Lenin, Kautsky'nin eserinin *Kapital*'in üçüncü cildinden sonra yazılmış olan en önemli iktisadi çalışma olduğunu belirtmiştir.⁶ Kautsky, bu yapıtında Marx'ın konuya ilişkin tezlerini eleştirel bir temelde geliştirmeye çalışır. İlk olarak, Marx'ın "köylülüğün proleterleşmesi"ne ilişkin tezlerinin geçerliliğine dikkat çeker. Yalnızca "çitleme hareketi" türünden açık mülksüzleştirme saldırılarıyla değil, yüksek vergiler, tefecilere borçlanma, büyük kapitalist işletmelerin rekabeti gibi fak-

6 V. İ. Lenin, "Review of Karl Kautsky's Book *Die Agrarfrage*," *Collected Works*, cilt: 4 içinde, Moskova, Foreign Languages Publishing House, 1960, s. 94.

törlerin de etkisiyle küçük aile işletmeleri proleterleşme basıncı altındadırlar. Kırsal nüfusun istikrarlı olarak azalması küçük işletmelerin çözülmesinin ve proleterleşmenin bir sonucudur.⁷

Bununla birlikte, tarımsal dönüşümün, Marx'ın da işaret etmiş olduğu karmaşık ve çeşitli niteliği tarım kesiminin saf biçimde büyük kapitalist işletmeler ve tarım işçileri biçiminde bölünmesini engeller. Kautsky, büyük toprak sahiplerinin, küçük üreticileri tamamen mülksüzleştirmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmadığına dair çok sayıda örneğin bulunduğunu belirtir. Kendisine ait küçük bir toprağı olmakla birlikte bu topraktan elde ettiği gelirle geçinemeyen köylüler, en yakınlardaki kapitalist işletmelerde işçi olarak çalışırlar. Topraktan elde ettikleri gelirin emek güçlerinin yeniden üretim masraflarının bir bölümünü karşılaması ve bu anlamda bir tür ek gelir işlevi görmesi nedeniyle, bu kesim emek gücünü tamamen mülksüzleşmiş emekçilere nazaran daha ucuza satar.⁸ Kısacası, kapitalistler köylünün ne olmasını ne de ölmesini isterler.

Elindeki toprakla geçinebilen köylü, emek gücünü kapitaliste satma ihtiyacı duymaz. Köylülerin tamamen mülksüzleştirilmesi ise emek gücünün yeniden üretim masraflarının tamamını kapitalistin üzerine yükler ve sınıf mücadelesini keskinleştirici bir etki yaratır. Öte yandan, kırsal bölgelerden kentlere doğru yaşanan göçün kontrol edilemez boyutlara ulaşması bu bölgelerde iş gücü kıtlığı yaratabilir ve işçi ücretlerini yükseltebilir. Bu nedenle, toprağı sınırlı erişimi olan, istikrarlı bir ucuz emek gücü arzı sağlayan kitlelerin varlığı sadece büyük toprak sahiplerinin değil, kırsal bölgelerin yakınında kurulan fabrikaların, irili ufaklı üretim tesislerinin sahibi burjuvaların da çıkarlarına uygundur. Kautsky, tarım ve sanayi burjuvazisinin baskısıyla çıkarılan pek çok yasanın köylülerin elinde az miktarda toprak bulunmasını sağlamayı amaçladığını ve köylülerin tamamen mülksüzleşerek yok olmasını önlediğini önemle vurgular. Sonuç olarak, tarımsal yapıların kapitalizm altında dönüşümü bir yandan köylülüğün mülksüzleşmesine, kentlere göç ederek proletaryanın saflarına katılmasına yol açarken, diğer yandan kırlarda önemli oranda bir az topraklı köylü kitlesinin varlığına da izin verir ve tarımdaki sınıf ilişkilerini karmaşıklaştırır. Türkiye gibi uzun müddet boyunca topraktan tamamen kopmayan, fakat emek gücünü çeşitli yollardan satan büyük bir emekçi kitlesinin bulunduğu bir ülkenin tarımındaki üretim ilişkilerinin anlaşılması için Kautsky'nin bu saptaması özellikle dikkate alınmalıdır.

Marx ve Kautsky ile paralel biçimde, Lenin de meta ekonomisinin ve kapitalizmin gelişimi sonucunda küçük üreticilerin üretim araçlarını yitirerek

7 Kautsky'nin köylülüğün proleterleşmesiyle ilgili tespitleri için bkz: Karl Kautsky, *The Agrarian Question*, cilt: I, Londra, Winchester, Mass: Zwan Publications, 1988, s. 13-19, 168-197.

8 Az topraklı köylülerin ek gelir elde etmek amacıyla iş gücünü satması hakkında bkz: a.g.e., s. 179-197.

yoksullaşmasını ve ücretli emekçi haline gelmesini dünya tarihsel bir eğilim olarak niteler.⁹ Tarımla uğraşan nüfusun kent nüfusuna oranının sürekli biçimde azalmasını kapitalist üretimin doğal bir sonucu olarak tarif eder.¹⁰ Bu durumu, toplumun, burjuvazi ve proletarya olmak üzere iki ana sınıfa bölünmesi sürecinin bir ifadesi olarak kavrar. Bununla birlikte, küçük tarım üreticilerinin kapitalist toplumların neredeyse tamamında varlığını sürdürdüğünü de gözden kaçırmaz. Bunun nedenini küçük üretimin üstünlüğünde değil, küçük çiftçi ailelerinin kendi tüketim masraflarını mümkün olduğunca azaltabilme ve emek güçlerini çeşitli yollarla ucuza satarak elde ettikleri ek gelirlere ellerindeki koruyabilme kapasitesinde aramak gerekir. Esas olarak Kautsky’den devraldığı bu temel tezleri özetledikten sonra Rus tarımında üç ana sınıfın varlığına işaret eder. Meta ekonomisinin ve kapitalizmin gelişimine paralel olarak zengin köylülerin daha yoğun biçimde ücretli işçi kullanmaya yöneldiğini ve tarım burjuvazisine dönüştüğünü açıklar. Kendi geçimine yeter derecede üretim yapabilen orta köylülüğün uzun vadede gücünü yitirerek proletarya saflarına doğru itileceğini ileri sürer. Lenin, yoksul köylülüğü proletaryanın dışında, ondan tamamen farklı bir sınıf olarak tanımlamaz. Tersine, proletarya ile iç içe geçmişliğine özel vurgu yapar. Bu kesimi kendi içinde ikiye ayırır. Birinci grup üretim araçlarını tamamen yitirerek işçileşmiş olan topraksız köylülerdir. Az miktarda toprağı geçimine yetmeyen ve emek gücünü satmak zorunda kalanlar ikinci grubu oluşturur.

İşçi-köylü ittifakı sorununda devrimci ve reformist tutum

Kautsky ve Lenin’in buraya kadar özetlenen temel tezleri, tarımda kapitalizm ve sınıflar konusunda genel olarak benzer görüşleri savunduklarını gösteriyor.¹¹ Ancak ekonomik koşulların analizindeki bu benzerlik buradan çıkarılması gereken politik sonuçlar konusuna gelindiğinde yerini açık bir zıtlığa bırakmıştır. İkinci Enternasyonal’in evrimci-ilerlemeci yaklaşımına uygun biçimde, kapitalizmin tarım sorununu köylüleri işçileştirerek zaten çözmekte olduğunu ileri süren Kautsky, dönemin sosyal demokrat partilerinin yoksul köylülerin toprak taleplerine sahip çıkarak bu süreci durdurulmaması gerektiği görüşünü özellikle de üyesi olduğu Alman Sosyal Demokrat Partisi’nde yaşanan tartışmalar sırasında ısrarla savunmuştur. Kautsky’nin aşamacı yaklaşımına göre, “sosyal gelişme, proletaryanın ve sosyal demokrasinin çıkar-

9 Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, Moskova: Progress Publishers, 1974, s. 68, 69.

10 a.g.e., s. 40, 41.

11 Orta ve yoksul köylülüğün kapitalist ekonomideki konumu ve geleceği ile sosyalist inşadaki yerine ilişkin olarak Marksistlerin gerek kendi aralarında, gerekse de A.V. Çayanov gibi popülist tarım ekonomistleri ile yaptıkları teorik tartışmaların pratiğe ilişkin önemli sonuçları olmuştur. Bu tartışmaların taraflarının ileri sürdükleri argümanların güçlü ve zayıf yanlarının incelenmesi yazıyı gereksiz ölçüde uzatacağı için bu konuyu burada ele almayacağız.

larından üstün”dü.¹² Proletarya partisi, yoksul köylülükle ittifak kurmanın yollarını aramak yerine kapitalizmin yeterince olgunlaşmasını, köylüleri işçileştirmesini beklemeliydi. Köylülerin büyük toprak sahiplerine ve devlete karşı giriştikleri mücadelelere işçi hareketinin müdahale etmesine gerek yoktu. Kautsky’ye göre, proletarya partileri köylülüğü devrim uğruna seferber etmeye çalışmamalı, en fazlasından onları tarafsızlaştırmaya uğraşmalıydı. Daha sonraları, bu evrimci, apolitik konumunu daha da derinleştirdi. 1909’da köylülerin milliyetçi, sağcı partilere destek verdiğini söyleyerek, onların giderek “proletaryanın en şiddetli düşmanı” haline geldiğini, “gerici bir yığın”a dönüştüğünü yazdı.¹³ Alman sosyal demokrat hareketinin tamamen sırtını döndüğü, kapitalizmin kendilerini daha da mülksüzleştirerek tasfiye edeceği günü beklemelerini salık verdiği köylülüğün burjuva siyasetlerinin peşinden gitmesi Kautsky’yi öfkelen diriyordu! Alman partisinin, köylülüğün karşı-devrimci akımların arkasına düşmesindeki açık sorumluluğunu fark etmek bir yana, proletaryanın köylülükle ittifak kurmaması gerektiği tezinde ısrar etti. Dahası, Alman partisinin sol kanadını oluşturan ve daha sonra Spartakistler Birliği’ni kuran Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht gibi devrimciler de yoksul köylülüğü ittifak siyasetinin tamamen dışında bırakan bu yaklaşıma ciddi biçimde karşı çıkmadılar.¹⁴ Özetle söylemek gerekirse, Kautsky ve Alman sosyal demokrasisi tarımda kapitalizmin gelişimi ve sınıfsal çelişkilerin keskinleşmesi konusundaki teorik tespitlerden yola çıkarak köylülük sorununun çözümünü kapitalizme havale eden, işçi-köylü ittifakını reddeden bir politik tutuma savruldu. Kautsky’nin temsil ettiği siyasi akımın yalnızca köylülüğü değil, işçi sınıfının kendisini de devrim için seferber etmeye niyeti olmadığı kısa zaman sonra ortaya çıktı.

Öte yandan, tarımsal yapılar ve köylülük konusunda Kautsky’ye benzer tezler savunan Lenin, bu tezlerden Kautsky ile taban tabana zıt politik sonuçlar çıkarmıştır. Lenin’e göre, köylülük içindeki sınıf çelişkilerinin artıyor oluşu, komünistlerin “devrimci köylü hareketinin derin kaynakları”nı fark etmesini sağlamalıydı. Yaklaşan devrimci süreçte köylülüğün içinde biri proleter diğeri mülk sahibi/burjuva olmak üzere iki kanat ortaya çıkacaktı. Ekonomik temelleri olan bu ayrışma, nihai aşamasına devrimci proletarya ile karşı-devrimci burjuvazi arasındaki hesaplaşma sırasında ulaşacak, proletaryanın öncüsü, orta ve yoksul köylülüğü yanına çekecek politik müdahaleleri yapabildiği ölçüde bu geniş kesimi devrim uğruna seferber edebilecekti. Lenin, Rusya’daki serflik kalıntılarının iki farklı şekilde aşılacağını öngörüyordu: Ya Almanya’daki Junkerler gibi Rus büyük toprak sahipleri de kendilerini başarıyla tarım ka-

12 Hamza Alavi, Teodor Shanin, “Introduction to the English Edition: Peasantry and Capitalism.” Kautsky, *The Agrarian Question*, cilt: 1 içinde, s. xvii.

13 a.g.e., s. xxviii.

14 a.g.e., s. xxx.

pitalistlerine dönüştürecek ya da devrimci proletarya ile köylülüğün ittifakı, serflik kalıntılarını devrim yoluyla aşacaktı.¹⁵ Köylülerin devrimde proletaryanın yanında yer almasının öncelikli koşulu onların toprak taleplerine cevap vermektir. Bu nedenle, ilk aşamada toprak dağılımı ile köylülük, proletaryanın yanına çekilmeli, her türlü mülk sahipliğinin aşılmasına yönelik sosyalist inşaa faaliyeti adım adım gündeme getirilmeliydi. Görüldüğü gibi, tarımda kapitalizme ilişkin benzer ekonomik tahliller bir yandan Kautsky ve Alman Sosyal Demokrat Partisi tarafından, reformizmi ve pasifizmi meşrulaştırmak için kullanılırken, Lenin ve Bolşevik Partisi için köylülüğe yönelik olarak aktif ve devrimci bir siyasal doğrultu izlemeye yarayan teorik bir kaynak işlevini görmüştür. Bu yazının Türkiye tarihinde köylülüğün yerinin tartışılmasına hasredilen sonraki bölümleri, Lenin’in temsil ettiği hattın tarihsel ve güncel politik önemi üzerine düşünmeye katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı’nın son döneminde tarımda birikim dinamikleri ve sınıflar

Bu bölümde, Türkiye Cumhuriyeti’nin mevcut sınırları içinde gerçekleşen tarımsal dönüşümlerin Osmanlı mirası ile olan bağlantısını kısaca inceleyeceğiz. Bu nedenle, bu yazının konusunun dışında kalan, birinci emperyalist paylaşım savaşının öncesine kadar Osmanlı topraklarının çoğunluğunu oluşturan Balkan ve Arap bölgelerindeki tarımsal dönüşüm ve sınıf ilişkilerini burada ele almayacağız.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tarımsal yapılar ve sınıf ilişkileri hakkında birbirinin zıddı iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Türkiye solunun pek çok akımının da paylaştığı ilk yaklaşım, Osmanlı tarımını ağırlıklı olarak toprak ağaları ile topraksız köylülerin mücadelelerinin tarihi olarak okur. Bağımsız köylü üretiminin varlığı ile küçük köylülüğün büyük toprak sahipleri ve devletle kurduğu karmaşık ilişkileri bu yaklaşımın içinde bulmak neredeyse imkânsızdır. Bu çerçevede, cumhuriyet dönemindeki sınıf ilişkileri de bütünüyle mülksüzleştirilmiş köylülük ile toprak ağaları arasında geçen mücadelelere indirgenir. Diğer yaklaşım ise 19. yüzyılın ortalarından önce imparatorlukta özel mülkiyet hakkını güvence altına alan yasal bir çerçeve olmadığı ve tüm topraklar yasal olarak devlete ait olduğu için sınıfsal ayrışmanın yaşanmadığını iddia eder. Kendi otoritesinin yerel güçlerce sarsılmasından endişe eden merkezî devletin her fırsatta yerel toprak ağalarının gücünü kırdığını, hatta köylüleri ağaların baskısına karşı koruduğunu ileri sürer. Bu yaklaşıma göre, Osmanlı-Türkiye tarımının tarihini –bazı istisnai dönemler ile Kürt coğrafyası dışarıda bırakıldığında– küçük ve bağımsız köylülerin mülksüz-

15 Lenin, *The Development...*, s. 32, 33.

leşme basıncı hissetmeden varlıklarını devam ettirebildikleri, büyük toprak sahipliğinin gelişmediği, alt ve üst sınıflar arasında kutuplaşmanın yaşanmadığı bir dönem olarak ele almak mümkündür. Her iki yaklaşım da tablonun bütününe yansıtamadığı ölçüde eksiktir. Eksik parçalardan yola çıkarak genelleme yapmakta ısrar ettikleri ölçüde de somut tarihsel gerçeği kavramaktan uzaktırlar. Osmanlı-Türkiye tarımının daha yetkin bir tasvirini yapabilmek için var olan tarımsal yapıların ve sınıfların çeşitliliğine, bölgesel farklılıklara ve köylülüğün içindeki sınıfların devletle kurduğu farklı türden ilişkilere yakından bakmak gerekiyor.

Osmanlı tarımı incelenirken fark edilmesi gereken ilk nokta tamamen yasal çerçeveye, mülkiyet haklarına odaklanan bir bakış açısının sınıfsal farklılaşma dinamiklerini kavrayamayacağıdır. Tapu kaydına rastlamadığı yerlerde sınıfları ve sınıf mücadelesini göremeyen bir yaklaşım, topraktaki mülkiyet hakkını yasal güvenceye kavuşturan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin öncesinde tarımsal alanda sınıflar yerine sadece devlet ve -homojen bir topluluk olarak tarif ettiği- köylüleri görmeye eğilimlidir. Oysa toprakta özel mülkiyet hakkının bulunmadığı bir dönem olarak olarak tarif edilen 16. ve 17. yüzyıllarda büyük toprak sahiplerinin varlığı ile fiilen kontrol ettikleri toprakları mülk edinme konusundaki çabaları biliniyor. Bu dönemde devletin ve mültezimlerin¹⁶ köylülere yükledikleri ağır vergilerin yanı sıra, büyük toprak sahiplerinin "yasal olmayan" yollarla köylülerin kendi başlarına işlediği toprakları kendi mülkleri haline getirme gayretlerine karşı ciddi direniş ve isyanlar da yaşanmıştır.¹⁷ Kısacası, toprakta özel mülkiyete izin veren bir yasal çerçevenin bulunmadığı dönemlerde dahi yerel ve merkezi devlet otoriteleriyle ilişkileri sağlam olan büyük toprak sahipleri, bir yolunu bulup topraklarını sürekli olarak genişletmeyi başarmıştır.¹⁸ Toprakta özel mülkiyet hakkını tanıyan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin kabul edilmesi ve sonraki dönemlerde konuyla ilgili çıkarılan pek çok yasa, var olan durumu yasal çerçeveye kavuşturmuş ve mülk edinme/mülsüzleştirme süreçlerine ivme kazandırmıştır. Bu belirlemeyi yaptıktan sonra, Osmanlı'nın son döneminde tarımdaki sınıfları incelemeye geçebiliriz. Lenin'in Çarlık Rusya'sına ilişkin yaptığı sınıflamaya uygun biçimde, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köylülüğün üst, orta ve alt sınıflar biçimindeki bölünmüşlüğüne kısaca ele alacağız.

16 Devletten vergi toplama hakkını satın alan nüfuzlu kişiler.

17 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State-The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991, s. 18, 41.

18 Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggle for Land Around Late-Nineteenth Century Ayvalık," *New Perspectives on Turkey*, sayı: 24, Bahar 2001, s. 79, 80.

Osmanlı döneminde tarımsal yapı ve sınıf mücadelesi

Osmanlı döneminde büyük toprak mülkiyeti farklı bölgelerde farklı biçimlerde yerleşmiştir. Kürt bölgesindeki büyük toprak sahipliğinin arka planı çok daha eskilere gitmekle birlikte, Cumhuriyet’e devredilen mirasın kökleri Osmanlı ile Safevi devleti arasındaki mücadelenin zirveye ulaştığı 16. yüzyılın başlarında aranmalıdır. Safevi devletiyle olan sınır bölgesinde yer alması nedeniyle askeri/stratejik bakımdan büyük öneme sahip olan Kürt bölgesi, Osmanlı merkezî devletinin sürekli biçimde kontrol etmekte zorlandığı bir coğrafyada bulunuyordu. Osmanlı Devleti, buradaki Kürt aşiretlerinin desteğini alabilmek için bölgeye geniş bir otonomi tanımak zorundaydı. Bu çerçevede, Kürt aşiretlerine askeri hizmet karşılığında bölgedeki toprakları kontrol etme hakkı tanındı. Anadolu’daki tımar sahiplerinin aksine, Kürt aşiret liderleri, topraklarına devlet tarafından el konulmasından endişe etmeden hakimiyetlerini tesis edebildiler. Osmanlı Devleti’nin askeri gücünün ve eyaletlerini kontrol edebilme kapasitesinin azalmasına paralel olarak kendi konumlarını sağlamlaştırdılar. Bölgedeki sınıf farklılaşması ağalar ile onların yanında ortakçı, yarıcı vb. olarak çalışan köylüler arasındaydı. Ücretli emek kullanımı oldukça azdı. Bölgenin dünya pazarı ile bağlantısı da çok sınırlıydı. Bölgede tarımın ticarileşmesi ve kapitalist üretim ilişkilerine geçilmesi uzun bir döneme yayıldı.

Çukurova’da büyük toprak mülkiyetinin kuruluşu daha geç bir döneme rastlar. 19. yüzyıla değin bu bölgenin büyük bölümü bataklıktı ve insan yerleşimi oldukça sınırlıydı. 19. yüzyılın başında Çukurova’nın pamuk tarımına oldukça elverişli olduğunun keşfedilmesinin ardından bölgenin kaderi değişti.¹⁹ Mısır’daki pamuk üretiminin başarısını örnek alan Osmanlı Devleti, bataklıkların kurutulmasını ve çevredeki göçebe aşiretlerin bu topraklara yerleşmeye zorlanmasını sağlayarak pamuk üretimine elverişli koşulları hazırladı. Mersin’in bölgede yetişen pamuğu dünya pazarlarına taşıyan bir liman kenti olarak ortaya çıkması tarımın dünya pazarına açılarak tamamen ticarileşmesini kolaylaştırdı. Bu gelişmelerin sonucunda 19. yüzyılın başında insan yerleşimine kapalı bir bataklık arazisinden oluşan Çukurova, yüzyılın sonuna gelindiğinde dönemin en modern tarım tekniklerinin kullanıldığı, dünya pazarına tamamen entegre olmuş bir üretim merkezi haline geldi. Daha önceleri küçük köylülüğün bulunduğu bir bölge olmadığından burada büyük topraklı işletmeler daha hızlı ve kolay kurulabildi. Yerel ve merkezî otoritelerle ilişkileri iyi olan çevreler topraklara hızla el koydu. Aynı şekilde, imparatorluğun dünya ekonomisiyle olan bağlantısında kilit rol oynayan gayrimüslim ticaret burjuvazisi, özellikle de Ermeniler Çukurova’da oldukça geniş araziler satın

19 Bölgenin kısa bir süre için Mısır’daki devasa pamuk plantasyonlarının temelini atan Kavalalı ailesinin hakimiyetinde kalması bu gelişmenin nedenlerinden biridir.

aldı. Göçebe aşiretlerinin yerleşik hale getirilmesi iş gücü arzı problemini çözmeyi amaçlayan bir önlemdi. Pamuk üretimi kısa dönemli ve yoğun emek kullanımına dayandığından Kürt bölgelerinden ve Suriye'den yılın belirli dönemlerinde bölgeye gelen binlerce tarım emekçisi bölgedeki sınıf oluşumunun ayrılmaz bir parçası haline geldi. Büyük topraklı işletmelere dayanan kapitalist tarım bu temelde gelişti.

Yukarıda anılan iki bölge, emek kullanımı ve pazarla olan ilişkileri bakımından oldukça farklı özelliklere sahip olmakla birlikte, her ikisinde de ana sınıfsal çelişki büyük toprak sahipleri ile toprağa erişimi oldukça sınırlı olan yoksul köylüler arasındaydı. Kendine ait tarlasında geçimlik tarım yapan, bağımsız köylü tipi bu bölgelerdeki üreticilerin oldukça küçük bir kısmını oluşturuyordu. Oysa diğer tüm bölgelerde geçimlik miktarda üretim yapan köylülüğün ciddi tarihsel temelleri vardı. Bununla birlikte, büyük topraklı işletmeleri buralarda da gözlemlemek mümkündür. Osmanlı döneminde bu karmaşık yapının en açık gözlemlendiği yerin Ege bölgesi olduğu söylenebilir. Karaosmanoğlu ailesi gibi geniş topraklara sahip ailelerin bu bölgede oldukça köklü bir geçmişi bulunuyordu. Öte yandan, bölgedeki alt sınıflar topraktan koparılmış, tamamen işçileşmiş proleterlerden değil, kendine ait toprağı bulunmakla birlikte bu topraklarda ortakçı, yarıcı vb. olarak çalışıp (ücret yerine, ürünün bir bölümünü, çoğunlukla yarısını alarak) ek gelir elde eden ailelerden oluşuyordu. Ek olarak, büyük toprak sahibi ile bağları zayıf, daha bağımsız konumda olan bir üreticiler kitlesi de mevcuttu. Bu yapının varlığı, Türkiye'deki küçük köylülüğün tarihsel temellerini görmezden gelen, konuyu basitçe topraksız köylüler ile ağalar arasındaki çelişkiye indirgeyen ve buradan kalkarak siyasal strateji öneren sol tezlerin geçersizliğini kanıtıyor.

Britanya emperyalizminin 19. yüzyılda Ege bölgesinde tarıma yaptığı devasa yatırımların kaderine bakarak küçük ve orta köylülük olgusunun önemini daha iyi anlayabiliriz. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ortalarından başlayarak, neredeyse ara vermeden çok sayıda savaşa girmesi, ülkenin pek çok bölgesinde olduğu gibi, Aydın vilayetinde de çalışabilecek olan genç erkek nüfusun kitleler halinde askere alınmasına neden oluyordu. Bu durum, Karaosmanoğlu ailesi gibi büyük toprak sahibi ailelerin tarlalarında çalışan köylülerin sayısında büyük bir düşüşe yol açtı. Makineleşmenin ve modern üretim yöntemlerinin neredeyse hiç var olmadığı koşullarda iş gücü arzında yaşanan bu daralma, üretimi ve gelirleri azalttı. Bu durumda toprak ağalarının önünde iki seçenek vardı: Ya "köylüleri toprağa bağlayan ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık anlaşmalarını feshetmek ve toprağın sahibi tarafından doğrudan işlenmesini sağlamak yöntemi"ni deneyeceklerdi, ya da topraklarının işlenmeyen bölümlerini satışa çıkaracaklardı. İkinci yöntemi tercih ederek topraklarını satışa çıkardılar. Dönemin en önemli liman kentlerinden biri olan İzmir'de yoğun faaliyet gösteren İngiliz kapitalistlerine topraklarını satın

almaları teklifinde bulundular. Bu teklifleri ilk başta kârlı bulmayıp reddeden İngiliz kapitalistleri, Aydın demir yolunun tamamlanmasından sonra kararlarını değiştirerek toprak satın almaya başladılar.²⁰ Böylece Osmanlı-Türkiye tarihinin –Çukurova ile birlikte– en geniş çaplı kapitalist tarıma geçiş hamlesi başlatıldı. 1868'de İzmir çevresindeki tarım arazilerinin üçte biri İngiliz kapitalistlerinin elinde bulunuyordu, 1890'lara gelindiğinde satın aldıkları toprakların genişliği 2.400.000 ile 2.800.000 dönüm arasındaydı.²¹

İngiliz burjuvaları, bu devasa yatırımı yaparken büyük çiftlikler kurmayı ve demir yolu sayesinde iyileşen ulaşım olanaklarından da yararlanarak ürünü İzmir limanına ve oradan da dünya pazarlarına kolay ve ucuz biçimde nakletmeyi planlıyorlardı. Tabii bunu yapabilmek için ucuza çalışacak emekçi bulmaları gerekiyordu ve en büyük zorluğu da bu konuda yaşadılar. Bu kadar geniş topraklarda çalışacak emekçi bulamadıkları ve üretim biçimini dönüştürecek adımları derhal atamadıkları için köylülerle ortakçılık ve yarıcılık anlaşmaları yapmaya başladılar. Köylülere angarya uygulamasını dayatma girişimleri ise başarısız oldu:

Karaosmanoğlu Hüseyin Efendi, topraklarından bir bölümünü J. B. Paterson'a sattığı zaman köylülerin her yıl altı gün toprak sahibi hesabına çalışması gerektiğinin bir gelenek olduğunu da söylemişti. Buna göre her köylü ailesi bir çift öküz ile iki gün tarla sürmek, iki gün tohum serpmek ve iki gün de hasat yapmak zorunda idi. Paterson köylülerden bu görevleri yerine getirmelerini istediği zaman köylüler "toprak sahibi gavur olduğu zaman angarya ile yükümlü olmadıklarını" ileri sürerek Paterson'un isteğini reddettiler. Rum asıllı İngiliz vatandaşı D. Baltazzi'nin aynı yönde istekleri de köylüler tarafından aynı gerekçe ile reddedildiği zaman Baltazzi durumunu kurtarmak için "köylülere iyilik olsun diye angarya geleneğine son verdiğini" açıkladı.²²

Angaryanın kaldırılması ile sonuçlanan bu örnek olay iki olguyu kanıtlıyor. Birincisi, köylülerin büyük bölümü kendi tarlalarında geçimlik üretim yapıyor ve yalnızca yılın altı günü Karaosmanoğlu ailesi hesabına çalışıyordu. Bağımlılık ilişkisinin sınırı buydu. Topraklarını tamamen yitirip bütünüyle ağalara bağlanmış köylü tipi burada yaygın değildi. İkincisi, mülklerini kaybetmemiş olmaları sayesinde küçük ve orta köylüler kendi konumlarını daha etkili olarak savunabiliyorlardı. Bu durumun küçük ve orta köylülüğün yaygın olduğu diğer bölgeler için de genel olarak geçerli olduğunu söylemek mümkün.

Bununla bağlantılı diğer bir olgu ise iş gücü kıtlığının yaşandığı koşullarda köylüleri zorla topraklarından kovmadan ucuz iş gücü sağlamanın

20 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Bilim Yayınları, 1974, s. 96, 100 (Bu çalışma, Mart 2008'de Yordam Kitap tarafından yeniden yayımlandı).

21 a.g.e., s. 101, 103.

22 a.g.e., s. 103, 104.

imkânsızlığıdır. Bu gerçeğin farkında olan Britanya kapitalistleri köylüleri topraklarından atmak için çeşitli yollar denediler. 1883'te Söke ve Nazilli'de köylüler bazı İngiliz çiftliklerini işgal ederek direndiler. 1895'te devasa Baltazzi çiftliğini işgal eden köylüler üzerlerine gönderilen iki yüz silahlı zaptiyeye karşı üç hafta direndiler, "sonunda yenildiklerini anlayınca, kendilerini atalarından kalan topraklardan atan kişiye karşı yapabilecekleri son şeyi yaptılar ve çiftlikte yanabilecek her şeyi, evleri, ağılları, ahırları, makineleri ve ürünleri ateşe verdiler. Madam Baltazzi'nin hesaplarına göre yangın sonucu ve işgal sırasında çiftlik 56.000 sterlinlik zarar gördü."²³

Bölgede yaşanan toprak mücadelelerinin sertliği Britanya kapitalistlerinin ucuz iş gücü sağlayacak emekçi kitlesi yaratma planlarını başarısızlığa uğrattı. Bu başarısızlık, köylüleri çiftliklerde çalışmaya ikna etmek isteyen burjuvaları yüksek ücretler ödemeye zorladı. 1856'da bölgedeki tarım işçilerinin ortalama ücreti 1 şilin iken, 1863'e gelindiğinde bu rakam İzmir çevresinde 2 şiline, diğer yerlerde 1 şilin 6 peniye yükseldi, 1878'de ortalama işçi ücreti 1 şilin 8 peniydi.²⁴ Konuyla ilgili bir araştırma zorla mülksüzleştirmenin başarısızlığa uğradığı koşullarda, iş gücü kıtlığı ile yüksek ücretler arasında ortaya çıkan yakın ilişkinin boyutlarına şöyle dikkat çekiyor:

İş gücü kıtlığının Türk toprak sahiplerini büyük güçlülere uğrattığı devirlerde bile, İngilizler ödedikleri yüksek ücretler sayesinde işçi bulmakta zorluk çekmediler. İngilizlerin yanında çalışanların kazandığı yüksek ücretler masal gibi dilden dile dolaşıyor ve bölgenin en doğu ucu olan Yalvaç'tan bile İngiliz çiftliklerine işçi akması sonucunu doğuruyordu. Bu mevsimlik işçiler ürünlerin erken olgunlaştığı kıyı şeridindeki çiftliklerden başlayarak içlere doğru gidiyorlar ve her çiftlikte ortalama 15 gün çalışarak sonbahara doğru Yalvaç dolaylarına varmış oluyorlardı. 1868 yılında mevsimlik işçi kıtlığının en yüksek düzeye çıkması sonucu birçok ürün gibi incirlerin bile ağaç üzerinde çürümeye bırakıldığı bir zamanda İngilizler işçi sıkıntısı çekmediler. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında İngilizlerin ödediği ücretlerin 3 şilin gibi yüksek bir düzeyde olduğunu görüyoruz. 1911 yılında tütün toplama ve dizme işinde çalışacak işçilere ödedikleri ücret ise 6 şilindi ve o zamana kadar bölgede hiçbir gündelikçi işçi bu kadar yüksek ücret almamıştı.²⁵

Yaygın mülksüzleşmeyi önleyen köylü direnişlerinin, tarım burjuvazisi karşısında yarı proleterlerin pazarlık gücünü büyük ölçüde artırdığını gösteren bu çarpıcı örneğin altı özellikle çizilmelidir. Bu durumun sonucunda, kârları düşen Ege bölgesindeki kapitalist çiftliklerin büyük çoğunluğu 19. yüzyılın sonunda krizden kurtulamayarak üretime son verdi. Böylelikle Çukurova'da başarılı olan büyük kapitalist çiftlikler, yoğun sınıf mücadelesinin etkisiyle

23 a.g.e., s. 107, 108.

24 a.g.e., s. 108.

25 a.g.e., s. 109.

Ege bölgesinde başarısız oldu.²⁶ Bu iki bölgenin deneyimi karşılaştırıldığında, Çukurova’daki tarım sektörünün kurulmasından önce bölgede insan yerleşimi ve küçük köylü mülkiyetinin bulunmamasının büyük topraklı kapitalist işletmelerin (devletin emek arzı yaratma konusundaki yardımı sayesinde) en baştan kurulabilmesini kolaylaştırdığını, bu koşulların bulunmadığı (ve devletin iş gücü arzı sorununu mülksüzleştirme yoluyla çözemediği) Ege bölgesinde ise büyük kapitalist çiftliklerin gelişiminin ciddi engellerle karşılaştığını göstermektedir. Kürt bölgesi ve Çukurova haricindeki diğer bölgelerde de bu sınırların farklı oranlarda var olduğu söylenebilir.

Yukarıda üç bölge örneği üzerinden yapılan değerlendirmenin ortaya koyduğu sonuçları kısaca özetleyelim. Birincisi, büyük toprak sahipleri ile az topraklı veya topraksız köylüler arasındaki çelişki Kürt coğrafyasında ve Çukurova’da belirgindir. İlkinde ücretli emek yerine ortakçılık ve yarıcılık ilişkisi sömürünün biçimini belirlerken, ikincisinde –diğer biçimleri tamamen dışlamaksızın– ücretli emek daha başlangıçta ortaya çıkmış ve giderek artan oranda temel ilişki biçimi haline gelmiştir. Geri kalan bölgelerde ise büyük topraklı işletmeler, görece bağımsız köylüler ile yoksul köylülük yan yana varlığını sürdürmüştür. Britanya kapitalistlerinin 19. yüzyıldaki yatırımlarının başarısızlığı bizi kapitalizmin gelişmediği sonucuna götürmemeli. Tersine, bu deneyim bölgedeki Müslüman/Türk toprak sahiplerine pek çok bakımdan örnek olmuş, örneğin Söke Ovası gibi geniş bir bölgede büyük topraklı kapitalist tarım işletmelerinin kurulabilmesinin önünü açmıştır. Aynı durum diğer bölgeler için de geçerlidir. Burada önemli olan nokta, meta ekonomisinin, ticarileşmenin ve kapitalist ilişkilerin gelişmesinin bu bölgelerde tarım işçisi-tarım burjuvazisi biçimindeki saf bir ayrışmaya değil, ücretli emeğin ortakçılık vb. biçimlerle yan yana bulunduğu, geniş bir yarı-proleter kitleyi barındıran, karmaşık bir yapıya yol açmış olmasıdır. İmparatorluk döneminin 20. yüzyıl Türkiye’sine bıraktığı miras özetle budur.

Cumhuriyet rejimi ve büyük toprak sahipleri

İmparatorluğun son dönemindeki tarımsal yapıları ve sınıf ilişkilerini ayrıntılı olarak ele almamızın nedenlerinden biri, 1940’ların sonunda başlayan devasa makineleşme ve ticarileşme hamlesine değin tarımsal yapılarda ve sınıf ilişkilerinde ciddi bir değişiklik yaşanmamasıdır. Milli mücadele ile cumhuriyetin kuruluşunun tarıma yönelik etkileri başka yerlerde aranmalıdır. Bu dönemin esas ayırt edici gelişmeleri gayrimüslim toprak sahiplerinin elindeki toprakların milli mücadele döneminde Müslüman büyük toprak sahiplerinin

26 Tosun Arıcanlı, “Agrarian Relations in Turkey: A Historical Sketch,” *Food, States, and Peasants-Analyses of the Agrarian Relations in the Middle East* (derleyen: Alan Richards) içinde, Boulder, Londra: Westview Press, 1986, s. 33, 34.

eline geçmesi ve bu sınıfın cumhuriyet rejimini kuran hâkim iktidar bloğunun içinde yer almasıdır.

Gayrimüslimlerin Anadolu'daki varlığının ortadan kalkması süreci 20. yüzyılın sonlarında başlayıp 1915'te Ermenilerin tehcirine ilişkin karar ile doruğa çıkmış, 1920-22 arasındaki "millî mücadele"nin ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile tamamen olmasa da büyük ölçüde tamamlanmıştır.²⁷ Gayrimüslimleri bir bütün olarak hedefleyen bu sürecin bir boyutunu gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesiyle Müslüman/Türk burjuvazinin güçlendirilmesi oluşturur. Bu sürecin en önemli sonucu Çukurova, Maraş ve Kürt bölgelerinde Ermenilere ait olan büyük araziler ile Batı Anadolu ve Karadeniz'deki Rumlara ait geniş toprakların tamamının Müslüman büyük toprak sahiplerinin eline geçmesidir. Resmî ideolojinin önde gelen savunucularından Doğan Avcıoğlu bile büyük toprak sahiplerinin merkezinde yer aldığı Müslüman eşrafın, el koydukları toprakların Rum ve Ermenilerce geri alınması ihtimalini önlemek için millî mücadeleye öncülük ettiğini açıkça belirtir.²⁸ Ermeni ve Rumların topraklarını geri almalarını önlemek üzere yürütülen bu "savaş, eşrafa ve eşrafın bezgin köylü kütleleri üzerindeki nüfuzuna dayanarak yürütülmüş ve kazanılmıştır."²⁹ Millî mücadele önderliğinin en çok dikkat ettiği iki husus burada hatırlanmalı. Birincisi, -Kürt ulusal hareketine liderlik etmeye çalışmadıkları müddetçe- gayrimüslimlerin topraklarıyla ilgili benzer hedeflere sahip olan Kürt toprak sahiplerinin yabancılaştırılmamasına özen gösterilmiştir. İkincisi, toprak devrimi talebini programına yazan, işçi sınıfı ve yoksul köylülüğün bağımsız, devrimci örgütlenmesini temsil eden Türkiye Komünist Partisi'nin siyasal sürece müdahale etmesi baskı ve şiddet yoluyla önlenmiştir.

Büyük toprak sahiplerinin, cumhuriyeti kuran iktidar bloğunun içindeki konumunu daha yakından görebilmek için tek parti iktidarı döneminde sürekli olarak Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilliğine atanan kişilerin sınıfsal konumuna bakılabilir. Burada özellikle Kürt toprak sahiplerinin varlığı dikkat çekicidir. İsmail Beşikçi'nin çeşitli defalar belirttiği gibi, hâkim rejim bir yandan Kürt ulusal hareketinin içinde yer alan toprak ağalarını "orta çağ kalıntısı," "gerici," "şeriat yanlısı" gibi sıfatlarla niteleyip bu kesimi her fırsatta ezmeye yönelirken, rejimle iş birliği yapan ve Kürt hareketinin ezilmesine yardımcı olan toprak ağalarını da kendisine sıkıca bağlamaya özellikle dikkat etmiştir. Bu çerçevede, önde gelen büyük toprak sahibi ve şeyh ailelerinden gelen İbrahim Arvas, Hakkı Ungan, Münip Boya gibi isimler 1923-46 arasında

27 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi ile gayrimüslim burjuvazi tasfiye edilmiş, 6-7 Eylül 1955'te büyük kentlerdeki gayrimüslim halka karşı gerçekleştirilen geniş çaplı saldırıların sonucunda ise gayrimüslim nüfusun önemli ölçüde azaltılması sağlanmıştır.

28 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1969 (üçüncü basım), s. 139-147.

29 a.g.e., s. 151.

sürekli olarak Van milletvekilliğine tayin edilmiştir. Benzer özelliklere sahip Zülfü Tigrel Diyarbakır’dan, Mahmut Soydan ve Halil Hulki Aydın Siirt’ten, Refet Ülgen Urfa’dan devamlı olarak milletvekili yapılmıştır. Elbette bu durum Kürt illeriyle sınırlı değildir. Büyük topraklı işletmelerin hâkim olduğu Çukurova’da da durum aynıdır. Savaş sırasında gayrimüslimlerden kalan topraklara el koyarak elindeki araziye 3.000 dönümden 12.000 dönüme çıkararak Damar Arıkoğlu, 1920-43 arasında kesintisiz olarak Adana milletvekili olmuştur. Bölgenin önde gelen bir diğer toprak ağası olan Cavit Oral da tek parti döneminde Adana ve Niğde’den milletvekilliğine tayin edilmiştir. Cemal Hüsnü Taray, Hilmi Uran ve Ali Saip Ursavaş da milletvekilliğine tayin edilen Çukurovalı toprak sahipleri arasında sayılabilir.

Bu iki bölgenin dışındaki bölgelerden sürekli vekillige tayin edilenler arasında iki isim dikkati çekmektedir. Bunların ilki, Eskişehir’de gayrimüslimlerden kalan toprakların üzerinde, toplam büyüklüğü 70.000 dönüme ulaşan yedi adet çiftlik kuran Emin Sazak’tır. 1923-46 arasında aralıksız olarak CHP’den Eskişehir milletvekilliği yapmış, daha sonraları Demokrat Parti’nin kurucuları arasında yer almıştır. Sazak ailesi, sonraki yıllarda tarımdan elde ettikleri zenginliği tarım dışı sektörlerle yatırımlara dönüştürerek önde gelen kapitalist aileler arasında yer almış ve 1970’lerden günümüze değin Milliyetçi Hareket Partisi’ne destek vermiştir. Milletvekili yapılan toprak sahiplerinden bir diğeri Adnan Menderes’tir. Aydın bölgesinde bulunan, toplam büyüklüğü 60.000 dönümü bulan Çakırbeyli Çiftliği’nin sahibi olan Menderes, bizzat Mustafa Kemal’in teşvikiyle siyasetçi olmuş, 1931’den itibaren kesintisiz olarak Aydın milletvekilliği yapmıştır. 1946’da Demokrat Parti’yi kuran Menderes, 1950-60 döneminin başbakanıdır.³⁰

Tek parti döneminde tarım politikaları

Dünya ekonomisinin genişleme eğiliminde olduğu 1920’lerde yeni rejimin tarım politikası, tarım ürünlerinin ihracatına ve büyük toprak sahiplerinin desteklenmesine dayanıyordu. Tarımdaki hâkim düzenin değişimine yol açacak hiçbir uygulama yapılmadı. Bununla birlikte, konumunu sağlamlaştırılmaya çalışan ve bu nedenle geniş köylü yığınları üzerinde hegemonya kurma ihtiyacını hisseden yeni rejim, bu doğrultuda bir adım atarak 1925’te aşar vergisinin kaldırıldığını duyurdu. Ancak 1929 bunalımının ülkeye yansımalarının ardından yeni vergiler kondu. Bu yıllarda tek partinin kontrolündeki basında bile ağır vergilerin köylülerde yarattığı rahatsızlığa ilişkin çok sayıda yazı yayımlandı.³¹

30 Milletvekilliğine atanan büyük toprak sahipleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Beşikçi, *CHP Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, İstanbul: Komal Yayınları, 1978, s. 278-285.

31 “Atatürk’ün Nutukları,” *Ülkü* 10, sayı: 57, Kasım 1937; aktaran: Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir*

Tek parti döneminde toprak reformunun zaman zaman gündeme geldiğini biliyoruz. Mustafa Kemal, Kasım 1937’de meclisin açılışı sırasında yaptığı konuşmada “Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle bölünemez bir mahiyet almasıdır” demişti.³² Görüldüğü gibi, büyük toprak sahiplerinin önemli bir konuma sahip olduğu rejimin sözcüleri, toprak reformunu hâkim sınıfların çıkarlarına dokunmayacak biçimde ele alıyorlardı. Yazının önceki bölümlerinde Kautsky ve Lenin’in hâkim sınıfların köylüyü toprağa bağlamak amacıyla çıkardıkları yasalara atıfla yaptıkları tartışmaya değinmiştik. Buna göre, söz konusu yasalar, var olan sınıf ilişkilerine dokunmaksızın, köylülerin şehirlere göç etmesini ve kırlarda iş gücü kıtlığının ortaya çıkmasını önlemeyi amaçlıyordu. 1920 ve 1930’ların Türkiye koşullarında toprak dağıtımını tartışmalarının arkasında bu noktayı da içeren bir dizi kaygı bulunmaktaydı. Birincisi, kentlerde önemli oranda istihdam yaratacak nitelikte bir sanayi yoktu. Köylerden kentlere doğru bir göç dalgasının başlaması durumunda yeni rejimin bir dizi ciddi ekonomik ve siyasi sorunla karşı karşıya kalması kaçınılmazdı. İkincisi, topraksızlığın yarattığı huzursuzluk ve tepki, rejimin tarım bölgelerinde tesis etmeye çalıştığı düzeni tehdit etmeye adaydı. Son olarak, Kürt toprak ağalarının önemli bölümü rejime bağlanmış olsa da, Kürt hareketine liderlik ederek sistemi tehdit etme potansiyeline sahip bir elit kesimin bölgede halen mevcut olduğu 1925’teki Şeyh Sait İsyanı sırasında açıkça görülmüştü. Bu ağaların zayıflatılmasını amaçlayan bazı düzenlemelerin yapılması düşünülüyordu. Böylelikle kırlarda huzursuzluğun doğmasını önleme, kentlere göçün önlenmesi ve Kürt bölgesindeki rejim muhalifi elitin gücünün kırılması sağlanabilecekti. 1926’da toprakta özel mülkiyetin yeniden düzenlenmesinin ardından Kürt bölgelerinde ortakçıların bir bölümüne öteden beri işledikleri toprakların –yasal bakımdan devlete ait olan– bir bölümünün bırakılmasının³³ ardında bu amaç yatıyordu. Elbette bu önlem bölgedeki hâkim düzene ve CHP’li toprak ağalarının çıkarlarına hiç dokunmadan uygulanmıştı. Bunun haricinde ciddi bir toprak dağıtımını gerçekleştirmedi.

1939-45 arasındaki İkinci Dünya Savaşı sırasında kırlardaki huzursuzluk doruğa çıktı. Kentlerde ortaya çıkan kıtlık tehlikesini önleme gerekçesiyle köylülerin elindeki ürüne jandarma zoruyla, piyasa fiyatının oldukça altında fiyatlarla el konulması ve vergilerin artırılması, yoksul köylülüğün tek parti iktidarına karşı duyduğu nefreti artırdı. Aynı dönemde yerel ve merkezi otorite-

Köy Var Uzakta- Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 122.

32 Karaömerlioğlu, “Elite Perceptions of Land Reform in Early Republican Turkey,” *Journal of Peasant Studies* 27, sayı.3, Nisan 2000, s. 116.

33 Zülküf Aydın, “Household Production and Capitalism: A Case Study of South-eastern Turkey,” *The Rural Middle East-Peasant Lives and Modes of Production* (derleyenler: Kathy ve Pandeli Glavanis) içinde, Londra, New Jersey, Zed Books, 1990, s. 169.

telerle sağlam ilişkileri olan büyük toprak sahipleri bu önlemlere takılmadan ürünlerini el altından kentlere ulaştırıp fahiş fiyatlarla satarak ciddi miktarda sermaye biriktirebildiler.³⁴

Emperyalist savaşın ardından gerek uluslararası alanda yaşanan değişimlerin zorlaması ile, gerekse toplumdaki huzursuzluğun kontrol edilebilir karnallara akıtılarak soğurulmasını sağlamak için çok partili yaşama geçme kararı alındı. Bu geçiş elbette oldukça kontrollü biçimde gerçekleşti. Kurulan sol sendika ve partilerin derhal kapatılması bu siyasal açılımın sınırlarını gösteriyordu. Köylülerin CHP’ye duyduğu öfkeyi ortadan kaldırmak üzere 1946’da Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gündeme getirildi. Bu yasa, yukarıda belirtilen sınırlı çerçeveyi aşmayacak şekilde düzenlenmişti. Esas olarak devlete ait toprakların dağıtılmasını öngörüyordu. Ancak, aralarında eski başbakan Recep Peker’in de bulunduğu bir dizi siyasetçi ve bürokratın CHP’yi yoksul köylülerin yanında gösterme kaygısıyla yasaya son dakikada ekledikleri 17. madde ciddi bir tartışmaya yol açtı. Bu madde, devlete gerekli gördüğü hallerde toprak sahiplerinin mülkiyetindeki tarım arazilerinin bir bölümünü –toprak sahibine bedelini ödeme şartıyla– bu toprakları işleyenlere dağıtma hakkını veriyordu.³⁵ Belli ki, CHP’yi kurtarma kaygısına düşmüş bir grup – İnönü’nün aksi yöndeki uyarılarına rağmen– bu maddeyi yasaya eklemeyi uygun bulmuştu. Emin Sazak ve Adnan Menderes’in başını çektiği CHP içindeki toprak sahipleri grubu bu maddeye şiddetle karşı çıktılar. Demokrat Parti’nin (DP) kuruluşuyla sonuçlanan parti içi muhalefet hareketi böyle başladı.

CHP, DP ve Köylülük

Bazı Kemalistlerin iddialarının aksine, bu yasanın ardından büyük toprak sahiplerinin tamamı CHP’yi terk etmediler. CHP’deki çatlamadan kaygı duyan İnönü, kanunun çıkarılmasından kısa bir zaman sonra, Adanalı toprak ağası Cavit Oral’ı tarım bakanı yaparak hâkim sınıflara çıkarılarının sarılmayacağına dair güvence verdi. Çok geçmeden 17. madde yasadaki çıkarıldı.

34 İkinci Dünya Savaşı döneminde devletin tarım politikalarının köylülüğün üst ve alt sınıfları üzerindeki etkisi için bkz: Şevket Pamuk, “War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945,” *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (derleyenler: Johns Waterbury ve Farhad Kazemi) içinde, Miami, Florida International University Press, 1991, s. 125-142.

35 Daha sonraları iptal edilen 17. maddenin tam metni şöyledir: “Topraksız ve az topraklı ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte olan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak arazi 50 dönümden az olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16’ncı maddelerin hükümleri işleme, geçici mevsim işçileri hakkında bu hükmün uygulanmaz, işçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder” (Duran Taraklı, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları*, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1976, s. 49).

dı. Bu arada, hiçbir büyük toprak sahibinin toprağına dokunulmadı.³⁶ İronik biçimde, CHP'yi kurtarmak için çıkarılan bu yasa, partinin bölünmesine yol açtığı gibi, toprak dağıtımında DP'yi kuran kadrolarla hiçbir fark ortaya koyamadığı için CHP'nin yoksul köylülük nezdindeki itibarını da artırmadı. Bu noktada, Demokrat Parti'yi 1950'de iktidara taşıyan siyasal süreci tamamen yanlış okuyan iki karşıt tezi hatırlayalım. Bunların ilki, süreci "toprak reformu yapmak isteyen" CHP'ye karşı "toprak sahiplerinin partisi" DP'nin zaferi biçiminde sunarak köylüleri akılsız ve gerici olmakla suçlamaya meyillidir. Bunun yanı sıra, köylülerin kendi çıkarlarını "bürokratların partisi" CHP'ye karşı "halkın partisi" DP'ye destek vererek koruduğunu, toprak reformunun köylülük için zaten pek de önemli olmadığını ileri süren bir karşı tez de mevcuttur. Her iki görüş de geçersizdir. 1946-50 arasında ne CHP ne de DP toprak reformu konusunu gündemde tutmamaya dikkat etmiştir. Yasaya başından itibaren karşı çıkan DP'nin böyle yapması normaldir. CHP'nin de aksini yapmak için fazla bir nedeni yoktur. Yasanın ihtilafa yol açan tek maddesi olan 17. maddeyi çok kısa bir zaman sonra ortadan kaldıran, dahası toprak reformunu yapma görevini kendisi toprak ağası olan bir bakana veren CHP'nin bu konuyu DP'ye karşı bir koz olarak kullanması imkânsızdı. CHP bu konuyu demagojik biçimde bile olsa gündeme getiremezdi, zaten getiremedi de. Bu nedenle, DP'nin 1950'deki zaferiyle sonuçlanan süreci toprak reformu konusundaki sözde ihtilafa dayanarak okumak mümkün değildir. Dahası, 1950 seçimlerine gidilen süreçte köylülerin yoksulluğunu gündeme getiren parti CHP değil DP'dir. Yirmi yedi yıldır ülkeyi yöneten CHP'nin köylüye söyleyecek tek bir sözü dahi yoktu. Buna karşın, (tamamı eski CHP'li olan) DP'liler köylülerin yoksulluğunu, üzerlerindeki jandarma baskısını sürekli gündemde tutmuş, köylünün zenginleşerek başı dik dolaşması için DP'ye oy vermesi gerektiğini söylemiştir. İktidar partisi CHP'nin 1946'daki seçimlere hile karıştırmaya ve verdikleri oyu geçersiz kılması sonucunda öfkesi daha da bilenen yoksul köylü yığınlarının -kendilerini örgütlemeye aday bir devrimci partinin bulunmadığı koşullarda- DP'ye destek vermesinde şaşırtıcı bir durum yoktur. Tersini yapıp CHP'ye oy verselerdi daha şaşırtıcı olurdu.

DP'nin iktidar dönemi boyunca köylü kitlelerini kendine bağlamada CHP ile kıyaslanamayacak ölçüde başarılı olduğunu belirtmek gerekiyor. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde 1947-50 arasında 1.5 milyon dönümlük arazi 33 bin köylü ailesine dağıtılmışken, DP'nin iktidarda olduğu 1950-60 arasında 16.5 milyon dönümlük arazi 312 bin köylü ailesine

36 Bu yasanın çıkmasının ardından kurulan toprak dağıtım komisyonlarının 1947 ile 1972 arasında dağıttığı toprakların yalnızca binde üçü özel kişilere aitti (Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler," *Yapıt*, sayı: 8, Aralık 1984-Ocak 1985, s. 54).

dağıtılmıştır.³⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi, bu dağıtımlar var olan mülkiyet sistemine dokunulmadan, az topraklı bir köylü kitlesini toprağa bağlama amacına uygun olarak yapılmıştır. Ziraat Bankası'nın verdiği düşük faizli kredilerin 1948-58 arasında on kat artırılması³⁸ ve devletin ürün taban fiyatlarını düşük olmayan bir seviyede tutması yalnızca büyük toprak sahiplerinin değil, orta ve alt sınıf köylülüğün de DP'ye desteğini devam ettirmesini sağlamıştır.

Öte yandan, DP dönemindeki gelişmeleri yalnızca köylüyü toprağa bağlamaya yönelik popülist önlemlere bakarak anlamak mümkün değildir. 1940'ların sonunda başlayan, DP iktidarı döneminde hızlanan (ve DP iktidarına son veren 27 Mayıs darbesi sonrasında farklı bir çerçevede devam eden) tarımın modernleşmesi süreci tarımsal bölgelerdeki mülksüzleşme ve sınıfsal farklılaşma dinamiklerini harekete geçirmiştir. Tarım ve köylülüğün bugünkü durumunu anlamak için bu sürece yakından bakmak gerekiyor.

Tarımda kapitalizmin gelişimi, mülksüzleşme ve sınıf mücadeleleri (1950-1980)

İkinci emperyalist paylaşım savaşının ardından dünya kapitalist sistemi ABD'nin öncülüğünde yeniden kuruldu. Dünya kapitalizmine baştan beri zaten bir biçimde bağlı olan Türkiye, bu dönemde de kapitalist kampın içinde yer aldı. 1950 yılında Kore Savaşı'na asker göndererek emperyalizme sadakatini yeniden kanıtlayan rejim, emperyalist sistemin siyasi-askeri birliğini temsil eden NATO'ya 1952'de katılarak buradaki konumunu netleştirdi. Savaşın yarattığı yıkımı geride bırakarak yeniden genişlemeye başlayan dünya kapitalist ekonomisinin içine girdiği yeni iş bölümünde Türkiye'ye tarım ürünleri ihracatçısı rolü biçilmişti. Marshall Planı çerçevesinde kurulan, Avrupa'nın savaşta yıkılan ekonomisini yeniden kurmayı amaçlayan Avrupa Kalkınma Programı'nın kapsamı, Türkiye'yi de içerecek şekilde genişletildi. Bu çerçevede, Türkiye tarımını modernleştirmek üzere büyük miktarda dış yardım ve kredi ülkeye aktarılmaya başlandı.³⁹ Bunun sonucunda, tarım sektöründe alt-

37 Taraklı, s. 117, 122.

38 Çağlar Keyder, "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi," *Yapıt*, sayı: 11, Haziran-Temmuz-Ağustos 1985, s. 102.

39 Marshall Planı çerçevesinde, 1948 ile 1959 arasında (farklı tipteki borç ve yardımlardan oluşan) 1.2 milyar dolarlık bir kaynak Türkiye'ye aktarıldı. Bu kaynakların bir bölümü doğrudan tarım sektörüne sağlandı. Bu sayede 1948 ile 1957 arasında Tarım Bakanlığı'na 89 milyon doların üzerinde bir ek kaynak tahsis edildi. Hayvancılık ve balıkçılık da desteklendi (Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007, s. 194-213, 273). Marshall yardımları çerçevesinde sanayiye aktarılan fonların bir bölümü gübre, tarım ilacı ve traktör gibi modern tarım araçlarını ve girdilerini üreten fabrikaların kurulmasında ve kapasitelerinin geliştirilmesinde kullanıldı ve tarım üretiminin artırılmasında ciddi bir rol oynadı. Marshall yardımlarının Türkiye'nin ekonomik gelişimi bakımından oynadığı rolü anlamak için birkaç önemli ülkenin deneyimini hatırlamak yeterlidir.

yapı ve teknoloji bakımlarından büyük çaplı gelişmeler ve yapı değişiklikleri yaşandı. Karayolu yapımı için devasa yatırımların aynı dönemde başladığını da eklemek gerekiyor. Farklı bölgelerin kara yoluyla birbirine bağlanması, tarımın ulusal pazara ve dünya pazarına daha sıkıca eklememesine yol açtı. Tarımın büyük bir hızla ticarileşmesiyle birlikte geçimlik üretim neredeyse tamamen sona erdi.

Bu noktada bir uyarı yapmak gerekiyor. Yaşanan muazzam modernleşme, makineleşme ve yapı değişikliği Türkiye'nin uluslararası iş bölümündeki yeni konumuna bağlı olarak başlamış olsa da, bu konumun değişmesi sonrasında da devam etmiştir. Bilindiği gibi, DP hükümetleri 1950-60 arasında sanayiden çok tarıma kaynak aktarmış ve büyük toprak sahipleri ile tarım ürünleri ticaretiyle uğraşan sermaye kesimi, sanayi sektörüne kıyasla daha çok teşvik ve yardım görmüştür. Bu durum, Türkiye'nin yeni uluslararası iş bölümü ile olan ilişkisiyle de uyumludur. Öte yandan, DP hükümetini deviren 27 Mayıs darbesinin ardından büyük toprak sahipleri iktidar bloğunun içinden çıkarılmış, devletin kredi ve teşvik olanakları daha çok sanayi burjuvazisine tahsis edilmiş ve ekonominin ağırlığı tarımdan (ithal ikamesine dayanan) sanayiye doğru kaydırılmıştır. Ancak, bu durum tarımdaki yapı değişimini durdurmamış, aksine önceki dönemde başlayan makineleşme, pazara açılma ve proleterleşme eğilimi bu dönemde hız kesmeden devam etmiştir. Bu nedenle, tarımdaki yapısal değişimi DP iktidarı dönemiyle sınırlamamak ve 1950-80 dönemini

Tarım üretiminin kolektifler ve devlet çiftlikleri etrafında örgütlendiği Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde tarım sektörüne konulan yüksek vergiler ve tarım ürünü fiyatlarının sanayi ürünü fiyatlarına nispeten sürekli biçimde düşük tutulması sayesinde elde edilen devasa kaynaklar bu iki ülkenin sanayileşmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu sayede, Sovyetler Birliği 1928-1970 aralığında (Japonya'nın ardından) dünyanın en hızlı büyüyen ikinci ekonomisi haline gelmiş, Çin Halk Cumhuriyeti 1950-80 aralığında dünya tarihinin en hızlı sanayileşme süreçlerinden birini yaşamıştır (Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*, Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2003, s. 6-7, 89-110; Chris Bramall, *Sources of Chinese Economic Growth, 1978-1996*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2000, s. 312-313). Aynı faktör, 20. yüzyılın en başarılı kapitalist sanayileşme örneklerini oluşturan Japonya, Güney Kore ve Tayvan için de geçerlidir. 19. yüzyılın sonlarından 1970'lere uzanan dönemin büyük bir bölümünde Japon devleti yüksek vergilendirme ve düşük fiyatlandırma yoluyla sanayileşmeyi desteklemiştir. Kore ve Tayvan ise (Türkiye'ye Marshall Planı çerçevesinde verilen yardımlardan çok daha büyük bir) ABD yardımından yararlanmalarına rağmen, bu yardımlar ile yetinmemiş, benzer yöntemleri kullanarak tarımdan sanayiye muazzam ek kaynaklar aktarmıştır (Massoud Karshenas, "Urban Bias", *Intersectoral Resource Flows, and the Macroeconomic Implications of Agrarian Relations*, *Journal of Agrarian Change*, cilt: 4, sayı: 1-2, 2004, s. 170-189"; Kristen Elizabeth Looney, *The Rural Developmental State: Modernization Campaigns and Peasant Politics in China, Taiwan, and South Korea*, Yayınlanmamış doktora tezi, Cambridge, Massachusetts: Department of Government, Harvard Üniversitesi, 2012, s. 117-118, 167). 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında sanayi burjuvazisinin çıkarlarına öncelik veren bir kalkınma stratejisi benimsenmesine rağmen, farklı sınıflardan çiftçilerin (seçimlerde oy verme ve sokak eylemleri yoluyla) kurdukları baskı nedeniyle Türkiye devleti, yukarıda anılan devletlerden farklı olarak vergilendirme ve fiyatlandırma araçlarından yeterince yararlanamamış ve tarımdan sanayiye benzer büyüklükte kaynaklar aktaramamıştır. Bu nokta göz önünde bulundurulduğunda Marshall yardımlarının (ve diğer dış kaynakların) yokluğunda Türkiye'deki sanayileşmenin çok daha yavaş ilerleyeceği ve bugünkü düzeyinin çok altında kalacağı anlaşılır.

(kapitalist gelişim stratejilerindeki farkları ihmal etmeksizin) bir bütün olarak incelemek gerekiyor.

Bu uyarının ardından, yaşanan yapı değişimine kısaca bakalım. Tarımın makineleşmesi, bir dizi göstergeye bakılarak incelenebilir. Burada yalnızca en temel göstergeler olan traktör ve biçerdöver sayılarına bakacağız.

Tablo 1. Türkiye’de Traktör ve Biçerdöver Sayısı (1936-1980)⁴⁰

Yıl	Traktör sayısı	Biçerdöver sayısı
1936	961	104
1940	1066	57
1948	1750	994
1952	31415	3222
1957	44144	6523
1962	43747	6072
1967	74982	7840
1970	105865	8568
1975	243066	11245
1980	436369	13667

Tablo 1’de görüldüğü gibi, 1948 yılı itibarıyla Türkiye’de yalnızca 1750 traktör bulunuyorken bu sayı 1957’de 44 bini geçmiş, 1975’te 243 bine ulaşırken, 1980’de 436 binin üzerine çıkmıştır. Biçerdöver sayısının artış hızı traktördeki kadar fazla olmasa da kayda değerdir. 1948’de Türkiye’de yalnızca bine yakın biçerdöver bulunurken, bu sayı 1957’de 6500’e yükselmiş, 1975’te 11000’in üzerine çıkmış ve 1980’de 14000’e yaklaşmıştır. Aynı dönemde modern gübre ve girdi kullanımında gerçekleşen artış da hesaba katıldığında, tarımın alt-yapı ve teknoloji bakımından oldukça değiştiği görülür. Makineleşmeye bağlı olarak, daha önceden işlenmeyen topraklar tarıma açılmıştır. 1950’de 14.5 milyon hektar olan işlenmekte olan tarım alanı 1962’de 23 milyon hektara yükselmiştir.⁴¹

Bu noktada yanıtlanması gereken soru, yaşanan bu değişimlerin köylülük içindeki farklı sınıfları hangi şekilde etkilediğidir. Bu değişikliklerin mülksüzleşmeye ve proleterleşmeye yol açıp açmadığını araştırmak özellikle önemlidir.

40 Bu tabloyu hazırlarken başvurulan kaynaklar: Adnan Güriz, "Land Ownership in Rural Settlements," *Turkey-Geographic and Social Perspectives* içinde (derleyenler: Peter Benedict, Erol Tümerekin, Fatma Mansur), Leiden, E. J. Brill, 1973, s. 88; Mesut Doğan, "Türkiye Ziraatında Makineleşme: Traktör ve Biçerdöverin Etkileri," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü-Coğrafya Dergisi*, sayı: 14, 2005, s. 69, 74.

41 Barış Karapınar, "Land Inequality in Rural Southeastern Turkey: Rethinking Agricultural Development," *New Perspectives on Turkey*, sayı: 32, Bahar 2005, s. 167.

Toprak dağılımı

Tamamen topraksız köylü ailelerinin oranı 1952'de yüzde 14.5, 1963'te yüzde 9.1, 1970'te ise yüzde 11.6'dır. Dahası, toprak sorununun boyutu yalnızca tamamen topraksız ailelere bakarak anlaşılabilir. Az topraklı aileler tabloya mutlaka dâhil edilmelidir.

Tablo 2. Türkiye'de Toprak Dağılımı (1952-1980)⁴²

Toprak genişliği Dönüm	1952		1963		1970		1980	
	Aile %	Toprak %	Aile %	Toprak %	Aile %	Toprak %	Aile %	Toprak %
0-20	30.6	4.3	40.9	7	44.4	8	28	3.9
21-50	31.5	14.3	27.8	17.3	28.2	18.7	32.5	15.7
51-100	21.9	20.7	18.1	23.9	15.7	22	21	21.4
101-200	10.3	19.3	9.4	23.7	7.7	21.5	11.9	24
201-500	4.2	16.6	3.2	17	3.1	17.9	5.4	22.7
500+	1.5	24.8	0.6	11.1	0.9	11.9	0.7	12.3

1952 ile 1980 arasındaki tarım sayımlarını özetleyen Tablo 2'nin gösterdiği gibi, 20 dönümün altında toprağa sahip olan ailelerin oranında 1952'den 1980'e kadar ciddi bir azalma yaşanmamıştır. Aynı şekilde, toprak dağılımında eşitlenmenin ortaya çıkmadığı, var olan eşitsizliklerin devam ettiği de ortadadır. 1952'den 1980'e kadar köylü ailelerinin yaklaşık yüzde 60'lık bölümü toplam tarım arazilerinin yüzde 25'inden azını işlerken, yüzde 5'in altındaki bir kesim toplam arazilerin üçte birini elinde tutmuştur. Burada iki noktanın altı özellikle çizmeli. 1950-80 dönemi kırlardan kentlere doğru yığınsal göçlerin yaşandığı bir dönemdir. Kır nüfusu bu dönemde yüzde 75'ten yüzde 50'ye inmiştir. Göç edenlerin önemli bölümünün topraksız ve az topraklı kesim olduğunu biliyoruz. Bu kesimin çoğunluğunun değilse bile bir bölümünün topraklarını tamamen elden çıkardığı tahmin edilebilir. Buna rağmen, az topraklıların oranında azalma görülüyor. Ek olarak, özellikle toprak dağılımındaki eşitsizliğin yoğun olduğu bölgelere ilişkin istatistiklerde büyük toprak mülkiyetinin olduğundan az, küçük mülkiyetin ise olduğundan fazla görüldüğü bilinen bir gerçektir. Büyük toprak sahibi ailelerin toprakları aile bireyleri ve güvendikleri kişilerin üzerine tapulayarak kayıtlara geçirdiği öteden beri sıradır. Bu ailelerin siyasi nüfuzlarına dayanarak bazı yerlerde

42 Haluk Kasnaoğlu, "The Impact of Agricultural Adjustment Programs on Agricultural Development and Performance in Turkey," FAO Haziran 1994, Ankara; aktaran: Mine Eder, "Political Economy of Agricultural Reforms in Turkey," *La Turquie et le Développement* (derleyen: Ahmet Insel) içinde, Paris, L'Harmattan, 2003, s. 216.

kadastro çalışmalarını engelledikleri de bilinmektedir.⁴³ Bu noktalar dikkate alındığında, tarımın dönüşümünün alt sınıflar üzerindeki olumsuz etkisinin istatistiklerin gösterdiğinden daha fazla olduğu ortaya çıkar.

Mülksüzleşmenin iki yüzü

1951 ile 1954 arasında 40 bin traktörün köylere girmesiyle bir milyon civarındaki köylünün yaşamı altüst olmuştur.⁴⁴ Makineleşme ile birlikte gerek Kürt köylerinde gerekse de Çukurova’da yaşamını ortaklıkla sürdüren geniş bir yoksul köylü kitlesi büyük toprak sahipleri tarafından işledikleri topraklardan kovulmuştur. Yaşar Kemal’in 1951’de Diyarbakır’da yaptığı gözlemler bu süreci canlı biçimde tasvir ediyor:

Burada beyler var. Toprak beyleri. Her beyin elinde üç köy var, dört köy, beş köy, on köy var. Bir ailenin de elinde otuz köy var. Eskiden köylerinin sayısı yetmiş iki imiş, gerisi ellerinden çıkmış. Bu köylerde oturup da toprağı işleyen köylüler, bu beylerin yarıcılarıdır. Adam, eker, biçer, çıkarır; yarısı beyin... Adama, bey öküz ve tohum verirse üçte ikisi beyin [...] Beyler Diyarbakır’da otururlar. Bu yıllarda beyler Marshall yardımıyla traktör alıyorlar. Traktör makineleşmeye doğru gidiyor. Yarıcının yerini makine alıyor. Ve topraktan atılıyor köylü. Bey köylerinden ağa köyelerine, şehre göç başlıyor.⁴⁵

Aynı tip mülksüzleşmenin net olarak gözlemlendiği bir diğer bölge Çukurova’dır. Kürt bölgesinde bir dizi coğrafi, ekonomik ve siyasal nedenden dolayı daha yavaş ilerleyen topraktan kovulma, mülksüzleşme süreci Çukurova’da hızla tamamlanmıştır.⁴⁶ Yaşar Kemal’in 1955’te Çukurova’da yaptığı gözlemler de aynı olguya işaret etmektedir: “Bir otomobile Yüreğir toprağına açıldık. Tarlalarda yalnız makineler gördük. Eskiden ovalarda ırgat dizileri olurdu [...] Şimdi çok az insan var. Makineler almış ortalığı, ovada makine gü-rültüsü... Makine gülüyor, ağa gülüyor. İşsiz kalmışların hali hal değil.”⁴⁷ Eric J. Zürcher, Çukurova’daki büyük dönüşümün Türkiye’nin diğer bölgelerinden farklı niteliğine şöyle dikkat çekiyor:

Çitleme diğer bölgelerde yaygın biçimde görülen bir olay değildi. Bir araştırmaya göre bu şekilde yerlerinden edilenler köy nüfusunun sadece yüzde 4’üydü ve bunların ancak beşte biri köylerini terk etmişti (Köyde kalanların çoğu tarıma

43 1964 ve 1965 yıllarında Çukurova’daki köylerde ayrıntılı saha araştırmaları yapan Mübeccel Kıray, küçük mülkiyetin hâkim olduğu arazilere ilişkin kadastro çalışmalarının tamamlanmasına karşın, toprak sahiplerinin basıncı sonucunda büyük çiftliklerin bulunduğu yerlerde ciddi bir ilerleme kaydedilmediğini belirtmektedir (Mübeccel B. Kıray, *Seçme Yazılar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999, s. 56, 70).

44 Kemal Karpat, *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Londra: Cambridge University Press, 1976, s. 56.

45 Yaşar Kemal, *Bu Diyar Baştan Başa*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1971, s. 29-30.

46 Aydın, s. 176, 177.

47 Kemal, s. 492.

açacak toprak bulabilmişlerdi). Ama Çukurova'yı da içine alan bölgede nüfusun yüzde 12,4'ü toprağından çıkarılacaktı. Çukurova'nın kendisinde ise bu oran belki de daha yüksekti. Pamuk tarımında sadece mevsimlik işçiye ihtiyaç duyulduğundan, çitleme hemen bol kazançlar sağladı ve 1950'lerde bir tek hasatla servetler kazanıldı. Bölgenin merkezi Adana'nın nüfusu 1950'lerde iki kat arttı. Bu dönemde Adanalılar hızla zenginleşen şehirlere özgü davranışlar gösteriyorlardı. Dönemin hikâyelerinde Vahşi Batı'ya yapılan benzetmeler çok yaygındı ve kişi başına Cadillac sayısının çoğu Amerikan şehrinden çok daha yüksek olduğu belki de doğrudu. Bu büyük toprak sahipleri arasında daha başarılı olanları pamukçuluktan çırçır fabrikalarına, iplik sanayisine, tekstil işine atladılar. 1970'lerde, Türkiye sanayisi en şaşıla günlerini yaşarken, birbirleriyle çekişen beş veya altı büyük "holding"den en az ikisine sahip olan müteşebbislerin izlediği yol bu olmuştu. Çukurova benzersiz bir örnektir. Türkiye'nin başka hiçbir bölgesinde, tarımsal artık, bu boyutta ilkel birikim sağlayacak ve ticarete böyle fırsatlar verecek ölçüde yoğunlaşmış değildi.⁴⁸

Yukarıda açıklanan mülksüzleşme türüne diğer bölgelerde de yer yer rastlamak mümkün olmakla birlikte, bu bölgelerde daha farklı ve karmaşık bir mülksüzleşme süreci yaşanmıştır. Bu mülksüzleşme sürecini köylüye topraktan kopmaya zorlayan bir dizi faktörün bileşkesi olarak tanımlamak mümkündür:

Mülksüzleşme kavramı yalnızca mutlak olarak tüm toprağın ve üretim araçlarının yitirilmesini içermez. Bu kavram aynı zamanda küçük ve orta üreticilerin topraklarının bir bölümünü kaybederek ya da kaybetmeden de yaşam koşullarının kötüleşmesini ve bu arada tüketim düzeylerinin düşmesini, küçük ve parsel işletmelerin zaman içinde çoğalmasa sürecini içerir. Bilindiği gibi özellikle geri kalmış ülkelerde tarım ve sanayi işçilerinin azımsanmayacak bir bölümü çok uzun süreler, genellikle verimsiz topraklarda yer alan parsel işletmelerini koruyabilmektedirler. 1973 verileri sanayi işçilerinin %5.6'sının, tarım işçilerinin %0.75'inin, küçük esnaf ve sanatkârların %4.2'sinin toprak sahibi olduğunu göstermektedir. Bu oranlar, doğal olarak, bölgelere göre çok büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Karadeniz Bölgesi'ndeki parsel işletmelerin %11.4'ü sanayi işçilerine aittir. Doğu Anadolu'da yapılan bir saha araştırmasının sonuçları da köy dışında yaşayan toprak sahiplerinin yaklaşık %13'ünün işçi olduğunu ve bunların toplam köy dışında yaşayan toprak sahiplerine ait toprağın %1.8'ine sahip bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mülksüzleşme kavramı ancak topraksızların yanı sıra büyük toprak gereksinimi olan ya da tarımdan kopmuş aileleri de kapsadığı zaman anlamlı bir gösterge olmaktadır.⁴⁹

48 Eric J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001 (11. basımı), s. 192.

49 Mine Çınar, Oya Silier, *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1979, s. 23-24.

Bu açıklama, Kautsky ve Lenin'in tarımdaki proleterleşme sürecini açıklarken başvurdukları kıstaslara benzer türde kıstaslar sunmaktadır. Her biri oldukça önemli olan makineleşmeye bağlı fazla emeğin ortaya çıkışı, tarlaların geçime yetmeyecek parsellere bölünmesi, tefecilere ve bankalara borçlanma vb. nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan kentlere göç etme ve proleterleşme basıncı, bu yıllarda geçmişe kıyaslanmayacak ölçüde ağırlaşmıştır. Bu durum, bir yandan ellerindeki toprak yetmediği için tarım ve sanayide mevsimlik işçi olarak çalışan büyük bir yarı-proleter kesimin ortaya çıkmasına neden olurken (çiftçi ailelerinin yüzde altmışının elli dönümden az toprağa sahip olduğunu yukarıda belirtmiştik), bir o kadar sayıda emekçinin kentlere yığınlar halinde göç etmesine neden olmuştur.⁵⁰ 1940'ta toplam nüfusun yüzde 81'i kırlarda yaşarken 1980'e gelindiğinde bu oranın yüzde 50'ye düşmüş olmasının en önemli nedeni budur. 1961'de Federal Almanya hükümetiyle yapılan göçmen işçi anlaşmasının ardından Batı Avrupa ülkelerine doğru başlayan işçi göçü dalgası sırasında 1 milyonun üzerinde insanın göç etmek için başvurmasının ve 1970'ler itibarıyla yedi yüz binin üzerinde insanın bu ülkelere göç etmesinin ardındaki önemli nedenlerden birisi de budur.⁵¹ Kısaca ifade etmek gerekirse, mülksüzleşmenin harekete geçirdiği proleterleşme dinamikleri büyük bir yarı-proleter ve proleter kitlesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Kırlarda sınıf mücadelesi ve köylü hareketleri (1950-1980)

Marx, sanayi devrimi sırasında yaşanan sınıf mücadelelerini ele alırken makine kırıcılarının mücadelelerine de yer verir. Üretim araçlarında kaydedilen her teknolojik yeniliğin çok sayıda emekçiyi işinden etmesine tepki olarak gelişen makine kırıcılarının mücadelesi, sendikaların ve işçi partilerinin henüz gelişmediği dönemlerdeki en önemli işçi hareketiydi. Marx, 17. yüzyılda tüm Avrupa'ya yayılan dokuma tezgahı bantlarını tahrip etme kampanyasını ve su gücüyle çalışan ilk yün kesme makinesinin 1758'de yüz bin işçinin katıldığı bir eylemde yakılması olayını bu çerçevede anar. Buhar gücüyle çalışan dokuma tezgahlarına karşı İngiltere'deki işçilerin öfkelerini temsil eden Ludist hareketin on dokuzuncu yüzyılın ilk on beş yılındaki işçi mücadelelerine damga vurduğunu belirtir.⁵² Türkiye kırlarındaki ilk büyük makineleşme dalgasının

50 Köylülüğün proleterleşmesi ile 1950-80 döneminde kentlerdeki sınıf mücadelelerinin seyri arasındaki bağlantıyı başka bir yazıda incelemiştik ("Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950-1980", *Journal of Agrarian Change*, cilt: 11, sayı: 2, s. 195-219). Bu yazıda bu önemli konuyu ele almıyoruz.

51 Batı Avrupa'ya doğru başlayan ilk göç dalgası sırasında göç edenlerin büyük bölümü kentlerde yaşayan, nispeten kalifiye iş gücüne sahip işçilerden oluşuyordu. Kırsal bölgelerden gelenlerin göçmen kitlesi içindeki oranı 1970'lere doğru giderek arttı.

52 Marx, s. 554.

yaşandığı 1950'lerde makineleşme nedeniyle ortaya çıkan işsizliğe⁵³ yönelik öfkenin makinelere yöneltildiğini görüyoruz. Yaşar Kemal, Çukurova'daki yoksul köylülere dair gözlemlerinde bu noktaya şöyle dikkat çekiyor:

Düşmanlıklar da türlü türlü... Kimisi, bir traktörün en can alıcı yerini söküp parçalıyor, kimisi Çukurova'daki bütün motorleri imha edecek çareler düşünüyor. Bunlardan birisi aylarca düşünüp taşınmış, toptan imha için aradığı çareyi bulmuştu. Zımpara tozunu traktörlerin motorlerine atmak. Tabii bunu hiçbir zaman tatbik edemedi. Düşmanlık, topraksızlıktan doğuyor. Topraksızların, traktöre bir dış gücirdatışları var ki...⁵⁴

Kemal, başka eserlerinde de yer yer bu konuyu anar. Konu hakkında kapsamlı tarih çalışmaları henüz yapılmadığı için bu tür hareketlerin nerelerde hangi boyutlarda gerçekleştiği hakkında fazla bilgimiz yok. Ancak en azından Çukurova'da bu yöntemin bir müddet boyunca denendiğini biliyoruz.

1950-80 döneminde yoksul köylüler esas olarak iki temel eylem biçimini kullanmışlardır: toprak işgali ve üretici mitingleri. Her iki eylem biçiminin de esas olarak 1960'ların ortalarından itibaren, kentlerdeki işçi sınıfı mücadelelerinin yükselişine paralel olarak geliştiğini tespit etmek mümkündür. Burada öncelikle bu eylemlerin tarihsel gelişimini kısaca inceleyeceğiz, ardından sol ve devrimci hareketlerin köylülükle kurduğu ilişki hakkında bir değerlendirme yapacağız.

Türkiye'deki toprak mücadelesinin yüzyıllar öncesine dayanan kökleri bulunuyor. Öte yandan, cumhuriyetin başlangıcından 1960'lara kadar yaşanan toprak mücadelelerine dair ayrıntılı tarih çalışmaları bulunmadığı için bu konudaki bilgi oldukça sınırlı. Bununla birlikte, köylülerin toprak sorununu çözmek için önlerine çıkan her fırsatı kullandıklarını biliyoruz. Örneğin Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini fırsat bilen yoksul köylülerin bazı bölgelerde büyük çiftlikleri işgal etmeye yöneldiklerini, bu eylemlerinin meşruiyetini, ülkeye artık demokrasinin geldiğini, demokrasinin ise toprak dağıtımını anlamına geldiğini söyleyerek savunduklarını biliyoruz.⁵⁵ Bu tür eylemlerin yaygınlık derecesine dair ayrıntılı çalışmalar mevcut değilse bile, toprak talepli ciddi bir köylü hareketinin ortaya çıkmadığı belli.

1960'ların ortalarına doğru gelindiğinde, alt sınıflar arasında hızla yayılan mücadele dalgası az topraklı ve topraksız köylülerin de harekete geçmesine

53 Tarımın mekanizasyonu nedeniyle ortaya çıkan işsizlik 1950'lerde oldukça sınırlıdır. 1960'lardan itibaren hissedilebilir bir düzeye ulaşmıştır (İlhan Tekeli, "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler* (derleyenler: İlhan Tekeli ve Leila Erder) içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 305-306; Sinan Yıldırım, *From "Imaginary" to "Real": A Social History of Peasantry in Turkey (1945-1960)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009, s. 101).

54 Kemal, s. 494.

55 Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 48; aktaran: Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 105.

neden oldu. 1968’den 12 Mart 1971’e doğru giden süreçte neredeyse her bölgede toprak işgalleri gerçekleşti. 12 Mart döneminin sonrasında ise bu dönemde olduğu kadar yaygın olmamakla birlikte, toprak dağılımındaki adaletsizliğin oldukça fazla olduğu Çukurova, Maraş ve Kürt bölgelerinde şiddetli mücadelelere tanık olundu. Bu dönemdeki toprak işgallerinin en önemli özelliklerinden biri tamamen topraksızların yanı sıra, yoksul (ve zaman zaman orta) köylülerin de işgallere katılmasıdır. Üretici eylemlerini açıklarken yeniden döneceğimiz tüccar-tefecî baskısı olgusu, toprak işgallerine bu kesimlerin de yoğun olarak katılmasına neden olmuştur. Dönemin en sert toprak mücadelelerinin yaşandığı birkaç bölgeden biri olan Maraş’taki Pazarcık Ovası’na ilişkin aşağıdaki ayrıntılı gözlem, toprak dağılımındaki eşitsizliğin yanı sıra, bu olguya da işaret etmektedir:

Pazarcık Ovası, Söke ve Çukurova bölgeleri gibi, pamuk üretilen, kapitalist üretim ilişkilerine açılmış bir bölgeydi. Burada da toprak, çok değerliydi. Yüz dönüme sahip birisi, eğer toprağını sürececek yeterli tarım aracına sahipse, zengin köylü sayılıyordu. Beş-on bin dönüm toprağa sahip Emiroğlu gibi toprak ağaları da vardı. Bu büyük toprak ağaları, yeterince sermayeye ve tarım aracına sahip olduklarından, kendi topraklarını, tarım işçisi kiralayarak işliyor, pamuğu toplatıyor ve böylece büyük kârlar elde ediyorlardı [...] Kimi köylüler, 40-50 dönüm civarındaki topraklarını, yeterince üretim aracına (özellikle traktöre) ve sermayeye sahip olmadıkları için, bu olanaklara nispeten sahip orta ya da zengin köylülere icara ya da ortağa vermek zorunda kalıyorlardı [...] Bu sömürücü kesim, kasaba ve şehirlerdeki tecfeci-tüccarlardı. Bunlar tarım ilacı ve aleti ticaretiyle uğraşan ya da pamuğu işleyen çırçır fabrikalarının sahipleriydi. Köylü kitlesini bir bütün olarak sömüren kesim buydu [...] Köylü üretimi sürdürebilmek için yüksek faizle borç aldığı tüccara bağımlı hale geliyor, ürettiği malını ona yine düşük fiyattan satmak zorunda kalıyor, düşük fiyattan sattığı için yine ondan borç alıyor, böylece bu kısır döngü sürüp gidiyordu. Ovadaki toprak ağalarıyla yoksul ve orta köylüler arasındaki çelişki, toprak ağalarıyla tarım işçileri arasındaki çelişkidenden farklı nitelikteydi. Bu, sömüren-sömürülen ilişkisinden çok, geniş topraklara sahip olanla, yeterince toprağı olmayanlar arasındaki çelişkiydi. Tecfeci-tüccarın ağır sömürüsü altındaki köylüler, bu bağımlılığı kırmanın, ancak paraya dayanan kapitalist sistemin yıkılmasıyla mümkün olduğunu bildiklerinden, içinde buldukları durumdan kurtulabilmek için nispeten daha ulaşılır bir hedefe yönelmişlerdi: Toprak ağalarının topraklarını ele geçirmek.⁵⁶

Toprak işgallerinin ikinci önemli özelliği, Osmanlı toprak düzeninden miras kalan ve çoğu zaman büyük toprak sahiplerinin işine yarayan tapu kayıtlarının karmaşık ve düzensiz oluşunun bu yıllarda yoksul köylüler tarafından kendi lehlerine değerlendirilmesidir:

Tüccara borcunuzu inkâr edemezsiniz, ama köycek birleşip ağanın topraklarından bir kısmını işgal edebilir ve bu toprakların aslında size ait olduğunu iddia edebilirsiniz. Ağaların bu toprakların tapusuna gerçekten sahip olup olmadığı

bile belli değildi. Olsa bile, yıllarca sürecek eski tapuların ispatlanması davaları sırasında, köylü fiilen toprakları işler, hiç değilse biraz belini doğrulturdu [...] Toprak işgallerini teşvik eden, "hesap adamı" köylüler için işgal eylemlerini mantıklı kılan buydu.⁵⁷

1969'da İzmir'in Torbalı ilçesinin Atalan köyünde yaşanan toprak işgali deneyimi hakkındaki aşağıdaki gazete haberi, köylülerin yasallık retoriklerini tersine çevirerek büyük toprak sahiplerine karşı kullandığını gösteriyor:

Kadastro memurlarının ağalardan yana çıktığını belirten komite sözcüsü Muhtar Sabri Güleç uzun uzun anlatıyor: "Biz kanunlara karşı gelmiyoruz, bunu duysun başımızdaki büyükler. Tapu kayıtlarına göre 6 ağanın sadece 4745 dönüm arazisi olacakken toprakların hepsi yolsuz olarak ağaların üzerine geçiyor. Biz buna da itiraz ediyoruz [...] Tekrar tesbit yapılsın, görülecek ki, tüm ağaların toprakları 1500 dönüm, kısacası 12 bin dönüm onların değil hazinenindir. Asıl kanuna karşı gelen ağalardır."⁵⁸

Yukarıda belirtilen iki özelliğe sahip olan eylem dalgası, Mart 1968'de Antalya'daki Elmalı köylülerinin hazine arazisine el koyan ağanın topraklarını işgal etmeleriyle başlamış, Mart 1971'de Maraş'ın Pınarbaşı köyünde gerçekleşen toprak işgaline değin kesintisiz olarak devam etmiştir. Ege ve Trakya'nın köylerinden Maraş, Çukurova ve Kürt köylerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada onlarca toprak işgali gerçekleşmiştir. Askerî yönetimin etkisini yitirdiği ve sol hareketin yeniden yükselmeye başladığı 1974 sonrasında 12 Eylül 1980'e kadar, 1968-71 dönemiyle aynı hızda olmasa da Çukurova, Pazarcık ve Kürt köylerinde büyük toprak sahiplerine karşı sert mücadeleler yaşanmıştır. Özellikle Kürt hareketinin 1970'lerin sonundaki hamlesinin arka planında bölgede süregiden toprak mücadelelerine aktif şekilde müdahale eden grupların varlığının ciddi etkisi bulunmaktadır.

1968-71 döneminin büyük mücadele dalgasının kırlardaki bir diğer yansıması ise bu dönemden önce ürettiği ürünün taban fiyatını burjuva partileriyle oy pazarlığı yaparak yükseltmeye çalışan geniş köylü yığınlarının, bu dönemle birlikte istemlerini büyük kitle eylemleriyle duyurmaya başlamasıdır. Eylemlerin örgütlenmesi sürecinde sol ve devrimci yapıların aktif olarak yer alarak yoksul köylülükle bağ kurabilmesinin altı, özellikle çizilmelidir. Toprak işgallerinin nedenlerine benzer biçimde, üretici eylemlerinin arka planında da yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci tipteki mülksüzleşme sürecinin belirtilerinden olan tefeci-tüccarlara borçluluk/bağımlılık ilişkisine duyulan tepki yatmaktadır. Manisa'nın Akhisar ilçesindeki tütün üreticilerinin durumuna ilişkin 1969'da yapılan aşağıdaki gözlem dönemin tüm üretici eylemlerinin nedenini başarıyla yansıtır:

57 a.g.e., s. 210.

58 Hikmet Çetinkaya, "İşgalci köylüler için tahkikat açıldı," *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1969.

Köylüler etrafımızı çevirip başlıyorlardı anlatmaya. Tabii ki, en büyük dertleri tütün taban fiyatının düşüklüğü ve fiyatlardaki bu düşüklüğün kendilerini tefeci-tüccarlara yem yapmasıydı. Devlet tekeli, açılışın ilk günü, taban fiyatını son derece düşük ilan edince, köylüler ister istemez, daha yüksek fiyat almak umuduyla tüccarların kapısına koşuyorlardı. Ama tüccarlar, taban fiyatının çok az üstünde bir fiyat veriyorlardı. Bunun üzerine köylüler, tek tek bütün tüccarların kapısını çalıyorlardı. Aralarında anlaşma halinde olan tüccarlar, fiyatı yükseltmek yerine, daha da düşürüyorlardı. Bunun üzerine köylü, gerisin geri, ilk fiyatı veren tüccara gidiyordu tütününü satmak için. Ama insafsız tüccar, bu kez, ilk verdiği fiyatı da düşürüyor, devletin verdiği taban fiyatının altında bir fiyat veriyordu. Köylü çaresiz, yeniden devletin kapısına dayanıyor, düşük taban fiyatından tütününü satmak istiyordu. Ne var ki, bu kez, devlet de ilk açılışta verdiği fiyatı bir kez daha düşürüyordu. Artık ilk açılış fiyatından tütününü satabilmek bile bir ayrıcalık haline geliyordu. Sonunda köylü, tütününü, açılıştaki fiyatın çok aşağısından devlet tekeline ya da tüccara satmak zorunda kalıyordu. Öte yandan, köylünün büyük kısmı, tefeci tüccarlara önceden borçlu hale getirildiği için tütününü baştan, en yüksek fiyattan bağımlı olduğu tefeciye vermek zorundaydı. İşte çark böyle işliyordu.⁵⁹

Köylülerin yüksek taban fiyatı ve ucuz kredi isteğini siyasallaştırmaya yönelen Fikir Klüpleri Federasyonu ve Dev-Genç gibi devrimci gençlik örgütlerine bağlı yüzlerce devrimci öğrenci, 1968-71 arasındaki dönemde başta Ege ve Karadeniz olmak üzere bir dizi bölgedeki çay, tütün, fındık vb. üreticilerine ulaşarak oldukça kitlesel üretici eylemleri örgütlediler.⁶⁰ 12 Mart döneminde kesintiye uğrayan bu eylemlerin, 1974 sonrasında bir dizi bölgede yeniden yükseldiğini ve özellikle de devrimcilerin etkili olduğu Doğu Karadeniz bölgesinde büyük bir kitleselliğe ulaştığını biliyoruz.

Türkiye solu ve köylülük (1968-1980)

Toprak işgalleri ve üretici eylemlerinin kırdaki sınıf mücadelelerine damgasını vurduğu 1968-80 dönemini, –Kürt hareketinin yoksul köylülükle kurduğu tarihsel bağ hariç tutulursa– ülke tarihinde genel olarak solun, özel olarak da devrimci hareketin yoksul köylülükle ciddi anlamda temas edebildiği, hatta bazı mevziler kazanabildiği yegâne dönem olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemin devrimci harekete Türkiye’nin koşullarına uygun tarzda bir işçi-köylü ittifakı kurmak için ciddi fırsatlar sunduğunu söylemek mümkündür. Bu fırsat iyi değerlendirilememiştir.

Devrimcilerin kırlara yönelik başarısızlığının nedenlerini yanlış yerlerde arayan görüşler oldukça yaygındır. Buna göre, kırlarda zaten ciddi bir mücadele potansiyeli yoktu ve devrimciler buralarda çalışma yürüterek yanlış yap-

59 Gün Zileli, *Yarılmış (1954-1972)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 341-342.

60 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Fikret Babuş, *Devrim Havarileri-68 Hareketinin Köy Eylemleri*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2004, s. 69-144.

mışlardı. Bu görüşün ciddi bir dayanağı yoktur. Yukarıda oldukça özet olarak ele alınan mücadelelerin varlığı, kırlarda kitlesel bir muhalefet hareketinin gelişme potansiyeli bulunduğunu ve devrimci bir önderliğin müdahalesi halinde büyük kentlerde gelişen işçi mücadeleleriyle ittifaka geçebilme ihtimalinin düşük olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, devrimcilerin belirli bölgelerde düzen siyasetinin hegemonyasının sarsılmasına yol açan fedakârca mücadelesinin küçümsenmesine en başta bu topraklarda proleter devriminin yolunu açmaya çalışanlar karşı çıkmalıdır. Buradaki sorun devrimcilerin kırlardaki mücadelelere müdahale etme gayretinde değil, bu müdahaleleri yaparken önemli maddi olguları gözden kaçırmalarında ve takip ettikleri hatalı taktik ve stratejilerde aranmalıdır.

1968-71 döneminin devrimci hareketi köylülük sorununa ilişkin birbiriyle bağlantılı üç ciddi hata yapmıştır: köylü eylemlerinin varlığını kentlerdeki işçi sınıfının devrimdeki öncü rolünü görmezden gelmek için gerekçe olarak kullanmış, köylülere yanlış mücadele araçlarıyla seslenmeye çalışmış ve kendi örgütsel zaaflarını kavrayamamıştır. Tartıştığımız dönemde Türkiye’de militan bir işçi hareketinin ortaya çıktığını kesinlikle unutmamak gerekiyor. İşçi sınıfının fabrika işgali, grev, kitle gösterisi gibi militan mücadele yöntemlerini her geçen gün, giderek artan bir oranda kullanarak düzeni sarstığı bir dönemden söz ediyoruz. Mücadeleci sınıf sendikacılığının odağı haline gelen DİSK’in kapatılmasını hedefleyen sendika yasasına karşı, 15-16 Haziran 1970’te İstanbul ve Kocaeli’de sendikalı ve sendikasız 150 bin işçinin iki gün boyunca sokakları zaptederek muazzam bir direniş gösterdiğini biliyoruz. İşçi sınıfı düzeni bu şekilde sarsıyorken, bu mücadeleyi ileriye taşıyacak, sınıfı devrime hazırlayacak bir partinin ortada bulunmadığı da açıktır. Bu dönemde sol adına iki çizgi mevcuttur. Bunlardan ilki olan TİP, reformist ve parlamentarist bir akımdır. Devrimciler ise Leninist bir partiyi kuracak bir örgütlü hazırlığın oldukça uzağındadır. Dev-Genç dönemin bütün mücadeleleriyle dayanışma halinde olan bir gençlik örgütüdür sadece. 1970’e değin bırakın Leninist bir partiyi, herhangi bir devrimci örgüt de ortaya çıkmamıştır.

1970’ten sonra kurulan üç devrimci örgütün ise işçi sınıfıyla hiçbir ciddi bağlantısı yoktur. 15-16 Haziran’da ortaya konan devasa mücadele potansiyelini devrimci kanallara akıtacak örgütlenme yapısına, taktik ve stratejiye sahip değildirler. Daha da vahimi, kendi örgütsüzlüklerini ve sınıfla bağ kurmaktaki yetersizliklerini fark etmek yerine, işçi sınıfının devrimin öncü gücü olmadığını ileri sürebilecek kadar da maddi gerçeklikten uzağa düşmüşlerdir. Kentlerdeki ve sanayi havzalarındaki emekçi yığınları arasında sağlam bağlar kurarak örgütlenen bir devrimci işçi partisini inşa etmeyi, kırsal ittifakları bu çerçevede ele alarak yaşama geçirmeyi akıllarına getirmeyip, işçi sınıfının öncülüğünü tamamen bir kenara atan, köylülüğü

devrimin motor gücü ilan eden tezleri benimseyerek hatalı bir yönelişe girmişlerdir. Dahası, kentlerdeki işçi mücadeleleri bir yana, var olan koşullarda kırlarda süregiden toplumsal mücadelenin ihtiyaçları da neredeyse gerilla mücadelesi haricindeki her türlü örgütlenme stratejisini ve mücadele yöntemini gerekli kılıyordu. Devrimcilerin köylü birlikleri, üretici sendikaları, mevsimlik işçileri örgütleyecek sendikalar türünden kitle örgütlerini yerel ve ulusal ölçekte inşa etmeleri, süregiden mücadelelerin parçalı ve geçici niteliğinin aşılmasına yol açabilir ve yoksul köylülüğün ve tarım işçilerinin kentlerdeki yüz binlerce işçiyle ulusal düzeyde ittifaka girmesinin zeminini döşeyebilirdi. Elbette bu yolun izlenebilmesi için ortada bir Leninist partinin veya bu partinin kurulması yolunda etkili bir hazırlık yapan bir devrimci örgütün bulunması gerekiyordu; ki eksik olan da buydu. Bu yolu izlemek yerine kırlardan şehirlere doğru gelişecek gerilla mücadelesine dayanan devrim stratejileri belirlemek devrimci hareketin yenilgisini kaçınılmaz hale getirdi. 1974-80 döneminde toparlanan devrimci hareket, işçi sınıfına öncülük edecek bir komünist partisini kurmayı başaramamıştır. Devrimci örgütlerin bu dönemde izlediği politikalar yalnızca köylülüğün alt sınıflarını değil, bu dönemde binlerce grev ve direnişe imza atan işçi kitlelerinin ihtiyacını da karşılayamamış, mücadeleleri ileriye taşımak bir yana, birleşik bir savunma hattını örmeyi dahi sağlayamamıştır. Özetle söylemek gerekirse, 1968-80 döneminin devrimci örgütleri kentlerdeki devasa sınıf mücadeleleri ile kırlardaki mücadele potansiyelini bir araya getirebilecek bir devrimci örgütlenme anlayışına ve siyasal programa sahip olmaları için her iki alandaki mücadeleler de yenilmiştir.

1980'den günümüze kırdaki sınıf mücadeleleri

1980'den günümüze değin yaşanan yapısal değişimler yazının başında anılan üç olguyu ciddi biçimde etkilese de, bu olguların her biri (farklı derecelerde olsa) hâlâ önemlidir. Kırsal nüfusa ilişkin verilere bakarak açıklamaya başlayalım. Kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı 1950'de yüzde 80'den 1980'de yüzde 50'ye, 2011'de yüzde 23'e düşmüştür.⁶¹ Bu göçün yeterli üretim aracına sahip olan köylülerin kentte yaşama arzusundan ziyade, üretim araçlarına erişimi sınırlı olan köylülerin proleterleşmesinden kaynaklandığını tahmin etmek zor değildir. Dolayısıyla, son otuz yıldaki işçi sınıfı oluşumunu anlamak için köyden kente göçü zorunlu kılan yapısal faktörleri incelemek gerekir. Bununla birlikte, son otuz yılda yarı yarıya azalmasına rağmen toplam nüfusun dörtte biri hâlâ kırlarda yaşamaktadır. Bu nedenle, 1980 sonrasındaki sınıf mücadelelerini doğru anlamak için kırlardan gidenleri olduğu kadar kırlarda kalanları da incelemek gerekir.

61 <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10736>

Kürt sorununun kırsal dinamiklerine bakarak devam edelim. Burada 1980'den sonra gerçekleşen yapısal değişim ekonomik değil, büyük ölçüde siyasi faktörlerden kaynaklanmış, ancak ekonomik yapıyı ve sınıf ilişkilerini derinden etkilemiştir. Devletin PKK'yi askerî yenilgiye uğratabilmek için 1990'larda uyguladığı zorunlu göç politikası, Kürt kırsallarının yapısını süratle değiştirmiştir. Kürt köylülüğünün 1950'lerden itibaren yaşadığı proleterleşme kendi seyrine bırakıldığı takdirde, tedricî biçimde (1980'den sonra muhtemelen biraz daha hızlanarak) devam edecekti. Ancak, zorunlu göç proleterleşmenin bu tedricî niteliğini ortadan kaldırmış, Kürt köylülüğünün büyük bölümünü on yıldan az bir süre içinde mülksüzleştirmiştir. Zorunlu göçün Türkiye tarihindeki en hızlı proleterleşme süreci olduğunu söylemek mümkündür. Bundan çok daha az önemli olmakla birlikte, 1980'den itibaren tarımsal yapıda yaşanan değişimler de Kürt köylülüğünün proleterleşmesine katkıda bulunmuştur.

Bu tablo, Kürt sorunu bağlamında üç ayrı olguya işaret ediyor. Birincisi, Kürt nüfusu büyük ölçüde kentli ve proleter bir nitelik kazanmıştır. Kürtlerin proleterleşmesi Türkiye proletaryasının kompozisyonunu ciddi biçimde değiştirmiştir. Bunun Kürt hareketi bakımından en önemli sonucu tarım ve köylülük sorunlarının hareketin politik programı ve pratiğindeki ağırlığının azalmasıdır. 1970'lerin sonu ile 1980'lerde büyük toprak sahiplerine karşı mücadele vurgusu hareketin programında ve somut faaliyetinde ciddi bir yere sahipken 1990'larda bu vurgu giderek azalmış,⁶² buna karşılık zorunlu göçle mülksüzleştirilen köylülerin köye dönüş hakkına kavuşarak yeniden mülk sahibi olması hareketin somut taleplerinden biri haline gelmiştir. Son olarak, zorunlu göçten sonra Kürtlerin, Türkiye proletaryası içindeki oranı yalnızca kentlerdeki tarım dışı sektörlerde değil, tarım sektöründe de dramatik biçimde artmıştır. Günümüzde Türkiye proletaryasının en güvencesiz, en fazla sömürülen parçasını oluşturan mevsimlik tarım işçilerinin büyük bölümü zorunlu göçün mülksüzleştirdiği Kürtlerdir. Kısacası, Kürt nüfusu kentleşmiştir ama kırdaki sınıf mücadeleleri bakımından önemi azalmak bir yana, giderek artmıştır. 1980 sonrasında değişen sınıf ilişkilerine ilişkin analizler bu olguyu hesaba katmak zorundadır.

Nihayet, tarımdaki proleterleşme mevsimlik tarım işçiliği yapan Kürtlerle sınırlı kalmamıştır. Bu yazıda ayrıntılı olarak ele alınan 1980 sonrasındaki tarımsal dönüşümler köyden kente göçün ivmesini artırmanın yanı sıra, 1980

62 Bunun yalnızca zorunlu göçün ürettiği yeni nesnel koşullardan kaynaklandığını elbette iddia etmiyoruz. 1989-91 döneminde Doğu Bloğu'nun yıkılması ile Kürt hareketinin politik programı ve pratiğindeki sınıfsal vurguların ciddi biçimde azalması arasında doğrudan bir bağ mevcuttur. Ayrıca, askerî mücadelenin seyrine bağlı olarak belirli bölgelerde büyük toprak sahipleriyle iyi ilişkiler kurmak da zaman zaman uygulanan bir politika haline gelmiştir. Bununla birlikte, zorunlu göçün büyük oranda kentli bir Kürt kitlesi yaratmasının söz konusu politik dönüşüme ciddi bir etkide bulunduğu açıktır.

öncesinde gözlemlenen bir diğer olgu olan kırsal nüfusun (tamamen veya kısmen) proleterleşmesini yaygınlaştırarak kırdaki sınıf ilişkilerini derinden etkilemiştir.

Altyapının dönüşümü: Üretici güçlerin gelişimi (tarımın sanayileşmesi) ve üretim ilişkilerinin değişimi (tarım tekellerinin ve sözleşmeli çiftçiliğin yükselişi)

Dünya tarımının dönüşümüne ilişkin literatürün büyük bölümünde altyapı ve üstyapıda meydana gelen değişimler birbirleriyle net olarak ayrıştırılmadan, karman çorman biçimde ele alınıyor. Bu durum tarımsal yapının dönüşümünün ardındaki nedensellik zincirinin anlaşılmasını güçleştiriyor. Bunu söylerken altyapı ile üstyapının birbirleriyle karmaşık biçimde ilişkili olduğu gerçeğini inkâr etmiyoruz. Üstyapıdaki (yani tarım politikalarında ve tarım kanunlarındaki) değişiklikler altyapıda burjuvazinin lehine değişimlerin önünü açar. Sermayenin arzu ettiği üstyapısal değişikliklerin çeşitli nedenlerle yapılamaması ise sermaye birikimini olumsuz etkiler. Kısacası, altyapı-üstyapı ilişkisi tek yönlü bir ilişki değildir. Ancak, üstyapının değişimi esas olarak altyapıdaki (yani üretici güçler ile üretim ilişkileri alanındaki) değişimlerin sonucudur. Üretici güçler ile üretim ilişkilerinin dönüşümü yeni politikaların ve hukuki değişikliklerinin ardındaki temel faktördür. Bu yeni politikalar ve kanunlar altyapıdaki dönüşümü derinleştirir ve bu dönüşüm bir süre sonra üstyapıda alanında yeni değişiklikleri gerektirir. Tarihsel materyalizmin abecesi olan altyapı-üstyapı ilişkisini akılda tutmak, literatürde sıkça yapılan yeni tarım politikalarını ve kanunlarını bağımsız bir faktör gibi sunma, yeni bir üretim altyapısının kuruluşunun esas nedeniymiş gibi görme yanlısından kaçınmamızı sağlayacaktır.

Dünya tarımının İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönüşümünü iki ayrı döneme ayırarak inceleyebiliriz. 1945-80 aralığında küçük ölçekli tarımın modernleştirilmesi öne çıkmış, 1980 sonrasında ise sözleşmeli çiftçilik yaygınlaşmıştır. İki dönemin farklılıklarına geçmeden önce benzerliklerini ele alalım. Sermayenin her iki dönemde de değişmeyen temel tercihi (bazı ürün çeşitleri haricinde) tarım üretimine doğrudan girmemek, üretimi çiftçilere bırakmaktır. Kökleri sömürgecilik dönemine kadar uzanan bu tarihsel tercihin pek çok nedeni var. Bize en önemli görünenleri sayalım. İlk neden, proleterlerin toprağa sınırlı erişiminin yalnızca tarım sermayesinin değil, bir bütün olarak burjuvazinin genel çıkarlarıyla uyumlu olmasıdır. Proleterlerin toprağa erişimi, erişimin derecesine bağlı olarak ücretler üzerinde üç farklı etki yapabilir. Köylüler geçinmelerine yetecek kadar toprağa sahiplerse üzerlerindeki proleterleşme basıncı hafifler. Bu durumda sermaye köylüleri işçileştirilebilmek için ücretleri ciddi biçimde artırmak zorunda kalır. Ellerindeki toprak geçinmelerine yetmiyorsa köylüler proleterleşmeye mecbur kalır. Bu durumda köylüler ya tarımdan tamamen koparak tam proleterleşir ya da bir yandan

tarımla uğraşırken diğer yandan işçilik yapar, yani yarı-proleterleşir. Tam proleterleşme, sermayeye kısa vadede aşırı biçimde sömürebileceği devasa bir emek gücü kaynağı sağlar. Ancak, emek gücünün yeniden üretim masraflarını azaltacak ek gelir kaynağının bulunmaması işçi sınıfını uzun vadede yaşam koşullarını iyileştirmek için sınıf mücadelesi vermeye zorlar. Bunun aksine, yarı-proleterleşme emek gücünün yeniden üretim masraflarının bir bölümünün tarımdan elde edilen gelirle karşılanmasını mümkün kılar. Tarımdan belirli bir gelir elde eden işçiler, aldıkları ücreti yegâne geçim kaynağı olarak görmedikleri için militan sınıf mücadelesine yönelmeleri zordur. Kısacası, köylülüğün geçimine yetmeyecek düzeyde, sınırlı miktarda toprağa sahip olması, burjuvazinin çıkarlarına (geçimine yetecek kadar toprağa sahip olmasından veya hiç toprağı olmamasından) daha fazla uygundur.

İkincisi, sanayi ve hizmet sektörlerinden farklı olarak, tarım üretimi hava koşullarına göre yıldan yıla ciddi değişiklikler gösterebilir, yani tarımda uzun vadeli üretim planı yapmak diğer sektörler için daha zor ve risklidir. Üçüncüsü, üretimi doğrudan kontrol etmek yalnızca ayrıntılı iş bölümünün gerekli olduğu alanlar için zorunludur ve tarımın büyük bölümü için böyle bir zorunluluk yoktur. Bu durumda emek sürecinin doğrudan denetiminde ısrar etmek üretim masraflarını artırıp kârları azaltma riskini barındırır.⁶³ Dördüncü neden, üretimi köylüye bırakmanın, sermayeyi, işçilere ödenen sağlık sigortası, emeklilik primi vb. masraflardan kurtarmasıdır. Beşinci neden, işçilerle parçabaşı üretim sözleşmesi yapan kapitalistlere benzer biçimde, köylülerle alım-satım ilişkisine giren kapitalistlerin daha sonra karar değiştirip bu ilişkiyi kolayca sonlandırabilmesidir. Büyük çiftliklerde ücretli işçi çalıştırarak üretime doğrudan dâhil olan kapitalistler ise üretimden bu kadar kolay çekilemezler. Bir başka deyişle, üretimi doğrudan değil, dolaylı yoldan örgütlemek sermayeye piyasa koşulları değiştiğinde (örneğin belirli bir ürüne olan talep azaldığında) bir üretim alanından kolayca çıkıp başka bir alana girebilme kabiliyeti, yani esneklik kazandırır.⁶⁴ Nihayet, çok sayıda işçiyi sürekli olarak yan yana çalıştırmak işçi sınıfının örgütlenme ve mücadele etme eğilimini güçlendirip burjuvazinin başını ağrıtabilir. Bu nedenle, ücretli emek gücü kullanmanın şart olmadığı hallerde burjuvazi sözleşmeli çiftçiliği tercih eder.⁶⁵ Bu nedenlerden dolayı, tarım sektöründe faaliyet gös-

63 Zülküf Aydın, "Neoliberal Transformation of Turkish Agriculture," *Journal of Agrarian Change*, cilt: 10, sayı: 2, Nisan 2010, s. 17; John Wilson, "The Political Economy of Contract Farming," *Review of Radical Political Economics*, cilt: 18, sayı: 4, 1986, s. 55.

64 Wilson, s. 55.

65 Zülküf Aydın, sömürgecilik döneminde devasa tarım plantasyonlarına alternatif olarak sözleşmeli çiftçiliğin gündeme gelmesini, sömürgeci burjuvazinin bağımsızlık sonrasında kurulan yeni ulus devletlerin yabancılara ait mülklere el koymasından kaçınma arayışına bağlıyor (Aydın, s. 178). Aydın'ın tarım burjuvazisinin mülksüzleştirilme riskini azaltma arayışına vurgu yapan açıklaması isabetlidir. Ancak, bu arayış yalnızca sömürgecilik dönemi ve sömürge ülkeleri ile sınırlı değildir, sömürgecilik sonrası dönem ve kapitalist ülkelerin tamamı için de geçerlidir. Marx ve En-

teren büyük sermaye 1980 öncesi ve sonrasında mecbur kalmadıkça üretim araçlarının doğrudan kontrolüne ve ücretli emek gücü istihdamına dayanan, fabrika üretimine benzeyen bir üretim organizasyonu kurmamıştır. Her iki dönemde de çiftçilik (farklı sınıflardan) köylülere bırakılmış, ürün işleme ve pazarlama faaliyetleri ise sermayenin doğrudan kontrolü altında kalmıştır.

İki dönem arasında tarlalardaki üretimi dolaylı yoldan kontrol etme tercihi bakımından bir süreklilik olmakla birlikte, dolaylı kontrolün yöntemleri ve derecesi konusunda belirgin bir fark mevcuttur. İlk dönemde küçük çiftçiler nispeten daha bağımsız bir konumdaydı. İkinci dönemde sözleşmeli çiftçilik modeli yoluyla küçük çiftçilerin sermayeye daha sıkı biçimde bağlanması gündeme gelmiştir. Bu değişimin temel nedeni üretici güçlerin gelişiminin sermayenin tarım sektörünü daha doğrudan biçimde kontrol etmesini mümkün kılmasıdır. Üretici güçlerin gelişimi tarımın giderek sanayileşmesine neden olur. Tarımın sanayileşmesi, ürünlerin sanayide olduğu gibi standartlaşmasına imkân verir. Tükettiğimiz gıdaların büyük bölümünün ambalajına dikkatle baktığımızda bunların çoğunun büyük tekeller tarafından üretildiğini görürüz. Şirketlerin piyasaya aynı ambalajın içinde sürdürdüğü ürünün ham maddesinin de elbette standart olması gerekir. Aynı girdilerle, aynı teknikler kullanılarak üretilmiş, büyük miktarda ham maddeye ihtiyaç duyan tarım ve gıda tekelleri, çiftçilerin tarladaki üretimini daha sıkı biçimde kontrol etmeye mecburdur. Sermaye tarım üretimini standartlaşma ihtiyacını iki farklı biçimde giderebilir. Birinci yöntem fabrika tipi üretim yapan, ücretli emek gücü istihdam eden, kapitalist çiftlikler kurmaktır. Ancak, yukarıda değindiğimiz nedenlerden ötürü sermaye bu seçeneği genellikle tercih etmez.

Sözleşmeli çiftçilik bu noktada alternatif bir üretim modeli olarak gündeme gelir. Sanayi sektöründeki taşeron modelinin tarımdaki muadili sözleşmeli çiftçiliktir.⁶⁶ Karl Marx, doğrudan üreticileri tamamen mülksüzleştirirmenin sermaye birikimi biçimlerinden yalnızca birisi olduğunu belirt-

gels, *Komünist Parti Manifestosu*’nda burjuvazinin işçileri fabrikalarda biraraya getirerek onların örgütlenme gücünü artırdığını, yani kendi mezar kazıcılarını yarattığını saptamıştır (Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, çev. Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoglu, Şükür Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 32). Aynı şey tarım için de geçerlidir. Dolayısıyla, tarım burjuvazisi yalnızca bağımsızlığını yeni kazanmış devletlerin uygulamalarından korktuğu için değil, her dönemde işçi sınıfından korktuğu için (yukarıda saydığımız koşullar var olduğu takdirde) sözleşmeli çiftçiliği fabrika tipi üretime yeğler. Ancak, buradan sermayenin mezar kazıcısından istediği zaman ve kolayca kaçabileceği sonucu çıkarılmamalıdır. Yukarıda sayılan diğer faktörler nedeniyle tarım üretimini doğrudan örgütlemenin koşullarının tam olarak oluşmadığı hallerde mezar kazıcısı olan işçi sınıfından kaçma fikri sermayeye çekici görünebilir. Bir başka deyişle, işçi sınıfı korkusu sermayenin üretime doğrudan girmemesinin ardındaki bağımsız bir faktör değil, olsa olsa diğer faktörlere bağımlı, ek bir faktördür. Koşullar üretimi doğrudan örgütlemeyi gerektiriyorsa işçi sınıfı korkusuna rağmen patronlar tarım işçisi istihdam etmek zorunda kalırlar. Sanayi ve hizmet sektörlerinde ise üretimi doğrudan kontrol etmek genellikle zorunlu olduğu için sermayenin işçi istihdam etmekten kaçınması daha az mümkündür.

miştir. Marx'a göre, ham maddeler, çalışma koşulları ve piyasalarla ilgili ciddi belirsizlikler mevcut olduğunda kapitalistler üretim araçlarının "görünürdeki mülkiyet"ini üretelerin elinde bırakmayı tercih edebilir.⁶⁷ Marx, Sanayi Devrimi'nin erken aşamalarında yaygın taşeron sözleşmelerini inceleyerek bu sonuca ulaşmıştır.⁶⁸ Bu dönemde kapitalistler standartı, miktarı, fiyatı ve teslim tarihi sözleşmelerde önceden belirlenmiş olan ürünleri zanaatkârlardan satın alıyorlardı. Böylelikle üretimi doğrudan örgütlememelerine rağmen ürünleri standart hale getiriyorlardı. Ayrıca, üretime ilişkin riskler, üretimin örgütlenmesi ve emek gücünün denetimi neredeyse tamamen zanaatkârlar tarafından üstlenilirken, kapitalistler zanaatkârlar karşısındaki yüksek pazarlık güçlerini kullanarak büyük kârlar elde ediyorlardı. Farklı tiplerdeki taşeron organizasyonları, kapitalizmin, Sanayi Devrimi sonrasında aşamalarında da (özellikle az gelişmiş ülkelerde) varlığını sürdürmüş, neoliberalizmin yükselişiyle birlikte dünyanın her yerinde yaygınlaşmıştır.⁶⁹ Kapitalist üretimin geçici değil, kalıcı ve dayanıklı biçimlerinden birisidir.

Sözleşmeli çiftçilik, taşeron modelini tarıma uygular. Büyük tarım şirketleri ile köylüler arasında imzalanan sözleşmelerle kurulan bu ilişkinin farklı biçimleri vardır. En yaygın sözleşme biçiminde şirketler çiftçilere (tohum, gübre, tarım ilacı gibi) üretim girdilerini sağlar, (çiftçilerin daha önce üretmediği veya kalite kontrol standartlarının yüksek olduğu bir ürün – özellikle ihraç ürünleri bu kategoride yer alır- söz konusu ise) teknik eğitim verir ve bunun karşılığında çiftçiler kendi topraklarında ürettikleri, sözleşmede belirtilen kalite ve miktardaki ürünü yine sözleşmede önceden belirlenmiş fiyattan şirketlere satar. Böylelikle hem kapitalistler üretime ilişkin risklerin büyük bölümünden kaçınırlar hem de üretimi standart hale getirirler. Sözleşmeli çiftçiliğin küçük çiftçiyi kendi toprağı üzerinde, taşeron usulüyle çalışan işçi haline getirdiği tespit edilebilir. Bu nedenle, sermayenin küçük çiftçileri proleterleştirirken kullandığı özgün bir yöntem ve kapitalist tarımın özel bir biçimi olarak görülmelidir. Sözleşmeli çiftçilik, hem gelişmiş hem de az gelişmiş ülkelerde yaygınlaşan bir kapitalist üretim modelidir ve bu nedenle dünya ve Türkiye tarımını 1980'lerden bu yana dönüştüren temel faktör olarak saptanmalıdır.

67 "Tüccar önce emeklerini satın alır, sonra ürün ve nihayet çok geçmeden iş araçları üzerindeki mülkiyetlerine son verir; ya da kendi üretim masraflarını azaltmak için araçların görünürdeki mülkiyetini onlara bırakabilir" (Karl Marx, *Grundrisse-Ekonomi Politigin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 2008, s. 489). Sözleşmeli çiftçiliği "görünürdeki mülkiyet" kavramına referansla tartışan bir kaynak için bkz. Wilson, s. 55.

68 Wilson, s. 55.

69 Günümüzde otomotiv sektöründe büyük şirketler ile küçük ve orta büyüklükteki işletmeler arasındaki ilişki bunun bir örneğidir.

Üstyaının dönüşümü: Neoliberal tarım politikaları

Türkiye’de 12 Eylül darbesiyle açılan yeni dönem yalnızca ülke içi çelişki-lerin değil, dünyadaki sınıf mücadelelerinin genel seyrinin de bir ürünüdür. Bilindiği gibi, dünya kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki genişleme dönemi 1970’lerin ilk yarısında başlayan ekonomik krizle birlikte sona ermiş, sermaye kâr oranlarını artırıp krizden çıkabilmek için emeğe karşı, neoliberalizm (yeni liberalizm) adıyla bilinen, sistematik bir saldırı başlatmıştır. Neoliberalizmin temel amacı emeğin örgütlü gücünü kırmak ve sömürü oranını artırmaktır. Özelleştirme, sendikasılaştırma, taşeronlaştırma ve esnekleştirme, 1970’lerin sonundan günümüze değin dünya ölçeğinde uygulanan neoliberal politikalarından bazılarıdır. Emeğe karşı uygulanan bu politikaların haricinde, neoliberalizm emperyalist olmayan ülkelerin ulusal sermaye birikimi stratejilerindeki köklü değişiklikleri de içerir. Bu alandaki en önemli değişiklik yerli sermayenin gümrük duvarlarıyla rekabetten korunarak iç pazar için üretim yapmasının teşvik edildiği, nihai ürün yerine ara mal ithalatının ağırlıklı kazandığı, yabancı sermayenin serbest ticaret yoluyla değil, yerli şirketlerle ortaklık kurarak faaliyet gösterdiği ithal ikameci kalkınma stratejisinin terk edilerek gümrük duvarlarının indirildiği, yerli sermayenin yalnızca iç pazar için değil dünya pazarı için de üretim yapmasının teşvik edildiği, ithalat ve ihracatın kolaylaştırıldığı, nihai ürün ithalatının toplam ithalat içindeki payının arttığı, yeni bir sermaye birikimi stratejisinin benimsenmesidir.

Bu politikalar, emperyalist olmayan ülkelerin bazılarında askerî darbelerle, diğerlerinde ise parlamenter düzenin normal işleyişi çerçevesinde uygulanmaya başlamıştır. Neoliberalizmin dünya çapındaki pratiği yekpare değil, eşitsizdir. Emeğin örgütlü gücünün tamamen kırılmadığı ülkelerde yavaş ve parçalı biçimde, bu gücün büyük ölçüde kırılabilirdiği ülkelerde ise hızlı ve bütünlüklü biçimde uygulanmıştır. Türkiye’de neoliberalizm, 27 Mayıs 1960 askerî darbesiyle birlikte hâkim sermaye fraksiyonu haline gelen, dünya sermayesiyle derinden bütünleşmiş yerli büyük sermayenin işçi sınıfının (1970’li yıllarda doruğa varan) örgütlü gücünü kırarak krizden çıkma çabasının ürünüdür. 24 Ocak 1980 kararları ve 12 Eylül 1980 darbesi ile başlamıştır ama ancak Bahar Eylemleri (1989) ve Zonguldak grevinin (1990-91) temsil ettiği işçi mücadelesi dalgasının geri çekilmesinden sonra hız ve derinlik kazanabilmiştir. Yazının devamında görüleceği gibi, benzer bir durum tarımın neoliberalleşmesi için de geçerlidir.

Tarımın neoliberalleşmesinin gerisinde uluslararası sermayenin ve onun bir fraksiyonu olan yerli büyük sermayenin çıkarları yatar. Kapitalizmin dünya çapında gelişimine ve artan kentleşmeye paralel olarak kentsel sınıfların kırsal sınıflar üzerinde, faaliyetleri tarım-dışı sektörlerde yoğunlaşan sermayenin ise tarım sektörü üzerinde hâkimiyeti giderek artmıştır. Bu süreç,

kapitalizmin başlangıcından beri devam etmektedir. Üretici güçlerin tarım üretiminin giderek daha fazla standartlaşmasına imkân verecek ölçüde gelişmesi sayesinde 20. yüzyılın ikinci yarısında merkezleri emperyalist ülkelerde bulunan bir dizi büyük şirket tarım ürünü işleme ve pazarlama alanına hâkim olmuştur. Emperyalist olmayan ülkelerde ise yerli şirketler (çoğu zaman sözünü ettiğimiz yabancı tekeller ile iş birliği halinde) tarım sektöründe ağırlık kazanmıştır. Günümüz tarımında sınıfsal hiyerarşinin en tepesinde her bir ülkenin büyük toprak sahibi kapitalistleri değil, yerli ve yabancı tarım tekelleri bulunur. Büyük toprak sahibi kapitalistler bu şirketlere bağımlı durumdadır. Dolayısıyla, günümüzde tarımda yaşanan değişimlerin ardında yerli ve yabancı gıda tekellerinin değişen yönelişini aramak gerekir.

Tarımda neoliberalizm, iki ayrı hatta ilerlemektedir. Pek çok ülkede benimsenen yeni tarım politikaları ve çıkarılan yeni tarım yasaları, küçük üreticilerin sayısını azaltmayı ve onları sözleşmeli çiftçilere dönüştürmeyi hedefliyor. Yazının devamında bu konuyu Türkiye özelinde inceleyeceğiz. Tarımda neoliberalizmin ilerlediği ikinci hat ise emperyalist olmayan ülkelerin tarım üretiminin yeniden düzenlenmesini amaçlayan uluslararası ticaret anlaşmalarından oluşuyor. Başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkeler, bir yandan başta tahıl olmak üzere, sermaye yoğunluklu tarım ürünlerindeki üretim fazlalarını, dünyanın geri kalanına ihraç edebilmek için az gelişmiş ülkeleri, bu tip ürünleri daha az üretmeye zorlarken, diğer yandan ithal etmeye mecbur oldukları sebze ve meyve gibi emek yoğunluklu ticari tarım ürünlerini daha fazla üretmeleri için bu ülkeleri teşvik etmiştir. Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulmasıyla sonuçlanan Uruguay Raundu'nda alınan kararlar, DTÖ'nün kuruluşundan sonra verdiği kararlar, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA) ve AB'nin Ortak Tarım Politikası (CAP) tarım ürünü ticaretini önemli ölçüde serbestleştirmiş ve imzacı ülkeleri çok sayıda ürüne verdikleri sübvansiyonları azaltmakla yükümlü kılmıştır. Kapitalist hukukun diğer tüm veçhelerinde olduğu gibi, bu alanda da iktidar ilişkilerinden kaynaklanan, pratikteki eşitsizlik, yasalar önündeki eşitliğin içini boşaltmıştır. Söz konusu uluslararası karar ve anlaşmalar kağıt üzerinde hem gelişmiş hem de az gelişmiş ülkeleri bağlasa da, pratikte esas olarak az gelişmiş ülkeler tarafından uygulanmıştır. Günümüzde ABD ve AB ülkelerinde nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan çiftçilerin neoliberalizmden gördüğü zarar dünyanın geri kalanındaki çiftçilere göre çok daha azdır. Bu ülkelerde devlet cömert sübvansiyonlarla ve belirli ürünlerin ithalatına konulan engellerle çiftçileri desteklemeyi sürdürmektedir. Diğer ülkelerde ise sübvansiyonların azaltılması ve ithalatın kolaylaştırılması emperyalist olmayan ülkelerin küçük üreticilerine büyük zarar vermiştir. Dünyanın en büyük mısır üreticilerinden Meksika'nın NAFTA'nın yürürlüğe girmesinden sonra üreticilerine verdiği sübvansiyonları kısıp ABD'nin (cömert sübvansiyonlarla desteklenen) ucuz

mısrına iç piyasasını ardına kadar açması sonucunda ciddi bir krizin içine girmesi bunun çarpıcı bir örneğidir. Aşağıda göstereceğimiz gibi, Türkiye’deki tütün ve pancar üreticileri benzer bir krizin içine yuvarlanmışlardır.

Öte yandan, yaşanan sürecin adını emperyalist olmayan ülkelerde tarımın tasfiyesi olarak koymak yanıltıcıdır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, dünya kapitalist sisteminin en alt katmanında yer alan ve emperyalist ülkelerle pazarlık gücü çok az olan ülkeler tahıl üretimlerini dramatik biçimde azaltırken, sistemin orta katmanında yer alan, emperyalist ülkelerle pazarlık gücü daha fazla olan ülkeler tahıl üretimini fazla kısımadan sebze ve meyve gibi ticari tarım ürünlerinde uzmanlaşmaya yönelmiştir. İkincisi, yukarıda altını çizdiğimiz gibi, başta sebze ve meyve olmak üzere bir dizi ürün için benzer bir üretimi azaltma baskısı söz konusu değildir. Türkiye’nin dünyanın en büyük sebze ve meyve üreticileri arasında yer almaya devam etmesi bunun iyi bir örneğidir.

Bu tablodan alt ve (Türkiye gibi) orta gelir grubunda bulunan ülkelere ilişkin üç temel sonuç çıkarmak mümkündür. İlk olarak, tarım sektörü yerli ve yabancı tekellerin kontrolünde, tarladan sofraya uzanan bir tedarik zinciri olarak yeniden organize edilmektedir. İkincisi, 1980 sonrasında uygulanan politikalar nedeniyle küçük çiftçilerin tarımdan koparak proleterleşmesi hızlanmıştır. Üçüncüsü, tarımdan kopmayan küçük çiftçiler giderek proletere benzer, sözleşmeli üreticiler haline gelmektedir.

Türkiye’de 1980 sonrasında uygulanan tarım politikalarının dönemlendirilmesi

Türkiye tarımında yaşananları dünya tarımının dönüşümü bağlamına bu şekilde yerleştirdikten sonra, 1980’den sonra uygulanan tarım politikalarını incelemeye geçebiliriz. Bu bölümde devletin küçük çiftçilere verdiği (fiyat, sübvansiyon, alım ve kredi) desteğinin tarihsel seyrine bakarak 1980 sonrasındaki tarım politikalarını dönemlere ayıracağız. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, devletin tarım politikaları bu saydığımız desteklerden ibaret değildir. Ancak, devlet desteğinin değişimine bakarak sermaye ve küçük çiftçiler arasındaki güç ilişkilerinin ve devletin tarım politikasındaki değişimlerin tarihsel seyrini anlamak mümkündür. Bu nedenle, son otuz beş yılı dönemlere ayırırken esas olarak devlet desteğine ilişkin verilerden yararlanacağız.

Üretim için ücretli emek gücü kullanmayan küçük çiftçilerin gelirini piyasada sattıkları ürünün fiyatı ile üretim için kullandıkları girdilerin fiyatı arasındaki fark belirler. Ürün fiyatları girdi fiyatlarından daha hızlı arttığı müddetçe küçük çiftçilerin geliri artar, üzerlerindeki mülksüzleşme/proleterleşme baskısı azalır. Emperyalist ülkeler dâhil olmak üzere hemen hiçbir kapitalist ülkede bu iki fiyat tipi tamamen serbest piyasa tarafından belir-

lenmez. Bazı ülkelerde devlet çeşitli tarım ürünleri için taban fiyatı belirler ve çiftçinin elindeki ürünün bir bölümünü satın alır. Böylelikle piyasada ürünün fiyatının belirli bir seviyenin altına düşmesi engellenir. Ayrıca, çiftçilerin tohum, gübre, tarım ilacı, mazot vb. girdi masraflarının bir bölümünü devlet üstlenir, yani çiftçiyi sübvanseder. 1980 öncesinde aralarında Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülkede devlet girdi masraflarını sübvansedererek, nispeten yüksek taban fiyatları belirleyerek, önemli miktarda destekleme alımı yaparak çiftçileri desteklemiştir. Tarım sektöründeki farklı sınıfların tamamı bu desteklerden yararlanmış, hatta üst sınıfların alt sınıflardan daha fazla yararlandığına ilişkin veriler mevcuttur. Yine de, devlet desteğinin küçük çiftçiliğin sürekliliğini sağlayan, temel bir faktör olduğu açıktır. Bu nedenle, devlet desteğinin seyrini incelemek 1980 sonrasında küçük çiftçiliğin nasıl ve ne ölçüde dönüştüğünü anlamak için gereklidir. Devlet desteğinin seyrine bağlı olarak 1980 sonrasında üç ayrı alt-döneme ayırıyoruz: neoliberal saldırının açılış hamlesi (1980-86), seçim politikalarının dönüşü (1987-1998) ve neoliberalizmin derinleşmesi (1999'de başlayan ve halen devam eden süreç).

Neoliberal saldırının açılış hamlesi (1980-86): Devletin tarıma verdiği destek 1960'lı ve 1970'li yıllarda sürekli olarak artmış, dünya ekonomik krizinin Türkiye'yi vurduğu 1977'den itibaren tedrici olarak, 12 Eylül darbesinin ertesinde ise dramatik biçimde azalmıştır. 1960'ların başında 11 olan destekleme kapsamındaki ürün sayısı 1970'lerde 29'a kadar çıkmış, 1980'de 22'ye, 1985'te 13'e, 1990'da ise 10'a düşmüştür.⁷⁰ 1980-89 arasında destekleme alımlarının toplam üretim miktarına olan oranı buğdayda yüzde 10'dan yüzde 3'e, tütünde yüzde 71.5'ten yüzde 39.3'e düşmüştür. 1980-87 döneminde aynı oran fındıkta yüzde 40.4'ten yüzde 7.5'e, pamukta ise yüzde 73'ten yüzde 22.5'e düşmüştür. Taban fiyatlarının düşürülmesi ve alım desteğinin gerilemesi çiftçilerin gelirini azaltırken, girdi sübvansiyonlarının kısılması giderlerini artırmıştır. 1980 ile 1991 arasında tarımsal sübvansiyonların bütçe içindeki payı yüzde 5.4'ten yüzde 1.9'a, gayrisafi yurtiçi hasıladaki (GSYİH) payı ise yüzde 0.9'dan yüzde 0.3'e düşürülmüştür.⁷¹ Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nun (TZDK) gübre ticaretindeki tekeli 1986'da kaldırılmıştır. 1988'de özel şirketlere gübre ticareti yapma yetkisi verilmiştir. TZDK'nin üretim kapasitesi bilinçli olarak sınırlandırılmış ve kurumun gübre piyasasındaki payı hızla azalmıştır.⁷² Çiftçilerin özel sektörün ürettiği ve ithal edilen gübrelere olan bağımlılığı giderek artmış-

70 Canan Abay, Serdar Sayan, Bülent Miran, Ahmet Bayaner, "Türkiye'deki Tarımsal Destek Harcamalarının Enflasyonist Etkilerinin Ekonometrik Analizi," Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Proje Raporu sayı: 2001-21, 2001, s. 9.

71 Necdet Oral, "Tarımda 12 Eylül'ün Ekonomi Politikası," <http://bianet.org/bianet/bianet/67281-tarimda-12-eylulun-ekonomi-politigi>, 17 Eylül 2005.

72 Necdet Oral, "Tekellerin Tarımda Özelleştirme Vurgunları," <http://bianet.org/bianet/bianet/10100-tekellerin-tarimda-ozellestirme-vurgunlari>, 30 Mayıs 2002.

tır. 1982’de tohumluk ve fidan ithalatı serbest bırakılmıştır. 1983’ten itibaren özel şirketler tohum üretmeye başlamıştır. Bu dönemde gübre ve tohum ithalatı kolaylaştırılmıştır.⁷³ Sübvansiyonların azalması ve ithalatın artması 1980’lerde çiftçilerin giderlerini artırmıştır.

Sübvansiyon, taban fiyatı ve destekleme alımı alanındaki politika değişiklikleri çiftçilerin gelirini doğrudan etkilemiştir. Ürün fiyatlarının girdi fiyatlarına oranına dayanarak hesaplanan tarımın ticaret haddi endeksi (başlangıç yılı olarak belirlenen) 1968’de 100 iken, 1978’de 131’e çıkmış, 12 Eylül’ün ardından sürekli azalarak 1988’de 70’e kadar inmiştir.⁷⁴ Kısacası, 1980’li yıllarda çiftçilerin geliri ciddi olarak azalmıştır.

Seçim politikalarının dönüşü (1987-1998): Yazının başında tarımda neoliberal politikaların 24 Ocak kararları ve 12 Eylül darbesiyle birlikte uygulanmaya başladığını ama esas olarak 2000’lerde derinleştiğini belirtmiştik. Bunun temel nedeni 1991-2002 aralığında ülkeyi yöneten burjuva partilerinin işçi sınıfı üzerinde (1980’lerde Anavatan Partisi’nin (ANAP), 2000’lerde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) kurduğu türden) politik hegemonya kurmayı başaramamasıdır. Bu dönemde hiçbir partinin tek başına iktidar olmaya yetecek oyu alamaması siyasi istikrarsızlığı artırmış ve erken seçimi sürekli gündemde tutmuştur. Bu durum burjuva partilerini kitleleri kazanabilmek için neoliberal disiplinden ciddi ölçüde kopan tavizler vermeye zorlamıştır. ANAP iktidarı son yıllarında çiftçilere taviz vermeye başlamıştır. Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş gibi eski burjuva politikacılarına 12 Eylül yönetiminin koyduğu siyaset yasağının 1987 referandumu ile birlikte kaldırılması ve bu politikacıların parti başkanı olarak yeniden siyasete dönmesi, ANAP iktidarını ciddi bir siyasi rekabetle karşı karşıya bırakmıştır. 1989’da patlak veren Bahar Eylemleri ile birlikte ANAP iktidarı ciddi bir işçi sınıfı muhalefetiyle de karşılaşmıştır. Bu iki gelişme, ANAP’ı iktidarını yitirmemek için kitlelere tavizler vermek zorunda bırakmıştır. KİT’lerde çalışan işçilerin ve kamu emekçilerinin ücretlerine 1989’dan itibaren ciddi zamlar yapılmıştır.⁷⁵ Bu 12 Eylül sonrasında burjuvazinin işçi sınıfına verdiği ilk ciddi tavizdir. 1988-91 arasında reel ücretler yüzde 90 oranında artmıştır.⁷⁶ ANAP’ın son kez tek başına iktidar olduğu 1987 seçimlerinden önce taban fiyatlarının ve sübvansiyonların ciddi biçimde artırılması ise 12 Eylül sonrasında küçük

73 Hülya Kendir, “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu,” *Praksis*, sayı: 9, Kış-Bahar 2003, s. 290, 291.

74 Korkut Boratav, “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi,” *Mülkiye Dergisi*, sayı: 262, 2009, s. 11.

75 Bu dönemde enflasyon yüzde 75, kamu işçilerine yapılan ücret zammı ise yüzde 141’dir (Korkut Boratav, A. Erinc Yeldan, Ahmet H. Köse, “Globalization, Distribution, and Social Policy: Turkey, 1980-1988,” Center for Economic Policy Analysis, Working Paper Series No 20, New York, 2000, s. 28).

76 a.g.e., s. 5.

çiftçilere verilen ilk ciddi tavizdir.⁷⁷ Çiftçi eylemlerini incelerken göreceğimiz gibi, ANAP hükümeti seçimlerin ertesinde bu desteği geri çekmeye yeltenmiş ama çiftçilerin baskısıyla geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle, seçim politikalarının tarımı etkilemesinin başlangıç yılı olarak 1987'yi almakla birlikte desteklerin esas olarak çiftçi eylemlerinin yoğunlaştığı 1989'dan sonra arttığını akılda tutuyoruz.

20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimlerden sonra iş başına gelen Doğru Yol Partisi (DYP)-Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyon hükümetinin ilk iki yıllık uygulamaları, son otuz iki yılda emekçilere verilen tavizler bakımından zirve noktasıdır. DYP-SHP hükümeti emeklilik yaşını düşürmüş ve yoksulların sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştıran Yeşil Kart uygulamasını başlatmıştır. Bu genel yöneliş, tarıma muazzam biçimde artan taban fiyatları, sübvansiyonlar ve krediler olarak yansımıştır.

1990'lara ilişkin verileri incelemeye başlamadan önce önemli bir noktaya işaret etmek gerekiyor. 1980'lerin sonlarından itibaren kent ve kırlardaki emekçi kitlelere verilen tavizler, Türkiye ekonomisinin uluslararası finans piyasaları ile derinden bütünleştiği bir ortamda gerçekleşmiştir. 1989'da sermaye hesaplarının tamamen serbestleştirilmesi bu doğrultuda atılmış büyük bir adımdır. Bu durum devletin elindeki borçlanma olanaklarını ciddi biçimde artırmış, borçlanmayı kolaylaştırmıştır. 1994 öncesinde kamu işçilerine yapılan büyük zamlar ve 1990'lar boyunca köylülere verilen ciddi destekler, alınan borçlarla finanse edilmiştir. Yüksek borçlanma, Türkiye ekonomisini 1994, 1999 ve 2001'de büyük krizlere sürükleyen önemli faktörlerden birisidir. Bu krizlerin ertesinde IMF ile imzalanan stand-by anlaşmaları, bütçe açıklarını azaltmak için işçi sınıfına ve köylülüğe verilen tavizlerin geri alınmasını öngörmüştür. Yazının devamında göreceğimiz gibi, kriz yıllarında çiftçilere verilen destekler ciddi biçimde kısılmıştır. Küçük çiftçilerin tarımdan kısmen veya tamamen koparak işçileşmesi bu dönemlerde hızlanmıştır. Ancak, yalnızca kriz yıllarındaki sert neoliberal tedbirlere bakarak Türkiye tarımının son yirmi yılına ilişkin genel sonuçlar çıkarmak yanıltıcı olur, zira her krizin ardından ekonominin toparlanmaya başlaması ile birlikte tarıma verilen devlet desteği yeniden artırılmıştır. Kriz sonrasındaki desteklerin kriz yıllarındaki muazzam tahribatı telafi edip etmediği elbette özel olarak yanıtlanması gereken, önemli bir sorudur ama bunu yapabilmek için öncelikle devletin tarım sektörünü mali olarak desteklemeyi sürdürdüğünü akılda tutmak gerekir. Bu Türkiye tarımının tasfiye edilip edilmediği sorusunu yanıtlamak ve küçük çiftçilerin neoliberal uygulamalara neden sürekli tepki vermediğini anlamak için de elzemdir.

77 Ali Burak Güven, "Reforming Sticky Institutions: Persistence and Change in Turkish Agriculture," *Studies in Comparative International Development*, sayı: 44, 2009, s. 175.

Bu hatırlatmanın ardından son yirmi yıla ilişkin verileri incelemeye başlayabiliriz. 1990'da yalnızca 10 olan destekleme kapsamındaki ürün sayısı 1991-93 döneminde 26'ya çıkarılmıştır.⁷⁸ Desteklemenin kapsamı bu şekilde genişletilirken, devletin satın aldığı ürün miktarı ciddi biçimde artmıştır. 1989'da üretilen buğdayın yalnızca yüzde 3'ü devlet tarafından satın alınırken, bu oran 1990 ve 1991'de yüzde 20'nin üzerinde, 1992 ve 1993'te yüzde 12 civarındadır. 1989'da toplam tütün üretiminin yüzde 39'u devlet tarafından satın alınırken, bu oran 1990-92 arasında yaklaşık yüzde 65, 1993'te yaklaşık yüzde 85'tir. Aynı oran fındıkta 1989'da yüzde 7, 1990'da yüzde 35, 1991'de 26, 1992'de yüzde 36'dır. Pamukta 1989'da yüzde 22.5, 1990'da yüzde 26, 1991'de yüzde 33, 1992'de yüzde 48, 1993'te yüzde 27'dir.⁷⁹

DYP-SHP koalisyon hükümeti, 1994 krizinin ertesinde aldığı 5 Nisan kararları ile çiftçilere verilen tavizleri durdurmuştur. 1994-95 döneminde tüm tarımsal destekler büyük ölçüde kısılmıştır. Destekleme kapsamındaki ürün sayısı 9'a düşürülmüş, taban fiyatları azaltılmış, sübvansiyonlar kısılmıştır. Seçim politikaları nedeniyle çiftçilere verilen tavizlerden neoliberal disipline doğru bu ani sapma, DYP ve SHP'nin 1995 seçimlerinde yaşadığı muazzam kan kaybının önemli nedenlerinden birisidir. 1996-98 arasında göreve gelen Refahiyol ve Anasol-D hükümetleri tarımsal destekleri yeniden artırmıştır. Devletin tarım sektörüne verdiği krediler 1990'larda sürekli olarak artmıştır. 1980-89 arasında yıllık, ortalama 230 milyon dolar kredi veren Ziraat Bankası, 1990-99 aralığında yıllık 1.6 milyar dolar kredi vermiştir.⁸⁰ Tarım ile sanayi arasındaki ticaret haddi, 1989 ile 1998 arasında (1994 yılı haricinde) sürekli olarak tarımın lehine artmıştır.⁸¹ Görüldüğü gibi, neoliberal hegemonyanın belirlediği 1980'ler ile hegemonya krizinin aşamadığı 1990'lar arasında devletin tarıma verdiği fiyat ve sübvansiyon desteği bakımlarından ciddi farklar vardır. Tarıma yönelik devlet desteği 1980'lerde düzenli biçimde azalırken, 1990'larda (kriz yılları olan 1994-95 haricinde) düzenli biçimde artmıştır. Nihayet, çiftçilerin reel gelirleri 1977 ile 1989 arasında yüzde 45 azalmış, 1989 ile 1997 arasında ise yüzde 47 oranında artmıştır.⁸² Kısacası, 1990'lı yıllar küçük çiftçiler için 1980'lere nazaran çok daha olumlu geçmiştir. Bu tablo, son otuz yılda neoliberalizmin hız kesmeden uygulandığı,

78 Umut Ulukan, *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009, s. 112.

79 Oral, "Tarımda 12 Eylül'ün Ekonomi Politikası"; Zafer Yükseler, "Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi," Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1999, s. 7.

80 Güven, s. 176.

81 Boratav, s. 12.

82 Boratav, Yeldan, Köse, s. 17.

küçük çiftçilerin kesintisiz biçimde çıktığı biçimindeki kolaycı yaklaşımın geçersizliğini gösteriyor.⁸³

Neoliberalizmin derinleşmesi (1999-): 1999 ve 2001 krizleri, önceki dönemde küçük çiftçilere verilen tavizlerin sona erdirilmesine neden olmuştur. 1999'dan günümüze uzanan on beş yıllık dönemde yazının sonraki bölümlerinde özetleyeceğimiz neoliberal politikalarla tarım ve köylülük ciddi biçimde dönüştürülmüştür. Bu on beş yıl neoliberalizmin derinleştiği tek bir dönem olarak görülebilir fakat bu dönem içinde devletin tarım sektörüne verdiği fiyat ve alım desteği ile bu desteğin köylülüğün siyasi davranışına etkileri bakımından ciddi farklılıklar vardır. Bu farklılıklar nedeniyle, 1999-2014 dönemini iki alt döneme ayırarak incelemek yerinde olur. DSP-MHP-ANAP koalisyonunun iş başında olduğu 1999-2002 aralığı birinci alt-dönem, AKP'nin tek başına iktidarda olduğu 2003 sonrası ise ikinci alt dönemdir.⁸⁴ İki dönem arasındaki temel fark, yakın Türkiye tarihinin en sert üç krizinden ikisinin DSP-MHP-ANAP hükümeti döneminde yaşanması, AKP döneminde ise böyle bir kriz halinin söz konusu olmamasıdır. 2008'de başlayan büyük depresyonun Türkiye ekonomisini ciddi biçimde etkilediği 2009 yılı dahi, 1999 ve 2001 krizlerine nazaran hafif geçmiştir. Bu nedenle, DSP-MHP-ANAP koalisyonu tarıma yönelik devlet desteğini aniden keserek "şok terapisi" uygularken, tüm neoliberal niteliğine rağmen AKP benzer bir şok terapisi uygulamak zorunda kalmamıştır.

1999-2002 aralığında sübvansiyonların GSYİH'deki payı yüzde 3.2'den yüzde 0.5'e inmiş, tarım ürünlerinin fiyatı yaklaşık yüzde 40 oranında azalmış, tarımsal GSYİH ise 27 milyar ABD dolarından 22 milyar dolara düşmüştür.⁸⁵ Ayrıca, DSP-MHP-ANAP hükümeti 2002'de tarıma yönelik devlet desteği alanında çok önemli bir değişiklik anlamına gelen Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasını başlatmıştır. Bu uygulama, gerek Türkiye tarımının tasfiye edildiği tezine kanıt olarak gösterilmesi, gerekse AKP döneminde üzerinde ciddi değişiklikler yapılması (ve dolayısıyla DSP-MHP-ANAP dönemi ile AKP dönemi arasındaki farkları anlamak için önemli olması) nedeniyle özel olarak incelenmeyi gerektiriyor.

DGD, Türkiye'nin uluslararası iş bölümü çerçevesinde tarım üretiminin bileşimini değiştirmesine yardımcı olmayı amaçlamıştır. Bu uygulama ile özel

83 1996 yılı itibarıyla çiftçilerin reel geliri 1977'den hâlâ yüzde 18 oranında azdır, yani çiftçilerin 1990'larda koparıldıkları tavizler önceki dönemde uğradıkları kayıpları tamamen telafi etmemiştir. Yine de, 1990'larda çiftçilerin gelirlerinin önceki döneme nazaran ciddi biçimde iyileştiği açıktır.

84 AKP, 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde yüzde 34 oranında oy alarak tek başına iktidara gelmiştir. Birinci AKP hükümeti 18 Kasım 2002'de kurulmuştur. Bu nedenle, AKP döneminin başlangıcı olarak 2002'yi değil, 2003 yılını almak gerekir.

85 Neslihan Yalçınkaya, Hakan Yalçınkaya, Coşkun Çılbant, "Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi," *Yönetim ve Ekonomi*, cilt: 13, sayı: 2, 2006, s. 111-112.

olarak iki ürünün (şeker pancarı ve tütün) üretiminin azaltılmasını amaçlanmıştır. 2001'de çıkarılan Tütün ve Şeker kanunları da bu yönelişle ilişkilidir. Bu iki yasayla tütüne ve şeker verilen devlet desteği azaltılmış, üretime kota koyma yetkisine sahip üst kurullar oluşturulmuştur. Bu yasaların çıktığı tarihte 450.000 çiftçi hanesi şeker pancarı, 583.000 çiftçi hanesi ise tütün üretiminden geçimini sağlıyordu.⁸⁶ Bu kadar geniş bir kesimin aniden büyük gelir kaybına uğraması ciddi bir siyasi risktir. Kota konulan ürünleri ürettiğini belgeleyen çiftçilere arazi büyüklüklerine göre belirli bir nakit ödeme yapılmasını öngören DGD, hem bu siyasi riski azaltmayı hem de çiftçilere meyve ve sebze gibi alternatif ürün çeşitlerine geçiş yapabilmek için vakit kazandırmayı amaçlamıştır. Bir milyondan fazla çiftçi hanesinin tamamının birkaç yılda meyve ve sebze üreticisi haline gelmesinin imkânsız olduğu bellidir. Dolayısıyla, DGD yalnızca tarım üretiminin bileşimine yönelik bir düzenleme olarak değil, çiftçilikten koparak proleterleşecek yüz binlerce kişi için oluşturulmuş, adı konmamış bir işsizlik (ve toplumsal patlama riskini azaltma) fonu olarak da görülmelidir.

DGD, yalnızca 500 dekardan küçük arazisi olan çiftçileri kapsamıştır. DGD'den yararlanmak isteyen her çiftçinin aynı dönemde uygulamaya koyulan Çiftçi Kayıt Sistemi'ne (ÇKS) kayıt olması gerekmektedir. ÇKS'nin amaçlarından birisi öteden beri sorunlu olan tapu-kadastro kayıtlarına çekidüzen vermektir. Kayıt masraflarını karşılayamayan ve gelir desteğinden fazla beklentisi bulunmayan çok sayıda küçük çiftçi kayıt dışı kalmıştır. Türkiye'deki toplam 4 milyon 100 bin çiftçi ailesinin yalnızca 2 milyon 700 bini ÇKS'ye kayıt olmuştur.⁸⁷ Küçük çiftçilerin önemli bölümü DGD'den yararlanamazken, büyük toprak sahipleri yasanın etrafından dolaşarak DGD'den yararlanmayı başarmıştır. 1970'lerde Urfa'da toprak reformu pilot uygulaması sırasında yaşananlara benzer biçimde, Adıyaman'daki büyük toprak sahipleri 500 dekarın üzerindeki arazilerini akrabalarının üzerine tapularak gelir desteğine hak kazandılar. Tütün ektiklerini söyledikleri arazilere buğday ekip buğday için verilen prim ödemelerinden de yararlandılar. Dahası, tütün üretimi için ortakçılık ilişkisine girdikleri köylüleri kovdular. Kovulan köylüler, mevsimlik tarım işçisi haline geldiler. Kısacası, tütün yasası bölgede mülksüzleşme/proleterleşme eğilimini artırdı.⁸⁸ DGD, uygulamaya girdiği 2002'de devletin tarıma verdiği toplam desteğin yaklaşık yüzde 80'ini oluşturuyordu. Kısacası, üretimi desteklemek için verilen, eski

86 Aydın, s. 164, 171.

87 a.g.e., s. 177.

88 Huricihan İslamoğlu, Elvan Gülöksüz, Alp Yücel Kaya, Ayşe Çavdar, Ulaş Karakoç, Derya Nizam, Gökşun Yazıcı, *Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, İstanbul: TÜBİTAK Proje sayı: 106K137, s. 22, 29.

tip sübvansiyonların yerini üretimi desteklemek için verilen nakit ödemeleri almıştı. Türkiye tarımının tasfiye edildiği iddiası bu dönemde yaygınlaştı.

Ancak, bu durum kalıcı olmadı. AKP hükümeti, 2004'ten itibaren DGD uygulamasının çerçevesinin dışına çıkan alım ve sübvansiyon desteklerini devreye soktu. Türkiye tarımının üretim miktarı ve iş gücü istihdamı bakımından epey hacimli bir bölümünü oluşturan tahıl örneğine bakmak DSP-MHP-ANAP dönemi ile AKP dönemi arasındaki farkı anlamak için yeterlidir. Toprak Mahsulleri Ofisi 2002'de 700 bin ton, 2003'te 600 bin ton tahıl ürününü çiftçiden satın alırken, 2004'te bu rakam 2 milyon tonun üzerine çıkmıştır. 2005'te gübre ve dizel yakıtı için yeniden sübvansiyonlar verilmeye başlanmıştır. 2 milyon dolar tutarında, düşük faizli tarım kredisi açılmıştır. Batık kredilerin ve ödenmeyen elektrik faturalarının affına yönelik bir program uygulamaya konmuştur. Pamuk için yapılan prim ödemeleri iki katına çıkarılmıştır. Sonraki bölümde inceleyeceğimiz Doğrudan Gelir Desteği'ne ek olarak, tahıl ürünleri için prim ödemeleri yeniden devreye sokulmuştur.⁸⁹ Recep Tayyip Erdoğan, 10 Ocak 2008'de DGD uygulamasına son verileceğini ilan etti. DGD'nin toplam tarımsal destekler içindeki payı epey azaltılırken (2008'de yüzde 20, 2009'da yüzde 25) eski tip ürün sübvansiyonlarının payı arttı. Nihayet, 2010'da iklim ve toprak koşullarına göre Türkiye'yi 30 ayrı havzaya bölerek her havza içinde belirli ürünlere prim desteği veren "Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli" uygulamaya kondu.⁹⁰

Bu tablodan iki sonuç çıkarmak mümkündür. Birincisi, üretimi destekleyen DGD'nin, toplam destekler içindeki hâkimiyetinin kalıcı olmaması, devletin tarım üretimini mutlak olarak azaltmayı, tarım sektörünü ekonomik olarak güçsüzmeyi, kısacası tarımı tasfiye etmeyi amaçladığı tezini çürütüyor. İkincisi, küçük çiftçilerin ve gelirinin bir bölümünü tarımdan elde eden yarı-proleterlerin DSP-MHP-ANAP iktidarını büyük bir öfkeyle sandığa gömerken, dönemsel bazı tepkiler vermelerine rağmen AKP'yi desteklemeyi neden sürdürdüğüne ilişkin ipuçları veriyor. Her iki konuyu da yazının devamında özel olarak ele alacağımız için burada ayrıntıya girmiyoruz.

Bu tablodan küçük çiftçiler için hiçbir şeyin değişmediği, 2002 öncesine döndüğü sonucu çıkarılmamalı çünkü sübvansiyonların bileşimi ve yapısı büyük ölçekli üretimi ve sözleşmeli çiftçiliği küçük çiftçilikten daha fazla destekleyecek biçimde değiştiriliyor. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, tarımsal desteklerin bölgesel uzmanlaşmayı teşvik edecek biçimde yeniden yapılandırılması için hazırlıklar yapıyor. Daha spesifik olarak ifade edersek, tarımsal destekler yeni iş bölümünde öne çıkan ürünlerin üretim miktarını artırmayı ve üretim ölçeğini büyütmeyi amaçlıyor. Bir örnekle açıklayalım. 2008-09 döneminde toplam

⁸⁹ Güven, s. 180.

⁹⁰ Necdet Oral, "Tarımda Neoliberal Politikaların 30. Yılı," <http://www.bianet.org/biamag/ekonomi/140765-tarimda-neoliberal-politikalarin-30-yili>, 8 Eylül 2012.

desteklerin üçte biri hayvancılığa verildi. Bu desteklerin süt üretimine ayrılan bölümü, çiftçilerin desteğe hak kazanmak için süt üretim kooperatiflerine üye olmalarını şart koşuyor. Türkiye’de en az toprağa sahip küçük işletmelerin yüzde kırkıdan fazlasının hayvancılık yapmadığı, süt üreten küçük çiftçilerin ise sübvansiyon edilmenin koşulu olan kimyasal girdileri kullanacak veya kooperatiflere üye olacak ölçekte üretim yapmadığı hatırlanırsa, sübvansiyonların orta ve büyük çiftçileri destekleyecek biçimde düzenlendiği anlaşılır.⁹¹ Kısacası, tarımsal destekler ortadan kaldırılıyor, neoliberalizmle uyumlu hale getiriliyor.

Türkiye tarımı tasfiye mi ediliyor?

Türkiye tarımının dönüşümüne ilişkin tartışmalarda son yıllarda giderek yaygınlaşan bir görüşe göre, Türkiye devleti emperyalistlerin emirlerine uyarak tarım sektörünü bilinçli olarak çökertmektedir. Ulusalıcıların ve onların etkisi altındaki pek çok solcunun yıllardır tekrarladığı “sanayisizleşme” tezinin bir benzeri olan bu “tarımsızlaşma” tezi, günümüzde Ziraat Mühendisleri Odası’ndan, bir dizi sol çevreye kadar geniş bir yelpazede kabul görüyor. Tarımsızlaşma tezi, yalnızca Türkiye’deki tarım üretiminin çökmekte olduğu iddiasından ibaret olsaydı ciddiye alınıp özel olarak tartışılmayı gerektirmeyebilirdi. Ancak, bu tezi ileri sürenler birbirinden farklı iki iddia olan “Türkiye tarımı neoliberalleşmektedir” ve “Türkiye’de tarım üretimi bilinçli olarak çökertilmektedir” iddialarını ard arda sıralayıp aynı şeymiş gibi sunarak neoliberal tarım politikalarına karşı muhalefetin ulusalçı bir politik çerçeveye hapsolmasına (bazıları bilerek, bazıları bilmeyerek) neden oluyolar.⁹² Bu durum, tarımsızlaşma tezinin özel olarak ele alınmasını gerektiriyor.

91 Aydın, s. 174; Murat Öztürk, *Agriculture, Peasantry, and Poverty in Turkey in the Neoliberal Age*, Wageningen, Wageningen Academic Publishers, 2012, s. 98.

92 Tarımsızlaşma tezinin nasıl savunulduğuna kısaca bakalım. Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası eski başkanı (ve günümüzde CHP’nin Ankara milletvekili olan) Gökhan Günaydın’a göre, “Türkiye’de tarım sektörü, sosyal ve ekonomik yönleriyle, neoliberal politikaların uygulandığı son çeyrek yüzyıllık dönemde sürekli olarak güç kaybetmektedir. Bununla birlikte, 2000’li yıllarla birlikte uygulanan Dünya Bankası ve IMF taahhüdüne teslimiyetçi politikaların sonucunda sektör, çöküş noktasına gelmiştir. 1999 yılından bu yana değişen hükümetlere karşı söz edilmiş ‘teslimiyetçi anlayış’ aynen sürdürülmüş; böylelikle giderek artan bir dışa bağımlılık, kendine yeterliliği kaybetme, üreticinin yoksullaşması ve kural dışı piyasa koşullarında çok uluslu şirketlerin egemenliğinin pekiştiği ‘kesintisiz bir süreç’ yaşanmıştır” (Gökhan Günaydın, “Kendine Yeterlilikten Bağımlılığa,” *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 11 Nisan 2006). Ziraat Mühendisleri Odası Antalya Şube başkanı Vahap Tuncer’e göre, “1980 sonrası yürütülen neoliberal politikaların tarımdaki hedefi ise bu sektörü çökertmek ve 80 milyonluk bu pazarı ürün stokları giderek artan gelişmiş ülkelerin tarım ürünlerine açmaktır” (Vahap Tuncer, “Pamuk Üreticileri Teslim Oluyor...,” *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 12 Ağustos 2008). Türkiye Komünist Partisi’nin 2007 seçim bildirgesinde ise şöyle deniyor: “Türkiye’de tarım çökertilmektedir. ‘Ülkemizi bir tarım ülkesi olmaktan çıkaracağız, sanayileşeceğiz’ bahanesiyle sürdürülen tarım politikaları sonucunda Türkiye açık tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu politikalar Amerika ve Avrupa Birliği tarafından dayatılmıştır. Türkiye’nin gereğinden fazla sebze, meyve, tütün, fındık, pancar, pamuk ürettiğini ileri süren emperyalistler her şeye burunlarını soktular. İşbirlikçi hükümetlerimiz onların her dediğini yaparak, ülkemizi tarımda da dışa bağımlı hale getirdiler.

Toplam tarım üretiminde mutlak ve büyük bir azalma olduğunu ortaya koymadan Türkiye tarımının çökertildiğini kanıtlamak mümkün değildir. Bunun haricindeki her türlü veri olsa olsa tarımın yavaş geliştiğine işaret eder, tarımın çöktüğünü kanıtlamaz. Tarımsızlaşma tezini (bizce başarısız biçimde) savunan Mahir Gürbüz'ün de teslim ettiği gibi,

Açıklanan girdi ve teknoloji kullanım hızı nedeniyle, toplam tarım arazisindeki yaklaşık 2 milyon hektarlık azalmaya rağmen, toplam üretimde artış azalarak da olsa devam etmiştir. Gerek sulanan alanlardaki önemli artış, gerek üstün genetik materyal kullanımı doğal olarak verimi yükselttiğinden, artış hızında önceki dönemlere göre azalış olduğu halde, toplam üretim yine de azalmamış artmıştır.⁹³

Toplam tarımsal üretimin değeri 2000 yılında 17 milyar TL, 2005'te 61 milyar TL, 2009'da 79 milyar TL'dir.⁹⁴ Tarıma yönelik devlet desteğinin 1980-86 ve 1999-2002 dönemlerinde dramatik olarak azaltılması, tarımsızlaşma tezinin bir kanıtı olarak sunulmaktadır. 1990'larda tarıma yönelik devlet desteğinin dramatik biçimde arttığını yukarıda aktarmıştık. IMF ve Dünya Bankası'nın gündeme getirdiği, üretimi köstekleyen DGD uygulamasının 2002'de esas tarımsal destek aracı olarak kabul edilmesi ilk bakışta tarımsızlaşma tezini destekliyor gibi görünmektedir. DGD 2002'de kabul edildiği şekliyle, yani esas destekleme aracı olarak uygulanmaya devam etseydi bunun haklı olduğu düşünülebilirdi. Oysa yukarıda işaret ettiğimiz gibi, 2004'ten itibaren eski tip tarımsal destekler geri getirilmiş, DGD'nin toplam destekler içindeki payı giderek azalmıştır. 2006'da kabul edilen Tarım Kanunu, üretimi köstekleyen DGD'nin yanı sıra üretimi destekleyen çok sayıda destekleme aracının da kullanılabileceğini tescil

Gübre dışarıdan geliyor, ilaç dışarıdan geliyor, tohum dışarıdan geliyor, emir dışarıdan geliyor! Yabancı gıda tekelleri Türkiye'nin en verimli arazilerini ele geçirdi bile. İşçilerimizi düşük ücretlere çalıştırıyorlar ve verimli topraklarımızı kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlar" (<http://www.tkp.org.tr/secim2007/pdf/SecimBildirgesi.pdf>). Empyrist kurumların Türkiye'den daha az pancar ve tütün üretmesini istediğini yukarıda belirtmiştik. Pamuk için durum daha karmaşık olsa da, orada da daha az üretme baskısının mevcut olduğu söylenebilir. Meyve ve sebze üretimi için ise böyle bir baskı söz konusu değildir. Dahası, Türkiye'de meyve ve sebze üretimi azalmak bir yana giderek artmaktadır. TKP'nin üretimi kısıtlanan ürünler listesinin en başına meyve ve sebzeyi koyması tarımsızlaşma tezinin cazibesine kendisini fazlasıyla kaptırdığını gösteriyor (2014 yılında yaşanan bölünmenin ardından kurulan iki partinin TKP ismini kullanmadığını da geçerken hatırlatalım). Nihayet, tarımı tasfiye etmenin kapitalizmin mantığına uymadığını bile bile tasfiye tezinde ısrar eden şu pasaj, yazarının amacının aksine tasfiye tezinin geçersizliğini kavrayabilmek için yeterli bir ilk neden sunuyor: "Avrupa ülkeleri tarım ürünlerini ve çiftçileri korurken Türk devletinin ve hükümetinin sadece fındıkta değil, bütün tarım ürünlerinde 'desteklemeyi' kaldırdığını, tarımı tasfiye etmek için elinden gelen her şeyi yaptığını söylemek gerekiyor. Türkiye'de bütün değerlerin, bütün mal ve hizmetlerin evrensel kapitalizmin satın alacağı bir biçime getirilmesine itina gösterildiği son dönemde tarımı, evrensel kapitalizme sunulacak hale getirmeye çalışmamak, tarımın doğrudan tasfiyesine yönelmek herhalde yine global kapitalizmin istediği bir şey" (Selami İnce, "Fındık Üreticisi AKP'ye Mecbur Mu?," *Bir gün, Pazar Eki*, 19 Ağustos 2012).

93 Mahir Gürbüz, "Tarım, 1980 Sonrası Adım Adım Bitirildi," *Cumhuriyet. Tarım ve Hayvancılık Eki*, 11 Temmuz 2006.

94 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, *Türkiye Tarım Sektörü Raporu*, Temmuz 2010, s. 5.

etmiştir.⁹⁵ Gürbüz de bu desteğin üretime olan olumlu etkisini teslim etmektedir: “Geleneksel trend devam ettiğinden, sübvansiyonların da etkisiyle girdi kullanımı artışı devam etmiştir. Örneğin dönem başında bitki besin maddesi bazında 1,1 milyon ton olan gübre tüketimi 2005 sonunda 2 milyon tona çıkabilmiş, üstün verimli çeşit tohum kullanımında önemli gelişim sağlanabilmiştir.”⁹⁶

Tarımın tasfiye edildiği tezinin iki temel argümanının geçersizliğini ortaya koyduktan sonra, Türkiye tarımının gelişimine ilişkin bazı önemli noktalara işaret ederek devam edelim. Öncelikle, tarımın Türkiye ekonomisindeki ağırlığının giderek azaldığı gerçektir. Tarımın GSYİH’deki payı 1978’de yüzde 23.8’den, 1988’de yüzde 18.9’a, 2000’de yüzde 11.9’a, 2010’da yüzde 9.1’e düşmüştür.⁹⁷ Aynı oran tarımın çok gelişmiş olduğu ABD’de yüzde 1’dir.⁹⁸ Tarımın dünyanın toplam GSYİH’si içindeki payı ise yüzde 3’tür.⁹⁹ Dolayısıyla, tarımın milli gelirdeki payının azalması tarımsızlaşmanın kanıtı olarak görülemez.

Türkiye tarımının belli başlı ürünlerinin durumuna bakarak tabloyu tamamlayalım. Gıda arzı ve güvenliği bakımından en önemli tarım kalemi tahıldır. 2009-2011 aralığında dünyanın en büyük beş hububat üreticisi sırasıyla Avrupa Birliği, Çin, Hindistan, ABD ve Rusya Federasyonu’dur. Türkiye bu listede dokuzuncu sıradadır.¹⁰⁰ Toplam üretim miktarı bakımından ürün bazında yapılan sıralamaya göre, 1980 yılında Türkiye 17 ayrı üründe dünyanın en büyük üreticisi, 15 üründe dünya ikincisi, 15 üründe dünya üçüncüsüdür. 1990’da 15 üründe dünyanın en büyük üreticisi, 15 üründe dünya ikincisi, 10 üründe dünya üçüncüsü, 2010’da ise 15 üründe dünya birincisi, 11 üründe dünya ikincisi, 16 üründe dünya üçüncüsüdür.¹⁰¹ Türkiye tarımının çökmediği açıktır.

Buradan Türkiye’nin tarımda muazzam bir gelişme kaydettiği sonucunu çıkarmak elbette mümkün değildir. Türkiye tarımı, başta emek verimliliği olmak üzere pek çok göstergede gelişmiş ülkelerin epey gerisindedir. Ayrıca, hayvancılık sektörü 1980’lerden bu yana ciddi oranda gerilemiştir. Kırmızı et üretiminin temelini oluşturan hayvan varlığı (sığıır, manda, koyun ve keçi sayı-

95 Güven, s. 180.

96 Gürbüz, “Tarım, 1980 Sonrası..”

97 Hüsnu Ege, “Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi,” *TEPGE Bakış*, sayı: 7, Temmuz 2011, s.1.

98 <http://www.ers.usda.gov/data-products/ag-and-food-statistics-charting-the-essentials/ag-and-food-sectors-and-the-economy.aspx#.VCMbS0tXZfs>

99 <http://www.fao.org/docrep/015/i2490e/i2490e01c.pdf>

100 Food and Agriculture Organization of the United Nations, *Crop Prospects and Food Situation*, sayı: 1, Mart 2012, s. 4. Hububat kapsamında yer alan farklı tip ürünlerin üretim performansı da farklıdır. Son on yılda buğday üretimi artmamış, arpa üretimi azalmış, mısır ve çeltik pirinç üretimi ise ciddi biçimde artmıştır (Oral, “Tarımda Neoliberal Politikaların 30. Yılı”).

101 <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>

sı) 1980'de 85 milyondan 2010'da 41 milyona düşmüştür.¹⁰² Kırmızı et üretimi yerinde saymış, ithalata bağımlılık giderek artmıştır. Yerli burjuvazi son dönemde devlet desteğini de arkasına alarak hayvancılığa ciddi yatırım yapmaya başlamıştır. Örneğin Saray Halı'nın sahibi Necati Kurmel, 25 bin büyükbaş hayvan barındıran büyük bir çiftlik kurmuştur. Ata-Sancak, Söktaş, Banvit, Doğan Organik ve Korel de sektöre yatırım yapmaktadır.¹⁰³ Bu yatırımların dibe vuran sektörü canlandırmaya yetip yetmeyeceğini önümüzdeki yıllarda göreceğiz. Özetle, kırmızı et üretimi hariç tutulursa, tarıma ilişkin genel tablonun bir çöküşe değil, olsa olsa yavaş bir büyümeye işaret ettiği bellidir.

Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde ciddi bir açık vermesi tarımsızlaşma tezinin kanıtı olarak sunulan bir başka olgudur. Türkiye, DTÖ Tarım Anlaşması'nın hükümlerini 25 Şubat 1995'te iç hukukunun bir parçası haline getirmiştir. Bu çerçevede ithal tarım ürünlerinden aldığı gümrük vergilerini (her bir ürün için yüzde 10'dan az olmamak koşuluyla) ortalama yüzde 24 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir.¹⁰⁴ Avrupa Birliği ile 1995'te imzalanan ve 1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren Gümrük Birliği Antlaşması işlenmemiş tarım ürünlerini kapsam dışında bırakmıştır. Ancak, işlenmiş tarım ürünlerinin bir kısmı anlaşma kapsamındadır. Süt, tahıl ve şeker gibi Türkiye'nin rekabet gücünün düşük olduğu ürünlerde gümrük birliğine gidilirken, salça ve meyve suyu gibi rekabet üstünlüğü olan ürünler kapsam dışı bırakılmıştır.¹⁰⁵ Bunun sonucunda tarım ürünü ihracatının artış hızı ithalatın artış hızının gerisinde kalmıştır. Tarım ürünleri dış ticaretini ölçen iki ayrı uluslararası gösterge mevcuttur: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması ve Standart Ticaret Sınıflaması. İlk göstergeye göre 2001-2010 döneminde Türkiye dört yıl dış ticaret fazlası, altı yıl dış ticaret açığı, ikinci göstergeye göre ise altı yıl dış ticaret fazlası, dört yıl dış ticaret açığı vermiştir.¹⁰⁶ Kısacası, tarım ürünleri dış ticareti alanında mutlak bir çöküş değil, istikrarsız bir seyir söz konusudur.

Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde pek çok yıl açık vermesinin gerisinde yatan faktörlerin mukayeseli analizi bu yazının sınırlarını aşan, çok kapsamlı ve karmaşık bir konudur. Burada dış ticaret açığı olgusunu açıklamak için ille de tarım üretiminin çöktüğü tezini kabul etmenin gerekmediğine işaret etmekle yetineceğiz. Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde açık vermesinin önemli nedenlerinden birisi, tarım üretiminin düşük olması değil, Türkiye'nin ürün işleme ve fiyatlandırma konusunda emperyalist ülkeler karşısında dezavantajlı bir konumda olmasıdır. Türkiye'nin en büyük tarım ürünü ihracatı kalemlerinden birisi olan fındık örneğine bakarak açıklaya-

102 Oral, "Tarımda Neoliberal Politikaların 30 Yılı."

103 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, s. 10.

104 Öztürk, s. 68.

105 Ulukan, s. 116.

106 Oral, "Tarımda Neoliberal Politikaların 30. Yılı."

lım. Dünya fındık üretiminin yaklaşık yüzde 70'ini Türkiye, yaklaşık yüzde 16'sını ise İtalya gerçekleştiriyor.¹⁰⁷ Doğal olarak bu iki ülke fındık ihracatı sıralamasında ilk iki sırayı paylaşıyorlar. Hiç fındık üretmeyen Almanya ise dünya fındık ihracatının yüzde 10'unu gerçekleştirerek üçüncü sırada yer alıyor. Hamburg'da kurulan Fındık Borsası sayesinde dünya fındık fiyatlarının oluşmasında söz sahibi haline gelen Alman sermayesi, ürün işleme alanındaki gelişkin kapasitesini de kullanarak hiç üretmediği fındıkta muazzam bir dış ticaret fazlası veriyor.¹⁰⁸ Türkiye'nin dünya üretiminin dörtte üçünü gerçekleştirdiği fındıkta durum buysa, daha az rekabetçi olduğu diğer ürünlerdeki durumun daha kötü olduğunu tahmin etmek zor değildir. Kısacası, tarımdaki ciddi dış ticaret açığının nedenlerinden biri Türkiye'nin, dünya kapitalist hiyerarşisinde emperyalist ülkelerin altında bulunmasıdır. Tarım üretiminin verimliliğinin emperyalist ülkelere nazaran düşük olması ikinci neden olarak saptanmalıdır. Dolayısıyla, dış ticaret açığı tarım üretiminin çöküşüne değil, düşük verimlilik ve bağımlılık olgularına işaret eder.

Tarımın tasfiye edilmediğini saptadıktan sonra, gerçekte neyin tasfiye edilmekte olduğu sorusunu yanıtlayabiliriz. Tasfiye edilen tarım üretimi değil, küçük çiftçiliğin ağırlık taşıdığı eski tarımsal yapıdır. Türkiye burjuvazisi, 1980'lerden itibaren arzuladığı ama (1987-1998 arasında çiftçilere verilen tavizler nedeniyle) çok yavaş bir tempoyla gerçekleştirebildiği, sözleşmeli çiftçiliğe ve büyük şirketlerin üretim ve dolaşım süreçleri üzerinde artan kontrolüne dayanan, yeni bir tarımsal yapı kurma hedefine ulaşmak için 1999 sonrasında büyük bir neoliberal taarruz başlatmıştır. Bu taarruzun amacı tarım üretimini çökertmek değil, tekellerinin çıkarları doğrultusunda tarımı daha kârlı bir sektör haline getirmektir. Türkiye burjuvazisinin tarım konusunu en iyi bilen isimlerinden birisi olan Rifat Hisarcıklıoğlu, neoliberal taarruzun içeriğinin mükemmel bir özetini şöyle veriyor:

Tarımdaki sorunumuzu üç başlık altına topluyoruz; istihdam fazlası, arazilerin aşırı parçalanması ve düşük verim. AB'de nüfusun yüzde 5'i tarımda istihdam ediliyor, Türkiye'de yüzde 35'i. Buna karşılık milli gelir içindeki payı bizde yüzde 12 iken, AB ortalaması yüzde 2'dir... Öte yandan, AB'de dekar başına verim, ürün türüne göre değişmekle birlikte, Türkiye'nin çok üzerinde. Mesela tahıl-da, işletme başına üretim, AB'de 104 ton, Türkiye'de 15 ton. Dekar başına verim AB'de 600 kilo, Türkiye'de 250 kilo. AB'de tarım işletmelerinin sayısı 13 milyon dolayındayken, Türkiye'de 3 milyon civarında. Üstelik, 3 milyon tarım işletmesinden sadece 175 bini AB ortalaması olan 200 dekarın üstünde. Yani, tarımsal işletmelerin yalnızca yüzde 5'i AB ile rekabet edebilecek büyüklüğe sahip. Bu tablonun en önemli nedeni, miras veya intikal yoluyla, tarım arazilerinin bölünmesidir. Geçen yıl yürürlüğe giren, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, bu olumsuz gelişmeyi önleyecek, önemli bir ilk adımdır. Bu kanun, top-

107 "15 Ülkede Fındık Üretiliyor," *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 14 Kasım 2006.

108 "Almanya Kadar Olamıyoruz," *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 14 Kasım 2006.

rağın, “yeterli büyüklüğün” altına inmesini önlemek için, mirasla parçalamanın durdurulmasını öngörmekte ve gönüllülük temelinde, “arazi toplulaştırması”nı özendirilmektedir. Önümüzdeki bu değişim sürecinde, üretimini kayıt altına alan kazanacaktır. AB’nin, tarımsal üretimi, “tarladan sofraya” kayıt altına alma sistemi, üreticiye büyük sorumluluk yükleyecektir. Devletin ve AB’nin destek ödemelerinden, yalnız kayıt altına giren çiftçiler yararlanacaktır. Ortaklık kurmayı başaran, büyük tarım işletmelerine dönüşerek, ölçek ekonomisini gerçekleştirenler, değişim sürecinden daha az zarar görecektir. Sözleşmeli üretimin ağırlığı artacaktır. Sözleşmeli çiftçilik sistemi, üreticiyi hem ülke ekonomisi ile bütünleştirecek, hem de bağımsızlığını büyük ölçüde korumasına imkân verecektir... AB standartlarına ve mevzuatına uyum için erken davranan rahat edecek ve ihracatını artıracaktır. Tarımsal işletmeleri bundan böyle, bir fabrikayı yönetir gibi akılcı ve disiplinli bir şekilde yönetmek gerekecektir. Pazarlama ve markalaşma tarımında da önemli olacak. Tizit tüketiciler bir süre sonra portakal veya domates alırken bile, belirli markaları arayacaktır. Yenilikçilik ve ürün farklılaştırılması, yerel ürünleri ve tatları canlandırmak, tarımın AB piyasasına uyumunu kolaylaştıracaktır. Türkiye; AB ülkelerinin tamamını besleyebilecek bir tarımsal potansiyele sahip. Yeter ki teknoloji kullanımı artsın ve köylülükle üreticilik ayırt edilsin...Diğer taraftan, elbette dünyanın her yerinde olduğu gibi tarım sübvansiyonları edilmeli. Çünkü tarım, belki katma değeri çok düşük, ama gerekliliği çok yüksek bir üretim alanıdır. Bugün AB bütçesinin yüzde 40’ı, tarım sübvansiyonlarına gidiyor. AB genelindeki tarım desteği sonucunda, tarım ürünleri, dünya fiyatlarının yüzde 30 üzerindedir. Kısacası sübvansiyonlar dünyanın her yerinde böyledir. Ama bunu istismara açık bir hale getirmemek gerekir. Yani herkes şunu bilmeli ki; daha iyi bir yaşam için tarım desteklenmeli ama bu destek, esas emeğin de üzerine geçmemelidir...Diğer taraftan, Tarım Kanunu’nun çıkmasını da, önemli bir adım olarak görüyoruz. Ancak, tarım desteklerinin milli gelire oranının, taslak metindeki yüzde 2’den yüzde 1’e indirilmiş olması, doğru bulmuyoruz. Tarım sektörünün önemi ve AB süreciyle yaşayacağı sıkıntılar dikkate alınarak, bu oranın eskisi gibi, yüzde 2’ye çıkarılmasında, büyük fayda vardır.¹⁰⁹

Görüldüğü gibi, Türkiye burjuvazisi tarım üretimini değil, küçük çiftçilerin sayısını azaltmayı, sözleşmeli çiftçiliği temel üretim organizasyonu haline getirmeyi, tarımı büyük sermayenin kontrolü altına almayı ve böylelikle kârlarını artırmayı hedefliyor. Tarımsızlaşmak bir yana, küçük çiftçileri ve tarım proleteriyasını daha fazla sömürerek tarım alanında daha fazla rekabetçi olmaya çalışıyor.¹¹⁰ Önceki bölümde AKP hükümetinin tarıma yönelik devlet desteğini kesmekten ziyade desteğin yapısını neoliberal dönüşüme uyumlu hale

109 “TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu: ‘Tarımda popülist yaklaşımdan vazgeçilmeli’,” *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 13 Haziran 2006. Hisarcıklıoğlu’nun sözleşmeli çiftçiliğin küçük çiftçilerin bağımsızlığını koruyacağı iddiası elbette doğru değil. Bununla birlikte, bu sözler burjuvazinin sözleşmeli çiftçiliği fabrika tipi üretime yeğlemesi olgusunun Türkiye için de geçerli olduğunu gösteriyor.

110 Bir başka deyişle, “Tarımımızın uluslararası kategoride yükselişinin çiftçinin daha fazla sömürülmesiyle elde edildiği bilinmelidir/bilinmiyor” (Abdullah Aysu, “Tarımda AKP Gerçekleri ve Çiftçi Gerçekleri,” <http://bianet.org/bianet/bianet/130329-tarimda-akp-gercekleri-ve-ciftci-gercekleri>, 30 Mayıs 2011).

getirdiğini belirtmiştik. Hisarcıklıoğlu’nun konuşması, bunun Türkiye burjuvazisinin genel yönelişı olduğunu gösteriyor ama tek bir farkla: Burjuvazi AKP’den tarımı daha fazla sübvanses etmesini talep ediyor.

Neoliberal tarım politikaları

Tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi: 1990’larda iş başına gelen koalisyon hükümetleri, çiftçileri tamamen yabancılaştırmamak için fiyat ve sübvansiyon desteğini zaman zaman artırırsalar da, tarım sektörünü neoliberal doğrultuda dönüştürmek için bazı önemli adımlar atabildiler. Bunlardan en önemlisi tarım ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren KİT’lerin özelleştirilmesidir. Hayvan yemi üretiminin önemli bölümünü gerçekleştiren Yem Sanayi Anonim Şirketi (YEMSAN), hayvansal gıda üretim ve ticaretinin önemli bölümünü kontrol eden Et ve Balık Kurumu’nun (EBK) pek çok tesisi, süt piyasasında benzer bir konuma sahip olan Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) 1995’te özelleştirildi.

İkinci neoliberal saldırının başladığı 1999’dan sonra tarım sektöründeki en büyük özelleştirmeler gerçekleştirildi. 2001’de çıkarılan Şeker Yasası ile Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş (TŞFAŞ) farklı parçalara ayrıldı, bu parçalar daha sonra özelleştirildi. Aynı yıl çıkarılan Tütün Yasası ile Tekel parçalandı. Tekel’in alkol bölümü 2004’te (Mey İçki Sanayi ve Ticaret A.Ş adını alan) yerli bir konsorsiyuma satıldı, bu konsorsiyum 2006’da hisselerinin yüzde 90’ını Texas Pacific Group adlı Amerikan tekeline devretti. TEKEL’in tütün bölümü 2008’de British-American Tobacco Company’e satıldı.¹¹¹ Tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi tekellerin tarımdaki ağırlığını artırdı.¹¹²

Tarım kooperatiflerinin işlevsizleştirilmesi: 1980 öncesinde küçük ölçekli tarımı sürdürülebilir kılan önemli faktörlerden biri kooperatiflerin güçlü olmasıydı. Bu dönemde milyonlarca küçük çiftçi, tarım satış kooperatiflerine üyeydi. Türkiye tarımının kapitalist niteliği kooperatiflerin eşitlikçi bir yapıya sahip olmasını elbette engelliyordu. Orta ve zengin köylüler kooperatiflerde daha fazla hisseye ve söz hakkına sahipti. Yine de, yetiştirdikleri ürünü pazarlamalarını sağlayan bir kooperatifin varlığı ürünün ellerinde kalması riskini düşürerek küçük çiftçilere ciddi bir güvence sağlıyordu. Ürünü tarladan alıp piyasaya götürme işini doğrudan kooperatiflerin üstlenmesi (çiftçinin elindeki malı ucuza kapatıp piyasada muazzam kârlar elde eden) aracı ve komisyoncuları devre dışı bırakarak çiftçilerin gelirini artırıyordu. Dahası, pek çok kooperatifin işlenmemiş ürünleri işleyip hazır gıdaya dönüştürecek fabrika veya

111 Aydın, s. 163-173; Öztürk, s. 92, 93.

112 Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çaykur), özelleştirilmeyen tek büyük tarımsal KİT’tir. Tekel konumunu yitirmesinden sonra yerli ve yabancı şirketlerin rekabetiyle giderek daha fazla karşılaşılan ÇAYKUR, iç piyasanın yüzde 60’ını elinde tutmaya devam ediyor (<http://www.caykur.gov.tr/Caykur/2/1/7/4/hakkimizda.aspx>).

atölyesi vardı. Kooperatif üyesi çiftçiler, ürün işleme faaliyetinden elde edilen kârdan pay alıyordu. İşlenmiş ürün, işlenmemiş üründen daha fazla kâr getirdiği için küçük çiftçilerin geliri artıyordu. Kısacası, kooperatif üyeliği küçük çiftçiler için güvence ve iyi gelir demektir. Tarım kooperatifleri özel kuruluşlar olmalarına rağmen devlet himayesindeydi. Kooperatifler ile devlet arasındaki ilişkinin tarihi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Cumhuriyet döneminde bu ilişki Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'nin (TSKB) 1935'te kurulmasıyla resmiyet kazanmıştır. 1950-80 döneminde devlet tarımı modernleştirmek için ayırdığı kaynakların bir bölümünü TSKB aracılığıyla küçük çiftçilere aktarmıştır.¹¹³

Büyük sermayenin, tarımı daha doğrudan kontrol etme hedefine bağlı olarak tarım kooperatiflerinin zayıflatılması gündeme gelmiştir. Aralık 1999'da IMF'nin gözetiminde uygulanmaya başlanan istikrar programı çerçevesinde hazırlanan Tarım Reformu Uygulama Projesi, Dünya Bankası'nın 600 milyon dolarlık desteği ile 2001'de uygulamaya kondu. Proje kapsamında gündeme gelen kooperatif yasası, Haziran 2000'de onaylandı. Bu yasa devletin kooperatiflere ve diğer üretici birliklerine yaptığı her türlü mali desteğin kesilmesini hükme bağlamıştır. Ayrıca, kooperatiflerin basit ürün işleme haricindeki her türlü sanayi faaliyetini yasaklamış, fabrika kurmak isteyen kooperatiflerin anonim şirket statüsüne sahip olmasını şart koşmuştur. Yasanın, kooperatifleri sahip oldukları fabrika ve atölyeleri özel şirketlere satmaya zorlamayı amaçladığı açıktır.¹¹⁴ Devlet desteğinin kesildiği ve anonim şirket statüsünün şart koşulduğu bir ortamda ellerindeki fabrikaları kaybetmek istemeyen kooperatifler diğer özel şirketlerden farksız birer tarım şirketine dönüşmek zorundadır. Bu tip kooperatifleri "şirketleşmiş kooperatifler" olarak nitelemek yerinde olur. Kooperatiflerin özelleştirilmesi ve şirketleşmesi Türkiye tarımının neoliberal dönüşümünün önemli aşamalarından birisidir.

Tohumculuk kanunu: Tarımın neoliberalleşmesi yalnızca özelleştirmeden ibaret değildir, hatta onu gölgede bırakacak kadar radikal yöntemleri içerir. 2006'da çıkarılan Tohumculuk Kanunu, bu tür bir uygulamadır. Bilindiği gibi, yerleşik tarıma geçilmesinden bu yana geçen binlerce yıl içinde köylüler üretim araçlarını ve tekniklerini durmaksızın yenilemiştir. Tohum geliştirme bu sürecin bir parçasıdır. Köylüler ellerindeki tohumları birbirleriyle paylaşarak, farklı tip tohumları melezleyerek topraktan daha çok verim alma-

113 1970'lerde Türkiye'de kooperatifçilik iki ayrı hatta ilerlemiştir. 1971'de kurulan Köy Kalkınma Kooperatifleri Merkez Birliği (KÖY-KOOP), devletten ve tüccar-tefeci sermayesinden bağımsız bir üretici örgütü olmaya yönelerek TSKB'nin temsil ettiği devlet güdümünde kooperatifçiliğin alternatifini haline gelmiştir. KÖYKOOP'un çok sayıda yöneticisi 12 Eylül'den sonra sıkıyönetim mahkemelerinde yargılandılar (Cevat Gcray, "Kooperatifçiliğin Dünyada ve Türkiye'deki Nicel Gelişimi," *SBF Dergisi*, cilt: 47, sayı: 1-2, 1992, s. 436). Yargılananlardan biri de Akın Birdal'dır.

114 Ulukan, s. 119; Çağlar Keyder, Zafer Yenil, "Agrarian Change Under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture," *Journal of Agrarian Change*, cilt: 11, sayı: 1, Ocak 2011, s. 65.

yı sağlayan tohum türleri geliştirmiştir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu bilgi sayesinde insanlık tarihi boyunca binlerce farklı tohum türü icat edilmiştir. Kapitalizmin gelişimi sürecinde tarıma yönelik bir girdi sektörünün ortaya çıkmasıyla birlikte tohum üretiminde bilim-sanayi iş birliği öne çıkmış, laboratuvarlarda geliştirilen türler fabrikalarda büyük miktarda üretilerek piyasaya sunulmuştur. Girdi sanayisinin gelişimi, toprak verimliliğini artırmak gibi olumlu, ürün çeşitliliğini azaltmak gibi olumsuz sonuçlar vermiştir.

Konumuz açısından önemli olan nokta girdi sanayisinin gelişimine rağmen çiftçilerin tohum üretimi üzerindeki kontrollerini tamamen yitirmemiş olmasıdır. Çiftçiler yeni tohum türleri üretmeyi ve paylaşmayı günümüze değin sürdürmüştür. Çiftçilerin tohum üretimi alanında devam eden etkinliğinin büyük şirketlerin çıkarlarına aykırı olduğu açıktır. Sermayenin küçük üreticilere taarruzu sürecinde (Monsanto gibi) tekeller çiftçilerin bu etkinliğine kesin olarak son vermeye yönelmiştir. Bu tekellerin yoğun lobi faaliyetlerinin sonucu olarak farklı ülkelerde onaylanan patent yasaları, patenti alınan tohumlar haricindeki tohumların kullanımını yasaklamıştır. Küçük çiftçilerin patentleme alanında tekellerle rekabet edemeyeceği belli olduğuna göre, bu yasaların çiftçileri tekellerin ürettiği tohumu satın almaya mecbur bırakarak tohumu tamamen metalaştırmayı amaçladığı açıktır. Çiftçilerin yalnızca tohumuna değil, binlerce yıldır kuşaktan kuşağa aktarılarak genişleyen bilgi ve becerilerine el koyarak tekellere yeni kâr alanları açmak hedeflenmektedir.

2006’da çıkarılan Tohumculuk Kanunu bu uluslararası sürecin bir parçasıdır. Bu kanun, Avrupa Birliği Tohumculuk Yasası model alınarak hazırlanmıştır.¹¹⁵ 1986’da kurulan ve Türkiye’deki tohum şirketlerini bir araya getiren Türkiye Tohumculuk Endüstrisi Derneği (TÜRK-TED) adlı sermaye örgütü, yasanın çıkmasında aktif rol oynamıştır.¹¹⁶ Bu yasa piyasada satılan tüm tohumların kayıtlı ve sertifikalı olmasını şart koşuyor. Bunun anlamı, küçük çiftçilerin ek gelir kaynağı olan, pazar yerlerinde görmeye alıştığımız sertifikasız tohum satışının yasaklanmasıdır. Bu yasa, kayıt ve sertifikasyon yetkisini Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bünyesinde kurulan Tohumluk Kayıt ve Sertifikasyon Merkezi (TKSM) ile (TÜRK-TED üyesi şirketlerin tamamının üye olduğu) Tohum Sanayici ve Üreticileri Alt Birliği’ne (TSÜAB) vererek tohum alanında devlet-sermaye iş birliğini kurumsallaştırmıştır. Yasa TKSM’ye sertifikasız tohum kullanan çiftçilere para cezası verme yetkisi vermiştir. Ayrıca, Türkiye tohum alanında devlet-sermaye iş birliğini uluslararası ölçekte düzenleyen Uluslararası Yeni Bitki Çeşitleri İslahçı Hakları Kurulu’na 2007’de üye olmuştur.

115 Aydın, s. 175.

116 Bu dernek, kendi yayınında yasadaki “2006 yılında TÜRK-TED önderliğinde çıkarılan yeni Tohumculuk Yasası” diye bahsetmektedir (*Türkiye Tohum Sektörü*, Ankara: TÜRK-TED: 2009, s. 10).

Çiftçilerin tohum üzerinde kontrollerini yitirmesinin girdi maliyetlerinin baskısını üzerinde en fazla hisseden küçük çiftçileri çok etkileyeceği bellidir. Girdi maliyetlerinin artması, küçük köylülerin tarımsal faaliyetlerini sınır-lamasına, geçinmek için emek güçlerini satmaya mecbur kalmasına neden oluyor. Köylülüğün proleterleşmesi derinleşiyor. Ayrıca, maliyetleri karşılama konusunda daha az güçlük çeken orta ve zengin çiftçilerin tarımdaki ağırlığı artıyor. Bununla birlikte, Tohum Kanunu'nun henüz harfiyen uygulanmadığı açıktır. Bunun temel nedeni köylülerin direnişidir. Son yıllarda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde köylüler kendi ürettikleri tohumu birbirleriyle takas ettikleri festivaller düzenleyerek yasaya meydan okumuşlardır.¹¹⁷ Kanunun köylüler arasında yarattığı tepkinin farkında olan AKP hükümeti, kanunu ağır yaptırımlarla uygulama yoluna girmemiştir. Köylüler açısından bıçak kemiğe henüz dayanmamıştır. Ancak, yerli ve yabancı tekellerin artan baskısıyla kanunun harfiyen uygulanmaya başlaması ihtimali mevcuttur. Böyle bir durumda kırsal bölgelerde gelişebilecek bir direniş, devletten ve sermayeden bağımsız bir çiftçi hareketi kurmak için ciddi bir fırsat yaratabilir. Bu fırsatı değerlendirebilmek için şimdiden politik hazırlık yapmak gerekir. Köylülerin kanun konusunda bilgilendirilmesi, tohum takası festivallerinin desteklenmesi ve yaygınlaştırılması bu hazırlığın ilk adımları olmalıdır.

Türkiye'de sözleşmeli çiftçiliğin yükselişi

Tarımın sanayileşmesinin üretimin standartlaştırılmasını mümkün hale getirmesiyle birlikte dünyadaki diğer örneklerde olduğu gibi, Türkiye'de de sözleşmeli çiftçilik gündeme gelmiştir. Türkiye'de sözleşmeli çiftçilik 1960'ların ikinci yarısında başladı. Bu dönemde Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü tohum üretimi için, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ise şeker pancarı üretimi için çiftçilerle sözleşme yapmaya başladılar. KİT'lerin sözleşmeli çiftçilik deneyiminin başarılı olduğunu gören özel sektör, 1970'lerde sözleşmeli çiftçiliğe başladı. Salça fabrikaları, sanayi tipi domates arzı için çiftçilerle sözleşme yaptı. Aynı dönemde Türkiye Kalkınma Vakfı, piliç üretimi için hayvancılık yapan hanelerle bir pilot proje başlattı. Bu proje 1980'lerde Dünya Bankası kredileriyle desteklenerek başarıya ulaştı, piliç üretimi alanında sözleşmeli çiftçilik yaygınlaştı.¹¹⁸ Son yirmi yılda süpermarketlerin gıda ticaretine tamamen hâkim olmasına paralel olarak, hemen her gıda ürünü sözleşmeli çiftçilik yoluyla üretilir oldu. Gıda işinin giderek kârlı hale gelmesiyle birlikte, (daha önce

117 Mahmut Boynudelik, "Bayramiç'te Tohum Takas Şenliği," <http://www.yesilgazete.org/blog/2011/07/29/bayramic-te-tohum-takas-senligi/>, 29 Temmuz 2011; "Seferihisar'da Tohum Takas Şenliği," <http://www.haberanaliz.net/news-seferihisar-da-tohum-takas-%C5%9Eenligi-5247.html>, 15 Ekim 2012.

118 Sözleşmeli çiftçiliğin Türkiye'deki tarihsel gelişimi için bkz. Aydın, s. 178-180; Ulukan, s. 128-144.

bu sektörde varlık göstermeyen holdingler de dâhil) çok sayıda yerli ve yabancı şirket gıda sektörüne girdi ve ham madde arzı için sözleşmeli üretime başladı.

Devlet, sözleşmeli çiftçiliğin yaygınlaştırılması için kilit rol oynadı. 27 Şubat 1999'da Resmî Gazete'de yayımlanan bir yönetmelikle inek, koyun ve arı yetiştiricilerine sübvansiyonlardan yararlanmak için sözleşmeli üretim yapma koşulu getirildi. 2006'da çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu, sözleşmeli çiftçiliğin devlet tarafından teşvik edilmesi için ek kural ve düzenlemeler getireceğini ilan etti. Ziraat Bankası, sözleşmeli üretim yapan şirketlere ve çiftçilere kredi musluklarını açtı.¹¹⁹

2000'li yıllarda genişleyen piyasa ve devlet desteği sayesinde serpilen sözleşmeli çiftçiliğin birkaç somut örneğine değinerek bitirelim. Koç Holding, Urfa-Harran'da sözleşmeli çiftçilik yöntemini kullanarak domates, mısır ve soya üretiyor. Dünyanın en büyük gıda şirketlerinden Cargill, aynı yöntemi kullanarak Bursa'da, Konya'da ve Ege bölgesinde ayçiçeği ve genetiği değiştirilmiş mısır üretimi yapıyor. Aralarında Rothmans'ın bulunduğu çok sayıda sigara firması, Adapazarı, Balıkesir ve Bolu'da sözleşmeli tütün üretimi yapıyor.¹²⁰ Bursa-Karacabey'de binlerce sözleşmeli çiftçi, salça fabrikaları için sanayi tipi domates üretiyor.¹²¹ Doğan Grubu, Gümüşhane-Kelkit'te sözleşmeli çiftçilik yoluyla organik süt üretimi yapıyor.¹²² Özetle, küçük çiftçilerin nispi özerkliğine son verip onları "görünürdeki mülkiyet" biçiminde ellerinde tuttukları kendi toprakları üzerinde çalışan, proleter benzeri üreticiler haline getiren sözleşmeli çiftçilik modeli, (dünyanın geri kalanıyla aşağı yukarı eş zamanlı olarak) Türkiye'de devlet-sermaye iş birliği ile yaygınlaşıyor, tarımdaki hâkim üretim organizasyonu olmaya doğru ilerliyor.

Türkiye kırlarındaki sınıfları haritalamak

Dünya tarımının neoliberal dönüşümünün bir parçası olarak Türkiye tarımının 1980'den itibaren geçirdiği evrimi ana hatlarıyla açıkladıktan sonra, bu evrimin ortaya çıkardığı sınıfsal tabloyu özetle ele alalım. Türkiye kırlarındaki sınıfsal hiyerarşiyi bir piramide benzetirsek, yukarıdan aşağıya doğru beş ana sınıfın varlığını tespit ediyoruz: tarım-gıda-girdi tekelleri, büyük toprak sahibi tarım burjuvazisi, orta burjuvazi, yarı-proleterleşen küçük çiftçiler (sözleşmeli çiftçiler bu grubun içindedir) ve tarım işçileri. Bu yazı boyunca üzerinde durduğumuz ekonomik faktörlerin yanı sıra, 1990'larda Kürt coğrafyasında uygulanan zorunlu göç politikası gibi siyasi faktörler de bu sınıfsal tablonun oluşumunu etkilemiştir.

119 Aydın, s. 178.

120 a.g.e., s. 178.

121 Ulukan, s. 153-258.

122 <http://www.organiksut.com/tag/dogan-grubu-besi-ciftligi-gumushane-etiketi>

Sınıfsal hiyerarşinin en tepesinde yerli ve yabancı tekeller bulunur. Perakende sektörü giderek süpermarketlerin kontrolüne girmektedir. Bu alanda Carrefour, Gima, Migros, Kipa ve Tansaş gibi büyük firmalar öne çıkmaktadır ama (büyük çoğunluğu İslamcı burjuvaziye mensup olan) yerel zincirler de pazar paylarını artırmak için bunlarla rekabet halindedir. Süpermarketler kendi etiketleriyle pazarladıkları ürünlerin önemli bölümünü sözleşmeli çiftçilik yoluyla tedarik etmektedir. Bir dizi ürün tipinde rekabet çok daha az, tekelleşme oldukça belirgindir. 2001'de yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye'deki kimyevi tarımsal girdi piyasasının yüzde 85'i dört firmanın elindedir. Sigara piyasası beş yabancı firmanın kontrolündedir.¹²³ Süt ürünleri piyasasının yüzde 80'i beş firmanın (Koç, Yaşar, Sütaş, Ülker ve Nestlé) elindedir.¹²⁴

Büyük toprak sahibi tarım burjuvazisi, 1980 öncesinden farklı olarak, sözleşmeli üretim zinciri içinde bir yer edinerek sermaye birikimi yapmaktadır. Büyük fabrika ve süpermarketlerle sözleşme yapıp onların tedarikçisi haline gelen büyük toprak sahipleri, devletin sözleşmeli üreticiler için ayırdığı elverişli kredi ve sübvansiyon olanaklarından yararlanarak teknik kapasitelerini geliştirmektedir. Tarım sektöründeki ücretli emek istihdamının bir bölümü bu tip burjuvalar tarafından yapılmaktadır.

Bu yazıda ele alınan yapısal değişimler, tarım burjuvazisinin yapısını da değiştirmektedir. Günümüzde tarım burjuvazisi yalnızca taşra zenginlerinden ibaret değildir. Tarım sektöründeki genişleyen kâr olanakları giderek artan sayıda kentli zengini tarıma yatırım yapmaya yöneliyor. "Yeni tarım burjuvazisi" diye tanımlayabileceğimiz bu kentli kesim, iki ayrı gruptan oluşuyor. Birinci grup halihazırda burjuva konumunda olanlardan oluşuyor. İkinci grup ise doktor, avukat, mimar, şirket yöneticisi vb. pozisyonlarda çalışıp belirli bir birikim yapabilen, varlıklı, yeni küçük burjuvalardan oluşuyor. Birinci grup, yatırıma yöneltebileceği ciddi miktarda sermayeye sahip olduğu için tarıma oldukça iddialı bir giriş yapıyor, ikinci grup ise kentlerde sahip olmadığı burjuvalaşma olanağına daha bakir olduğunu düşündükleri tarıma yatırım yaparak kavuşmayı hedefliyor. Yeni tarım burjuvazisi, tarıma farklı kanallardan giriş yapıyor. Bunların ayrıntısına bu yazıda girmek mümkün değil. Ancak, son yıllarda dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de giderek önem kazanan ve medyada geniş yer bulan bir faaliyet alanı var ki, değinmeden geçmek yazıyı eksik bırakır. Bu alan organik tarımdır. Bilindiği gibi, Batı ülkelerindeki ekolojist hareketin düzenle barışık, steril unsurları ağırlıkla yeni küçük burjuvaziden oluşur. Bu kesim organik tarımın popülerleşmesinde büyük rol oynamış, bu alana ciddi yatırım da yapmıştır. Türkiye'de Batı'dakine benzer, köklü bir ekolojist gelenek mevcut değildir ama son yıllarda ekolojist bir söylem ile organik tarımı popülerleştiren bir kentli kesimin mevcudiyeti de ortadadır.

123 Öztürk, s. 106.

124 Aydın, s. 170.

Organik tarım, yukarıda andığımız yerli ve yabancı tekelere ilaveten yeni tarım burjuvazisi dediğimiz bu kentli kesimler için de ciddi bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Türkiye'de organik tarım son yıllarda hızla gelişmektedir. 1990'da yalnızca 313 üretici, 1037 hektar arazide, 8 farklı ürünü organik olarak yetiştirirken, 2008'de 9834 üretici, 141 bin hektar arazide, 247 farklı ürünü organik olarak üretir hale gelmiştir.¹²⁵

Kırlardaki orta burjuvazi, aile emeğinin yanı sıra az sayıda sürekli ve mevsimlik işçiyi istihdam etmeye gücü yeten köylü ailelerini ve yukarıda andığımız tarıma yatırım yapan kentli kesimlerin sınırlı sermayeye sahip ikinci grubunu içeriyor.

Küçük köylülük, tarımın neoliberalleşmesi süreci içinde hızla proleterleşiyor. 1980'den günümüze değin kır nüfusunun yarı yarıya azalması tamamen bunun sonucudur. Ancak, kentlere göç edenlerin bir bölümü, sosyal güvence olarak gördükleri topraklarını elden çıkarmak yerine kiraya vermeyi tercih ediyor. Bir yandan kentlerde çalışırken diğer yandan tarımla uğraşmayı sürdüren azımsanmayacak bir proleter kitlesi de mevcuttur.¹²⁶ Ayrıca, proleterleşme yalnızca topyekün kente göç biçiminde gerçekleşmiyor. Kırlarda yaşamaya devam eden köylülerin önemli bölümü, yakın bölgelerde geçici veya sürekli işler bulup çalışıyorlar, arta kalan zamanlarında tarımla uğraşıyorlar.¹²⁷

Bu noktada, tarımdan turizm ve hizmet sektörüne geçiş özel olarak ele alınmayı hak ediyor. 1980'lerden itibaren hızla gelişen turizm, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki kırsal yapıyı köklü biçimde dönüştürdü. Çanakkale'den Mersin'e uzanan geniş kıyı şeridinde turizmin gelişimine bağlı olarak tarım arazilerinin yerini yazlıklar ve oteller aldı.¹²⁸ Bu bölgelerdeki pek çok köy (resmî kayıtlarda köy olarak görünseler de) yazlık sitelere dönüştüler. Köylerin yazlık site haline gelme sürecinde Avrupa'daki göçmen işçiler öncü rol oynadılar. Arazi fiyatlarının artmasına paralel olarak köylülüğün (özellikle hali vakti yerinde olan) bir bölümü de onları izledi. Hali vakti yerinde olan köylüler hizmet sektöründe küçük ve orta burjuva konumunu edinirken, köylülerin çoğunluğu aynı sektörde proleterleşti. Proleterleşen köylülerin bir kısmı tarlalarının bir bölümünü ellerinde tutmaya devam ettiler. Bu iki nedenden ötürü, küçük üreticilerin proleterleşmesine rağmen Türkiye'deki tarım işletmelerinin yüzde 80'i hâlâ küçük ölçekli işletmelerden oluşuyor.

Sınıfsal hiyerarşinin en alt basamağında tarım proletaryası bulunuyor. Tarım proletaryasının ezici çoğunluğunu mevsimlik işçiler oluşturuyor.

125 Avrupa İşletmeler Ağı-Karadeniz, *Organik Tarım Sektör Raporu*, 2009, s. 13.

126 Sayısı 500 bin ila 750 bin arasında olduğu tahmin edilen bir kitle kasaba ve kentlerde oturmasına rağmen tarımla uğraşmaya devam ediyor (Öztürk, s. 154). Bunların önemli bölümünün kent proletaryasına dâhil olduğunu tahmin etmek zor değildir.

127 Tarım-dışı sektörlerde çalışanların kırsal iş gücü içindeki oranı son on beş yıl içinde ikiye katlanmıştır (a.g.e., s. 149-150).

128 Keyder, Yenal, s. 77-78.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na göre, Türkiye'de 300 bin mevsimlik tarım işçisi bulunuyor.¹²⁹ Ancak, tamamen kayıt dışı olan işçiler ile (önemli bölümü fiilen işçilik yapan) çocuklar dâhil edildiğinde gerçek sayının 1 milyona ulaştığı tahmin ediliyor.¹³⁰ Bunların önemli bölümü topraklarını kaybederek proleterleşmiş Kürtlerden oluşuyor. Kürtlerin mülksüzleşmesinin en büyük nedeni 1990'larda devletin PKK'yi askerî olarak yenilgiye uğratmak için uyguladığı zorunlu göç politikası. Bu politika nedeniyle 1 milyondan fazla¹³¹ Kürt köylüsü mülksüzleşmiştir. Bunların bir bölümü kent proletaryası saflarına katıldı ve Kürtlerin kent proletaryasındaki ağırlığı ciddi biçimde arttı. Aynı şey kır proletaryası için daha çok geçerlidir.¹³²

Kürtlerin kır proletaryasındaki ağırlığının artması, yalnızca zorunlu göçün ürünü değil. Bu süreçte bir dizi ekonomik faktör de rol oynadı. Kentli Kürt işçiler, işsiz kaldıklarında mevsimlik tarım işçiliğine yöneliyor. Onları, tarım politikalarının mülksüzleştirdiği Kürt köylüler izliyor. Örneğin Adıyaman'da tütün kotasının uygulanmasından sonra tarımdan kopan çok sayıda köylünün bu yola girdiği biliniyor. Son olarak, bazı sulama projeleri nedeniyle topraklarını kaybeden Kürt köylüler de mevsimlik işçilik yapmak zorunda kalıyor. Örneğin 1995'te inşa edilen Çamgazi Barajı'nın topraklarını sular altında bıraktığı Adıyamanlı köylüler mevsimlik işçi haline gelmiştir.¹³³

Türkiye tarımında üretilen artık değer neredeyse her noktasında mevsimlik işçilerin sömürsü yatıyor. Ordu'da fındık toplamakta, Amasya, Çorum, Elazığ, Erzincan, Kayseri, Konya, Sivas, Tokat ve Yozgat'ta şeker pancarı çapasında, Adana'da portakal toplamada, Sivas'ta mercimek hasadında hep onların emek gücü kullanılıyor.¹³⁴

129 Deniz Pelek, *Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2010, s. 3, Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı, *Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü-Türkiye Durum Özeti*, İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği, Mayıs 2012, s. 3.

130 Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı, s. 3.

131 Dilek Kurban, Mesut Yeğen, *Adaletin Kıyısında-"Zorunlu Göç" Sonrasında Devlet ve Kürtler*, 5233 Sayılı Tazminat Yasası'nın Bir Değerlendirmesi-Van Örneği, İstanbul: TESEV Yayınları, 2012, s. 45. Başka bir çalışmada ise 1990'lı yıllarda çatışmalar ve zorunlu göç politikası nedeniyle yaklaşık 2 milyon 800 bin kişinin yerlerinden edildiği, bunun o dönemdeki Kürt nüfusunun yaklaşık dörtte biri olduğu tahmin edilmiştir (Erdem Yörük, "Welfare Provision as Political Containment: The Politics of Social Assistance and the Kurdish Conflict in Turkey", *Politics&Society*, cilt: 40, sayı: 4, 2012, s. 521, 544).

132 Burada birbiriyle ilişkili üç olguya işaret edelim. Birincisi, tarım sektöründe çalışan mevsimlik işçilerin sayısının 1 milyona yakın olduğunu saptarken, Türkiye'deki geçici işçilerin toplam sayısının bunun çok üzerinde olduğunu tahmin etmek güç değil. İkincisi, tarım sektörüne benzer biçimde, geçici işçiliğin yaygın olduğu tüm sektörlerde (örneğin inşaat sektöründe) çalışan proleterlerin önemli bölümü zorunlu göçe tabi tutulan Kürtlerden oluşuyor. Nihayet, yaz aylarında mevsimlik tarım işçiliği yapanlar diğer dönemlerde farklı sektörlerde geçici işçi olarak çalışıyorlar.

133 Pelek, s. 54-65.

134 a.g.e., s. 51.

Tarım sektöründe üretimin zamanlaması büyük önem taşıyor. Hasat zamanında toplanmadıkları takdirde ürünler çürüyeceği için gerekli sayıda işçinin hasat zamanında çalışmaya hazır olması gerekiyor. Bu durum, emek gücü arzını patronlar için yaşamsal bir sorun haline getiriyor. Patronlar, bu sorunu çözmek için (bazı bölgelerde “çavuş,” bazı bölgelerde “dayıbaşı” denilen) işçi simsarlarını kullanıyorlar. İşçi simsarları, çalışmadıkları aylarda işçilere borç vererek onların hasat zamanında borçlarını ödemek üzere tarlalarda hazır bulunmasını sağlıyorlar.¹³⁵ Bu kişiler, buldukları işçilerin arasından “çavuş”lar seçiyor. Ortalama işçi ücretinin iki katı kadar ücret alan çavuşlar, sorumlu oldukları (10-15 kişilik) işçi grubunun çalışma düzenini kontrol ediyorlar.¹³⁶

1990’lardan itibaren mülksüzleşen Kürtlerin kitlesel olarak mevsimlik tarım işçiliğine yönelmeleri, emek gücü arzını birdenbire artırarak, tarım burjuvazisinin sömürü olanaklarını muazzam biçimde genişletmiştir. Doğu Karadeniz’deki fındık sektörü, Kürt işçilerin aşırı sömürüsü temelinde yaratılan birikimin en berrak biçimde gözlemlendiği alandır. Ordulu bir fındık patronu durumu şöyle özetliyor:

Karadeniz, 10 yıl önce Güneydoğulu işçilerle, daha açıkçası, Kürt işçilerle tanıştı ve ücretler, maliyetler düşük olduğu için, çünkü talepleri yok. Nereye gönderirseniz gidiyorlar, bir su başına yerleştirin onları çadırlarını kursunlar, yağmur, sel umurlarında değil. Yani elektrik yok, su yok, dere sularıyla falan karınlarını doyuruyorlar, işverene, bizlere hiçbir yükü yok, derenin kenarında yatıyor adam. Odun istemiyor, kabuk istemiyor, elektrik istemiyor, su istemiyor, ekme istemiyor. Hiçbir şeyi yok. Bize maliyetleri uygun geldi. Biz yerli işçi yerine Güneydoğu ile temasa geçtik. Kürt işçilerle tanıştıktan sonra avantajlı geldi. Verimlilikleri elbette düşük. Fındıkla yeni tanıştıkları için, fındığı tanımıyorlar, bilmiyorlar. Verimlilikleri düşük ama ücretleri de düşük, bu bize menfaat sağlıyor. Buradaki yerli işçileri kullanmamaya başladık.¹³⁷

Doğu Karadeniz’de Kürt işçilerin yanı sıra, Karadenizli işçiler ve kaçak olarak bölgede bulunan çok sayıda Gürcü işçi de fındık topluyor. Patronlar, Türk işçiler arasında hâkim olan şovenizmi kullanarak işçi sınıfını bölüyor. Türk işçilerinin durumu yakın dönemde yapılan bir haberde şöyle aktarılıyor: “AKP dışında en çok ilgilendikleri parti BDP’ydi. Hepsinin ortak dileği ‘yeter ki Kürtler bahçeye girmesin, biz her yere fındık toplamaya gideriz’ di. Yerli mevsimlik işçinin Kürt mevsimlik işçiyle rekabetinden çok, Kürt antipatisinin burada daha fazla rol oynadığı kesin.”¹³⁸ Patronlar, Karadenizli işçiler ile Kürt ve Gürcü işçiler arasında ki bölünmeyi sömürüyü artırmak için kullanıyorlar:

135 a.g.e., s. 75.

136 a.g.e., s. 72-75.

137 a.g.e., s. 113.

138 “Mevsimlik Yaşamlar,” *Birgün-Pazar Eki*, 19 Ağustos 2012.

Kürt ya da Gürcü işçiler ile yerli işçiler arasındaki 10 TL civarındaki farkın nedenlerinden birisi, yerli işçilerin alışkanlık nedeniyle daha iyi fındık topladıkları gerekçesiyle birlikte öte yandan hem yerli işçiler için hem de Kürt ya da Gürcü işçiler için ücretlerine ilişkin pazarlık yapabilecekleri, haklarını savunabilecekleri bir mekanizma yok. Kilometrelerce yoldan gelip, şehrin kenarında beklemeye koyulan Kürt işçilerin evlerine boş dönmek için bahçeye girmeleri ve kazandıkları neyse ona razı olarak çalışmaları gerekiyor.¹³⁹

Gürcü işçiler ile Kürt işçileri mukayese eden bir fındık patronu, sınıfın bölünmüşlüğüne ve örgütsüzlüğüne sebep olduğu ağır sömürü tablosunu net biçimde ortaya koyuyor:

Gürcülere daha müsamahalı davranıyoruz. Onlar çünkü ithal. Gürcistan pasaportu taşıyorlar. E bunlar bizim malımız, yerli malı daha ucuzdur. Daha iyi kullanırız. Gerçi Gürcüler de çok düşük bir ücrete çalışıyorlar. Ama onların fındıkla tanışmaları daha eski. Biraz daha verimli işçilikleri, o yüzden tercih ediliyor. Bir rekabet ortamı oldu, bu yıl mesela daha ucuz işçi bulmak için işverenlerin çoğu gelirse 20'ye gel şimdi falan diyor. Biraz önce bir arkadaş aradı beni, mesela biz bitirdik 20 TL vermeyi düşünüyoruz, ne diyorsunuz dedi. Artık utanın dedim geçen sene 22 verdiniz bu yıl da 23 verin ayıptır dedim. Ya bu Kürtlere herkes öyle veriyormuş dedi çıktı işin içinden. Gürcülerin biraz daha statüsü yüksek.¹⁴⁰

Tablo bununla da sınırlı değil. Kadın tarım işçileri hem yemek yapma, çocuk bakımı gibi işleri tümüyle üstleniyorlar, hem de erkeklerin aldığı sefalet ücretinin de altında ücretlere çalışıyorlar. Çocuk emeğinin sömürsü de tarımda oldukça yaygın.¹⁴¹ Kürt işçiler, çalışmak için gittikleri her yerde faşistlerin saldırısına uğruyorlar. Nihayet, aldıkları üç kuruş paranın yol masraflarıyla daha da ufalmasını istemeyen işçiler, kamyon kasalarında, toplu halde, güvenlikten yoksun biçimde yüzlerce kilometre seyahat etmek zorunda kalıyorlar. Bu nedenle, her yıl yaz aylarında hasada giden veya hasattan memleketlerine geri dönen pek çok mevsimlik işçi trafik kazalarında yaşamını yitiriyor. Kısacası, tarım işçileri, Türkiye proletaryasının en fazla sömürülen kesimini oluşturuyor.

Türkiye kırsalında 1980 sonrasında yaşanan sınıf mücadeleleri

Bu yazının 12 Eylül öncesi dönemi inceleyen bölümünde küçük çiftçilerin ve tarım proleterlerinin, 1960-80 aralığında (belirli bölgelerde ve bazı anlarda) önemli mücadeleler verdiğini ama başta solun ciddi zaafı olmak üzere bir dizi nedenden ötürü bu mücadelenin düzeyinin kent proletaryasının mücadele düzeyinin epey altında kaldığını belirtmiştik. Ayrıca, kırdaki mücadelelerin, bölgesel karakterini aşarak ülke çapında genelleşmemesinin ve işçi sınıfı ile köylülüğün alt sınıfları arasında bir ittifakın kurulamamasının nedenleri-

¹³⁹ a.g.e.

¹⁴⁰ Pelek, s. 115.

¹⁴¹ Pelek, s. 5, 6, 106; "Mevsimlik Yaşamlar."

ni (özellikle solun zaafı çerçevesinde) ele almıştık. 12 Eylül’den günümüze kırdaki sınıf mücadelelerini konu edinen bu bölümde ise şimdiki kadar yalnızca burjuvazinin küçük çiftçilere ve tarım proleterlerine karşı yürüttüğü mücadeleyi inceledik. Yazının geri kalan bölümünde kırdaki alt sınıfların mücadelelerinin bilançosunu çıkarmayı amaçlıyoruz.

Tarım sektöründe istihdam edilen kitlelerin mücadeleleri iki kategoriye ayrılabilir: küçük çiftçilerin neoliberal tarım politikalarına karşı mücadelesi ve tarım proleterlerinin patronlara karşı mücadelesi. Küçük çiftçiler, aile emeği kullanarak tarım yaptıkları, tamamen proleterleşmemiş oldukları için doğrudan doğruya sermaye sınıfını değil, devleti muhatap olarak mücadele ederler. Aşağıda somut bir örneğini göreceğimiz gibi, ürün pazarlaması ve kredi alanlarında kendilerini sömüren tüccar ve tefecilere¹⁴² karşı da zaman zaman mücadele edebilirler. Ancak, küçük üreticilerin gelirini doğrudan belirleyen ürün fiyatlandırması, alım, sübvansiyon ve kredi desteği konularında devlet öteden beri başat rol oynadığı için, üreticiler genellikle doğrudan sermayeyi değil, sermayenin en üst örgütü olan devleti muhatap olarak mücadele yürütürler. Bunun aksine, tarım işçilerinin esas muhatapı patronlardır. Devlet, patronlara karşı verilen mücadeleleri bastırmak için harekete geçtiği ve patronların çıkarlarına uygun yeni politikalar uygulamaya koyduğu ölçüde muhatap haline gelir. Sınıf mücadelelerinin niteliğini ve seyrini ciddi ölçüde etkileyen bu fark akıldaki tutulmalıdır.

12 Eylül darbesi, işçi hareketinin yanı sıra çiftçi hareketini de sona erdirmiştir. 1980-87 aralığında çiftçi hareketi dibe vurmuştur. Yukarıda açıkladığımız, küçük çiftçilere karşı ilk neoliberal saldırı, çiftçilerin sesinin hiç çıkmadığı bu dönemde yapılmıştır. 1987’den sonra işçi hareketinin canlanmasıyla hemen hemen eşzamanlı olarak çiftçi hareketi de yeniden canlanmaya başlamıştır. Mart 1988’de Ziraat Odası başkanları, başbakan Özal’ın kendilerine üç aydır randevu vermediğinden şikayet ederek çiftçi tabanının kendilerini eylem kararı almaya zorladığını ilan etmiştir.¹⁴³ Özal, “Çiftçiye yapılmış sübvansiyonlar, Türkiye’nin en büyük sübvansiyonlarıdır ve hâlâ devam etmektedir... Belki miktarını sabit tutma vardır. Nispeti değişmiştir” diyerek tehlikeyi savuşturmaya çalışsa da,¹⁴⁴ sonraki aylarda çiftçi örgütleri eylem tehditlerini sıklaştırmıştır:

Üretim hakkını alamayan, bu yüzden de yüksek enflasyon karşısında sürekli satın alma gücü düşen Egeli çiftçiler, sonbahara doğru bir ek-me kampanyası başlatabilirler...¹⁴⁵

142 Pek çok durumda aynı kişi hem tüccar hem de tefecilik yaptığı için “tüccar-tefeci sermayesi” terimi Türkiye’deki tarım ve köylülük yazınında sıkça kullanılır.

143 Rafet Ballı, “Çiftçiler de eyleme hazır,” *Milliyet*, 31 Mart 1988.

144 “Özal: Kimseye mavi boncuk yok,” *Milliyet*, 1 Nisan 1988.

145 Hakan Tartan, “Ege Çiftçisi ‘Ek-me’ Eylemi Düşünüyor,” *Milliyet*, 18 Temmuz 1988.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Başkanvekili Reşit Kurşun, “Yürümeye hazırız, hiçbir korkumuz yok” dedi... Koordinasyon Kurulu, bölgedeki çiftçilerin yürümesi, traktörlerle yollara çıkması gibi bir dizi eylem teklifinin TZOB’ye sunulmasına karar verdi.¹⁴⁶

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Ege Bölgesi Yürütme Kurulu, “Hükümetin tarım politikasını ve üreticiye karşı olan tutumunu protesto etmek için” eylem kararı aldı. Manisa Ziraat Odası’ndan sonra İzmir Ziraat Odası İl Koordinasyon Kurulu da dün yaptığı toplantıda yürüyüşler biçiminde yapılacak eylemlere “Evet” dedi.¹⁴⁷

Çiftçiler, 1988’de yapılan bazı işçi eylemlerine de katılarak tavırlarının ciddi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Örneğin Türk-İş’in 3 Nisan 1988’de Adana’da yaptığı 30 bin kişilik mitinge çok sayıda çiftçi de katılmıştır.¹⁴⁸ Çiftçiler arasındaki hareketliliğin farkına varan muhalefetteki düzen partileri çiftçilere yönelik propagandalarını bu dönemde artırmaya başlamıştır. Örneğin SHP 1989’da *Özgür Çiftçi* adında bir dergi çıkarmaya başlamıştır.¹⁴⁹

İşçi sınıfının Bahar Eylemleri (1989) ve Zonguldak Grevi (1990-91) ile 12 Eylül ve ANAP’a karşı büyük bir atağa geçtiği ve ciddi haklar elde ettiği bu dönemde küçük çiftçiler de ciddi eylemler gerçekleştirmiştir. 1989-90 döneminde Ege Bölgesi’nde yoğunlaşan bir dizi çiftçi eylemi ANAP’ı köşeye sıkıştırmıştır. Bir dizi uyarı eyleminin ardından,¹⁵⁰ 12 Şubat 1989’da Akhisar’da bir isyan patlak vermiştir:

Tütün üreticisinin uzun süre beklediği tütün piyasası dün açıldı. Beklenenin altında fiyatlarla karşılaşan binlerce Egeli tütün üreticisi öfke kustu. Akhisar’da yaklaşık 20 bin üretici kara yolu ve demir yolunu uzun süre ulaşıma kapattı. Daha sonra ilçe merkezine doğru yürüyüşe geçen üreticiler, Tekel ve tütün tüccarlarına ait iş yerlerini basıp tahrip etti. 100 kişinin gözaltına alındığı Akhisar’da göstericiler sık sık “Hükümet istifa, cumhurbaşkanı istifa”, “Akhisar Tekel’e mezar olacak” sloganları attı...Tekel alım merkezini, daha sonra da Tekel müdürlüğü binası ve 50 dolayında tütün tüccarının bürosunu taşıyarak camlarını kırdı. “Akhisar Tekel’e ve tüccara mezar olacak” sloganları atan kızgın üreticiler, tüccar bürolarındaki masa, sandalye ve dolapları da dışarıya çıkararak parçaladılar. Ardından tütün tüccarı Özyüncü ailesine ait otele saldıran göstericiler, otelin cam ve çerçevelerini de taş ve sopalarla indirdikten sonra, Çevik Kuvvet ekiplerinin kovalamacası sonucu sokak aralarına dağıldılar... Manisa valisi Rafet Üçelli, Akhisar’daki olaylarda 50 iş yerinin tahrip edildiğini, Manisa ve İzmir’den polis

146 “Çiftçiler yürümeye hazır,” *Milliyet*, 3 Eylül 1988.

147 “Ege Çiftçisi Eylem Kararı Aldı...,” *Milliyet*, 10 Aralık 1988.

148 İsmail Başaran, Mete Belovacıklı, “İktidar İşçiyi Oyalıyor,” *Milliyet*, 4 Nisan 1988.

149 Melih Aşık, “Ağalık,” *Milliyet*, 19 Mayıs 1989.

150 1989’da Ege’deki ilk çiftçi eylemlerine bir örnek verelim: “Taban fiyatlarının yetersiz oluşundan ve hayat pahalılığından yakınan Egeli üreticiler, Manisa’da yaptıkları mitingden sonra şimdi de ürünlerini yakma hazırlığına başladılar. Ürünlerinin tarlada çürüdüğünü belirten üreticiler, sorunlarına karşı iktidarın duyarsız kaldığını ileri sürerek, ‘geniş kapsamlı eylemlere başlayacağız’ dediler. Son yılların en büyük protesto gösterisine hazırlanan Aydın ve Sökeli çiftçiler de seslerini duyurmaya hazırlanıyorlar” (“Ürünleri Yakacaklar,” *Milliyet*, 12 Eylül 1989).

takviyesinin yanı sıra Akhisar Hava İndirme birliğinden de yardım istendiğini söyledi.¹⁵¹

Tütün üreticilerinin eylemleri Akhisar ile sınırlı kalmamış, Ege bölgesinin tamamına yayılmış, ANAP hükümetini olayların başka bölgelere de yayılacağı endişesi sarmıştır:

Bu arada Milas’ta da açıklanan fiyatları yetersiz bulan 2 bin dolayında tütün üreticisi Tekel Müdürlüğü önünde eylem yaptı. İnönü Bulvarı’nı bir saat trafiğe kapatan üreticiler, tütünleri Tekel Müdürlüğü önünde yakacaklarını söylediler. Soma’da da, fiyatların açıklanması ve piyasanın açılmasına rağmen dün Tekel ve tüccar hiçbir alıma girmede. Bütün günü Tekel binası çevresinde geçiren Somalı tütün üreticileri, hükümetin istifasını istediler. Alım fiyatları Kırkağaç tütün üreticileri tarafından da protesto edildi. Kırkağaçlı üreticiler ANAP ilçe binasını taşlayarak “Hükümet istifa” sloganı attılar...¹⁵²

İki gün önce meydana gelen ve önceki gün eksperleri köye sokmama, kısa süreli yol kesme biçiminde süren olaylar, alınan sıkı güvenlik önlemleri üzerine önceki akşamdan itibaren yavaşladı...İzmir’den getirilen Çevik Kuvvet ekipleri, Akhisar Hava Üssü ve Manisa Jandarma Alayı’ndan getirilen askeri birliklerin kurduğu abluka yüzünden Akhisar ilçe merkezinde toplanamayan üreticiler, zaman zaman güvenlik kuvvetleriyle sert tartışmalara girdiler...İzmir’in Menderes ilçesine bağlı Tekeli köyünde önceki gün açlık grevine başlayan tütün üreticileri, “Hükümeti istifaya çağırıyoruz. Bizim ekmeğimizle oynuyorlar. Tütüne verilen para maliyeti bile kurtarmıyor. Hepimiz borç içindeyiz” dediler...Tütün fiyatlarının beklenenin altında açıklanmasından sonra, Ege bölgesi tütün üreticilerinin giriştikleri eylemler üzerinde, Karadeniz Bölgesi’nde ANAP il ve ilçe binaları ile tütün depoları önünde güvenlik önlemleri alındı.¹⁵³

ANAP hükümetinin ilk kez 1987’de bir seçim taktiği olarak ürün fiyatlarını ve sübvansiyonları artırdığını daha önce belirtmiştik. Seçimlerin ardından özüne dönerek fiyat ve sübvansiyonları yeniden düşürmeye kalkışınca yukarıda aktardığımız direnişle karşılaşmıştır. Bunun neticesinde fiyat ve sübvansiyonları düşürmek bir yana, eskisinden de fazla arttırmaya mecbur kalmıştır. Dolayısıyla, ANAP’ın 1987 sonrasında tarım politikasını değiştirmesini yalnızca seçimlere bağlamak yanlıştır.¹⁵⁴ 1991’de fiyat ve destekleri yeniden düşürmeye kalkışan ANAP’ın çiftçi örgütlerinin sert eylem tehditlerinden sonra geri adım atmak zorunda kalması oy kaygısının yanında çiftçilerin eylemlerinin de tarım politikasını doğrudan etkilediğini açıkça gösteriyor.¹⁵⁵ Kısacası, küçük

151 Harun Gürek, Çağlayan Bilgen, “Tütüncüler Yol Kesti,” *Milliyet*, 13 Şubat 1990.

152 a.g.e.

153 Harun Gürek, “Tütüncüden Açlık Grevi,” *Milliyet*, 15 Şubat 1990.

154 Bu yanlıştın bir örneği için bkz. Güven, s. 175, 176.

155 1991’de çiftçi örgütlerinin basına yansıyan şu üç açıklaması eylem kartının etkisine ilişkin genel bir fikir verebilir: “İşçi eylemleriyle sıcak geçmesi beklenen Mayıs ayında çiftçiler de destekleme alımlarından vazgeçilmesi konusunu tartışmak üzere toplanacak. Türkiye Ziraat Odaları Birliği 9 merkezde toplantı yapacak ve destekleme alımlarının kaldırılması halinde Ankara’ya yürüye-

çiftçilere yapılan ilk neoliberal saldırının 1980'lerin sonunda sona ermesinde çiftçi eylemleri ciddi bir rol oynamıştır.

1999 krizine kadar geçen dönemde ise hiçbir hükümet çiftçileri karşısına almayı göze alamamış ve çiftçiler 1980'lerdeki kayıplarının önemli bölümünü telafi etmiştir. Burada altı çizilmesi gereken nokta işçilerin reel gelirlerinde 1989'dan sonra başlayan düzelmeye 1994 kriziyle birlikte durmasına karşılık, çiftçilerin gelirlerindeki düzelmeye 1999 krizine değin sürmesidir.¹⁵⁶ Bu durum, çiftçi eylemlerinin düzeyini işçi eylemlerine nazaran düşürmüştür. Üreticiye verilen desteğin azaltıldığı tek yıl olan 1995'te gerçekleşen birkaç eylem¹⁵⁷ ve 1997'de Salihli'de yapılan 15 bin kişilik miting¹⁵⁸ haricinde bu dönemde pek az eylem yapılmıştır.

Nihayet, 1999 ve 2001 krizlerinden sonra küçük çiftçilere yönelik neoliberal taarruz bu kez daha kapsamlı olarak gündeme gelince küçük çiftçiler yeniden tepki vermeye başlamıştır. 29 Haziran 2000'de Tekirdağ'da 20 bin çiftçinin katıldığı miting¹⁵⁹ ile 18 Nisan 2001'de Balıkesir'de yapılan 5 bin kişilik miting bunların arasındadır.¹⁶⁰ Neoliberal reformların işçi sınıfı ve çiftçiler üzerinde muazzam bir tahribat yarattığı bu dönemde çiftçi eylemleri hükümete bazı konularda geri adım attırabilmiştir. Bunun bir örneğini yakından bakalım:

rek 'Ürün Abideleri' oluşturma fikrini tartışacak" ("Mayıs'ta Çiftçiler Toplanıyor," *Milliyet*, 28 Nisan 1991). "Hükümetin bu yıl tarıma desteğini çekme kararında olduğunu belirten ekonomiden sorumlu devlet bakanı Işın Çelebi'ye çiftçilerden sert cevap geldi. Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) başkanı Osman Özbek 'Biz Zonguldak işçisine benzemeyiz. Ankara'ya yürürüz' diyerek hükümeti tehdit etti." ("Biz kömür işçisine benzemeyiz, Ankara'ya yürürüz," *Milliyet*, 1 Mayıs 1991). "Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) Başkanı Osman Özbek, sorunlarının çözülmemesi durumunda Kurban Bayramı'ndan sonra çiftçilerin Türkiye çapında eylemlere başlayacağını açıkladı. Özbek dün düzenlediği basın toplantısında 'Altı bölgede toplantılar yaptık. Çiftçi işaret ver E-5'i kapayalım diyor. İşareti vereceğim' dedi." ("Çiftçiler Hükümete Bir Hafta Süre Verdi," *Milliyet*, 13 Haziran 1991).

156 Boratav, s. 12.

157 "Üç bin üretici domateslerine 500 liraya alıcı bulamayınca Mersin-Antalya yolunu 7 saat trafiğe kapattı. Üreticiler bugün kredi borçlarının silindiğinin açıklanmaması halinde yarın 45 bin ton domatesi yola dökerek süresiz eyleme geçeceklerini açıkladı" (Murad Doğukanlı, Neşet Karadağ, Cahit Ceyhan, "Domates Üreticisi Yol Kesti...", *Milliyet*, 26 Haziran 1995). "Üretici, Koalisyon'un pamuğa düşük fiyat verme ihtimaline karşı harekete geçti. İzmir'de biraraya gelecek olan üreticiler eylem planı hazırlayacak." (Murad Doğukanlı, "Pamukta İsyân Hesapları," *Milliyet*, 8 Temmuz 1995).

158 "Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin düzenlediği Salihli mitingi olaylı bitti. Miting sonrası 11 çiftçi polisçe gözaltına alındı. Çiftçilere verilen kredilerin faiziyle mazot fiyatlarının yükseltilmesi ve İran'dan üzüm ithalinin serbest bırakılmasını protesto eden çiftçiler, Salihli'de gövde gösterisi yaptılar. Salihli Belediye Meydanı'na dün saat 12.00 sıralarında yaklaşık bin traktörle gelen 15 bin çiftçi 'Ankara, Ankara duy sesimizi', 'Çiftçinin emeği, çetenin yemeği', 'Sanayi öz, tarım üvey evlat', 'Traktör hacize, karasaban tarlaya', 'Bezdik, bıktık, çiftçiliği bıraktık' pankartları taşıdı" (Nizamettin Bedir, "Egeli Çiftçinin İsyanı," *Milliyet*, 16 Ekim 1997).

159 "Hükümetin açıkladığı hububat taban fiyatlarını protesto eden çiftçiler en büyük eylemlerini dün Tekirdağ'da gerçekleştirdiler. 81 il ile çok sayıda ilçeden 20 bin çiftçinin katıldığı mitinge Emek Platformu, ÖDP ve Emek Partisi, Petrol-İş ve Deri-İş sendikaları da destek verdi. Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) Trakya'dan sonra Denizli, Antalya, Şanlıurfa ve Ordu'da çiftçi mitingleri düzenleyecek." (Nedim Şener, "Tarlalardan Taşan Öfke," *Milliyet*, 30 Haziran 2000).

160 Hilmi Duyar, Coşkun Yaman, "Balıkesir'de 5 Bin Çiftçi Yürüdü," *Hürriyet*, 19 Nisan 2001.

Üç milyar liralık kredi borcunu ödeyemediği için Başbakanlık önünde “simitli eylem” yapan çiftçi Yıldırım Cezayirli, bütün çiftçilerin yüzünü güldürdü. Başbakan Bülent Ecevit, Ziraat Bankası’nın, çiftçi borçlarına ödeme kolaylığı getiren genelgeyi dün yayınladı. Devlet Bakanı Kemal Derviş’in karşı çıkması yüzünden hükümette tartışma yaratan çiftçi borçları için getirilen ödeme kolaylığı şöyle: 1 milyar liraya kadar borcu olan çiftçiler, bu borcun yüzde 10’unu, 1 ile 5 milyar lira arasında borcu olan çiftçiler, bu borcun yüzde 15’ini, 5 milyar lira ve üstünde borcu olanlar, bu borcun yüzde 25’ini peşin olarak ödedikleri takdirde, kalan tutar için 36 aya kadar taksitlendirme imkânı getirildi. 36 aya kadar taksitlendirilecek olan bu borca, temerrüt faizi yerine bu süre içinde yürürlükte olan cari faiz oranları uygulanacak.¹⁶¹

Çiftçilerin elde ettikleri bu tavizin uğradıkları devasa kaybın yanında epey düşük kaldığı bellidir. Ancak, aynı dönemde işçiler de bundan daha fazla taviz elde edememiştir. 1999-2001 döneminde sermayenin saldırısı ne işçi sınıfı ne de çiftçiler tarafından püskürtülebilmiştir. Bunun sorumlusu elbette sendikaların ve çiftçi örgütlerinin başındaki bürokrasidir. Çiftçi eylemlerinin öteden beri esas örgütleyicisi olan Türkiye Ziraat Odaları Birliği’nin yöneticileri, bu dirençsizliğin birinci dereceden sorumlusudur. Ancak, elbette esas sorumluluk bu süreçte varlık dahi gösteremeyen devrimcilerle aittir. Bu koşullarda işçiler ve çiftçiler, doğrudan eylemi değil, DSP-MHP-ANAP hükümetinden hesap sormak için sandığın önlerine gelmesini beklemeyi yeğlemiştir.

AKP dönemi ise çiftçilerin politik davranışları bakımından bir bilmece gibidir. Türkiye tarihinin en büyük çiftçi eylemleri bu dönemde gerçekleşmiştir fakat 12 Eylül’den bu yana küçük çiftçiler üzerinde en uzun süre hegemonya kurma başarısı da AKP’ye aittir. Önce AKP’nin tarım politikaları ile çiftçi eylemleri arasındaki nedensellik ilişkisini kısaca inceleyelim, sonra hegemonyanın nedenlerini araştıralım. AKP, enformel proletaryadan olduğu kadar küçük çiftçilerden de ciddi bir destek alarak 3 Kasım 2002’de iktidara gelmiştir. 2001 krizinin bu dönemde geride bırakılmaya başlaması ve çiftçilerin bekleme konumunda olması AKP’ye 2003 yılı boyunca DSP-MHP-ANAP’ın uygulamalarını ciddi bir değişiklik yapmadan sürdürme olanağını vermiştir. 2004’ten itibaren AKP devlet desteklerini artırmış, çiftçiler arasındaki gücünü korumuştur. Ancak, AKP devlet desteğini 1990’ların düzeyine çıkarmaya da asla yanaşmamıştır. Kısacası, küçük çiftçiler açısından durum ne 1999-2001 kadar kötüdür, ne de 1990’lar kadar iyidir. 1990’lara dönmeyi uman çiftçi örgütleri ise AKP’den daha ciddi tavizler koparabilmek için 2005’te harekete geçmiştir. TZOB’nin 22 Eylül 2005’te Manisa’da düzenlediği ve 60 bin kişinin katıldığı “Çiftçilerin Haykırışı Mitingi” yakın dönem Türkiye tarihinin en büyük çiftçi eylemlerinden birisidir.¹⁶²

161 “Çiftçi Borcuna Ödeme Kolaylığı,” *Hürriyet*, 7 Ekim 2001.

162 “Çiftçilerin Maliyet İsyanı,” *Radikal*, 23 Eylül 2005.

2006 ise çiftçiler ile AKP'nin en fazla zıtlığı yıldır. Önce Tayyip Erdoğan'ın 11 Şubat'ta Mersin ziyareti sırasında durumundan yüksek sesle şikayet eden çiftçi Kemal Öncel'e "Artistlik yapma lan! Ananı da al git" diyerek diklenmesi manşetlere çıkmıştır.¹⁶³ Ardından fındık üreticileri ile AKP arasında muazzam bir gerilim başlamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye dünya fındık üretiminin yüzde 70'ini yapmaktadır. Türkiye üretiminin ise büyük çoğunluğu Doğu Karadeniz'de yapılmaktadır. Fındık ihracatı, Türkiye'nin önemli ihracat kalemlerinden birisidir. Fındığı ağaçlardan toplayan mevsimlik işçilere bu büyük pastanın kırıntıları düşerken, küçük üreticilere çok küçük bir dilim, komisyoncu tüccarlara daha büyükçe bir dilim ve nihayet fındığı ihraç eden büyük tüccarlara ise aslan payı düşmektedir. 2003-2005 döneminde küçük ve orta çiftçilerin baskısıyla fındık fiyatları yükselmiştir. 2006'ya gelindiğinde ise büyük fındık ihracatçıları bu fiyatların dış alıcıya çok yüksek geldiğini gerekçe göstererek fiyatların düşük tutulması için bastırmaya başlamıştır. Bu ihracatçılardan birisi de Erdoğan'ın o dönemdeki sağ kolu Cüneyd Zapsu'dur ve devletin fındık için düşük fiyat açıklaması için bizzat devreye girmiştir. Tırmanan gerilim, 31 Temmuz'da Ordu'da patlamıştır:

Ordu'da düzenlenen Karadeniz Fındık Mitingi'ne 40 ilden gelen yaklaşık 100 bin kişi katıldı... Sezon başında 7.4 YTL olarak açıklanan fındık fiyatının 2 YTL'ye kadar düştüğü bir ortamda yapılan miting sonrası Ordu-Samsun karayolunu bir süre trafiğe kapatan protestoculara, polis müdahale etti... Mitingin ardından binlerce gösterici, saat 14.00 civarında Ordu-Samsun karayolunda toplanarak ulaşımı engelledi. Bölgeye çok sayıda polis ekibi sevk edilirken, Giresun İl Jandarma Komutanlığı'ndan da 100 komando ve Robocop, Ordu'ya geldi. Ordu İl Jandarma Komutanı Kidemli Albay Nevzat Yıldız, polis panzerinin üzerine çıkarak yolu açmaları için kalabalığa seslendi. Ancak göstericiler eylemlerini sürdürmekte ısrar ettiler. Karayolunun her iki kesiminde 20'şer kilometrelik araç kuyrukları oluşurken, Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Hüseyin Güney de eylem alanına geldi. Saat 22.00 sıralarında eyleminin sona erdirilmesi için göstericilere 10 dakika süre veren Güney, "Aranızdan 3-5 temsilci seçin, sonra yolu açın. Ben bizzat Başbakan veya İçişleri Bakanı ile seçtiğiniz temsilcileri telefonla görüştüreceğim" dedi. Tuğgeneral Güney'in verdiği süre dolunca gruba müdahale emri verildi. Güvenlik güçleri cop ve biber gazı ile gruba müdahale etti. Aralarında polislerin de bulunduğu çok sayıda kişi yaralandı. 1 başkomiser ile 49 eylemci hastaneye kaldırıldı. 21 eylemci gözaltına alındı.¹⁶⁴

Ordu mitingi, Türkiye tarihinin (bilebildiğimiz kadarıyla) en büyük çiftçi eylemidir. Bu düzeyde bir eylem beklemeyen AKP'yi şoke etmiştir. Erdoğan'ın fındık üreticilerine "anarşistler" diyerek tepki göstermesi¹⁶⁵ bu şokun ifadesidir. Bütün bu gerilimden tam bir yıl sonra yapılan seçimlerde ise AKP, Doğu

163 "Artistlik Yapma Lan," *Milliyet*, 12 Şubat 2006.

164 "Fındıktan Hükümete: Kimden Yanasınız?," *Hürriyet*, 31 Temmuz 2006.

165 "Ordu Ziraat Odası Başkanı Onur Şahin: 'Hükümet, Fındığı Devirdi'", *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 14 Kasım 2006.

Karadeniz'de Türkiye ortalamasının üzerinde bir oy oranını yakalamıştır. Eylemin ertesinde fındık fiyatlarının bir ölçüde yükseltilmesi, AKP'nin devre dışı bıraktığı Fiskobirlik'in yerine TMO'nun fındık alımı yapması ve nihayet Fiskobirlik yöneticileri ile AKP'nin bozulan ilişkilerinin bir ölçüde onarılması, AKP'nin prestijini korumasına katkıda bulunmuş olabilir. Ancak, fındık fiyatları yine de önceki yıllara göre düşüktür, dolayısıyla bu faktörler AKP'nin bölgedeki seçim başarısını açıklamaya yetmez. Konuya ilişkin en mantıklı izah Selami İnce'ye aittir:

Yaklaşık 20 kişilik fındık işçileriyle yaptığım görüşmeler sonrasında şunları anladım: Köylüler, fındık artık para etmemeye başlayınca kente göçmüşler. Kentte de herhangi bir iş yapmıyorlar ama yerleştikleri bodrum katlarda, kenar mahallelerdeki kötü evlerde yeşil kartlı, makarna ve kömürlü yeni bir hayat kurmayı becermişler. Bu yeni kentli kesimin çocukların eğitimi için oradan buradan aldığı para, belediyenin yardımları, yukarıdaki birileri tarafından dağıtılan diğer yardımlarla ayakta kalmaları mümkün oluyor. Bulabildikleri ölçüde de yevmiye karşılığı, sigortasız güvencesiz işlere gidiyorlar. Bunu daha kaç yıl sürdürebilecekleri ya da bu tür bir yaşam biçiminin sürdürülebilir olup olmadığı tartışmalı... Yani yeni kentliler, fındıktan kaybettikleri maddi katkıyı yardımlardan kazanarak "sürdürülebilir bir yoksulluk seviyesine" ulaşmış oluyor. Bize fındık toplamaya gelen herkesin köylerinde fındığı varmış. "Köyde oturup fındığın başını beklersek yaşayamayız" diyorlar... Fındık işleri arasında bahçede küçük bir kamuoyu yoklaması yaptım. Kime oy verdiğini açıklayan herkes "AKP'ye oy attığını" söyledi. Birisi "kendisi istemediği halde mecburen AKP'li olduğunu" belirtti: "Ben Numan Kurtulmuş'u savunuyordum. Şimdi HAS Parti de AKP'ye katıldığına göre..." AKP'yi neden tercih ettiğine gelince, şu cevapları verdi ve bunların tercümesi şöyle: "Çocuk okutuyorum" (AKP bize okul masrafları parası veriyor), "sağlık hizmetleri düzeldi", (yaşlı ve engelli için evde bakım parası alıyorum), "yollarımız düzeldi, bir sürü hizmet yapılıyor" (Kömür dağıtılıyor, başka yardımlar da veriliyor...)¹⁶⁶

Bu değerlendirmenin yalnızca Doğu Karadeniz bölgesinin özgül koşullarını yansıtmadığını, Türkiye'nin geneli için geçerli bir çerçeve sunduğunu düşünüyoruz. AKP'nin kırdaki hegemonyasının arka planında burada özetlenen muazzam yapısal dönüşüm yatıyor. 1999'dan sonra başlayan ikinci neoliberal saldırı sırasında küçük çiftçilerin çok önemli bölümü proleterleştiği için siyasal davranışlarını, gelirlerinin giderek azalan bir bölümünü oluşturan tarımsal faaliyetlerden elde ettiklerine bakarak değil, kentli işçi (veya işsiz) olarak ellerine ne geçtiğine bakarak belirliyorlar. Zorunlu göçe tabi tutulan Kürtler de dâhil olmak üzere yoksul köylü kökenli olan, inşaat ve tarım gibi sektörlerde geçici-mevsimlik işçilik yapan milyonlarca proleterin politik davranışlarını anlamak için de bu olguya dikkat etmek gerekiyor.¹⁶⁷ Dolayısıyla,

166 İnce, "Fındık Üreticisi..."

167 BDP ve HDP gibi partilerin zorunlu göç ve diğer nedenlerle proleterleşen Kürtlerin içinde ciddi bir tabanı olduğu açık. Ancak, bu kesimin aşımsanmayacak bir bölümünün sosyal politikaları

AKP'nin kırlardaki hegemonyasını izah etmeye çalışırken öncelikle bu yazıda sürekli vurguladığımız, çiftçilerin 1999 sonrasında kitlesel biçimde proleterleşmesi olgusunu akılda tutmak gerekiyor. Tarımda ne yaşandığına bakmadan evvel AKP'nin genel olarak proletarya ile, özellikle de proletaryanın en fazla sömürülen kesimi olan işsizler ve enformel sektör işçileri ile kurduğu ilişkilere bakmak gerekiyor. Bu alanda iki temel olgu göze çarpıyor. Birincisi, AKP döneminde işçi sınıfının sömürü oranı (verimlilik artışı oranı ile ücret artış oranı arasındaki fark) giderek artsa da, Türkiye ekonomisi (2009 yılı haricinde) sürekli olarak büyümüş, işçilerin geliri az da olsa sürekli artmıştır. İkincisi ve daha önemlisi, AKP milyonlarca işsize ve enformel sektör emekçisine devlet ve belediyeler kanalıyla ciddi miktarda yoksulluk yardımı dağıtmaktadır. Bu nedenle, bu kitle AKP'ye yabancılaşmamıştır. Kırlardaki hegemonyanın tarım dışı nedenlerinin yanı sıra, doğrudan tarımla ilgili olan nedenleri de mevcuttur. Yukarıda ortaya koyduğumuz gibi, AKP 2004'ten itibaren doğrudan gelir desteğinin yanına eski tip taban fiyatı ve ürün sübvansiyonu uygulamalarını da eklemiştir. 2005-2006 dönemindeki çiftçi eylemleri, büyük olasılıkla bu süreci zorlayıcı bir etkide bulunmuştur. Dolayısıyla, çiftçiler üzerindeki sömürü artsa da çiftçilerin gelirlerinde bir düşüş söz konusu değildir. Bir ekonomik kriz başlamadığı ve/veya ciddi bir düzen içi veya düzen karşıtı iktidar alternatifi ortaya çıkmadığı müddetçe AKP'nin kırlardaki hegemonyasının kırılması mümkün değildir.

12 Eylül'den günümüze değin geçen süre içerisinde tarım proletaryası da zaman zaman mücadele vermiştir. 1989-91 aralığının kentli işçi sınıfının ve küçük çiftçilerin mücadeleleri bakımından bir silkiniş dönemi olduğunu belirtmiştik. Çok daha sınırlı olmakla birlikte, benzer bir tespiti tarım işçilerinin mücadeleleri için de yapabiliriz. Ocak 1990'da Ankara'daki Atatürk Orman Çiftliği'nde 500 işçinin düzenlediği grev tarım proletaryasının bu dönemdeki ilk eylemlerinden birisidir.¹⁶⁸ Hemen ardından Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlı işletmelerde çalışan 10 binden fazla işçi greve gitti.¹⁶⁹ 20 Ekim 1991'de düzenlenen genel seçimlerin ertesinde iktidara gelen DYP-SHP koalisyon hükümeti tarım sektöründe çalışma koşullarının iyileştirmeyi ve sendikal örgütlenmeyi kolaylaştırmayı vaat etmesine rağmen

nedeniyle AKP'yi desteklediği de biliniyor. Yakın dönemde yapılan ayrıntılı bir istatistikî analiz, yoksul Kürtlerin Yeşil Kart edinme oranının kendileri ile aynı yoksulluk seviyesindeki Türklere göre çok daha yüksek olduğunu kanıtlamıştır (Yörük, s. 528). Bu olgu, AKP iktidarı döneminde devletin ciddi bir politik tehdit olarak algıladığı Kürtleri sisteme bağlamak için sosyal politikayı kullandığını gösteriyor. AKP, yoksul Türklere arasında ise rakipsiz konumdadır.

168 "Atatürk Orman Çiftliği (AOÇ) çalışanı 500 işçi, işletmenin kurulduğu 1925'ten bu yana ilk kez dün greve gitti. Tarım-İş Sendikası başkanı Sabri Özdeş, 'Hakkımızı alana kadar mücadelemizi sürdüreceğiz' dedi." ("AOÇ'de grev", *Milliyet*, 17 Ocak 1990).

169 "Tarım-İş Sendikası'na üye 10 bin 600 tarım işçisi Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı 39 iş yerinde dün sabah greve başladı." ("10 bin tarım işçisi grevde", *Milliyet*, 20 Mart 1990).

men¹⁷⁰ dönemin en büyük tarım grevi ile karşılaşmaktan kurtulamadı. Mayıs ve Haziran 1992'de TİGEM ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı işletmelerde çalışan 20 bine yakın tarım işçisi greve gitti.¹⁷¹ Hükümetin grevleri yasaklamasına rağmen ısrarla devam eden mücadele¹⁷² ciddi ücret kazanımları ile sonuçlandı.¹⁷³

Araştırmamızda 1990-92 dönemindeki bu grevlerin ardından yaşanmış başka mücadelelere rastlayamadık. Daha ayrıntılı araştırmaların başka bir dizi eylemin varlığını belgelemesi elbette mümkün. Yine de, 1990'ların geri kalanı ile 2000'li yılların ilk yarısının, tarım proletaryası açısından büyük ölçüde sessiz geçtiği belli. Dahası, yukarıda aktarılan eylemler tarım proletaryasının azınlığını oluşturan, devlet çiftliklerinde çalışan sendikalı işçiler tarafından düzenlenmiştir. Tarım alanında faaliyet gösteren Türk-İş'e bağlı sendika, temsil ettiği sendikal geleneğe uygun davranarak yalnızca devlet işletmelerinde örgütlenmiş, mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi için hiçbir adım atmamıştır. Türk-İş'in bu alandaki ataletinin nedenlerinden birinin mevsimlik işçilerin çoğunluğunun Kürtlerden oluşması olduğunu tahmin etmek zor değildir. İşçileri ortak sınıf çıkarları etrafında sermayeye karşı birleştirecek

- 170 "Tarım-İş Sendikası tarafından dün Ankara'da düzenlenen, 'Türkiye'de Tarım ve Orman İşçilerinin Yasal Sorunları' konulu sempozyuma katılan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mehmet Moğultay, tarım ve orman işçilerinin İş Yasası kapsamının dışında tutulmasının bir eksiklik olduğunu belirterek, 'Bunu açıkça belirtmekten de kaçınmamak gerekir. Tarım ve orman işçilerinin İş Yasası kapsamında olmamaları, bu kesime yönelik olarak sosyal güvenliklerini sağlamak amacıyla çıkartılan yasaların da yaşama geçirilmesini engellemektedir. Tarım ve orman işçilerimizin İş Yasası'nın güvencesine kavuşturulmasına kadar geçecek sürede sendikalar örgütlenmelerini yaygınlaştırmalı ve en azından İş Yasası'nın eksikliğini gidermeye çalışmalıdırlar' dedi." ("Tarım işçisine müjde", *Milliyet*, 22 Nisan 1992).
- 171 "Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı 840 iş yerinde çalışan 15 bin tarım işçisi, toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine dün kamu kesiminin ilk büyük grevini başlattı. Tarım-İş Sendikası ile TÜHİS arasında yürütülen sözleşme görüşmelerinde ücret ve sosyal hakları içeren maddelerde anlaşmaya varılamaması üzerine alınan grev kararı dün Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Ankara iş yerlerinde Türk-İş genel başkanı Şevket Yılmaz ile diğer sendika yöneticilerinin katıldığı bir toplantıyla başlatıldı." ("15 bin tarım işçisi grevde", *Milliyet*, 29 Mayıs 1992).
- 172 "Bakanlar Kurulu'nun başvurusuyla grevleri ikinci kez ertelenen tarım işçileri toplu vizite eylemine başlıyor. Yarı Yalova'daki işletmede çalışan işçiler viziteye çıkacak. Diğer yörelerdeki işletmelerde de hafta içinde vizite eylemi yapılacak." ("Tarım işçisi viziteye çıkıyor", *Milliyet*, 28 Haziran 1992).
- 173 "Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nde çalışan 8 bin 430 işçiyi kapsayan toplu iş sözleşmesi, Devlet Bakanı Şerif Ercan ile Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri'nin de katıldığı bir törenle imzalandı. Tarım-İş ile Kamu İşveren Sendikalarından TÜHİS arasında 14 aylık olarak imzalanan toplu sözleşmeyle, işçilerin ücretlerinde ilk 7 ay için yüzde 80 oranında artış yapıldı ve ayrıca seyyanen 300 bin liralık zam uygulandı. Ücretlere, ikinci 7 ay için ise yüzde 30 oranında zam yapıldı... Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri 'Burada bir şey bağışlamıyoruz, toplumun çalışanlara olan borcunu ödüyoruz' dedi. TİGEM'de greve çıkılması halinde 38 çiftlikte en az 1.5 trilyon liralık bir zararın meydana geleceğini ifade eden Cevheri, sözleşmenin bu şekilde imzalanmamasını çalışanların alın terinin ve el emeğinin karşılığı olduğunu söyledi" ("Tarım işçilerinin olaylı grevi bitti", *Milliyet*, 7 Temmuz 1992). "Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı iş yerlerinde 54 gündür grevde olan 12 bin 396 işçiyi kapsayan toplu iş sözleşmesi...dün imzalandı. İşçilerin ücretlerine birinci altı ay için yüzde 50, ikinci altı ay için de yüzde 48 oranında zam yapıldı." ("Tarım işçilerine zam", *Milliyet*, 21 Temmuz 1992).

etkili bir sendikal ve siyasal örgütün mevcut olmaması mevsimlik işçilerin etkili bir sınıf mücadelesi vermesini engelliyor. Örgütsüzlüğü aşmadan bu durumu değiştirmek olanaksız. Mevsimlik işçiler arasında örgütlenebilmek için şovenizme karşı ısrarla mücadele edebilecek, enternasyonalist bir politik öznenin müdahalesi gerekiyor. Fazla gecikmeden bu müdahaleyi yapmak yalnızca mevsimlik işçilerin tekil çıkarları bakımından değil, Türkiye işçi sınıfının genel çıkarları bakımından da elzemdir.¹⁷⁴

Son dönemde mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi ve mücadelesi bakımından bazı ümit verici gelişmeler yaşanıyor. 2000'lerin ikinci yarısından itibaren Çukurova bölgesinde mevsimlik işçiler bir dizi dernek kurdu. Şubat 2005'te Adana'da Tarım İşçileri Kurultayı düzenlendi ve bir Tarım İşçileri Temsil Komitesi kuruldu.¹⁷⁵ Bu komite daha sonra işçilerin kamyon kaskalarında, can güvenliğinden yoksun biçimde tarlalara taşınması uygulamasına karşı imza kampanyası düzenledi.¹⁷⁶ Ağustos 2007'de Ankara'nın Polatlı ilçesinde 30 bin tarım işçisi iş bıraktı.¹⁷⁷ Kasım 2007'de Çukurova'da 50 bin tarım işçisi başarılı bir grev yaparak patronların önceden belirlenen günlük

174 Şu satırlara katılmamak mümkün değil: "Pek çok sendikacı, mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesini sendikal hareketin gündemine almayı bir 'lüks' olarak görecektir ve 'Ohoo, tarım işçilerine kadar daha ne sorunlar var!' diyeceklerdir. Ancak hayat karşımıza sorunları sırayla çıkarmaz. Tersine kaynağı ve çözümünü ortak olan sorunlar tümünden karşımıza çıkar ve çözüm de bunların toplamını kapsar. Bu yüzden de inşaat iş koluydu, tarım iş koluydu, metal iş koluydu diye sorunları sıraya koyup birer birer çözmek çoğu zaman sanılanın aksine ne akılcı ne de gerçekçidir! Tersine bugün asıl olan işçi sınıfının; sermayenin saldırısını püskürtmesi ise, bu bütün iş kollarındaki sınıf güçlerini mümkün olduğu kadar birleştirerek yapılabilir. Bu yüzden de sendikalar bu stratejik mücadeleyi mevsimlik işçiler gibi örgütlenmenin en geri olduğu alanda bile iş kolunun özelliklerini dikkate alarak sendikal hareketin gündeminde bir yere koyması gerekmektedir. Aksi halde sendikal hareket sadece sendikacı işçiler alanında (Örgütlü işçiler sınıfının yüzde 6-7'sine karşılık geliyor) bir azınlık hareketi olarak kalmaya mahkumdur. Ve elbette mevsimlik işçilerin sorunu, son yıllarda Kürt sorunuyla birleşmiş olup, aynı zamanda Kürt ve Türk işçilerin birliği, birleşik bir sendikal mücadele için de son derece önemli bir alan olarak da karşımızdadır. Ve sendikal hareket ırkçılık ve şovenizme karşı bu alanda bir barikat oluşturamazsa, işçilerin milliyet, dil, din vb. farkı gözetmeden birliği sorunu da büyük sorun olarak 'derinleşmeye' devam edecektir. Kürt tarım işçileri, ırkçı saldırılar, toprak ağaları ve büyük çiftlik sahipleri karşısında sendikaların kendilerini korumak için hareket edeceğini bilirlerse, eğer Diyarbakır'dan; Urfa'dan, ... Ordu'ya, Manisa'ya, Bursa'ya, ... gelen Kürt tarım işçileri orada kendilerini yerel sendikal platformların karşılayacağını, yerel saldırılar karşısında kendilerine sahip çıkacağını bilirse, sendikal hareketin de işçilerin kardeşliği sorununda da ırkçılık ve şovenizme karşı mücadele sorununda da bir başka aşamaya geçilecektir. Ki, eğer doğru bir mücadele planıyla hareket edilirse bunlar sendikal hareketi yeni bir yük değil, onun işlerini kolaylaştıran, gücünü, etkinliğini ve itibarını artıran etkenler olarak yansıyacaktır. Sınıf sendikacılığı bir yana az çok sınıftan yana sendikacılık da bunu gerektirir" (İ. Sabri Durmaz, "Mevsimlik İşçiler ve Sendikal Mücadele", *Evrinsel*, 31 Temmuz 2012).

175 "Adana Tarım İşçileri Kurultayı Yapıldı", <http://www.sendika.org/2005/02/adana-tarim-iscileri-kurultayi-yapildi/>, 3 Şubat 2005.

176 "Adana Tarım İşçileri: 'Bu Çile Artık Son Bulsun'", <http://www.sendika.org/2006/01/adana-tarim-iscileri-bu-cile-artik-son-bulsun/>, 6 Ocak 2006.

177 "Polatlı'da 30 bin Geçici Tarım İşçisi Grevde", <http://www.sendika.org/2007/08/polatlida-30-bin-gecici-tarim-iscisi-grevde/>, 29 Ağustos 2007.

yevmiye ücretinin altında yevmiye verme girişimini boşa çıkardılar.¹⁷⁸ Benzer biçimde, Ağustos-Eylül 2012'de Manisa'nın Turgutlu ilçesinde 500 mevsimlik tarım işçisi grev yaparak yevmiyelerinin düşürülmesini engellediler.¹⁷⁹ Sendikal örgütlenmenin bulunmadığı bu alanda son yıllarda ard arda başarılı grevlerin yaşanmış olması tarım proletaryası içinde ciddi bir kıpırdanmanın olduğunu gösteriyor. Demokratik Toplum Kongresi'nin 6-7 Nisan 2013'te Urfa'nın Viranşehir ilçesinde düzenlediği Mezopotamya Mevsimlik Tarım İşçileri Kurultayı bu hareketlenmenin daha örgütlü bir çerçeveye kavuşması için bir ilk adım olabilir.¹⁸⁰ Ancak, Türkiye'deki sınıf mücadelesi bakımından son derece önemli olan bu alanı Kürt hareketinin tek başına belirlediği bir politik alan olarak görmek hatalı olur. Sosyalistler, bir yandan kurultayda dillendirilen tarım işçilerinin sendikalaşması hedefi doğrultusunda Kürt hareketi ile iş birliği yapmalı, diğer yandan sendikal alanın tamamında olduğu gibi, bu alanda da kendi bağımsız, devrimci sınıf hattını örgütlemelidir.

Son olarak, devletin tarımla ilgili olmayan politikalarına karşı da kırlarda mücadeleler yaşanıyor. Türkiye ekonomisi neoliberalleşirken (kapitalizme içkin bir sorun olan) çevre sorunu da ağırlaşmaya ve daha fazla gündeme gelmeye başladı. Bu durum karşısında son on beş yıldır Türkiye'de militanlık bakımından dünyadaki muadillerinden hiç aşağı kalmayan, ciddi bir çevreci-ekolojist hareket gelişiyor. Bu yeni hareketin en aktif unsurları ise köylüler. Köylüler, iki temel talep etrafında mücadele veriyorlar: siyanürle altın aramasının durdurulması ve hidroelektrik santrallerin kurulmasından vazgeçilmesi.

Bergama direnişi, kırlardaki çevreci direnişin öncüsü olması bakımından ayrıca ele alınmayı hak ediyor. Yabancı şirketlerin madencilik sektörüne girmelerine izin verildiği 1985'ten sonra madencilik faaliyetlerinin çapı ve kapsamı hızla genişledi. Bu sürecin bir ürünü olan siyanür kullanarak altın araması faaliyetine karşı esas direniş köylülerden geldi. Eurogold şirketine karşı verdikleri militan mücadele ile Bergama köylüleri çevre mücadelesinin öncüsü oldular. 1990-1996 aralığında kamuoyu oluşturma ve hukuki kanalları kullanma yoluyla Eurogold'un faaliyete geçmesini engellemeye çalışan Bergama köylüleri, 1996'da şirketin faaliyete başlamasına izin verilmesinin ardından sokak eylemlerine başladılar. 1996-98 aralığında Bergama, Ankara ve İstanbul'da çok sayıda eylem yaparak konuyu ısrarla gündemde tuttular ve mücadeleleri etrafında ulusal ölçekte bir ittifak kurmaya çalıştılar. Mücadelenin etkisiyle artan kamuoyu baskısı sonucunda mahkemeler ard arda yürütmeyi durdurma kararları aldılar ve Kasım 1998'de Çevre Bakanlığı Eurogold'un faaliyetleri-

178 "50 bin Tarım İşçisinin Zaferi", http://www.birgun.net/worker_index.php?news_code=1196035426&year=2007&month=11&day=26, 26 Kasım 2007.

179 "500 Mevsimlik Tarım İşçisi İş Bıraktı", <http://www.sendika.org/2012/08/500-mevsimlik-tarim-iscisi-is-birakti/>, 30 Ağustos 2012.

180 "Mevsimlik Tarım İşçileri Buluştu", <http://www.sendika.org/2013/04/mevsimlik-tarim-iscileri-bulustu/>, 7 Nisan 2013.

ne son verdi. Bergama köylülerinin zaferinin yabancı sermayenin madencilik sektöründen kaçmasına neden olacağından korkan devlet, Nisan 2001'de Eurogold'a faaliyetlerini sürdürmesi için yeniden vize verdi. Bergama köylüleri yeniden sokağa çıkarak direndiler fakat bu kez şirket-medya-devlet üçlüsünün karşı atağıyla karşılaştılar. 1996-98 aralığında konuya ilişkin haber ve yorumlarında köylülerden sempatiyle söz eden burjuva basınının çoğunluğu bu kez tavır değiştirdi. Eurogold ve devlet yetkilileri köylülerin Türkiye'nin gelişmesini istemeyen "dış mihraklar"ın yönlendirmesiyle hareket ettiği propagandasını yaptılar.¹⁸¹ 2002'de iş başına gelen AKP hükümeti, Bergama mücadelesinin açığa çıkardığı direniş potansiyelinden korkan şirketlere güvence verebilmek için 2004 yılında yeni bir madencilik yasası çıkardı. Bu yasa, mahkemeler aleyhlerinde yürütmeyi durdurma kararı verse bile şirketlerin faaliyetlerine devam edebileceğini hükme bağlamış, madencilik alanında sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için burjuva hukukunu dahi budayarak dünya hukuk tarihine geçmiştir.¹⁸²

Çiftçilerin çevre mücadelesinin ikinci ayağı ise hidroelektrik santrallerin (HES) kurulmasını engelleme mücadelesidir. HES'lere karşı mücadele yeni değildir¹⁸³ ama AKP hükümetinin son birkaç yıldır HES'lerin sayısını artırmak için büyük bir gayret gösteriyor olması nedeniyle son yıllarda yoğunlaşmıştır. AKP hükümeti, toplam 2000 adet HES kurulmasını planlanıyor. HES'leri işletecek şirketlere derelerin suyunu 49 yıl boyunca kullanma hakkı veriliyor. HES'lerin derelerin bulunduğu bölgenin ekolojisi üzerindeki olumsuz etkileri de biliniyor. Suyun kullanım hakkının şirketlere devredilmesine ve çevrenin katledilmesine karşı çıkan köylüler, son birkaç yıl içinde Doğu Karadeniz'den Erzurum, Dersim, Antalya ve Muğla'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada militan bir direniş ortaya koyuyorlar. HES'lerin bulunduğu bölgelerden kentlere göç etmiş olan ama özellikle yaz aylarındaki ziyaretleri sayesinde köylerle bağlantılarını koruyan çok sayıda insan da bu direnişe kentlerden destek vermek için ciddi bir gayret gösteriyor. Köylerde genç nüfusun az olması ve HES karşıtı direnişe kentlerden destek veren çok sayıda gencin varlığı nedeniyle kent-kır

181 Bergama mücadelesinin tarihi için bkz. Şükrü Özen, Hayriye Özen, "Peasants Against MNCs and the State: The Role of the Bergama Struggle in the Institutional Construction of the Gold-Mining Field in Turkey", *Organization*, cilt: 16, sayı: 4, 2009, s. 547-573. Türkiye'deki milliyetçi atmosferin bir yabancı şirketin bile aklına köylüleri dış mihrakların ajanı olarak damgalama fikrini getirebilmiş olması ayrı bir yazının konusu olabilecek ölçüde ilginçtir.

182 a.g.e., s. 554-555. Yasanın çıkmasından sonra altın arama lisansı alan şirket sayısı 61'e çıkmıştır. 2008 yılı itibarıyla, 21 şirket Türkiye'nin 17 ayrı bölgesinde altın aramaktadır (a.g.e., s. 555).

183 1990'ların sonunda yaşanmış bir HES karşıtı mücadeleden örnek verelim: "Cumhurbaşkanı Demirel'in kardeşi Şevket Demirel'in Kaş'ın Gömbe Yaylası'na hayat veren Uçar suyu üzerinde hidroelektrik santrali kurma girişimi köylülerin tepkisini çekti. Köylüler santralin göstermelik olduğunu, Şevket Demirel'in dere suyunu şişeleyip satmayı amaçladığını ileri sürüyor." ("Gömbe Köylüleri Direnişe Geçti 'Suyumuzu kesenin iflahını keseriz'", *Milliyet-Gazete Pazar*, 20 Aralık 1998).

dayanışması HES karşıtı direnişin başarısı bakımından hayati önem taşıyor.¹⁸⁴ Süren direniş, HES projelerinin ilerleyişini bir ölçüde yavaşlatıyor. Bununla birlikte, HES direnişinin sonunun Bergama’ya benzememesi için bugünkünden çok daha geniş bir mücadele ittifakına ihtiyaç var.

Görüldüğü gibi, neoliberal saldırının bir boyutu olan doğa katliamına karşı son yıllarda kırdan ciddi bir direniş gelmektedir. Ancak, söz konusu direnişler bu yazının konusu olan neoliberal tarım politikaları ile ilgili değil, neoliberalizmin enerji boyutuyla ilgilidir. Dolayısıyla, neoliberal tarım politikalarına karşı güçlü bir direnişin varlığının kanıtı sayılamaz.¹⁸⁵

Ne Yapmalı?

Kırdaki alt sınıfların 1980 sonrasındaki mücadelelerine ilişkin incelememiz bir dizi politik sonuç çıkarmaya olanak veriyor. Bunu yaparken Türkiye solunun bugünkü örgütlülük düzeyini veri alan, gerçekçi sonuçlar çıkarmayı hedefliyoruz. Yukarıdaki tabloya bakarak kırdan (bugüne kadar gerçekleşen veya gerçekleşme de ileride gerçekleşmesi ihtimali bulunan) dört temel mücadele biçiminin mevcut olduğunu saptayabiliriz. Bunlar sırasıyla (şirketlere ve devlete karşı) çevreci mücadele, küçük çiftçilerin (taban fiyatı, alım ve sübvansiyon desteği, kredi olanakları konusunda esas olarak görevdeki hükümetleri muhatap alan) mücadelesi, sözleşmeli çiftçilerin (sözleşme yaptıkları şirketlere karşı) mücadelesi ve tarım proleteryanının (patronlara karşı) mücadelesidir. Her bir başlık önemli olsa da, solun esas olarak büyük kentlerde bulunduğu ve örgütlülük düzeyinin düşüklüğü göz önüne alındığında, bunların hepsine birden anlamlı bir güçle müdahale etmesinin imkânsız olduğu görülür. Bu nedenle, esas mesainin kentlerdeki işçi sınıfının örgütlenmesine harcanması gerektiği hesaba katılarak bir öncelik sıralamasının yapılması gerekiyor.

Mevsimlik işçilerin kırdan en fazla sömürülen kesim olduğuna ve örgütlenmelerinin işçi sınıfının genel çıkarları bakımından muazzam önem

184 Sinan Erensu, "Problematising Green Energy: Small Hydro Plant Developments in Turkey", http://www.esee2011.org/registration/fullpapers/esee2011_c36142_1_1307137792_1401_2288.pdf, 2011, s. 16, 17.

185 Burada bir parantez açıp Abdullah Aysu'nun HES'ler konusundaki bir uyarısını aktarmakta yarar var. HES'leri kuran şirketlerin istemesi halinde devletin santrallerin çevresindeki tarım arazilerini istismak edebileceğini belirten Aysu, bu arazilerin tarım şirketlerine verilebileceğini iddia ediyor. Yukarıda Hisarcıkloğlu'dan yaptığımız alıntı burjuvazinin tarımda üretim ölçeğinin küçüklüğünden yakındığını ve arazi toplulaştırmasına önem verdiğini ortaya koyuyor. Aysu'ya göre, HES'lerin kurulmasının önemli amaçlarından birisi istismak yoluyla tarım arazilerini blok halinde şirketlere peşkeş çekmektir (Abdullah Aysu, "Kırsaldaki Değişimin Adı HES, Bahanesi Enerji", <http://www.karasaban.net/kirsaldaki-degisimin-adi-hes-bahanesi-enerji-abdullah-aysu/>). Bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde HES direnişi bir toprak mücadelesi boyutu kazanarak küçük çiftçiler ile tarım şirketlerini ve devleti karşı karşıya getirebilir. Dolayısıyla, HES meselesinin neoliberal tarım politikalarıyla ilgili olmadığını söylerken şimdilik kaydını koymakta yarar var.

taşıdığına yukarıda işaret etmiştik. Bu nedenle, işçi hareketinin ve solun kirlara ilişkin politik önceliği mevsimlik işçilerin örgütlenmesi olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, mevsimlik işçiler bazı bölgelerde dernekler kurarak mücadele etmeye başlamıştır. Kürt hareketi de yakın dönemde bir kurultay düzenleyerek bu alana ilişkin daha somut adımlar atabileceği sinyali vermiştir. Türkiye sosyalist hareketi, hem bu yerel girişimleri hem de Kürt hareketinin bu konuda attığı adımları yakından izlemeli ve gücü ölçüsünde sürece müdahale etmeye çalışmalıdır. İleri sürülmesi gereken öncelikli talep tarım işçilerinin tek bir sendikanın çatısı altında örgütlenmesidir. Başka faaliyet alanlarında olduğu gibi, mevsimlik işçilerin örgütlenmesi alanında da Kürt hareketi ile iş birliği halinde ama ona yedeklenmeden, sosyalizmin bağımsız çizgisini güçlendirmek temel yönelim olarak benimsenmelidir.

Önceliği bu şekilde saptadıktan sonra, mevsimlik işçilerin örgütlenmesine nazaran daha az acil olan ama koşullar uygun olduğunda mutlaka müdahale edilmesi gereken alanlara kısaca göz atalım. Sözleşmeli çiftçiler, küçük köylülüğün proleterleşmesinin tarımdaki özgül bir biçimi olduğu ve sözleşmeli çiftçilik modeli hızla yaygınlaştığı için sosyalistler açısından mevsimlik işçilerden sonraki en önemli hedef kitle sayılmalıdır. Çiftçi sendikaları, şirketler ile toplu sözleşme yapabilmek üzere sözleşmeli çiftçileri örgütlemeyi hedeflemektedir.¹⁸⁶ Bugüne kadar bu alanda ciddi bir mesafe alınmamış olsa da, ileride yaşanabilecek birkaç örgütlenme deneyimi tarım alanındaki mevcut statükoyu sarsacak bir süreci başlatabilir. Dolayısıyla, sosyalist hareketin nesnel örgütlülük düzeyine uygun biçimde bu alandaki faaliyetlerine katılmayı bir görev olarak önlerine koymalıdır.

Sözleşmeli üretici olmayan küçük üreticilerin mücadeleleri ile köylülerin çevre mücadeleleri önemli mücadele başlıklarıdır. 2006'daki Ordu mitingi, ülke gündemini aniden altüst ederek Tayyip Erdoğan'ı sıkıştırmıştır. Köylülerin HES karşıtı mücadelesi de son dönemde ciddi bir halk desteği kazanmıştır. İşçi hareketi ve sol, her iki alandaki mücadeleleri imkânı ölçüsünde desteklemelidir. Ancak, sınıfsal öncelikleri nedeniyle her iki alanda da kısa vadede destekçi olmakla yetinmelerini gerekir. Küçük çiftçilerin kalabalıklığına bakarak bu öncelik sıralamasının geçerliğini sorgulayacak olanlara incelememizin temel bulgularını yeniden gözden geçirmelerini salık veririz. Örgütlenme önceliklerini mutlak nüfus rakamlarına bakarak değil, sınıfsal dönüşümün doğrultusuna bakarak saptamak Marksizmin abecesidir. Küçük çiftçilerin hızla sözleşmeli çiftçi haline geldiği bir dönemde şimdilik sayıları daha az olan sözleşmeli çiftçileri örgütlemek daha kalabalık sözleşmeli olmayan çiftçileri örgütlemekten, stratejik bakımdan daha isabetli bir adımdır çünkü bunu yapmak geleceğin mücadelelerine hazırlanmak demektir. Ayrıca,

186 Ali Bülent Erdem, "Tütünde Sözleşmeli Üreticiliğe Karşı Toplu Pazarlık...", *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 12 Eylül 2006.

hızla dönüşen tarım alanındaki gelişmeleri sürekli izlemek ve öncelikleri değiştirebilme esnekliğine sahip olmak gerekir. Örneğin Abdullah Aysu’nun önerüsü doğru çıkar da devlet HES’lerin çevresindeki tarım arazilerini tarım şirketlerine peşkeş çekmeye başlarsa ve bu, militan bir toprak mücadelesini gündeme getirirse sosyalistlerin bu mücadeleye derhal müdahale etmeleri gerekebilir. Benzer biçimde, devlet Tohum Kanunu’nu harfiyen uygulamak üzere kolluk kuvvetlerini kullanmayı da içeren bir baskı politikası benimserse, küçük çiftçilere destek bir anda öncelik kazanabilir.

Sonuç

İçinde bulunduğumuz coğrafyadaki tarımsal dönüşümlerin ve kırlardaki sınıf ilişkilerinin kısa bir tarihsel değerlendirmesini yapan bu yazıda kapitalizmin kırlardaki gelişiminin bu eşitsiz ve bileşik niteliğinin altını çizmeye çalıştık. Bir yandan mülksüzleşme, proleterleşme ve sınıf kutuplaşmasının 19. yüzyıldan günümüze değin ilerleyişini takip ederken, diğer yandan gerek farklı bölgelerdeki gerekse ulusal ölçekteki sınıf mücadelelerinin bu genel eğilimleri sınırlayıcı ve değiştirici yönlerine dikkat çektik.

Sınıf mücadelelerinin tarımsal yapılar üzerindeki etkisine bağlı olarak kapitalizmin farklı bölgelerdeki farklı gelişim çizgilerini tespit etmeye çalıştık. 19. yüzyılda Batı Anadolu’daki kırsal sınıf mücadelelerini ele aldığımız bölümde küçük köylülüğün mülksüzleşme saldırısına ciddi biçimde direnebildiği durumlarda büyük toprak mülkiyeti ile küçük köylü mülkiyetinin yan yana bulunduğu, karmaşık türden bir kapitalist gelişme dinamiğinin ortaya çıktığını ortaya koyduk. Öte yandan, küçük köylülüğün tarihsel olarak güçlü bir sınıf olarak ortaya çıkmadığı Çukurova ve Kürt bölgelerinde mülksüzleşme ve proleterleşme dinamiklerinin nispeten daha sorunsuz biçimde ilerleyebildiğini gösterdik. Osmanlı mirasının bir parçası olarak ortaya çıkan bu iki tip gelişim çizgisi, 1923’te cumhuriyet rejimine geçilmesinin ardından herhangi bir kırılmaya uğramadan varlığını sürdürdü. Millî mücadele ve cumhuriyetin kuruluşu sürecinin tarımsal yapılar ve kırlardaki sınıf mücadeleleri üzerindeki yegâne etkisi, gayrimüslim toprak sahiplerinin tasfiye edilmesinden yararlanan Müslüman toprak sahiplerinin, gayrimüslimlerden kalan geniş arazileri mülk edinmesi oldu.

İkinci Dünya Savaşı’nın ertesinde Türkiye’nin, dünya kapitalist sistemi içindeki yeni konumuna bağlı olarak ülkeye giren büyük miktardaki maddi yardım ve kredinin tarım kesimine aktarılması sonucunda tarım sektöründe altyapı, teknoloji ve ticarileşme bakımlarından büyük çaplı gelişmeler ve yapı değişiklikleri yaşandı. Bu değişimlere bağlı olarak yoksul ve küçük köylülüğün mülksüzleşme eğilimi hız kazandı. Küçük köylülüğün hâkim olduğu bölgelerde teknolojik değişime bağlı olarak ciddi bir fazla iş gücü sorunu oluştu.

Küçük köylülük bazı bölgelerde pazar için üretime başarılı biçimde uyum sağlarken, bir dizi bölgede aynı başarıyı gösteremedi. Tefeci-tüccarlara borçlanma sonucunda yoksullaşma ve topraktan kopma yaygınlaştı. Bu durum, bu kesimin bazı bölgelerde yavaş, bazı bölgelerde hızlı biçimde tasfiyesine ve proleterleşmesine neden oldu. Geniş yığınlar büyük kentlere göç ederken, tarım bölgelerinde kalanlar artan oranda mevsimlik işçi göçüne, tarım-dışı faaliyetlere ve geçim kaynaklarına muhtaç hale geldiler. Küçük köylülüğün önemli bölümü artan oranda yarı-proleterleşti. Büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bölgelerde ise yoksul köylülüğün tasfiyesi daha hızlı ve dramatik biçimde yaşandı. 1968-1980 aralığında yaşanan toprak mücadeleleri mülksüzleşme yoluyla kapitalist birikim eğilimini tersine döndüremese de onu bir ölçüde sınırladı ve yavaşlattı.

Yoksul köylülüğün düzen partilerinden ve devletten bağımsız bir mücadele ve örgütlenme inisiyatifine (kısmen) sahip olduğu tek dönem 1968-80 dönemidir. Özellikle 12 Mart 1971 darbesini önceleyen üç yıllık dönemde çok sayıda toprak işgali ve üretici eylemi gerçekleşti. Devrimci gruplar bazı bölgelerde yoksul köylülükle ciddi ilişki kanalları yakalayabildiler. Bir başka deyişle, düzenin kırlardaki hegemonyasının –en azından bir dizi bölgede– sarsılmasına yol açabilecek bir potansiyelin varlığı ortaya çıktı. Devrimci gruplar kentlerdeki devasa işçi sınıfı mücadelelerine müdahale ederek devrimci bir işçi partisinin kurulmasına yönelmek ve kırlardaki sınıf ittifaklarını bu çerçevede ele almak yerine, kırlardaki hareketliliğin ihtiyaçlarıyla ilgisi olmayan, kırlardan şehirlere doğru gerilla stratejileri belirleyerek bu potansiyelin heba olmasına –istemedenden de olsa– katkıda bulundular. 1974-80 döneminde gerilla stratejilerinin pratikte terk edilmiş olmasına ve Doğu Karadeniz, Maraş ve Kürt bölgelerinde köylülük içinde bir dizi mevzi kazanılmasına rağmen, ne kırlardaki ne de kentlerdeki sınıf mücadelelerin ihtiyaçlarını karşılayacak birleşik bir devrimci mücadelenin ortaya konamaması ve Leninist bir partinin kurulamaması 12 Eylül 1980'deki askerî darbenin ardından ülke çapında yaşanan siyasi yenilgiyi kaçınılmaz hale getirdi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında makineleşmenin ve modern girdi kullanımının yaygınlaşması sayesinde az gelişmiş ülkelerin önemli bölümünde tarım hızla modernleşti. Bu ülkelerde nüfusun ezici bölümünü oluşturan az topraklı köylü yığınlarının bir kısmı modernleşme sürecinde fazla iş gücü haline gelecek tarımdan kopmaya, proleterleşmeye başladı. Bununla birlikte, uluslararası sermayenin ve bu ülkelerin yerel burjuvazilerinin bu dönemde küçük ölçekli tarımın modernleştirilmesini temel birikim stratejisi olarak benimsemiş olması, küçük köylülüğün mülksüzleşme ve proleterleşme temposunu bir ölçüde frenlemiş, sürece tedrici bir nitelik kazandırmıştır. 1970'lerin ilk yarısında başlayan dünya ekonomik krizinin ardından neoliberalizmin sermayenin te-

mel yönelişi haline gelmesiyle birlikte tarım politikaları da değiştirdi. İŖçi sınıfının kazanılmış haklarının yanı sıra, küçük köylülerin kazanımlarının tırpanlanması da gündeme geldi.

Sermaye, tarımı daha verimli hale getirmek ve kârlarını artırmak için birbiriyle bağlantılı iki politika uyguladı. İlk olarak, taban fiyatı ve sübvansiyon gibi destekler azaltılarak daha fazla köylünün tarımı terk etmesi sağlandı. Bilindiği gibi, neoliberalizm öncesi dönemde kıtlık tehlikesinin ortadan kaldırılması ve kentli işçi sınıfının yeniden üretim masraflarının düşürülmesi amacıyla az gelişmiş ülkelerin tamamında başta tahıl üreticileri olmak üzere küçük çiftçiler devlet tarafından desteklenmişti. Bu desteklerin önemli bölümü emperyalist ülkelerden alınan yardım ve borçlarla finanse edilmişti. 1980 sonrasında uluslararası iş bölümünün değişimine paralel olarak, az gelişmiş ülkelerde tahıl vb. ürünlere verilen destekler azaltıldı. Bu durum küçük üreticilerin önemli bölümünün tamamen veya kısmen proleterleşmesine yol açtı. Ancak, tarım üzerindeki nüfus baskısının azaltılması kârların artırılması için yeterli değildi. Tarımın standart üretime daha yakın hale gelmesine olanak veren teknolojik dönüşümlerden yararlanabilmek için tarım sermayesinin üretimi eskisinden daha sıkı biçimde kontrol etmesi şarttı. Tarım sermayesi, büyük miktarda ve standart ham madde ihtiyacını karşılayabilmek için sözleşmeli çiftçilik yöntemini eskisinden fazla kullanmaya başladı. Hazırlanan sözleşmeler, çiftçilerin aynı tip girdileri kullanmasını şart koşarak ham maddelerin standartlaşmasını sağlarken, çiftçileri sözleşmede taahhüt ettikleri miktarda ürünü arz etmeye mecbur bırakarak sermayenin artan ham madde ihtiyacını karşıladı. Kullanılan girdilerin standardizasyonu, girdi sanayisini, tarımdaki sermaye birikimi sürecinin önemli bir aktörü haline getirdi. Pek çok ülkede çıkarılan patent yasaları, çiftçileri büyük şirketlerin ürettiği girdileri kullanmaya zorlayarak süreci hızlandırdı. Böylelikle gıda ve girdi üreten firmaların tarım sektöründeki gücü iyice arttı. Dünya tarımı hızla tekelleşti.

Türkiye tarımı, 1980 sonrasında dünya çapında derinleşen tarımın sanayileşmesi ve küçük çiftçiliğin yerine sözleşmeli çiftçiliğin desteklenmesi eğilimlerine bağlı olarak dönüştü. Fiyat ve sübvansiyonların azaltılması ve belirli ürünlerin üretimine kota konması küçük köylülüğün proleterleşme ivmesini artırdı, kır nüfusunun son otuz yılda yarıdan fazla azalmasına yol açtı. Kırdı yaşamaya devam edenlerin önemli bölümü gelirlerinin büyük bölümünü tarım-dışı sektörlerde işçilik yaparak kazanmaya başladı. Tarım ve hayvancılıkla geçinmeye devam edenler ise hızla sözleşmeli çiftçiliğe yöneldiler. Devletin cömert kredi ve sübvansiyonlar vererek desteklediği sözleşmeli çiftçilik, öteden beri gıda sektöründe faaliyet gösteren firmaların yanı sıra, daha önce tarımla ilgilenmeyen holdingleri de sektöre çekmeye başladı. Sözleşmeli çiftçi-

liğin yaygınlaşması tek tip girdi kullanımını artırarak girdi üreten firmaları güçlendirdi. Ayrıca, Tohum Kanunu ile küçük çiftçilerin girdi kullanımını üzerindeki kontrolüne son vererek tohum firmalarının tekel konumu pekiştirilmeye çalışıldı.

Neoliberalleşen Türkiye tarımında beş ana sınıfın varlığı belirgindir. Üretim ve dolaşım alanını kontrol eden tekeller sınıfsal hiyerarşinin en tepesinde yer alır. Öteden beri tarımdan para kazanan taşra zenginlerinin yanı sıra, genişleyen kâr olanakları nedeniyle iştahı kabaran ve tarıma yatırım yapmaya başlayan kent zenginlerini de içeren büyük ve orta tarım burjuvazisi, ücretli emek gücü istihdam edip tekellerle tedarik sözleşmeleri yaparak sermaye birikimine yöneldiler. Tamamen veya kısmen proleterleşen küçük köylülerin tarım ve hayvancılıktan geçinen bölümü, sözleşmeli çiftçilik yaparak kendi topraklarında proleterleşirken, devletin 1990'larda uyguladığı zorunlu göç nedeniyle hızla mülksüzleşen Kürt köylülerinin bir bölümü, kır proletaryasının en güvencesiz koşullarda çalışan, en fazla sömürülen kesimi olan mevsimlik tarım işçilerine dönüştüler.

12 Eylül darbesiyle birlikte ezilen çiftçi hareketleri, 1980'lerin sonlarında yükselen işçi hareketine paralel olarak yeniden canlandı. 1980-86 aralığında küçük çiftçilere karşı uygulanan gaddar neoliberal politikaların sona ermesinde ve 1990'larda küçük çiftçilerin ekonomik durumunun bir ölçüde düzelmesinde, başka faktörlerin yanı sıra bu eylemler de ciddi bir rol oynadı. 1990'ların başında tarım proletaryasının azınlığını oluşturan, devlet çiftliklerinde çalışan, sendikalı tarım işçileri bir dizi başarılı grev örgütleyerek kazanımlar elde ettiler. Ancak, tarım proletaryasının çoğunluğunu oluşturan mevsimlik tarım işçilerinin örgütsüzlüğü devam ettiği için tarım proletaryası sermayeye karşı bir bütün olarak direnemedi. Mevsimlik tarım işçilerinin sendikasız olmalarına rağmen son yıllarda bir dizi başarılı grev yapabilmesi bu alanın işçi sınıfının mücadelesi bakımından barındırdığı ciddi potansiyeli ortaya koyuyor. Son yirmi yılda tarım politikaları haricindeki sorunlar da kırlarda mücadele konusu oldu. Siyanürle altın aranmasına ve HES'lerin yapımına karşı militan direnişler yaşandı.

Kırlarda yaşanan sınıf mücadelelerine ilişkin bu incelememiz, işçi hareketinin ve solun somut görevlerini bugünkü örgütlülük düzeylerine uygun ve gerçekçi biçimde belirlemelerine olanak sağlıyor. Türkiye proletaryasının en fazla sömürülen kesimi olan mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi işçi sınıfının genel çıkarları bakımından çok önemli olduğu için politik öncelik taşıyor. Bunu küçük çiftçilerin proleterleşmesinin özgül bir biçimi olan sözleşmeli çiftçilik başlığı izliyor. Sözleşmeli çiftçilerin şirketlerle toplu sözleşme yapma talebiyle örgütlenmesi çabalarına katılım mutlaka gündeme alınmalıdır. Nihayet, küçük çiftçilerin devlet desteğinin artırılması, istediği tohumu kullanma hakkı ve doğayı şirketlerden korumak için verdikleri mücadelele-

re destek verilmeli ve bu mücadelelerin seyrine bağlı olarak, gerektiğinde bu başlıklara daha aktif biçimde müdahale etme seçeneği mutlaka göz önünde tutulmalıdır.

Bu saptamaların ardından, bu yazının en önemli sonucunun köylülerin kitlesel biçimde proleterleşmesi olduğunu bir kez daha vurgulayalım. İstatistiklerde halen çiftçi olarak görünenlerin bile önemli bölümü proletaryanın saflarına katılmıştır ve (yukarıda, Doğu Karadeniz’deki fındık üreticilerinin politik tutumunu incelerken gördüğümüz gibi) politik tutumlarını çiftçi kimlikleri temelinde değil, proleter kimlikleri temelinde belirlemektedir. Bu nedenle, kent proletaryasının örgütlenmesine öncelik veren örgütlenme stratejisi, kırlardan bakıldığında dahi doğru görünmektedir. Elbette önemli olan, proletarya saflarına katılan milyonların burjuvaziye karşı mücadeleye atılmalarını sağlayacak politik araçların yaratılmasıdır.

SINIF MÜCADELESİ VE KESK: BİR MEHTERAN YÜRÜYÜŞÜ (MÜ?)*

Mustafa Kemal Coşkun

Bazen işçiler zafer kazanırlar, ama yalnızca bir zaman için. Onların kavgalarının gerçek meyvesi bu dolaysız sonuçta değil, işçilerin giderek genişleyen birliğinde yatar.

Marx-Engels, *Komünist Manifesto*

Kamu emekçilerinin sendikal mücadelesinin, Türkiye’de sınıf mücadelesinin gelişimi açısından önemli bir yeri olduğu kesinlikle yadsınamaz. Zira kamu emekçileri işçi sendikalarının 89 bahar eylemleri ile hareketlenmiş, bu mücadeleyi daha da ileri götürerek herhangi bir sendika yasası olmamasına rağmen meşru bir sendikalaşma mücadelesi vermiştir. Bir taraftan 12 Eylül faşist darbesinin bütünüyle ortadan kaldırdığı ve baskı altına aldığı toplumsal muhalefetin yokluğuna, diğer taraftan Kürt sorunu çerçevesinde yaşanan sıcak savaş ve bunun yükselttiği milliyetçi-şoven söylemlerin gelişmesine rağmen 80’li yılların sonuna doğru kamu emekçilerinin verdiği örgütlenme mücadelesi Türkiye emek tarihi açısından son derece önemli bir deneyimdir. Kaldı ki sendika hakkı, yasal bir zemin bulunmamasına rağmen bizzat mücadele ve direnişle kazanılmıştır. Üstelik bu dönem, neoliberal politikaların toplumun bütününe giderek daha fazla kuşatmaya başladığı, reel sosyalizmin yıkıldığı ve genel olarak sosyalizm düşüncesinin tüm dünyada etkisini yitirdiği bir dönemdir. Dolayısıyla Türkiye’de kamu emekçilerinin sendikalaşma süreci yasacı anlayışı aşarak hukuku önceleyip yasalardan önce hakkı yaratmanın öyküsüdür.¹ Bu açıdan düşünüldüğünde kamu çalışanlarının mücadelesi özel bir önemi baştan hak etmektedir. Buradan yola çıkarak söylersek bu müca-

* Bu yazı ilk kez *Devrimci Marksizm* dergisinin Kış 2008-2009 tarihli 8. sayısında yayınlanan yazının gözden geçirilmiş ve değiştirilmiş versiyonudur.

1 Gülmez, M. (1994). “Güncel Gelişmeler Işığında Memur Sendikacılığı”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt 18, sayı: 167.

dele sürecinde KESK'in ve ona bağlı sendikaların önemli bir yeri olduğu şüphesiz götürmez.

Ne var ki ileride de bahsedeceğimiz gibi son yıllarda sendikacılık bir "yönetime gelme", "yönetimi kapma" sorununa indirgenmiş, bu nedenle de bürokratik ve ilkesiz sendikal yapılar oluşmuştur. Sadece işçi sendikaları değil aynı zamanda KESK de bu süreci yaşamaktadır. Bu yazıda önce KESK'in tarihi kısaca ele alınacak, daha sonra bugüne kadar izlediği politikanın ve bugün içinde bulunduğu durumun eleştirel bir değerlendirilmesi yapılarak birtakım çözüm önerilerinde bulunulacaktır.

KESK'in Tarihçesi

Kamu emekçilerinin sendikalaşma mücadelesini, daha doğrusu KESK'in kuruluş ve gelişimini her biri farklı sendikal politikalara denk düşen dört döneme ayırarak incelemeye çalışacağız. Birinci dönem ilk örgütlenmenin başlamasından konfederasyonlaşmaya, yani Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu'nun kuruluşuna kadar geçen dönem (1988-1995), ikincisi, konfederasyonlaşmadan 28 Şubat 1997 tarihinde "postmodern darbe" olarak da tartışılan TSK'nın siyasete müdahalesine kadar geçen dönemdir (1995-1997). KESK'in üçüncü dönemi 4688 sayılı sendikalar kanununun çıkmasına kadar geçen dönem (1997-2001) ve sonuncusu kanunun çıkmasından günümüze kadar gelen süreç (2001 ve sonrası). Kamu emekçilerinin mücadele sürecini dört dönemde ele almamızın asıl nedeni, bu dört dönemin de kamu çalışanlarının örgütlenme ve sınıf mücadelesi açısından farklı nitelikler taşımakta olmasıdır.

Yukarıda da vurguladığımız gibi kamu çalışanlarının sendikalaşması süreci, işçi sınıfının bahar eylemliliklerinde ivme kazandı. Ancak bu tarihten önce de birtakım örgütlenme girişimleri oldu. Bu örgütler daha çok mesleki örgütlenmeler ya da emekli olmuş kamu çalışanlarının kurduğu dernekler biçiminde ortaya çıktı. Bunlardan en önemlisi, 1988'de kurulan Eğitim-Der'dir. Başlangıçta dernek çerçevesinde örgütlenen kamu emekçilerinin mücadelesi giderek sendikalaşmaya doğru evrildi. İlk sendikalaşma tartışmaları da bu türden mesleki örgütlerde başladı. 89 bahar eylemleriyle birlikte bu süreç hızlandı ve bu eylemler kamu emekçilerinin örgüt kurma ve mücadele etme isteğini artıran önemli etkenlerden oldu.

Böylece 1990 yılında önce Eğitim-İş, ardından Eğitim-Sen kuruldu. Diğer iş kollarında da ardi ardına sendikalar kurulmaya başlandı. Eğitim-Sen ve ona yakın sendikalar KÇSP (Kamu Çalışanları Sendikaları Platformu), Eğitim-İş'e yakın duran sendikalar ise Eşgüdüm adı altında toplandı. Eğitim-Sen ve Eğitim-İş, üyelerinin de talepleri doğrultusunda tek bir sendika üzerinde tartışmaya başladılar ve bu birlik nihayet 1995 yılında gerçekleşti. Bu birleşme diğer sen-

dikaların da birleşmelerini tetikledi. Aynı yıl 28 sendikadan 500 delegenin katılımıyla gerçekleşen konfederasyonlaşma kurultayı sonucu KESK kuruldu.

Sendikal mücadelenin başladığı bu ilk dönem, aslında kamu emekçilerinin fiili-meşru² bir mücadele hattı geliştirebildikleri ve bir sınıf mücadelesinin yavaş yavaş oluştuğu ilk dönemdir. KESK'i diğer sendikalardan ayıran da, sokaklarda bu fiili-meşru mücadele geleneğini geliştirerek kurulmuş olmasıydı. Dolayısıyla 1989-1995 arası yıllar kamu emekçilerinin örgütlenme mücadelesinde hem bir emekleme dönemi ama hem de mücadelenin en keskin geçtiği dönem olması itibarıyla sonraki dönemlerden ayrılır. Nitekim, kitlesel katılımlarla yapılan ilk yürüyüşler, ilk iş bırakma eylemi, ilk alan eylemleri ve işgalleri bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle özellikle 1990-1991 dönemi, baskılarla ilk karşılaşılan yıllardır kamu çalışanları açısından. Kurulan sendikaların tümü hakkında kapatma davaları açılmış, bazı yöneticiler geçici sürelerle görevden uzaklaştırılmış ve sendikalar mühürlenmeye başlanmıştır. Ancak devletin bu baskısı karşısında kamu emekçileri geri adım atmamış, bir yandan hukuksal alanda girişimlerini sürdürürken, diğer yandan fiili ve meşru temelde mücadelelerine devam etmişlerdir. Bu süreç yaşanırken 26 Ocak 1991 tarihinde, 12 Eylül sonrasının ilk mitingi "Kamu Çalışanları Sendikal Haklar Mitingi" adıyla İstanbul'da düzenlenmiştir (bkz. <http://www.kesk.org.tr/node/49>). İlk "Ankara Yürüyüşü" de bu döneme rastlar. 15 Haziran 1991'de çeşitli illerden başlayarak bir hafta süren yürüyüş sonucu, 22 Haziran'da Çalışma Bakanlığı önünde yapılan eyleme yaklaşık 20.000 kamu çalışanı katıldı. Sendikaların taraf kabul edilerek yasal düzenlemenin yapılması ve hükümetin toplu sözleşme masasına oturması eylemin temel talepleriydi. Haziran eyleminden sonra dönemin hükümetinin talepleri karşılayacak adımlar atmaması nedeniyle kamu çalışanları ilk kez iş bırakma eylemini gerçekleştirdi. 15 Temmuz 1992'de "Hak Direnişi" olarak gerçekleştirilen ilk iş bırakma eylemi, kamuoyu, medya ve siyasi partilerden büyük destek buldu.

Dolayısıyla sendikalaşma mücadelesinin gelişmesi ve gerçekten bir sınıf sendikası olma anlamında bu dönemin mücadeleleri önemlidir. Bu dönemin temel özellikleri; fiili-meşru bir mücadele hattının benimsenmiş olması, devlete sendikalaşma hakkının kabul ettirilmesinin temel talep olması, iş yerlerinden sokağa yönelen eylemlerin yapılması ve geniş katılımlı eylemlerin bu süreçte başlamış olması, siyaset yapma hakkının savunulmasıdır. Emek hareketi tarihinin görkemli ve etkili eylemlerinden sayılabilecek 17-18 Haziran 1995 Kızılbaş direnişi, bu dönemin kamu emekçilerinin mücadelesi açısından

2 Çok sık kullanılan bu deyim, mücadeleciler bir sendika olabilmenin en önemli şartlarından biridir. Fiili-meşru mücadele, hiçbir yasal mevzuatın içine kendisini hapsedemeyerek meşruluğunu yasalardan değil bizzat sınıfın çıkarlarının savunulmasından ve buna uygun olarak geliştirilen eylemlerden/politikalarından alan bir mücadele anlamına gelir. Bu tür bir mücadelenin benimsenmesi sendikayı hak alıcı mücadele biçimlerine yönelteceği gibi her türlü bürokratikleşmeyi de engelleyici etkiler yaratacaktır.

ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu eylem kamu emekçilerinin mücadelesinin doruğa ulaştığı ve bu mücadelenin kitlelerin gözünde bütünüyle meşruiyetini kazandığının göstergesidir. 17-18 Haziran Direnişi, aynı kararlılıkta politikalar üretildiği taktirde hiçbir kazanımın olanaksız olmadığını emekçilere göstermesi açısından sınıf mücadelesinin köşe taşlarından birisidir. Dolayısıyla bu eylemin, kamu çalışanları mücadelesinin yükselişinin doruk noktası olarak nitelendirilmesi yanlış olmayacaktır. Nitekim bu eylemin hemen sonrasında Anayasa’da yapılan değişikliklerle kamu emekçilerinin örgütlenme ve üyeler adına toplu görüşme yapma hakkı kabul edildi.

8 Aralık 1995’de KESK’in kurulmasıyla birlikte birleşik bir mücadelenin geliştirilebilme olasılığı artmış olmakla birlikte, bunun pek başarılı olduğu söylenemez. Direnişler, yürüyüşler, gösteriler bu dönemde devam etti ve bu mücadele ile birlikte KESK’in üye sayısı da giderek artmaya başladı. Grev ve toplu sözleşme hakkı hâlâ en önemli sendikal hak olarak savunulmaya devam edilmiştir. Buna rağmen KESK’in kuruluşundan bir müddet sonra sınıf mücadeleciler bir perspektifin ortadan kalktığını söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Zira taban örgütlülükleri temelinde başlayan ve gelişen sendikal hareket, KESK’in kurulmasıyla birlikte yukarıdan aşağıya doğru tasfiye sürecine girmiş, böylece de reformist bir anlayışın gelişmesine meydan vermiştir. Özellikle yönetim kademelerinde yer alma mücadelelerinin başlaması bu dönemde giderek artmaya başlamıştır. Çünkü KESK’in kuruluşu, maalesef organik bir bütünlük oluşturmak değil, ama grupsal çıkarlardan kaynaklanan bir ittifak oluşturmak kaygısıyla gerçekleşmiştir. Genel kurullar da yeni sendikal politikaların geliştirildiği, bu politikaların tartışıldığı araçlar olmaktan öte, iktidarı elde etmenin aracı oldu ya da daha doğrusu tek amacı yönetime gelmek olan birtakım grupların ortaya çıkmasına vesile oldu. Binlerce üyesi olmasına rağmen kitle katılımı düşük ve etkisiz eylemlerin bu dönemde başlaması bu nedenle hiç de tesadüf değildir. Belki şu örnek tabandan kopmanın daha açıklayıcı bir göstergesi olabilir. KESK, –kuruluş dönemini olağan olmayan bir dönem olduğu için dışarıda bırakırsak– kuruluştan sonraki dönemlerde grev ve iş bırakma başta olmak üzere hiçbir eylemini üyelerine oylatarak ya da onlarla tartışarak almamıştır. Bu durumun hem sendikal demokrasinin işleyişini hem de üyelerin eylem ve aktivitelerine katılımlarını olumsuz etkilediğini söylemek yanlış olmaz.

Ne var ki asıl sorun, 28 Şubat süreciyle birlikte kamu emekçilerinin mücadelesinin üçüncü dönemine girilmesiyle yaşandı. Bu süreçte KESK, 28 Şubat’ın yörüngesinde bir politika geliştirmeye yöneldi. Dolayısıyla sınıf mücadelesinden adım adım uzaklaşarak burjuvazinin farklı fraksiyonlarının çatışmasından kaynaklı iktidar mücadelesinde bu taraflardan birine yakın durmayı yeğledi. Laik toplum savunusu sınıf çıkarlarının savunusundan daha ağır basmaya başladı. Toplumda yaratılmak istenen laik-şeriatçı ikileminde KESK,

bunu deşifre edecek, asıl çelişkinin sınıflar arasındaki emek-sermaye çelişkisi olduğunu vurgulayacak yerde, dümenini bu cephelerden laikçi-batıcı tarafa doğru çevirmeye başladı.³ Bu çatışmada gerekli olan bir üçüncü cepheyi açmayı başaramadı. Bazı sendika konfederasyonları doğrudan 28 Şubat Kararları'nın yanında yer aldı, KESK böyle bir politika yürütmese de doğrudan bir tavır almadı. Bu süreçte gerçekleştirilen eylemler de giderek marjinalleşti. Kitleler giderek daha fazla depolitizasyona uğradı. 12-13 Aralık 1998 tarihinde farklı illerde gerçekleştirilen mitingler ve 4 Aralık 1999 Ankara mitingi dışında 1997-2001 arası dönemde etkili eylemler yapılamaması bu durumu açık bir biçimde göstermektedir. Bu anlamda 28 Şubat rejiminin emek mücadelesini ve toplumsal muhalefeti engelleme politikasının kısmen de olsa başarılı olduğunu söylemek mümkün. Bütün bunlardan dolayı söz konusu dönem, KESK'in gelecekteki politikalarının şekillenmesi açısından milat olarak görülebilecek bir dönemdir.

Diğer taraftan aynı dönemde KESK'in Susurluk kazasıyla ortaya çıkan karanlık ilişkilerin deşifre edilmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Temiz toplum talebiyle diğer kitle örgütleri ile ortak eylemler gerçekleştirilmiş ve kamuoyu yaratmada etkili olabilmıştır.

2001 yılında 4688 sayılı sendikalar kanununun çıkarılması KESK'in mücadelesi açısından bir başka dönüm noktasını oluşturur. "Grev ve toplu sözleşme hakkı" için mücadele eden KESK, yasanın anti-demokratik bir biçimde, yani grev ve toplu sözleşme hakkını tanımayan, sendikaları bir çeşit derneğe/sivil toplum örgütüne dönüştüren bir biçimde çıkmasını engelleyememiştir. Her ne kadar çıkarılan bu yasaya sığmayacağını vurgulasa da yasadan sonra gerek KESK'in gerekse bağlı sendikaların politikası, yasanın zorunlu kıldığı maddelere uyum gösterme biçiminde olmuştur. Zira yasanın çıkışından hemen sonra KESK yönetimi, I. Olağanüstü Genel Kurulu toplayarak yasaya uygun olarak tüzük değişikliklerini gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla KESK, yasaya en hızlı uyum gösteren sendikaların başını çekmiştir. Kaldı ki özellikle yasanın çıkmasından sonra KESK'in ve bağlı sendikaların üyeler ile bağı zayıflamaya başlamış, sendikalar kendi politikalarını bile üyelerine anlatamamaya, dolayısıyla onları herhangi bir politik mücadeleye katamamaya başlamıştır. Diğer taraftan KESK, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesine yönelik politikalar karşısında genel olarak ikircikli davranmakta, bunlara ne bütünüyle karşı çıkmakta ne de açıktan açığa destek vermektedir. Zira Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun (ETUC) 11. Kongresinde konfederasyon başkanı tara-

3 Burada son günlerdeki tartışmalar açısından önemli olan bir noktayı vurgulamamız gereklidir. Sosyalistler, eğer ülkede bir din devleti tehlikesi varsa, elbette ki laikliği savunurlar, üstelik bunu burjuva partilerinin yaptığı gibi statükocu bir anlayışla yapmazlar, gerçek bir laikliği talep ederler. Ancak toplumun laik-antilaik olarak bölünmeye çalışıldığı bir ortamda ve gerçekte böylesi çelişkiler bütünüyle yapay olarak yaratılıyorsa, bu durumda bu çatışmanın bir tarafı olmak yerine kendi sınıf politikalarını ısrarla savunmaları gereklidir. Yoksa, laikçi-batıcı cephenin payandası olmak değil. Kaldı ki bunu bir sendikanın, bir emek örgütünün yapmaması gerekir.

findan savunulan “sosyal diyalog mekanizmalarının geliştirilmesi ve sürdürülebilir kalkınma için çalışmalar yapılması” politikalarının dolaylı da olsa destekçisi olmuştur.⁴ Bu türden AB yanlısı politikaların üretilmesinde Kürt hareketinin KESK ve bağlı sendikalardaki etkisinin giderek artmasının da etkili olduğunu vurgulamak gerek. Özellikle KESK’in ve Eğitim-Sen’in 2014 kongrelerinde alınan kararlar ve yapılan tartışmalar bu durumu daha fazla ortaya çıkarmıştır. Aşağıda bu politikaların yarattığı sorunları ele almaya çalışacağız.

KESK ve Sendikal Sorunlar

Gerek işçi sendikalarının gerekse kamu emekçileri sendikalarının bugün yüz yüze kaldığı birçok problemten bahsetmek mümkün. Sendikal hareketin yaşadığı bu sorunların bir kısmı tek tek sendikaların yaşadığı sorunlar iken, bir kısmı ise uluslararası bir nitelik taşıyor ve bu nedenle de bu türden sorunların aşılmasını uluslararası bir mücadele sorunu olarak görmek daha doğru olur. Zira birtakım sorunların tek tek sendikaların yaşadığı örgütsel sorunlar olarak anlaşılması çözümü de olanaksız kılar. Bu türden uluslararası diyebileceğimiz sorunların en başında elbette ki neoliberalizmin ekonomik, politik ve ideolojik saldırganlığı yatmaktadır. Zira, özellikle 20. yy.’ın son çeyreğine gelindiğinde, gerek sol değerlerin gerekse bu sol değerler tarafından savunulan işçi sınıfı hareketlerinin bir yenilgisiyle yüz yüze olunduğu yorumları yapılmaktaydı. Nitekim çok sıkça tekrar edildiği gibi şimdilerde işçi sınıfının ve dolayısıyla da işçi sınıfı hareketinin bittiği, üstelik işçi sınıfının artık sosyalizmden nesnel bir çıkarının olmadığı, yeni bir hizmet sınıfının ortaya çıktığı ve bu nedenle de günümüzde sınıfa dayanmayan “yeni toplumsal hareketlerin” geliştiği telkin edilmekteydi. Bu alanda yapılan tartışmalar esas olarak artık sınıf tabanlı kitlesel hareketlerin bitmiş olduğu temel savı çerçevesinde şekillenmişti. Bu sav dolayımında gerçekleşen tartışmalar üç düzeyde yapılmaktadır: 1) Günümüz toplumlarının sınıf yapısının değiştiği ve bu nedenle eski sınıf yapısının yerini ağırlıklı olarak “yeni orta sınıflar”ın aldığı; 2) Bu değişimle bağlantılı olarak sınıf ve sınıf kimliğine dayanan “eski sosyal hareketler”in yerini günümüzde kültürel kimliklere dayanan çeşitlenmiş sosyal hareketlerin, diğer bir deyişle “yeni toplumsal hareketlerin” aldığı; 3) Kültürel kimlikler üzerinden yükselen bu yeni toplumsal hareketler aracılığıyla demokrasinin yükseleceği ve geliştirileceğidir. Kimliklere yapılan bu vurguda bireyin “özgürleşimi” ile toplumun demokratikleşmesi özdeşliği varsayılır. Diğer bir deyişle, kültürel kimlik temsili bireyin “özgürleşiminin” belirleyeni olarak yorumlanmakta ve dolayısıyla da makro ölçekte demokrasinin gerçekleştirilebilmesinin de ön koşulu olarak görülmektedir.

Ancak, bu savların tümü ve özellikle de bireyin “özgürleşimi” ile toplumun demokratikleşmesi sürecinin özdeşliği varsayımı, içinde oldukça önemli

4 Bkz, “ETUC Kongresi: Sosyal Avrupa, Dayanışma ve Sürdürülebilir Kalkınma”, www.kesk.org.tr

sorunları barındırmaktadır. Anlaşılacağı gibi işçi sınıfının devrimci potansiyelini ya da önemini reddetme süreci, sınıf yapısının değiştiğinden, parçalandığından başlayarak sınıfların varlığını inkâr etmeye kadar gidebilmektedir. Böylece politikanın temelini sınıf-ötesi, sınıfları kesen ya da kendisini bulunduğu sınıf ile tanımlamayan gruplar oturtulmaktadır. Kapitalist sistem, bir taraftan içine girdiği krizlerin faturasını emekçilere yüklemek isterken diğer taraftan da sendikal hareketi emekçilerin hak ve özgürlüklerini geliştirme ve savunma misyonundan da uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Bir taraftan işçileşme ve yoksullaşma artarken diğer taraftan bu türden politikaların toplumun önüne koyulması burjuva sınıfının ideolojik mücadelesinin bir parçası olarak görülebilir. İşin daha da vahim yanı, bu türden söylemlerin akademik hayatta da hegemonik bir hale gelmesidir. Bu durum pek doğal olarak sendikal mücadelenin de gerilemesinin nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkar ki, KESK'in de bu süreçten fazlasıyla etkilendiğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Bu durumda hem Türk solu hem de KESK açısından sınıf hareketinin, emekçileri ve hangi nedenle olursa olsun tüm ezilenleri “nesnel çıkarlar” çerçevesinde önderlik edecek bir biçimde örgütlenmesi önemlidir.⁵ Kısacası, işçi sınıfının önderliği çerçevesinde bir ittifaktır söz konusu olan ve KESK bunu yapabilecek güçlerden birisidir. Dolayısıyla Türk solunun, emekçilerin önderliği ve hegemonyası altında tüm ezilen grupları burjuva sınıfına karşı bir araya getirecek politikalar üretmesi zorunludur. Sendikal mücadele ise bu türden politikaların geliştirilmesi için önemli araçlardır.

Ancak bu durum, sendikal mücadeleye dışsal, yani doğrudan doğruya sendikal politikalardan ve sendikaların iç işleyişlerinden kaynaklanmayan bir durumdur ve ancak uluslararası bir bakış ve mücadeleyle çözülebilecek sorunlardır elbette. Diğer taraftan, tek tek sendikaların bu sorunların çözümünde yapabileceği hiçbir şeyin olmadığı anlamına da gelmemektedir. KESK, doğru bir politik mücadele ile sorunun çözümüne katkıda bulunabilir, diğer sendikalara bu konuda yol gösterebilir.

Diğer taraftan özellikle sendikal politikalardan, sendikaların yapısal özelliklerinden, örgütlenme tarzlarından kaynaklanan sorunlar da bugünkü sendikal hareketlerin temel problemleridir. KESK söz konusu olduğunda bu sorunları birkaç maddede ele almak mümkündür.

- Bu sorunlardan birincisi, KESK yönetiminde giderek artan bürokratikleşme eğilimidir. Bu eğilim özellikle sendika yasasının çıkmasıyla daha belirgin bir hale gelmiştir. Ne yazık ki 80'li yılların sonlarında başlayan

5 Tam da burada “toplumsal hareket sendikacılığı” gibi bir anlayışı eleştirmek yerinde olacaktır. Zira toplumsal hareket sendikacılığı vurguyu sınıftan ve sınıfa dayalı toplumsal hareketlerden alarak fazlasıyla kültür, kimlik ekseninde tanımlanan toplumsal hareketlere çevirmektedir. Dolayısıyla bu tür bir yaklaşım, politik mücadelede işçi sınıfının önderliğini bütünüyle yadsır ve sınıf mücadelesi ile diğer ezilen grupların mücadelelerini birbirine eşitleyen bir yaklaşım içerisindedir.

mücadele, onun yarattığı birikim ve deneyim izleyen yıllarda bürokratik ve reformist tavırlarla eritilmiştir. Bürokrasi sanıldığı gibi yönetici olmak, yönetici olmaktan pay almak ya da yöneticiliğin vermiş olduğu nimetlerden yararlanmak anlamına gelmemekte, aslında sendika yönetimlerinde sendika üyelerinin/sınıfın çıkarlarından farklı çıkarlara sahip olan bir tabakanın oluşması anlamına gelmektedir. Bu durum KESK'in sınıf mücadelesi ve toplumsal muhalefetin geliştirilmesi açısından, daha doğrusu Gramsci'nin deyişiyle bir "karşı hegemonya"nın yaratılması açısından ne derece sorunlu bir noktaya geldiğini de göstermektedir. Eğer burjuvazinin hegemonyasına karşılık olarak bir karşı hegemonya oluşturulmak isteniyorsa sendikaların ilk yapması gereken bürokratik eğilimlerden kurtulmasıdır. Çok iyi bilinir ki bürokratikleşen bir sendika işçi ve emekçilerle bütünleşmek yerine giderek daha fazla devletle bütünleşecek, üyelerinin çıkarlarını koruma hedefinden giderek uzaklaşacaktır. Aynı zamanda bu bürokrasi, taban iradesinin ortaya çıkmasını engelleyerek sendikal demokrasiyi de baltalamaktadır. Bürokrasi ile mücadele edilemezse sendikalar emekçilere yarar sağlayan, onların haklarını koruyan örgütler olmaktan çıkarak devletle bütünleşen, konformist politikalar üreten bir yapıya bürünürler. Bürokrasi ile mücadelenin ise en iyi yolu, sendikal işleyişte demokratik yöntemlerin benimsenmesi ve güçlü bir denetim mekanizmasının oluşturulmasıdır. İleride sendikal demokrasinin nasıl kurulabileceğini ve bu denetim mekanizmasının neler olabileceğini tartışacağız.

- Bizce KESK'in temel sorunlarından en önemlisi, kendi ideolojisini politikleştirilmesi gerekirken politikayı ideolojik olarak yapmaktır. Bununla vurgulamak istediğimiz şey, kendi ideolojisini üyelerinin ve tüm diğer emekçilerin gündelik hayatına, gündelik sorunlarına yayması, genişletmesi ve böylece de emekçilerin sorunlarına çözümler üretmesi gerekirken, politikayı soyut, sorun çözücü olmayan ve genelleşmiş söylemlerle yapmasıdır. Burada KESK'in politika yapmaması gerektiği gibi yanlış ve temelsiz bir önermeyi savunmuyoruz, ama politika yaparken emekçilerin gündelik hayatının sorunları çerçevesinde yapması, dolayısıyla hak alıcı, emekçilerin karşılaştıkları birtakım sorunları çözen pratikler üretmesi ve sınıfı doğrudan politikaya katması gerektiğini ileri sürüyoruz. Bu, kendi ideolojisini sınıfın politikası haline getirmek, onların bu ideolojiyi benimsemesini sağlamak anlamına gelir. Elbette ki gündelik mücadele ve kazanımlar tek başına yeterli değildir, bunlar sınıfın tarihsel çıkarlarına hizmet ettiği zaman bir anlam kazanır.⁶ Dolayısıyla hayatın bütünü politik bir alan haline getirilmelidir. Bu sorun, üyelerin sendikaya yabancılaşmasına neden olmakla kalmayıp, sonuç alıcı olmayan eylemler nedeniyle üyelerin sendikal pratiklere

6 Sertlek, T. (2005). "Yeni Bir Sendikal Hareketin Dinamikleri", *1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu*, TÜSAM.

de katılmamasına neden olmaktadır. KESK, genel geçer söylemlerle politikanın içine girememektedir. Bunun yolu, kendi ideolojisini sınıfa yayararak, sınıfı da bu politikanın içine katmak, yani gerçek bir sınıf sendikası olabilmekten geçmektedir.

- Üçüncü önemli nokta, yukarıda da vurguladığımız gibi sendikal demokrasi ve güçlü denetleme mekanizmalarının KESK içerisinde bir türlü gerçekleştirilememiş olmasıdır. Sendika yöneticilerinin seçim ile iş başına gelmesi o sendikayı demokratik bir sendika yapmaz. Kaldı ki, genellikle bazı işçi sendikalarında seçimle gelmelerine rağmen çok uzun süre yöneticilik yapanların varlığı aşikardır. Bu durumun KESK ve bağlı sendikalarda da olduğunu söylemek hiç de yanlış sayılmaz. İşçi sendikaları gibi olmamakla birlikte KESK içerisinde var olan grupçu ve yönetimden pay kapma anlayışları da bir “sürekli yöneticilik” vasfının oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Şöyle ki, örneğin iki dönem Eğitim-Sen şube yöneticiliği yapmış birisi, oradan Eğitim-Sen genel merkez yöneticiliğine getirilmekte, iki dönem de orada yöneticilik yaptıktan sonra KESK’e yönetici olarak seçilmekte, bu da dolaylı yollardan da olsa bir sendika ağalığını doğurmaktadır. Zira böyle bir durumda toplam 18 yıl sendika yöneticiliği yapmak mümkün olmaktadır. Bu durum sendikal demokrasi ile kesinlikle bağdaşmaz.

Sendikal demokrasi ile sendikal denetim aslında birbirleriyle ilişkili iki kavram olarak ele alınmalıdır. Öncelikle sendika üyelerinin kendilerini ilgilendiren her konuda düşünce üretme, söz söyleme ve inisiyatif kullanma hakkı tanınmalıdır. Bu süreç eğer doğru bir biçimde işlerse sendikal denetimin de sağlıklı işlenmesini sağlayacaktır. Çünkü denetim mekanizması ile kastettiğimiz, tabanın, üyelerin, yani emekçilerin sendikaların bütün işleyişlerinde, sendika liderliklerinde söz sahibi olabilmesi, gerektiğinde yöneticiyi geri çağırabilmesi, yöneticilerin temsilciler aracılığıyla değil doğrudan seçimle iş başına getirilmesidir. Bazı çevreler tarafından yönetimlerin nispi temsil sistemiyle oluşturulması talebi bu anlamda hem sendikal demokrasiyi hem de denetim mekanizmalarını işlevsiz hale getirecektir. Kaldı ki böylesi bir seçim yöntemi sendika içerisindeki grupçu anlayışların daha da etkili olması anlamına gelecektir. Bunun yerine, üyelerin kararlara doğrudan katılabildiği, gerektiğinde yöneticileri değiştirebildiği bir sistem geliştirmek hem demokratik bir işleyişin hem de sağlıklı bir denetim işlevinin gerçekleştirildiği bir sistem geliştirmek demektir.

- Bu noktada son dönemde belirginleşmiş ve özellikle KESK ve ona bağlı kongrelerde 2014’te etkisini çok daha fazla hissettiren bir sorundan bahsetmekte fayda var. Bu da, Kürt hareketinin KESK ve ona bağlı sendikalara yön veren neredeyse tek hareket olmasıdır. Bu elbette ki tek başına bir sorun değildir, ancak Kürt hareketinin sendikalarda uygulamaya çalıştığı politikalar sorunun temelini oluşturmaktadır. Baştan belirtmek gerekir ki Kürt

halkının haklı talepleri ile Kürt hareketinin politikalarını birbirinden ayırmak gerekir. Dolayısıyla eleştirelimiz Kürt halkının talepleri değil, Kürt hareketinin sendikalara biçtiği roldür. 2014 kongresinde ortaya çıkmıştır ki, KESK, ya gerçek bir sınıf sendikası olacak ya da bir sivil toplum kuruluşuna dönüşecektir. Bunu söylememizin nedeni, sendikanın talep ve ihtiyaçlarının Kürt hareketinin talep ve ihtiyaçlarına göre biçimlendirilmeye çalışılması, bu çerçevede sendikanın giderek bir sınıf örgütü olmaktan uzaklaştırılmasıdır. Zira bir sendika herhangi bir kimliğin ihtiyaçlarına göre biçimlenirse bir sınıf örgütü olmaktan çıkar ve sivil toplum kuruluşuna dönüşür. Sendika, bütün bu kimlikleri zaten emek ekseninde bir araya getirdiği için, politikası da olsa olsa işçi ve emekçi sınıfların ihtiyaçları çerçevesinde belirlenebilir. Bu durumda, Kürt hareketinin özellikle Eğitim-Sen ve KESK genel kurulunda verdikleri kadın meclisi, Paris cinayetlerinin araştırılması ve eş başkanlık tartışmaları gibi daha çok kendi kimlik politikalarının ihtiyaçlarına göre biçimlenmiş önerileri sendikaya getirmek anlamsızdır. Kaldı ki, kendi siyasal örgütlerinde ya da belediyelerde hayata geçirmeye çalıştıkları bu türden uygulamaları şablon gibi her yere uygulamak doğru sonuçlar vermez.

Son olarak bahsedeceğimiz sorun, örgütlenme ve buna ilişkin araçların geliştirilmesi meselesidir. Bilindiği gibi son yıllarda özellikle işçi sendikaları var olan haklarını korumak, daha fazla kaybetmemek üzerine oluşturulmuş bir politika yürütmektedir. Dolayısıyla daha fazla hak kazanmak yerine daha fazla hak kaybetmemek anlayışı yerleşmiştir. Bunun sonucu ister istemez uzlaşmacı sendikacılığın yerleşmesinden başka bir şey değildir. Maalesef KESK'in politikaları da bu durumdan ayrı tutulamaz. Nitekim son yıllarda kamuda sözleşmeli çalışma yaygınlık kazanmış, ne var ki KESK yönetimleri "yasa izin vermediği" için sözleşmeli ve güvencesiz çalışanları örgütlemekten uzun bir müddet kaçınmıştır. Sözleşmeli ve güvencesiz çalışanların örgütlenmesi çalışmalarının ilk olarak devletin desteklediği/devlet güdümlü sendikalar tarafından başlatılmış olması oldukça manidardır. Dolayısıyla başlangıçta yasaya sığmayacağını dile getiren KESK, süreç içerisinde yasanın söylediklerinin/izin verdiklerinin dışına çıkamaz olmuştur. Ne var ki gerek KESK'in gerekse bağlı sendikaların örgütlenmeye özel bir önem vermesi gereklidir. Ancak bu da tek başına yeterli değildir. Sendikal mücadelenin bir parçası da ideolojik mücadele olduğuna göre, örgütlenmenin eğitim boyutu ve örgütçü yetiştirilmesi bu mücadelenin araçlarından biri olarak görülmelidir. Üyelerinin bilinç düzeyini yükseltmeye ve geliştirmeye çalışmayan bir sendikanın kendi politikalarını üyelerine anlatma, onların benimsemesini sağlama ve gerektiğinde eylemlerine katma şansı yoktur.

Sonuç Olarak...

Sendikalar emekçilerin kendilerinin oluşturduğu öz örgütlerdir. Emekçiler kitlesel olarak sendikalar aracılığıyla hayata doğrudan müdahale edebilirler. Emekçilerin siyasete müdahalelerinin gerçekleştirilebilmesi ve sendikaların emekçilerin mücadele araçları haline gelebilmeleri için uzlaşmacı ve bürokratik sendikacılık anlayışından vazgeçmek elzemdir. KESK, görünürde uzlaşmacı olmayan bir politika yürütüyor görünse de, gerek bürokratik yapının giderek yerleşmesi gerekse üyelerinden uzaklaşması, uzlaşmacı bir anlayışa yol açan/açacak olan bir yapıya bürünmesine neden olmaktadır. 2001 yılında çıkarılan kamu sendikaları yasasına neredeyse tam uyum göstermesi bunun göstergelerindedir. Oysa yasaların izin verdiklerine ve sınırladıklarına harfi harfine uyum göstererek sendikal mücadelenin geliştirilmesi olanaklı değildir. Bu noktada KESK'in geliştirmesi gereken iki temel politikaya vurgu yapmakta yarar var. Bunlardan birincisi, mücadelecı bir sendikacılık hattı oluşturarak sınıf sendikacılığı çerçevesinde bir politika üretmektir. Sadece üyelerin değil fakat tüm sınıfın güvenini de kazanmak ancak bu yolla mümkün olabilir. Yukarıda bahsettiğimiz birinci sorunla ilgili olarak ikinci önemli nokta, bir yandan sınıf için sendikayı hayata geçirirken, diğer yandan tüm emekçilerin, daha doğru söylemek gerekirse "proletaryanın birliğini", daha da doğrusu "proletaryanın mücadele birliğini" sağlayabilecek politikalar üretme gerekliliğidir. Sermaye güçleri karşısında emekçileri birleştirmek, böylece de "karşı hegemonya" oluşturabilecek bir güç olmak, sendikal bir güç birliği oluşturmak zorunludur. Aksi durumda KESK, iki adım ileri bir adım geri gitmek durumunda kalacaktır.

YAZARLAR HAKKINDA

David Camfield

Kanada Manitoba Üniversitesi Emek Çalışmaları bölümünde öğretim üyesidir.

Mustafa Kemal Coşkun

Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir. Toplumsal hareketler, siyaset sosyolojisi, sınıf çalışmaları ilgilendiği konulardan bazılarıdır. *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler* (Dipnot, 2007) ve *Sınıf, Kültür ve Bilinç* (Dipnot, 2013) başlıklı iki kitabı yayınlanmıştır.

Burak Gürel

Johns Hopkins Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisidir. Siyasal iktisat ve tarihsel sosyoloji çalışma alanları arasındadır.

İrfan Kaygısız

Birleşik Metal İş Sendikasında toplu sözleşme uzmanı olarak çalışmaktadır. İşçi sınıfının sorunlarını konu alan çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

M.Meryem Kurtulmuş

Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesinde çalışıyor.

Özgür Öztürk

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir. Değer teorisi, finansallaşma, emperyalizm, Türkiye'de kapitalist gelişme gibi konularda makaleleri ve *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010) başlıklı bir kitabı yayımlanmıştır.

Sungur Savran

Üniversitede öğretim üyeliğinin yanı sıra birçok sendikanın ve meslek örgütünün eğitim programlarında, Bilar İstanbul'da ve Özgür Üniversite'de görev yaptı. *Özgür Gündem* geleneğindeki gazetelerde uzun yıllar köşe yazarlığı yaptı. Devrimci İşçi Partisi'nin kurucu üyesidir. *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* (Yordam Kitap, 3. Basım, 2011), *Avrasya Savaşları* (Belge Yayınları, 2001), *Kod Adı Küreselleşme* (Yordam Kitap, 2008) ve *Üçüncü Büyük Depresyon* (Yordam Kitap, 2013) başlıklı dört kitabı yayımlanmıştır.

Kurtar Tanyılmaz

Marmara Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Uluslararası üretim süreçlerinin ve yeni teknolojilerin emek ve sınıf mücadelesi üzerindeki etkileri, az gelişmiş ülkelerde kalkınma ve sanayileşme sorunları ile Marksist iktisat başlıca ilgi alanları olup, bu konularda çeşitli makaleleri yayımlanmıştır. Yazar aynı zamanda *Devrimci Marksizm* dergisinin yayın kurulu ve *Praksis* dergisi danışma kurulu üyesidir.

E. Ahmet Tonak

Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapıyor ve Özgür Üniversite'de *Kapital* seminerleri yürütüyor. *Sendika.org*'da haftalık yazılar yazıyor. Kitaplarından bazıları şunlardır: *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası* (A. Shaikh ile, Yordam Kitap, 2012), *Kapital'in İzinde* (Nail Satlıgan ve Sungur Savran ile, Yordam Kitap, 2012) ve *Kent Hakkından İsyan'a* (Agora).

“Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir.” Marx ile Engels’in kaleme aldığı *Komünist Manifesto*’nun bu ünlü cümlesindeki “bugüne kadarki” ibaresi, bazılarınca “postmodern çağ” olarak niteledikleri döneme kadarki anlamına yorumlanmış olacak ki, özellikle 1990’lı yıllardan, yani Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Avrupa’da kapitalizmin restorasyonunun hızlandığı aşamadan sonra sınıf politikasının yerini “kimlik politikası”nın aldığı solda yaygın bir görüş haline geldi.

Ama öte yandan, tam da aynı dönemde, burjuvazi neoliberalizm adı altında işçi sınıfına karşı kapitalizmin tarihinde görülen belki de en uzun taarruzu yapıyordu. Durumun tuhaflığı dikkat çekiciydi: Burjuvazi işçi sınıfına saldırıyordu, yani sınıf mücadelesi veriyordu. Aydınlar (sol aydınlar!) ise işçi sınıfına dönmüş, sınıf mücadelesinin önemsiz ya da demode olduğunu telkin ediyorlardı.

Bu kitapta yazıları yayınlanmakta olan yazarlar kendilerini solda yaygın olan bu modadan uzun zamandır ayırmış insanlar. Uzun yıllardır çalışmalarında sınıf kategorisine merkezî bir yer vermiş, gerek dünya çapında gerekse Türkiye’de toplumun gelişmesini sınıf mücadeleleri temelinde kavramayı kendilerine pusula edinmiş araştırmacılar. Burada, bu konulardaki yazılarını bir araya getiriyorlar.

Yazıların konuları geniş bir yelpazeye yayılıyor. Marksizmde sınıfların teorik statüsü, günümüzde sınıfların ortadan kalkıp kalkmadığı, sınıf mücadelelerinde merkezî bir rol taşıyan sendikalar, Türkiye’de sınıfların yapısı, köylülükten Gezi’ye sınıf mücadeleleri bunların bazıları.

Bütün bu yazıları birbirine bağlayan çizgi ise sınıflı toplumlarda yaşanan adaletsizlik ve yabancılaşma konusunda ortak bir anlayışı paylaşmaları, Türkiye’de ve dünyada sınıf tahakkümüne son vererek sınıfsız bir toplum yaratmanın yüce bir hedef olduğuna inanmaları.

22 TL. KDV DAHİL

ISBN: 978-605-9046-24-4

9 786059 046244

Yordam Kitap